E. NIRK

Laias laastus

KIRJANDUSLIKKE ARTIKLEID

A-21839

E. NIRK

LAIAS LAASTUS

Kirjanduslikke artikleid
1948 — 1956

*

Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn
1 9 5 7

Kunstiliselt kujundanud

H. LEMBERG

N
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
46014

TARTU [illegible]KOOLI
RAAMATUKOGU

SAATEKS

Kirjanduslike artiklite kogumine ja väljaandmine raamatukaante vahel pole eesti nõukogude kirjanduses veel enesestmõistetavaks saanud. Ehkki võiksime toetuda varasemaile sellealastele traditsioonidele ja samuti julgustavaile eeskujudele teiste rahvaste kirjanduses, ei ole meil siiamaani ükski autor söandanud oma kriitilisi töid kimpu korjata. Mida täiesti loomulikuks peetakse luule või lühiproosa jaoks, seda pole harjutud pidama niisama loomulikuks ka kriitikas. Võib-olla on selles omajagu süüdi kriitika puudujäägid ja nende vähesus, kes sellel raskel ja nõudlikul kirjanduse alal pidevamalt on oma sulge proovinud. Tunduval määral näib aga avaldavat pidurdavat mõju ka lihtsalt teatav eelarvamuslik hoiak.

Käesoleva valimiku koostamise kogemused näitavad, et kriitilised artiklid oma iseärasuste tõttu kipuvad küll mõneski suhtes tõepoolest rutem aeguma kui ilukirjanduslikud teosed. Selle vastu ei saa vaielda. Ja kui kummaline see ka poleks — kriitikas «aeguvad» isegi õiged seisukohad: mõni arvamus või hinnang, mis esmakordsel väljaütlemisel kõlas uudselt, on vahepeal käibetarkuseks saanud ja selle uuestikohtamisel kehitab lugeja kannatamatult õlgu tarbetu korrutamise pärast — see on ju ammu kõigile teada! Teiselt poolt aga arvamused täienevad ja arenevad: seisukohad, mis ükskord enam-vähem rahuldasid, võivad hiljem nõuda suuremaid või väiksemaid korrektiive, mida dikteerib lugejate ja autori enda kasvanud nõudlikkus. See teeb aastate eest ilmunud artiklite uuesti väljaandmise küllaltki keerukaks, palju kerkib niisuguseid probleeme, millega

novellistil või luuletajal oma kogu koostades harilikult pole vaja pead vaevata. Parandada ja täiendada — kuid mil määral, ja kas see siis enam on seesama töö? Aga selge on seegi, et pole mingit õigust korrata omaaegseid vääratusi, liialdusi või ühekülgsusi, millest vahepeal oled ise aru saanud. Seda enam, et nendel aastatel, millal on kirja pandud suur osa siia koondatud töödest, esines nii kirjanduslikus elus kui ka kogu meie elus ülepea paljugi niisugust, millele vaatame nüüd tagasi kui juba ületatud eksikäikudele. See oli aeg, kus esteetilised kriteeriumid sageli ähmastusid ja andsid aset sotsioloogilistele vormelitele, kus harjuti langetama raskeid ja lõplikke kohtuotsuseid, hindama suuri ja keerukaid nähtusi ette valmismõeldud skeemi järgi, selle asemel et neid ajalooliselt selgitada. Ühes või teises tollal kirjutatud artiklis on olnud sellelaadseid eksimusi, ja kui kahju oli nende pärast kogu tööd kõrvale heita, siis tuli kunagisi vigu võimalust mööda parandada. Neid ei ole just vähe olnud, kuid igal juhul jääb ometi tavaline lohutus, et vigadegi kaudu on midagi õpitud, ja ehk meeldejäävamalt kui muidu.

See aeg, keerukas ja vastuoluline, oli eesti nõukogude kirjandusteaduse ja kriitika tekkimise ning kujunemise periood sõna kõige otsesemas mõttes. Kirjanduspärandi läbitöötamine oli tegelikult alles algamas, hädavajalik oli põhiliselt uute hinnangute, iseloomustuste ja üldistuste andmine. Selle vajaduse tõttu asuti vahel liigagi ulatuslike ja raskete ülesannete juurde. Eesmärgid olid ju head ja püüdlikkus hindamisväärne — aga paraku ei vastanud autorite eeldused ja teadmiste hulk igakord ülesande suurusele, kogemusi oli vähe ja lihtsustamise oht eriti terav. Ometi jõuti kõigest hoolimata järkjärgult, läbi eksimuste ja vastuolude, tõele lähemale, üldistes joontes see ümberhinnang kirjanduspärandile anti ja põhiliselt on ta paikapidav.

Enesestmõistagi suudeti ainet läbi töötada ja käsitlus anda enamasti ainult n. ö. laias laastus. Kirvetöö jäljed on siit-sealt selgesti näha, nad on paratamatult näha ka selles raamatus, vaatamata mõningale ülesilumisele. Siin on veel paljugi visandlikku, etüüdlikku — enamasti on kõlavate pealkirjadega varustatud kirju-

tustes tegelikult saadud üksnes piirjooni tõmmata. Nende teemade süvendatum käsitlus seisab alles ees ja autoril on mõneski osas kavatsus tööd jätkata. Võib vist ütelda, et esialgsete «üldiste joonte» tõmbamine meie kirjandusteaduses on nüüd läbikäidud etapp ja edasiseks ülesandeks jääb sügavam tungimine nähtustesse ning nende seostesse, kannatlikum ja hoolikam faktide uurimine, milleks mõned kolleegid on juba andnud head eeskuju. Aga tüsedamate uurimuste teokssaamiseni, mis arusaadavalt nõuab aega, suudavad vahest ka siinesitatud kirjandusloolised ja kriitilised vahelugemised täita teatavat osa eesti kirjanduse mõnede ajajärkude valgustamisel, nende marksistlikul mõtestamisel.

Valimikku võetud artiklid (need moodustavad oma mahult umbkaudu poole aastail 1948—1956 avaldatust) jagunevad sisuliselt kahte ossa. Siit on näha ka autori peamised huvisuunad — nimelt rahvusliku kirjanduse tekkimine möödunud sajandil ja eesti nõukogude kirjanduse arenguprobleemid. Raamatu kokkuseadmisel ei olnud seejuures aluseks mitte artiklite kronoloogiline reastamine nende esmakordse ilmumisaja järgi, vaid peaasjalikult on silmas peetud käsitletavate kirjanduslike nähtuste ajalist järgnevust. Nii peaks see lugeja jaoks olema kõige vastuvõetavam. Üldiselt on artiklid — kuivõrd tehtud parandused kannavad peaasjalikult redaktsioonilist iseloomu — märgitud nende esmakordse ilmumisaja aastaarvuga. Ainult paaril juhul on parandused sisuliselt niivõrd kaugeleulatuvad, et selguse mõttes osutus vajalikuks ära näidata ka ümbertöötamise aasta. Kaks artiklit trükitakse käesolevas väljaandes esmakordselt ja on seega dateerimata.

Mis puutub üldisesse esituslaadi, siis siin on teatavat ebaühtlust, olenevalt sellest, millise eesmärgiga ja missuguse väljaande jaoks üks või teine artikkel oli esialgselt kirjutatud. Seda erinevust nüüd tagantjärele täielikult ületada oleks käinud üle jõu. Et reas kirjutustes ja eriti ülevaatelise iseloomuga artiklites on tulnud korrata paljusid enesestmõistetavaid asju, see on päris arusaadav paratamatus. Niisamuti on jäänud ka mõningaid sisulisi kordumisi, mida ei olnud võima-

lik vältida. Autor on end selle juures püüdnud tröös-tida teadmisega, et kordamine ei rikkuvat tõde.

Tahaks lõpuks avaldada lootust, et käesolevaga tehtud katsetus ei jää juhuslikuks üksiknähtuseks, vaid leiab peatset toetamist uute artiklivalimike näol — olgu need siis kollektiivsed teosed või mõne teatava autori raamatud. Materjali on aastate jooksul ilmunud rohkesti, seda tuleb pidevalt juurde. Oleks vaja jõuda niikaugele, et ka kriitika majapidamises aeg-ajalt mõningaid kokkuvõtteid teha ja neid kirjanduslikule avalikkusele esitada. See aitaks ehk tehtud töö tulemusi näha asjalikumas valgustuses ja võiks saada teataval määral ka edasist tööd stimuleerivaks teguriks.

Tallinn-Nõmme,
september 1956 *E. N.*

I

KREUTZWALD JA EESTI KIRJANDUS

Tõeliselt suure kultuurimeistri tähendus saab seda ilmsemaks, mida kaugemale jõuab ühiskonna ajalooline areng. Aja proovikivi aitab kõige kindlamini välja selgitada tema loomingu püsivad väärtused ja aeguvad väärtused, teoste kunstilise tähtsuse ja ajaloolise tähtsuse, aitab eraldada olulise ja põhilise juhuslikust ning teisejärgulisest ja määrata kirjaniku osa nii tema kaasajas kui ka tänapäeval. Fr. R. Kreutzwald on eesti rahvusliku kultuuri esimesi suurmehi, keda möödunud aastakümned ei ole meist lahutanud — aeg on tema sidemeid oma rahvaga üha kindlustanud, andnud talle püsiva koha kõige laiemate hulkade teadvuses. Kreutzwaldi kuju on omandanud ikka selgemad kontuurid: ta astub meie ette kui selgepilguline valgustaja-demokraat ja humanistliku elukäsituse kuulutaja, kui tõeline rahvusliku kultuuri pioneer, eesti kirjanduse rajaja ja üks väljapaistvamaid esindajaid.

1

Eesti kirjandusest enne Kreutzwaldi võib kõnelda ainult tinglikult, kuigi eestikeelne trükisõna tema kirjandusliku tegevuse alguseks oli juba tervelt kolm sajandit vana. Kogu varasem kirjandus seisis aga peaaegu jäägitult kirikliku ideoloogia teenistuses ja taotles oma põhiolemuselt rahvale vaenulikke eesmärke.

Üksteisest suurte ajaliste vahemaadega lahutatud on olemasolevadki esimesed meile tuntud eesti kirjakeele mälestusmärgid: 1535. a. Wanradt-Koelli katekismus,

XVII sajandi algusest pärinevad Georg Mülleri jutlused, 1622. a. jesuiitide poolt väljaantud «Agenda Parva» lõunaeesti-murdelised tekstid, edasi H. Stahli ja J. Rossihniuse kiriklikud käsiraamatud ja jutlustekogud. Kõik need olid määratud abivahendeiks umbkeelseile kirikumeestele, kes raamatute vigast ja veidrat eesti-saksaladina segakeelt kuidagimoodi rahvale ette väänutasid. Talutaredesse ulatusid need tööd esialgu vist küll harva, kuigi mõned (näiteks isegi Stahli saksakeelse tiitliga «Hand- und Hauszbuch») ka selleks olid mõeldud ja kirjaoskuski hakkas levima. Need teosed olid rahvale võõrad oma sisult ja vaimult nagu kogu kiriklik-feodaalne ideoloogia.

Rahva enda poeetiline looming, rahvaluule, oli see, mis halvustamisest ja tagakiusamisest hoolimata edasi elades väljendas masside ellusuhtumist ja maailmavaadet. Laulud, muinasjutud, vanasõnad, kombestik, uskumused ja tavandid — see ühelt põlvkonnalt teisele edasiantav traditsiooniline pärand moodustas elava rahvakultuuri, mis oli sisulises vastuolus võõraste röövvallutajate ja rõhujate klerikaalse kultuuriga. Vastupanu kiriklik-feodaalse ideoloogia mõjudele on oma visaduselt otse hämmastav, ja ainult tänu sellele säilisid kuni möödunud sajandini ning suudeti demokraatlike haritlaste poolt suures osas hävimisest päästa need rahvaluule ja -kunsti hindamatu väärtusega materjalid, mis said tõelise rahvusliku kultuuri arendamise aluseks.

Meil pole mingit põhjust lugeda eesti kirjanduse algust ülalnimetatud eriskummalise keelega kiriklikest käsiraamatuist, nagu tegi seda kodanlik kirjanduslugu. Teatavat ainet võivad need pakkuda kirjakeele ajaloo osas, ja siingi peame nende autorite teeneid iseloomustama pigem karuteenetena. Tegelikult sai nendest raamatutest alguse see «traditsioon» eestikeelse kirjasõna kuritarvitamisel reaktsioonilisteks eesmärkideks ja ühtlasi kirjakeele moonutamisel, mille vastu võitlemine oli kogu möödunud sajandi jooksul meie progressiivsete ühiskondlike jõudude, ennekõike Kreutzwaldi üheks olulisemaks ülesandeks.

Palju rohkem pole eesti kirjandusega tegemist ka

mõningatel XVII sajandist pärinevatel ilmlikel eestikeelseil juhuluuletustel. Need ülakihi omavahelise iseäratseva meelelahutuse avaldused on erandlikud, rahvaga pole nendel mingit kokkupuudet ega oma nad ka erilist luuleväärtust. Veelgi vähem on põhjust seda otsida samal ajal avaldatud kirikulauludest. Paari varasema rahvale määratud jutukatsetuse ainsaks eesmärgiks oli usulise vaimu teenimine, alates lõunaeesti-murdelisest «Jerusalemmi Lina Ärrahäetamissest» (1691) ja nn. «Hanso ja Mardi jutust» (1739), mis manitsevad vagadusele, alandlikkusele ja jumalakartlikkusele.

Märkimisväärsemaks sündmuseks oli piibli ilmumine eesti keeles 1739. a., kuna see raamat hoolimata kogu usulisest pieteedist ja väljaandjate kiriklikest eesmärkidest pakkus ometi hulga üsnagi huvitavat ja mitmekesist lugemisvara ning aitas õige tunduvalt kaasa ka kirjakeele ühtlustamisele.

1720-ndaist aastaist alates hakkas ilmuma kalender, millel hiljem tuli täita teatavat osa ka kirjanduse arengus. Eestikeelse perioodika eelkäijana tuleb nimetada 1766. a. Põltsamaal ilmunud, peamiselt tervishoiuküsimusi käsitlevat Wilde-Hupeli «Lühhikest õppetust». Paar tollest ajast pärinevat idüllilis-sentimentaalse põhitooniga kunstlüürika näidet («Tomas ja Liso», «Tio tassane ja helde») jäävad aga ainult juhuslikeks katsetusiks.

XVIII sajandi teisest poolest alanud kapitalismi kujunemine Baltimaadel põhjustas pärisorjusliku süsteemi kriisi. Talurahva kurnamine omandas äärmuslikud vormid, lootusetu olukord kutsus sajandi lõpul esile stiihilisi rahutusi ja vastuhakke. Ka osa balti-saksa linnakodanlusest ja haritlastest sai aru uutele tootmissuhetele ülemineku paratamatusest ja pidas vajalikuks vastavate reformide teostamist. Valgustuslikke vaateid väljendasid Baltimail saksa intelligendid G. Merkel ja J. Chr. Petri. Oma teostes nõudsid nad talupoegade vabastamist mõisnike rõhumise alt, näitasid pärisorjuse kaotamise tungivat vajalikkust, kõnelesid vanade kroonikate põhjal Baltimaade rahvaste muinasajast ja võitlusest võõraste allutajate vastu. Kuigi need saksakeelsed teosed pöördusid ainult ülakihtide poole ja lootsid

sealt vabastavaid reforme ega ulatunud talurahvani, oli nendel kaudselt meie rahva ajaloos ometi positiivne osa ning hiljem tunduv mõju Faehlmanni, Kreutzwaldi ja Jakobsoni kirjanduslik-publitsistlikule tegevusele.

Pärisorjusliku süsteemi kriisi ja klassivõitluse teravnemisega tekkis ülakihil omakorda üha tungivam vajadus tõhustada ja mitmekesistada ideoloogilise mõjustamise vahendeid, et paralüseerida talurahva vastupanu. Mõisnikkonna enamuse püüe iga hinna eest säilitada feodaalset kurnamiskorda ja seoses kriisinähtustega kurtmine talupoegade «loomupäraste pahede» üle leidis omamoodi kajastuse ka XVIII sajandi lõpul tekkinud ja XIX sajandi algul jätkunud eestikeelses «ilmalikus» kirjanduses, mille autoriteks olid peamiselt baltisaksa pastorid või teised mõisnike huve kaitsvad literaadid (Arvelius, Willmann, Schwabe, Luce, Holtz jt.). Olgugi et need kirjamehed enda meelest võisid ka rahvale head soovida ja ilmselt püüdsid oma arusaamise järgi tema elu parandamisele ning vaimu valgustamisele kaasa aidata, teenisid ilmuvad raamatud tegelikult pigem küll vastupidiseid eesmärke.

Üheks iseloomulikumaks näiteks sellest kirjandusest on Arveliuse «Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse Ramat» (I 1782, II 1787), mis on põhijoontes vaba tõlge reaktsioonilise saksa autori F. Rochowi raamatust «Kinderfreund». Viimase kohta on Engels hävitava kriitikaga märkinud, et Rochowi «teose» eesmärgiks oli talupoegade ja käsitööliste lastele sisendada «heatahtlikku rahulolu oma maise saatusega, musta leiva ja kartulitega, teoorjusega, madala töötasu ja isalike kepihoopidega . . . » [1] Seda hinnangut võiksime mõningal määral pidada kehtivaks ka eesti talurahvale pakutud didaktilis-moraliseeriva jutukirjanduse kohta.

Tolles kirjanduses kujutatakse tavaliselt olemasolevat korda kui patriarhaalset ja õndsat seisundit, mis kuulutatakse jumalast seatuks ja igaveseks. Feodaalisandat näidatakse nendes raamatutes «kalli mõisavanemana» ja talurahva eest hoolitsejana, jutlustatakse tingimatut sõnakuulmist ja rahulolu kehtiva korraga kui

[1] F. Engels, Anti-Dühring. Tallinn 1952, lk. 162.

lihtsa inimese õnne alust. Autorid peavad küll konstateerima nälga, viletsust, rahulolematust, mõisavargust jms., ent kõige selle puhul näitavad nad süüdlasena ainuüksi talupoega, kes oma laiskuse, rumaluse, sõnakuulmatuse, liigsöömise ja teiste pahedega põhjustab kõiki hädasid. Rahulolematute, vastuhakkajate ja mõisaorjusest põgenejate kaela lastakse sadada kõikvõimalikke maisi ja taevasi karistusi ning püütakse lugeja silme ette manada nende ihu ja hinge vältimatu hukatus. Seletades eluraskusi inimeste moraalse madaluse ja rikutusega, jõutakse muidugi välja usu kui feodalismi peamise kaitserelva juurde.

Rahvas sai selle oma sisult ja tendentsilt ühekülgse kirjanduse olemusest aru ja jättis taolised raamatukesed enamasti lihtsalt lugemata (selle üle kurdab näiteks Arvelius oma jutu- ja õpetuseraamatu teise ande lõppsõnas). Ainult vähesed tolleaegse kirjanduse toodetest leidsid rahva poolt vastuvõttu; selline oli näiteks Willmanni «Juttud ja Moistatussed» (1782), mis elas üle mitu trükki ja millest arvukad motiivid leidsid tee rahvaluulesse.

XIX sajandi algul tegutses rida teisigi suuremal või väiksemal määral valitseva klassiga seotud balti-saksa keskkonnast pärinevaid haritlasi, kes siiski märksa hinnatavama heatahtlikkusega püüdsid kaasa aidata rahva vaimuelu arendamiseks. J. H. Rosenplänter andis aastail 1813—1832 Pärnus välja almanahhi «Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache», milles käsitleti eesti keele, rahvaluule ja kirjanduse küsimusi ning avaldati ulatuslikult vastavaid eestikeelseid tekste; üks almanahhi vihik oli isegi mõeldud eesti keele lugemikuks kohalike gümnaasiumide jaoks. Juba eespool nimetatud J. W. L. Luce asutas 1817. a. Kuressaares esimese seltsi eesti kirjakeele arendamiseks, Rosenplänteri almanahhile tegi kaastööd innuka rahvaluulekogujana tuntud A. Fr. J. Knüpffer, kes esimesena soovitas rahvalaulu eeskuju jälgida ka kunstluules.[2] R. J. Winkleri «Eesti-ma Ma-väe söa-laulud» (1807) ja mõned filosoofilised luuletused olid lisaks kasinale

[2] Vt. Beiträge..., IX vihik (1817), lk. 13 jj.

ilmalikule luulele. Mõnevõrra hilisemast ajast tuleb nimetada P. Manteuffelit, paari rahvaraamatukese autorit,[3] keda kaassaksad ta suhtelise rahvaläheduse pärast sõimasid «hulluks krahviks». Nimetatud kirjameeste tegevus erineb oma laadilt märksa otsesest pärisorjuse apoloogiast ja neil on teatavaid teeneid eesti keele ning folkloori uurimisel, millega nad aitasid luua eeldusi eesti kirjanduse tekkimiseks.

Pärisorjusliku majandussüsteemi lagunemise ja kapitalistlike suhete arenemise alusel kujunes tol ajal Venemaal aadlike-revolutsionääride põlvkond — dekabristid ja nende mõtteosalised, kelle hulgas oli ka Eestimaa aadlist pärinevaid üksikuid eesrindlikke inimesi (T. Bock, W. Küchelbecker, A. Rosen jt.). Nad olid tihedalt seotud eesrindliku vene ühiskondliku mõttega, mis ilmneb ka dekabristide eestiainelistes teostes — Küchelbeckeri jutustuses «Ado» (1824), A. Bestuževi (Marlinski) teekonna-kirjelduses «Reis Tallinna» (1821) ja reas jutustustes. Nendes avaldub sügav kaasatundmine ikestatud eesti rahvale ja antakse kõrge hinnang rahva võitlusele maa allutajate ning orjastajate vastu.

Rahvusliku kultuuri algete kujunemine sai suuremat hoogu esimeste eesti päritoluga haritlaste O. W. Masingu ja Kr. J. Petersoni tegevusest, kes on Kreutzwaldi-eelse perioodi kõige esileulatuvamaiks kirjameesteks.

Ka Masing (1763—1832) on veel mitmeti kinni vana ühiskonna küljes; ta on üleminekuaja kuju, kuid tema tegevus pärisorjuse kriisi ja poliitilise reaktsiooni tingimusis teenis põhiliselt kahtlemata rahva huve. Tema kirjutuste peaeesmärgiks on elunähtuste mõistusepärane selgitamine, võitlus harimatuse ja ebausu vastu. Seda valgustuslikku hoiakut ei saa jätta tähele panemata paigutisest konventsionaalselt-pastorlikust sõnastusest hoolimata; me tunneme Masingu juures selgesti uueaegse inimese mõttelaadi, laia silmaringi, püüet

[3] Aiawite peergo walgussel (1838), Willem Nawi ellopäwad (1839). Kreutzwald suhtus Manteuffelisse hindavalt (vt. tema lühiretsensiooni «Aiawite...» kohta «Inlandis» 1838, v. 769) ja tegi ettepaneku valida ta Õpetatud Eesti Seltsi liikmeks (vt. Kreutzwaldi kiri Faehlmannile 3. maist 1839).

rahva haridusele kaasa aidata. Masing oli esimene, kes avalikult kritiseeris oma kaasaegset tagurlikku eestikeelset kirjandust ning asus selle asemel looma õpetlikku lugemisvara. Masingu kirjanduslik pärand ei ole oma põhilise osa publitsistlik-didaktilise laadi tõttu küll püsivalt elama jäänud (ehkki kirjutuste hulgas leidub ka vägagi huvipakkuvaid — näiteks «Wanna põlwe aeg ja tännine aeg» [4]). Tema tööl ja tegevusel tervikuna kalendrite, «Pühhapäwa vahheluggemiste» ning esmajärjekorras esimese püsivama eesti ajalehe «Marahwa Näddalaleht» väljaandmisel on aga oma aja tingimustes kõigist vastuoludest ja piiratusest hoolimata vaieldamatu edasiviiv tähtsus. Selle tõendiks on ka Faehlmanni ja Kreutzwaldi hinnangud Masingu elutöö kohta. [5]

Kr. J. Petersonil (1801—1822) olid eeldused saada rahvusliku kirjanduse rajajaks ja esimeseks suureks eesti poeediks. Kahtlemata on siin tegemist erakordse isiksusega, kes aga ei saanud kaugeltki välja kujuneda ega oma võimeid avaldada. Petersoni fenomenaalne keelteanne, tema mõtisklusis avalduv analüüsiv ning juurdlev vaim, tema aktiivne huvi eesti keele, rahvaluule ja rahva elu vastu, tema eredalt individuaalne poeetiline talent, mille paremad avaldused jäävad eesti luuleklassika kullafondi, tema julge esinemine «maarahva laulikuna» — kõik see on tõendiks suurest, murrangulisest nähtusest. Kõige kaasaegsega, ka Masinguga võrreldes on Petersoni tegevusel ja kirjanduslikul pärandil hoopis uus kvaliteet.

Kuid see oli ainult paljutõotav algus. Noore Petersoni traagiline hukkumine vaenulike ühiskondlike olude umbuses on eesti kirjandusele suureks kaotuseks. Ja mitte ainult et tema elutöö jäi tegemata, vaid ka see vähene, mis ta oli suutnud anda, jäi peaaegu terveks sajandiks käsikirjana arhiivi seisma ega saanud meie luule arenemist mõjutada (ainult soome mütoloogiapärimuste elustamine möödunud sajandi eesti kirjandu-

[4] Vt. Marahwa Näddalaleht 1825, nr. 50, 51, 52.

[5] Vt. näiteks Kreutzwaldi kirjad Faehlmannile 1. juunist 1839, 22. augustist 1843, 12. juunist 1849, J. Hurdale 1. aprillist 1862, J. Krohnile 21. märtsist 1869 jm., samuti «Ma-ilma...» eessõna.

ses on toimunud Petersoni tehtud «Mythologia Fennica» tõlke ja kommentaaride vahendusel).

Peterson on rahvusliku kirjanduse ettevalmistava ajajärgu väljapaistvaimaks kujuks, kuid mitte temast ei saanud algust eesti kirjanduse pidev areng. Peterson on meie kirjanduse eelkäija ning ettekuulutaja, kindla ja püsiva aluse sellele panid aga Faehlmann ja Kreutzwald järgnevail aastakümneil. Faehlmann ja Kreutzwald viisid eesti kirjanduse tihedasse seosesse ühiskonna eluga, rahvahulkade vajadustega, tegid selle oma ajastu põhiülesannete väljendajaks.

2

Eesti rahvusliku kultuuri tekkimise aluseks XIX sajandi keskel oli kapitalismi arenemine, eesti rahvuse kujunemine ja antifeodaalse põhisuunaga rahvusliku liikumise algus. Olulist mõju avaldas seejuures eesrindlik saksa kultuur, elavnesid ja tihenesid samuti venepoolsed kultuurisidemed. Demokraatliku kultuuri tekkimine ja arenemine toimus ägedas võitluses balti mõisnike ja pastorite reaktsioonilise pärisorjusliku ja rahvavaenuliku «kultuuri» vastu. Viimast kaitsesid ka mõned kujuneva eesti kodanluse ideoloogid, kes arendasid samalaadset rahvavaenulikku, rõhujate huve teenivat kultuuri. Nii sai ka tekkivale eesti rahvuslikule kultuurile õige varakult iseloomulikuks kahe vastandliku suuna — demokraatliku ja antidemokraatliku — vaheline võitlus.

Faehlmanni esimesed värsid («Järwa-ma wannamehhe õppetussed») ilmusid 1840. a. kalendris, tema müüdid samast ajast olid aga kirjutatud saksa keeles ja rahvas võis neid tõlgete kaudu tundma õppida alles sajandi lõpul. Tähtsaimaks vahetult rahva kätte ulatunud Faehlmanni tööks on tema «Tühhi jut, tühhi lorri» [6], milles demokraatlikelt positsioonidelt käsitletakse tolle ajastu kõige aktuaalsemaid ühiskondlikke probleeme, feodaalkorra kriisi nähtusi (korduvad ikal-

[6] Tarto- ja Wörro-ma Kalender 1842.

dused ja näljahädad, ümberasumisliikumine). See teos on oma suunalt otse vastupidine pastoritest «kirjanike» tendentslikele väljamõeldistele, millistes püüti kõigi hädade süüdlasena näidata talupoega ennast.

Ka Kreutzwald astus 1840. a. esmakordselt eesti lugeja ette pikema karskusmõtet propageeriva külajutuga «Wina-katk»; tema varasem publitsistlik tegevus saksakeelses perioodikas 1836. a. alates ulatus muidugi ainult intelligentsi ringkondadeni. 1842. a. järgnes juba enam kui kahekümne aasta eest kreiskoolipõlves tõlgitud «Wagga Jenowewa», mis anti välja sõprade algatusel [7]. Samast ajast algab Kreutzwaldi esinemine Õpetatud Eesti Seltsi poolt toimetatud «Tarto- ja Wõrro-ma rahwa Kalendris». 1843. a. ilmus «Sippelga» I anne. 1845. a. alates hakkas Kreutzwald «Ma-rahwa Kassulise Kalendri» toimetajaks [8]. Aastail 1848—1849 avaldas ta viis vihikut populaarteaduslikku väljaannet «Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on». Selle ettevalmistusaja järel ilmutas Kreutzwald erilist loomingulist aktiivsust 1850-ndail aastail, kust on pärit tema teoste kaaluvaim osa.

Faehlmannil on olnud väga suur mõju eesti kirjanduse tekkimisele ja arenemisele, kuid tegelikult mitte niivõrd otsene kui peaasjalikult sõbra Kreutzwaldi kaudu. Faehlmanni osaks oli rohkem algatada kui lõpule viia. Tema enda üsnagi kasin kirjanduslik toodang üksi ei suudaks kuigivõrd selgitada tema tähtsust eesti kultuuri ajaloos, kuid need põhisuunad, vaated ja püüdlused, mis Faehlmann algatas, said aluseks kogu järgnevale kirjanduslikule tegevusele ja püsisid lipukirjana aastakümneid.

Faehlmann ja Kreutzwald on lahutamatud — üks on suur suunaosutajana, teine teokstegijana. Palju sellest,

---

[7] Vt. Vaga Jeenoveva ajalik eluaeg. Neljas läbivaadatud trükk. Tartus, 1878, lk. III.

[8] Seda kalendrit, mis hiljem kandis «Eesti-rahva Kasulise Kalendri» nime, toimetas Kreutzwald tervelt 30 aasta jooksul (välja arvatud aastad 1863 ja 1864), nagu näitavad ka kirjastaja Laakmanni poolt 10. märtsil 1875 ja Kreutzwaldi enda poolt 31. juulil 1875 koostatud tõendid autoriõiguste edasiandmise kohta.

mis Faehlmann deklareeris ja algatas, oleks võinud joosta liivale, kui neid kavatsusi poleks ellu viinud Kreutzwald. Viimase vahetu mõju on olnud võrratult suurem, kuid ilma Faehlmannita poleks vist olnud ka sellist Kreutzwaldi, nagu me teda nüüd tunneme ja hindame. Vanema sõbra mõju ja eeskuju nii ühiskondlik-poliitiliste vaadete, rahvusliku teadvuse kujunemise, kirjanduse ülesannete, üldse kogu elukäsituse ja inimliku elusisu mõistmise osas, millest Kreutzwald korduvalt austuse ja tänutundega kõneleb [9], on tema vaimse palge väljakujunemisel olnud erakordse tähtsusega. Masingu kõrval minevikust oli Faehlmann kui kaasaegne Kreutzwaldi poolt kõige hinnatumaks autoriks eesti kirjanduse ja keelearenduse alal.

Faehlmanni ja Kreutzwaldi poolt rajatava demokraatliku kultuuri arenemisele aitas suuremal või väiksemal määral kaasa rida kohalikke saksa haritlasi. Nendest väljapaistvamad on folklorist H. Neus, kes avaldas rahvaluulet koostöös Kreutzwaldiga, [10] E. Sachssendahl jt. ÕES-i tegelased selle varasemast perioodist. Kunstnik ja publitsist N. F. Russow kirjutas luuletusi rahvalaulu laadis ning avaldas värsikogu rea tähelepanuväärsete lauludega, [11] mida Kreutzwald kõrgelt hindas. [12] Eriti oluline osa on aga Peterburi akadeemikutel A. Schiefneril ja F. J. Wiedemannil, kes osutasid Kreutzwaldile väärtuslikku toetust nii tema peateoste lõpuleviimisel kui ka trükkitoimetamisel. Viimaste kaudu leidis kujunev eesti kultuur otsese seose vene kultuuriga.

Rahvusliku kirjanduse tekkimise perioodil tegutsesid veel kaks esileulatuvamat eesti kirjameest — Johann Sommer (Suve Jaan) ja C. W. Freundlich. Suve Jaani teosed «Wenne südda ja wenne hing» (1841) ja «Luige

[9] Vt. eriti tema poolt avaldatud Faehlmanni elulugu (Dr. Friedrich Robert Faehlmanns Leben von dem Herrn Dr. Kreutzwald. Verh. GEG II, 4, lk. 4—50).

[10] Ehstnische Volkslieder I—III, Mythische und magische Lieder der Ehsten jm. — Neus kõneles ka vajadusest lähendada eesti luulet rahvalaulule, hinnates viimase esteetilist väärtust (vt. Inland 1840, v. 543 jj.).

[11] Ued Kandlekeled, 1854.

[12] Vt. Kreutzwaldi kiri Sachssendahlile 26. oktoobrist 1854.

Laus» (1843) on väärtuslikud nendes avalduva eesti ja vene rahva sõpruse, patriotismi ja lihtsa inimese kõrgete vaimsete ning moraalsete omaduste rõhutamise poolest. Tema «Luige Laus» osutab seejuures vaieldamatut kirjanduslikku annet ja on ühtlasi tõendiks vene kirjanduse viljastavaist mõjudest. Kuid samal ajal on Suve Jaani peateos vägagi vastuoluline, selle hinnatavad jooned kipuvad paiguti kaduma truualamliku tsaarimeelsuse, läiluseni ulatuva jumalakartlikkuse ja igasuguste isandate ning ülemate ees lömitamise varju, — kõnelemata tänapäevase lugeja jaoks võõrikuna tunduvast ülirohkest nutu ja silmavee haledusest, mis pea igal leheküljel jutu sentimentaalset laadi tunnistab. [13]

Üsna vähenõudlikud on Freundlichi kirjanduslikud harrastused. Oma värssides kujutab ta mitmesuguseid talurahva töid ja toimetusi, kõneleb osavõtlikult ka raskusist («Teomehhe elloluggu»), piitsutab ahnust ja tänamatust, mõistab hukka joomist, kaardimängu ja äkilist meelt, kiidab hoolsat naist jne. Tema lihtsakoelistes mõttemõlgutustes ja kaunis pealetükkivas õpetlikkuses avaldub aga üsnagi piiratud elutarkus, seejuures enamasti läbi vettinud vältimatu kösterlik-kirikliku vagadusega. Vormiliselt lähenevad Freundlichi laulud uuemaaegsetele lõppriimilistele rahvalauludele (nn. vemmalvärssidele), mis omal ajal kahtlemata soodustas nende levikut, nii et mõnigi sai üldtuntuks («Jännese õhkaminne»).

Kreutzwaldi kirjandusliku tegevuse alguses tekkis ka sentimentaalse laadiga rahvusvaheliselt levinud juttude ülekandmine eesti keelde. Juba 1839. a. ilmus K. Fr. Lorenzsonni ümberjutustusena «Jenowewa ellust» (kaks aastat hiljem pealkirjaga «Jenowewa, üks wägga armas ja halle luggeminne wannemate ja lastele»); omapoolse ümbertöötlusega samast loost esines sellejärel peatselt ka Kreutzwald ise. Aastal 1843 järgnesid «Griseldis ja

[13] Suhteliselt üpris unustusse jäänud on Suve Jaani katsetused värsivormis, kus siiski võiks leida midagi huvipakkuvat (näiteks pikem luuletus «Tullekahjo», samuti «Pimme kerjaja», «Puri lind»). Vt. B. Gildenmanni antoloogia «Lillekesed» I—II, Pärnu, 1852 ja 1866.

Markgraf Walter», 1844 «Irlanda ehk puhta ello wõit»; 1846 Freundlichi tõlgitud «Appolonius, Tirusse ja Sidoni kunningas» jne. Ka need haledusjutud eesti kirjanduse tekkimise perioodilt kujutavad endast vastuolulist nähtust. Oma keeruka ja küllaltki põneva faabulaga, oma muinasjutulähedase laadiga haarasid need lihtsat lugejat ja muutusid väga populaarseiks, äratades laiades rahvahulkades huvi ilmaliku kirjanduse vastu. See oli midagi erinevat ümbritseva elu hallusest ja üksluisusest ning pakkus sellisena suurt elamust. Ka sisuliselt ei saa neid raamatukesi täielikult eitada: nagu muinasjutus, nii avaldub ka siin osavõtt inimsaatusest, ka siin tõstetakse esile inimlikke voorusi ja lastakse karistus osaks saada pahedele. Haledusjuttude kahjulikkus peitub aga nende religioossuses, passiivses alistuvuses, halemeelses suigutamises; oma elukaugusega juhtisid nad lugeja tähelepanu tegelikkuse probleemidelt kõrvale, väljamõeldud kannatustele, mida kroonis samuti väljamõeldud vooruse võit. Kui 40-ndail aastail nendel ometi oli mingisugune edasiviiv osa, siis hiljem muutusid need tühised raamatukesed, mida üha suuremal hulgal turule paisati, tõelise kirjanduse arenemisele ilmseks takistuseks.

1850. a. «Kasulises Kalendris», kõneldes kalendrikirjutamise raskustest, avaldab ka Kreutzwald juba selgesti oma eitavat suhtumist väljamõeldud haledusjuttudesse ja röövliromantikasse: «Jubba tännini teggi assi kihhelemist küllalti ja ei olnud wõimalik kõikide sowimist täita, sest mõnned immustasid waimolikusi, teised jälle ilmalikusi luggusi kuulda sada; üks ossa tahtis ohkamisi ja silmalaugude nisutust, teine kissendas pakkitades: «andke nisuggust tükki, et ihhukarwad luggedes püsti tõusewad!»» [14] Sama mõtet arendab Kreutzwald jutustuse «Paar sammokest rändamise-teed» ühes kõrvalepõikes, avaldades kahetsust selle üle, et igasuguste vähimagi elulise aluseta halearmsate ja jubedate lugudega on rahva terve kirjanduslik arusaamine ära rikutud: «Meie lugejate raisko läinud maitsus igatseb

[14] Lõppe-sõnna luggejale. Ma-rahwa Kassuline Kalender 1850, lk. 30.

toitu, mis kole ja imelik, sagedast hullul sammul tõsiduse rajadest üle astub ja kukerpalli ratast lööb, et varbad maapinda ei pudu: niisugune kaelamurdlik lugu on neile moka mööda! — Aga kes tõsise elo-peenart mööda astub ja nõnda kirjutab, kuida loodud asjade lugu jookseb; sellest ei osata lugu pidada.» [15]

Kreutzwaldi kirjanduslike vaadete aluseks on tema maailmavaatelised tõekspidamised, kirjanduslik tegevus on kogu tema valgustusliku elutöö lahutamatuks ja kõige olulisemaks osaks. Pidades vajalikuks maailma ja selle seaduspärasuste tunnetamist, seadis Kreutzwald kirjandusliku tegevuse eesmärgiks kajastada tõepäraselt tegelikkust ja oma arusaamist sellest. Uskudes valgustajana progressiivsete ideede ühiskondlikku elu ümberkujundavasse jõusse, rakendas Kreutzwald ka oma ilukirjandusliku loomingu nende ideede teenistusse, et kasvatada lugejat ja mõjutada selle kaudu ühiskondlikku arenemist. Astudes välja pärisorjuse ja selle igandite vastu, rahva julmade rõhujate ja pimestajate — balti aadli, kiriklaste ja teiste kurnajate vastu, lähenes Kreutzwald oma ilukirjanduslikus tegevuses masside vabastusliikumisele.

Kreutzwaldile langes eesti kirjanduses algataja ja teerajaja osa. Enda ees ühtki kirjanduslikku Kalevit nägemata [16] pidi ta kõigist raskustest ja takistustest, kahtlustest ja vastuoludest hoolimata oma kirjandusliku tegevusega ise eelkäijaks Kaleviks saama. Selle suure ja erakordselt vastutusrikka ajaloolise ülesande täitis ta auga.

Tolleaegses ühiskonnas demokraatliku eesti kirjamehena tegutsemine nõudis suurt enesesalgamist ja erakordset visadust. Kui jätta ka kõrvale raskused, mis tulenesid kirjanduslike traditsioonide puudumisest ja Kreutzwaldi igapäevase kutsetegevuse suurest töökoormast, siis muudki tingimused polnud mingil viisil julgustavad. Avaldamisvõimalused olid äärmiselt piiratud ja eriti suuremate teoste trükkitoimetamine peaaegu

---

[15] Paar sammokest rändamise-teed. Üks elo-puu küllest nopitud mälestuse-leht. Tartu, 1853, lk. 19.

[16] Vt. Kreutzwaldi kiri Koidulale 17. märtsist 1868.

lootusetu.[17] Mõistagi polnud kirjanikul mingit väljavaadet oma kirjanduslikust tööst elatuda — honorar ei olnud üldse nimetamisväärne, enamasti tuli leppida ainult teose teatava arvu priieksemplaridega.[18]

Tõsised olid tsensuuritakistused, millega Kreutzwaldil kogu oma kirjandusliku tegevuse jooksul tuli lakkamatult kokku põrgata; palju pidi kirjanik juba ette arvestades ütlemata jätma, kuna oli teada, et see nagunii läbi ei pääse. Kirjanduse levikut takistasid rahvahulkade harimatus ja vaesus, eriti aga usulised mõjud nii ametliku kiriku kui ka vennastekoguduste poolt, mille tõttu «ilmaliku lori» lugemist peeti raskeks patuks. Seevastu olid rahvavaenuliku kirjanduse poolel kõik eelised, nii materiaalsed võimalused kui ka vaimulike ja ilmalike võimude toetus. Kreutzwaldi kogu kirjanduslik tegevus — see oli minek vastuvoolu, lakkamatu võitlus ajuti ülesaamatutena tunduvate takistustega.

Mõistes õigesti, et rahvusliku kirjanduse tõeliseks aluseks on rahvaluule, sidus Kreutzwald oma loomingu rahva suulise poeesia kogumise ja kirjandusliku ümbertöötamisega. Faehlmanni kõrval on ta eesti folkloristika rajaja. Ta andis rahvaluule kogumisele, avaldamisele ja tõlgendamisele kindla rõhumisevastase suuna, astudes välja pastorite, köstrite ja teiste rahvavaenulike kirja-

---

[17] Nii oli näit. «Ennemuistsete juttude» käsikiri suures osas valmis juba 1854. a. (vt. A. Schiefneri eessõna teosele «Mythische und magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg. 1854», lk. V), kuid trükis sai see lõplikul kujul ilmuda alles 1866. a., s. t. 12 aasta pärast. «Kalevipoja» rahvaväljaande jaoks tuli Kreutzwaldil isegi aktsiaselts organiseerida ja kogu oma vähene vara tagatiseks panna, enne kui vajalik rahasumma kokku saadi (vt. Kreutzwaldi kiri J. Weitzenbergile 3. veebruarist 1862).

[18] «Kalevipoja» koostajana näiteks sai Kreutzwald esimese trüki 25 priieksemplari.

Meie maal, kirjutas Kreutzwald noorele Weitzenbergile, kes kavatses kutseliseks kirjanikuks hakata, võib piibumehest kirjanik «...õnne korral nii palju teenida, kui ta tubaka eest välja peab andma» (3. veebr. 1862). «Täna päeval on mõnel kirjanikul kirjutamine ü h e k s a s ammet, ja võib Jumalat tänada, kui kümnemat tundma ei saa» (Kreutzwaldi kiri Adamsonile 18. juulist 1870).

meeste vastu, kes põlgasid ja halvustasid rahvaluulet ning tegid kõik, et seda hävitada. Kreutzwald kõneles esimesena rahvaluulest halvakspeetud maarahvale endale kui suurest rahvuslikust kultuuriväärtusest, mis näitab rahva õigust inimväärsemale elule.[19] Ta mõistis õigesti rahvaluule võitlevat hoiakut, selle ideelist sisu ja neid põhjusi, mis tegid üksikud laulud või jutud omaseks kogu rahvale. Kreutzwald näitas, et ühesugune olukord, «ühesugune orjus ja töö» teeb rahvaluule «iga mehe kohaliseks» ja sellepärast võivad «omal maal sündinud laulikud kõige osavamalt rahva tundmustele sõna anda».[20]

Rahvaluules ei otsi Kreutzwald mitte tühja fantastikat, vaid elu tõepärast kajastamist ka välise muinasjutulise koore all. Nii rõhutab ta «Eestirahva Ennemuisteste juttude» eessõnas: «Mida enam ennemuisteses jutus inimese loodud kombed, imeteust lugu pidamata, avalikuks tõusevad ja mitmes tükis tõsist elu ülesnäitavad, seda täielikum on jutu loomine.»[21] «Kalevipoja» *Sissejuhatuses*, esitades oma vaateid lauliku loomisviisist, annab Kreutzwald sama kriteeriumi kirjanduse väärtuse hindamiseks:

> Näitab kueu kulla nägu,
> Kõne kaunis tõe karva,
> Tõe karva, tarka arvu,
> Siis on laulik osav looja,
> Laitemata sõnaseadja.[22]

Rahvaluule parimate traditsioonide jälgimine on kõige tunduvamalt kaasa mõjunud tema kirjanduslike vaadete arenemisele, on teda juhtinud silmas pidama elutõde ja käsitlema ühiskondlikult tähtsaid teemasid.

---

[19] «Seesinane varandus on Teie päritud rahvalaulud ja juttud, mis teile avalikult õpetavad, et teil niisama palju loodud vaimu vara oli antud, kui teiste rahva sugudele» (Eesti rahva lauludest ja ennemuistestest juttudest. Sippelgas II, lk. 32—33).

[20] Eesti rahva lauludest ja ennemuistestest juttudest. Sippelgas II, lk. 23, 24.

[21] Eestirahva Ennemuistesed jutud. Rahva suust korjanud ja üleskirjutanud Fr. R. Kreutzwald. Helsingi linnas, 1866, lk. IV.

[22] Kalevi poeg. Üks ennemuistene Eesti jut, Kaheskümnes laulus. Kuopio linnas, Soome maal, 1862, lk. 3.

Juba 1842. a., kirjutades Faehlmannile oma kavatsetavast suurest romaanist (mis jäi teostamata ilmselt avaldamisvõimaluste puudumist arvestades), avaldab Kreutzwald üsnagi selge kirjandusliku programmi: see «eesti rahvusromaan... peab läbi ja läbi kodusel pinnal elama ja sügavalt rahva elu olukordadesse tungima».[23] Võõrastele eeskujudele tugineva väärtusetu turukirjanduse vastu võideldes esitab Kreutzwald korduvalt hiljemgi nõude, et kirjanik käsitleks oma rahva elu.[24] Ta rõhutab samuti, et «kes elujuhtumisi tõsiselt tahab maalida, peab valgust ja varju nõnda andma, kuda mõlemad tema silma ete astuvad».[25] Need ja teised sellelaadsed Kreutzwaldi mõtteavaldused on esimesteks sisuliselt realismile lähenevateks nõueteks eesti kirjanduses. Kuigi Kreutzwaldi arutlustes poeesia üle ilmneb ka mõningaid tollal väga levinud idealistliku esteetika mõjustusi, ei püüa ta luulet tegelikkusest lahti kiskuda ega mingitesse ebamaistesse kõrgustesse viia. Nõudes kirjanikult kõrgemate ideaalide teenimist, peab ta silmas ennekõike rahvahulkade eluliste huvide ja vajaduste tõepärast kirjanduslikku kajastamist.

Sellest lähtudes pidas Kreutzwald kogu oma kirjandusliku tegevuse jooksul leppimatut võitlust tollal sogase vooluna turule tulvava alaväärtusliku tõlkepahna ja papimeelsust ning orjavaimu jutlustava köstrite-pastorite kirjanduse vastu. Tolle kirjanduse üheks mõjukamaks esindajaks Kreutzwaldi kaasajal oli J. V. Jannsen, kes otsekui kilplaste peavanem Hans Emisnik oma seasarve puhudes marssis klerikaalse leeri esiridades. On seepärast loomulik, et Kreutzwaldi kriitika 1850-ndaist aastaist alates tabab ennekõike

[23] Kreutzwaldi kiri Faehlmannile 24. detsembrist 1842.

[24] Nii kirjutab ta jutustuse «Videvik» sissejuhatavas osas: «Meie päivil veetakse igalt poolt rohkest võeramaade kirjakaupa turule, mis läbi oma kohaga hoopis äravõerdume, kui silmad alati üle piire sirutame, ja ial meie küla vaino muro haljendust, ehk meie leppiko ööpika laulo enam tähele ei pane. Arjo aavikud, Lääne leppikud ja Viro männikud kasvavad kõik veel vanaaegsel ilul: mikspärast meie siis jutu jälgi oma küla tänavast üles ei peaks võtma?» (Maa-rahva Kasuline Kalender 1854, lk. 1.)

[25] Eesti-rahva Kasuline Kalender 1869, lk. 41.

Jannsenit ja tema toodangut, mis oli Kreutzwaldi tegevuse täiesti ilmseks antipoodiks.

Muutunud ühiskondlikes tingimustes jätkas Jannsen oma tööde rõhuvas osas sisuliselt sajandivahetuse baltisaksa autorite moraliseeriva kirjanduse suunda; tema «aatekaaslasiks» olid pastorid Körber, Henning jt., samuti mõned Brandti-tüüpi kirjanduslikud kaubitsejad. Jannseni põlgav, mõnitav suhtumine eesti rahvaluulesse on üldtuntud.[26] Eesti kirjanduse arendamise ülesannet nägi ta võimalikult laiaulatuslikus saksa väikekodanlik-sentimentaalsete või õpetlik-humoristlike jutukeste ja laulukeste suupärastamises tema meelest rumala ning vähearenenud rahva jaoks. Oma loomupärased ladusa jutumehe võimed, mida ei keeldu tunnustamast ka Kreutzwald,[27] rakendas Jannsen tihti tagurlike eesmärkide teenistusse, alandlikkuse, orjameelsuse, jumalakartlikkuse, passiivse rahulolu jutlustamiseks, ja mida «rahvalikumas» vormis see sisu peitus, seda kahjulikum ta oli. (Siinkohal jäägu puudutamata Jannseni ajakirjandusliku tegevuse küsimus, mis on üsnagi komplitseeritud; kahtlemata on seal ka mõndagi, mis andis objektiivselt hinnatavaid ja positiivseid tulemusi).

Jannseni arvukad pooltõlkelised jutud on oma suures enamuses põhilaadilt ja elukäsituselt ebarahvalikud, väljamõeldud, sageli tegelikkust moonutavad, rahva soovidele ja taotlustele lausa vastukäivad. Need üksikud jutud, kus moraliseerimine ei ole viinud otsesesse vastuollu elutõega ja mis selletõttu ka suuremat

---

[26] ««Aido-raido, ellad wennad», — «Külla neiud, norokessed» ja, «Terre ella ämma eita» ja muud nende sarnatsed, nimmetakse ka lauluks, agga ei sanna pitkust, ei öiget wiit, ei arro egga otsa; sanna seält, teine teält kokko pandud, nago paigatud torropil, ja se peab l a u l ollema? Iggal mehhel ommad sannad, ja omma wiis, teine körristab ees, teine kagutab järrele, saggedast kolm nelli kord üht ainust sanna — se peab laul ollema? Seddasuggust laulo wõib körtsi ukse ees ja külla kige peäl kuulda; agga ta panneb körwad ugama ja aiab, nago suitso wing, pea wallutama» (Perno Postimees 1857, nr. 14, lk. 111).

[27] Vt. näit. Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 3. märtsist 1870.

populaarsust võitsid, ei suuda seda üldpilti põhiliselt muuta. Jannseni lähenemine elunähtustele on läbini kiriklik-kösterlik, sageli jumala helduse, õigluse, ettenägelikkuse jne. kümnekordse meeldetuletamisega ühel leheküljel. Kui inimestel ongi raskusi ja viletsust, siis on jumal seda saatnud «nende usso katseks». Mõnikord puudutab Jannsen ka sotsiaalse ebavõrdsuse probleemi, näitab isegi rikast kõrgi ja pahelisena, vaest aga voorusliku ja kasinana, laseb esimesel halvasti ja teisel hästi minna — kuid see kõik on ikka ainult illustratsiooniks teesi juurde, et «Jummal sureliste wasto panneb ja allandlikkule armo annab». Vooruslike tasu ja patuste-ülekohtuste karistus tuleb ikka kõige parajamal ajal, sageli kõige imeväärsemal viisil, sõna otseses mõttes jumala käe läbi. «No wadder, kas Jummal ellab, woi ei ella?» küsib seepeale võidurõõmus köster, «kas kindel lotus Jummala peäle aitab, woi mitte? Kas tead nüüd, et ristiinnimenne keige hädda sees peab u s k m a, l o o t m a, p a l l u m a?» [28]

Sedasama ideoloogiat ja moraali teenib Jannsen ka omà luules, mille «tuumik» ilmus 1860. a. «Eesti Laulikus». Sellest kõlavad kiitusehelinad maale, kus valitseb õnn ja rõõm, küllus ja rahulolu, kus «truus, öigus ellawad» ja inimesed: «ikka röömsast laulawad»... Tosin läägeid ülistuslaule kallile keisrile ja isevalitsejale on tulvil pateetilisi truudusetõotusi ja armuvandeid. Jannseni «isamaalikud» laulud on täielik importkaup (kurioosumina leidub siin isegi «Eestima käib ülle keige, /Ülle keige ilma peal»!). Rõõmuhõisked hea ja õnneliku elu pärast vahelduvad rahulolemisele ja leplikkusele manitsemistega, terve kogu on otsekui üksainus suur truualamlik lömitus taevaste ning maiste ülemuste ja valitsejate ees. Programmluuletuseks võiks olla «Rahhulinne meel»:

Rahhul minna ollen,
Mingo, kuida lääb;
Ehk kül kehwast ellan,
Südda röömsaks jääb jne. [29]

[28] Püssipappa essimessed külla-juttud külla-rahvale. Tartu 1854, lk. 92.

[29] Eesti Laulik. Tartus 1860, lk. 156.

See teema kordub paljudes variatsioonides, üks drastilisem teisest (näit. «Põllumehhe õhto-laul», «Sullase-laul» jt.). Kui ka oleme vaesed ja elame puuduses, on meil meel rõõmus, sest rahulolu, usinus ja kasinus teeb kõik heaks; jumal ei ole igaühe jaoks mõisaid loonud, vaid suurem hulk on teomeesteks pandud, mis on kõik väga targasti seatud, «ja minno meel on rahhul sellega»; kuigi rikkad «mittu roga söwad» ja neil on «kogid, pradid käe» — ega nad sellest enam söönuks saa kui taluinimene räimest-leivast... Ei maksa õnnelikul maamehel saksu kadestada —

Saksadel on saksa römud,
Saksa murred, waewad ka;
Sidi kubes on ka kirbud,
Mis ei lasse maggada.[30]

Ja ikka jälle kordub nende või teiste sõnadega otsekui refrään: «Sest ollen rahhul omma tallo pölwes, / Teen tööd, söön leiba, ellan rahho sees». Kreutzwald andis «Eesti Lauliku» kohta lakoonilise, kuid täiesti hävitava hinnangu, märkides, et «rahvale antakse toidu asemel seasöök räpase molliga ette...»[31]

Jannseni juttude ja laulusalmide kõrval pakkusid teised autorid rahvale oma töödes enamasti kangemakraadilist vaimulikku keelekastet, nagu seda on näiteks C. M. Henningi «Kolmekordne nöör. Õppetus, töotus, palwe, pühha kirja salmidest, igga päwa peäle aasta ümberringi», K. Körberi «Uus Tekäia-ramat, kus sees on ilmalikkud näggemissed, agga waimolikkud tähhendamissed», F. Brandti «Ued Paradisi lillekessed Issanda kittuseks, süddame ärratamisseks ja usso römuks» jne. jne. Sellise õndsaliku «kirjavara» soetamine oli mitte ainult jumalale meelepärane tegevus, vaid ühtlasi (ja esmajoones) kasulik äri, sest kogu see «looming» topiti pastorite, köstrite, tagurlike koolmeistrite jt. poolt organiseeritud korras rahvale poolvägisi kätte.

Säärase «kirjanduse» vastu ei tunne Kreutzwald halastust, teravalt paljastab ta selle tühisust ja kahju-

[30] Eesti Laulik, lk. 36.
[31] Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 12. aprillist 1864.

likkust.[32] Juba varakult tegi ta katseid ka ajakirjanduses sellise makulatuuri vastu välja astuda asjaliku kriitikaga (näiteks Körberi ja Jannau sepitsuste kohta 1856. ja 1857. a.), kuid nii «Inland» kui ka «Perno Postimees» keeldusid selle avaldamisest.[33] Jäi üle ainult arvustada kirjades mõtteosalistele ja jätkata vastavaid vihjeid ilukirjanduslikes töödes. Nii kirjutab ta näiteks «Reinowadder Rebbases»: «Mõnni pardi-issand tõusis meie päiwil ramato-kirjutajaks; issa-anni kitis pealegi pilo-pappa laulu ja pilo-pappa nok tõusis kõrgele. Lorrikandjad ja Metsakakkud[34] pandi ramatutele nimmeks, mis rummalate ellajade rahataskud tühhendasid ja waimoliko kirjutajate kukrud mammonaga täitsid. Linnud ja neljajalgsed! kui kaua tahhate petjatele rummaluse tolli maksta, kes teie raswaga endaid numawad?»[35] Kreutzwald vemmeldab «kadakasakslikke kirjamehi», «võõras ikkes vedavaid laulikuid» ja raamatukirjutamise-himulisi köstriisandaid, kes «laiade vaagnatega oma körti lauale toovad, kus vahest mitte soola ivakestki sees ei ole leida.»[36]

Võitlus rahvavaenuliku kirjanduse vastu on olulisel kohal nii Kreutzwaldi publitsistikas kui ka kirjavahetuses aastakümnete jooksul. «Kalevipoja» esimese väljaande eessõnas märgib ta: «Saksastatud eestlaste absurdsemad sepitsused, kirjutatud keeles, mis langeb iseoma ilusate vormide kõige naeruväärsemaisse moo-

---

[32] Vt. näit. «Wina-katk» (1840), lk. 65, kirjad Faehlmannile 1. juunist 1839, 20. juunist 1842 ja 8. jaanuarist 1843 jm. Kirjas C. E. Sachssendahlile 6. veebruarist 1850 kõneleb Kreutzwald «Vändra pimestusvabrikust» (Körber oli Vändra pastoriks ja Jannsen köstriks), kirjas 18. märtsist 1850 märgib ta hävitava sarkasmiga: «Kuna eestlane veel nii kaugele pole arenenud, et ta teatavaid loomulikke tarvidusi paberi abil õiendaks, siis pole Körberi kirjatööde kasutamiseks ka kusagil parajat paika».

[33] Vt. Kreutzwaldi kirjad W. Schultzile 16. septembrist 1856 ja 22. juulist 1857.

[34] Jannseni «Sannumetoja» ja K. Körberi «Küllaleib» (1848).

[35] Reinowadder Rebbane. Üks ennemuistene jut. Tartus [1850], lk. 96.

[36] Kilplaste imevärklikud, väga kentsakad, maa-ilmas kuulmata ja tänini veel üleskirjutamata jutud ja teud. Tartus, 1857, lk. 49.

nutustesse, ujutavad juba kaua aega üle eesti kirjandusturgu...», rahva kirjanduslik maitse «... on moonutatud ja rikutud temale peale surutud köstrite ja koolmeistrite kirjandusega». [37] «Kalevipoja» kui rahvaloomingul põhineva teose seab Kreutzwald sellisele kirjandusele otseselt vastukaaluks. 1869. a. kirjanduse olukorda iseloomustades märgib ta, et eestikeelseid raamatuid on arvu järgi küll juba üsna palju, kuid sisuliselt on nad enamasti alaväärtuslikud. «Sel mõõdul, kuda paremate raamatute hulk peale kasvab, rahvas silmi ja mõistust tarvitama õpib, musta ja valgele vahet tegema: saavad seie aegsed haganiku ja kõlgastiku pühkmed tagaküsimiseta raamatute poodides hallitama, ehk rotide hammastest äranäritud.» [38] Kreutzwald usaldab rahva tervet vaistu kirjanduse hindamisel, kusjuures ta õigesti seob kirjanduse saatuse otseselt rahva haridusliku seisundiga: «Kõigepealt oleks tarvis paremat korraldust maakoolide jaoks ja need pimestamise-paikadest valgustamise-asutusteks ümber muuta, küllap siis juba hakataks ka paremaid kirjatöid niivõrd hindama, et kördikokkade sepitsused enam ostjaid ei leiaks.» [39]

Kreutzwald hindas kõrgelt kirjanduse ühiskondlikku osatähtsust, mõistis selgesti kirjaniku suuri kohustusi ning vastutust rahva ees. Luuletuses «Viru laulik» kõneleb ta sellest, et laulik on saadetud maailma inimesi trööstima, nende murevaeva vähendama ja vaimu sütitama. [40] Selge sotsiaalse, rahvuslikku väärikust ja patriotismitunnet kasvatava eesmärgi seab kirjanik «Kalevipojale». [41]

Tõeliselt rahvaliku kirjanduse ülesanne on paljastada elus esinevaid pahesid, võidelda kõige vana ja iganenu vastu, mitte aga otsida odavat menu. «Kellel kirjutates paremaid mõtteid ei oleks kui neid: «saaks raamat

[37] Kalewipoeg, eine Estnische Sage. Dorpat, 1857. Vorwort, lk. III—IV ja VII.

[38] Paar sõnna koggokonna ramatokoggodest. Eesti Postimees 1869, nr. 1, lk. 2.

[39] Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 3. märtsist 1870.

[40] Viru lauliku laulud. Kokupannud ja väljaannud F. R. Kreutzwald. Tartus 1865, lk. 29.

[41] Vt. Eesti rahva lauludest ja ennemuistestest juttudest. Sippelgas II, lk. 29.

aga lugejate meele pärast olema!» sel ei ole veel täieliku mehe aru ega julgust. Raamatu kirjutaja peab terava noaga kõik hukka läinud tükkid maha leikama, kui üks tohter surnuks läinud liikme terve keha küllest maha võttab.» [42] J. Weitzenbergi «Vana opmani nutulaulu» kohta märgib ta selle ilmumisel, et «see kuulub kahtlemata meie kirjanduse paremate toodete hulka» [43]. Kirjas Reinvaldile avaldab ta oma erilist rõõmu just selle üle, et viimase uus luulekogu «kibuvitsa- ja roosipõesa viisil õilmete ja lehtede varjule peidetud okkaid näitab! » [44] Analüüsides Koidula varasemaid luuletusi ja püüdes viimasest «ühte laulikut kasvatada, kelle kandle keeled Eestirahva auuks ja iluks peavad kõlama» [45], katsub Kreutzwald mõnelgi puhul koos vormilise silumisega teravdada värsside ideelist sisu, anda suuremat löövust, võitlevamat hoiakut. [46]

Kirjanduslikku tegevusse suhtus Kreutzwald suure vastutustundega ja nõudlikkusega enese vastu. Nii mõndagi oma kirjatööd hoidis ta selle küllaldases kordaminekus kaheldes aastaid, isegi aastakümneid laualaekas, enne kui need avalikkuse ette pääsesid. [47] Hulk nooreea luulekatsetusi, nii algupärandeid kui tõlkeid, aga pidigi trükimusta nägemata tuleohvriks langema. [48] Poeem «Lembitu», millega kirjanik ise rahul ei olnud,

---

[42] Sippelgas II, lk. 6—7 (Eessõna).
[43] Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 26. juulist 1864.
[44] Kreutzwaldi kiri Reinvaldile 17. aprillist 1876.
[45] Kreutzwaldi kiri Koidulale 6. veebruarist 1868.
[46] Nii teeb ta näiteks ettepaneku luuletuses «Mo issama, nad ollid matnud» Koidula väheütlevad värsid

Ja kuda o m m a põhja pinnal
Kord Eestirahwas pessitand

muuta järgmiselt:

Ja kuis n'ad o m a p e s a kaitsend,
Kui vaenlane neid ähvardand

(Kreutzwaldi kiri Koidulale 24. jaanuarist 1868).

[47] Vt. värsivihu «Angervaksad» (1861) eessõna «Lugejale», kus Kreutzwald märgib, et need laulud on «enam kui kolm kord üheksa aastat» pidanud avaldamist ootama.
[48] Vt. Kreutzwaldi kirjad Koidulale 8. aprillist 1870, 17. maist 1870 jm.

seisis pikki aastaid ja anti välja alles pärast tema surma.[49]

Kreutzwald ei püüdnud end Jannseni kombel suupäraseks teha mahajäänud lugejale, vaid tema eesmärgiks oli viimast tõelise kirjanduse mõistmisele kasvatada, lugeja maitset ja arusaamist arendada. «Just nagu pääsuke oma poegi lendama õpetab, nõnda peab minu arvates ka kirjamees oma lugejaid seni harjutama, kuni nad ka tõepoolest lennata oskavad,» ütleb ta.[50] Seejuures rõhutab Kreutzwald, et luuletaja looming on määratud rahvale ja tema «ülem palk» on see, kui ta rahva hulgas südameid leiab, kus tema «kandle keelte helin . . . vastakostmist saab»[51].

Hinnates kirjandust kui rahva vaimse elu arendajat, mõistis Kreutzwald selgesti selle ühiskondlikkasvatuslikku tähtsust. Suurt tähelepanu osutas ta sisuka kirjanduse populariseerimisele ja levitamisele rahva hulgas, paljudes oma kirjutustes püüdis ta lugejaid õpetada hindama niisuguse kirjanduse väärtust. Kreutzwaldi algatusel ja otsesel kaastegevusel organiseeriti mitmetes maa keskustes eestikeelsete raamatute müüki.[52] Erilist tähelepanu väärib artikkel «Paar sõnna koggokonna ramatokoggodest», milles kirjanik soovitab luua igas kogukonnas avalikud raamatukogud, — selles nägi ta rahvahariduse taseme tõusu kui ka kirjanduse edasise arengu hädavajalikku eeldust.[53]

Kreutzwaldi demokraatlikud kirjanduslikud vaated

---

[49] Niisuguse tõsise ja nõudliku suhtumise tõttu ei võinud Kreutzwaldi silmis armu leida hilisema epigoonilise, nn. järelromantilise luule arvukad ja andetud esindajad; ta on õigesti ära näinud seesuguse salmitagumise tühisust, ehtsa tunde puudumist ja vormi mannetust. Kirjas Jakobsonile 7. juunist 1880 märgib ta, et kirjameeste hulgas kasvab «meie päevil rohkest härjapõlvelasi» ja lisab irooniliselt: «Mõned kirjanikud ei olnud auduva ema tiibade all nii kaua aegavõtnud, et udusuled kuivaks läksivad, vaid pugesid välja, ja kas sa näed: enne õhtut oli tibukese esimene laul trükkis».

[50] Vt. Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 12. aprillist 1864.

[51] Vt. Kreutzwaldi kiri Koidulale 17. märtsist 1868.

[52] Vt. Kreutzwaldi kirjad D. Jürgensonile 25. aprillist 1839, 18. maist 1839, 28. maist 1839, 24. märtsist 1840.

[53] Eesti Postimees 1869, nr. 1, lk. 2.

on võitleva hoiakuga, rahvale vaenulikku kirjandust ründab ja paljastab ta järjekindlalt ning sihiteadlikult. Kui kirjanik tundis Kreutzwald end alati ühiskondliku võitlejana, kelle ülesanne on teenida rahvast, taotleda rahva valgustamist ja kasvatamist oma aja eesrindlike ideede vaimus.

3

Pidades võitlust reaktsiooniliste tendentside vastu, pani Kreutzwald aluse rahvalikule eesti kirjandusele. Selles võitluses ja muudes Kreutzwaldi eespoolvaadeldud seisukohavõttudes avaldub täie selgusega tema demokraatlik kirjanduskäsitus, ilmnevad tema ideeliskunstiliste eesmärkide põhilised jooned, mis on diametraalselt erinevad antidemokraatlikust kirjandusest. Need vaated ja eesmärgid leidsid väljenduse Kreutzwaldi enda ilukirjanduslikus loomingus, just eeskätt oma teoste rahvaliku olemuse kaudu mõjutas ta suure eeskujuna eesti kirjanduse edasist arengut.

Kreutzwaldi loomingu rahvalikkuse põhiliseks jooneks on see, et ta seadis eesmärgiks oma teostes kõigi takistuste kiuste väljendada rahvahulkade püüdlusi, käsitleda üldrahvaliku tähtsusega probleeme ja lahendada neid rahva huvide seisukohalt.

Kirjaniku loomingu peamine osa on seotud ajastu ühiskondliku põhiülesandega — võitlusega pärisorjuse ja selle jäänuste vastu, tema peateostes on leidnud kunstilise kajastuse kõige tähtsamad, rahvast erutavad ühiskondlikud probleemid vabastusliikumise antud perioodil. Kreutzwaldi teostel on suur kasvatav osa ja aktiviseeriv sisu, millega nad kaasa aitasid rahvahulkade eneseteadvuse kasvule, oma jõu tunnetamisele, ühendasid hulkade tundeid, mõtteid ja tahet võitluses pärisorjuslaste ja nende liitlaste vastu.

Kreutzwaldi tegevuse ja püüdluste põhisisuks, tema loomingu paatoseks on inimese vabastamine rõhumisest ja vägivallast. Armastus ja austus töötava inimese vastu, tegusid nõudev kaasatundmine kannatavale inimesele, usk inimesesse on suunavaks ideeks nii Kreutz-

waldi kogu elus kui ka loomingus. Ta on mõistuse ja vaimuvabaduse kuulutaja, kõige ülla ja eetiliselt kauni tuline austaja. Selle nimel astub ta leppimatult välja orjuse ja rõhumise vastu, usulise fanatismi vastu, igandite, eelarvamuste ja tardunud kaanonite vastu. Sellest võitleva hoiakuga humanismist lähtub Kreutzwaldi valgustuslik tegevus, vankumatu veendumus elu arenemises ja sotsiaalses progressis ning püüe sellele oma kirjandusliku loominguga kaasa aidata.

Oma tegevuse eesmärki nägi Kreutzwald rahvahulkade huvide teenimises, oma kirjanduslike teoste kaudu rahva vabanemisele kaasaaitamises. Ta püüdis tungida rahva hinge, tundma õppida rõhutud hulkade olukorda ja vajadusi, mõista rahva mõtteviisi ning väljendada seda oma loomingus, kuivõrd see tollal oli võimalik.

Rahvaliku kirjanduse ideed, teemad ja kujud on kas vahetult ammutatud rahva elust ja rahva enda suulisest luuleloomingust või need ideed, teemad ja kujud saavad kirjanduse kaudu masside omandiks. Kreutzwaldi kirjanduslikus tegevuses on esmajärgulise tähtsusega nimelt lahutamatu seos rahva rikkaliku suulise luuleloomingu tähelepaneliku jälgimise, kogumise ning loova ümbertöötamisega. Tema peateosed — «Kalevipoeg» ja «Eesti rahva ennemuistsed jutud» — on otseselt välja kasvanud rahvaluulest, folkloori elementidel on väga oluline osa ka tema muus loomingus. Rahvaluule uurimise, loova edasiarendamise ja kirjandusliku ümbertöötamise alusel on ta jõudnud väljapaistvate loominguliste tulemusteni, on oma peateostes ületanud mitmed oma ühiskondlik-poliitilise maailmavaate vastuolud ja leidnud kõige tihedama seose eesti talurahva vabastusliikumisega. Ilukirjanduslik looming oma kunstiliste kujudega omandas märksa kaugemaleulatuva ideelise sisu, võrreldes kirjaniku enda otseste ühiskondlike vaadetega, tema teadlike kavatsustega.

Kreutzwaldi elutööks on eesti rahvuseepose «Kalevipoeg» koostamine. Vägilase kujuga seotud ulatusliku, kuid heterogeense rahvaluule ainestiku liitis ta ideelis-kunstiliselt terviklikuks eepiliseks luuleteoseks.

«Kalevipoeg» on vahetu rahvaloomingu ja Kreutzwaldi kui sügavalt rahvaliku kirjaniku loominguline ühissaavutus. Oma töös võttis Kreutzwald kokku temale tuntud rahvaluulepärimuste põhilised motiivid, andis nendes leiduvale võitlevale ideestikule selgema ning sihikindlama ajaloolise mõtestuse ja lõi rahvuseepose näol eesti kirjanduse esimese suurteose, mis sai kogu rahvusliku kultuuri edasise arengu nurgakiviks.

«Kalevipoja» põhiideeks on võitlus orjuse, rõhumise ja võõraste sissetungijate vastu, avaldugu see siis otseselt (sõda raudmeestega) või allegoorilis-fantastilisel kujul (võitlus Sarvikuga). Eepose mobiliseeriv eesmärk on otseselt avaldatud *Sissejuhatuses*, mis on teose ideeliseks programmiks: laulik seab siin endale ülesandeks jutustada «muistse põlve pärandusest», tuua «salasõnumeid» parematest päevadest, armsamatest aegadest, taaselustada unustuse rüpest rahva kangelaslikku ja võitlusrohket minevikku. Ta tahab näidata, kuidas «isamaa ilu hoieldes, võõraste vastu võideldes varisesid vaprad vallad, kolletasid kihelkonnad», et «nende piina pigistused, nende vaeva väsimused» kostaksid meile kustumata.

Teoses vastandatakse Kalevipoja-aega kui vabaduse- ja õnneaega rahva hilisematele kannatustele võõraste orjastajate ikkes. Ajaloolise ülekohtu näitamisega virgutas «Kalevipoeg» rahvast sotsiaalsest ja rahvuslikust survest vabanemisele, muinasaegse priipõlve meenutamisega äratas temas eneseteadvust ja isamaaarmastust. Selles eepose võitlevas põhiidees avaldub tema kõige tihedam seos rahvahulkade vabastusliikumisega.

Klassikaline rahvalik kirjandus oma parimas osas ei piirdunud ainult sellega, et kujutades rõhutute ja orjastatute kannatusi protesteerida valitseva sotsiaalse ebaõigluse vastu, vaid lõi ka otseselt vabadusvõitlejate kujusid. Selles väljendub klassikalise kirjanduse revolutsiooniline paatos. Kalevipoeg kui rahvuskangelane on e s i m e n e vabadusvõitleja, rahva õnne eest võitleja kuju eesti kirjanduses. Ta on rahva vabaduspüüete esindaja, rõhutute vabastaja ja kaitsja. Vägilase kujus on leidnud poeetilise üldistuse töötav rahvas oma ise-

loomu ja püüdlustega. Kalevipoja tegevus on suunatud üldiseks hüveks, kangelase püüdluste sisuks on rahulik loov töö ja võitlus mitmesuguste seda takistavate vaenulike jõudude vastu.

Kalevipoja traagikas kajastub kogu rahva ajalooline saatus minevikus. Vägilase kannatused on allasurutud, orjastatud rahva viletsuse sümboolseks väljenduseks: jalutu, ülekohtuselt kaljukütkesse vangistatud kangelasena oli Kalevipoeg oma õnnetu, ikestatud rahva võrdkujuks. Eepose lõpuvärsid aga omandasid niisuguses seoses otse üleskutselise tähenduse.

«Kalevipoeg» on eesti töötava rahva igatsuste ja taotluste, tema tõekspidamiste ja sajanditepikkuste võitlustraditsioonide poeetiliseks väljenduseks. Seetõttu on «Kalevipojal» olnud erakordselt suur tähtsus rahva elus, eesrindliku ühiskondliku mõtte arengus, laiade hulkade mobiliseerimisel ja aktiviseerimisel mitte üksnes feodaalse kurnamise, vaid igasuguse sotsiaalse ebaõigluse vastu.

Väljapaistvaks teoseks «Kalevipoja» kõrval on Kreutzwaldi pärandis «Eesti rahva ennemuistsed jutud» — suurepärane ja huvitav rahvaraamat. Nagu nägime juba eespool, oli Kreutzwaldil kujunenud selge arusaamine, et rahvaluule väljendab omapärases kunstilises vormis rahva elu ja mõtteviisi, annab otseselt või kaudselt edasi töötavate hulkade soove ja igatsusi. Seda põhilist tuuma on kirjanik täie teadlikkusega säilitanud ka oma muinasjuttude ümbertöötluses.

«Ennemuistsetes juttudes» kõlab tugevalt rahvaloomingule iseloomulik vabanemispüüe, leppimatus rõhumise ja ebaõiglusega, ülekohtu ja alatusega. Muinasjuttude kangelased — rahva esindajad — võidavad oma visaduse, julguse ja taibukuse tõttu vaenulikud jõud, selles väljendub rahva murdumatu elutahe ja moraalne üleolek kõigist oma vastastest.

Sageli kerkib muinasjuttudes esile rikkuse ja vaesuse, varandusliku ebavõrdsuse küsimus. Alati on sümpaatia vaese ja halvakspeetu poolel, kelles tegelikult peituvad head inimlikud omadused ja kes selletõttu lõpuks oma õnne leiab. Varaahnusest kalestunud,

julmad ja südametud olendid saavad aga varem või hiljem täieliku lüüasaamise osaliseks.

Väärib rõhutamist see asjaolu, et «Ennemuistsetes juttudes» on leidnud juba küllaltki selge kajastuse vastuolud külas, talurahva enda hulgas. Sageli seisavad siin vastamisi peremees ja sulane, õel pereemand ja vaeslaps, kusjuures nii mõnelgi juhul kas otseselt või kaudselt avaldub rõhutava kättemaksutahe — olgu selle teostajaks siis mingi imepärane võim või ori ise. Sageli on elulised vastuolud peitunud küll fantastilisemate sündmuste ja kujude taha, ent süvenemisel jõuab lugeja ometi samasugustele järeldustele.

Muinasjuttudes peegeldub töötavate inimeste raske olukord ning püüe sellest väljapääsu leida, kangelaste püüdlustes ja elujuhtumustes on väljendatud unistus paremast tulevikust. Need inimesed tahavad omandada imelisi teadmisi ja võimeid, tungida looduse saladustesse, saada erakordsete omadustega esemete ning töövahendite valdajaiks. Sellega kergendavad nad oma töövaeva ja relvastuvad mitmesuguste vaenulike jõudude vastu. Siin avaldub muinasjuttude aktiivne romantika, mis püüab tugevdada inimese elutahet ja õhutab rahulolematust tegelikkuses valitseva ebaõigluse vastu.

Kreutzwaldi jutuloomingust paelub ennekõike tähelepanu allegoorilis-satiiriline ühiskonnakriitika ta «Reinuvader Rebases» ja «Tuisulastes». Mõistukõne kasutamisele on Kreutzwaldi ilmselt sundinud asjaolu, et sotsiaalsete küsimuste otsene kriitiline käsitlemine kirjanduses oli tsensuuritakistuste läbi tegelikult võimatuks tehtud. Kreutzwaldi poolt eestindatud rahvusvahelises mõistujutus «Reinuvader Rebane» paljastatakse loomalugude kaudu teravalt feodaalühiskonna pahesid, võimutsevat ülekohut, omavoli ja verist vägivalda. Reinuvader oma piiritu jultumuse, silmakirjatsemis- ja valetamisoskuse tõttu mõistab alati võita kuningas Lõukoera soosingu, tal läheb korda saata oma vastased viletsusse ja häbisse, tõusta asevalitseja ausse. Nii leiab väljendamist mõte, et tolles kiskjalikele alustele toetuvas ühiskonnas võidutsevad kurjus ja alatus. Selle allegoorilise paljastuse lahtimõtestami-

sele juhib kirjanik lugejat otseselt nii «Reinuvader Rebase» motos kui ka lõpulauseis. Jutu tähtsuse tõendiks on selle korduv väljaandmine juba Kreutzwaldi eluajal ja erakordne populaarsus rahvahulkades, kuigi tsensuur teose teravat ühiskonnakriitilist sisu püüdis välja rebida tõsiste ja ulatuslike kärpimistega.

«Tuisulaste» tekkimise otseseks ajendiks on olnud tolleaegne äge võitlus kirjaviisi küsimuse ümber (mida võrdlemisi ulatuslikult puudutatakse ka «Kilplastes»). Et aga võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel omandas otsese ühiskondliku võitluse, kahe kultuuri võitluse iseloomu, siis kasvas ka Kreutzwaldi jutt üle oma esialgsest kitsamast eesmärgist. Teos naeruvääristab teravalt igasugust tagurlust ja nürimeelset konservatiivsust, piitsutab halastamatu satiiriga rõhujate tallalakkujaid. «Tuisulasi» võib iseloomustada esimese ühiskondlik-poliitilise pamfletina eesti kirjanduses.

Püüe kõigist takistusist hoolimata sotsiaalsete teemade käsitlemisele ilmneb ka Kreutzwaldi jutustustes kaasaegsest külaelust. Nii annab näiteks «Üks ööpilt» sünge kujutuse talurahva viletsusest, harimatusest ja masendavast vaimutuimusest; see «ööpilt» tekitab lugejas protesti kehtivate ühiskondlike olude vastu, julma pärisorjusliku rõhumise vastu, mis on viinud inimesed niisuguse seisundini. Jutustuses «Videvik» naeruvääristab Kreutzwald tabavalt tekkiva eesti külakodanluse tüüpe, mõisasundijaid ja sakste sabarakke, näitab nende nürimeelset ahnust ja rumalat ebausku.

Sotsiaalsed teemad leidsid tee ka Kreutzwaldi luuletustesse. Rahvalaulu-ümbertöötluses «Wana aeg olli waeno aega», mis pärineb 1845. aastast,[54] kõneldakse orjapõlve koledustest, rüütlite ja pappide rõhumisest, laastavatest sõdadest. Põld kuulus saksale, söödimaa ja kanarbik pidid rahvast toitma, aganik näljas avitama.

Kümnes kisti nende küsi,
Kohto ossa nende kotti,
Rahha koppik nende kukru.

Laul meenutab ka võitlusi võõraste vallutajate vastu ja

[54] Ilmus hiljem kogus «Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung von H. Neus. Reval, 1850, lk. 129 jj.

allajäämist ülevõimule, mistõttu rahvas suruti orjaikkesse.

Luuletus «Eesti lauluanne» kõneleb sellest, kuidas muistsel ajal elas laul, siis aga tulid võõrad rüüstajad ja allutajad, sõjad, katkud ning orjus. Lauluanne põgenes, kuid riismed endisest ajast jäid rahvasuus ometi püsima; ei suutnud eesti laulu hävitada orjapõlve koledused, ei suuda seda ka «viltupeade nurjus» — kiriklik reaktsioon. «Esimeses laulus» kõneleb Kreutzwald truudusest ja armastusest emakeele vastu, sisemisest tungist luua laulu, kust «hüüdis Eesti heal». Suur mõju on olnud oodil «Priiusele», julgel ja pateetilisel vabaduseülistusel. Vabaduseigatsus on elanud lauliku rinnas noorpõlvest peale, tõusnud üles võimsaks lõkkeks, täitnud ta südant ja hinge julgusega ning kasvatanud kindla veendumuse: «Ei ole õnnepääv veel läinud looja.» Üleskutselises «Laulus» manitseb Kreutzwald hoidma truudust isamaale, meenutab eestlaste muistset võitlust röövvallutajate vastu Lembitu juhtimisel, kõneleb kodumaa pinnast, mis nii sageli on eesti verd joonud. Suurimadki katsumused pole suutnud rahva «tugevat kändu» lõplikult murda, tuhandeaastane kannatus kohustab aga veel enam isamaad armastama: «Siin pead sa elus võitlema, / Siin surmal andma suud». Need patriootilised värsid olid tekkivas eesti kirjanduses väljapaistvad oma võitleva hoiaku poolest.

Tähtsal kohal Kreutzwaldi ilukirjanduslikus loomingus (nagu ka tema publitsistikas ja kirjavahetuses) on eesti ja vene rahva sõpruse ning koostöö idee. «Kalevipoja» *Sissejuhatuses*, kõneldes võõraste röövvallutajate ning orjastajate maaletungimisega meie rahvale langenud kannatustest, rõhutab laulik Eestimaa Vene riigiga liitmise ajaloolist tähtsust. [55] Sõprus ja koostöö avalduvad otseselt eepose sündmustikus:

[55] Ka «Alg-Kalevipoja» *Esiandes* kõneleb Kreutzwald sellest, et Vene riigi koosseisus on poolteistsada aastat «rahorüpes mööda läinud», et see on

Kustutanud sõa jäljed,
Vaeno häda vermekesed

(Eesti Kirjandus 1911, lk. 299).

Kalevipoeg peab võitlust läänest sissetungijate vastu, idanaabritega on tal aga paremad suhted. Seda näitavad tema korduvad käigud, sortside takistusist hoolimata, läbi Peipsi Pihkvasse, et tuua laudu linnade ehitamiseks ja kindlustada nii maad vaenlaste vastu.

Tähelepanuvääriv teos (hoolimata teatavast lõivust kroonupatriotismile) on Krimmi sõja alguse puhul kirjutatud poeem «Sõda» (1854), milles samuti põhijoontes õigesti väljenduvad rahvahulkade tõekspidamised. Kõneldes kõigist nendest hädadest ja viletsustest, mis rahvas varem võõraste vallutajate ikkes ja alaliste sõdade tõttu pidi taluma, näitab Kreutzwald, et suures Vene riigis kaitsevad ka eesti rahvast «karastatud vene vennad», tugev Vene sõjavägi.

Ümberkaudne sõa kärin,
Püssi parin, tüki mürin
Meid ei pease piinamaie,
Meie muru muljumaie.[56]

Seda seisukohta avaldab kirjanik ka tervitus- ja õnnesooviluuletuses Tartu ülikoolile selle 50 aasta juubeli puhul jm. Need vaated leidsid kindla koha eesti kirjanduse ja ühiskondliku mõtte progressiivsete traditsioonide hulgas.

Kreutzwaldi loomingus avaldub terav ning leppimatu hoiak kiriku ja valitseva ortodokslik-luterliku «kirikumõisa-kristluse» suhtes. See iseloomustab kogu tema tegevust, ehkki kirjanik oma maailmavaate poolest teatavasti ei jõudnud ateismini. Kirikuvastaste vihjetega kohtume juba Reinuvader Rebase juures, kes suure osavusega kasutab usulist silmakirjatsust ja valevagatsust oma ülekohtuste tegude maskeerimiseks. «Kalevipoja» antiklerikaalne hoiak avaldub selgesti nendes värssides, kus eepose saamisloole vihjates kõneldakse pappidest ja kirikuhakkidest kui eepose vaenlastest. Korduvalt nimetab Kreutzwald oma kirjades kangelast otseselt «ilmalapseks»[57] ja «ristimata

[56] Sõda. Viru vana Lauliku kenam Kandle-lugu Eesti-sõbradele. Tartus 1854, lk. 8.

[57] Kreutzwaldi kiri Schiefnerile 22. aprillist 1860.

paganaks» [58], kellel seepärast pole pappide poolt midagi head loota. Ta rõhutab irooniliselt, et teos pole nende jaoks, kes on usulise pimestuse kammitsais, vaid «peab endale väheseid poolehoidjaid meie aja hukkaläinud laste hulgast otsima!» [59] Kalevipoja kui jumalavastase võitleja olemusele juhtis esmakordselt tähelepanu nõukogude kirjanduse rajaja M. Gorki nõukogude kirjanike esimesel üleliidulisel kongressil 1934 peetud ettekandes. [60] Kalevipoja kuju, tema tegevus- ja mõtteviis on vastandlik religioossele maailmavaatele; sellega seletub ka kangelase aheldamine taevajõudude poolt. Lootus Kalevipoja vabanemisele eepose lõpus ennustab aga rahva vabanemist igasugusest rõhumisest, seega siis ka usu ja kiriku reaktsioonilistest mõjudest.

Kreutzwaldi kirikuvastane hoiak avaldub eriti selgesti muinasjuttudes «Võllamehikesed» ja «Naljakas härjamüümine», kus otseselt paljastatakse pastorite täitmatut aplust, ihnsust ja rumalust. Need on tolle aja kohta, kirikliku reaktsiooni võimutsemise tingimustes, väga julged kujutused ja pole imestada, et tsensuur ei lubanud 1860. a. kumbagi avaldada. [61] Kirjavahetusest kuuleme, et Kreutzwaldil on taolisi jutte rohkemgi varuks olnud, [62] kuid ilmselt avaldamisraskusi ette nähes on need jäänud kirja panemata.

Pikemas kalendrijutustuses «Mihkel Põllupapp» on kirjanik püüdnud näidata, kuidas uueaegne valgustuslik vaim järk-järgult taganema sunnib kitsarinnalised religioossed eelarvamused ja avab tee siiramatele, humaansematele suhetele inimeste vahel. Jutustuses «Uus koolmeister» on negatiivses valguses kujutatud otseselt pastorit, mistõttu selle töö avaldamine viibis tervelt kümme aastat — tsensuur ei andnud ilmumiseks luba. [63] Kiriku- ja usudogmadevastane hoiak

---

[58] Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 4. märtsist 1860.
[59] Kreutzwaldi kiri Schiefnerile 24. jaanuarist 1861.
[60] Vt. M. Gorki, Kirjandusest. Tallinn 1948, lk. 386.
[61] Vt. C. Mickwitzi kiri de la Croix'le 20. märtsist 1860.
[62] Vt. Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 17. veebruarist 1867.
[63] Vt. Kreutzwaldi kiri Kölerile 1. septembrist 1864.

avaldub osaliselt ka värsikogudes «Rahunurme lilled» ja eriti poeemis «Lembitu».

Otseses seoses Kreutzwaldi võitlusega kirikliku vaimupimestuse vastu on tema loomingus, ka ilukirjanduslikes teostes, avalduv valgustuslik hoiak. Teadmiste ja maailma tunnetamise tähtsust rõhutatakse «Kalevipojas» üldse, eriti aga loos sõidust maailma otsa: tarkus tunnistatakse «ülemaks kui hõbevara, kallimaks kui kullakoormad». See mõte läbib ka teisi Kreutzwaldi teoseid, hariduse ja teadmiste tähtsuse hindamine ning rahva tung selle poole ilmneb nii jutustustes ja muinasjuttudes kui ka luuletustes ja mõttesalmides. Kreutzwald tunneb sügavat kurbust oma rahva olukorra pärast, kus inimesed oma «ihulikust vabadusest» hoolimata endises vaimuvangistuses «pimeduse piitsa sunnil karjalambana kasvavad», ja kuulutab kogu veendumuse jõuga vaimu vastastele kadu. Sõjakalt ja ründavalt kõlavad tema üleskutselised värsid oma mõttekaaslastele lüüa puruks rahva eksitajad ja takistajad,

Kesse mõistust hukka mõistvad,
Teadust taga kiusavad,
Tarkust hinge tapjaks teevad[64].

Võitlus koolide olukorra parandamise eest, ilmalike teadmiste vajaduse rõhutamine, edasipüüdmisele ja enesetäiendamisele virgutamine on Kreutzwaldi loomingus olulise tähtsusega. Teiselt poolt paljastab ta ebauskumusi, mis ei kannata mõistuse kriitikat. Satiiriliselt piitsutab rumaluse ja juhmuse mitmesuguseid avaldusi mõistujutt «Kilplased», mille motiivid on hiljem leidnud tee ka rahvaluulesse. Kilplaste alpuse-traditsioonides naerab kirjanik-valgustaja välja kõike mahajäänut ja piiratut, õpetades sel teel austama tõelisi teadmisi ja tarkust.

Kreutzwaldi loomingu sotsiaalselt kasvatuslik sisu avaldub ka nendes kõrgetes eetilistes põhimõtetes, mida ta esile tõstab ja kaitseb. Humanisti sügav ning kõigutamatu usk inimesesse, hea võidusse kõige madala ja nurjatu üle, inimeste võrdsuse ja vendluse idee läbib tema teoseid. Kreutzwald ülistab vaba, loovat, üles-

[64] Oleviku Lisaleht 1882, nr. 19.

ehitavat tööd, süvendab veendumust inimese tegevuse tulemusrikkuses loodusjõudude alistamisel, näitab inimese vastupidavust ja visadust. Ta hindab rahupõlve kui arenemise ja õnne eeldust, hukka mõistes kõiki neid koledusi ja kannatusi, mida toovad rahvale sõjad. Suure poeetilise ilmekusega tõstetakse eriti «Kalevipojas» ja «Ennemuistsetes juttudes» esile parimaid inimlikke omadusi, samal ajal aga mõistetakse teravalt hukka madalaid, pahelisi jooni. Nendes rahvaluule alusel loodud teostes on leidnud väljenduse töötava rahva tõekspidamised, põlvest põlve edasiantav elutarkus.

«Kui neist ennemuistsetest juttudest ükskord midagi trükkimisele tuleb ja kui «Kalevipojast» — kui jumalad seda ettevõetud nõu toetavad! — rahvaväljaanne korraldatakse, siis tohime sõnakese rääkida eesti kirjanduse algusest,» märkis Kreutzwald 1860. a. täie teadlikkusega oma töö tähtsusest.[65] «Kalevipoja» ja «Eesti rahva ennemuistsete juttudega» pani Kreutzwald aluse eesti demokraatlikule kirjandusele, tegi selle ühiskondlike liikumiste väljendajaks ja mõjustajaks. Nende oma peateoste, samuti juttude ja luuletuste paremikuga rajas Kreutzwald suured ning väärtuslikud traditsioonid ja näitas kätte ideelised põhisuunad, mida järgides ning edasi arendades on kasvanud kogu eesti kirjanduse parim, rahvalik osa.

4

Kreutzwaldi kirjandusliku pärandi rahvalikkus ei seletu üksnes ideelise sisuga, vaid see avaldub tema teoste kogu kunstilises olemuses, nende sisu ja vormi ühtsuses. Tõeliselt rahvalik kirjandus peab laiade hulkade püüdlusi ja võitlusi kajastades olema nendele hulkadele arusaadav, äratama inimestes elavaid mõtteid ja tundeid, virgutama ja kaasa kiskuma. Rahvalikku kirjandust iseloomustab püüe kunstipärasele lihtsusele, mis teeb teosed üldmõistetavaiks, põhjustab rahvahulkade huvi ja armastust nende teoste vastu. Niisugune kirjandus kasvatab massides ühtlasi tervet kunstimait-

[65] Kreutzwaldi kiri Schiefnerile 12. veebruarist 1860.

set, õpetab mõistma ja hindama kõike ilusat tegelikkuses.

Neid taotlusi näeme selgesti ka Kreutzwaldi loomingu paremikus. Tema püüdeks on oma teostes võimalikult täielikumalt väljendada ja reprodutseerida rahva elukäsitust ja vaimulaadi, rahvuslikku omapära — kuivõrd eesti ilukirjanduslik sõna oma kõnesoleval arenguastmel oli suuteline seda tegema. Mida sügavamalt kirjanikus väljendub tõeliselt rahvuslik iseloom, seda kõrgemale lendab tema loov mõte ja seda arusaadavam on tema looming rahvale. Suur rahvalik kirjanik vaatab elule nagu kogu oma rahva silmadega, tema loomingus avaldub rahvale omane mõtlemis- ja ütlemisviis, ta «tunneb ja kõneleb nõnda, et tema kaasmaalastele näib, et nad justkui ise nii tunneksid ja kõneleksid» (Gogol).

Kreutzwaldi rahvalikkus avaldub tema loomingu ideelisuses, elulisuses ja progressiivselt kasvatuslikus osas. See rahva püüdluste ja igatsustega vahetult seotud ideeline sisu on kirjaniku teoste paremikus leidnud vastava, rahvuslikult iseloomuliku kunstilise vormi, mille tõttu tema loomingu mõtted ja vaated leidsid tee kõige laiemate hulkade teadvusse, äratasid töötavate inimeste hinges uusi tundeid.

Omaaegsed kirjandusloolased on sageli kõnelnud Jannseni «rahvalikkusest» ja samal ajal märkinud Kreutzwaldi «akadeemilisust» [66]. Kreutzwald jäi tõepoolest alati selleks, kes ta oli — oma kaasaegse hariduse tasemel seisvaks valgustajaks, kes kunagi ei kaotanud oma väärikust, oli terav ning irooniline kõige mahajäänu, rumala ja piiratu vastu, ei armastanud teha järeleandmisi ja seadis oma eesmärgiks lugejate vaimse taseme tõstmise. Selles tunnemegi tema tõelist, elustavat rahvalikkust, tema siirast armastust rahva vastu. Jannsen seevastu, pidades end lihtrahvast palju kõrgemal seisvaks, harrastas «rahvajuhti» ja rahvasõpra mängides toda külavaderlikku, kösterlik-omamehelikult õlalepatsutavat, sageli labasustesse kalduvat «rahvatooni», pidas vajalikuks rahvaga kui lapsega

[66] Vrd. näit. K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade I. Tartu 1935, lk. 79 ja 152.

rääkides kükakile laskuda, grimassitada ja häält moonutada.

Kreutzwald ei piirdu oma loomingus üksnes rahvakeele, rahvalike võrdluste, kõnekäändude ja vanasõnade, rahvapärase huumori, rahvalaulu vormi jne. kasutamisega. Tema teoste paremikus on meil tegemist mitte ainult nende rahvaliku vormi välistunnustega, vaid selle olemusliku rahvalikkusega, mida ei saa kätte juhatada teatavatelt lehekülgedelt, teatavatest lauseperioodidest või värsiridadest: see on orgaaniliselt kasvanud tema loomingu ideelis-kunstilisse koesse, tekib kõigi sisuliste ja vormiliste komponentide mõjul nagu omalaadse täiendtoonina, mis soodustab vastuvõtlikkust, süvendab mõjukust, leiab vastukaja lugeja hinges.

Kirjanduse rahvuslik omapära juurdub rahvaloomingus — sellepärast ongi meil eriline õigus Kreutzwaldi nimetada eesti rahvusliku kirjanduse rajajaks. Rahvaloomingu ja klassikalise kirjanduse traditsioonide ühendamise poole hakkas teadlikult püüdlema Peterson, selles suunas töötas Faehlmann, kuid alles Kreutzwald oma ulatuslikus loomingus suutis anda väljapaistvaid eeskujusid selle kirjandusele erakordselt suure tähtsusega ülesande lahendamiseks. Tema peateosed — «Kalevipoeg» ja «Ennemuistsed jutud» — on loodud otseselt rahvaloomingu ainestiku alusel, rahvaluule loova edasiarendamise ja kirjandusliku ümbertöötluse tulemusena. Nende teoste poeetilistes kujutustes ja elupiltides on leidnud ereda ning värvika kajastuse eesti rahvakultuur. Tõeliselt loova kirjanikuna ei ole Kreutzwald piirdunud ainult passiivse laenamisega, folkloori teemade ja motiivide mehaanilise kopeerimisega, vaid aineid rahvaloomingu varasalvedest ammutades on ta need andnud rahvale tagasi loominguliselt rikastatuina.

«Kalevipoeg» on meie rahvale kallis ja on tervete inimpõlvede jooksul avaldanud nii suurt mõju mitte ainult oma rahvapärase ainestiku ja progressiivse ideelise sisu tõttu, vaid ka selle tõttu, et Kreutzwald kirjanikuna need ained ja ideed on organiseerinud väljapaistvaks kunstiteoseks, tõeliseks rahvuslikuks suurteoseks. Eepos paneb meid kaasa elama vägilase võit-

lustele ja kangelastegudele, tema traagikale ja kannatustele; Kalevipoeg kasvab meie silmis vabadustarmastava, tööka ja elujulge rahva võrdkujuks, äratades lugejas sügavaid patriootilisi tundeid.

Eeposes on leidnud otsest rõhutamist tema rahvalik olemus, see asjaolu, et «Kalevipoja» ained pärinevad rahvasuust ja on määratud töötavate hulkade jaoks. Teos on kirjutatud vana rahvalaulu värsivormis, kusjuures arvukalt on sisse põimitud otseselt rahva suust kogutud laule, laulukatkeid, teatavaid värsiühendeid jne. Rahvalaulu värsile vastavad on ka «Kalevipoja» keelelised ja stiililised iseärasused. Rahvalaulule omased arhailised keelevormid süvendavad eepose sisule ja sündmustikule vastavat muinasaegset koloriiti, seejuures oluliselt vähendamata teksti üldmõistetavust. «Kalevipoja» stiilis on Kreutzwald püüdnud rakendada ja edasi arendada rahvalaulu parimaid traditsioone; oskuslikult on kasutatud rahvalaulule eriomaseid, seni veel vähe uuritud poeetilisi võtteid, mis annavad esitusele elavust ja värskust.

«Kalevipoja» silmatorkavateks iseärasusteks on sageli esinev hüperboliseerimine, sümboolika, allegooria, muinasjutupärane fantastika jne. Teose tekstile ei saa igakord läheneda sõnasõnalises mõttes, sellesse tuleb süveneda, et lahti mõtestada ideelist sisu. Selline kujundlik-allegooriline ja fantastiline elunähtuste kajastamine on rahvaluule üheks iseloomulikuks jooneks, mida eepose koostaja igasuguseid takistusi (eeskätt tsensuuri) arvestades ka teadlikult kasutas, et teose teravaid võitlusideid rahva hulka viia. Sellepärast rõhutabki Kreutzwald oma kirjutustes, et «Kalevipoega» ärgu loetagu mitte ainult ajaviiteks, vaid «järelmõtlemisega».[67] Eeposele nagu kogu rahvaloomingulegi omane sügav eluline tõepärasus avaldub selles, et ta õigesti väljendab rahvahulkade mõtteviisi, vabanemispüüet ja viha orjastajate vastu; kunstilise väljamõeldise kogu ereduse juures on «Kalevipoja» aluseks ikkagi reaalne tegelikkus ja rahva suhtumine elunähtustesse.

---

[67] Eesti rahva lauludest ja ennemuistestest juttudest. Sippelgas II, lk. 29.

Kreutzwaldi lüürika paremikus pälvivad meie tähelepanu tõelise poeesia alged, inimsüdame elu ja elavad tunded. Kuigi siin sageli on tegemist alles vihjetega poeesiale, püüdega poeesia poole, on sellel meie luule edasisele arenemisele ometi erakordne tähtsus. Kreutzwaldi luulelooming on esimeseks etapiks ja niisugusena hinnatav ning asendamatu: selleta ei oleks saanud olla ka Koidulat, Vesket, Reinvaldi, Tamme, Juhan Liivi niisugustena, nagu me neid tunneme.

Kreutzwald tundis enda kui poeedi võimete piiri ja oli oma luuletuste avaldamisega äärmiselt tagasihoidlik, kuid seejuures ei alahinnanud ta oma tegevuse tähtsust tekkivale eesti kirjandusele.[68] Tema «Viru lauliku laulud» (1865) oli eesti kirjanduses esimene tõeliselt arvestatav luulekogu, mis sai meie luule edasise arengu teetähiseks. Tõsi küll, selles leiduvatest lauludest on suur osa loodud kirjanduslikel eeskujudel, kuid ka nendes töödes väljendas Kreutzwald tavaliselt ikkagi oma mõtet, oma tundeid ja elamusi, ning seepärast kuuluvad needki tema pärandi hulka.

Kreutzwaldi loominguline fantaasia ei ole eriti tugev, tema enese kunstilise väljamõeldise osa rahvaluuleainete ja kirjanduslike eeskujude ning laenuliste motiivide kõrval on kogu tema pärandis suhteliselt tagasihoidlik. Kuid see on ainult kirjandusliku loomingu üks külg, ning mitte ainumäärav, sest ka eeskujudele toetuvatel teostel võib olla kirjanduses (eriti selle tekkimise-järgul) oluline tähtsus. Kreutzwaldi pooltõlkelisi luuletusi ei loe me mitte selleks, et tundma õppida näiteks Hauffi, Uhlandit, Lenaud jt., vaid kui Viru lauliku eneseväljendusi. Kreutzwald võttis o m a sealt, kus ta seda leidis, ta kohandas ja sõnastas ümber seda, «mis harmoneerus tema vaimu sisemise meelelaadiga», nagu ütleb Belinski Žukovski samalaadse tegevuse kohta.[69]

---

[68] Vt. Kreutzwaldi dateerimata kiri Koidulale (Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 115).

[69] V. B e l i n s k i, Valitud artiklid II. Tallinn 1949, lk. 104. Kreutzwaldi seisukohta aitab selgitada tema avaldus Koidula luuletuse «Emasüda» puhul, kus ta märgib: «Olgu kül selle laulu tutavad mõtted laenatud, siiski seisavad nemad sündind

Luule eestindamisega osutas Kreutzwald niisama suure teene kui oma algupäraste luuletustega. Ja kuigi osa tema lauludest võib tunduda meieaegsele lugejale oma aja äraelanuna, kuigi neil võib puududa meie jaoks esteetilis-elamuslik tähendus, pakuvad nad igal juhul huvi tolleaegsete inimeste südame-elu kajastusena. Saja aasta eest oli aga hindamatu tähtsusega juba ainuüksi see asjaolu, et niisugused luuletööd, nagu näiteks Bürgeri järgi kirjutatud ballaad «Lenora» (1851) on eesti keeles üldse võimalikud. Seda rõhutab Kreutzwald ka ise oma värsivihiku «Angervaksad» eessõnas Schilleri ja Goethe tõlgete puhul.[70] Me teame nüüd, et «Lembitu» on suures osas kirjanduslikule eeskujule tuginev — kuid see ei lükka ometi ümber tõsiasja, et see filosoofiline poeem oli möödunud sajandi kirjanduses ainulaadne teos, mille sügavat humanismi, valgustuslikku vaimu, antiklerikaalset ja sõjavastast hoiakut, aga samuti ka nõudlikku kunstilist vormi peame hindama.

Noorematele kaasaegsetele olid Kreutzwaldi värsid poeetilise loomingu kõrgeks eeskujuks ja imetluse objektiks, kõik tema järglased eesti luules on siit saanud tunduvaid mõjustusi. A. Reinvaldi vaimustus ka Kreutzwaldi ühe tähtsusetuma ja vähenõudlikuma töö — tõlkelise värsstragöödia «Tuletorn» puhul[71] võib anda teatava ettekujutuse sellest, milline erakordne tähendus oli Viru lauliku tegevusel oma ajale. Seda rõhutab omalt poolt ka J. Kunder: «Oh kui mitmed ja mitmed noored mehed on vaimustuses põlenud, kui nad Kreutzwaldi luuletusi lugesivad! Ja kui meie praegu Eesti laulu kogude sisse vaatame, kui palju Kreutzwaldi järele aimajaid ei leia meie sealt!»[72]

Kuid Kreutzwaldi luulel ei ole ainult ajalooline täht-

Eesti lapse ülikonnas meie silmade ees, ja et lapse ja ema seisus iga rahva keskel... ühel ja selsamal viisil liiguvad, sellepärast ei ole ial küsimist tarvis: kust allikast mõtted algmiselt olivad imitsenud?» (Kreutzwaldi kiri Koidulale 6. veebruarist 1868.).

[70] Vt. Angervaksad. Üks laulu-krantsikene, mis Viru-laulik väljaannud. Tartus, 1861, lk. 4.

[71] Vt. Eesti Postimees 1871, nr. 47, lk. 276.

[72] J. Kunder, Eesti vanemad laulikud, 1890, lk. 16.

sus — paljudes tema värssides on elamuslikku sisu, mis suudab läbi murda keelelis-kunstiliste vahendite arenematusest ja piiratusest ning leiab elavat vastukaja ka tänapäeva lugejas. Niisugused on Kreutzwaldi parimad loodusluuletused «Ma teretan sind, hommik!» ja «Kus iial käin ja vaatan», tema «Viru laulik», Koidulale pühendatud luuletus «Lydia J-le», «Enne ja praegu», «Närtsinud lillele» jt. Terves reas tema luuletustes on küll ülekaalus eleegilis-sentimentaalne põhiheli; [73] ometi leidub nendegi värsside hulgas kui mitte tervenisti nauditavaid luuletusi, siis ometi osi, mis ei saa jätta ükskõikseks. Tuleb märkida, et nendes luuletustes ilmsete kirjanduslike eeskujude kõrval teatavas mõttes kajastub ka eesti rahvalaulude suurele osale omane minoorne helistik, luuleks kristalliseerunud leinaline kaebus ja väljapääsuta igatsuse nukrus.

Ent Kreutzwaldi luule kaugeltki ei piirdu selle eleegilise laadiga. Tema eespoolmärgitud väljapaistvatele sotsiaalse sisuga luuletustele on omane hoopis teine põhiheli, aktiivne ja võitlev hoiak. «Vana aeg...», «Priiusele», «Eesti lauluanne» jt. väljendavad Kreutzwaldi luule seda heroilist külge, mis eriti oluline on «Kalevipojas», samuti poeemis «Sõda». Kreutzwaldi laulude hulgast leiame ka ilusaid mõtteluule näiteid, milles tark ja hingestatud eluvaatlus on saanud kujuka ning tabava poeetilise sõnastuse; selles mõttes tuleb märkida ka «Rahunurme lillesid» ja «Lembitut». Kuid Kreutzwaldi kandlele pole võõrad ka ülistused elu rõõmudele. Seda näitab Schilleri oodi «Rõõmule» eestindus, veel enamgi aga otse anakreontiline «Noortemeeste rõõmu laul» (Hauffi järgi), mis hüüab kiitust noorusele, armastusele, luulele ja viinale. Seda palgepoolt luuletajas väljendavad ka tõlked tolleaegse valitseva kirjandusliku maitsesuuna poolt kergemeelseks ja otse moraalivastaseks peetud Heine luulest.

Kreutzwaldi poeetiline haare on olnud lai ja mitmekesine — helgest loodusetunnetusest ja ilu-imetlusest

---

[73] Mõnel puhul, näiteks kirjas Schultz-Bertramile 30. jaanuarist 1868, kõneleb Kreutzwald ka ise Viru lauliku «sentimentaalsetest laulukestest» pool-iroonilises toonis.

kaduviku nukruseni, armastuslüürikast filosoofleva mõtteluuleni, leinalaulust priiusehümnini, mõttekildudest poeemi ja eeposeni, lihtsast rahvalaulu värsist raskete ja nõudlike klassikaliste vormideni. Kõige sellega andis ta eesti kirjandusele uut ja varemolematut, näitas luule edasise arenemise teid ja võimalusi.

Poeetilist vormi käsitas Kreutzwald lahutamatus seoses sisuga. Ta nõuab luulelt kujundite konkreetsust ja ilmekust, grammatiliselt õiget ja moonutamata keelt.[74] «Kalevipoja», lugulaulu «Sõda» ja terve rea luuletustega tõstis ta rahvalaulu värsi ausse kui eesti luule rahvusliku vormi, mida korduvalt rõhutab ka oma teoreetilistes seisukohavõttudes.[75] Olles arvamisel, et «kõlksuva sabaga sõnade kokkusõlmimine» ei ole eesti luules eriti oluline, kuna rahvalaul lõppriimi ei kasuta, peab Kreutzwald vajalikuks rohkem tähelepanu osutada rahvalaulu vormielementidele, mida ta võrdleb kodumaa kenade aasalilledega.[76] Eriti pahandavad teda need, kes ainuüksi sõnakõlksudes näevadki kogu luuleilu ja nagu «seesinane kuulus värsisepp» (Jannsen) tassivad turule taolisi salmikuid: «Ma seisin mäe peal ja vaatsin ümber seal, mis sündis siin ja seal siin kalli ilma peal».[77] Rahvalaulu vormielementide kasutamisega ka lõppriimilises luules osutas Kreutzwald klassikaliste ja rahvuslike luuletraditsioonide ühendamise ning edasiarendamise võimalustele. Teadlikult vastandades oma loomingu rahvalikkust nn. kõrgele kirjandusele, kirjutas Kreutzwald näiteks balti-saksa literaadile G. Schultz-Bertramile pool-iirooniliselt: «Sinu laulu põhitoon on pärit

---

[74] Vt. Kreutzwaldi märkmed «Emajõe ööbiku» kohta kirjades Koidulale jm.

[75] Vt. näit. «Angervaksade» eessõna, lk. 4. Võrdluseks märgitagu, et Faehlmannilt me ei leia rahvalaulu vormis kirjutatud värsse; nagu näitavad paar säilinud katkendit, oli Faehlmannil kavatsus kirjutada ka «Kalevipoeg» klassikalises värsivormis (ja saksa keeles).

[76] Vt. Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 12. aprillist 1864.

[77] Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 9. jaanuarist 1870. — «Võibolla läheks meilgi korda niisama odavate abinõudega surematut loorberipärga pähe saada,» jätkab Kreutzwald. «Kuid otsekoheselt öeldes, säherdune töö on mulle tülgas.»

kirjatarkadelt, mina piiksun nõnda, kuidas külainimene harilikult kõneleb, ja olen õnnelik, kui mul siin-seal korda läheb tema tooni tabada.» [78] Oma suurima tunnustuse andis Kreutzwald luuletustele, mis on selged ja kõigile arusaadavad, milles mõtted «kõnnivad kõik peast jaluni Eesti külalapse ehtes», luuletustele, kus on saavutatud sisu ja vormi vastavus ning kooskõla. [79]

«Kalevipoja» esimese väljaande eessõnas märgib Kreutzwald, et pole veel olemas algupärast eesti proosat, ja lisab mõrult: vaevalt asjade niisuguse seisu juures seda tulevikuski saab olema. [80] Tõepoolest kulus peaaegu kümme aastat, kuni pääsesid täielikul kujul trükki «Eesti rahva ennemuistsed jutud» — Kreutzwaldi tähtsaim proosateos, millel eesti kunstilise proosa arengule on olnud erakordne tähtsus. Selle kõrval ei või alahinnata ka tema satiiriliste mõistujuttude ja külaelu kujutavate jutustuste osa.

Kreutzwaldi proosat iseloomustab püüe rahvaliku jutustamislaadi poole, väljenduse lihtsuse ja selguse ning samal ajal kujundlikkuse ja ilmekuse poole. Eeskätt tuleb seda ütelda «Ennemuistsete juttude» kohta, mille puhul Kreutzwald ise otseselt rõhutas oma eesmärki muinasjutte sel kujul üles kirjutada ja seda vormi tabada, mida kasutavad rahvalikud jutuvest-

---

[78] Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 13. detsembrist 1868.

[79] Kreutzwaldi kiri Koidulale 6. veebruarist 1868. Huvitavaid ja õigeid mõtteid on Kreutzwald avaldanud ka ilukirjandusliku tõlke küsimuste kohta. Ta rõhutab, et «hea tõlke üheks tähtsamaks ülesandeks on plastilisuse edasiandmine. Mõtte tõlkimisest üksi on vähe, vaid ka see iseloomulik vorm, millesse mõte on rüütatud, nõuab kõige hoolikamat tähelepanemist». Ironiseerides «Kalevipoja» moonutatud saksakeelse tõlke üle teose esimeses väljaandes ütleb Kreutzwald: «Kui härra pastor Reinthal naiselikkudele mõtetele krinoliinid selga tõmbab, mehelikke aga saksa sabakuubedes ringi laseb jalutada, kes kurat suudab seal siis enam ära tunda, et need värdjad on meie oma küla neiud ja noormehed, kes õndsal õhtukesel külavainul kiige juures meelt lahutavad?!» (dateerimata kiri Schultz-Bertramile 1860. aastast).

[80] Kalewipoeg, eine Estnische Sage. Dorpat, 1857. Vorwort, lk. XIV.

jad.[81] Muidugi ei tule võtta sõnasõnaliselt väidet, nagu oleks piirdutud ainult folkloristliku noteerimisega: sel juhul me ei saaks rääkida tema kui loova kirjaniku osast. Kreutzwaldi teene selles just seisabki, et ta rahvasuust kuuldud jutuaineid laiemalt välja arendades suure oskuse ja hea maitsega kasutas kõiki rahvapärase jutustamise vahendeid, võimalusi ja erijooni.

Seesama teadlik rahvapärasus on omane ka kirjaniku teistele proosateostele. Eriti kordaläinud tööks tuleb pidada jutustust «Videvik»: ilmekalt ja selgelt joonistatud tüübid, osavalt sõlmitud sündmustik, meeldejäävalt kujundatud episoodid ja elav dialoog, rahvaluuleliste sugemete ja elu realistliku kujutamise õnnestunud seostamine teevad selle meie varasema jutukirjanduse üheks tähelepanuväärsemaks teoseks. Aga ka kirjanduslikele eeskujudele toetuvais mõistujuttudes on Kreutzwald teoste kunstilisse koesse suutnud sulatada nii palju rahvalikku ainestikku, kujutusi ja võrdpilte, jutustada nii elavas rahvalikus keeles, et need teosed õigusega on saanud eesti kirjanduse lahutamatuks osaks.

Suured on Kreutzwaldi teened kirjanduskeele rikastamisel ja täiustamisel. Oma kirjandusliku tegevuse algul võis Kreutzwald toetuda peamiselt Masingu suhteliselt rahvapärasele proosakeelele, kuid üha kasvavate vajaduste ning nõuete jaoks osutus seegi piiratuks ja kohmakaks. Veelgi madalamal tasemel olid varasemad luulekatsetused, mille juures (välja arvatud Petersoni luule paremik) on raske rääkida sisu ja vormi vastavusest: värssides on taotletud küll meetrilist jaotust ja riimi, kuid enamasti puudub orgaaniliselt vastav rütm, loomulik kõlarikkus, värsi vaba voolavus.

Kreutzwaldil ei olnud kirjanduslikuks loominguks veel kindlat, väljakujunenud keelelist alust. See on omamoodi tõeline traagika — tihti kärbib keele viletsus poeesia tiibu ja nii mõnigi sügavalt elamuslik ja läbituntud motiiv on saanud selle tõttu konarliku ning virila väljenduse. Kreutzwaldil tuli väga palju tegelda alles eeltöödega tõelise kirjanduse tekkimiseks, tal tuli

[81] Vt. Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 17. veebruarist 1867.

TRÜ Raamatukogu
TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

alustada kivide kaalumisega ja kändude juurimisega rahvusliku kultuuri uudismaal, enne kui võis ajada esimesi pikemaid vagusid.

Rahvasuus oli igapäevase tegelikkuse konkreetsete nähtuste ja meeleliste muljete väljendamise võimaluste poolest rikas keel oma mitmesuguste dialektide kaoses. Kirjanduses oli kasutada ainult algeline, võõraste kirikumeeste poolt sogastatud ja moonutatud kirjakeel. Oli vaja viia kirjakeel elava rahvakeele alusele [82] ja samal ajal seda rikastada, eriti abstraktmõistete osas. Viimaste puudumine sidus väljenduse kammitsasse, sundis ebaselgele «ümber nurga» ütlemisele, kaudsele, deskriptiivsele edasiandmisele (näiteks Frey luuletõlgetes *igaviku* asemel *ei ial otsa saa*). Kreutzwaldi aktiivne sõnaloomine tuletuste abil rahvakeelsetest tüvedest oli hädavajalik ja on hilisemas keelearendustöös osutunud ainuõigeks teeks. Kirjaniku poolt kasutusele võetud sadadest uutest sõnadest tunneme tänapäeval tema töis «kreutzwaldismidena» ära ainult neid, mis üldises kirjakeeles ei ole kasutusele tulnud. Kuid kahtlemata rohkem on neid tema moodustusi, mida me iga päev kõnes ning kirjas kasutame ja millest terve hulk on läinud eesti keele sõnavara põhifondi. Selle kõrval pole Kreutzwaldi teened väiksemad ka teises suhtes — rahvakeele merest vajalike sõnade ja ühendite väljatoomisel ning esmakordsel rakendamisel kirjakeeles.

Oma keelearenduses võitles Kreutzwald rahvakeelsuse ja samal ajal ka haritud väljendusviisi loomise eest. Selle aluseks oli püüe sügavamale, täpsemale, selgemale mõistete edasiandmisele, mis oli temale kui valgustajale hädavajalik. Jannsenil, Körberil jt. nendetaolistel polnud vaja erilist vaeva näha keelearendamisega — kõike seda, mida nemad öelda tahtsid, oli täiesti võimalik öelda tolles keeles, mis oli juba olemas piiblis ja

---

[82] Seda rõhutas Kreutzwald korduvalt, muuhulgas oma värsivormilises vastusläkituses N. F. Russowile, kus ta märgib vajadust jälgida

Kuda rahva elav suu
Sõnakõlksud sünnitanud.

(Tallorahwa Postimees 1857, nr. 25, lk. 194.)

palveraamatuis. [83] Jannseni laadis «rahvalik» olla polnudki suur kunst, kuid Kreutzwaldil oli hoopis suurem eesmärk — teha eesti kirjanduskeel võimalikult adekvaatseks väljakujunenud kultuurkeeltele.

Kreutzwald taotles tihedat, mõtterikast väljendust, keelelist kokkuhoidu; tema stiil on varasema kirjanduskeelega võrreldes kompaktne, olgugi tänapäeval juba mitmeti «iseäralikuna» tunduv, sageli ka keerukat saksapärast lausekonstruktsiooni eelistav. Kuid sellel keelelisel individuaalsusel, omapärasel ja kordumatul keelefüsiognoomial on oma väärtus, sest selle kaudu avaldub kirjaniku isikupärasus, tema mõttemaailm ja vaimne pale.

Kreutzwaldi stiili põhiomaduseks on sõnavara rikkus, mitmekesisus ja variantiderohkus, mis eriti silma paistab «Kalevipojas». Kujundeist kasutab ta peamiselt metafoore ja perifraase, mis enamikus on ammutatud rahva traditsioonilisest poeetilisest leksikonist. See annab enneköike Kreutzwaldi proosastiilile («Ennemuistsetes juttudes» jm.) tema kujundlikkuse, pildirikkuse ja teataval määral piduliku ilu. Võib tähele panna nimisõnade eelistamist eriti verbide arvel, mis annab väljendusele mõtlikult rahuliku, mõnevõrra raskepärasegi ilme. Kirjaniku ulatusliku ja mitmepalgelise loomingu paremik näitab teda kui väljapaistvat sõnameistrit, kes keelelisi raskusi ületades suure oskusega rakendas stilistilisi vahendeid oma idee edasiandmiseks. Ta on eesti kirjanduses harituma ja kunstipärasema stiilitraditsiooni looja rahva kõnekeele alusel, selle puhastava valiku ja väljendusliku viimistlemise teel.

Väga palju on Kreutzwald toonud oma aja kirjandusliku maitse arengusse. Tänu tema kirjanduslikule tegevusele, tema loomingu najal õppisid eesti lugejad hindama mitte ainult kirjanduse ideid ja mõtteid, vaid ka selle emotsionaalset mõju. Selles suhtes ka tema sentimentaalse põhiheliga laulud (ja isegi noorpõlvest

[83] Neid mängibki Jannsen Kreutzwaldi vastu otseselt välja «Kilplaste» «arvustuses» (vt. Pärno Postimees 1857, nr. 19, lk. 154).

pärinev «Vaga Jeenoveva» tõlge) olid oma aja nähtustena seaduspärased ja võib ütelda — omamoodi vajalikud. Tekkiv eesti kirjandus vajas kõike tõeliselt kirjanduslikku, kõike seda, milles on olemas oma viljakad, väärtuslikud elemendid. Muidugi ei iseloomusta Kreutzwaldi loomingu põhilist osa enam sentimentalismi sugemed — eeskätt tuleb siin kõnelda romantilisest suunast, millega liitub ja just rahvaluule alusel sageli domineerivalt esile tõuseb oma olemuselt realistlik käsitluslaad. Siin ei tule näha mingit teravat vastuolu. Kreutzwald püüab oma loomingu paremikus tulemusrikkalt selle poole, et ühendada elutegelikkuse tõepärast kajastamist ideaali teenimisega, valgustada tegelikkust kõrgete inimsuse- ja ilu-ideaalide seisukohalt. Ühelt poolt peamiselt klassikalise saksa kirjanduse parimad eeskujud, teiselt poolt lahutamatu side kindlalt maapinnal seisva rahvaluulega määrab Kreutzwaldi loomingu põhiolemuse.

Küllaltki oluline osa on Kreutzwaldi teostes romantilisel elemendil. Varasem kirjanduskäsitlus nägi temas aga ühekülgselt puhtakujulist romantikut, seejuures ilmselt eeskätt silmas pidades tema lüürikas leiduvat passiivset romantikat, kus kirjanik (saksa romantikute vahetul mõjul) kaldub tõsielust viljatuisse mõtisklustesse elu saatuslike mõistatuste, kõrgema ettemääratuse jms. üle. Kõigel sellel on tänapäevale üpris vähe öelda. Kuid väga oluline on Kreutzwaldi loomingus see aktiivne, võitleva hoiakuga romantika, mis õhutab rahulolematust võimutseva ebaõigluse vastu, igasuguse rõhumise vastu — «Kalevipoja» ja «Ennemuistsete juttude» romantika, mis on kasvanud rahvaluule pinnasest.

Senisest rohkem tuleks edaspidi tähele panna ja esile tõsta Kreutzwaldi loomingule omaseid realistlikke jooni, mis annavad meile teataval määral alust pidada teda realismi üheks eelkäijaks ja ettevalmistajaks eesti kirjanduses. Kreutzwaldi kirjanduslik-esteetiliste vaadete iseloomustamisel on eespool märgitud lähenemist realismi põhilistele nõuetele. Nende seisukohtade järgimine on ilmne ka kirjaniku kõigis tähtsamais teoseis. See ei ole veel kaugeltki programmikindel, selgelt for-

muleeritud realism — tegemist on rahvalikule kirjandusele ja folkloorile põhiolemuslikult omaste realismi elementidega, mida võiks ehk iseloomustada stiihilise realismina.[84] Nii oleme ka «Kalevipoja» ja «Ennemuistsete juttude» puhul õigustatud kõnelema realistlikest tunnustest, vaatamata kõigile muinasjutulistele iseärasustele. Nagu folklooris üldse, nii mängib ka nendes teostes elunähtuste ja -kogemuste fantastiline täiendamine ja üldistamine olulist osa, kuid kogu selle väljamõeldise aluseks on rahva reaalne elu, see kajastab töötava inimese suhtumist teda ümbritsevatesse nähtustesse. «Kalevipoja» ja «Ennemuistsete juttude», samuti ka Kreutzwaldi jutustuste kujude loomise laadis, olukujutuse konkreetsuses, kirjanikule iseloomustavas lähenemises elunähtustele avalduvad ilmsed realismi jooned, lahutamatus seoses võitleva, aktiviseeriva romantikaga.

Realistliku kunsti arsenali kuuluvad ka Kreutzwaldi rahvalik huumor ja piitsutav satiir, mis teatavasti ei ole tunnuslikud romantismile. Eriti tuleb hinnata rahvapäraste võrdpiltide ja mõistukujude kasutamist, mis teeb tema satiiri üldmõistetavaks. Näiteks «Reinuvader Rebases» kohtume rahvajuttude tuntud tegelastega, ja nagu folklooris, nii ka siin piitsutatakse loomadest tegelaste kaudu mitmesuguseid inimlikke nõrkusi ja pahesid. Seejuures on need satiirilised iseloomustused saanud sotsiaalselt üldistava ja paljastava sisu. Tabav ja terav on igasuguse tagurluse ja nürimeelse konservatiivsuse väljanaermine «Tuisulastes». Nende kandiliste ratastega vankrid, nelja varrukaga kuued, kahekordse teraga noad, nende valgustkartvad silmad, meeletu hirm igasuguste uuenduste ees, kõige vana ja iganenu pühakspidamine on saanud ereda ning meeldejääva väljenduse ja jutu üldistav tuum on ulatunud seetõttu üle oma aja.

---

[84] Realismist kui teatavast vaadete süsteemist olid Kreutzwaldil ilmselt võrdlemisi ebamäärased ja ühekülgsed ettekujutused. Nii märgib ta ühes kirjas Schultz-Bertramile 1872. a. kahjatsevalt — kaasaja «praktiline reaalne suund» uhkeldavat sellega, et on kõik ideaalid kolikambrisse visanud ja niinimetatud romantilise kooli eluküünla kustutanud.

Kreutzwald on eesti kirjandusele andnud esimesed väljapaistvad teosed, mis on rahvahulkadele omased nii oma sisu kui vormi poolest. Sellepärast leidis tema loomingu paremik sooja vastuvõttu; enamik tema teoseid avaldati juba kirjaniku eluajal korduvates väljaannetes, neid tõlgiti teistesse keeltesse jne. (mis varasemas eesti kirjanduses oli kaunis haruldane). Rahva huvi Kreutzwaldi teoste vastu kõigist tolleaegse ühiskonna takistavaist asjaoludest hoolimata näitab, et kirjaniku looming oli laiadele hulkadele lähedane ja arusaadav, et tema püüdlused leidsid vastukaja rahva hinges.

5

Kahe oma suunalt vastandliku kultuuri olemasolu igas rahvuslikus kultuuris ja nendevaheline võitlus, mida õpetab meid nägema V. I. Lenin, leiab veenvat kinnitust ka Kreutzwaldi kirjandusliku pärandi saatuse jälgimisel. Juba tema kaasajal, 50.—70. aastail, veel ägedamaina aga järgnevatel aastakümnetel näeme demokraatliku ja antidemokraatliku suuna kokkupõrkeid Kreutzwaldi loomingu tõlgendamise, kasutamise ja hindamise pinnal, mis on kõige ilmsemaks tõendiks tema töö erakordsest tähtsusest eesti kirjandusele ja ühiskondliku mõtte arenemisele.

Kodanlik-demokraatlik ja kodanlik-klerikaalne suund eesti rahvuslikus liikumises asusid vastandlikel positsioonidel kõigis peamistes kultuuriküsimustes. Demokraatlik suund väljendas põhijoontes õigesti rahvamasside mõtteviisi ja elulisi huve, nägi oma eesmärki rahvusliku kultuuri loomises ja arendamises rahvaloomingu ja teiste rahvaste progressiivsete kultuuritraditsioonide alusel. Vastassuunda aga iseloomustab klerikaalne ideoloogia ja lõmitamine saksa kultuuri väikekodanlik-reaktsiooniliste avalduste ees.

Kreutzwald kui rahvusliku kirjanduse rajaja, kes aastakümnete jooksul oli demokraatliku suuna üheks juhtivaks ja keskseks kujuks võitluses pastorlik-kösterliku vaimupimestuse vastu, sai oma loominguga mõistagi selle leeri esindajate pidevate, olgu otseste või

maskeeritud kallaletungide osaliseks. Eriti selge väljenduse sai see vastasleeri vaenulikkus võitluses Kreutzwaldi ja kogu eesti vanema kirjanduse tähtsaima teose «Kalevipoja» ümber (sellest üksikasjalisem ülevaade on antud eriartiklis).

Eepose ilmumise ajal olid selle peamisteks ründajateks reaktsioonilise mõisnikeklassi ideoloogid — baltisaksa pastorid, kes püüdsid maksku mis maksab maha «arvustada» Kreutzwaldi tööd folkloori ainete rahvuseeposeks organiseerimisel. Seevastu rahvusliku liikumise demokraatliku suuna esindajad C. R. Jakobsoniga eesotsas tervitasid «Kalevipoega» vaimustusega kui teost, mille peale võib uhke olla kogu rahvas. Eeposel oli ainulaadne mõju mitte ainult rahvaliku kirjanduse, vaid ka kujutava kunsti ja heliloomingu arenemisele. Otseseks ajendiks oli «Kalevipoeg» ka suure kultuurilise tähtsusega rahvaluulekogumise üritusele.

Sajandi lõpust hakkasid «Kalevipoja» ja Kreutzwaldi muu kirjandusliku pärandi kallal hammast proovima kodanlik-natsionalistlikud tegelased. Aastakümnete jooksul püüti nende poolt moonutada ja vassida «Kalevipoja» ideid: kirikhärrad katsusid eepost painutada oma silmakirjaliku moralismi rööbastele, kodanlikud politikaanid püüdsid ära kasutada teose populaarsust «rahvusühtsuse» vaimu kasvatamiseks. Kui see kõik ei andnud soovitud tulemusi, siis hakati otsima eepose «vigu» ja «puudusi», tõsteti üles «Kalevipoja» ümbertegemise ning «parandamise» küsimus ning tehti katseid teost lõplikult pihuks ja põrmuks materdada. Rea laimavate ja ninakalt halvustavate kirjutustega «Kalevipoja» vastu esinesid eriti literaadid «Noor-Eesti» rühmitusest, kes tegid naeruväärseid jõupingutusi kuulutada eesti rahva eepos olematuks. Samad tendentsid «Kalevipoja» käsitluses jätkusid kodanliku diktatuuri aastatel, millal isegi koolides hakati õpetama halvustavat suhtumist eeposesse.

Sellele analoogiline oli Kreutzwaldi kogu pärandi kodanlik käsitlus. Tema suurt edasiviivat osa etendanud teoseid «arvustati» sihiliku ühekülgsusega või siis püüti lihtsalt maha vaikida. Nii ei peetud näiteks omaaegsetes kirjandusluguides üldse vajalikuks osutada

tähelepanu «Ennemuistsete juttude» analüüsile. Piirduti üldsõnaliste märkustega, et need olevat «mitteehtsad» [85] või «germaniseeritud» [86], neil puuduvat folkloristlik väärtus jne.; teose nõukogude-aegseid väljaandeid lahutab eelmisest (1901. a.) tervelt poolesajandiline vahemaa (kui mitte arvestada enam kui poolikut noorsooväljaannet 1924. a.). Arhiivitolmu alla jäeti Kreutzwaldi kalendrites ilmunud jutud, rõhuv osa tema tähelepanuväärsest kirjavahetusest, tema publitsistika.

Samal ajal sai kirjandusloolaste lemmikharrastuseks ühekülgne «mõjude» otsimine, ülespuhutud «avastused» Kreutzwaldi tõlgetest ja tema poolt kasutatud kirjanduslikest eeskujudest. Tegelikult oli kogu see Kreutzwaldi «paljastamise» klaperjaht ainult tühi kisatsemine suure demokraatliku kirjaniku pärandi ümber. «Unustati», et taoline laenamine oli tollele ajastule väga iseloomulik — seda esineb teatavasti maailmakirjanduse kõige suurematel klassikute juures — ja jäeti tahtlikult tähele panemata, et Kreutzwald eeskujude alusel on loonud omad teosed, eesti kirjanduse teosed, millest mõnelgi on olnud väga ulatuslik mõju. Kreutzwaldi niisuguse «uurimise» objektiivseks tulemuseks oli tema loomingu madaldamine: käsitlus viis lõpptulemusena välja sellele, et vähendas Kreutzwaldi kirjanduslikku tähtsust ning tema osa eesti progressiivse ühiskondliku ja filosoofilise mõtte arenemises. Kreutzwaldi kujutati ainult lääne «vaimuvoolude» vähetähtsa mõjualusena nii maailmavaates kui ka ilukirjanduslikus loomingus, teda püüti näidata pastoreist «rahvavalgustajate» järglasena ja vaimse pärijana.

Kodanlik kirjanduskäsitlus katsus mööda hiilida sellest, mis on Kreutzwaldi tegevuses peamine, määrav — temast kui väljapaistvast valgustajast-demokraadist, pärisorjuse ja üldse sotsiaalse ebaõigluse vastasest, igasuguse tagurluse ja kirikliku vaimupimeduse ründajast, aktiivsest ühiskondlikust võitlejast. Samal ajal kinnitati aga suure suuga otse vastupidist: Kreutzwald olevat seisnud eemal ühiskondlikust elust, olevat olnud

[85] K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade I, lk. 152.
[86] F. Tuglas, Kriitika I. Tartu 1934, lk 27.

inimesi põlgav «Võru erak», «vaimuaristokraat», isegi «peenikene esteet» [87]; rõhutati tema «sügav-usklikku loomust», [88] «otsekohest vagadust ja tõsist alandust» [89]. Lakkamatult räägiti Kreutzwaldi skepsisest ja muremeelsusest, tema individualismist ja elutülpimusest ning leiti kirjanikule ja tema loomingule kõige loomuomasem olevat «tumenukker ja härras kaduviku ja surma romantika» [90]. Kreutzwald olevat propageerinud leplikkust ja rahulolemist ning tundnud antipaatiat Jakobsoni vastu; [91] kõigist käegakatsutavaist faktidest mööda minnes nimetati teda isegi «Võru venevihkajaks» [92]. Niisuguste sihilike vassimiste loetelu võiks veelgi tunduvalt pikendada. Pole siis imestada, et sellise «uurimise» tulemusena Kreutzwaldist saadud üldpilt ei erinenud oluliselt Jannseni omast ja mõlemad võisid enam-vähem samaväärseina kõrvu figureerida kodanlikes kirjanduslugudes (kusjuures Jannsen kui «juhtiv kuju» mõnel puhul asetati isegi Kreutzwaldist ettepoole). [93]

Eespoolöeldust ei järeldu, nagu poleks tolleaegses kirjanduses Kreutzwaldi kohta üldse midagi arvestatavat. Kõrvale heites väärhinnangud ja sihilikult ühekülgsed iseloomustused, jääb meile kasutada rohkesti väärtuslikku faktilist materjali, mille kogumisel ja süstematiseerimisel kõigele vaatamata on ära tehtud suur ja hinnatav töö (eriti G. Suitsu, L. Tohveri, A. Annisti jt. poolt).

Sügava austuse ja tähelepanuga on alati suhtunud Kreutzwaldi elutöösse ja tema kirjanduslikku päran-

[87] A. Jürgenstein, Kreutzwaldi vabameelsus. Eesti Kultura III, Tartus, 1913, lk. 180.

[88] Vt. J. Aunver, Dr. Fr. R. Kreutzwaldi religioosne ilmavaade. Eesti Kirjandus 1923, lk. 244 jj.

[89] V. Reiman, Friedrich Reinhold Kreutzwald. Kivid ja killud I. Tartus, 1907, lk. 133.

[90] V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele. I jagu. Tartus 1924, lk. 276.

[91] K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade I, lk. 160.

[92] A. Anni, Kreutzwaldi kalendrijutud. Eesti Kirjandus 1931, lk. 574.

[93] Vrd. M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned I ja II; V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele, I jagu; J. Roos, Ülevaade eesti kirjandusest jt.

disse laiad rahvahulgad, kelle seisukohti väljendasid demokraatliku kultuuri esindajad oma kirjutustes, Lauluisale pühendatud luuletustes ja kunstiteostes. Mitte üksnes Kreutzwaldi looming, vaid ka tema kui esimese tõelise rahvusliku suurmehe kuju, tema väljapaistev isiksus oli suureks innustavaks jõuks. Kirjanduslikud õpilased ja progressiivsed kaasaegsed hindasid kõrgelt teda kui paindumatut ja karmi tõeotsijat, kultuuri ja hariduse eest võitlejat, tema visadust ja järjekindlust, teravat kriitilist vaimu, inimliku ja patriootilise kohusetunde erkust. Seejuures tuleb alla kriipsutada Kreutzwaldi suurt hoolitsust noorte jõudude eest demokraatliku kultuuri rindel. Nii näiteks tegi ta kõik võimaliku, et noor Mihkel Veske saaks jätkata oma keeleteaduslikke õpinguid, abistas skulptor A. Weizenbergi; palju tähelepanu pühendas ta talupojast laulikule A. Reinvaldile, samuti Koidulale, analüüsides nende töid ja andes väärtuslikke näpunäiteid. Kreutzwaldi kui ajastu keskse kuju mõju oli erakordselt suur nii vahetult oma loomingu kaudu rahvahulkadesse kui ka tollal kujuneva eesti progressiivse intelligentsi publitsistliku ja ilukirjandusliku tegevuse kaudu, kes kasvas üles ennekõike tema vaimsel suunamisel. Sellepärast tuleb Kreutzwaldi ilukirjanduslike teoste kõrval kõrgelt hinnata ka tema kirjavahetust eesti kultuuri- ja avaliku elu tegelastega.

A. Reinvald oma lugulaulus «Laulukuningas» kirjutab rahvavaenuliku leeri tegelaste suhtumist iseloomustades, et need ei suuda mõista Kreutzwaldi tõelist suurust, kuna nende silmad «pikast ööst on pimestatud», ja avaldab oma veendumust:

Aga tulev-aegadella,
Pärast põlve päevadella
Saad sa ilmas hiilgamaie,
Eesti piirel paistemaie.[94]

M. Veske lõpetab Kreutzwaldi 70. sünnipäevaks pühendatud luuletuse noorte demokraatlike jõudude tõotusega jätkata Lauluisa tööd:

[94] A. Reinvald, Villandi laulik. Tartus, 1872, lk. 19.

Ei meil ole tuua annet
Muud, kui toome seda vannet,
Kokku lüües noored käed:
Käia tahame su rada... [95]

«Kui me lauliku ja kirjaniku Kreutzwaldi nime nimetame, siis nimetame... selle mehe nime, kes eesti vaimu elu ülestõusmise hommiku on toonud,» rõhutab J. Kunder oma kirjandusloolistes märkmetes. [96]

Demokraatlikud kirjanikud austasid Kreutzwaldi kui eelkäijat ja vaimset juhti, kui rõhutud hulkade äratajat ja helgema tulevikuperspektiivi avajat. Nimelt sellest seisukohast hindab Kreutzwaldi tegevust ja tema kirjanduslikku pärandit J. Tamm oma väljapaistvas luuletuses, mis on loodud kirjaniku 100. sünniaastapäeva puhul:

Ta seadis aate tuleviku teele,
Kui Kalev tõuseb jälle jalgele...

Sellepärast on Lauluisa teosed, mis aitasid rahval orjaikkest vabaneda, «meie südamele kallid, / on valgustuseks veelgi meie teel...» [97].

«Kalevipoja» ilmumise 50. aastapäeva puhul kirjutas E. Peterson, et eepose ilmumise päev on Eesti rõõmupäev, «... s e l l e Eesti, kes töös higistab, tööga «Eesti» on loonud ja teda higiga kastes ristinud, sest just selle Eesti p ä r a s t ja j a o k s hakkas Kreutzwald töösse, mitte et ainult vanavara peasta, vaid et vanavarast midagi luua, temast ülesehitavat tööd teha, temale hinge anda ja sellele rahvale, kelle käest ta võetud oli, selle läbi uut elu üles puhuda, lootust õhutada parema elu peale, enesetundmist, oma lugupidamist tõsta» [98].

Eesti töötava rahva laiad hulgad oma võitluses tsaristliku türannia ja kapitalistliku rõhumise vastu lugesid Kreutzwaldi teoseid, ennekõike «Kalevipoega» nende

[95] M. V e s k e, Dr. F. R. Kreutzwaldile 70. sündimise päevaks. Sakala 1882, nr. 28/29.
[96] J. K u n d e r, Eesti vanemad laulikud, lk. 11.
[97] J. T a m m, Dr. F. R. Kreutzwald'i mälestusele. Postimees 1903, nr. 278.
[98] E. P e t e r s o n, «Kalevipoja» juubeli puhul. Tallinna Teataja 1911, nr. 190.

võitlusülesannete valguses. Nii sai nende teoste võitlev ideestik uue funktsiooni, hakkas vabadusliikumise uuel etapil teenima töölisklassi. Sellepärast hindasid «Kalevipoega» kõrgelt väljapaistvad revolutsioonilised võitlejad V. Kingissepp, J. Kreuks jt. H. Pöögelmann oma artiklis «Kalevipoja juubeli puhul» väljendas eesti töötava rahva hindavat suhtumist Kreutzwaldi kirjandusliku pärandisse ja temasse kui oma aja eesrindlikku ühiskondlikku võitlejasse, samal ajal teravalt paljastades kodanlikke vassinguid.[99] Proletaarne luuletaja J. Lilienbach kasutas katkendeid eeposest otseste võitlusèlekutsetena ja näitas oma värssides Kalevipoja vägilaskuju kaudu teed vabanemisele. Kreutzwaldi loomingut läbiv vabadusidee ja rõhumisevastane hoiak oli ka kodanluse diktatuuri päevil töölisklassile võitlusele innustajaks, vaatamata kõigile antidemokraatlike tegelaste pingutustele rakendada neid teoseid kodanliku natsionalismi vankri ette.

Nõukogude Eestis on Kreutzwald ja tema väärtuslik kirjanduslik pärand saanud tõeliselt üldrahvaliku austuse ning armastuse osaliseks. Me hindame Kreutzwaldi kui võitlejat rahva parema tuleviku eest, kes kaitses inimese õigust vabadusele ja õnnele, haridusele ja kultuurile, kes oma loominguga kaasa aitas sotsiaalse vabastusliikumise kasvule nii oma kaasajal kui ka aastakümneid hiljem. «... Ehk on minu kanntud liivast kaa mõned sõmerad parema aja templi ehitamise tarvis kõlblikuks leitud,» ütles Kreutzwald temale omase tagasihoidlikkusega[100]. Tänapäeval võime täie veendumusega kinnitada, et mitte liivasõmerad, vaid vägilasevääärilised kaljurahnud on ta paigale pannud eesti demokraatliku kultuuri alusmüüris.

Noored, tärkavad kirjandused mõistagi ei saa korrapealt sünnitada inimkonna geeniusi — selleks ei piisa ainult üksikisiku võimeist ja eeldusist, vaid see oleneb objektiivsetest asjaoludest. «Keegi ei saa olla kõrgemal oma ajast ja maast; ühegi poeedi teoseis ei saa olla sisu, mis pole ajaloo poolt ette valmistatud ja välja töötatud,»

---

[99] Edasi IV, 1911, lk. 41—44.
[100] Kreutzwaldi kiri J. Adamsonile 19. juulist 1870.

ütleb Belinski. [101] Kirjanduslike pioneeride saatuseks on tavaliselt see, et ajahammas on hoopis armulikum nende nimedele kui loomingule: nad on andnud palju, erakordselt palju oma ajale, on andnud hoo kirjanduse arenemisele — ja jäänud ise kaugele maha juba läbikäidud teedele. Seda enam väärib meie imetlust Kreutzwald, sest olles rahvusliku kirjanduse rajaja, on ta oma loomingu suurema osaga ometi jäänud meie jaoks elavaks. Tema peateostel ei ole ainuüksi ajalooline tähtsus, vaid oma põhiideega ja kunstiliste väärtustega leiavad need elavat vastukaja ka tänapäeva inimese hinges, äratades üllaid mõtteid, helgeid tundeid ja õilsaid püüdlusi. Nendes on meie jaoks palju omast ning südamelähedast — nagu iga suure progressiivse kultuurimeistri pärandis.

Näidata Kreutzwaldi osatähtsust eesti kirjanduses kogu selle ulatuses suudab ainult üksikasjalisem monograafiline uurimus. Käesolevas kirjutuses on võidud tõmmata vaid mõningaid piirjooni tema ajaloolise osa selgitamiseks, mis enesestmõistetavalt kaugeltki ei või pretendeerida selle probleemi ammendavale lahendamisele.

Kreutzwaldi tegevuse ja loominguta oleks eesti kirjanduse tekkimist ja arenemist praegu endale raske ette kujutada. Kui võtta kas «Kalevipoeg», «Ennemuistsed jutud», luule, jutustused või ka rahvavalgustuslik-publitsistlik tegevus, siis juba nendest igaüks omaette oleks küllaldane kindlustama autorile püsivat ja auväärset kohta eesti kirjanduse ajaloos. Kuid Kreutzwald on andnud kõik selle ning lisaks jätnud meile veel oma mahuka ja sisurikka, suure kultuuriloolise väärtusega epistolaarse pärandi. Ei saa jätta alla kriipsutamata tema osa ka eesti kirjanduskriitilise mõtte arengus, mis vajab senisest rohkem tähelepanu. Eesrindliku mõtlejana ja ühiskonnategelasena on ta aastakümnete jooksul nii otseselt kui kaudselt mõjustanud eesti kultuurielu arenemist. Ja mitte ainult tema nooremad kaasaegsed ja otsesed õpilased, vaid kogu meie kirjanduse demokraatlik suund on leidnud Kreutzwaldis oma

[101] V. Belinski, Valitud artiklid I. Tallinn 1948, lk. 169.

taotluste ja püüdluste eelkäija, suure ning ülla eeskuju rahva ennastsalgava teenimise teel.

Kreutzwaldi ja tema ajaga algas tõeliselt eesti kirjandus ja üha intensiivsemaks muutuv kirjanduslik elu. Varem rohket umbrohtu ja vesivõsusid kasvatanud rahvavaenuliku kirjanduse vastukaaluks tekkis rahvalik kirjandus, mis ägedas kirjanduslikus võitluses kasvas ja omandas üha suuremat tähtsust. Sellepärast võis Kreutzwald vanas eas tulevikku vaadata lootusrikka veendumusega, «et tuleval põlvel praegu kasvajatest noortest meestest mitu saavad pääva valgele tulema, kes igaviisi meist vanadest k a u g e m a l e astuvad. Nende tee saab kergem olema, sest et järeltulejad eelkäijate õlade peale astuvad, selleläbi kodunt minnes kaugemale näevad ja siit ja sealt jälgi juba ees leiavad, kuhu teed võivad teha» [102]. See Kreutzwaldi veendumus on leidnud täielikku kinnitust kogu eesti kirjanduse edasise arenguga: noored kirjanduslikud jõud, kes kasvasid üles Kreutzwaldi poolt rajatud parimate demokraatlike traditsioonide najal, jõudsid oma hilisemas kirjanduslikus tegevuses, uutes ühiskondlikes tingimustes kriitilise realismi ja proletaarse kirjanduseni.

Nõukogude kirjandus seisab kõige eelnenuga võrreldes uuel kvalitatiivsel astmel, mille aluseks on uus sotsialistlik tegelikkus, marksismi-leninismi võidukas teooria ja kunstiloomingu sotsialistliku realismi meetod. Kuid samal ajal me hindame kõrgelt kõike edasiviivat mineviku pärandis, sest nõukogude kultuur ei ole tekkinud tühjale kohale, vaid on kõigi nende vaimsete väärtuste «seaduspäraseks arenduseks, mis inimkond on välja töötanud kapitalistliku ühiskonna, mõisnike ühiskonna ja ametnike ühiskonna surve all» [103].

Sellepärast need eesti demokraatliku kirjanduse progressiivsed traditsioonid, millele pani aluse Kreutzwald, on kallid ja hinnatavad eesti nõukogude kirjandusele. Kreutzwald on meie kirjanikele suureks ees-

---

[102] Kreutzwaldi kiri J. Adamsonile 19. juulist 1870.

[103] V. I. L e n i n, Valitud teosed, II kd. Tallinn 1946, lk. 545.

kujuks oma armastusega rahva vastu, oma võitlusega töötavate hulkade parema tuleviku eest; ta kutsub kirjanikke tungima ellu, elu sügavalt tundma õppima ja kõrgelt hindama kirjanduse kui ülitähtsa ühiskondliku kasvatus- ja äratusvahendi osa; ta õpetab meie kirjanikele suurt nõudlikkust oma loomingu vastu ja teadlikku lähenemist rahva poeetilise kujutlusviisi iselaadile.

Kreutzwald elab edasi mitte ainult oma loomingu paremikus — ta jääb elama kogu eesti kirjanduse parimates demokraatlikes traditsioonides, mis on lahutamatult seotud rahvahulkade võitlusega vabaduse, kultuuri ja inimliku õnne eest.

1953

«KALEVIPOEG» KAHE KULTUURI VAHELISES VÕITLUSES

Sajandi jooksul, mis on möödunud ajast, kui Kreutzwald lahkunud sõbra ja võitluskaaslase Faehlmanni poolt alustatud rahvuseepose koostamistöö oma eluülesandeks tegi, on «Kalevipoja» üle kirjutatud kahtlemata mitukümmend korda rohkem lehekülgi kui on teoses endas. Oli ju «Kalevipoja» koostamine tärkava rahvusliku mõtte esimeseks avalduseks. Ja juba aastaid enne eepose lõplikku valmimist algasid selle ümber ägedad võitlused. Need kokkupõrked, mille areeniks on olnud «Kalevipoeg», on iga klassiühiskonna kultuuris peituva kahe kultuuri, kahe ideoloogilise suuna vahelise võitluse väljenduseks.

«Kalevipoja» ümber toimunud võitluste põhjuseks on eepose sisu, mis on suunatud rõhumise ja rahvusliku reetmise vastu. Kogu «Kalevipoja» kohta tekkinud ulatuslik kirjandus kannab oma ajastu ühiskondlike võitluste jälgi. Seejuures on endastmõistetav, et mida teravamalt tõuseb esile reaktsiooniline kodanlik natsionalism, võtab ka «Kalevipoja» käsitluses üha rohkem pinda rahva- ja progressivaenulik tendents. See tagurlike seisukohtade domineerimine omaaegses kirjanduskäsitluses (ja seda eriti kodanluse diktatuuri päevil) on arusaadav, sest valitsevaks ideoloogiaks on valitseva klassi ideoloogia, kuna töötav rahvas ja tema huvide otsesed esindajad olid sunnitud vaikima. Alles nõukogude korra tingimustes on toimunud põhjalik murrang ka eesti rahvuseepose «Kalevipoja» käsitluses ja hindamises.

*

Ühiskonna majanduslikus struktuuris järk-järgult toimunud muutused lõid XIX sajandi keskel eeldused eesti rahvuse kujunemiseks ja rahvusliku liikumise tekkimiseks. See oli oma sisult pärisorjusevastane liikumine, mille teravik oli suunatud kohaliku balti-saksa ülakihi ja tema privileegide vastu. Rahvusliku liikumise huvides oli kasutada kõiki ideoloogilisi vahendeid, ennekõike aga kirjasõna, rahva kõige laiemate hulkade mobiliseerimiseks feodalismivastasesse võitlusse. Väga suur osa oli selles täita «Kalevipojal», mille tõttu ka teos ise sai lahinguväljaks mitmesuguste tagurluse ideoloogide ja rahvusliku liikumise demokraatlike jõudude vahel.

Juba ligikaudu veerand sajandit enne üldrahvaliku liikumise algust tõusid esile kaks suurt valgustajat-demokraati — Faehlmann ja Kreutzwald, kes oma rahvavalgustusliku ja keelearendusliku tegevuse kõrval on ka eesti võitleva folkloristika rajajad, rahvuseepose «Kalevipoja» koostajad ja tõeliselt rahva huve teeniva kirjanduse alusepanijad. Nende eesmärgiks oli vabastada eesti kultuur pärisorjuslaste ja klerikaalide mõju alt, rajada see rahvaloomingu kindlale alusele, teha kirjandus rahva kannatuste ja võitluste, tema lootuste ja igatsuste väljendajaks. Nad astusid välja eesti rahvaluule alavääristamise ja moonutamise vastu eriti pastorite poolt, nad tõstsid esile folkloori ekspluateerimise- ja kirikuvastase tendentsi ning võitlusidee. Samu eesmärke teenib ka rahvaluule ainete alusel koostatud eepos «Kalevipoeg».

Selgelt võitleva hoiaku andis «Kalevipojale» juba selle koostamise mõtte algataja Faehlmann, kelle teravad väljaastumised avalikel esinemistel ja trükisõnas balti aadli ja selle eelkäijate-penirüütlite vastu on tolleaegseid olusid arvestades otse imetlusväärsed. Ka eepose esimeses visandis 1839. a., samuti paaris säilinud värsistuskatses avaldub selgesti see Faehlmanni tuline patriotism, leppimatus ja võitlusjulgus. Põhiliselt jätkas neid progressiivseid taotlusi nii «Kalevipoja» koostamisel kui ka oma muus kirjanduslik-ühiskondlikus tegevuses Kreutzwald.

Raske ja vaevarikas oli juba «Kalevipoja» ilmale-

tulek. Need raskused ei seisnud ainuüksi koostaja ülesande sisulises suuruses, rahvaluule materjalide lünklikkuses ja vähesuses, kirjanduslike traditsioonide kujunematuses ja materiaalsete võimaluste puudumises. Sellele kõigele lisandusid tagurlike balti-saksa ringkondade ägedad rünnakud, kes nägid selles rahvalikus, rahvuslikust võitlusvaimust kantud teoses tõsist ohtu. Silmas pidades «Kalevipoja» koostamise eellugusid ja teose väljaandmisega seotud takistusi ning võitlusi, kirjutab Kreutzwald XV loo alguses:

Kullid tulid kiskumaie,
Kaarnad sulgi katkemaie,
Kiriku-akid kiusama:
Enne kui lapsi lagedale,
Poeukene päävapaiste,
Väeti veeres vainuele.[1]

«Kalevipoeg» on alles kujunemisjärgus, kui Jõelähtme pastor Schüdlöffel oma «Kahe eesti keele sõbra kahekõnes» («Inland» 1854) annab pilkavalt mõista, et kogu eepos on Kreutzwaldi täielik väljamõeldis ja ainult seevõrra eht, kuivõrd koostaja ise on eestlane. Samas küsimuses võtavad «Inlandis» korduvalt sõna ka «Kuusalu piiskop» (Ed. Ahrens) ja «Tallinna toom-paavst» (Ed. Pabst). Salalikult tungib «Kalevipojale» 1855. a. kallale eriti Ahrens, kes oma kirjutuses «Vale ja pettus» teeb kaudselt katset seada nii Kreutzwaldi kui ka Faehlmanni ühele astmele Macphersoniga ja käsikirja-müstifitseerija Meinholdiga. Kuid just «Kalevipoja» rahvapärasus, mida vastased nii ägedalt ründasid, oligi tollal kõige olulisem: tahtsid ju eepose koostajad sellega kui rahva muinaskultuuri mälestusmärgiga tõestada tema kultuurivõimelisust, tema ajaloolist õigust astuda haritud rahvaste hulka.

Pärast eepose esimese redaktsiooni valmimist pidi noor vägilane Kalevipoeg 1854. a. astuma tsensuuri kohtulaua ette. Ja seal selgus kohe, et balti aadli huvisid kaitsev «kirjakohitsemise amet» ei taha anda uuele maailmakodanikule elamisluba. Tsensuuriväravad olid

[1] Tsitaadid «Kalevipojast» on siin ja edaspidi toodud koostaja eluajal ilmunud viimase väljaande (1875) järgi.

tollal tehtud erakordselt kitsaks, eriti laiematele rahvahulkadele määratud kirjutuste jaoks. Seda olid kogenud juba Faehlmann ja Kreutzwald ise oma kalendrijuttude puhul, samuti ei saanud viimane puudutada talurahvaküsimust ka oma «Sippelgas». Parem saatus ei võinud oodata ka «Kalevipoega». Eepos kui rahvahulkade ootuste ja lootuste poeetiline kajastus, mis koostaja poolt esitatud kujul oli määratud äratama vabadusmõtet, rahvuslikku ja sotsiaalset eneseteadvust, sattus kõige teravamasse vastuollu valitsevate oludega ja rahvast rõhuva ülakihi huvidega. Ning tsensori-eelpost Tartus — lektor Mickwitz — kustutaski ainuüksi läbivaatamiseks esitatud *Sissejuhatuse* ja *Esiande* 57 leheküljelt tervelt 160 värsirida. Halastamatult kärbiti välja kõik, milles võis leida kas või vihjetki orjusele, rahvale osakssaanud kannatustele, vaenule rõhujate ja orjastajate vastu, õnnelikumale muinasajale jne. Paiguti oli truu kroonuteener läinud oma üliagaruses otse narruseni — isegi eesti keele austav nimetamine ei pääsenud punase pliiatsi alt. Härrasklassi privileegide vahisoldat ilmselt kartis, et julma rõhumise ikkesse surutud rahvas võiks nendest avaldustest teha kaasaja kohta täiesti soovimatuid järeldusi, ja see oli muidugi küllalt põhjendatud kartus.

Kõigest sellest teada saades ei ole Kreutzwaldi meelepahal piire — näib, et eepos, millega oli seotud nii palju suuri lootusi, mis pidi rõhutud rahvale tagasi andma tema ajaloo ja eneseväärtuse tundmise, ei pääsegi rahva kätte. Tsensori jõhker vägivald teose kallal tegi selle avaldamise võimatuks, sest niisugusel moonutatud ja laastatud kujul poleks olnud mingit mõtetki «Kalevipoega» trükkida. Nördinult märkis Kreutzwald, et rahvuskangelastki tahetakse panna niisama teadvusetult roomama kui kogu rahvast. Mickwitzi kohta tähendab ta aga kirjas ÕES-ile (28. XII 1854) sügava põlgusega, et tolle peale isegi ükski aus eesti karjakrants ei alanduks jalga tõstma.

Ometi otsustab koostaja oma töö igal juhul lõpule viia ja kui mitte rohkem, siis vähemalt jätta järele teose käsikiri, ootama paremaid aegu. Kui «Kalevipoeg» lõpuks 1857—1861 põhjalikult ümbertöötatud ja täien-

datud kujul siiski trükitakse ilma tsensori kärbeteta, siis vaid vihkude kaupa avaldatava ÕES-i puhtteadusliku väljaandena koos saksakeelse tõlkega. See väikesetiraažiline väljaanne saab ilmuda kui filoloogiliste huvidega haritlaste uurimisobjekt, mis tsensorite teades oma vana ja raske keelega pidi olema rahvale üldse vaevalt arusaadav.

Pärast «Kalevipoja» esimese ande ilmumist võtab võitlus teose vastu uut hoogu. Kuid Kreutzwald peab end juba kallaletungidele ettevalmistatuks. «Minu kõva peakolu on heidetud kivide tõttu, mis juba enne lapse sündimist selle pihta virutati, sel määral karastatud ja kõvaks tehtud, et need, mis veel tulevad, mulle enam ühtki valu ei suuda valmistada» (kiri W. Schultz'ile 16. IV 1857).

Esimesena ründab «Kalevipoega» Kuramaa pastor Kallmeyer («Inland» 1857), esitades nõude, et folkloristliku materjali avaldamine kannaks teist iseloomu (nähtavasti nii, nagu eesti rahvaluulet baltlaste poolt enamasti publitseeriti — talupoegade rumaluse, arenemisvõimetuse ja ebausu tõendina). Rahvamuistendeid polevat vaja ümber töötada ega liita mingi rahvuseepose loomiseks. Eriti sõjakalt astub aga pastor välja kaasaegsete küsimuste puudutamise vastu «Kalevipojas», milles on väljenduse leidnud rahva eitav suhtumine saksa röövvallutajatesse ja nende järglastesse. Samas ajakirjas leidub ka anonüümselt avaldatud terav ja mürgine vastus ilmselt Kreutzwaldilt endalt; selles kõneldakse saksa ristirüütlite verisest orjastajaosast, mis pole jätnud puudutamata ka eesti rahvalaulu.

Varsti selle järel võtab järjekordselt «Kalevipoja» vastu sõna Ahrens, kes sedapuhku ründab ägedalt teose keelt, ja kuigi samas osutab näilikku heatahtlikkust, siis ometi suure üleolekuga kogu asjast. Suure progressiivse tähendusega kirjandusteoste väärtuse eitamine nende keele ja vormi pärast on tagurlaste üks tavalisemaid võtteid, mida «Kalevipoja» vastu on korduvalt kasutatud. Selsamal meetodil on hiljem halvustatud ka «Tasujat», vorminõrkusest kõneldes kuulutasid kodanlikud kirjandusehindajad täiesti väljaspool ilukirjanduse mõistet olevaks proletaarsete autorite loomingu

jne. Niisuguseid väljaastumisi keele ja kunstipärasuse eest on raske siiraiks pidada.

Julgustust ja abi oma suure töö jätkamiseks ja lõpuleviimiseks sai Kreutzwald mõnedelt Peterburi akadeemikutelt, kes sügava huvi ning sooja kaasatundmisega jälgisid ja toetasid eesti rahvusliku kultuuri tekkimist ning kasvu. Eriti suureks moraalseks toeks oli Kreutzwaldile akadeemik Schiefner, kes avaldas lootust, et «Kalevipoja» koostaja ei lase end ära hirmutada sihilike arvustajate rünnakuist, ning iseloomustas «Kalevipoja» avaldamist kui suurimat teenet, mida ÕES seni on suutnud korda saata (kiri 24. X 1858). Märtsikuus 1859 viibis Kreutzwald sõprade kutsel üle kolme nädala Peterburis, olles sügavasti liigutatud sellest soojast tunnustusest ja tähelepanust, millega teda vastu võtsid Schiefner ja Wiedemann, dr. Karell jt. Innustunult kirjutab ta Tartusse sellest, «... kuidas siin eesti keele ja kirjanduse vastu suurem huvi valitseb kui meil provintsis: kõige mitmesugusemates ringides on leida mehi, kes nimetatud asja vastu sooja osavõtmist näitavad. Nõnda sepitsetakse siin iga päev igasuguseid plaane, et meie «Kalevipoja» edasijõudmist kiirendada, kogutakse ettetellijaid ja plaanitsetakse teiste teede kasutamist, kuidas Õpetatud Eesti Seltsile selle väljaandmise kulukoormat kergendada saaks» (27. III 1859). Abivalmis sõbrad Peterburis võtavad endale ülesande hankida teosele 100 ettetellijat (dr. Karell üksi tellib 10 eksemplari), mille tõttu vahepeal soikunud avaldamine uuesti hoogustub. Schiefneri ja Wiedemanni soovitusel saadab Kreutzwald sama aasta sügisel seniilmunud neli annet (13 lugu) Peterburi Teaduste Akadeemiale Demidovi auhinna konkursile.

Kesk seda lootusrikast ja kõrgendatud tööindu tabab «Kalevipoja» koostajat kaunis ootamatu hoop. Seekordseks ründajaks on G. Schultz-Bertram, üks eepose koostamise mõttega kaasajooksjaid, — üldiselt ebakriitiline, pealiskaudne ja oma vaadetes üpris heitlik balti-saksa literaat, kelle osatähtsust kogu «Kalevipoja»-aktsioonis on varasemate kirjandusloolaste poolt küll põhjusetult liig suureks puhutud. Schultz-Bertram, kes samal ajal tegeles oma eesti rahvalaulu laadi järele aimata püüdva

teosega «Ilmatar, *commedia turanica*», nähtavasti juhituna ka teatavast võistleja-kadedusest Kreutzwaldi akadeemia auhinnale esitatud töö vastu, avaldas «Inlandis» 1859 kirjutuse «Eestlaste saaga Kalevipojast tema uuel kujul». Selles võrdleb ta Kreutzwaldi koostatud «Kalevipoega» tüüpilise Liivimaa mõisa magasiaidaga, mis on ilma mingi arhitektuuri aimuseta lõpmatult pikaks ja laiaks venitatud, ja laidab töö täiesti ebaõnnestunuks.

Kirjas Schultz-Bertramile tunnistab Kreutzwald näilikult viimase kriitika õigeks ja irooniliselt lubab edaspidi vabal ajal pigem puuraiujaks hakata, et nii vähemalt tubaka raha teenida. Samas toonis nõustub ta ka «Kalevipoja» kavatsetud rahvaväljaande avaldamata jätmisega, et mitte vaest eestlastki vangistada sellesse «külma, valguseta mõisa-aita ja harjunud näljaleiva asemel teda seal toita kassipraega!» (24. XI 1859).

Hoopis teisiti suhtuvad «Kalevipojasse» Teaduste Akadeemiale esitatud ühises pikemas retsensioonis Schiefner ja Wiedemann. Olgugi siin lähtekoht enneköike folkloristlik, hinnatakse seejuures siiski kõrgelt ka teose rahvuslik-kunstilisi väärtusi. Retsensendid märgivad, et kuigi Kreutzwald pole loonud mingit «Iliast», on ta siiski andnud eesti kirjandusele kapitaalse teose, mis kõigiks aegadeks jääb eestlastele selleks, mis kreeklastele oli nende «Ilias». Vastupidiselt kodukasvanud literaatide «kriitikale» rõhutavad akadeemikud just teose rahvapärasust ja tema tähtsust eesti rahvusliku kultuuri arengule.

Selle iseloomustuse alusel määrati «Kalevipojale» akadeemia poolt 720 rubla suurune auhind (mida tuli jagada tõlkija Reinthaliga). Alahindamata materiaalset abi pidevas kitsikuses viibivale Võru arstile, tuleb sellest siiski märksa olulisemaks pidada tolle nii autoriteetse hinnangu suurt julgustavat ja innustavat osa töö täielikuks lõpuleviimiseks.

Omaette peatüki võitlustest «Kalevipoja» ümber moodustab eepose tõlkimine saksa keelde, mis oli ÕES-i poolt usaldatud Liivimaa mõisnikkude krediitkassa ametnikule, endisele pastorile C. Reinthalile. See isehakanud kirjamees ei suutnud originaali adekvaatseks

edasiandmiseks küllaldaselt ohjeldada oma «luulelendu», vaid ehtis eesti talupoeglikku eepost mageda romantilise lillekeelega, hoidumata sageli ka sisulistest vassimistest. Niisugune moonutamine viis Kreutzwaldi tihti otse meeleheitele. «Reinthal näib tegevat oma triumfiks, iga uue lauluga oma öökuue-luulet veelgi halvendada,» märgib Kreutzwald ühes kirjas. Aastate jooksul pidas ta võitlust selle «poetiseeriva» ja moderniseeriva tõlkimisviisi vastu, mis võiks anda jälle alust pidada kogu teost puhtkirjanduslikuks müstifikatsiooniks. Kreutzwald pidi taluma seda tõlkija omavolitsemist kuni XV looni, siis keeldus ta 1860. a. otsustavalt viimase «kaastööst» ja tõlkis ülejäänud lood ise (koos Schultz-Bertramiga, kes vahepeal oli jälle asjast innustuda jõudnud). Samal ajal esitas ta ka ÕES-ile oma tõlkeprintsiibid: karmilt kinni pidada eesti rahvalikust kujutlusviisist, sest eepose eesmärk pole ju pakkuda lisa saksa kirjandusele, vaid näidata seni vähetuntud eesti rahvaluule iseseisvat tundelaadi.

Siis on viimaks rohkem kui 22 aastat pärast Faehlmanni esimest kõnet «Kalevipoeg» valmis. Koostaja saab oma üle kümne aasta kestnud töö eest 25 priieksemplari ja avaldab pealegi tänu ÕES-ile teose trükkitoimetamise eest. Kuid veel on «Kalevipoeg» tagasi andmata selle tõelisele loojale ja omanikule — rahvale, sest 500 eksemplaris ilmunud kallist väljaandest sattusid rahva hulka ainult mõned üksikud. Nendele osaks saanud erakordselt soe vastuvõtt, millest on juttu Kreutzwaldi tolleaegseis kirjades, kinnitas veelgi koostaja suurimat soovi: toimetada see «tõepoolest esimene ja ainus originaalteos eesti kirjanduses» lugejate laiadele hulkadele üldkättesaadava rahvaraamatuna. Hoolimata ajuti ülepääsmatuina näivaist takistusist ja majanduslikest raskusist ei rahuldu Kreutzwald enne, kui 1862. a. on ilmunud «Kalevipoja» rahvale määratud väljaanne, mis balti feodaalide huve kaitsvast tsensuurist möödapääsemiseks tuli trükkida Soomes. Seegi sai teoks tänu Schiefneri aktiivsele ja omakasupüüdmatule abile.

«Kalevipoja» vastuvõtt tolleaegses kiriklikult meelestatud ja algelises eestikeelses trükisõnas oli aga kõike muud kui hindav ja teose väärtusi esiletoov. Tartus

ilmuv «Tallorahwa Postimees» avaldas küll 1857. a. «Kalevipoja» esimese ande ilmumisel näilikult heataht-liku sõnumiku, kuid selle tegelikuks eesmärgiks pais-tab siiski olevat nõrgestada ja varjata eepose võitlus-ideed ja kirikuvastast tendentsi. Alles aasta pärast esi-mese väljaande tervikuna ilmumist avaldas ka Jannsen selle kohta oma «Perno Postimehes» (1862, nr. 21) ÕES-i tegevusest rääkides muuhulgas järgmised read: ««Kalewipoeg», üks suur ennemuistse luggude wärsi koggo, liggi 1000 lehhekülge, üks lehhekülg eestikele, teine saksakele, on ka selle seltsiliikmete kokkokorja-tud ja temma kullo peale wäljaantud. Ehk kül mitte Eestlastele kirjutud, jääb se ramat ommeti sureks eestikele warranduse kogguks, mis möistlikkum innimenne ei peaks luggematta jätma, kui kül kelemurre alles neile kiddaline on, kes uega weel harjunud ei olle» (minu sõrendused. — E. N.). Oma kirjutuse lõpus avaldab Jannsen soovi, et selts pakuks edaspidi rohkem «sähhärdust toito, mis eesti waimule waewa ei te».

See mokaotsast lausutud repliik tundub kõlavat pigem vastu kui poolt — nagu hoiatus soovituse sildi all. Ja mida muud võis oodatagi Jannsenilt, kes polnud mitte üksi tugevate kiriklike mõjude kütkes, vaid kellel olid ka sootuks teised, Kreutzwaldi omadest põhiliselt erinevad «luuleideaalid», mis väljendasid nende ühis-kondlik-poliitiliste vaadete erinevust. Tühiste saksa laulukeste tõlkimise ja järeleaimamisega oli ta loonud omaette «kooli» ja kasvatanud ka teatava lugejate ring-konna, kellele «Kalevipoeg» võõras oli oma keele ja meele, mõtte- ja tundeviisi poolest. Jannseni sallimatu, põlgav ja alavääristav suhtumine eesti rahvaluulesse on hästi teada, ja just 1857. a., millal «Kalevipoeg» hak-kas ilmuma, kirjutaski ta oma lehes rahvalaulu kohta üldtuntuks saanud mõnitava tiraadi «paigatud torro-pillist» ja «suitso wingust», mis tema kösterlikud kõr-vad huugama panevat ja pea valutama ajavat. Ent peale rahvasuust kogutud ainete ja rahvalaulu vormi kasutati «Kalevipojas» ka uut kirjaviisi, pealegi veel «Kilplaste» ja «Tuisulaste» autori poolt, kes Jannseni barbaarset keelepruuki nii teravalt oli naeruväärista-

nud. Mõistagi siis, miks Postipapa isegi «Kalevipoja» koostaja nime nimetamata jätab.

Niisuguses olukorras pidi «Kalevipoja» esimeseks populariseerijaks ja tutvustajaks, selle kandva võitlusidee ja sisulise mõtte avajaks hakkama Kreutzwald ise. Juba rahvaväljaande eessõnas räägib ta otseselt Kalevipoja päevist kui kaugest õnneajast, mille mälestust rahva hulgas pole suutnud kustutada aastasajad, rasked sõjakurnad, katkusurmad, näljapiinad ja orjakütked. Siin nagu oma hilisemaiski kirjutustes suunab Kreutzwald «Kalevipoja» saksastamise vastu, rahvusliku väärikuse ja eneseteadvuse tõstmisele. Eessõna lõpeb sooviga, et teos igasugustest takistustest ja vaenlaste vastuseisust hoolimata leiaks tee rahva hulka.

Oma kirjutuses eesti rahvaluule kohta «Sippelga» teises andes (1861) rõhutab Kreutzwald «Kalevipoja» patriootlikult äratavat põhiideed, rahvusliku vaimu kasvatamise eesmärki, lõpetades oma mõtteavalduse sõnadega: «Kes enam Eestlaseks ei taha jääda, see jätku Kalevi poega lugemata.» 1869—1870 põimis Kreutzwald «Kalevipoja» kokkuvõtliku sisujutustuse «Kasulises Kalendris» ilmuvasse «Põllupapi» loosse. Täielikumal kujul ilmus see kokkuvõte eriraamatukesena «Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust» (1869), milles jälle selgesti rõhutatakse eepose võitlevat iseloomu. «Kalevipoega» populariseerivaid, tema sisu ja ideed tutvustavaid kõrvalepõikeid leidub ka reas teistes Kreutzwaldi kirjatöödes.

Tuline «Kalevipoja» kaitsja ja populariseerija oli rahvusliku liikumise demokraatliku suuna väljapaistev kuju C. R. Jakobson, kes oma rohkearvulistes ettekannetes ja kirjutustes väsimatult toonitas «Kalevipoja» progressiivset ühiskondlikku tähtsust, vajadust seda mõista ja hinnata. 1866. a. «Eesti Postimehes» avaldatud keeleteaduslikus kirjutuses rõhutab Jakobson: «Kui meil ka muud ei olleks, oma Kalewipoea laulo peale wõime uhked olla, ja tohhime temmaga keige teiste rahwa ette astuda — pango tedda kül Eestlastest üks ehk teine weel turtsudes käest ärra . . . Nenda paljo wõime agga ette üttelda: On ükskord Eestirahwas sedda, mis meie temmast lodame ja iggatseme, siis saab ka

igga ühhe nore Eestlase häbbiks ollema, kui ta omma Kalewipoea laulo ei tunne. Sest sealt tulleb tale se ellaw ja kossutaw tundminne, k e s ta on, ja se tundminne saab tedda teggudele ärratama, mis üksi temma ja ta rahwa auks wõiwad olla.» Alati selgepilguline ja sirgjooneline, on Jakobson ka «Kalevipoja» vahetult sidunud võitleva rahvusliku liikumisega, on otseselt avanud eepose ühiskondliku ülesande: äratada lugejaid tegudele oma rahva kasuks. «Kalevipoega» kui eestlaste muinaskultuuri ja rahvusliku mineviku suuruse tõendit kasutas Jakobson oma esimeses isamaa-kõnes, samuti on eepose suurt progressiivset ühiskondlikku tähtsust rõhutatud näidendis «Arthur ja Anna».

«Eesti Postimehes» 1868. a. ilmunud kirjutuses «Ma ja rahwas», mis kõigiti tõenäoliselt on samuti Jakobsoni sulest, kaitstakse rahvaluulet valevagaduse ja väärarvamiste kütkes olevate inimeste eest, kes kiriku ja tagurlike kirjameeste mõjul suhtuvad halvustavalt rahvaloomingusse ja ka eelmisel aastal ilmunud «Kooli lugemise raamatu» esimeses osas ära toodud «Kalevipoja» katkenditesse. Vastuseks niisugusele vaimupimedusele rõhutatakse kirjutuses Kreutzwaldi suuri teeneid, mis tal on rahva ees eepose koostajana ja soovitatakse lugeda kõiki Lauluisa teoseid, eriti «Kalevipoega» ja «Eesti rahva ennemuistseid jutte».

«Kooli lugemise raamatu» teises osas (1875) avaldab Jakobson juba rohkesti materjali «Kalevipojast». Vastavas kirjutuses märgitakse, et Kalevipoeg oli muistne eesti kangelane, kelle kuulsatest tegudest jutustavad lood Viru laulik on rahva suust kokku kogunud ja üheks suureks lauluks punumud. «Seda laulu peab iga Eesti poeg tundma ja mõistma! ta on meie vabaduse nurgakivi.» Eriti on lugemikus välja tõstetud niisugused teravad, võitleva sisuga episoodid, nagu Kalevipoeg ja raudmeeste saadikud, «Isamaa ilu hoieldes», eepose lõppennustus jms. Ei ole kahtlust, et Jakobsoni lugemikul kui oma aja ühel autoriteetsemal ja kõige massilisemalt levinud kirjandustootel on «Kalevipoja» (nagu teistegi eesti tolleaegse kultuuri progressiivsete nähtuste) tutvustamisel ja teose idee selgitamisel rahva laiades hulkades olnud õige silmapaistev osa.

Mõningaid tsitaate «Kalevipojast» leidub ka «Sakala» esimestes aastakäikudes, kus Jakobson kasutas neid oma juhtkirjades ja artiklites otsese võitlusvahendina tagurlike ringkondade vastu.

Kõrgelt hindas «Kalevipoja» tähtsust Koidula. Nii kirjutas ta Kreutzwaldile 1868. a.: «... ja kas ei peaks selles rahvas, keda 700-aastane orjapõli põrmu rusuda ei suutnud, rahvas, kellel pealegi kangelaslaul nagu Kalevipoeg on ette näidata, mitte õigustatud uhkus püüdlusi äratama, mis talle tuleviku avada võiksid?» On iseloomulik, et ajajärgu eesrindlike inimeste rahvuslikud lootused alati seostusid «Kalevipojaga» kui nende lootuste jõulise poeetilise väljendusega. Rahvakooliõpetaja J. Adamson oma õnnesoovikirjas Kreutzwaldi 70. sünnipäeva puhul nimetas Lauluisa eesti rahva kõige suuremaks ja esimeseks heategijaks, kelle teosed kirja saatja «esimesed äratajad ja valgustajad» on olnud ja tema «vaimu nagu ühe kõrge järje peale tõstnud...» See on veelkordseks ilmekaks tõendiks Kreutzwaldi loomingu ja eeskätt muidugi «Kalevipoja» erilisest mõjust ning tähendusest oma ajajärgule.

Eepose esimeste lugejate hulgas oli tulevane rahvaluule suurkoguja Jakob Hurt, kes «Kalevipoja» esimese ande ilmumist 1857. a. — Hurt oli tollal gümnaasiumiõpilane Tartus — mäletab kui suursündmust oma elus. «Ruttava kärsitusega lõigati lahti leheküljed, palavikulise põnevusega loeti läbi Sissejuhatus ja üksikud laulud,» kirjutab ta sellest hiljem «Vana Kandle» eessõnas. Ükski teos polevat teda nii kaasa kiskunud kui see, ja just «Kalevipoeg» virgutanudki teda omapoolsele aktiivsele tegevusele eesti rahvaluule kogumisel. Selles saavutas Hurt teatavasti — hoolimata oma hilisematest konservatiivsetest ühiskondlikest vaadetest — erakordselt väljapaistvaid tulemusi.

Üks vaimustatumaid «Kalevipoja» ja Kreutzwaldi austajaid oli talupoeg-laulik Ado Reinvald, kes juba oma luuletajalaadilt ja luule põhiolemuselt seisis kõige lähemal rahvalaulikuile. Sagedased on Reinvaldi luuletustes «Kalevipojast» võetud motiivid ja kunstilised kujundid. 1877. a. ilmus tema «Seletus Kalevipoeast»,

kus ennekõike otseselt räägitakse eesti rahvalaulu kolmest vägevast vaenlasest — raskest orjapõlvest, väärvagadusest ja võõrast saksa laulu loomusest. Esitanud küsimuse: mis kasu me saame «Kalevipoja» lugemisest, vastab Reinvald teose põhiideed õigesti esile tõstes: «Lugeja kuuleb sealt, kudas Kalevipoeg oma rahvast ja isamaad armastanud, kudas ta oma terved elurammu ja hingejõudu kalli kodumaa kasuks ära kulutanud, ning tasane heal elavas rinnas õpetab teda ka nõnda tegema . . .» Kalevipoja laul on meie rahvale auks, sest kui seni eestlastel peaaegu täiesti puudusid algupärased teosed ja tuli leppida peamiselt tõlgetega, siis «Kalevipoja» päevavalgele astudes «pidivad nüüd meie rahva põlgajad ära punastama, ja ei jõudnud mite uskuda, et meil nii suur ja sügav vaimu varandus on». Reinvald jutustab lugejatele tähelepanust, mis «Kalevipoeg» välismaalgi äratanud ja Kreutzwaldist kui esimesest eesti laulikust, kelle kuulsus nii kaugele ulatub.

Kuid Reinvaldi hindav ja austav suhtumine «Kalevipojasse» ei meeldinud põrmugi reaktsioonilistele ringkondadele, nagu selgub tema brošüüri kohta ilmunud arvustusest «Eesti Postimehes» (1877, nr. 26), lehes, mille toimetaja Jannsen oli nüüd lõplikult parunite ja pappide käsilaseks saanud. Kirjutuses märgitakse kõrgilt, et «Kalevipoja» seletamisega tegelemine ei olevat üldse ühe lihtsa «luuletaja»-talupoja asi: «Parem võib ta adra taga käia ja ennast auusaste toita.» Autor püüab end ka «Kalevipoja» austajana näidata (seejuures aga teos rahva jaoks liiga raskeks kuulutada ja nii temalt ära kiskuda), kuid lõpuks murravad selle teeskluse alt siiski esile kogu «kriitika» tõelised motiivid: «. . . seepärast ärgu lasku ükski ristiinimene ennast «luuletaja» nõdrusest eksitada, kui ta rahva laule ja Kalevipoega kallimaks peab, kui kiriku laule ja Piibli sõna». Kirikumehe püha viha on muidugi seda suurem, et Reinvald teatavasti avalikult esines kui ateist ja ka nimetatud «Kalevipoja» seletuses vana testamenti käsitles kui rahvaluule kogu. Poleemika «Kalevipoja» üle läbib veel mitu ajalehe numbrit (33, 39, 45), kus Reinvaldi vastuväiteid rünnatakse sõjakailt klerikaalseilt positsioonidelt.

Et «Kalevipoja» otsesteks ja peamisteks vastasteks rahvusliku liikumise ajal osutusid pastorid ja nende mõjualused, see pole muidugi juhuslik, sest nagu mujal, nii oli ka siin kirik «olemasoleva feodaalkorra kõrgeim üldistus ja sanktsioon» (Engels). Kirik oli tolle aja tingimustes peamine valitseva ideoloogia ja kultuuri kandja, tema ülesandeks oli oma ideoloogiliste vahenditega kaitsta ja õigustada eksisteerivat kurnamissüsteemi, kujutada seda jumalast seatuna..Ja sellepärast on meie rahvusliku liikumise kõige progressiivsemate vaadetega tegelased, demokraadid-valgustajad Kreutzwald, Jakobson jt. ühtlasi ka leppimatud ja järjekindlad võitlejad kiriku ning selle mõjude vastu.

«Kalevipoja» omapoolse ümberjutustuse avaldas 1885. a. ka J. Kunder, nimetades eepost kõige tähtsamaks ja suuremaks teoseks eesti rahva luulevaras. Väga kõrgelt hindas Kunder «Kalevipoega» oma 1890. a. ilmunud kirjandusloos, tõstes esile eepose tähtsust feodalismivastases võitluses, rahvusliku teadvuse kujundamisel («Kalevipoja laulud pani Kreutzwald kokku, et nad orja põlvest peasenud Eesti lapsi pidivad endisele ühenduselle ja omast orjapõlve unest ärkamisele ajama»).

Ajal, kus rahvuslik liikumine kandis üldrahvalikku iseloomu, kujutades endast kõige laiemate hulkade võitlust pärisorjusliku korra igandite vastu, sai «Kalevipoeg» tolle ühiskondliku liikumise üheks tähiseks. Olgugi teose levik ja otsene mõju lugemisvarana esialgu suhteliselt tagasihoidlik (rohkem tunti eepost kahtlemata küll tutvustavate kirjutuste, sisujutustuste ja lugemike kaudu) — ometi juba teadmine tema olemasolust oli virgutav ja julgustav. Suure mõju omandas «Kalevipoeg» rahvusliku mõtteviisi äratajana õppiva noorsoo hulgas. Selle kohta annavad tunnistust näiteks Eduard Vilde autobiograafilised märkmed, kus kirjanik räägib, et ta juba kreiskooli esimeses klassis «Kalevipoega» lugenud. Oma tärkavat patriootilist võitlusvaimu väljendanud ta eepost kooli kaasa viies ja tagurlikele saksa õpetajatele meelega silma torgata lastes; samuti teinud ta ühes klassikirjandis «Nibelungid» maatasa ning ülistanud «Kalevipoega», mida õpetaja resoluutselt

lolluseks kvalifitseerinud. Kindlasti polnud episoodid noore Vilde elust ainsad omalaadsed. Kreutzwald oli tõepoolest (kui kasutada veel kord Kunderi sõnu) «Kalevipoja lauluga Eesti rahvuse isetundmisele põhja pannud».

«Kalevipoja» mõjul toimus tekkivas eesti kirjanduses, ennekõike luules, nii sisu kui ka vormi osas olulise tähtsusega murrang. Meie tolleaegsete luuletajate Koidula, Veske, Reinvaldi jt. tegevuse tulemusena lähenes ilukirjandus rahvaluulele, selle laadile ja iseloomule. Hakati teadlikult kasutama rahvalaulu vormielemente — alliteratsiooni, assonantsi ja vastavat värsimõõtu, samuti mitmesuguseid rahvaluulele omaseid poeetilisi võtteid ja kujundeid. Tähtsa koha omandas luules, aga ka muusikas ja kujutavas kunstis «Kalevipojast» ja rahvaloomingust võetud temaatika.

Veelgi olulisem on aga «Kalevipojaga» meie kirjandusele antud ideeline suunitlus — võitleva patriotismi paatos, vabaduse ülistus, armastus rahva vastu, mis iseloomustab mitte ainult rahvusliku liikumise aegse eesti kirjanduse parimaid teoseid, vaid kogu progressiivset, edasiviivat osa meie rahvuslikus kultuuris.

*

Kapitalistlike suhete edasise arenguga, üha kiireneva kihistumisprotsessiga külaühiskonnas ja proletariaadi tekkimisega linnades kaasnesid otsustavad muutused rahvuslikus ideoloogias. Oli juba möödas aeg, millal oma olemuselt kodanliku sisuga rahvuslik võitlusprogramm pärisorjuse igandite vastu oli leidnud toetust rahva kõige laiemate hulkade poolt ja esialgu jätnud varju uued, kapitalismi enese sünnitatud sisemised vastuolud. Nüüd tungisid need vastuolud seda teravamalt esile ja rahvuslik fraseoloogia kodanluse käes hakkas peamiselt teenima nende maskeerimise ning kinnimätsimise eesmärki. Pärast seda, kui eesti kodanlus oli omandanud maa majanduslik-poliitilises elus teatava — olgugi tagasihoidliku ja ebakindla — positsiooni, hakkas rahvusliku liikumise demokraatlik tendents 1880-ndaist aastaist alates järk-järgult ikka enam taan-

duma, ja ikka enam hakkas samal ajal tooniandvaks tõusma antidemokraatlik, rüütelkonna, kiriku ja tsaristliku režiimiga kokkulepet otsiv suund. See reaktsiooniline kodanlik-natsionalistlik ideoloogia ei olnud sihitud balti-saksa ülakihi vastu, vaid oma rahvusest «alamkihtide» mõjustamisele vajalikus suunas. Toimunud muutus ilmnes selgesti juba sajandi lõpul, eriti aga 1905. a. revolutsiooni päevil ja järgnenud reaktsiooniaastail.

On täiesti mõistetav, et niisugune erakordselt suurt sotsiaalset tähendust omanud teos nagu «Kalevipoeg» oma rahvalikkuse, oma kirgliku vabadusiha ja sõjaka võitlusvaimuga igasuguse rõhumise vastu ei võinud enam hästi mahtuda kodanliku ideoloogia piiratud raamidesse. Kuna «Kalevipoja» antiklerikaalne ja rõhumisevastane tendents ei kaotanud oma akuutsust ka kodanlikus ühiskonnas, siis osutus ta kodanlikule klassile ja selle ideoloogidele mitte ainult «ebamugavaks», vaid isegi ohtlikuks. Teravalt hukka mõistes reetlikkust ja kutsudes võitlema nende vastu, kellega kodanlus rahvast reetes oli läinud kokkuleppe teele, kutsus «Kalevipoeg» sellega kaudselt võitlema ka kodanluse enda vastu. Seepärast algavad nüüd mitmesugused aastakümneid kestnud katsed moonutada ja vassida teose ideed, painutada teost klerikaalse moralismi ja kodanliku natsionalismi rööbastele. Teiselt poolt tehakse katseid «Kalevipojast» vabanemiseks seda otseselt eitades ja maha materdades, mõnitades ja «parandades».

Agaralt asusid «Kalevipoega» «uurima» teoloogid, nagu V. Reiman, M. Lipp, R. Kallas, M. J. Eisen jt. Nende peamiseks võtteks oli pastorlik-idealiseeriv suhtumine teosesse, näilik austus ja rõhutatud pietism nii «Kalevipoja» kui ka selle koostaja vastu. Selle sildi all püütakse aga varjata ja moonutada teose teravalt võitlevat sisu, rakendada «Kalevipoega» oma eesmärkide teenistusse. Taolised artiklite pealkirjad, nagu näiteks Eiseni «Kristlikud ained Kalevipojas» («Eesti Kirjandus» 1911), räägivad ise enese eest. Teose ümber põimitakse igasuguseid oletustel põhjenevaid legende, sogastatakse ja labastatakse, kasutatakse «Kalevipojast» võetud tsitaate oma mageda silmakirjaliku moraali jutlus-

tamiseks vaheldumisi «jumalasõna» salmidega, arendatakse välja omamoodi talmudism. Nii valavad pastorid teose üle oma magusläägе retoorikaga, püüavad teda matta selle paljusõnalise kõntsa alla; rahva jaoks aga kuulutatakse «Kalevipoeg» liiga raskeks ja halvasti arusaadavaks. Eriti hoogustuvad need katsed seoses tähtpäevadega (Kreutzwaldi 100. sünniaastapäev 1903. a. ja «Kalevipoja» 50 aasta juubel 1911. a.).

Samal ajal püütakse maskeeritud kujul, ikka teose kaitsmise nime all selle eesrindlikke ideid retušeerida ja algatatakse eepose ümbertegemise ning «parandamise» mõte (Eisen, Reiman). «Kalevipojast» peetakse vajalikuks kõrvaldada *Sissejuhatus*, s. t. eepose ideede kokkuvõte ja võitlusprogramm. Samuti hakkavad pastorid muret tundma Kalevipoja «ebakõlbla» iseloomu pärast jne. Need nükked on hilisemate kallaletungidega võrreldes küll ebakindlad ja kobavad, kuid mitte vähem sihilikud.

«Kalevipoega» püüavad oma sepitsuste kaitsevarjuna kasutada ka mitut masti kodanlikud politikaanid. Seejuures satuvad nad isegi omavahel tülli küsimuse üle, millisel kildkonnal on suurem õigus Kreutzwaldi nimega spekuleerida. Tõnisson tõstab oma «Postimehes» otseselt küsimuse — «Kelle mees oli lauluisa dr. Fr. R. Kreutzwald» (1904, nr. 17 ja 18), polemiseerides «Tallinna radikaalidega» (Päts ja tema «Teataja»). Olles omateada ainus õige rahvuslane, kes kindlalt «Kalevipojale» toetub, avaldab Tõnisson oma sügavat pahameelt selle üle, et Kreutzwaldi 100. sünniaastapäeva puhul ka «Teataja» kippus end tema järglaseks kuulutama . . . Ei ole tegelikult mingit põhimõttelist erinevust Tõnissoni ja kellegi «isamaaliku» rahajõmmi vahel, kes 1911. a. juubeli puhul tahtis ka endale «Kalevipoja» arvel mõjuvat reklaami teha, lastes suure kära ning pannitagumisega välja kuulutada, et võtab teose uue väljaande ja samuti illustreerimise kulud enda kanda, ilma et oleks muidugi mõelnudki selle lubaduse täitmisele.

Nii kirikhärrade kui ka muude «rahvajuhtide» püüe pugeda «Kalevipoja» ja üldse nn. ärkamisaja pärandi varju, see «järelromantism», mis kirjanduses avaldus

elutu ja andetu epigoonilise isamaaluule uputusena, kogu see pseudopatriootlik sõnakõlksutamine, mis teatavate varieerimistega kestis kuni kodanluse lõpliku hukkasaamiseni, — see ei ole lõpuks midagi muud kui reaktsioonilise klassi kultuurilise viljatuse ja ideoloogilise mannetuse väljendus. Suutmata edasi arendada rahvuslikku kultuuri, püüab kodanlus profiiti lüüa nendelt rahvusliku liikumise ideedelt ja avaldustelt, mis on rahva elus omanud suurt edasiviivat tähendust. Ent ka selle oma ajaloolise funktsiooni täitnud ideoloogia edasileierdamine ei olnud kodanlusele sugugi ohutu, seepärast püüti retušeerida rahvusliku liikumise aegses kultuuripärandis leiduvaid demokraatlikke, rõhumisevastaseid elemente, püüti seda pärandit kohandada oma klassihuvide momendivajadustele. Taotlused «Kalevipoega» ära kasutada kodanliku natsionalismi huvides, katsed teost «parandada» või olematuks kuulutada on selle üldise kodanliku ideoloogia kriisi ilmekaks avalduseks.

Hoopis teisiti suhtusid «Kalevipojasse» eesti töötava rahva laiad hulgad võitluses tsaristliku türannia ja kapitalistliku rõhumise vastu. Proletariaat luges «Kalevipoega» oma võitlusülesandeid silmas pidades ning nägi eeposes oma suurte eesmärkide ja püüdluste üleskutset. Selle üheks ilmekaks näiteks on J. Lilienbachi toimetatud poliitilises pilkelehes «Nooled» (1906), väga terava võitleva iseloomuga väljaandes avaldatud kaks katkendit «Kalevipojast». Katkendis «Tulge» on toodud üleskutse suure tamme raiumiseks (VI loost), kusjuures tamme all ilmselt on mõeldud tsaristlikku isevalitsust:

«Tulge tamme raiumaie,
Laiu oksi laastamaie,
Latva maha langutama;
Tammi taevast tumendamas,
Peidab ära päeva paiste,
Varjab kinni tähe valge,
Kustutab kuu kumeduse.»

Teise katkendina «Võitlus vanasti» on ära toodud Kalevipoja sõnad Sarvikule enne otsustavat võitlust (XVIII loost), milles peetakse tühjaks «suure suu sõdi-

misi» ja kutsutakse sõnadelt tegudele, tüli lahendamisele jõuga otseses võitluses:

Kangus pidi rammukatsel
Vaidlemista vahendama.

Huvitav on Kalevipoja kuju ja saatuse kaasaegsete võitlustega seotud tõlgendus ka Lilienbachi enda luuletuses «Kalevipoeg» (leidub A. Heraklidese raamatus «Eesti usk», 1908):

Mu oma mõek mu oma jalad
mul põlvist saadik maha lõi,
ma ise ist'sin selle selga,
kes põrgu piirile mind tõi,
ma ise oma kehajõuga
käe kaljukamitsasse lõin, —
ja üksi siis siit vabaks pääsen,
kui iseennast päästa võin.

Selgesti on siin väljenduse leidnud mõte, et töötav rahvas võib loota ainult iseenda jõule, tema jõud aga, rõhutatakse järgnevalt, seisneb poliitilises teadlikkuses. Mitte stiihilise vastuhakuga, vaid organiseeritud, teadliku võitlusega vabaneb töötav rahvas rõhumise kütkeist.

«Kalevipoega» koostades ei olnud Kreutzwaldi eesmärgiks mitte eelajaloos ilutsemine, see töö ei saanud teoks mingist puhtromantilisest muinsuseihalusest.

Tuleb taga targem aega,
Parem pidu meie põlve,

mõlgutab eepose koostaja oma mõtteid. Nii on teos kogu oma ideestikuga suunatud tulevikku, homsesse päeva, kus on varisenud orjuse ja ebaõigluse ahelad ning rahva vabanenud loomisjõud on rakendunud parema, helgema elu ehitamisele. Selle suure progressiivse sisu pärast hindasid «Kalevipoega» alati eesti ühiskonna edasiviivad jõud. Kõigile on teada, et «Kalevipoeg» oli ka tulihingelise revolutsionääri-leninlase Viktor Kingissepa armastatud teoseks, et Jaan Kreuks oskas peast ja võis vaimustusega deklameerida terveid lugusid eeposest. See on igati mõistetav ja ootuspärane, sest töötav rahvas on demokraatliku kultuuri väärtuste kaitsja ja seaduslik pärija.

Proletaarsed autorid, pidades leppimatut ja järjekindlat võitlust igasuguste reaktsiooniliste suundade ja tendentside vastu kirjanduses, kaitsesid ühtlasi «Kalevipoega» viimaste kallaletungide eest. Olulise tähtsusega on V. Kingissepa jt. teravalt kriitilised artiklid «Noor-Eesti» kohta, milline rühmitus kujunes, nagu näeme, ka «Kalevipoja» järjekordse «arvustamise» ja «parandamise» üheks keskuseks.

Terava vastulöögi «Kalevipoja» kodanlik-teoloogilistele moonutustele ja eeposega spekuleerimisele andis H. Pöögelmann 1911. a. artiklis «Kalevipoja juubeli puhul» (J. Lilienbachi toimetusel ilmunud albumis «Edasi IV»). Revolutsioonilise töölisklassi positsioonidelt paljastab väljapaistev proletaarne luuletaja ja publitsist siin kodanluse poolt korraldatud «Kalevipoja» juubeli tõelist sisu ja naeruvääristab kodanlike kõnemeeste magedaid, õõnsaid kõlksutusi, «kus mõtete puudust kõmavate sõnalaengutega püüti tasuda». Kogu seda vaimset kitsust ja lamedust tahtis kodanlus iga hinna eest puhuda ülemaaliseks, üle-rahvalikuks, üle-eestiliseks, märgitakse artiklis, kuid rahva laiadel hulkadel polnud «juubeliga» midagi tegemist. Kui siiski üldrahvalikust juubelist räägiti, siis näitab see ainult, et kodanlik kildkond end rahvaks peab. Kuid kas mõlkus «Kalevipoja» koostaja meeles tõesti «see rahvas, ... kui ta Eesti luulekirjanduse hoone alusmüüridesse kivimürakaid kandes ja neid paigale seadides oma elujõudu ohverdas?» Asjata püüavad kodanlased Kreutzwaldi «oma meheks, oma mõttevennaks tunnistada, tema mälestusega kelkida, tema päranduses omale kilpi teha.» Kreutzwald oli oma ajastul rahvusluse ideoloogiks, «kuid sellejuures oli ta rahvamees selle sõna kõige paremas mõttes, tõsine demokraat.» Ja keegi ei julge talle süüdistusega läheneda, et ta rahvast «enese ehk oma kildkonna lüpsilehmaks oleks tahtnud teha — süüdistusega, mille alt vaevalt mõni meie «suurtest» rahvuslastest puhtalt pääseb. Ilma, et just suurt luulelendu ehk kujutusevõimu appi võtaksime, võime oletada, et Kreutzwald nende viimast sorti rahvuslaste eest kaugelt kõrvale oleks pööranud.» Kreutzwald hindas haritlasi niivõrd, kuivõrd nendest

on kasu rahvale — ja sellepärast võitles ta kiriklaste kui rahva pimestajate vastu. Nüüd aga tõmbavad ka kõik teised kodanlikud intelligendid pastoritega «ühte ohelikku pidi», püüdes end ometi igal võimalikul juhul Lauluisa vaimseteks pärijateks, tema kõrgete rahvus- ja vabadusideede kandjateks tunnistada, sellega oma tõelist palet varjates. Ainult need, kes midagi ei tea, võivad uskuda niisugust vassimist, et «Kreutzwald, see pastorite vihavaenlane — nagu pastor Eisen ise tõendab — nüüd meie rahvusliste kirikherrade poolt nende vaimliseks isaks, nende aadete algatajaks ja eest-võitlejaks tunnistatakse! —»

Küll mitte nii sihiteadliku ja teravalt võitleva hoiakuga, ent ometi selgelt demokraatliku sisuga sõnavõtu avaldas «Kalevipoja» juubeliga seoses ka kirjanik-realist E. Peterson.

Kõnesolevast ajast alates saab kodanlikus leeris üha selgema väljenduse eepose ümbertegemise nõue, otsene lammutav «arvustamine», mõnitamine ja moonutamine. Need rünnakud on sõjakalt kärarikkad ja mõnes suhtes ületavad isegi balti-saksa pastorite kallaletunge (kusjuures viimaste «argumendid» õige sagedast kasutamist ja edasiarendamist leiavad). Selle suuna viimsete äärmusteni arendamise au päris «Noor-Eesti» rühmitus. Ei muuda palju asja ka see, et noor-eestlased end mõnikord «Kalevipoja» ümber lipitsevatele pastoritele püüdsid vastu seada, pilgates viimaste poolt teosele külge kleebitud võltsi ja lääge «isamaaluse» reaktsioonilist kõntsa. Sisuliselt võttes on siin ikkagi tegemist ainult ühe mündi kahe erineva küljega, sest objektiivne lõpptulemus oli üks ja sama — võitlus «Kalevipoja» vastu. Võtted ja fraseoloogia erinevad, kuid tuum on õige sarnane, ja ei ole raske näha kogu selle kampaania seost 1905. aastale järgnenud reaktsiooni üldrünnakuga rahva vabastusliikumise vastu.

«Kalevipoja» «puuduste ja vigade» juures nokitsema hakates soojendati uuesti üles balti-saksa «filoloogide» kulunud väited eeposest kui täielikust pseudofolkloorist. Toetust said noor-eestlased soome uurija U. Karttuse formalistlikust ja fakte ühekülgselt valgustavast väitekirjast «Kalevipoja koostamine» («Kalevipoegin

kokoonpano», 1905); mis andis baltlaste kontseptsioonile näilikult «teadusliku» kinnituse. F. Mihkelsoni (Tuglase) sulest «Eesti Kirjanduses» 1908. a. ilmunud pikemas uurimuslikus kirjutuses «Põrgu väravas» ilmneb juba võrdlemisi halvustav suhtumine eeposesse, eriti selle lõpplahendust tulevat lugeda «koguni mittekordaläinuks, ebaloogilikuks»; hilisemas ümbertöötuses on autor seda hoiakut muide veelgi tunduvalt süvendanud. Sama suunda jätkavad G. Suits ja K. Leetberg otse oma juubelikõnedes. Nagu ühest suust väidavad nad, et olevat aeg lõpetada ärkamisaegne kriitikata, naiivne ilutsemine «Kalevipoja» ümber ja vaadelda seda «kõige kainusega ja teadusliku erapooletusega» (Suits), «kuivalt ja asjalikult ja külma meelega» (Leetberg). Mõlema oraatori eesmärgiks on aga selle näiliku objektiivsuse varjus tõestada, et «Kalevipoeg» pole mingi õige eepos, vaid lihtsalt Kreutzwaldi väljamõeldis, seejuures pealegi ebakunstiline ja vigane. Suuremat «edu» saavutab Leetberg, kes rahvapärasuse küsimuse on seadnud oma kõne teemaks. («Kui pikalt on Kalevipoeg rahva luuletus?») ja jõuab oma subjektiivse ning meelevaldse argumentatsiooniga igati eitavale tulemusele.

Leetbergi loorberid ei anna nähtavasti rahu Tuglasele, kes järgmisel, 1912. aastal «Noor-Eesti» IV albumis avaldatud kirjutuses «Kirjanduslik stiil» juba ägedamalt «Kalevipoega» ründab. Ta avaldab oma võõristust teose suure ühiskondliku mõju üle, mida ta ei suutvat mõista, samuti kui Kreutzwaldi patriootlikku töövaimustustki. Esteeti huvitavat «Kalevipoeg» muidugi ainuüksi «puhta kunsti» või «puhta stiili» seisukohalt, kuid möödaminnes ei unustata siiski väitmast, et «Kalevipoeg» tõeline eepos ei olevat. Kunstiteosena ei jää aga «Kalevipojast» üldse kivi kivi peale. Eeposes puuduvat igasugune stiil, see saatuslik stiilipuudus avalduvat nii kompositsioonis ja keeles kui ka ainetes ja idees. Kreutzwald olevat üldse rahvaluule jaoks liiga subjektiivne, liiga ratsionalistlik, liiga võitleva hoiakuga. Eepose sidumine kaasaja ühiskondlike võitlustega, mille eest Kreutzwaldi ründas pastor Kallmeyer, saab ka Tuglase laituse objektiks. Kuid mitte ainult nendes

üksikutes «vigades» pole küsimus, vaid kogu teos kui tervik on arvustajale täiesti vastuvõtmatu ja isegi mingi parandamine ei suutvat siin midagi päästa: «Üksikuid sõnu ja detailisid võib uues redaktsionis välja jätta või muuta, kuid ei või muuta tervet lugulaulu sõnast sõnani ning tähest täheni.» Niisuguse muutmise vajalikkuses ei näi aga isegi mingit kahtlust olevat.

«Kalevipoeg» ei saavat midagi väärt olla juba seetõttu, et tal on tendents (s. t. progressiivne ühiskondlik-rahvuslik eesmärk). «K a l e v i p o j a l on mõju olnud, kuid mitte kirjanduslikku, vaid ühiselulikku. See mõju ei kõnele aga veel midagi K a l e v i p o j a kunstiväärtuse kasuks . . .» Ja kaugemal: «K a l e v i p o e g on meile vale paatost, õõnest fraseologiat, pääliskaudsust sisus ning vormis õpetanud. Ta on meid õpetanud nimede ja mõistetega opereerima, milledel mingit sisu ei ole. Tema kool — see on kahtlase väärtusega kool.» See teos, suutmata «meie raassilikku hinge iseteadlikule elule . . . äratada», olevat kaasa aidanud «ebaraassilikule rahvuslikkusele», tema «isamaalsuses» olevat «midagi mahlata, midagi õõnest, midagi baltisaksalikku»; ta olevat äratanud «isamaalikka», aga mitte «raassilikka instinktisid», sugereerivat «pateetlikka tundmusi», aga mitte «kunstilikku meditatsioni». — «Kuid mitte patriotilikku kulturi, kirjandust ja kunsti ei ole meile tarvis, vaid raassilikku. Ainult raassilik kultur võib stiilis kultur olla» (!?). Kalevipoja kuju olevat Kreutzwaldi käte all «absurdumiks» muutunud. Jne.

On selge, et Tuglas siin kõige otsesemalt välja astub eepose demokraatliku sisu ja patrioötilise võitlusvaimu vastu — olgu siis jutt stiilist, keelest, kompositsioonist või «rassilistest instinktidest». Tema argumentatsioon toetub vildakatele ja oma olemuselt reaktsioonilistele seisukohtadele ning ülimalt subjektiivsetele kujutlustele.

1916. a. avaldas Tuglas «Päevalehes» uue, eriliselt «Kalevipoja» hauakiviks määratud artikli, mis kogu oma mõtte võtab lõpuks kokku kurikuulsas lauses: «Unustagem kogu nähtus!» Kolm aastat hiljem ilmus artikkel «Kriitika» I köites tunduvalt süvendatud ja veelgi teravdatud kujul, millisena vaadelgem seda ka siin.

Eelkõige püütakse seal tõepoolest «igakülgselt» põhjendada väidet, et Kreutzwald üldse ei sobinud «Kalevipoja» koostajaks: kord öeldakse — ta tundvat liiga halvasti rahvaluulet, siis jälle — ta olevat liigselt rahvaluule külge klammerdunud; kord on ta liiga lüüriline, kord liiga mõistuslik; kord ei tunne ta küllalt hästi «tõuhinge», kord on tal «tõu tunnused» isegi liiga rõhutatud kujul; kord puudub tal kõige algelisemgi kirjanduslik oskus, kord on tal aga juba üleliigselt palju luuletajaannet jne. Ning ennäe, kuhu nende vastuoksuste kuhjamisega lõpuks välja jõuti: Kreutzwald ei kõlba, — ennem oleks «Kalevipoja» koostamise tööga võinud toime tulla . . . Jannsen, «kui tal vähegi arusaamist oleks olnud rahvaluulest». (Kaelamurdev uperpall: see on sama hea, kui väita, et Tuglas oleks võinud olla suur «Kalevipoja» austaja, kui ta poleks seda mitte nii ühekülgselt maha teinud). «Ta oli lähemal rahva hingeelule kui Kreutzwald . . . Üksainus mees oli veel, kes «Kalevipojaga» h a l v e m i n i oleks valmis saanud kui Kreutzwald, nimelt Faehlmann». Nii on siis eepose tõelised koostajad, need kaks suurt valgustajat ja progressiivset võitlejat ainsa suletõmbega minema pühitud ja pjedestaalile upitatud oma rahva huvide reetja, parunite poolt äraostetud hing Jannsen!

Milline oleks siis kritiseerija arvates pidanud olema tõeline eesti eepos, «täiuslik, ideaalne teos», «rahvuslik piibel», mida Kreutzwald oma küündimatuse tõttu polnud võimeline koostama? Selgub, et sellega oleks võinud toime tulla ainult oma rahvale ülalt alla vaatav esteet. «Tal ei oleks pidanud olema üleüldse suuri illusioone selle rahva võimes, omi mõttekujusid kunstiliselt liig kõrgele arendada. Sellepärast oleks ta pidanud aineliselt ja vormiliselt täiesti vabalt looma, ilma end sidumata rahvaluulega . . .» Seades üles paatosliku juhtlause: «Mitte Joonia rapsoodide, mitte uduse Ossiani ja muistsete runolauljate, vaid orjarahva eepos!» igatseb Tuglas näha «teoorja vaimu pitserit», ta eelistaks Taarale ja Vanemuisele neitsi Maarjat ja Jeesukest. Soovitud monumentaalses suurteoses oleks pidanud olema «süntetiseerunud kogu meie keskaja fantastika, kasutades krati, rahaaugu, rehepapi ja Kavala Hansu lood,

küllastades selle materjaali jõhkra teoorja rõveda huumori ning pilkega»! Mingeid kommentaare see tiraad vist enam ei vaja.

«Kalevipojas» väljenduvat ilma vastava esteetilise vormita alasti tendents, mis olevat seetõttu süvenenumale «rahvuslikule tundmusele» ebakohane ja koguni kahjulik. Teos olevat vaja ümber teha, kuid «kõige päält olgu määratud üks juhtmõte: parandused olgu juhitud esteetilisest vaimust. Kõik muu, kõlblus, patriotism või ka takistav pieteet Kreutzwaldi teksti vastu, ei peaks määravaks olema». (Juhituna «esteetilisest vaimust» leitakse muide siiski ka midagi peenemale maitsele vastavat: see on nimelt «küllalt ilus ja luulelik» Raudoja piiga episood, ja soojalt soovitatakse seda «rahvuslikku ainet» skulptoritele purskkaevu jaoks Kadriorgu või Toomemäele...)

Mis viis F. Tuglase, kes 1905. a. revolutsiooni päevil oli ometi olnud demokraatlike kultuuritegelaste esiridades, niisuguste äärmiselt ühekülgsete ja halvustavate mõtteavaldusteni? Ilmselt on siin leidnud väljenduse tema tolleaegne kaugenemine rahvast ja sattumine estetistlik-dekadentlike voolude sõiduvette, mis kaasa kiskusid oma näilise novaatorluse ja radikaalsusega. Tuleb lisaks arvesse võtta veel üht asjaolu. «Iga põlv peab ka klassika uuesti enese järgi ümber hindama, kui ta ei taha jääda ainult traditsioonilise koolitarkuse juurde», on Tuglas hiljem kirjutanud. Küllap ka «Kalevipoja» niisuguses «ümberhindamise» katses oli omajagu tahtmist mässu tõsta ja oma boheemlik-trotslikku lugupidamatust näidata vana ilutsev-läila, villem-reimanliku suhtumise vastu — aga objektiivselt kujunes kogu see asi halvasti välja. Tuli välja ainult nihilistlik lahmimine, millega autor tahes või tahtmata valas vett kodanluse veskile. Olgu nendeski kirjutustes ka õigeid ja tabavaid kriitilisi tähelepanekuid, kuid oma üldiselt toonilt on nad väärad ning lausa kahjulikud. Ja paraku ei jäänud see ainult mingiks juhuslikuks episoodiks, vaid neidsamu kirjutusi on Tuglas vajalikuks pidanud hiljemgi korduvalt trükki anda. Tema kriitikas kuuluvad need aga kõige halvemate lehekülgede hulka.

Vahepeal oli esile kerkinud uus paljutõotav «Kale-

vipoja» arvustaja ja «parandaja» J. Aaviku isikus, kellele sai osaks viia alustatud donkihhotlik rünnak äärmuseni.

1912. a. esines Aavik «Noor-Eesti» kõnekoosolekul kõnega (eri brošüürina ilmunud 1914. a.), kus seadis oma eesmärgiks «Kalevipoega» hävitada peamiselt keelevigade pärast. Nende vigade ja vääratuste arv olevat leegion. «Eepos kubiseb neist. Ta kihab neist. Ta on neist lõhkemas!» Pealegi olevat need vead «kõige tõsisemat, kõige kohkuma panevamat, kõige alarmeerivamat laadi», esinevat otse «absurde, fantastlikka, võimatumaid vorme»; pidavat otse imestama, kuidas Kreutzwald «üleüldse on ilenud nii pööraseid vigu teha ja keelt nii koledal kombel vägista». Kuna aga toodud näidetest selgub, et suur osa neist kohkuma panevatest vigadest on rahvaluules, murdeis ja rahvakeeles esinevad vormid (mis pole jäänud märkamata Aavikulegi), siis väidab ta, et rahvakeeles see või teine temale antipaatne vorm olevat tekkinud mingist «keelelisest lohakusest».

Niisamuti kubisevat eepos ja olevat lõhkemas eksimustest rahvalaulu värsivormi vastu. Kahjuks leiduvat siiski samu «vigu» tõepoolest ka rahvaluules endas, — kuid üldse olevat «meie vana rahvaluule, mis vormisse ja keelesse puutub, fataalselt puudulik ja vigane»! Nii ei jää tõepoolest üle ühtki kriteeriumi peale arvustaja subjektiivse maitse, mis nõuab teose kõige kardinaalsemat «parandamist», sest «Kalevipoja» lugemine antud kujul olevat «igale haritud eestlasele piinaks, haavamiseks, teotuseks».

Sellise «paranduse» näitega esineski Aavik 1916. a., avaldades «Kalevipoja» *Soovituse*, *Sissejuhatuse* ja esimese loo. Eessõnas märgib parandaja, et tema nõuded on vahepeal muutunud veelgi resoluutsemaks, nii et peale keele ja värsimõõdu tulevat teost tingimata parandada ka stiililiselt ja sisuliselt. Originaali värssidest on arvuliselt ainult kolmandik muutmata jäänud, suur hulk on välja jäetud ja veel rohkem juurde «luuletatud». Kohati olevat ümbertöötuses kasutatud küll lihtsale rahvalaulule võõraid, uueaegse «kunstluule» poeetilisi võtteid, kuid see polevat mitte

vastuolus, vaid hoopiski «huvitav, koguni soovitav ja teataval määral isemoodi pikant»! Oma «töö» tulemusena leiab Aavik siiski, et «Kalevipoeg» olevat täiesti lootusetu ja tema parandamine üldse mõttetu ning tarbetu. Tehtud paranduse proovi ta avaldabki selle mõttetuse demonstreerimiseks, et võtta igaühelt isu edaspidi ülepea «Kalevipojaga» tegelda.

Kogu sellest «parandusest» on saanud konarlik ja maotu paroodia, mis on küllastatud otse kaikahoobilistest labasustest (küllap need vist peavad olemagi Aaviku «pikantsused»).

Ent see kõik on ainult asja vormiline külg, parandaja eesmärgiks oli aga vormi kõrval «õilistada» ka teose sisu. Nagu võiski oodata, on sotsiaalse võitluse momenti püütud iga hinna eest retušeerida. Kõik teravamad, võitleva sisuga lõigud *Sissejuhatuses* on kas üldse välja jäetud (näiteks «Kuulin Mardust kiljatama», «Seitse sammeldanud sängi») või täiesti ära moonutatud, neis peituv mõte räbalaiks kistud. Sellevastu on Aavik rõhutanud lauliku individualismi ja üliinimeslikku põlgust rahva vastu.

Kuid veel enam: eepos üldse on määratud hoopis teisele auditooriumile. Seal, kus Kreutzwald kui demokraat pöördub kogu rahva poole:

> Noored mehed, mehina poead,
> Viru- ja Järvamaa võsud jne.,

parandab Aavik:

> Eesti hõimude ülemad,
> pojad Eestissa paremad —,
> Viljandi varakad vaarid (!)...

Haritud eestlase Aaviku esteetilisest vaimust kantud «paranduste» tõeline sisu seisab siin alasti meie ees: võitlevast rahvuseeposest taheti teha sotsiaalselt «ohutut» lugulaulu varakama klassi meeleheaks. Kogu selle ettevõtte mõttetus ja jaburus leidis tõepoolest hiilgava tõestuse — kuid mitte «Kalevipoja» suhtes, nagu see oli mõeldud, vaid «parandaja» enda kohta.

Kõigest hoolimata ei lõpeta Aavik siiski oma kallaletunge. Samal 1916. a. esines ta uue kõnega «Kas tuleb «Kalevipoega» parandada» (trükis ilmunud 1933. a. pealkirjaga «Kuidas suhtuda «Kalevipojale»»), kus ta

ei püüagi varjata oma võimetut vihkamist rahvusliku suurteose vastu. Kuna ikkagi olevat jäänud püsima «see yhekylgne mulje ja ekslik teadmine, et «Kalevipoeg» on kirjanduslikult väärtuslik teos», siis teeb Aavik viimase meeleheitliku katse seda eksiarvamust lõplikult hajutada.

«Kalevipoeg» polevat midagi muud kui «kauakestnud väärarvamine», mitte mingi tõeline eepos, vaid Kreutzwaldi isiklik väljamõeldis. Ehtsat rahvaluulet olevat teoses ainult mõni protsent, seegi lääne-euroopaliku päritoluga ning Kreutzwaldi poolt moonutatud. Keele osas loeb Aavik üles tervelt 75 (!) «tüüpi» esinevaid «vigu»; oma «stiililiste labasustega» meenutavat teos «uueaegiste lorilaulude stiili» jne. jne. Siis tehakse hävitav lõppotsus: « «Kalevipoeg» on yldiselt hõre, kõle ja lugematumaist keele-, värsi-, stiili- ja yldise käsitluse vigadest rikut teos, mida ei saa kunstiliselt nautida. Asjatundlikku lugejat võib see huvitada vaid kui mingi kurioosum päämiselt just nende vigade ja puuduste pärast.» Ja edasi sõrendatult: ««Kalevipoeg» on eesti viletsuse, armetuse, hõreduse, viriluse, lodevuse, lohakuse, maitsetuse ja puuduliku keeleoskuse hästivastav symbool ja jäädav mälestusmärk»!

Hoolimata igast sõnast ja fraasist välja paistvast tendentslikust suhtumisest «Kalevipojasse» (või õigemini: just selle tõttu) said Tuglase, Aaviku jt. mõtteavaldused peagi «kultuursemates» ringkondades käibivaks, sest kogu see kampaania teenis lõpuks (tahes või tahtmata, otseselt või kaudselt) kodanluse klassihuvisid. Need kirjutused arusaadavalt pole ainsad omataolised, kuid oleme siin piirdunud ainult väljapaistvamate vastastega, n. ö. eeslauljatega. Hiljem leidsid muude moonutuste ja vassingute kõrval need «arvustavad» seisukohad tee ka M. Kampmaa, V. Ridala, K. Mihkla jt. kooliõpikutesse. Nii näiteks J. Roosi õpikus («Ülevaade eesti kirjandusest», 1937) eepose vormiliste puuduste rõhutamise kõrval nimetatakse Kalevipoega otseselt paheliseks kujuks, keda iseloomustavat peamiselt rumalus, julmus, saamatus ja laiskus. Enamus õpikutest märgib Kalevipoja-muistendite kogu-

mise . algatajatena balti pastoreid (Stahl, Hupel, Schüdlöffel), kelle tööd — muidugi üpris «ebateaduslikult» — püüdnud jätkata Faehlmann ja Kreutzwald. Eepose stiililiste, värsitehniliste, keeleliste, kompositsioonniliste ja sisuliste vigade käsitlus seisab koolikirjanike huvi keskpunktis. Kõige selle tulemusena pidas lõpuks iga kodanlik poolharitlane oma pühaks kohuseks «Kalevipoja» peale teatava halvakspanuga vaadata, oli ta siis kunagi teost kätte võtnud või mitte. Seepärast võis kodanluseaegne peamine «Kalevipoja» uurija A. Annist oma kolmeköitelise monograafia esimese osa («Kalevipoeg eesti rahvaluules», 1934) sissejuhatuses otsekui mingi kummalise tunnustusena konstateerida, et «eelmise t ö ö ning h i n d a m i s e tulemusena on rahvuslik ja esteetiline huvi Kreutzwaldi valmisteose vastu ilmselt alanend» (lk. 11. Minu sõrendused — E. N.).

Üks vähestest, kes otseselt välja astus «Kalevipoja» moonutamiste vastu, oli proletaarsete kirjanike kõrval A. H. Tammsaare. Olgugi et ka Tammsaare oli tollal mõnevõrra noor-eestiliste mõjude kütkes, avaldas ta siiski 1916. a., eepose materdamise «kõrgajal», kirjutuse ««Kalevipoja» parandamise ümber», kus näitas oma paradoksleval viisil kõigi selletaoliste katsetuste mõttetust. Suutmata küll lõpuni avada seesuguste moonutamiste reaktsioonilist olemust, rõhutab ta ometi, et hindab Kreutzwaldi tööd igal juhul palju kõrgemaks kui mingisuguseid ümbersolkimisi. Üldiseks muutunud «Kalevipoja» materdamise üle, eepose idee moonutamise ja väärtuse alahindamise üle ironiseerib Tammsaare ka hiljem (1935. a.).

Kodanluse diktatuuri päevil sai domineeriva koha «Kalevipoja» «teaduslik käsitlusviis». Näilikult on need kirjutused asjalikumad, «objektiivsemad», kuid varjavad oma välispidise teaduslikkuse all tihti seda väärtumat sisu. Sel ajal ei saagi enam rääkida otsesest avalikust kirjanduslikust võitlusest, kuna oma mõtteid võisid takistamatult avaldada küll kodanlikud kirjatundjad, klassiteadliku proletariaadi seisukohtade üldsuse ette pääsemisele olid aga «demokraatlikus vabariigis» peagi püstitatud hoopis tõhusamad tõkked kui õndsa

tsaarivalitsuse päevil. Kui aeg-ajalt tekkisidki vaidlused teose ümber, näiteks tõlgete puhul (kas «Kalevipoeg» üldse väärib tõlkimist?), siis kandsid need enamasti ainult kildkondlikku laadi, «teadusemeeste» omavaheliste jagelemistena. Rahva käest taheti eepost ära kiskuda, «uurijad» aga katsusid seda väänata ühel või teisel viisil. Iseloomustavad on juba sellised pealkirjad, nagu «Präanimistlikud motiivid «Kalevipojas»» («Usuteaduslíne Ajakiri» 1928. a.), «Kalevipoja müstika» («Päevaleht» 1927. a) jms. Kõigiti püüti varjata ja võltsida «Kalevipoja» põhiideid ja lugeja tähelepanu juhtida kõrvalistele, ebaolulistele seikadele ning motiividele. Kuid just nende eepose idee moonutamiskatsete rohkus ja mitmekesisus on tõendiks sellest, et «Kalevipoeg» ise võitleb enese eest. Rahva loominguliste jõudude avaldusena, demokraatlike võitlusideede väljendusena on eepos valitseva klassi ideoloogidele võitmatuks vastaseks, sest tema taga seisab kogu töötav rahvas.

Üheks episoodiks «Kalevipoja» «uurimise» ajaloos, millest ei saa vaikides mööda minna, on J. Semperi «Kalevipoja rahvaluule motiivide analüüs» (1924), — omamoodi karjuv näide sellest, milleni kodanlik «teadus» üldse võib oma «teooriatega» jõuda.

Semper esineb siin kui freudist-psühhoanalüütik, kes seab oma uurimuse eesmärgiks Kalevipoja-motiivide psühholoogilise valgustamise, otsib «müütide hingelisi saamisallikaid», püüab neid taandada mitmesugustele alateadlikele tungidele-kompleksidele, milles pidavat peituma igasuguse loomingu juured. Sellest raamatust saab siis lugeja teada, et Kalevipoja kui vägimehe kuju on tõusnud «sügavast alateadvuse infantiilsest lademest, kus assotsiatsioonide korra ja ühenduse ära määrab isa-imago. Nagu isa kuju lapses instinktiivselt äratab ühtlasi poolehoidu ja vastumeelt (võistlus ema pärast), nii on see ambivalents ka käsitatavas vägimehes säilinud ühelt poolt ta tugevuses, ülisuuruses, ülesaamises vastastest, . . . teiselt poolt kurjades joontes, tigeduses, donjuanismis, «koll-elajalikkuses»». Kalevi lend kotka seljas Viru randa redutseeritakse millegipärast unenäo valda, ja kuna lennu-unenäod tekkivat

somaatilistest ärritustest, siis kandvat seegi motiiv omakorda seksuaalset iseloomu! Ja edasi võime olla juba mureta: millest uurija ka kinni ei hakkaks, ikka jõuab ta välja «erootilise tagapõhjani», «seksuaalsümboliteni». See on juba tõeliseks kinnisideeks muutunud panseksualism. Haripunktile tõuseb autori «teaduslik huvi» aga siis, kui ta arvab võivat välja lugeda midagi loomuvastast, perversset (Saarepiiga lugu): lehekülgede kaupa arutletakse neid asjaolusid kogu põhjalikkusega. Aga ka näiteks suure tamme lugu — huvitav ja värvikas rahva fantaasiapilt, — seegi on suudetud viia puhtseksuaalse allegooriani: tamme pilvedesse kasvamine olevat «inimese põlise... võimutungi ilmekas sümbol, alateadvuses kahtlemata tihedalt seotud ka seksuaalse üleoluga, ja sellest harguva vihkamise ning kastreerimistarbega, mis omapuhku teadvusliku kuju tamme raiumisest on sünnitanud»! Pärast kõike seda ei suuda meid enam üllatada, et Kalevipoja võitlus Sarvikuga polevat midagi muud, kui kaklus naiste pärast (või isaga ema pärast vms.); et Kalevipoja põrguskäigud sümboliseerivat inimese loomupärast igatsust tagasi emaihhu, osa tungi tagasi tervikusse, kuna tagasitulek põrgust tähistavat uuestisündi; et Kalevipoja reis maailma otsa polevat midagi muud, kui kadunud emaüsa otsimine, kuna reisimistarve oma sügavamalt olemuselt olevat puhas erootika jne.

Esimesel pilgul tundub peaaegu võimatuna, et ühes väikeses raamatukeses võiks leiduda nii palju nii suuri mõttetusi. Kuid kõik see tervikuna pole ju ainult lihtsalt absurdne, vaid oma funktsioonilt igati kahjulik. Kui ka neid haiglastest teooriatest sigitatud mõttekäike kuigi tõsiselt ei võetud — ikkagi määrisid ja rüvetasid need teost, mida laiad rahvahulgad õigusega rahvuslikuks pühaduseks pidasid. Jällegi — kas autor seda teadlikult tahtis või mitte, kuid roiskuva kodanluse «mõttetarkusega» eepost analüüsima asudes hakkas ta paratamatult ka rahvuskangelasele külge pookima «üldinimlikuna» esitatavaid manduva klassi anomaaliaid, tegi temast mingi psühhopatoloogilise fantaasia produkti. Hiljem J. Semper teatavasti jättis taolised eksiteed kaugele selja taha, leidis oma koha demokraatli-

kus leeris ja kujunes väljapaistvaks nõukogude kirjanikuks. Kuid kord sulega kirjutatut ei saa kirvegagi välja raiuda, sellele tuleb õiglane hinnang anda, ja kõnesoleval juhul ei või selles hinnangus olla mingit kaksipidi arvamist. (Selguse mõttes olgu ainult lisatud, et käesoleva kirjutuse eesmärgiks ei ole mitte üksikute literaatide kunagiste eksimuste meenutamine, vaid omaaegse käsitluse teatavate tendentside ja meetodite iseloomustamine, oma olemuselt rahvavaenuliku kodanliku ideoloogia esiletoomine tema konkreetsetes avaldusvormides. Artikli esmakordsel ilmumisel ei olnud see eesmärk nii selgesti nähtud, mistõttu seal ka rohkesti esines tollele ajale iseloomulikke liialdamisi ja ülepingutamist).

Kõige ulatuslikumalt tegeles kodanluse diktatuuri päevil «Kalevipojaga», nagu juba märgitud, A. Annist. Tuleb õiglaselt tunnistada, et oma töödes on ta eepose uurimist mõneski osas tunduvalt edasi viinud ja neid töid tuleb edaspidigi kahtlemata arvesse võtta (eriti mis puutub folkloristlike allikate selgitamisse). Kuid samal ajal leidub Annisti kirjutustes «Kalevipoja» ja Kreutzwaldi kohta terve rida niisuguseid jooni, mida ei saa kvalifitseerida teisiti kui otsese lõivumaksmisena valitsevale kodanlikule ideoloogiale. Ka Annist püüab mitmel viisil vähendada eepose kirjanduslikku väärtust ja ühiskondlikku mõju, katsub «Kalevipoega» iseloomustada kui «üleeuroopalise kirjandusliku moe» kahvatut järelkaja, mis kandvat endal «stagneeruva ja allakäiva liigi vähetõotavat nimepitserit». See teos olevat üldse liiga eluvõõras, kaugel rahva omaaegsest elutegelikkusest, rohkem ellu kutsutud võõrastest eeskujudest ning «ideejõududest» ja pakkuvat niisugusena üksnes «kultuuri- ja kirjandusloolist huvi». Ei jää halvustamata ka Kreutzwaldi folkloristlikud teadmised ja kirjanduslikud võimed. Ent halvemad kõigest muust on Annisti katsed rakendada «Kalevipoega» kodanliku natsionalismi käru ette, kasutada seda ühe lülina kodanliku «omariikluse» kontseptsioonis, heroiseerida selle abil nn. vabadussõda ja kujutada kodanluse diktatuuri kui tagasijõudnud Kalevipoja aega. Kõige sellega tegi Annist palju kahju — küllap rohkem, kui seda suutsid

teha näiteks noor-eestlaste kallaletungid. Kas Annistit tuleb just nende mõttekäikude algatajaks pidada, on muidugi iseküsimus, kuid fakt on see, et just selles lõikes olid fabritseeritud tolleaegsed kroonulikud käibetõed.

Nii tehtigi Kalevipoeg juubeli- ja paraadikõnede üheks «poeetiliseks figuuriks», temaga seoti kõlksuvad hooplaused «vabadusest» ja «iseseisvusest». Nüüd pidi olema kätte jõudnud aeg, kus Kalevipoeg on tulnud oma rahvale õnne tooma ja «Eesti põlve uueks looma». Kuid kogu see demagoogia ei suutnud ometi kinni katta kodanliku «õnnepõlve» kisendavaid vastuolusid ega takistada iseseisvuse ikke all ägavaid töötava rahva laiu hulki nägemast «Kalevipojas» võitlusteost kogu rahva, mitte aga väikesearvulise kurnajate kihi huvide eest — võitlusteost, mis oma aja kõige progressiivsemate ideede kandjana ei kaotanud edasiviivat ja mobiliseerivat osa ka uutes sotsiaalsetes võitlustes.

Alles nõukogude korra tingimustes sai rahvas ise kõigi loodud väärtuste, ka kultuurivarade tõeliseks peremeheks. Temale kuuluvale auväärsele kohale demokraatlikus kultuuripärandis on tõstetud ka eepos «Kalevipoeg». Nõukogude inimesed hindavad kõrgelt selles väljapaistvas teoses avalduvat rõhumisevastast põhihoiakut, patriootilist võitlusvaimu, tõelist rahvalikkust ja paremasse tulevikku suunatud ideestikku, — kõike seda, mida kartsid ning mille pärast teose vastu võitlesid pärisorjuslaste, klerikaalide ja reaktsioonilise kodanluse huvide väljendajad. «Kalevipojal» on olnud vaimustav ja innustav mõju nii Suure Isamaasõja kangelaslikes võitlustes kui ka sõjajärgse ülesehitustöö aastatel. Eepos ei ole mitte ainuüksi mineviku mälestusmärk meie kirjanduses, vaid võib meid ka edaspidi rikastada ideeliselt ja kunstiliselt, olla inspireerijaks uute teoste loomiseks erinevatel kunstialadel ja sellega edasi viia eesti rahvuslikku kultuuri.

Tõsi küll, «Kalevipoja» — nagu ka muu kultuuripärandi — õige hindamise juurde ei jõutud Nõukogude Eestis mitte korrapealt, ilma võitluseta teatavate seisukohtade ja eelarvamuste rutiini ning inertsi vastu. Ilmnes tendentse jätkata vana, kodanlik-objektivist-

likku käsitlust, hoiduda eepose põhiliste ideede avamisest, üle võtta mitmesuguseid omaaegseid moonutusi. 1946. a. ilmunud uustrükk anti näiteks välja 1935. a. parandatud teksti alusel, seejuures õige ulatuslike meelevaldsete kärbetega. Ka 1949. a. ilmunud venekeelsest tõlkest olid välja jäetud eesti ja vene rahva ajaloolist sõprust rõhutavad värsid. [1] Eepose käsitlemisel õpikutes ja õppeasutustes (ülikool kaasa arvatud) püsisid mõnda aega visalt edasi mitmesugused kodanluseaegsed väärtõlgendused («saatustraagiline peaprobleem» jms.), esines mitmeti alahindavat suhtumist, ebamäärast ja kõhklevat hoiakut. Kõigest sellest ülesaamiseks on hädavajalik lõplikult kõrvale heita igandlikud arusaamad ja endale selgeks teha õige käsitluse alused.

«Kalevipoeg» on tõeline eesti rahvuseepos nii oma tekkelt kui ka ühiskondliku mõju poolest. Ta on otsese, vahetu rahvaloomingu ja Kreutzwaldi kui sügavalt rahvaliku kirjaniku loominguline ühissaavutus, nagu iga seesugune suur eepos. Ei ole ju need mujalgi tekkinud sellistena rahva suus tervikuna, vaid üksikute väljakujunenud osade, laulu- ja jututsüklite alusel, nende ümbertöötamise ja liitmise tulemusena.

Kreutzwald oli tollal kahtlemata sobivaim isik eepose koostajaks. Ta oli progressiivse maailmavaatelise suunitlusega poeet, kes elas kogu oma hingega kaasa allasurutud rahva kannatustele ja võitlustele, ta austas sügavalt ja tundis oma aja kohta suurepäraselt eesti rahvaluulet. Hea rahvakeele tundmine, imetlusväärne sõnavara ja kõnekäändude rikkus, mis omandatud juba lapsepõlvest alates rahvaga tihedais sidemeis olles, kõik see on eeposele lisanud ammendamatuid väärtusi. Ja olgugi «Kalevipojas» kohati teatavaid erinevusi ja kõrvalekaldumisi algupärase rahvalaulu vormist, temas on ehtne peamine — eesti rahvaluule ideeline suunitlus, võitlusvaim, viha orjastajate vastu. Kreutzwald

[1] Kahjuks laskusid aga hilisemate väljaannete (ja tõlgete) üliagarad toimetajad omakorda teisesuunalistesse moonutustesse, püüdes nimelt sõpruse huvides eepost ja ajalugu paremaks teha — sõjalised kokkupõrked vene väega (XX loos) «muudeti ära».

summeeris, üldistas ja viis kvalitatiivselt uuele astmele rahvaluule parimad traditsioonid, luues nii püsiva aluse eesti rahvuslikule kirjandusele. «Kalevipoja» juured ulatuvad kaugemale rahva minevikku kui ühelgi teisel teosel, ta on saanud oma mõjujõu kaasaegseilt ühiskondlikelt võitlustelt ja omanud suuremat edasiviivat sotsiaalset ning kultuurilist tähendust kui ükski teine teos meie kirjanduses.

«Kalevipoeg» on oma sügavamalt olemuselt rahva luulevaimu toode. Tema ained pärinevad rahva suust, on rahva enese loodud; need ei ole määratud mitte ülakihtide meelelahutuseks, vaid töötavate inimeste endi jaoks:

Need on karjalapse laulud
Teupoiste trallikesed,
Korrapiiga kõõrutused,
Vanaeide vokilaulud,
Targemate tahtemata,
Suuremate sundimata,
Kõrgemate käskimata!

Eeposes kujutatud kangelased — Kalevipoeg ja ta kaaslased — kuuluvad töötava rahva, aga mitte rõhujate hulka. Need kangelased on inimesed kõigi inimlike omadustega, puuduste ja voorustega, ja peale suuruse ning hiigeljõu ei näe me neis midagi üleloomulikku. Seda on õigesti märganud juba Reinvald, rõhutades, et Kalevipoeg pole midagi muud kui «vahva inimene», kelle ümber «luulemise vägi» on pika aja jooksul liitnud poeetiliselt paisutatud omadusi ja tegusid. Hoolimata kuninga nimest on Kalevipoeg igati talupoegliku vägilase kuju, kelle kogu tegevus on suunatud mitte masside ikestamisele, vaid rahva kaitsmisele, tema eest hoolitsemisele.

Kalevipoeg on rahva vabaduspüüete esindaja, võitleja vaenlaste vastu, rõhutute vabastaja ja kaitsja. Ta on õiglane, julge ja teadmishimuline, tema eesmärgiks on rahulik ülesehitav töö. Ainult siis, kui ta kaotab sideme rahvaga, lahkub isiklike meeleolude mõjul rahvale raskel ajal juhi kohalt, loobub oma kohustustest, muutub võitlejast sihituks olesklejaks — siis täitub mõõga needus ja ta hukkub. (Nii tõlgendab seda ka Kreutzwald ise poeemis «Lembitu»).

«Kalevipoega» kannab lihtne ja terve, ikka värske ja harmooniline, kuid ühtlasi ka mehiselt karm töötava rahva elutunnetus, elukogemus ja elutarkus, hõõguv patriotism ja kogu rahva õnne eest võitlemise paatos. Ta on rahva arusaamade, huvide ja traditsioonide, igatsuste ja taotluste kokkuvõtteks. Olles rahvalik nii sisult kui vormilt, ideoloogialt ja kogu hingelt, on «Kalevipoeg» oma põhiliselt maailmavaatelt materialistlik ja iseloomult sügavalt humaanne ning demokraatlik. Kõige selle poolest on eesti eepos lähedane soome «Kalevala» ja vene bõliinade ideestikule.

Muidugi ei ole «Kalevipoeg» nagu iga teinegi kirjandusteos ilma teatavate sisuliste ja vormiliste puudujääkideta. Kuid kõik oleneb nende puuduste käsitlemise laadist. Nagu eespool nägime, hüperboliseeriti omal ajal «Kalevipoja» olemasolevaid ja väljamõeldud vigu, eitades sellega teost tervikuna. Meie ülesanne pole selle eesti kirjanduse esimese algupärase suurteose juures otsida tema võimalikke puudusi, mis on tingitud oma aja oludest ja sellest, et Kreutzwald siin kui kirjanduse teerajaja peab kõike omal käel otsima ja katsetama. Meenutagem Kalevipoja vanema venna sõnu esimesena viskevõistlusele asumisel, mille all Kreutzwald on mõelnud nimelt oma tööd:

«Mul ei ole mingi märki,
Silmal sihti ette seatud;
Mina pean rada raeama,
Teistel' teeda tegemaie.»

Ja edasi otse hilisemate «arvustajate» pihta:

«Kesse esimese teu
Tehtud tööd saab tiutama,
Mingu maea ehitama,
Seinasida kokku seadma,
Nurga viilu vikeldama,
Katus' harja algamaie,
Kuhu tuuled teinud raea:
Külap saab siis nägemaie,
Kuda laitus laial keelel
Virgum leidmas vigadusi
Kui on ise targem tööle.»

Vigade otsimise asemel on meie ülesanne esile tuua «Kalevipojas» leiduvaid hindamatuid ideelisi ja kunsti-

lisi väärtusi, tundma õppida tema kogu sisulist ja vormilist rikkust, mis, rääkimata erakordselt suurest edasiviivast osast teose ilmumisajal, ei ole kaugeltki kaotanud oma tähendust ka tänapäeval.

«Kalevipoja» käsitlus kodanlikes tingimustes, hoolimata täiskirjutatud paberi hulgast, ei suutnud ega saanudki avada eepose kõiki väärtusi, vaid oli, nagu nägime, sageli suunatud hoopis selle ideestiku moonutamisele ja vassimisele. «Kalevipoja» asjalik sisuline analüüs ja õiglane hindamine saab võimalikuks alles nõukogude ühiskonnas. Peatugem siin ainult paaril olulisemal üksikprobleemil.

Eepose üheks keskseimaks ja tähendusrikkamaks süžeeliiniks on Kalevipoja võitlus Sarvikuga ja selle abilistega — paharettide, tuuslarite ja sortsidega. Kuidas tõlgitseti seda aga omaaegsete uurijate poolt? Jättes kõrvale eespoolmärgitud freudistlikud «teooriad», näeme enamasti käsitletavat seda võitlust kui rahvusvahelise, germaani päritoluga printsessipäästmise-muinasjutu üht varianti. Seejuures püütakse põrgu kujutust siduda vastavate ristiusu kujutelmadega ning Sarviku aheldamist Kalevipoja poolt taandada kuradi aheldamisele Kristuse (või Saalomoni) poolt — niisiis redutseerida need võitlusepisoodid usulistele legendidele! See on teose idee otsene pahupidi pööramine. Või siis nähakse põrgus ainult mingit salapärast, müstilist allilma ja Sarvikus selle valitsejat. Mõnel puhul on uurijate poolt avaldatud otseselt arusaamatust selle üle, miks Kalevipoeg üldse astub Sarvikuga ja tema satelliitidega võitlusse, millega on üldse «eetiliselt õigustatud» see hävitus, kulla röövimine jne., mis Kalevipoeg põrgus toime paneb.

Võitlus rõhujate ja orjastajate vastu ilmneb «Kalevipojas» õieti kolmel plaanil. Esiteks avaldub see vahetult lauliku enese publitsistlikes värssides *Sissejuhatuses*, üksikute laulude algul jm. Teiseks väljendub see eepose sündmustikus rahva otsese võitlusena Kalevipoja juhtimisel saksa ja skandinaavia röövvallutajate vastu. Kuid kolmandaks ja mitte vähem oluliseks on kaudselt, allegoorilis-fantastilises vormis kujutatud võitlus rõhuja — Sarviku vastu. Ei tarvitse lasta

end segadusse viia asjaolust, et see võitlus toimub juba enne raudmeeste, ajalooliste orjastajate tulekut, sest see toimub hoopis teisel plaanil, on sümboolne ega olene seetõttu otseselt ajaloolisest situatsioonist ja konkreetsusest.

Põrgu oli ju rahvasuus mõisa sünonüümiks, nagu teame tolleaegsetest lauludestki. Ja kui jälgime põrgu kirjeldust «Kalevipojas» (XIV lugu), siis näeme, et see pole mingi kristlik karistusasutus, kus väävlijärves või keevas katlas nuheldakse patuseid hingi, vaid julmal teoorjusel põhjenev rikas feodaalmajand.

Põrgu esimene tuba on tehtud rauast. See on Sarvik-taadi

Töötuba sulastele,
Orjapoiste varjupaika,
Teupoiste pärispaika.
Siin neid vaeseid vaevatakse,
Mitmel puhul piinatakse.

Teine tuba on vaskne, see on

Tütarlaste töötuba,
Orjapiige varjupaika,
Vaimutüdrukute nurka,

keda samuti piinatakse ja vaevatakse raske tööga. Seejärel tulevad aga hõbedast ja kullast, siidist, sametist ja poordist toad, kus Sarvik ise naudib orjade töövaevaga loodud hüvesid. Põrgusse on kokku kuhjatud tohutud rikkused, nii et isegi

Maa oli selge rahane,
Tänav teeda taalderista.

Õues aga on seitse aita, täis tuubitud igasugust vara. Kõik see on kokku kogutud allmaailma «surnud rahva sugude», «varjuriigi valla» ikestatud elanike halastamatu rõhumisega:

Sealtap vana Sarvik taati
Teulisi tarvitelleb,
Abilisi aeab välja;
Sunnib korra sulasida,
Teise korra tütarlapsi
Teupäivi tegemaie,
Kus nad vaesed rauda kambris
Raskeid töösi toimetavad,

Vaski kambris valju tööda
Sarvikule sigitavad.
Raudakepi nuhtleb rampa,
Vaskne vitsa viibilista.

Tulgu «tulista lunda», sadagu «rauasta raheta» või valagu vihma — ikka peab ori minema oma raskele sunnitööle. Sarvik ise aga korraldab oma sõprade ja sugulastega sageli suuri söögiminguid ja joominguid, hakkab

Lustipidu pidamaie,
Õlle hullul hõiskamaie.

Millega erineb see pilt tolleaegsest mõisaolustikust? Tahtmatult peavad lugejale silma torkama need küllaltki ilmsed jooned, mis annavad alust näha siin omaaegse tegelikkuse kajastust fantastilises vormis.

Kalevipoeg vabastab piigad põrgu vangipõlvest ning aheldab pärast mitmejärgulist ja rasket heitlust Sarviku enda. Selles võitluses on leidnud omalaadse poeetilise väljenduse rahva vabadusliikumine pärisorjusliku rõhumise ja vaimupimestuse vastu.

Iga ajastu loeb endisaegset luulet oma tõekspidamiste valgusel, leides sealt üha uusi teda paeluvaid mõtteid ja ideid, mis varem on jäänud esile tõstmata — ja mida võib-olla nende värsside loojadki igakord pole teadlikult edasi andnud. Tõeliselt suurte poeetiliste kujutuste eluvõime ei põhine ainuüksi nende kirjatähelise sisu mõistmisel, vaid sellel, et neis esinevad luulepildid on võimelised veel aastasadade kuludes pakkuma lugejale üha uut, tekitama laiu, meelihaaravaid võrdpilte ja kujutlusi. Niisugune on «Kalevalas» Sampo ja võitlus selle ümber, niisugune on «Kalevipojas» võitlus Sarvikuga, reis maailma otsa jm.

Täielikult püüti kodanluseaegses käsitluses maha vaikida eeposes väljenduvat ajaloolise sõpruse ja koostöö ideed suure vene rahvaga, välja jättes vastavaid värsse, moonutades ja võltsides teose ideed. Kuid faktid on kangekaelsed asjad. See pole eeposes mitte mingi juhuslik motiiv, vaid rahva parimate veendumuste avaldus. Ka Kreutzwald on oma töödes korduvalt rõhutanud Eestimaa Vene riigiga liitmise objektiivselt progressiivset ajaloolist tähtsust, eriti toonita-

des seda, et vene relvad kaitsevad ka eestlaste rahupõlve.

Ei ole juhuslikud Kalevipoja korduvad käigud läbi Peipsi Pihkvasse, et tuua laudu linnade ehitamiseks, hoolimata sortside takistustest ja kimbutustest. Ta teeb isegi katset ehitada silda üle Peipsi, et hõlbustada läbikäimist, kuid enne töö lõpuleviimist lõhub selle torm (XII lugu). Hilisemal ajal kogutud muistendid, mis Kreutzwaldile kahjuks tundmatuks on jäänud, lisandavad selles osas veelgi mitmeid uusi motiive. Seda kõike mõtestada ja eeposest esile tõsta ei olnud aga muidugi võimulepääsenud kodanluse huvides, kes kõigi vahenditega püüdis mõju avaldada täiesti vastupidises suunas, sisendada umbusaldust ja vaenu Venemaa ning vene rahva vastu. (Mis puutub XX loo sellesse ossa, kus Kalevipoeg võitleb muuhulgas ka maaletunginud Vene väe vastu, siis siingi ei ole Kreutzwald ajaloolise tõega vastuollu läinud. Niisuguseid sõjalisi kokkupõrkeid on olnud, neid on vaja objektiivselt mõista ja selgitada, selle asemel et minna ajaloo ja teose originaalteksti «parandamise» teed).

Ei antud omal ajal õiget seletust ka Kalevipoja kütkendamisele põrgu väravas. F. Tuglas, ehkki ta oma vastavas artiklis esimesena tähelepanu juhtis teatavale paralleelsusele Prometheuse-müüdiga, kuulutas ometi samas eepose lõpu täiesti ebaloogiliseks. Mõttelise segasuse ja loogikapuudusena käsitlesid seda ka mitmed teised autorid. Hiljem viitas proletariaadi suur kirjanik Maksim Gorki Kalevipoja jumalavastasele olemusele. Oma ettekandes nõukogude kirjanike esimesel üleliidulisel kongressil (1934) ütles Gorki muuhulgas: «Ent mida võimsamaks ja vägevamaks muutus orjapidaja, seda kõrgemale taevasse tõusid jumalad, massides aga tekkis jumalavastane liikumine, mis kehastus Prometheuse, eesti Kalevipoja ja teiste kangelaste kujul, kes nägid jumalas neile vaenulikku käskijate käskijat.»

Kalevipoeg mitte ainult ei aheldanud Sarvikut, vaid teda kardab ka jumal. Kui vägilane pärast oma surma taevasse jõuab, satuvad taevalised suurde ärevusse ohtliku naabruse pärast. Vanajumalale endale ei anna

mure mitmel ööl unerahu: ta murrab pead selle üle, mida Kalevipoega tegema panna, kuidas temast lahti saada. Lõpuks leitakse lahendus — Kalevipoja hing saadetakse tagasi jalgadeta kehasse, tõstetakse hobuse selga ja läkitatakse siis põrgu väravasse, kus jumal ta kavaluse ja pettusega aheldab kaljukütkesse. Sellepärast on arusaadavad ka Kalevipoja raevukad katsed end vabastada jumala tehtud ülekohtust. Siin avaldub selgesti rahvaluules domineeriv usuvastane tendents, on ju väga paljudes hiljem kogutud Kalevipoja muistendites tema jumalavastane meelsus väljendatud veelgi selgemini. Teiselt poolt kajastub aga Kalevipoja traagilises saatuses kogu rahva saatus. Tema kannatused on rõhutud rahva viletsuse sümboolseks kujutuseks, mitte ainult abstraktse saatuseidee väljenduseks, nagu püüdis tõlgitseda varasem kirjanduslugu. Kuidas olekski Kalevipoeg võinud teose lõpus jääda taevasse maitsema õnnepõlve, kui rahvas ägas võõraste orjastajate ikkes. Kättpidi kaljusse kinnitatud, ülekohtuselt karistatud sangar, kes «kaitseb kütkes teise kütkeid», — sellisena on Kalevipoeg siin oma õnnetu ja niisama ülekohtuselt allasurutud rahva võrdkujuks. Ja seda suurema jõuga kõlas eepose lõpus lootusrikas ennustus Kalevipoja vabanemisest, kojujõudmisest ning rahva uuest õnneajast.

*

Jälgides neid rünnakuid, mida möödunud aastakümnete jooksul «Kalevipoja» vastu ette on võetud ja mis oma lõpptulemustes (ühe või teise «arvustaja» või «uurija» subjektiivsetest kavatsustest hoolimata) teenisid ekspluataatorlike klasside rahvavaenulikke huve, meenuvad eeposest kolm raudmeeste saadikut, kes püüdsid vägilast salakavalalt tagantselja tappa. Kuid Kalevipoeg virutas need mehikesed üksteise järel maa sisse. Ei õnnestunud paremini neljandagi saadiku missioon, kes lähenes kangelasele libitsevate sõnadega ja püüdis teda ahvatleda vaenlaste käsilaseks, — nagu ei õnnestunud ka kodanlikel natsionalistidel teha rahvuseeposest oma ideoloogia tööriista. Kalevipoeg saatis

viletsa sobitaja minema põlglike ja oma üleolekus teadlike sõnadega:

«Olen võimusel vägevam,
Kehakangusel tugevam,
Pikusel teist palju pikem;
Teud ei kõlba teenijaksa
Ega suurus sulaseksa,
Ega pikus päiliseksa,
Võimus võõra voli alla.
— — — — — — — —
Kalevide kanget kaela
Saa ei kütke kinnitama,
Orja ikke ormandama.»

Kuidas ka ei ole püütud eepose mõju ja tähendust vähendada, teost moonutada, teda sootuks olematuks kuulutada või siis rahvale vaenulikke eesmärke teenima panna — see ei ole õnnestunud, sest «Kalevipoja» taga seisab rahvas. Kalevipoeg on rahva enese võrdkuju. Ja rahvas, heites endalt igasuguste, nii võõra- kui omamaiste rõhujate ikke, on sellega jäädavalt minema pühkinud kõik need, kelle huvides oli põrmu tallata tema vaimse loomingu tuhandeaastasele traditsioonile toetuvat suurejoonelist mälestusmärki — lugulaulu Kalevipojast.

«Kalevipoeg», mida palju kordi oli katsutud oma aja üle elanud minevikunähtuseks tembeldada, on meie päevil tõusnud uuele elule, nagu on uuele elule ärganud ka teda loonud rahvas.

1951/1956

EESTI KIRJANDUSE ESIMENE SUURTEOS

«Kes siis sündind Eestlastest Kalevi poega käte võttab ja loeb, sellele soovime, et ta seda niisuguses armastuses teeks, kui raamatu välja andjal nende vana põlve mälestuste koku seadmise juures oli, kes seda tööd endale kõige ülemaks arvab, mis ta tänini Jumala helduse läbi oli jõudnud toimetada,» ütleb Kreutzwald eepose esimese rahvaliku väljaande eessõnas. Ta loodab ja soovib, et «Kalevipoeg» leiaks tee rahva hulka hoolimata kõigist vaenlaste takistustest, halvustustest ja sihilikest kallalekippumistest, tungiks

Läbi tammitse tänava,
Üle vaskise värava,
Kindla kalju keskeelta,
Läbi rauda müürisida,
Teraksesta tornisida.

«Kalevipoja» koostamine oli esimene rahvuslik suurüritus, mille kaudu tekkiv eesti kirjandus leidis kõige tihedama seose rõhutud rahva enda poeetilise loominguga, sai oma algusest peale laiade rahvahulkade ellusuhtumise väljendajaks ja ühiskondliku arengu aktiivseks mõjustajaks. See oli samaaegselt kirjanduslik, teaduslik ja ühiskondlik aktsioon, mis kestis rohkem kui kaks aastakümmet, — täis visa tööd ja takistuste ületamist, pingelisi võitlusi ja vastuolusid, vaimustust ja pettumusi, entusiasmi ja skepsist. «Kalevipoja» koostamisloos kajastub terve ajalooline etapp rahvuse kujunemise ja võimsa pärisorjusevastase liikumise algusest. Balti-saksa kirjameeste enamus nägi selles ettevõttes ainult folkloristliku mälestusmärgi püstitamist ühe hääbumisele määratud rahvakese kalmukünkale, —

kuid eeposest sai sellele rahvale elu ja vabaduse sümbol, sotsiaalse ja rahvusliku rõhumise vastu suunatud võitluse tähis, tekkiva demokraatliku kultuuri ja kirjanduse nurgakivi. Sellejuures tuleb rõhutada, et Peterburi teadlaste vahetu abi ja kaastegevuse kaudu «Kalevipoja» koostamisel ning väljaandmisel ilmnevad vene kultuuri viljastavad mõjud kujunevale eesti kultuurile.

Faehlmann ja Kreutzwald mõistsid õigegi sihiteadlikult hinnata rahvaeeposega masside äratamiseks antavat võlusõna ja oskasid ette arvata selle mõjujõudu. Tõsi küll, valitsevais umbseis oludes ei saanud nad kaugeltki alati oma tõelisi seisukohti täiel häälel välja ütelda. Kuid nad püüdsid ära kasutada kõiki teid ja võimalusi selleks, et viia rahvahulki selgemale arusaamisele oma ühiskondlikust seisundist ja innustada püüdu inimväärse elu poole. Eriti suurt tähelepanu osutasid nad rahvaluulele kui rõhutud töötavate hulkade ootuste ja lootuste kajastusele, nähes selles õigusega rahvusliku kirjanduse alust ja ammendamatut allikat. Artiklis «Eesti rahva lauludest ja ennemuistestest juttudest» seab Kreutzwald ka eepost soovitades lugejaile väga selge eesmärgi: «Kalevi poeg... süttitagu meie südames paremat vaimu, et oma sugu ja isamaad kallimaks hakkaksime pidama kui seie saadik oleme pidanud.» Patriootilise võitlusvaimu, vabaduseidee ja rahvusliku eneseteadvuse kasvatamine oligi eepose koostamise ajendiks, kogu seda suurüritust kandvaks jõuks.

Tollal mõeldi, kõneldi ja kirjutati rahvaeepose taastamisest, ajaloolistes katsumustes rusudeks varisenud muinastempli restaureerimisest. Valitsevate folkloristikateooriate valguses nägid koostajadki oma ülesannet selles, et säilinud rudimentide ja lülide alusel «ära aimata» kunagise terviku majesteetlikke kontuure ning organiseerida olemasolev materjal võimalikult lähedases vastavuses tolle oletatava terviku algkujule.

Muidugi, võrdleva uurimise põhjal teame nüüd, et teooria kunagi rahvasuus elanud tervikeepostest ei pea paika. Kollektiivne rahvalooming annab tavaliselt küll põhilise ainestiku, loob kangelaste kujud ja nende üksikuist tegudest kõnelevad lood või laulud, parimal juhul

lauludetsüklid. Tervikeeposte tekkimine Antiik-Kreekast alates on aga toimunud ikkagi ainult teadliku organiseerimise, suurema või väiksema kirjandusliku ümbertöötamise, liitmise ja kokkusulatamise tulemusena — olgu ühe või mitme isiku poolt. Tõenäoliselt võis kaugemas minevikus Kalevipoja-lugusid rahvasuus levinud olla küll hoopis arvukamalt ja meil pole alust eitada ka kunagiste selleteemaliste laulude võimalikkust; ilmne on seegi, et Kreutzwald oma noorpõlves võis kuulda veel mõndagi, mida hilisematel järelkogumistel enam ei leitud. Eepose kui niisuguse koostas aga rahva poolt loodud ainete liitmise ja loova ümbertöötamise alusel Faehlmanni eeltöid kasutades ikkagi Kreutzwald.

«Kalevipoja» ümberlükkamatu rahvapärasus on selles, et rahvas on andnud eepose jaoks peamise — vägilase kuju ja enamuse tema tegudest ning elujuhtumustest. (Väärib märkimist, et see ainestik paljuski ilmutab sugulaslikkust teiste rahvaste eepostega, eeskätt vene bõliinadega, mis peaasjalikult seletub enam-vähem ühesugusel arenemisastmel ja lähedastes olustikulistes ning looduslikes tingimustes olevate rahvaste mõtteviisi sarnasusega.) «Kõige sügavamad ja eredamad, kunstiliselt kõige täiuslikumad kangelastüübid on loonud folkloor, töörahva suuline looming,» ütleb Gorki. Koostajailt on ideestiku teravdamine, kuju ühtlustamine ja süžee üldjoonis ning sellest lähtudes olemasoleva materjali osaline ümbermõtestamine. Faehlmann visandas põhijooned, Kreutzwaldi õlgadele aga langes suure töö pearaskus — ideekavandi väljaarendamine monumentaalseks eepiliseks lõuendiks.

Oma tööd pidi Kreutzwald tegema äärmiselt raskeis ja keerukais tingimustes. «Kalevipoeg» valmis ju Nikolai I valitsusaja kõige süngemail lõpuaastail, millele koostajagi nagu vihjaks teose esimese trüki eessõnas «raskeist ja tumedaist aegadest» kõneldes. Eepose ideeline tuum oli teravas vastuolus tolleaegsete ühiskondlike oludega, ennekõike muidugi siinse kurikuulsa «balti erikorraga». Kreutzwald nägi oma eesmärki selles, et anda rahvalikule ainestikule sihikindlamat ajaloolist mõtestust, väljendada konkreetsemalt ja mõju-

kamalt rahvaluulele üldiselt omast võitlevat hoiakut. Kuid kogemused eriti «Alg-Kalevipoja» tsenseerimise käigust 1854. a. olid tal silma ees alatise hoiatusena. Et teos üldse maailmavalgust näeks, tuli suuremaid teravusi ära peita ja siluda, otsida kaudsemaid, mõistukõnelisi väljendusvõimalusi, jätta paljugi lugeja enda aimata ja oma mõttes lõpuni arendada.

Teiseks oli Kreutzwaldil kasutada oleva ainestiku iseloomu ja piiratuse tõttu otse võimatuseni raske jälgida õpetatud ringkondade poolt ülesseatud skolastiliselt «teaduslikku» koostamisprintsiipi, ja hoolimata kõigist pingutustest ei pääsenud ta sihilikest kallalekippumistest, mis leidsid ettekäände koostaja «omavolilisest» ümberkäimisest materjalidega. Vajadus ümber lükata vaenlaste süüdistusi literaarses väljamõtlemises ning otseses «vales ja pettuses», vajadus kõige laiemat avalikkust veenda «Kalevipoja» rahvaehtsuses (mis oli just tollal erilise tähtsusega) — see sundis koostajatki rõhutama oma töö puhtteaduslikku iseloomu. Tolle kasvõi näilisegi, välise teaduslikkuse saavutamiseks tuli Kreutzwaldil mõnigi kord (eriti teose lõpupoolel) ohvriks tuua oma kunstilised taotlused, kusjuures ta õpetatud publikule määratud kirjutustes rõhutab, et «Kalevipoeg» ei tahagi olla mingi poeetiline kunstiteos, vaid ainult kogu rahvasuus elavaid lugusid, mida on püütud üksteisega teatavas korras ühendada.

Olemasolevat ainestikku oma loova fantaasiaga välja arendades ja täiendades läks Kreutzwald eepose koostamisel ainuvõimalikku ning ainuõiget teed. Ja on imetlusväärne, kuidas ta kõigist takistavaist asjaoludest hoolimata oma ülesande lahendas, millise asjatundlikkuse ja õige vaistuga ta neid omapoolseid täiendusi tegi, andes just nimelt seda, mida rahvuseeposelt oodatakse. Kreutzwald on oma töös otsekui ületanud üksikisikulise piiratuse, tõusnud rahvaliku loomisjõu väljendajaks ja suutnud heterogeensest ning mitmeti lünklikust ainestikust üles ehitada lõpuleviidud suurteose. Võrreldes teiste rahvaeeposte, näiteks «Kalevala» koostamistööga, kus aine oli märksa rikkalikum ja kasutamisküpsem, tuleb meil Kreutzwaldi kui suure folkloristi ja lauliku osatähtsust hoopis rohkem esile

tõsta. Ei ole kedagi teist meie mineviku sõnameistrite hulgas, kes selle hiigelülesande oleks suutnud samaväärselt lahendada.

«Kalevipoja» koostajalt nõudsid «kriitikud» tollal tõendusi ja tunnistähti, et tegemist on tõepoolest rahvaeeposega. Nüüd niisuguseid tõestusi enam ei vajata — eepos ise on kõige veenvamalt näidanud oma mõju ja elujõudu. Sellepärast on koostamise meetodi küsimused taandunud vähem-olulisele kohale, meie tähelepanu paelub aga eeskätt eepos kui valmis kunstitöö, eesti kirjanduse esimene suurteos. Meid huvitab see «Kalevipoja» ideelis-kunstiline olemus, mille pärast rahvas teda juba põlvkondade vältel on hinnanud ja hindab, mis kisub kaasa eepose lugejaid ja on teose elulisuse ning värskuse allikaks. Ja «Kalevipoja» väärtus ning tähtsus on kindel seevõrragi, et pole vajadust silmi kinni pigistada ka mõnede tema lünkade, puudujääkide või vastuolude ees.

«Kalevipoega» kannab vabaduse- ja õigluseidee, rahvahulkade hüveolu idee, mille nimel toimub võitlus vaenulike jõudude vastu. See on rahvalik patriotismiidee: ennastsalgav isamaa teenimine, leppimatus võõraste röövvallutajate ja rahva rõhujate suhtes. Nagu kõigis rahvaeepostes ja kõigi rahvaste folklooris, nii ka «Kalevipojas» näeme valguse ja headuse jõudude igavest heitlust pimeduse ja kurjuse jõududega.

Eesti rahvuseepose teemaks on rahvaliku vägilase Kalevipoja tööd ning tema võitlused saksa ja skandinaavia röövvallutajate, allegoorilis-fantastilises plaanis aga Sarviku ning selle satelliitide — sortside, tuuslarite, paharettide — vastu. Teos kajastab olemuselt õigesti ja tõetruult, kuid rahvaluulele omases fantastilises vormis rahva ajaloolist saatust, tema võitlusi ja kannatusi, tema kustumatut vabaduspüüdu ja kindlat lootust õigluse võidulepääsule.

«Kalevipojas» vastandatakse kauget muinasaega hilisematele rasketele katsumustele, — mitte mineviku ülistamiseks, vaid selleks, et muistse priipõlve meenutamisega äratada rahvas eneseteadvust ja isamaaarmastust, et ajaloolise ülekohtu näitamisega õhutada

sotsiaalsest ja rahvuslikust survest vabanemisele. Mineviku kajastused teenivad eeposes eeskätt parema tuleviku eesmärke, mida Lauluisa rahva poole pöördudes korduvalt on rõhutanud, soovides, et mälestused Kalevipojast jääksid «meie lastele ja järeltulijatele niisama armsaks . . ., kui n'ad meie eelkäijatele enne olid olnud, kes mittu sada aastad järgmiste orjapõlve ahelatesse köidetud kuninga Kalevipoja õnne aega tagaleinasid ja tema tagasi tulekut üksisilmi ootasivad» («Lühikene seletus Kalevipoja laulude sisust»).

«Kalevipoja» ideeline sisu on leidnud väljenduse laiahaardelises ja mitmekesises sündmustikus, vastandlike jõudude tegutsemiste ning kokkupõrgete kaudu. Selles pidevalt arenevas tegevuses ja rahvalike kangelaste võitluses vägivalla, rõhumise ning ebaõigluse süngete kehastuste vastu avanevad eepose kujud, ilmnevad ühe ja teise poole omadused.

«Kalevipoeg» kujutab endast jutustust nimikangelase elust ja võitlustest, on n. ö. vägilase poeetiline biograafia. Kalevipoja kujus ja muinasjutulik-kangelaslikes vägitegudes, tema ja ta kaaslaste vapruses, vastupidavuses ning vääramatus võimsuses on kehastunud rahva enda murdumatu elujõud. Eepose koostajail oli õigus, kui nad nägid vägilases eeskätt just rahvuskangelast ja arendasid välja nimelt selle külje, mille kõrval Kalevipoja loodushiidlikel joontel omaette ei ole nimetamisväärset tähendust, need teenivad ainult kangelase omaduste poeetilise rõhutamise eesmärki. Õige ajaloolise arusaamisega ja igati põhjendatult on koostajad rahvajuttude alusel sidunud eepose sündmustiku võõraste allutajate vastu peetud võitlustega, millega lõppes «muistne kangelasaeg» [1].

[1] Rahva enda ja Kreutzwaldi ajaloolist vaistu tuleb mõneski osas otse imetleda. Selle üheks näiteks võiks olla Kalevipoja poolt kadunud isa kalmukünkale püstitatud linn: siin on välja öeldud see, mida eesti kodanlik ajalugu baltlaste kannul eitas oma vääritu lõpuni, omistades Tallinna asutamise röövvallutajaile. Nüüd on nõukogude teadlased ümberlükkamatult tõestanud, et Tallinna kohal oli iidne eesti linn, — ja ei ole sugugi võimatu, et tolle linna nimetus Kolõvan on tuletatud Kalevi nimest (<*Kalevan*-linna). Sest pole kahtlust, et eepose ainete tekkimine ulatub tagasi nimelt sellesse aega.

Kalevipoja-lood on alguse saanud kaugel muinasajal, kui eestlaste esivanemad oma alles vähearenenud tootmisvahendite ja relvadega olid seatud silm silma vastu karmi ning kitsi loodusega ja sõjakate naabritega. Jõud ja vahvus nii töös, jahil kui ka sõjas olid omadused, mida hindas rahva elutarkus ja ülistasid ühelt põlvkonnalt teisele edasiantavad muistendid ning pärimused. Konkreetsed kangelased ja nende vägitööd liitusid aegade jooksul rahva teadvuses üheks legendaarseks kujuks, kes tolleaegsete inimeste kujutlustes omandas fantastilise, igati liialdatud ja paisutatud iseloomu. (Seda enam, et vägilase kujus osalt kehastati ka neid looduslikke jõude, mida inimliku mõtlemise tollel astmel enamasti konkretiseeriti hiiglasliku inimtaolise olendi näol.) Kuid oma jälgi jätsid sellele rahvaluule ainestikule kahtlemata ka hilisemad orjuse ja õiglusetuse, sagedaste laastavate sõdade ja meeleheitlike ülestõusude sajandid. Kreutzwaldi poolt kasutatud materjalis on ladestunud kajastusi väga ulatusliku ajastu mitmesugustelt eri astmetelt, alates ürgvanadest müütoloogilistest pärimustest ja lõpetades vihjetega eepose kirjapanemise kaasajale.

Ajalooliste tingimuste ja loodusliku keskkonna poolt kujundatud «rahvuslik iseloom» on väljendatud Kalevipoja kujus kui rahva mineviku suures poeetilises üldistuses. Töökus ja visadus, mehisus, vaprus ja kindlameelsus on temas parimad jooned. Selle kõrval näeme aga paiguti avalduvat ka teatavaid negatiivseid omadusi — kaalutlematut põikpäisust, kiusakat trotsi, taltsutamatut raevu.

Kalevipoja vägilaskujule on kõigi tema hüperboolsete omaduste ja võimete juures omistatud reaalsed inimlikud olelusvormid. Tal on väärilised vanemad, kelle kaudu juba valmistatakse ette ja kriipsutatakse alla kangelase enda suurust. — kusjuures tähelepandav on see, et Kalevi ja Linda päritolus ning olemuseski on märksa rohkem muinasjutulikku, müütilist elementi. Kalevit iseloomustatakse näiteks pooljumalike taaralaste järeltulijana, ta lendab meie maale vägeva kotka turjal, teda kui kosilast eelistab tedremunast sündinud neitsi Linda kuule ja päikesele. Ent

just niisugused peavadki olema eepose vägilase vanemad, kelle kujud kangastuvad veel kaugemate saagalike aegade hämarusest otsekui ürgse patriarhaalse elu ja perekondliku üksmeele sümbolid. Eriti paelub eeposes konkreetsemalt ja üksikasjalisemalt väljajoonistatud ema Linda — naiseliku väärikuse ja puhtuse kehastus, murdumatu armastuse ja truuduse üllas eeskuju. Kaasa kaotuse lohutamatus leinas kannab ta Kalevi kalmule kokku terve mäekünka, tema kustumatu valu pisaraist sünnib järv, nurjatu röövli ja vägivallatseja ees tardub ta aga külmaks kiviks... Kui palju poeesiat ja jõudu on nendes kujutlustes!

Kalevipoeg ise tõuseb meie ette läbini talupoegliku vägilasena, vaatamata sellele, et ta kannab kuninga nime. Kodutalus kasvades mängib ta karjapoisipõlves kurni, viskab ratast, lennutab linguga kive, kasvatab tiritamme — nagu kunagi talulaps. Künnimehe-ikka jõudes tuleb ta kiviviskevõistlusel võitjaks, asubki seejärel kohe künnitööle, kannab hiljem ehituste tarvis seljas laudu ja kive, murrab paasi. Väsinuna viskab ta end puhkama paljale maale, võtab leivamärsist silkuleiba ja rüüpab lähkrist kalja; rahvapäraselt veab ta vägikaigast vetevaimuga ja läheb sülitsi kokku Sarvikuga. Kõiges selles pole põrmugi ülimuslikku, kuninglikku, — siin on kõik allakriipsutatult talupoeglik, lihtne ja isegi tahumatu. Kalevipoeg pole mingi valitseja-rõhuja, vaid — nagu juba Faehlmanni muistendis rõhutatakse — «üks meie seast», kes «tegi tööd ja kannatas koos meiega...». Ta üldse ei otsi mingit isiklikku hüvet, vaikset õnne või heaolu, on äärmiselt vähenõudlik. Mitte au- või võimuahnuse ajel, vaid loomupärase sisemise kohusetunde tõttu seisab Kalevipoeg tänu oma jõule ja võimetele alati eesotsas nii töös kui võitluses. Kuninga tiitel eeposes — peale selle, et ta teenib kuju poeetilise kaunistamise eesmärki — on säilitanud oma esialgse, sugukondliku tähenduse ja seda kasutataksegi, nagu näeme, sageli paralleelselt vanema nimetusega («Kangem saagu kuningaksa, / Vahvam teiste vanemaksa»).

Kalevipoeg on esimene vabadusvõitleja, rahvahulkade õnne eest võitleja kuju eesti kirjanduses. Temas

on väljendatud vägilasliku võimsuse ja hingelise suuruse ühtsus: olles tugevaim teiste kangelaste hulgas, on Kalevipoeg ühtlasi patriootilise teadlikkuse peamine kandja, kes õhutab vabadusemõtet oma pöördumistes rahva poole (näiteks pärast võidukat Assamalla lahingut):

«Mehed olgu nii kui müüri,
Seisku nii kui raudaseina,
Teraksesta tehtud tornid,
Seisku vahvast sõasõidul
Tammemetsa tugevusel,
Kaljurünka kindelusel
Varjuks vaenu tungi vasta...
Meie maa, se jäägu mõrsjaks,
Priipõlve pärijaksa!»

Maa ja rahva kaitseks vaenlaste vastu ehitab kangelane kindlaid linnu, tuues selleks laudu Peipsi tagant sõbralikult Venemaalt; veriseid võitlusi peab ta merelt tulnud varjaagide ja raudmeestega. Ustavus ja armastus kodumaa vastu on Kalevipojale pühimaks tundeks, vaenlaste alatud reetmisettepanekud lükkab ta põlgusega tagasi. Mitte ainult tohutus jõus, vaid andumuses kodumaale, rahva huvide teenimises on kangelase tõeline suurus, mida eeposes esile tõstetakse; just sellega otseses seoses on vägilase võitmatuse ning lõpuks surematuse motiiv, mis on saanud eriti selge väljenduse tema tagasipöördumise ootuses. Ja nimelt nende kangelase kujus kehastatud ideede pärast on eeposel sügavaid patriootilisi tundeid äratav mõju, mida hindasid ja esile tõstsid eesti ühiskonna demokraatliku leeri eestvõitlejad, rõhutades, et «Kalevipoeg» innustab lugejat tegudele, «mis üksi temma ja ta rahwa auks wõiwad olla» (C. R. Jakobson).

Kesksel kohal Kalevipoja tegudes on tema võitlused õela despoodi ja orjapidaja Sarviku vastu, kelles ühelt poolt on antud küllalt selgesti äratuntav kujutus mõisnikust ja põrgu näol mõisast (vt. eriti XIV lugu), teiselt poolt aga ka kui «tõelisest» kuradist — kurjuse ja pimeduse jõudude üldistusest. Võitlus Sarviku ning teiste tema leeri kuuluvate sortsilaste vastu on raske ja titaanlik heitlus, sest need on kõige nurjatumad ja salakavalamad vaenlased. Sortsilaste jaoks pole kül-

lalt halb ükski teguviis ega abinõu, et aga teha kahju Kalevipojale, takistada tema töid ja ettevõtteid. Nad on eriti ohtlikud sellepärast, et nad ei looda mitte niivõrd oma jõule ja vaprusele kui ootamatusele, selja tagant kallaletungimisele, mitmesugustele üleloomulikele abinõudele, nõiatempudele ja võluvahenditele.

Seoses võitlustega niisuguseid võtteid kasutavate vaenlaste vastu on eeposes kõige selgema väljenduse leidnud vägilase kujus kajastuva rahvapärase materialistliku mõtlemise ilmsed tunnused. Kalevipoja enda juures ei ole peale hiidliku suuruse ja jõu midagi üleloomulikku, kangelase kogu olemus, tema mõtte- ja teguviis on läbini inimlik, maine ja kainelt asjalik. Sortsilaste manamistesse ja igasugustesse nende võluvahenditesse suhtub ta üleolevalt, kõneleb neist pilke ja põlgusega, — kuigi ta mõnikord vaenlastelt äravõetud vahendeid nende endi vastu kasutabki. Ja oma loomupärase jõu, mõistuse ning vaprusega on Kalevipoeg tõepoolest üle vaenlaste loitsimisest ning maagiast, ta naerab selle üle, viskab tulle nõiakaabu, ja ei tuuslarit ega Sarvikut suuda lõpuks kangelase hävitava kättemaksu eest päästa mingid võluvõimud.

Võitlustega Sarviku ja sortside vastu — kui paradoksaalsena see esimesel pilgul võikski näida — on üpris lähedalt seotud ka Kalevipoja jumalavastane olemus: üht laadi üleloomuliku eitamine viib ju loogiliselt selle eitamisele üldse. Kirik kollitas rahvast põrgu ja kuradiga, Kalevipoeg aga lammutab põrgu ja aheldab Sarviku — ega pelga jumalatki. Sest temast tugevamat pole olemaski, ta üldse ei taha tunnustada mingeid endast kõrgemaid ülemaiseid jõude. Võit Sarviku üle, kelle jumal ise on ametisse seadnud (nagu eeposes öeldakse), kujuneb seega väljaastumiseks jumalagi vastu: kes saab juba jagu kuradist, see paneb kõikuma kogu taevase väeriigi alustoed, ähvardab jumala enda võimust ja autoriteeti. Vägilase niisugune teguviis, pealegi tema trots ja ükskõiksus kõikvõimas olla tahtva jumala vastu (mis reas rahvajuttudes on väljendatud märksa selgemini kui eeposes) ei või jääda kätte tasumata. Ja taevaväed toimetavadki seda iseloomulikul

viisil — alatu pettuse ning salakavaluse teel aheldatakse jalutu kangelane ta oma jõu abil.

Küsimuse teeb aga keerukaks ja viib vastuoksustesse asjaolu, et eeposes esineb eelkristlike rahvuslike (või pseudorahvuslike) jumalate olümpos, mida möödunud sajandi eesti kirjanduses pealegi kasutati just võitluses kiriklik-feodaalse ideoloogia ja «kulturtreegerluse» vastu. «Kalevipoja» jumal resp. jumalad Vanaisa-Uku-Taara ei võrdu ristiusu «alavihase Jehoovaga», siin on säilinud teatavaid jooni sellest esialgsest jumala-kujutlusest kui «töösaavutuste kunstilisest sünteesist», «inimeste õpetajast ja kaastöölisest», kellest kõneleb Gorki. Nii tuleb näiteks Uku, õlekubu õlal, abistama sünnitusvaludes vaevlevat Lindat, Taara tuleb Kalevipoja juurde öise nõuandjana jne. Kuid ilmselt kutsuvad muutused maapealses elus esile muutuse ka taevases sfääris, rahva langemisega orjusse tõusevad jumalad ikka kõrgemale pilvede taha ja headsooviv «hall vanamehike» asendub õela taevase türanniga. Too jumal eepose lõpus kannab küll veel endisi nimetusi, ent toimib kui vaenlane, kui tõeline Jehoova (viimast aga otseselt kirjandusteoses puudutada oleks olnud tollal mõeldamatu). Ligikaudu selliselt võiks mõista Gorki paljutsiteeritud sõnu ja seletada «Kalevipoja» jumalavastasust, silmas pidades teose kõiki sisulisi vasturääkivusi, aga samuti ka Kreutzwaldi maailmavaate vastuolulisust nendes küsimustes.

Kalevipoega iseloomustab teadlikkus oma jõust ja sellest tulenev enesekindlus. Ta läheb kõhklusteta vastu kõige ohtlikumaile võitlustele, suurimaidki vägitegusid sooritab ta enesestmõistetava lihtsusega. Oma teel ei lase vägilane end kinni pidada mingeist takistustest ja saab nendest kõigist üle, ükski vaenlane ei suuda teda võita võitlusväljal. Tema tegevuse peaeesmärgiks on rahulik ülesehitav töö ning võitlus nende jõudude vastu, kes püüavad tema ja ta rahva loovat tööd takistada. Kangelase elusaatuses on väljendatud nii rahva saavutused ja võidud kui ka orjusselangemise ajalooline traagika, mida kujutab Kalevipoja surm ja ülekohtune aheldamine jumala poolt (jumal on orjuse kõrgeim sanktsioneerija). Mõõga needus, millele

kodanlikud kirjandusloolased püüdsid taandada kogu eepose idee (saatus), jääb tegelikult nende suurte põhiküsimuste juures ainult eetiliseks kõrvalmotiiviks, mille tähendus «Kalevipojas» on ehk pigem kompositsiooniline kui sügavamas mõttes sisuline.

Vaatamata oma hiiglaslikkusele, vägevale jõule ja fantastilistele tegudele on Kalevipoeg sügavalt inimlik kuju. Mitte ainult kangelase vägiteod, vaid ka tema tunded ja sisemaailm, tema inimlikud nõrkused ja eksimusedki on leidnud eeposes tõepärase väljenduse. Kalevipoeg tunneb suurt võidurõõmu ja õnne kordaläinud töödest ning võitlustest, mis kindlustavad kodumaale ja rahvale õnneliku, rahuliku elu. Ta on pojalikult kiindunud emasse, sügav sõprus seob teda töö- ja võitluskaaslastega — targa ehitusmeistri Olevipoja, ulja Sulevipoja ja kavalpea Alevipojaga. Kalevipoeg on tänulik, helde ja alati abivalmis, ka iga üksiku nõrga ja kaitsetu häda leiab temas kaasatundja: ta tõttab appi karja hoidvale vaeslapsele, võtab oma kaitse alla hiiüde kimbust pääsenud väikemehe, vabastab põrgust orjapiigad.

Kalevipoeg pole mitte ainult jõukangelane, ta hindab kõrgelt ka teadmisi ja tarkust, tunnistab need ülemaks hõbedast ja kullast. Ta teostab raske ja ohtliku merereisi, et näha, kas maailmal on lõppu. Eeposes on ilmekalt näidatud ja korduvalt rõhutatud kangelase väljapaistvaid vaimseid omadusi — tema taibukust, «agarat mõistust», võimet olukordi õigesti hinnata ja sellele vastavalt tegutseda, kuigi ta kirgede ja afektide meelevalda sattudes mõnigi kord toimib ka kaalutlematult ja uisapäisa. Kalevipoeg oskab igati väärikalt esineda, ta on teravmeelne ja sõnaosav, mõistab alati kavalasti vastu kosta, targasti mõistusõnu seada, parajal kohal naljatada ja pilgata. Ta on ületamatu laulumees, suudab oma tundeile ja elamustele anda kunstilise väljenduse; ta laulab sageli — rõõmus ja kurbuses, häil ja halvul päevil. Sest kogu oma välise rohmakuse juures on kangelasel tundlik hing, talle pole tundmatud mure ja nukrus, kahetsuse- ja tusatunnid. Käigud isa kalmule, valu ema kaotamise pärast, kergemeelselt sooritatud süütegude painav mälestus, masen-

dus kallite kaaslaste hukkumise pärast teevad Kalevipoja inimlikult lähedaseks. See pole sangari ideaalskeem, vaid elav inimene oma sisemiste vastuoludega, tugevate ja nõrkade külgedega.

Eepose kunstiline ehitus teenib täielikult vägilase kõigekülgse iseloomustamise, tema elukäigu, tegude ja võitluste väljamaalimise ülesannet. Selletõttu on teos kompositsiooniliselt keskendatud, enamuse teiste eepostega võrreldes paistab «Kalevipoeg» välja oma kompaktsuse ja sündmustiku arenduse sirgjoonelisuse poolest. Ainult erandjuhtumeil kasvab kõrvalepisood omaette poeemiks-ballaadiks, nagu näiteks värvikas fantaasiapilt suurest tammest (IV—VI loos), samuti ilmselt hilisema päritoluga vaeslapselaul XII loo lõpus, mis küll peamisest sündmustikust kõrvale kaldub, kuid on ometi suure tähtsusega eepose rahvaliku olemuse rõhutamisel. Tegevus areneb tõusujoones, kusjuures on oskuslikult kasutatud kompositsioonilisi võimalusi sündmustiku sõlmpunktide ja kulminatsioonide mõjukamaks väljatoomiseks.

Nagu eepilistele luuleteostele omane, algab «Kalevipoeg» sissejuhatavate värssidega, mis moodustavad eepose ideelise tuuma iseloomustuse ja juhivad tähelepanu peamõttele. Ka üksiklood (neid on püütud anda kunstiliselt terviklike, kompositsiooniliselt lõpetatud ühikutena) on varustatud oma sissejuhatustega, milles laulik enamasti mitmesuguste pöördumiste, kõnetluste, subjektiivsete mõttemõlgutuste, etteviidete ja mõistaandmiste näol loob algavaile sündmustele vastava põhimeeleolu (võrreldagu näiteks VIII loo elevuslikku ja rõõmsatoonilist sissejuhatust XX loo kurb-traagiliste, süngeilmeliste algusvärssidega). Lugude lõpetused nagu rahvalauluski on tavaliselt võrdlemisi järsud, samuti ka üleminekud lugude sees ühelt sündmuselt teisele. Loodusepildid on harilikult napisõnalised, kuid küllaltki eredad ja seejuures sündmustikuga tihedalt seotud. Lugude ülesehitamisel on kasutatud mitmesuguseid kunstilisi võtteid, nagu näiteks meeleolult kontrastsete episoodide vaheldumist (III loos ema röövimine ja poegade lustilaulud jahikäigul); teadlikku katkendlikkust IX ja XV loos jm. eepose kui vana rahvapärimusliku

teose ilmestamiseks; tegevuse katkestamist teatava sündmuse erilise tähtsuse allakriipsutamiseks (nii on näiteks Kalevipoja lõppvõitlus Sarvikuga jagatud XVIII ja XIX loo vahel) jne. Üldiselt tuleb «Kalevipoja» lugude ülesehituses märkida suurt mitmekesisust, vastavalt kujutatavaile sündmustele ja olukordadele.

Tingituna eepose vägilaslikust maailmast, erilistest kujudest ja sündmustest on tal oma eriline poeetika. Eepose rahulikkus ja pidulikkus on vastav tema sisu tähtsusele, väljendusviisi suurejooneline aeglus ja voolavus on kooskõlas vägilaskuju võimsuse ja tema poolt kordasaadetud kangelastegude suurusega. See eepilise stiili monumentaalsus «Kalevipojas» saavutatakse teatavate kindlakskujunenud, enamasti omavahel lahutamatult seotud poeetiliste võtete kasutamisega. Lai ja üksikasjaline eepiline kirjeldus otsekui uhkeldab võimega leida nähtustes ikka uusi iseloomustavaid külgi, jooni ja detaile, tuua üha uusi poeetilisi kujundeid, hämmastada kujutlust üha uute lisandustega, üllatada vahelduvate üksikpiltide värvirikkusega, võrdkujude ja fantastiliste liialdustega. Kuid koostaja on eeposesse ulatuslikult sisse toonud ka rahvaluule lüürilisi, humoristlikke ja satiirilisi elemente, sellega avardades teose väljendusvõimalusi. Kõike seda on Kreutzwald rakendanud teoses väljapaistva meisterlikkusega; oskuslikult kasutades keele- ja stiilivahendeid, sõna tähenduslikku ja emotsionaalset sisu suudab ta viia lugeja sellesse erilisse eepose õhkkonda, oskab huvitavalt, üksikasjaliselt ja kohati otse kujutlusele sugereerivalt kirjeldada toimuvat (meenutagem näiteks Kalevipoja käiku Soome sepa juurde, mõõkade proovimist, pidu, riidu jne.).

«Kalevipojas» kasutatud poeetilistest vahenditest üks olulisemaid on eesti rahvalaulule omane parallelism. Ühes värsis väljendatud mõtet sõnastatakse järgmises (või järgmistes) uuesti ümber, korratakse, täiendatakse ja seletatakse lähemalt. Kõrvutades üksikuid omavahel kokkupuutuvaid konkreetseid pilte, antakse sel viisil ühtlasi teatav üldistus, kokkuvõte, — ilma seda otsesõnaliselt välja ütlematagi. Paralleelvärsid arendavad, konkretiseerivad ja täpsustavad mõtet, lisavad uusi

emotsionaalseid varjundeid. Harva jääb see lihtsaks parafraseerimiseks («Õhtul, ämariku aeal, / Videviku viivitusel»), veel harvem kujuneb pooltahtlikuks ebamäärasuseks («Pühapääva hommikula, / Argipääva aegadela») — põhiliselt teenib parallelism sisu ilmekama ja mitmekülgsema edasiandmise eesmärki teatava temaatilise ja meeleolulise süvenduse teel. Muidugi, parallelism ei ole kohane niivõrd sündmuste, tegevuse, liikumise kujutamisel kui olukordade iseloomustamiseks, tunnete ning meeleolude väljendamiseks — ja sellele vastavalt on teda ka eeposes kasutatud. Paljud meeldejäävad ja kujukad, peamiselt lüürilise põhitooniga kohad «Kalevipojast» on tänu võlgu eeskätt parallelismi kui meie rahvalaulu omapärase kunstimeisterlikkuse-vahendi oskuslikule rakendamisele Kreutzwaldi poolt (kuigi teisal esineb ka ümberütlemistega liialdamist, mis muudab esituse paiguti juba lohisevaks). Sündmustiku arendamisel, kus kordusvärssidele ehitatud väljenduslaad muutus takistavaks, on Kreutzwald teadlikult astunud rahvalaulu vormikaanonist kõrvale. Sageli viib ta lause läbi kahe või kolme värsi, loob neist mõtteterviku, mida rahvalaulus ei esine, näiteks:

Õnnetusest hoolimata
Kõndis kangelase poega
Põrgu leehaugu poole...

Parallelismi abil arendatuna oleks sama mõtte väljendamiseks olnud vaja vähemalt poole rohkem värsse.

Rohked on «Kalevipojas» kordused kõige erinevamal kujul ja ulatuses — sõnakordustest kuni teatavate motiivide ja värsiühendite ning tervete episoodide kordumiseni. Neidki kasutatakse kindla kunstilise eesmärgiga: iga kordamine peatab tähelepanu ja kujutluse korratavate sõnade, fraaside, kirjelduste mõttel või kujundlikul tähendusel, mille tõttu esitus muutub selgemaks ja meeldejäävamaks — ehkki enamasti küll ka aeglasemaks, staatilisemaks. Tavalised on lihtsamat laadi sõnakordused kas samas värsis («*Piiga* laulud, *piiga* armud») või paralleelvärssides («Kus need *kuked* sõivad *kulda*, / *Kuked kulda*, kanad karda»).

Kuid on ka mitmesuguseid arendatumaid sõnakordusi, mis mõnikord moodustavad üsnagi keerukaid figuure:

Laene *kattis* lapsukese,
Vesi *mattis* piigakese,
Kattis, mattis noorukese!
Laene *kattis*, vesi *mattis*
Saare eide silmatera...

Veel mitmekesisemalt ja laiemalt on eeposes kasutatud rahvaluulele väga iseloomulikku motiivide ja episoodide kordust — kohati liialeminevaltki (näiteks saarepiiga laulus merest, IV lugu). Lihtkorduste kõrval näeme varieerivaid kordusi, kus igal uuesti-esinemisel lisandatakse uusi, sisu ja tähendust avardavaid tunnuseid, mille kaudu kujutatav nähtus või sündmus avatakse järkjärguliselt, juhtides tähelepanu selle üksikutele külgedele. Lihtsamat laadi kordustega on tegemist näiteks sõjakulleri sõidu kirjelduses (IX lugu), kus vastavad osad korduvad õige väheste muutustega. Vahel on jutustuses mõne korduva refrääniitaolise kärpega, mida vajadust mööda tagasihoidlikult varieeritakse, saavutatud meeleolukas kujutus ka sündmuste arengust, liikumisest, näiteks Kalevipoja ujumisretkes Soome («Tugev käsi lõhkus laeneid»), sõttakutses (XX lugu) jm. Õige ulatuslikult on kordust kasutatud I loo kosjade-pulmade kirjelduses, kus suuremate episoodiliste korduste sees ja vahel esineb veel terve rida mitmesuguseid väiksemaid kordusi, refrääne jne. Enamasti ei ole need kordused mehaanilised, vaid sõnastuselt mitmeti varieeritud ja teatavast ülepakkumisest hoolimata näeme ometi nende kaudu sündmuste arengut.

Gradatsiooniliste korduste juures ei saa igakord tegemist olla niivõrd sõnastusliku samasusega kui tegevuse või nähtuse enda kordumisega, nagu on näiteks kolme venna laulmine (III lugu) ja võiduviskamine (VIII lugu), samuti kolmekordne mõõkade proovimine (VI lugu), kolme raudmehe hukkamine (XX lugu) jm. Kirjeldus ise on siin igal kordumisel mitmeti paisutatud, laiendatud, vastavalt sisule mõjukamaks arendatud ja sündmustik astub iga korraga ikka sammu edasi. Tavaline on gradatsioonilise korduse juures kolmeast-

melisus, kuid esineb ka seitset kordust (näiteks põrgumõisa tubade kirjeldus XIV loos), nagu üldse arvu seitse kasutamist erilise rõhutamise eesmärgiga: mõõka tehti näiteks seitse aastat, seitsetsugu rauakarrast, loeti seitsetsugu võimusõnu ja karastati seitsme veega; põrgu õuel on seitse aita täis tuubitud orjade töövaeva vilja; Kalevipoja otsustav võitlus Sarvikuga kestab vahetpidamata seitse ööd-päeva jne.

Olulised on «Kalevipoja» tekstis mitmesugused loetelud, tihti kordustega seoses. Loetlustes antakse emotsionaalselt mõjuv pilt teatava kuhjamise teel. Nii loetletakse näiteks *Sissejuhatuses* seitset sammaldanud sängi («Üks on sängi häda ohtu, / Teine sängi orja kütkes...»), mille kaudu rõhutatakse rahvale minevikus osaks saanud kannatusi. Mõõga hinna pikk loetelu peab näitama selle sõjariista erakordset väärtust, Kalevipoja künni puhul tema tööde loetelu kriipsutab alla sündmuse tähtsust, saarepiiga oma laulus loetleb neid takistusi, mis lahutavad teda armastatust, sajatustes kuhjatakse vaenlase kaela kurje soove hukatuseks ning kättemaksuks jne. Esineb ka niisugust loetelu, mis kutsub järgnevalt esile üksikasjalisema seletuse, näiteks:

Üks neist veeres Venemaale,
Teine tuiskas Turjamaale,
Kolmas istus kotka selga...
Se, kes veeres Venemaale...
Se, kes tuiskas Turjamaale...
Se, kes sõitis kotka seljas...

Kuid loetelu vormis arendatakse eeposes mõnikord ka tegevust, antakse üsnagi hoogsalt edasi sündmuste kulgu:

Tõttas mööda mägesida,
Mööda kalju künkasida,
Mööda aru, orgusida,
Üle laia lagedaida,
Piki metsi, paksusida,
Läbi lausa laanesida jne.

Loetelude kõrval kasutatakse «Kalevipojas» eepilise jutustuse edasiviimiseks sageli küsimuste-vastuste vormi, mis tunduvalt elustab väljendust, aitab vältida igavat üksluisust. Siingi on iseloomulikud teatavad

kordused, kuna küsimus sisaldab endas juba osalt ka vastuse, näiteks:

Mis ta leidis karja teelta,
Sõrge jälgilt tallermaalta,
Küla kiige alt vainulta?
Leidis kana karja teelta,
Tedre muna tallermaalta,
Varekse poea vainulta.

Mitmesuguseid teisigi rahvalaulule omaseid traditsioonilisi üleminekuvormeleid, stereotüüpseid värsiühendeid jne. võib eeposes tähele panna. Nii kasutatakse näiteks mitmesuguste tegevuste puhul taolist kujundit: «Kõndis pääva, kõndis kaksi, / Kõndis tüki kolmat pääva...», mida mõnikord arendatakse veel edasi, kui tahetakse teekonna pikkust, töö raskust ja tähtsust, millegi või kellegi suurust või muud sellist eriti rõhutada. Omalaadse traditsioonilise alustusena kasutab Kreutzwald värsse «Nii aga kuulin kuulutusi, / Vana jutu juurdumisi, / Muiste sõlmitud sõnasi» jne. Kõik need võtted annavad eepilisele jutustusele mitmekesisust ja vaheldusrikkust.

Poeetilise esitusviisi üheks iseloomulikuks jooneks «Kalevipojas» on lauliku pöördumised kõnetlusega kas kuulajate poole («Mõistke, mõistke, mehed noored, / Arvage, poisid avarad...»), eepose mõne tegelase või siis nende tegude-toimingute tunnistaja poole (näiteks ehatähe poole VIII loo algul). Sageli avaldab laulik nendes kõnetlustes oma suhtumist ja vaateid toimuva kohta. Ta seisab nagu kogu aeg otse sündmuste keskel, ei ole mitte ükskõikne kõrvaltvaatleja — ja see süvendab tunduvalt teose elamuslikkust. Korduvad on lauliku niisugused pöördumised Kalevipoja poole, kelle suuri töid ja kangelastegusid ta jälgib kaasaelamise ning rõõmsa uhkusega, eksimuste ja vigade puhul aga väljendab oma kurbust ning rahulolematust. Kõnetluste vormi on teoses kasutatud õige sageli mujalgi. Nii näiteks Kalevi poegade jahiloolt üle minnes Linda röövimisele ei hakka laulik otseselt jutustama tuuslari tulekust, vaid alustab otsekui pöördumisega tuuslari enda poole («Oh sa kaval kosilane, / Peteliku peiukene! / Kust sa teadsid seie tulla?»),

millele siis järgneb asjaolude selgitus samas kõnetluse vormis. Laulik hoiatab saarepiigat tema õnnetule hukkumisele vihjates ja manitseb põgenema; saareeide kurbuse ja mure objektiivse kirjeldamise asemel pöördub ta otseselt õnnetu ema poole, selle kaudu viimase leina ja valu hoopis mõjuvamalt ja sügavamalt edasi andes. Need kõik on rahvalaulule omased kujutamismoodused, mida Kreutzwald on kasutanud oskuslikult ja õige poeetilise vaistuga.

Kujunditest on eeposes eriti suur osatähtsus võrdlustel, milleta rahvalaululist esitusviisi oleks raske kujutledagi. Lihtsamaid võrdlusi leiame igalt leheküljelt, kuid sageli tekivad ka ulatuslikud arendatud võrdlused, mis kasvavad terveteks omaette piltideks (niisuguste vastamisi seatud võrdluspiltidega, mille kaudu iseloomustatakse ründavaid sortsilasi ja end kaitsvat Kalevipoega, algab näiteks XII lugu). Kui kangelane mõõka proovides seda keerutab, siis tekib kange kohin ja mühin,

Nii kui tõuseks tuule hoogu,
Vihmatuule vingumine,
Rahetuule röökimine,
Marutuule mõuramine
Kurja ilma ilmutama,
Sadu rasket sigitama,
Mere laeneid mängitama,
Puie ladvi puistamaie,
Katuksida kiskumaie,
Liivikuida lennutama,
Sõmeraida sõõlumaie.

Teisal on laiendatud võrdlus esitatud loetelu vormis, näiteks vägilase jõudu ja visadust iseloomustades («Piht on mehel pihlakane, / Õlanukud õunapuusta, / Käevarred vahterased, / Küünarnukud künapuusta» jne.) Suure emotsionaalse jõuga väljendub rahvalik elutarkus taolises vanasõnalaadilises võrdluses:

Õuekoeral parem olu,
Karjapenil kergem pidu,
Parem pidu, hõlpsam olu
Kui on vaesel orjalapsel...

Nagu võrdlused, nii ka epiteedid aitavad mõjukamalt edasi anda nähtuste olemuslikku sisu, näidata suhtu-

mist ühte või teise kujusse. Enamasti on epiteedid kohandatud vastavale sündmusele ja olukorrale, olenevalt selle heroilisest, lüürilisest jne. põhitoonist («Kalevide *kange* poega», «Kalevipoeg, *hella* venda»); Linda leina kirjelduses nimetatakse teda «Linda, *kurba* leskenaine», röövimise-stseenis rõhutatakse aga «Kalevide *karske* leske» jne. Kuid on ka teatavaid rahvalaulule iseloomulikke kindla emotsionaalse sisuga püsivaid epiteete, mida ei kasutata mitte üksnes lauliku kõnes, vaid ka tegelaste omavahelises suhtlemises (nii näiteks isegi tuuslar, paharetid, Sarvik ja raudmeeste saadikud pöörduvad kangelase poole sõnadega «*Kallis* Kalevide poega»). Ulatuslikult kasutab Kreutzwald eeposes ka teisi kujundeid — metafoori, personifitseerimist jne., mille tulemusena sageli leiame tabavat ja emotsionaalselt mõjuvat kujukeelt (näiteks tuuslari põgenemise kirjelduses: «Hirmu istus sõudja kõrvas, / Kartus tüüril kälimeheks»).

Eriti silmatorkav on aga «Kalevipoja» kogu kunstilist olemust läbiv hüperboliseerimine, fantastika, allegooria ja sümboolika, mis suuresti eristab eepost tavalisest, vahetust elukujutusest. Palju läheb siin kujude, nende tegevuse ja võitluste kirjeldamisel üle reaalsuse võimaluste ja tegelikkuse piiride. Eeposes ongi ju püütud kujutada seda, mis on võimatu tavalise inimese jaoks — selles seisab tema luuleline olemus; ainult hüperboliseerituna ja sellele vastavas tegevuses, võitluses fantastiliste olenditega saabki Kalevipoeg avaldada oma vägilaslikkust, mida veelgi alla kriipsutatakse kontrasteerimisega (kannupoiss taskus, seiklev väikemees jne.). Me kuuleme kangelase kõnelusi kalmukünka all olijatega, oma mõõgaga, kuuleme uppunud saarepiiga laulu, käime koos Kalevipojaga penisabaliste inimeste maal, põrgus ja taevas. Ja nagu ikka muinasloos, ei hakka me selle juures rangelt arutlema, mis on võimalik ja mis mitte, vaid võtame neid kujutluspilte vahetu luule-elamusena — sest nendes on olemas oma sisemine loogika. Üks hüperboolne või fantastiline asjaolu juhib teise juurde, kõik on omamoodi põhjendatud ja motiveeritud, ette valmistatud kogu selle erilise saagade-maailma muinasjutulise atmo-

sfääriga. Selles tõenäosuste järgnevuses seisabki kujude ja sündmuste kunstiline veenvus ja meil ei tule meeldegi kogu selles liialduses ning fantastikas «kahtlema hakata».

Rahvapärase allegooria kõige selgemaks näiteks on eeposes mõisniku ja mõisa kujutamine Sarviku ja põrgu näol. Sümboolse tähenduse omandab orjapiigade vabastamine põrgust ja võit Sarviku üle, otsekui ennustades võitu rõhujate üle ja kõigi rõhutute vabastamist; Kalevipoja traagiline saatus sümboliseerib rahva vabaduse kaotamist ja orjapõlve piinu, lootus vägilase tagasipöördumisele väljendab aga vankumatut usku paremasse tulevikku. Suureks sümboolseks üldistuseks ajalooliselt kindlakskujunenud sõprussidemeist vene rahvaga tõusevad vägilase korduvad käigud Venemaale ja katse ehitada silda üle Peipsi.

Eepose teksti ei saa aga ka väiksemais üksikasjus igakord võtta sõna-sõnalt — see võib viia ilmsete väärarusaamisteni. Kui näiteks Kalevi pojad III loos oma lauludega otsekui muudavad ümber kogu looduse, siis ei ole siin tegemist mingi sõnamaagiaga: laulja manab esile igasuguseid nähtusi mitte otseses mõttes, vaid loob oma lauluga kuulajaile ainult vastavad kujutlused — see on laulja lauluoskuse ja -ande hüperboliseeritud iseloomustus. Kui Kalevipoeg pärast oma vägilaslikke tegusid ka vägimehe viisil magab, siis siingi on tegu teatava hüperboliseerimisega (ja kes teab, ehk ka äravaevatud pärisorjade soovkujutlustega), — ning ainult kodanlikele kirjatarkadele võis pähe tulla siit välja lugeda kangelase laiskust. Kui metsalinnukesed ja -loomakesed korduvalt abistavad Kalevipoega oma nõuannetega, teejuhatusega jne., siis oleks küll vaevalt õige näha selles kangelase rumaluse ja nürimeelsuse avaldumist ning mitte märgata nende rahvapäraste võrdpiltide sügavat poeetilist mõtet: kangelane leiab kõikjal abi ja toetust, õpib looduselt endalt. Sündmuste ja sõnastuse pealispinda mööda libisedes ei suudaks lugeja haarata teose sisulist rikkust.

Kõik need kunstilised iseärasused ei tähenda, nagu oleks «Kalevipoeg» kuidagi vastuolus elutõega. Oma rahvaluulelise kujutusviisi erijoonte kaudu (mida

Kreutzwald sageli teadlikult on pidanud kasutama ka teose võitleva ideestiku viimiseks läbi igasuguste takistuste) kajastab eepos põhijoontes õigesti ajaloolist tegelikkust, rahvahulkade mõtteviisi, ootusi ja lootusi. «Kalevipoja» ja teiste oma paremate teostega pani Kreutzwald aluse eesti kirjanduse tugevatele rahvalikkuse traditsioonidele.

Otse ainulaadne on eepose sõnavaraline rikkus, rahvakeelsete vormide ja väljenduste ammendamatu mitmekesisus. See ei jää mingiks omaette väärtuseks, vaid on teose sisulise rikkuse otseseks väljenduseks. Haarab ju «Kalevipoeg» tõepoolest väga ulatuslikult mineviku rahvaelu kõige mitmekesisemaid avaldusi. Elavalt, konkreetselt ja värvikalt kajastub siin läbi erilise vägilasliku eepose-prisma muistne eesti talupoeglik rahvakultuur oma paljude külgedega. Millest me «Kalevipojas» küll ei kuule: kõige mitmekesisemaist olustikulistest tingimustest ja elukorraldusest, põlluharimisest, käsitööst, rahvalikust arhitektuurist, meresõidust, sõjakunstist, kommetest ja tavanditest, rahvameditsiinist, ajaarvamisest («Juba sõõla seisis sõrvi, / Vardad veerdes valge vasta») jne. Kõik see on eeposes edasi antud kui ajaloolis-olustikuline taust, mis moodustab toimuvate sündmustega lahutamatu kunstilise terviku — olgugi siin mõnes osas (näiteks Muinas-Eesti halduslikus korralduses, osalt usuliste kujutelmade arenduses jm.) ka mõndagi ebakriitilist ning literatuurset.

«Kalevipojas» kasutatud vana eesti regivärsilise rahvalaulu vorm oma arhailise keelekujuga süvendab muinasaegset koloriiti, vastab kõige täiuslikumalt eepose sisule, kujude ja sündmustiku iseärasustele. Kreutzwald märkis oma suurima eesmärgina püüet tõelist rahvalaulu omapoolse värsistusega nii siduda, et vahet ja üleminekut igakord ära ei tuntaks, — rahvalaulikutest paremini regivärsi vormi valitseda ei pidanud ta võimalikuks. Teos näitab tõepoolest asjatundlikku ning loovat lähenemist ainele. Ja vaenulikelt positsioonidelt lähtunud «arvustuste» puhul võis Kreutzwald julgesti toetuda oma klassikutele — rahvalaulikutele — kindla teadmisega, et «nende

meistrite kolmekümne-aastane uurimine» pole talle hoopiski viljatu olnud. Ei ole vist niisuguseid rahvalaulu kunstilisi vahendeid ega võtteid, mida Kreutzwald poleks «Kalevipojas» tulemusrikkalt rakendanud. Rahvalaulu põhjaliku tundjana on ta osanud näha ja hinnata selle ilu, ära kasutada selle poeetiliste väljendusvõimaluste mitmekesisust ja rikkust.

Muidugi ei ole aga niisuguses suures teoses mitte kõik üheväärselt õnnestunud. Sellest kõneleb ka Kreutzwald ise kirjas akadeemik Schiefnerile eepost Demidovi preemia konkursile saates: «Üksikud kohad — seda tohin ma ilma kelkimata välja öelda — on mul Kalevite loos nii hästi korda läinud, et neid võib eesti kõige eeskujulikumate rahvalauludega kõrvuti panna. Seevastu on teised kohad nõrgad, teised jällegi lausa märgist mööda lastud...» Kuna Kreutzwald oli teatavasti üks esimesi eesti rahvaluule uurijaid ja üldse esimene rahvalaulu kasutaja kirjanduses, siis ei saagi oodata, et ta oleks suutnud otsekohe kindlaks teha kõik selle värsi ja keele seaduspärasused (on ju mõned küsimused vaieldavad tänapäevalgi). Selletõttu on «Kalevipojas» keelelisi väärvorme, rahvalauluga võrreldes jääb eepose värss paiguti rütmiliselt monotoonsemaks; mõnelgi puhul torkab silma värsistuse konarlikkus, mis peaasjalikult tingitud olgu tahtlikust või juhuslikust kõrvalekaldumisest rahvalaulu parallelistlikust struktuurist; eespool oli märgitud samuti kohatisi liialdamisi kordustega jms. Kuid need mõningad ebtevalmistustööde vähesusest tingitud puudujäägid ei või meie eest mingil määral varjata teose suuri poeetilisi väärtusi. Ja et neid väärtusi endale eriti näitlikult selgeks teha, siis võrreldagu «Kalevipojaga» Kreutzwaldi kaasaegsete rahvalaulu-imitatsioone (näiteks N. F. Russowi ja G. Schultz-Bertrami sulest), — või veelgi parem: võrreldagu «Kalevipojaga» terve inimiga hiljem kirjutatud V. Ridala nahkseid heietusi ja J. Aaviku absurdseid, paroodialikke eepose «parandusnäiteid»!

«Kalevipoega» lugedes tekib iseenesest tahtmine valjusti, häälega lugeda — tekst otse kisub deklameerima, sest sellele on omane rahvalaulu iseloomustav kõlarik-

kus, musikaalsus. Eeskätt on see saavutatud muidugi algriimiga, mis eeposes on järjekindlalt ja üsna meisterlikult läbi viidud. Kuid lisaks ei saa märkimata jätta ka omalaadsete sise- ja lõppriimidegi esinemist. Tõsi, need sekundaarsed kooskõlad ei ole rahvalaulu värsis kujunenud kindlaks süsteemiks, aga ometi on nad olemas igal leheküljel. Arvukalt tekib sise- ja lõppriime sõnakordustest, millega sageli saavutatakse vägagi huvitav musikaalne efekt; palju kooskõlasid tekib samuti rahvalaulu keele pikkade muutelõppude näol, eeskätt mitmesugustes loeteludes. «Kalevipoja» värsi kõlakujundite süsteem vajab uurimist, ent igal juhul võib esile tõsta selle arendatust ja mitmekesisust.

«Kalevipoeg» on «rahvapärane teos täis eesti elutarkust» ja «kogu eesti elu teravmeelset vaatlust», nagu rõhutasid Schiefner ja Wiedemann oma ühises Akadeemiale esitatud retsensioonis, esimeses asjalikus hinnangus teose kohta, mille põhiseisukohtadel on püsiv väärtus; see on «suurepärane ehitus, kus eestlaste süda kõigi oma kannatuste ja rõõmudega, oma igatsuste ja püüdlustega alatiselt elama jääb ning sealt alati värsket kosutust ja uut lohutust leiab.» Kõnelemata eepose ainulaadsest mõjust kogu eesti kultuuri ja kirjanduse arenemisele rõhutagem teose eeskujuandvat tähtsust eriti tekkivale luulele selle juhtimisel tõeliselt rahvalikule ja rahvuslikule teele. «Uurige hästi laulusead-usi, ja nimelt Kalevipoja laulu», soovitas Jakobson «Sakalas» noortele luuletajatele.

Eeposes leidub palju erineva põhimeeleolu ning sündmustikuga osi, mis oma sisu ja vormi vastavusega saavutavad suure elamuslikkuse. Lai eepiline jutustus, dramaatilised kokkupõrked ja jõulised võitlusepisoodid, rahvalik huumor, publitsistlikult löövad ja teravalt satiirilised värsid ning sügavalt poeetilised lüürilised meeleoluväljendused on liitunud «Kalevipojas» suurejooneliseks kunstiliseks tervikuks.

Tuleb ütelda, et «Kalevipoega» kui kunstiteost tunneme üldiselt siiski veel pealiskaudselt. Eepose kohta on küllalt püsinud veel vääri eelarvamusi — omaaegne halvustav kriitika, mis nii visa järjekindlusega püüdis

teost maha kiskuda, ei jätnud teatavat mõju avaldamata. Ja kui lugejad «Kalevipoja» koostamiskäigust, põhiideestikust ning teose ümber toimunud võitlustest on viimaste aastate jooksul võinud saada enam-vähem asjalikke ülevaateid, siis eepose kui kunstiteose iseärasused on tähelepanu keskusest kuidagi kõrvale jäänud. Aga kord käibele lastud sihilikke halvustusi ja mõnitusi ei saa lõplikult kummutada üldsõnaliste kiitustega, mida «Kalevipoja»-taoline teos ei vajagi. Ainult süvenenud analüüs (mille ülesandeid käesolev lühiülevaade mõistagi ei taotle täita) võib meile näidata Kreutzwaldi surematu töö kõiki kunstilisi väärtusi. Esimesel pilgul võib-olla üksluisenagi näiva värsikanga lähemal silmitsemisel leiame selles palju omapärast ilu, oma luuleloomuse «salakombeid»; suurt mitmekesisust ja varjundirikkust, peent sõnalõime, varjatud sisemisi kaunidusi.

«Kalevipoeg» on muidugi suurte iseärasustega teos ja nõuab seetõttu lugejalt tõsist keskendatust, süvenemist, kohanemist kujutatava maailma ja poeetilise kujutlusviisi erijoontega. Pole ju juhuslik, et juba möödunud sajandil varsti pärast eepose ilmumist hakati selle kohta avaldama ka mitmesuguseid populaarseid raamatukesi sisu ümberjutustuste ja seletustega (Kreutzwaldi enda, Reinvaldi, Kunderi jt. poolt), mille järele oli kahtlemata vajadus. Seda on jätkatud ka hilisemal ajal, peamiselt küll noorsoo jaoks. Nagu iga teinegi eepos pole «Kalevipoeg» mingi kerge lektüür, mida võiks pealiskaudselt ajaviiteks lugeda, — seda teost tuleb lugeda tähelepanelikult, armastusega ja «järelmõtlemisega» (nagu Kreutzwald rõhutas). Eepost ei saa võrrelda romaaniga, seda võib kõrvutada ainult teiste rahvaste vanade eepostega, milles enamasti žanri ja stiili iseärasused on «Kalevipojaga» võrreldes hoopis suuremad.

Kui tõmmata mõningaid võrdlusjooni, siis kõige rohkem on põhjust seda teha «Kalevalaga». Teatavasti mõlemad hõimurahvaste eeposed on väga lähedased oma poeetiliselt vormilt, nendes esineb otseselt rida ühiseid motiive ja laule, mis olid tuntud mõlemal pool Soome lahte. Palju ühist on siin väljenduvas rahvus-

likus psüühikas, elukäsituse ja loodusetajumise erijoontes; mõningat sarnasust võib leida kujudeski (näiteks Kalevipojas ja Kullervos). Ometi näeme samal ajal nendegi teoste kunstilises olemuses küllalt tunduvaid erinevusi. Nii ühe kui teise kujutusviisis on muinasjutulisuse elemendil oluline osa — aga kui «Kalevipojas» väljamõeldis sageli omandab sotsiaalse allegooria või sümboolika tähenduse, siis «Kalevalas» kerkib see tavaliselt otse üle kujutluspiiride valguvaks fantastikaks. Seda liigvaba kujutlusmängu peaaegu igal sammul on tänapäeva inimesel mõnikord juba raske jälgidagi. «Kalevipojas» domineerib rõhumisevastane võitlustendents, «Kalevalas» pigem muinsus ja mütoloogia. Pole muidugi kahtlust, et muistset elutunnetust «Kalevala» väljendab vahetumalt, et tema folkloristlik omapära on tugevam, kunstiline vormgi märksa ühtlasem ja ehedam. Selletõttu on ka soome eepose senine käekäik olnud hoopis õnnelikum ja ta on leidnud vaieldamatu maailmakirjandusliku tunnustuse. «Kalevipojas» on kirjandusliku ümbertöötuse osatähtsus märksa suurem ja seetõttu seadis kodanlik kirjandusteadus sageli kahtluse alla tema kui rahvuseepose «ehtsuse», arvestamata teose erilist ühiskondlik-kirjanduslikku funktsiooni. See väärseisukoht on ilmsesti olnud segavaks asjaoluks «Kalevipoja» õiglasel hindamisel ja tema asetamisel väärikale kohale teiste rahvaste suurte eeposte kõrval.

«Kalevipoega» on Nõukogude Eestis korduvalt välja antud ennenähtamatuis tiraažides. Võib ütelda, et kangelaslugu on nüüd tõepoolest jõudmas peaaegu igasse majja nii linnas kui maal. See on suurepärane ja rõõmustav nähtus, meie rahva hoogsa kultuurilise edasiliikumise üks käegakatsutavaid tunnismärke. Pole mingit kahtlust, et rahva kõige laiemate hulkade tung väärtusliku kirjanduse ning kunsti poole on aluseks ka «Kalevipoja» poeetiliste rikkuste ikka sügavamale tunnetamisele ja eepose kõide ei jää ainult platoonilise austuse ning harda imetluse objektiks, vaid iga kultuuriliste huvidega inimese auasjaks saab teost ka tõepoolest põhjalikult tunda ja mõista.

«Kalevipoeg» — eesti kirjanduse esimene suurteos. Suur oma ideelt, mis on ulatunud üle ühiskondlike formatsioonide vaheldumiste, sotsiaalsete murrangute ja ümberkujunduste. Suur oma tähenduselt ja mõjult meie rahva ühiskondliku mõtteviisi, sotsiaalse teadvuse, kogu demokraatliku kultuuri arengule. Suur kui poeetilise loomingu, rahvaluule ja kirjanduse aegumatu mälestusmärk, rahvuslike ainete ning motiivide ammendamatu varaait, mille poole ikka on pöördunud ja pöörduvad teiste kunstialade loovad jõud. Nimelt «Kalevipoja» suuruse ja tähtsuse tõendiks on ka rahvuslikus kultuuris leiduva kahe kultuuri ägedad võitlused eepose ümber aastakümnete jooksul. Ja arvukate tõlgete kaudu, eeskätt vene ja saksa keele vahendusel, on «Kalevipoeg» saanud eesti rahvuskultuuri üheks tähtsamaks tutvustajaks teistele rahvastele. «Kalevipoeg» on meie kirjanduse esimene teos, mis ulatus maailmakirjandusse.

Eepose suur moraalne sisu ei kaota kunagi oma kasvatuslikku tähtsust, temas väljendatud isamaa-armastuse ja õigluse, tõe ja vabaduse ideed vaimustavad ning haaravad meid ja ka järeltulevaid põlvkondi, teenides sellega uue maailma ehitamise hiigelülesannet. «Nõukogude patriotismi alged on pärit kaugest minevikust, alates rahvaeeposest,» ütles M. I. Kalinin.

Kalevipoeg tänapäeval — see on igasuguse rõhumise ja vägivalla ikkest vabanenud rahvas oma grandioosses loovas ülesehitustöös, rahvas, kelle esivanemad kunagi kaugetel sajanditel kätkesid muistendite vägilaskujusse unistused jõust ja võimsusest, soovi olla üle loodusest ja ähvardavatest vaenlastest. Ja ikka jälle meenutame Kalevipoega ning tema vägitöid tänapäeval, kaasa elades seda meie ühiskonnale nii iseloomulikku rahvahulkade vabanenud loomingulise aktiivsuse enneolematut tõusu, vaba loova töö rõõmu. Nõukogude inimeste vägilaslik jõud ja tahe sunnib taanduma sood ja rabad, need sortsilaste pesapaigad, kasvavate põllumassiivide eest peavad kaduma kivirahnud ja viljatud kõnnumaad, jõed muudavad jooksu ja kogu maa oma ilmet. End vabastanud ja tagasipöördunud Kalevipoeg on see, kes ehitab ja loob, kes

karmi ja kindla sihiteadlikkusega astub uue elu künnivaol, — kuid hoiab käepärast ka mõnusat mõõka

Tugiks tungijate vasta,
Varjuks vasta vaenlasele;
Misga kurja karistada,
Vaenu viha vähendada ...

1953

RAHVA OOTUSTE JA LOOTUSTE KAJASTUS

«Eesti rahva ennemuistsed jutud»

Oma elutöö — rahvaeepose «Kalevipoeg» koostamise kõrval on Kreutzwald alati märkinud «Eesti rahva ennemuistseid jutte» kõige tähtsamana oma ulatuslikust ja mitmekülgsest kirjanduslikust tegevusest. Enne-kõike nende kahe kapitaalse teosega, mis on otseselt välja kasvanud rahva enese sõnakunsti traditsioonilisest pärandist, rajas Kreutzwald aluse ja andis suuna kogu eesti demokraatliku kirjanduse arengule.

Kreutzwald tundis sügavalt eesti rahvaluulet, mõistis selgesti selle orjuse- ja rõhumisevastast olemust, hindas kõrgelt selle poeetilist ilu ja väljendusrikkust. Esimesena tõi ta rahvaluule väärtused halvakspeetud maarahva enese ette kui tõendi, mis näitab rahva õigust inimväärsemale elule. Ta pidas leppimatut võitlust kirikliku reaktsiooni ja antidemokraatlike vaadetega kirjameeste vastu, kes halvustasid rahvaloomingut, sõimasid seda patuks ja tühjaks loriks. Kreutzwald pidas oma tähtsaimaks ülesandeks ja suurimaks teeneks vanapõlve suulise luuleloomingu kogumist ning avaldamist.

«Ennemuistsete juttude» jaoks on Kreutzwald teinud pikaajalisi eeltöid ja kogunud rikkalikku materjali. Algul avaldas ta mõningaid muistendi- ja muinasjutunäiteid saksakeelses perioodikas (ajakirjas «Inland», Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes). Juba 1854. a. oli tal käsikirjas valmis mahukas muinasjutukogu, kuid puudusid igasugused majanduslikud võimalused selle trükkitoimetamiseks. 1860-ndate aastate algul tegi

Kreutzwald katset anda muinasjutte välja väikeste vihikute kaupa, kusjuures peale majanduslike raskuste tuli tal mitmesuguseid sekeldusi tsensuuriga. Alles 1866. a. said «Eesti rahva ennemuistsed jutud» lõpuks ilmuda tervikliku koguna ja tsensuuri takistusteta Helsingis, kus Soome Kirjanduse Selts teose avaldas eesti keele lugemikuna soome üliõpilastele.

Nagu kogu demokraatlikku rahvuslikku kultuuripärandisse, nii suhtus end ikka rohkem rahvahulkade huvidele vastandav kodanlus alavääristavalt Kreutzwaldi kirjanduslikku loomingusse, ka tema poolt ümbertöötatud kujul avaldatud «Ennemuistsetesse juttudesse». Eks ole paljuütlev seegi fakt, et kogu ilmus tervikuna viimati üle poole sajandi tagasi! Kodanliku aja kirjandusluguidest oleks asjatu otsida selle tähelepanuväärse teose sisulist analüüsi, samal ajal näeme aga mitmesuguseid katseid raamatu tähtsust vähendada. Peamiselt rõhutati seda, et need muinasjutud polevat «rahvaehtsad» vaid laenulised, et nende väljendusviis ja kujutluslaad olevat võõras ning raskepärane jms.

Kuidas on siis tõeliselt lugu «Ennemuistsete juttude» rahvaehtsusega?

Tegelikult iga rahvaluule edasikandja on suurel määral ka selle looja; iga muinasjutuvestja kujundab tunduvalt ümber ühe või teise traditsioonilise rahvajutu vastavalt oma andele, teadmistele ja vaadetele. Seda enam loomingulist vabadust võib siis endale arusaadavalt võtta muinasjuttude kirjanduslik ümbertöötaja, et samade rahvalike kujutelmade alusel, samasuguses rahvalikus laadis arendada värvikaid, keeruka sündmustikuga, paeluvaid ja fantaasiaküllaseid jutustusi kogu poeetilises ilus ja täiuses. Kõik maailmakuulsaks saanud muinasjutukogud on olulises osas kogujate, koostajate ja ümberkujundajate otsese loova kaastegevuse produkt. Rahvajuttude kirjanduslik ümbertöötamine on vajalik ja vältimatu, et saada tõeliselt head ja huvitavat rahvaraamatut. Sellepoolest hindas Engels kõrgelt vendade Grimmide tööd. Kreutzwald, kes kahtlemata on Grimmidelt mõndagi väärtuslikku õppinud, ei kavatsenud muidugi pakkuda mingit akadeemilist teks-

tide-kogu. Tema ülesanne oli palju suurem — panna alus eesti jutustavale kirjandusele, näidata rahvale endale ta sõnaloomingu rikkust ja ilu.

Muinasjutte, nagu nad Kreutzwaldi kogus esinevad, tõepoolest niisugusel kujul rahvasuus ei ole otseselt olnud. Kirjanik on kasutanud ainult teatavaid lähteaineid ja üldisi jutuskeeme, ta on võtnud siit ja sealt rahvajuttudest motiive, neid ühendanud ja arendanud ning sel viisil loonud oma muinasjutud, millest igaüks on tõeline omaette kunstiteos.

Kreutzwaldi eesmärgiks oli mitte piirduda ainult rahvajuttude sündmustiku konspektiivse edasiandmisega, vaid säilitada elava jutustamislaadi kogu värskus ja omapära. Seda võis saavutada üksnes oskusliku loova kirjandusliku ümbertöötusega, kus rahvapärase vestmisstiili loomuomased jooned on välja arendatud kõigis detailides.

Iga rahva muinasjuttude seas on väga suur hulk süžeesid ja motiive, millele leidub vasteid teiste rahvaste folklooris. Igakord ei tulenegi need sarnasused laenust ja ühisest traditsioonist, vaid samades tingimustes annavad inimesed ühesugustest nähtustest oma muljeid edasi ühesugustes lauludes, juttudes ja tavandites. Kuid ka süžeeskeemide ja eepiliste motiivide laenulisus ei tee veel muinasjuttu mitterahvuslikuks. Naaberrahvastelt laenati ennekõike muidugi seda, mis vastas rahva vaimule ja elulaadile, kusjuures omandatut kohandati ja muudeti vastavalt oma vajadustele. Sellest kõneleb ka Kreutzwald oma eessõnas, märkides, et jutueod ja -võsud on ühest kohast teise rännanud, «kus nemad hiljemine sedaviisi kasvasivad, kuda päikeseterad, vihmasaud ja tuulehood neid kosutasivad, ehk tähenduse sõnata üteldes: kuda iga rahva mõistus, vaimu harimine ja elamise viis nende külge puutusivad». Siin ilmneb, et Kreutzwald on täiesti õigetel seisukohtadel ja sügavalt mõistab rahvaluule olemust; ta kõneleb täie veendumusega motiivide aklimatiseerumisest juba enne folkloristika ajaloolise koolkonna väljakujunemist, olles seega oma ajast ette jõudnud.

Küsimus ei seisa mitte üksikutes motiivides, vaid selles ideelises sisus, millega muinasjutud on täidetud,

ja konkreetse kunstilise vormi iseärasustes, milles nad on avaldatud. Kreutzwald, lähenedes rahvaluulele kui demokraat ja valgustaja ühiskondlik-poliitilise arengu ülesannete seisukohalt, mõistis seda õigesti kui talurahva elu ja maailmavaate peegeldust, sotsiaalse protesti meeleolude ja elu ümberkujundamise soovi otsest või kaudset kajastust. Mitte pinnatut, elukauget fantastikat ei otsinud ta rahva muinasjuttudes, vaid reaalse elu, inimeste käitumislaadi ja sotsiaalse olemise kajastust, töötavate ja rõhutud rahvahulkade ootuste ja lootuste omalaadset, kunstilistes kujundites ja üleloomulikes sündmustes peituvat väljendust.

Rahva muinasjututraditsioone jälgides on kirjanik sellejuures juttude detailsemal väljaarendamisel ja sõnastamisel püüdnud lähtuda eesti talurahva elu-olust. See on tal põhiliselt ka korda läinud, mistõttu teisteltki rahvastelt pärinevad muinasjutuained ja mõningad teadaolevad kirjanduslikul teel laenatud motiivid on saanud täiesti eestipärase ilme.

Jutud Kreutzwaldi kogus on enamasti märksa pikemad tavalistest muinasjuttude üleskirjutustest — see on tingitud peamiselt olustikulistest täiendustest ja kujutuse üksikasjalisemast väljaarendamisest, samuti dialoogi ulatuslikumast kasutamisest. Need täiendused, andes värvikalt edasi eesti külamiljööd, teevad jutte piltlikumaks ja konkreetsemaks; sageli sisaldub siin aga ühiskondliku kriitika elemente. Kreutzwald on rahvajuttudele omase põhihoiaku selgemini ja teravdatult esile toonud, teadlikumalt alla kriipsutanud, sel viisil edasi arendades rahvajutustajate loomingut.

«Ennemuistsed jutud» on oma maailmavaatelt ja elukäsitluselt tõepoolest rahva muinasjutud. Enamasti algab juttude sündmustik kehvade inimeste elust — vaesest vabadikust, päevilisest, sulasest, vaeslapsest, teenijatüdrukust, karjapoisikesest. Oma jõu, võimete ja heade inimlike omaduste läbi või õnneliku juhuse kaasabil võidavad kangelased oma vastased, vabanevad puudusest, rõhumisest ja ülekohtust, leiavad oma õnne.

Muinasjuttude kangelased, märkis Gorki, omavad üldisi jooni: see oleks nagu üks ja seesama olend, kes

ikka jälle kordub — polegi nagu eriti tugev, kuid tark, läbinägev, julge ja kangekaelne, võites sellisena kõik takistused, vedades alt nii peremehi, pappe kui ka kuradeid. See on rahva enese nägu, mida näeme paistvat mitmesugustes olukordades ja juhtumistes — tema elujulgus, tema optimism, tema moraalne üleolek kurnajatest ja rõhujatest, tema unistus paremast ja õnnelikumast elust.

«Ennemuistseid jutte» läbivaks tähtsaks motiiviks on inimeste päästmine — nõidusest, rõhumisest, orjapõlvest, suurest ohust. Olulised ei ole siin konkreetsed üksikasjad ja tegelased, — oluline on rahvaloomingule iseloomulik vabadusearmastus, tahe murda ülekohtu, ebaõigluse, orjuse ja rõhumise ahelad. Selles avaldub folkloori ideeline sisu kõige põhilisemal kujul, kõige üldisemates joontes.

Muinasjuttudes seisavad vastamisi rikas ja vaene. Rikas on julm, südametu, sageli omandanud oma vara ülekohtusel viisil, mõnikord isegi otseselt liidus kuradiga. Varaahnus hävitab inimestes kõik paremad tunded, teeb neid kiskjate taolisteks, kuna vaene säilitab oma inimväärikuse ja sooja südame. Ülekohtune rikas hukkub, õiglane vaene aga leiab oma õnne, saavutades lõpuks külluse ja heaolu.

Paljudes juttudes avaldub ühiskondlike vastuolude teema täiesti otseselt ja selgelt, ilma allegoorilise kattevarjuta. Me kuuleme siin mitte ainult kohutavalt julmast mõisnikust, kes on rahva higist ja verest otsatud varandused kokku ajanud, mida ta karistuseks oma ebainimlikkuse eest peab aastasadu maa all valvama, — veel rohkem on siin juttu ahnest peremehest, õelast perenaisest, täitmatust ja rumalast kirikisandast. Räägitakse sellest, et sulasel on võõra leib igal pool kibe, ükskõik missuguse peremehe sundimist tal tuleb täita; kõneldakse vaese vabadiku lastest, kes juba maastmadalast peavad võõra sunni all leivapalukest orjama. «Ennemuistsete juttude» suur tähendus Kreutzwaldi kirjanduslikus pärandis ja üldse kogu tekkivas eesti kirjanduses on peale kõige muu ka selles, et siin juba täie teravusega kajastuvad lepitamatud vastuolud peremehe ja vaese sulasrahva vahel.

Kui rahvaluules tavaliselt (ja selle järgi ka «Kalevipojas») põrgut sageli samastatakse mõisaga, siis siin näeme, et põrguga võrreldakse talutööd ja -elu, kuradiga aga peremeest. Sulane peab käsku kuulama, oma suu pidama, sõimu ja manamist kannatama, peremehe toiduriismetega leppima («Tänulik kuningapoeg»). Teisal saab karjapoiss iga päev armetult kolkida, nii et sellest jätkuks kolmele, aga kõhtu ei saa ta iialgi täis. Lõpuks peksab kuri perenaine kadunud lehma pärast poisikese vaeseomaks, oleks ehk mahagi löönud, kuid tarvis oli looma otsima saata, ja — «ega raibe ometigi kallist lehma maksa!».

Terav sotsiaalne kriitika ja protest on väljendatud «Puulases ja Tohtlases». Peremees, kes ei raatsi töölistele palka ja süüa anda, astub lõpuks liitu vanakurjaga ning saab sellelt sulase ja tüdruku, keda pole vaja toita, vaid ainult suvel palaval ajal nagu pastlaid ööseks likku panna (milline lõikav iroonia!). Pärast lepinguaja lõppu kaotab peremees oma näruse hinge, — ja ka kogu kokkukraabitud vara osutub ainult tühjaks silmalummutuseks. Seda rahvaluule motiivi on eesti demokraatlikus kirjanduses korduvalt kasutatud hiljemgi (näiteks J. Tamme ballaadis «Odavad orjad»).

Talumatu on õela perenaise juures vaeslapse elu: hommikust õhtuni peab ta ajama ringi rasket käsikivi, kuid tasuks on peks ja näljutamine. Kui siis lõpuks unenäo-maailmast toodud isejahvatav käsikivi kergendab vaeslapse tööd, on perenaisel kohe plaan valmis piigake minema kihutada ja imekirst enesele võtta. Kuid oma õeluse ja ahnuse tasuks põleb perenaine ära nagu takukoonal («Vaeselapse käsikivi»). Ilmekalt, olgugi passiivsel kujul, avaldub siin rõhutava kättemaksutahe. Hoopis mehisem on kuningapojast karjapoiss, kes ei jäta midagi võlgu: ütleb perenaine asjata kurja sõna, siis saab ta tosina vastu; tahab ta karjapoissi peksta, siis ähvardab see kivi või puuhaluga vastu anda; katsub perenaine näljaga poissi taltsutada, siis võtab see ise vägisi leivakaku. Lõpuks tasub ta kogu talutud kurjuse kuhjaga kätte: ajab lehmade asemel lauta näljased hundid, kes perenaise nahka panevad — ainult ta mürgine süda ja keel ei kõlba metsa-

listelegi («Kuidas kuningapoeg karjapoisikese-põlves üles kasvas»). See on rahvaluules väga populaarne motiiv, mille leiame näiteks ka soome eeposes «Kalevala».

Rahvaluule on oma põhilaadilt alati kirikuvastane, pappide ahnust, silmakirjalikkust, ulaelu paljastav. «Kui ma kõike oleksin tahtnud jutustada, mis eesti rahvas oma hingekarjaste kohta luuletanud on, siis läheksid sul silmad pärani, sest mustakuuemeestel ei lähe muinasjututegelastena kuigi hästi,» kirjutas Kreutzwald 1865. a. Schultz-Bertramile. Muinasjutt «Võllamehikesed» annab eredalt satiirilise kuju aplast ja rumalast kirikhärrast. Juba varahommikul on ta jälgimas, kas kõik palgalised on tööl. Söögiaegadel istub ta peretoas, lootes, et inimesed tema juuresolekul vähem söövad, ja sunnib peret rohkesti keelekastet võtma, et toidule vähem ruumi jääks. Pastor on niisugune vereimeja, et sulaste salapärane kadumine tekitab rahva hulgas tõsiseid kahtlusi, kas mitte püha usumees ise sulaste eluvõtja pole. Lõpuks satub ta kokku kavala sulasega, kes ahne papi igati narriks teeb. Teravalt paljastatakse kirikisanda täitmatut ahnust samuti jutus «Naljakas härjamüümine». Need mõlemad muinasjutud viskas tsaristlik tsensor 1860. a. kogumikust välja.

Mitte igakord ei avaldu aga rõhuja ja rõhutava vastuolu nii selgesti ja vahetult. See on peidetud muinasjutulikumate sündmuste ja kujude taha, kuid väljendab sama elulist sisu. Niisuguse töötavate inimeste soovunelmana võib vaadelda näiteks «Kullaketrajaid». — Eks ole need teenija-piigad või vaimutüdrukud, kes suures peretoas pikkadel talveõhtutel peavad väreleval peeruvalgusel ketrama. Kujutlus muudab takuse heide muinasjutulisteks kuldlinadeks, nad ise lapsepõlves kaugelt maalt varastatud kuningatütardeks, meelepärase külanoormehe aga vapraks kuningapojaks, kes päästab neiud sellest tüütust orjusest. Ja lonkur nõiamoor — see on tige pereemand, kes tüdrukuid alalõpmata taga sunnib; mürgijuur oleks talle parajaks toiduks, et ta sellest kärvaks, kogu piigade vaevaga loodud vara aga tuleks anda nendele endile

kaasavaraks. Taolised olukorrad ja mõttekäigud võivad olla «Kullaketrajate» aluseks.

Muidugi on niisugune allegooria väga umbkaudne, ta on õige ainult kõige üldisemates joontes — muinasjuttu ei saa võtta puhtakujulise mõistukõnena. Muinasjutul on küll alati oma ideeline sisu, oma sotsiaalne tagapõhi ja tendents, kuid ennekõike on ta inimese mõtete ja tunnete täiesti omapärane poeetiline väljendus. See on nagu kaunis ja värvikas unistuspilt, vaade otsekui mingisse teise maailma, kus vastupidiselt muinasjutuloojat ümbritsevale elule on võimalik ootamatu suur õnn, kus sügav armastus võidab kõik raskused ning katsumused ja kus headus tingimata võidule pääseb, kurjus aga oma karistuse leiab. Kangelaste püüdluste üllus, tunnete jõud ja tegudes avalduv ennastohverdavus, sündmuste ja olukordade erakordsus annab jutule tema poeetilise ereduse ja võlu, paelub kujutlust ja tekitab helgeid elamusi. Muinasjutt kisub kaasa ja rõõmustab, aga ühtlasi paneb mõtlema elunähtuste üle.

Nagu «Kullaketrajates», nii ka paljudes teistes ennemuistsetes juttudes peegeldub töötavate inimeste talumatu olukord ja püüe sellest väljapääsu leida tõelise, inimväärse elu juurde. Pärisori ei pääsenud tavaliselt kaugemale kihelkonna piiridest, — muinasjuttude kangelased aga rändavad sageli kaugele-kaugele, sinna, kus inimesed elavad hoopis teisiti, kus ei tunta puudust, kus on küllus ja õnn. Sageli esinevad muinasjuttudes vaeste, rõhutud ja kannatavate, kuid õiglaste ja tublide inimeste üleloomulikud abimehed ja nõuandjad, kes aitavad neil leida õigeid vahendeid ja teid vastaste võitmiseks ning õnne saavutamiseks. Vaene sulasrahvas tahaks paari minna, oma lapsi kasvatada, kuid juba ette on teada, et paremalgi juhtumil kujuneb nende elust kõige armetum virelemine vabadikuonnis. Appi peab tulema hea haldjas, kes aitab lapsi kasvatada, kaevuvesi toidab neid ja varrudeks antud õnnerublast kasvab igale tütrele rikkalik kaasavara («Kaksteist-kümmend tütart»). Vaese vabadiku üheksandale lapsele ei usalda keegi vaderiks tulla, kartes, et laps võiks tema toita jääda. Lõpuks palutakse vaderiks sant maantee äärest — ja selle tagasihoidlik kingitus aitab noor-

mehel edaspidi leida oma õnne («Õnnemunake»). Tolleaegset olukorda kajastavad küllalt ilmekalt ka niisugused kujutlused, nagu imepärane toitja — tühjenematu leivakott, lähker, toidukarp; või siis õnnerubla, mida võib järjest välja anda ja mis ikka tagasi pöördub omaniku taskusse. Ka sagedane suurte peidetud varanduste leidmise motiiv on muserdavast puudusest ja hädast sündinud kujutlus.

«Ennemuistsete juttude» kangelaste püüdlustes ja elujuhtumustes avaldub selgesti töötava inimese unistus paremast elust. Need kangelased tahavad omandada teadmisi ja tarkust, tungida looduse saladustesse, mõista võimalikult kõike. Korduvalt kuuleme inimestest, kellele on saanud osaks imetaolised võimed ja oskused — tohutu jõud, väledad jalad, üliterav nägemine, ületamatu käsitööoskus, linnukeele tundmine, harukordne muusika-anne jne. Kangelased omandavad imeväärsete omadustega võluesemeid, mille abil nad sooritavad enneolematuid tegusid, toovad kasu kaasinimestele ja saavutavad enesele kuulsust ning küllust. Kuid ka õnnepõlves ei kaota nad oma üllaid omadusi, ei muutu teiste inimeste rõhujateks, — nad peavad meeles omakseid, aitavad vaeseid, ei unusta tasumata tänuvõlga.

Muinasjuttudes avalduvad loomupärase materialistliku mõtlemise täiesti selged tunnused. Mõteldi võimalusest lennata õhus (suur lind, lendav küna), liikuda kiiresti maad mööda (imeviisud, imekiire ratsu), saada imetaoliste töövahendite omanikuks (isejahvatav käsikivi), saata kiiresti sõnumeid, kaugele näha ja kuulda jne. — seda kõike selleks, et kergendada oma töövaeva, suurendada tootlikkust, relvastuda kõigi vaenulike jõudude vastu ja neid võita. «Ennemuistsete juttude» romantika pole passiivne, lepitav, suigutav väljamõeldis, vaid aktiivne romantika, mis püüab tugevdada inimese elutahet, õhutada rahulolematusele julma tegelikkuse vastu, näidata elu ümberkujundamise vajadust.

Muinasjuttudes on elu sageli kaunistatud, ülekullatud, «muinasjutuline», tihti on siin tegelasteks kuningad, kuningapojad ja -tütred, kõneldakse säravatest

lossidest, kuldsetest tõldadest jne. Seda kõike tuleb käsitada kui puhtvälist muinasjutupärast dekoratsiooni, sisu ja elutunnetus on aga ometi täiesti rahvalik, talupoeglik. «Tegeliku elu vaesus on kujuteldava elu läte,» ütleb Tšernõševski. Needki kujutlused on sündinud tegelikkuse halluse ja armetuse pinnalt, millele vastukaaluks fantaasia lõi väljamõeldud maailma. Katsed võtta näiteks kuninga nimetust sõnasõnaliselt ja teha siit mingeid otseseid järeldusi on viinud kõige jämedamatesse vassingutesse. See on muinasjuttude kunstilise olemuse mittemõistmine, rahvaluulele omaste võtete ja poeetilise karakteriseerimise vormide ignoreerimine, sest tegelikult peituvad ka nende luuleliste nimetuste taga enamasti ikkagi lähemast külaühiskonnast nähtud kujud. Et aga ka kõnesolevais traditsioonilistes kujundusvõtetes peitub teatav hoiak ja suhtumine, selle vastu ei tule vaielda. Orjapiigad osutuvad kuningatütreiks, karjapoiss kuningapojaks, halvakspeetud kolmas vend võidab kuningatütre käe ja poole kuningriiki — eks ole ju seegi vihje igas lihtsas inimeses peituvaile võimeile ja eeldustele, mõistaandmine, et karjapoiss ja teenijavaim on lõpuks samasugused inimesed kui kuningalapsedki.

«Ennemuistsete juttude» kangelaste kujudes ja elujuhtumustes tõstetakse suure poeetilise ilmekusega esile parimaid inimlikke omadusi: ausust, õiglust, südamepuhtust, vabadusearmastust, julgust, vaprust, tänulikkust, heldust, omakasupüüdmatut abivalmidust, töökust, tarkust, ka kavalust kurjade jõudude vastu, õilsat sõprust ja tõelist armastust, mis ületab kõik takistused. Seevastu alatus, kõrkus, õelus, silmakirjalikkus, rumalus, ihnsus, kadedus, isekus, vara- ja võimuahnus saavad oma teenitud palga. Siin on rahvas kõigile elunähtustele andnud oma põhilise eetilise hinnangu, siin on kristalliseerunud tema moraalsed tõekspidamised, põlvest põlve edasiantav elutarkus. Selles avaldub suur sisemine ilu, kõrged ideaalid, tundmuste rikkus ja tõeline poeesia.

Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistseid jutte» iseloomustab suurepärane, elav ja ilmekas rahvalik keel. Siin järgneb kõnekäänd kõnekäänule, vanasõna vanasõ-

nale, üks rahvapärane võrdlus, metafoor või perifraas teisele. Sageli iseloomustavad need ütlused ja kujundid väga konkreetselt omaaegset elu-olu, mõtte- ja kõnelaadi, näiteks: *malk mõõdab selga, käed tööst tuimad kui puunotid, hakkas vara nuiama, päike seisis juba noores lõunas, otsis kõrva tagant nõu, kosilased sõidavad ühel hommikul seitse suitsu läbi, võttis viinad vastu, laisa veri küünte all, kena kui oakaunakene, perenaise lihavaagen kerisel kiirustab rätsepa nõela, rahvast langes kui rahet kokku* jne. Neid muinasjutte lugedes tunned tõelist, võltsimatut rahvalikkust. «Ennemuistsetel juttudel» on hindamatu tähendus eesti ilukirjandusliku proosa arengus, selle viimisel rahvapärase jutustuslaadi kindlale alusele.

Nagu muinasjuttude sisus, nii ka nende esituslaadis näeme realistlike ja romantiliste joonte seostumist ja kokkusulamist üheks kunstiliseks tervikuks. «Ennemuistsete juttude» stiil on märksa arendatum kui rahvajutustajatel, Kreutzwald on siia kunstikavatsuslikult toonud paljusid kirjanduslikke elemente. Seda tähelepandavam on, et muinasjuttudes põhiliselt on saavutatud stiililine ühtlus, vormi vastavus sisule.

«Ennemuistseid jutte» on hilisemal ajal mõnikord tahetud käsitleda lastelektüürina. Kuid kirjandusajalooliselt on alati vaja silmas pidada, et omal ajal ei paelunud nad hoopiski mitte ainult lapsi. Huvitava tunnistähe sellest, kuidas «Ennemuistseid jutte» terve perega otse eneseunustuseni loeti, kuidas raamat pärast kogu ümbruskonna talust tallu läbi rändas, leiame 1903. a. Kreutzwaldi 100. sünniaastapäeva puhul ajalehe «Uus Aeg» ühe sõnumisaatja mälestuskillus. Seda huvi ja tähelepanu ei saa muidugi seletada ainult tolleaegsete lugejate lapseliku tasemega kirjanduse asjus — täiesti ilmne on ka see, et nagu «Reinuvader Rebane» ja «Kilplased» olid adresseeritud teadlikule ja elukogenud lugejale, nii ka «Ennemuistsed jutud» on kirja pandud pigem täiskasvanuid kui lapsi silmas pidades. Küll Grimmide austaja ja ilmselt nendelt tunduvaid mõjutusigi saanud, oli Kreutzwald selles mõttes ometi lähemal Andersenile või Perrault'le. Nii mõnigi

tema muinasjutt ei tundu hoopiski lasteloona, vaid läheneb olustikulisele novellile; enamuse juttude ühiskondlik alltekst ja paljastav tendents eeldab küpsemat lugejat-kuulajat, kes oskab allegooria sisusse tungida ja ka ridade vahelt mõtet tabada. Igal juhul on meil «Ennemuistsete juttude» näol tegemist omapärase ja huvitava raamatuga, mida võime täie õigusega pidada tekkiva eesti proosakirjanduse tähtteoseks.

1952

KREUTZWALDI JUTULOOMINGUST

Eesti demokraatliku kirjanduse alusepanijat Fr. R. Kreutzwaldi tunneme ennekõike Lauluisana — rahvuseepose «Kalevipoeg» koostajana, mis on tema elutööks ja suurimaks loominguliseks saavutuseks. Tunneme teda ka kui Viru laulikut — väljapaistvat luuletajat ja luule-eestindajat, kellel meie poeesia edasisele arengule on olnud erakordselt suur mõju. Kuid Kreutzwaldi võime õigusega nimetada ka eesti proosakirjanduse rajajaks. Eeskätt tuleb siin silmas pidada «Eesti rahva ennemuistseid jutte», värvikat ja mõtterikast raamatut, milles rahvasuust kuuldud muinasjutud väljapaistva oskuse ja kirjandusliku maitsega on arendatud tõelisteks kunstiteosteks. Nende kõrval väärib tõsist tähelepanu samuti Kreutzwaldi üsnagi ulatuslik jutulooming, mis leidis väga sooja vastuvõttu rahvahulkades möödunud sajandil ja on mõnes osas huviga loetav ka tänapäeval.

Jutukirjanikuna astuski Kreutzwald esmakordselt eesti lugejate ette 1840. a. oma «Wina-katkuga». See on osalt kirjanduslikele eeskujudele toetuv pikem karskuseteemaline külajutt,[1] milles juba selgesti ilmneb Kreutzwaldile põhiliselt iseloomulik võitlev hoiak halbuste ja väärnähtuste vastu rahva elus, püüe nende väljajuurimiseks kaasa aidata. Kirjanik astus võitlusse

[1] Pikka aega käsitleti «Viina katku» üksnes kui tõlget šveitsi-saksa kirjaniku H. Zschokke teosest «Branntweinpest». Lähemad võrdlused on aga näidanud, et Kreutzwald tegelikult siiski on loonud täiesti iseseisva teose, kus mitte ainult olustik, vaid ka enamus kujusid ja sündmustik on hoopis erinevad Zschokke raamatust.

alkoholismi kui ähvardava pahega, mis levis otseses seoses feodaal-pärisorjusliku korra kriisist tingitud rahva süveneva viletsuse ja üha kasvava rõhumisega, kusjuures mõisnikud talupojalt viimsete veeringute kättesaamiseks joomist oma rohkete kõrtside kaudu igati soodustasid.

Kahe aasta pärast jõudis sõprade algatusel trükki ka Kreutzwaldi poolt juba koolipõlves (1820) tõlgitud sentimentaalne rahvaraamatuke «Wagga Jenowewa ajjalik elloaeg».

«Wina-katk» ja «Wagga Jenowewa» on kirjaniku esimesed ettevalmistusliku iseloomuga tööd. Kuid ka sellistena oli nendel tollal täita küllaltki oluline osa (seda tõendab ka asjaolu, et mõlemaid avaldati hiljemgi uustrükkidena), sest eesti kirjandust ei olnud tegelikult veel olemaski. Esimesed tähelepanuväärsemad jutud, mis oma hoiakult põhjalikult erinevad varasemate balti-saksa literaatide didaktilis-moraliseerivatest eestikeelseist «jutu ja õpetuse» raamatukestest, hakkasid alles ilmuma (Faehlmanni «Tühhi jut, tühhi lorri» 1842. a. kalendris, Suve Jaani «Luige Laus» 1843).

1840-ndail aastail sai alguse Kreutzwaldi ulatuslik rahvavalgustuslik kirjamehetegevus nii kalendrilisades kui ka eri väljaannetes («Sippelgas», «Ma-ilm . . .» jt.). Ka enamik Kreutzwaldi jutte ilmus tema poolt kolmekümne aasta jooksul toimetatud populaarses «Kasulises Kalendris», millel oli oma aja kohta erakordselt suur levik. Märkimist väärib kahtlemata ka kolmes köites ilmunud «Ma- ja Merre-piltid» (1850—1861), milles kirjanik püüdis pakkuda huvitavat ja õpetlikku, rahva silmaringi avardavat lugemisvara. Kaks esimest raamatut moodustavad sisuliselt terviku samade tegelastega, siin kujutatakse reisi- ning jahiseiklusi Lõuna-Aafrikas ja Tseilonil; üldse võiks seda pidada esimeseks romaaniks eesti keeles. Kolmas raamat jutustab uurimisekspeditsioonist Põhja-Jäämerel. Tegemist on siin muidugi ainult tõlgetega, kuid see ei kahandanud nende väljaannete osatähtsust tolleaegse vähese eestikeelse lugemisvara hulgas, ja veel 1880-ndail aastail ilmusid «Maa- ja Mere-pildid» teises trükis.

Kreutzwaldi jutulooming on tihedalt seotud tema

rahvavalgustusliku tööga ja teenib põhijoontes samu eesmärke, kusjuures mõnelgi puhul, eriti kalendrijuttudes, kunstiline kujutamine annab maad otsesele praktilisele nõuandele, publitsistlikule sõnavõtule või poleemilisele väljaastumisele. Seda tuleb tema juttude juures nende ilmumisaega ja -kohta arvestades mõista kui ajaloolist iseärasust.

Kreutzwaldi tähtsamatest juttudest, mis ilmusid peaasjalikult 1850-ndail aastail, on ühed oma laadilt allegoorilis-satiirilised, teistes aga kujutatakse otseselt kaasaegset külaelu. Allegooria kasutamisele suunas Kreutzwaldi ratsionalistlik-valgustusliku kirjanduse eeskujude ja teatava loomupärase kalduvuse kõrval ilmselt ka asjaolu, et tollal puudus võimalus sotsiaalsete küsimuste otseseks käsitlemiseks, — tublisti said «kirjakohitsejate» käes kannatada mõistukõnedki.

1848—1851 avaldas Kreutzwald «Kasulises Kalendris» ja 1850. a. eri raamatuna «Reinowadder Rebbase». See on eestindus laialt levinud ja paljude autorite poolt kasutatud vanast rahvusvahelisest mõistujutust, milles loomalugude vormis paljastatakse mitmesuguseid klassiühiskonna pahesid. Võttes aluseks peamiselt Goethe värsivormilise teose, on Kreutzwald seda õnnestunult kohandanud meie oludele. Teose ümbertöötamisele on kirjanikku tõenäoliselt juhtinud rebaselugude populaarsus ka eesti rahvaluules, kust ta on muuhulgas täiendavalt sisse võtnud terve rea motiive ja sündmusi.

Reinuvader Rebane, Kurjasünnituse mõisa isand, on ülekohtu, omavoli ja verise vägivalla elavaks kehastuseks, kuid oma kavaluse, piiritu julgumuse, silmakirjatsemis- ja valetamisoskuse tõttu pääseb ta alati karistusest. Reinuvader teab, et kuningas Lõukoer teda vajab ja hindab, et ilma tema kavala nõu ja abita ei või valitseja aujärg ülal seista — ja on seepärast kindel, et kuningas andestab talle kõik tema häbiteod. Mõistes, et «weiked wargad puakse wõlla, sured tõstetakse tõlda», paneb Reinuvader Rebane mängu kogu oma alatuse — ja saavutab sellega võimu teiste üle. Tal läheb lõpuks korda saata oma vaenlased viletsusse ning häbisse, ise saab ta aga kuninga asevalitsejaks ja pitserisõrmuse hoidjaks. Kurjus, salakavalus ja

ebaõiglus triumfeerivad tolles ühiskonnas, mille saaduseks ja tüüpiliseks esindajaks on Reinuvader.

Teravalt paljastatakse Reinuvaderi tembutuste kaudu usulist silmakirjalikkust ja vagatsemist, mis enamasti on just varjuks ülekohtustele tegudele. Valitsevate olude naeruvääristamiseks kujuneb ka see, et kuningakoja papina esineb oinas, kohtukirjutajana pärdik ning kogu pärdikute suguselts on kuninga õukonnas tähtsail kohtadel ja suures lugupidamises. Samal ajal on ka Reinuvaderi enese suu läbi tehtud ühiskonnakriitilisi vihjeid: teravalt pilgatakse rõhujate käsilasi ja oma rahvuse salgajaid — kadakasaksu, näidatakse tagurliku köstrite-kirjanduse rahvavaenulikku olemust jne. Suure oskusega on «Reinuvader Rebases» kasutatud rahvapäraseid satiirivahendeid feodalismivastase võitluse ideede väljendamiseks. Rahvajuttude tuntud tegelaste — rebaste, karude, huntide, pärdikute, oinaste jt. näol paljastatakse siin igasuguseid rahva rõhujaid: mõisnikke, pappe, kroonuametnikke ja monarhi ennastki, näidatakse nende omavahelisi arveõiendusi ja metsikut purelemist ülevõimu pärast.

Vägivallale rajaneva ühiskonna hukkamõist enam või vähem varjatud kujul läbib kogu juttu. Selle lahtimõistatamisele juhib Kreutzwald lugejat otseselt nii motos kui ka lõpplauseis. «Ellajate teggo näitab mõnda Mailma kombet», märgib ta. «Ennemuistene jut ja tõssi jookswad üllemal juttus kõrwistiko; kes sõeluda oskab, leiab siin ja seal mõnne õppetuseiwwa». Et lugejad kirjaniku mõttest täielikult aru said, seda näitab teose erakordne populaarsus ja suur levik: juba Kreutzwaldi eluajal ilmus «Reinuvader Rebane» mitmes trükis. Jutu tendents oli aga arusaadav ka tsaristlikule tsensuurile ja seepärast kärbiti seda rängalt, kohati tervete lehekülgede kaupa; eriti sai kannatada 1860. a. väljaanne, mida tsensuur pidas kinni kaks aastat ja kus teksti kõrval «parandati» isegi illustratsioone (eesli kaelast kõrvaldati rist!).

Kreutzwaldi «Kilplased» (1857) põhineb saksa rahvaraamatu «Schildbürger» eeskujul, teatavas osas on aga kirjanik saanud oma tööks tõuget ka eesti folklooris esinevast hõimude pilkest. «Kalkuni keelest Maakeele

tõlgitud ja meie külade komblikuks mõnes tükis ümbersolgitud» jutu suurt populaarsust näitab kõige veenvamalt see, et kilplaslood on Kreutzwaldi vahendusel muutunud tõeliseks rahvaluuleks ja «kilplane» saanud rumala ning põikpäise inimese üldnimeks. Kilplaste «imevärklikkudes» narrustes ja alpusetraditsioonides on antud omalaadne satiiriline üldistus elus esinevast tagurpidikiskuvast ebateadlikkusest ja rumalusest ning selle halenaljakatest tagajärgedest. Kreutzwald kui valgustaja taotles ka sellega oma põhilist eesmärki: õpetada rahvast mõtlema, tõelistest teadmistest ja tarkusest lugu pidama. Selle põhiteemaga seoses leiame ka «Kilplastes» torkeid kadakasaksluse, rahvavaenuliku kirjanduse, eriti aga vana kirjaviisi pihta, mida samuti välja naerdakse ühe Kilpla narrusena. Kilplaste soov ja kindel tahtmine on, et nende kallis keelemurdes kõikumata püsiksid «kõik vanast päritud kunstlikud jooned», nad on uue kirjaviisi vastu, kus «kirjasõna välja näitab, kui tuleks ta rahva suust ja ei mitte raamatust.» Vana kirjaviisi pooldajate pilkamisega pidi Kreutzwald asendama puhtpoliitilise satiiri, mis ei pääsenud läbi tsensuuri.

Oma laadilt «Kilplastele» lähedane, ent konkreetsema sotsiaalse sisuga jutt on «Tuisulased» (ilmus 1859. a. kalendris). Selle otseseks ajendiks on olnud tollal toimuv äge võitlus uue ja vana kirjaviisi vahel. Viimast kujutab Kreutzwald allegooriliselt kandiliste ratastega vankrina, nelja varrukaga kuuena jne., näidates selle võõraste poolt kasutusele võetud kirjapruugi täielikku sobimatust eesti keele laadile. Kuna aga võitlus kirjaviisi pärast sai tolleaegsete ühiskondlike võitluste lahutamatuks osaks, sest vana kirjaviisi kaitsjaiks olid ennekõike pastorid ja teised kõige vana ning iganenu eestseisjad, siis kasvas ka Kreutzwaldi jutt «Tuisulased» üle oma esialgsest kitsamast eesmärgist. Teravalt naeruvääristades igasugust tagurlust ja nürimeelset konservatiivsust omandas see kogu antidemokraatlikku leeri paljastava sisu. Tuisulased on meeleheitlikult igasuguste uuenduste vastu: tahab keegi midagi muuta või teisiti teha, siis aetakse ta kui kärnane koer maalt välja või tõmmatakse puuoksa. Eriti on selle

tagurluse tugisambaiks vaimulikud («Taara-hie vahid»). Tuisulaste silmad kardavad valgust, nad ei suuda ega tahagi midagi näha, kobavad käsikaudu ja põrkavad ninadega vastu seinu. Õnnekombel olid tuisulaste esivanemad roomamise lõpetusel kahel jalal kõndima hakanud — vastasel korral oleksid tuisulased tänapäevani elajate kombel neljatöllakil käinud, ja häda igaühele, kes nende käiku läheks teisiti seadma. Tuisulaste näol ründab kirjanik ka rahvareetjaid — võõraste tallalakkujaid ja poolpimedaid, kes end suurteks tarkadeks ja rahvajuhtideks peavad, kogu Tuisula eluolu täiuslikuks ja veatuks kiidavad ning end lõpuks «Tuisulandi rahvaks» kuulutavad. Oma allegoorias näitab Kreutzwald tolleaegsete eestikeelsete ajalehtede — «Perno Postimehe» ja «Tallorahwa Postimehe» tagurlikku suunda, kuna need kaks nurgeliste ratastega postivankrit veavad rahvale kõike «targematel juba võerdu jäänud vana risu ja koli». Tagurlaste eesmärgiks on inimesi pimestada, sest «mida rumalamaks kuskil rahvas jääb, seda paremat lüpsilehma leidvad need, kes igapääv sest rumalusest piima ja koort endale oskavad lüpsta.» «Tuisulasi» võib iseloomustada esimese teosena eesti kirjanduses, mida algusest lõpuni läbib terav ühiskondlik satiir.

Kaasaegset külaelu kujutavates juttudes pidi kirjanik tsensuuriolusid arvestades ühiskonnakriitilistest mõtteavaldustest ja mõistaandmistestki peaaegu täiesti loobuma. Talle olid hästi teada need vintsutused, mida Faehlmannil tuli taluda «Tühja jutu» puhul, samuti põrkas ta ise ametivõimudega kokku oma varasemas publitsistikas talurahva olukorra tõepärase valgustamise pärast. Jäi üle sõidelda harimatust ning ebausku ja anda kirjanduslikus vormis eeskujusid praktiliste olustikuliste küsimuste lahendamiseks; kui siin-seal läkski korda tähelepanu juhtida elu mõningaile tõsisematele varjukülgedele, siis ei olnud ometi võimalust selgitada nende sügavamaid põhjusi.

1853. a. «Kasulises Kalendris» ilmunud «Ühes ööpildis» jutustab mina-tegelane, kuidas ta kord noore kooliõpetajana pimedal sügisööl teelt eksides sattus armetusse taluosmikusse ja sai seal elavate inimeste

viletsuse ning masendava vaimutuimuse tunnistajaks. See on sünge olukajastus, vastandlik talupoja-elu idülliliselt kujutavatele juttudele pastoritest ja köstritest «kirjanike» poolt. Kreutzwald mõistis, nagu näeme ta kirjadest, et joomine, kõlvatus ja vaimne toorus on muserdava sotsiaalse olukorra, julma pärisorjusliku rõhumise tulemus, — kuid seda oli tollal muidugi võimatu otseselt välja ütelda. Jutustuses avaldub kirjaniku sügav kaasatundmine nendele inimestele, tema mina-tegelane võib aga ainult soovida moraalset eneseparandamist ning lohutada pikkades usulistes tiraadides lootustega sealpoolsele elule. Sellest piiratusest ja pealesunnitud ühekülgsusest hoolimata oli jutustus tõepärase elupildina süüdistuseks ja protestiavalduseks kehtivate ühiskondlike olude vastu.

Jutustuses «Paar sammokest rändamise-teed» (1853) leidub mõningaid üsnagi huvitavaid pilte möödunud sajandi alguse külaelust Põhja-Eestis; meeldejääv on episood 1812. a. sõjapäevilt. Üldiselt jääb küll jutustuse käsitlusala võrdlemisi kitsaks, tähelepanu on pööratud peamiselt tütarlapse Mari elukäigu nukker-lüürilisele kujutamisele ja leinatunnetele tema varase surma puhul. Täiesti tõepäraselt on selle jutu tekkelugu seostatud kirjaniku lemmiktütre Marie Ottilie surmaga 1851. a. Töö juures on kirjandusliku eeskujuna kasutatud saksa kirjaniku Jean Pauli üht temaatiliselt lähedast jutustust. Oma tundeehtsuse ja sügava elamuslikkusega oli «Paar sammokest» ometi esileulatuvaks teoseks tekkivas eesti jutukirjanduses.

Kreutzwaldi juttudest üheks õnnestunumaks on 1854. a. kalendrilisas ilmunud «Videvik». Jutustuse «kangelasteks» on kolm kohalikku rahameest ja sakste sabarakku, tekkiva eesti maakodanluse esimesi tüüpe — Arina aidamees, Kukla mölder ja Värtmetsa kubjas. Need mehed, «ehk neil kül paljo saksakeelt suus ei ole», on siiski «meele ja südame poolt enam saksad kui talopoead». Kupja-Villemi tädipoja, hulkuri ja päevavarga Hansuga koos tegutsedes õnnestub kellelgi linnast tulnud kelmil neid külarikkaid haledasti sisse vedada. Kuulutades end rahaaukude ülesleidjaks ning osavalt ära kasutades aidamehe, möldri ja kupja

nürimeelset ahnust ning rumalat ebausku, petab kelm nendelt «rahakasti väljatoomise pandiks» välja suurema summa raha, ehteasju ja noore täku, kadudes siis koos teda «taga ajama» läinud Hansuga.

«Videvik» on kirjaniku poolt kalendrisse pandud kui kergeusklikkust ja ebausku ning selle võimalikke kurbi tagajärgi näitav jutustus; seda rõhutab ka sündmustiku lõppu paigutatud õpetlik selgitus ning kokkuvõte. Kuid tegelikult omandab jutustus, tänu kujutatavatele tüüpidele, teise ja hoopis laiema mõtte — kujuneb eestlaste endi keskelt tõusnud nöörijate anekdootlikuks väljanaermiseks. Lugeja ei tunne kaasa kelmuse «ohvritele», vaid parastab neid pealegi; mida suurem on nende juhmus ja mida rängem sissekukkumine, seda naljakamaks olukord muutub. Õpetliku jutu koore all peitub siin rohkesti satiiri elemente.

Jutustuse kujud on joonistatud ilmekalt ja elulise tõepäraga, kirjanik on neid tabavalt iseloomustanud nii nende välimuse kui ka kõne ja käitumise kaudu. Sündmustik on osavalt sõlmitud, kujutatud episoodid antakse huvitavalt ja meeldejäävalt. Ülesehitus on lihtne ja kompaktne, seejuures lühijutule omase teravdatud lõpplahendusega. Alla kriipsutades teose rahvalikkust on kirjanik selle esitanud vana külasepa Hiiu Käspri jutustusena.

«Videvikus» on rohkesti sisse põimitud mitmesuguseid muinasjuttude elemente, kusjuures aga üleloomuliku uskumist naeruvääristatakse kui rumalust ja paljastatakse selle kasutajaid kui kelme. Rahvaluuleliste sugemete ja elu realistliku kujutamise õnnestunud ühendamise kaudu on Kreutzwald «Videvikuga» andnud meie varasema kirjanduse ühe huvitavama ja kunstiküpsema lühijutu.

«Põllumees ja ammetmees» (1858. a. kalendris) õhutab talude päriseksostmisele ja suunab talumajanduse tulutoovamale ümberkorraldamisele. Kirjanik püüab siin näidata, kuidas talupoeg peaks vastavalt uutele ühiskondlikele suhetele oma tööd ja elujärge seadma, et jõuda majanduslikult kindlamale jalale. Samal ajal kujutatakse kerge elu otsijate — mõisasundija ametisse või kaupmeheisandaks püüdjate taotluste luhtu-

mist. Ehkki kunstiline kujutamine on hõredavõitu ja paiguti varjamatult esile kipub otsene õpetus — mitte ainult elukorraldamises üldse, vaid kuni põllurammutamise üksikasjadeni —, sisaldab jutt rohkesti huvitavat tolleaegsete inimeste ja olustiku tundmaõppimiseks.

Ulatuslikumat läbilõiget omaaegsest eesti külaelust ja ajajärgule iseloomustavatest ideelistest vastuoludest on Kreutzwald püüdnud anda pikemas jutustuses «Mihkel Põllupapp» (ilmus «Kasulises Kalendris» 1865—1873 pealkirjata, nimetatud nii hiljem keskse tegelase järgi). Jutustuse põhiliseks teemaks on haridussõbraliku ja ratsionalistlik-valgustusliku maailmavaate võit vana pietistlik-kirikliku ja palvevendliku, kõike «ilmalikku» eitava ellusuhtumise üle.

Ülevainu talu peremees Mihkel Põllupapp on vana laadi inimene, vagatseja ja kirikumees, sallimatu «ilmalaste» vastu. Sündmustiku käigus vabaneb ta aga nendest kahjulikest ja vääradest eelarvamustest. Selleks mõjustavad teda ennekõike kokkupuuted uute vaadetega inimestega: need on sulane Hans Virk, samasse külasse asunud edumeelne peremees Peeter Mõistand ja uus kooliõpetaja. Hans Virk, kuigi ta pole otseselt usuvastane, keeldub minemast kirikusse ja palvemajja, kuna talle on vastuvõtmatu usuline silmakirjatsemine, vagatsemine ja kitsarinnaline sektantlus. Ülevainu sulane laulab ilmalikke laule, loeb õpetlikke raamatuid ja peab vajalikuks rahva vaimuharimist. Ka Peeter Mõistand on suur raamatusõber, elava vaimuga ja nupukas mees. Oma majapidamise kordaseadmisega annab ta eeskuju kogu ümbruskonnale ja üldse toob uut õhku siia kaugesse metsatagusesse nurka. Ka uue kooliõpetaja poolt saavutatud head tulemused laste õpetamisel ei jäta Mihklile mõju avaldamata. Teiselt poolt käib üpris halvasti Ülevainu peremehe vanema poja käsi, kes läks koduväiks usklikku peresse: kogu vagadus osutus ainult tühjaks tembutamiseks ja «usklik» äi sattus viimaks isegi vangi varguse varjamise pärast. Kõige selle tõttu jõuab Põllupapp oma elulookul äratundmisele, et tema palvevendlik mõtte- ja teguviis on sageli olnud ekslik ning ebaõiglane.

Kujutades neid olukordi, asjaolusid ja inimestevahelisi suhteid, mis panid kõikuma vana talumehe igandlikud vaated, on kirjanik andnud võrdlemisi mitmekülgse pildi ühe küla ärkamisest, seal uuema-aegse elukäsituse ja avarama maailmamõistmise võidulepääsust. Jutustust läbivaks süžeeliseks peajooneks on sulase Hansu ja peretütre Elsa armastus ning lahusolek noormehe kroonuteenistuses viibimise ajal.

«Mihkel Põllupapp» on esimene taoline ulatuslikum proosateos eesti kirjanduses, mis üsnagi laiahaardelise sündmustiku kaudu taotleb näidata uue ja vana vastuolusid tolleaegses ühiskonnas. Jutustuse kunstilist taset on aga ilmselt kahjustanud pikaajaline järkjärguline valmimine; teos, mis oma mahu poolest võiks peaaegu romaani mõõtmed välja anda, on võrdlemisi ebaühtlane, kompositsiooniliselt laialivalguv (kirjaniku enda sõnade järgi kaldub ta «ühte puhku jutustamise teelt kui juhivitsata vanker kõrvale») ja rohkem sündmusi refereeriv kui vahetult kujutav.

Viimaseks Kreutzwaldi jutuks on 1874. a. kalendris ilmunud «Uus koolmeister», mis oma tegevuskoha poolest on eelmise teosega seotud. Peamine tähelepanu on siin pööratud eesrindlike pedagoogiliste vaadete tutvustamisele, kusjuures nende kandjana kirjanik kujutab vene keele õpetajat, vana väljateeninud «underupserit» Ivanovi. Kohalikku pastorit kui uue kooliõpetaja ideelist vastast on aga jutus näidatud negatiivses valguses ja sündmustik lõpeb tema moraalse lüüasaamisega. Kõige selle tõttu pidi töö terveni kümme aastat avaldamisvõimalust ootama, sest «Uut koolmeistrit», mis oli tsensorile esitatud juba 1864. a., ei lubatud tollal kirikusaksa riivava suhtumise pärast avaldada.

Kreutzwaldi jutud ei ole küll tema pärandis kõige olulisemal kohal. Kuid ka sel juhul, kui kirjanik poleks midagi avaldanud peale oma juttude, kindlustaksid need temale ometi väljapaistva asendi vanemas eesti kirjanduses. Kreutzwald püüdis oma juttudes, olgu allegooriliselt või vahetult — kuivõrd olud seda võimaldasid — käsitleda sotsiaalseid teemasid. Kirjaniku eesmärgiks on võitlus vana ühiskonna mitmesuguste väär-

nähtuste, igandite ja eelarvamuste vastu, tema jutte läbib järjekindel uuendusmeelne ja valgustuslik ellusuhtumine, mistõttu need on oma põhiolemuselt vastandlikud samaaegsele kösterlik-moraliseerivale jututoodangule.

Olgu tähelepanu juhitud ka sellele asjaolule, et Kreutzwaldi jutud levisid möödunud sajandi kohta enneolematul hulgal ja omandasid tollal erakordse populaarsuse. Seda näitavad «Reinuvader Rebase» ja «Kilplaste» ikka uued kordustrükid, samuti väga suures tiraažis ilmunud kalendrites avaldatud tööde levik — ka kõige kaugemate kolgasteni. Ei ole kindlasti liialdus, kui ütelda, et «Kasulise Kalendri» jutukirjutaja oli tollal kõige loetavam autor — olgugi et enamik lugejatest tema nimegi ei teadnud (kalendrijutud ilmusid anonüümselt, samuti kui Kreutzwaldi teistegi proosateoste esimesed väljaanded). Selsamal ajal, kui raamatukeste trükiarv kõikus 1500 ümber, levisid kalendri jutujätkud mitu ja mitu korda suuremal hulgal (nii näiteks «Videvik» 5400, «Põllumees ja ametmees» 7600, «Tuisulased» 8000, «Põllupapp» isegi 10—12 000 eks.). Nii laialdast lugejaskonda ei olnud ühelgi jutukirjanikul enne Bornhöhe ja Vilde teoste ilmumist.

Muidugi on Kreutzwaldi juttudel oma erijooned, mis ei jää tänapäeva lugejale märkamata. Need on ju ikkagi oma aja teosed ja kujutavad endast meie proosakirjanduse varasemat arenguastet. Iseloomustav on valgustuslikele autoritele omane õpetlikkuse tendents ja sageli teatav kuiv mõistusepärasus, kus elupildid teenivad peamiselt autori teeside näitliku kinnitamise eesmärki. Sellega on seotud tavaliselt kujude must-valge jaotus ja teatav psühholoogiline pealiskaudsus. Kuid me ei saa kirjanduse omaaegsetele avaldustele läheneda tänapäevaste nõudmistega, vaid peame hindama nende tolleaegset edasiviivat osa. Ja siis tuleb kahtlemata esile tõsta paljude elust nähtud omaaegse ühiskonna mitmesuguste tüüpiliste kujude loomist, kirjaniku kaasaja — eriti külaelu — küllaltki mitmepalgelist ja laiahaardelist pilti, kusjuures ei saa eitada realistliku, tõetruu jutustamise tähelepandavaid algeid.

Esimesena meie kirjanduses kasutas Kreutzwald satiirilise kujutamise võimalusi, peamiselt tema klassikalises allegoorilises vormis.

Kreutzwaldi jutuloomingu saatus kodanlikul ajal on veelkordseks näiteks reaktsioonileeri suhtumisest rahvusliku kirjanduse rajaja pärandisse. Estetistliku hoiakuga kirjandusloo mõningat huvi pälvis ainult «Paar sammukest», milles nähti asitõendit Kreutzwaldi iseloomustamiseks puhtakujulise romantikuna. «Reinuvader Rebast» ja «Kilplasi» käsitleti ainult tõlgetena ja peeti seejuures noorsoolektüüriks. Ülejäänud juttudest lähevad omaaegsed kirjanduslood tavaliselt mööda täielikku vaikimisega; neid ei avaldatud uusväljaannetena ja seetõttu vajusid nad aastakümnete jooksul hoopis unarusse. Alles Kreutzwaldi 150. sünniaastapäeva puhul väljaantud teostekogust saavad lugejad esmakordselt tervikliku ülevaate ka tema proosast.

Põllupapi-loos rõhutas Kreutzwald otseselt oma seisukohta, et see, kes elu tõepäraselt tahab kujutada, «peab valgust ja varju nõnda andma, kuda mõlemad tema silma ete astuvad.» Seda elulise tõetruuduse nõuet, mis on täielikus vastavuses kogu tema arusaamisega kirjanduse ülesannetest ja eesmärkidest, on kirjanik oma juttudes teadlikult püüdnud jälgida. Võime sellepärast Kreutzwaldi õigusega pidada realismi üheks ettevalmistajaks eesti kirjanduses. Küllalt oluline osa on selles mõttes just tema seni suhteliselt alahinnatud ja varjujäänud jutuloomingul.

1953

VIRU LAULIK JA MEIE LUULETRADITSIOONID

Rahvusliku luule tõelisest algusest võib kõnelda siis, kui poeetiline looming kõige vahetumalt seostub rahva eluga ja rahvaluulega — töötavate hulkade endi kunstilise loominguga. Sest alles sellelt aluselt kasvav luule suudab kõige mõjukamalt väljendada rahva mõtteviisi ja elutunnetust, teha seda laiadele hulkadele kõige mõistetavamal ja südamelähedasemal viisil. Oskavad ju rahvalaulikud, rahva enese keskelt tõusnud luuleandelised inimesed «kõige osavamalt rahva tundmustele sõna anda,» nagu Kreutzwald seda õigesti rõhutas. Nendelt õppides, nende ainevalda ja poeetilise kujutuslaadi iseärasustesse tungides, seda loovalt kasutades ning edasi arendades kasvab ja rikastub rahvuslik luulevara.

Eestikeelsete (või õigem: eesti keele taoliste) lausete värsiridadeks väänamisega oli tegeldud juba XVII sajandist saadik, millest on ka meieni säilinud terve rida nii vaimuliku kui ilmaliku sisuga näiteid. Kuid nendest eesti luule algust lugeda oleks küll vaevalt põhjust. Võõraste, saksa või rootsi literaatide poolt kirjutatud juhuluuletustel ei olnud rahvaga mingit kokkupuudet, talupojakeelt kasutati nendes peaasjalikult pentsiku efekti ja iseäratseva meelelahutuse eesmärgil rikaste linnapatriitside pulmalaua ääres. Vaimulikud laulud olid küll rahva jaoks «ümber pandud» ja neid pruugiti jumalaorjuse viisipäraseks läbiviimiseks, aga sellest mingit luulet otsida ei tulnud vist väevõimuga kirikusse sunnitud rahvale kunagi pähe. Ainult mõni köster võis siit eeskuju ja vaimuvalgust saada, nagu näiteks too Käsu Hans Puhjast, kes oma nutulaulus

kaebleb tsaari väeülemate raske käega varemetehunnikuks muudetud Tartu linna haleda saatuse pärast. Tundmatu autori pastoraal «Tomas ja Liso» XVIII sajandi lõpust meenutab pisut hilisemaid Timoleon Neffi eestiainelisi maale, millel peened aadlipreilid ja härrad on naljaviluks talupojariided selga tõmmanud ja etendavad rokokoolist idülli... Seevastu õpetas Arvelius viletsuses ja näljas vaevlevale talurahvale oma «Hädda- ja Abbi-ramatu» salmikuis taolist tarkust:

Agga ärra sö ja jo end täis! —
Innimenne olled! — mitte weis!

Ja teisal trallitab pastor Schwabe heast põlvest, milles talumehel olevat lausa lust elada, kuna aga mõisnikkuvaesekest varitsevat igasugused kiusatused ja hädad.

Niisugune ja selletaoline oli see «luule» oma sisult ja vaimult, rõhuvas osas võõras ja kauge rahvale, kes seda ei tundnud ega vajanudki. Rahvas laulis oma laule, kurtis nendes oma häda ja vaeva, väljendas viha ja protesti, kõneles oma kasinatest rõõmudestki, mis olid murega pooleks. Küll põhjati neid «pordulaule» kirikukantslitest, halvustati ja kiusati taga kui «paganlikku lori»; kohalikud pastoraadi-«luuleteoreetikud» (näiteks Frey) võrdlesid oma kirjutustes talupojalaulu loomahäälitsustega jne., — kuid «viltupeade nurjus» ei suutnud ometi rahva suud sulgeda ega tema poeetilist loomingut hävitada, nagu Kreutzwald ütleb luuletuses «Eesti lauluanne». Ainult vähesed balti-saksa haritlased (Rosenplänter, Knüpffer, Neus) katsusid mõista eesti rahvalaulu kui rahva luulevaimu omapärast avaldust, kogusid ja publitseerisid seda ning pidasid õigeks kunstluulegi lähendamist rahvalaulule — ehkki nad õieti veel ei küündinud selle kogu poeetilise ilu ja rikkuse hindamiseni.

Esimesed püüded rahvusliku luule loomisele ilmnevad K. J. Petersoni pärandis, — selles on tema luuletuste murranguline tähtsus ja nende imeteldava värskuse saladus. Tundes end rõhutud maarahva laulikuna, olles sügavasti huvitatud folkloorist, lähenes Peterson ka oma värssides rahvalaulule ning püüdis seda ühendada klassikaliste luulevormidega. Kuid

paraku jäid need õiges suunas alustatud otsingud mitte ainult rahvale, vaid ka järgnenud kirjameestele tollal tundmatuks. Faehlmann mõistis rahvaluulet õigesti ja hindas seda kõrgelt (müüdid, eeltööd «Kalevipojale»), oma vähesed värsid kirjutas ta aga antiikpoeesia suure austajana klassikalistel eeskujudel. Ja alles Kreutzwald pöördus täie teadlikkusega nii oma teoreetilistes mõtteavaldustes kui ka praktilises luuletegevuses rahvalaulu ammendamatu lätte poole.

Rahvaluulega on seotud juba Kreutzwaldi kirjandusliku tegevuse esimesed jäljed koolipäevilt — umbkaudu samaaegselt hakkas ta üles kirjutama rahvalaule ja püüdis eesti keeles ümber sõnastada saksa luuleklassikute värsse; sellele lisandusid iseseisvad katsetused (esialgu küll veel saksa keeles). Nendes suundades näeme liikuvat Kreutzwaldi luuletegevust hiljemgi, kusjuures ta ikka suuremat tähelepanu osutab rahvalaulule.

Iseloomustav on selles mõttes ka tema esmakordne astumine rahva ette «Wina-katkuga» (1840), millesse põimitud lõppriimiliste värsside kõrval leiame kena rahvalaulu «Külla mull' ütleb». Kreutzwald avaldab jutus kahetsust regivärsside mõistmatu halvustamise pärast ja nimetab neid «parrema aja õiteks», mis on paljude rahvapõlvede jooksul «innimese süddant rõmo päiwil ligutand, kurwal ajal kergitand ja suust suhho pärrides seie sadik rahwa seas ellanud». Samas astub ta ühtlasi välja rahvavaenuliku köstrite-pastorite kirjanduse vastu, mis «ei maksa silma waewa egga luggemise ajawiitmist, weel wähhemine rahha koppikat, mis tühja lorri eest kullutati». Nende juba oma esimeses rahvaraamatus avaldatud põhimõtete arendamist ja jälgimist näeme Kreutzwaldi kogu hilisemas kirjanduslikus tegevuses.

Kreutzwald nägi selgesti läbi rahvavaenuliku kirjanduse olemuse ning ka selle katteks kokkulapitud «luulekuue» mannetuse — ja ründas ning naeruvääristas seda, kus iganes võimalik. Kõige rahvaliku vastu sallimatuse vaimus üles kasvatatud köstrite-koolmeistrite «pastoraalkari» eesotsas Jannseniga seisis rahvaluule suhtes vaenulikul ja halvustaval positsioonil, Kreutzwald aga

püüdis samal ajal rahvale endale selgitada nii rahvalaulu väärtuslikku ideelist sisu kui ka selle poeetilist ilu (näiteks kirjutuses «Eesti rahva lauludest ja ennemuistestest juttudest»).

Tähelepanuväärne on Kreutzwaldi poolt väljendatud mõte, millega ta lõpetab oma õnnesooviluuletuse Tartu ülikoolile 50 a. juubeli puhul (1852): ta avaldab lootust, et ülikool soodustab ka eesti luule edasist arengut ja õpetab eesti keelt «reeglimõõdul värsijalga» kasutama, selle juures siiski luule rahvuslikku kätkit — regivärssi ära salgamata. Siin kõneleb Kreutzwald esmakordselt rahvalaulu kirjanduslikust kasutamisest, kusjuures selgesti ilmneb püüe rahvalaulu ja klassikaliste vormitraditsioonide ühendamise poole.

Olulisem osa Kreutzwaldi luuleloomingust ongi kirjutatud otseselt rahvalaulu eeskujul — alates 1840. aastaist pärinevate rahvalaulu-ümbertöötlustega, nagu «Wanna aeg olli waeno aega» jt., mille näiteid leiame Neusi rahvalaulukogus (1850—1852) ja mujal, ning lõpetades lauliku viimasel eluaastal «Olevikus» avaldatud mõttesalmidega. Kreutzwaldi poeetilise loomingu kõrgperioodiks on seejuures igas suhtes «Kalevipoja»-ajajärk 1850—1860. «Kalevipoeg» on Kreutzwaldi ja kogu eesti kirjanduse suurimaks luuleteoseks nii oma ideeliselt sisult, mõjult ja tähtsuselt kui ka oma monumentaalse mahu ja rahvusliku vormi poolest. «Kalevipoja» ja teiste samal ajal kirjutatud rahvalaulu-vormiliste teostega («Sõda» jm.) sai Kreutzwald ületamatuks regivärsi kasutajaks meie kirjanduses. Ta on andnud rahvuseeposele põhijoontes silmapaistva õnnestumisega tabatud rahvapärase värsistuse ja saavutanud sel viisil teoses sisu ja vormi täieliku kooskõla. Siinkohal «Kalevipoja» kunstilist olemust lähemalt käsitlemata tuleb alla kriipsutada eepose ainulaadset tähtsust rahvuslike luuletraditsioonide kujunemisele.

Tänu sellele, et Kreutzwald kogu oma kirjanduslikus tegevuses lähtus rahvaluulest ja teadlikult püüdis läheneda selle sisule ning vormile, võiski ta jõuda niisuguste väljapaistvate tulemusteni, nagu on seda «Kalevipoeg» ja rida teisi võitleva patriootilise suunaga luuletöid. Rahvaluule vahetul mõjul ja eeskujul läks

Kreutzwald poeetilises loomingus mõneski suhtes kaugemale oma maailmavaatelistest tõekspidamistest ja tema värsid omandasid paiguti otse üleskutselise, vabadusvõitlusele õhutava sisu. See püüdlus ühiskondlikult tähtsate teemade käsitlemisele, patriootiline ja võitlev hoiak on Kreutzwaldi kõige olulisemaks teeneks meie luule edasisele arengule.

Kreutzwaldi luulelooming nagu tema kogu kirjanduslik tegevus on sündinud ägedas ja leppimatus võitluses antidemokraatliku kirjandusega. Teravalt ja järjekindlalt astus Kreutzwald välja luule profaneerimise vastu nende reaktsioonilise leeri literaatide poolt, kes oma üpris ebapoeetilistele mõttekäikudele püüdsid anda väliselt «laulu» kuju ja neid sel viisil rahva hulka sokutada. Tuntuimaks näiteks sellest on Jannseni vägagi intensiivne luuletegevus, mille pihta Kreutzwaldi pilke teravik on sageli otseselt sihitud. Taolist «poeesiat» naerab ta välja näiteks kirjeldades kilplaste luulevõistlust, kus «kõlksuva sabaga sõnu kokku sõlmitakse» ja igaüks arvab end sõnakõlksude pärast valmis laulikuks ning väärikaks kogukonna peavanemaks, ehk küll nendes lauludes «meelt ega mõistust sees ei olnud». Samal ajal juhib Kreutzwald otseselt tähelepanu sellele, et eesti luules ei seisa lauluilu mitte kõlksuvais sõnasabades, vaid alliteratsioonis ja parallelismis, nagu seda regivärsid tunnistavad.

Mõistagi pole küsimus ainult vormis, vaid samaaegselt ka idees, sisu ja vormi lahutamatus tervikus. Kreutzwaldi luuleteoste hoiak on Jannseni ja temataoliste toodangust diametraalselt erinev: vastupidiselt Kreutzwaldi võitleva, vabadustarmastava, äratava sisuga luulele manitseb Jannsen oma lauludes rahulolemisele, leplikkusele ja allaheitlikkusele; kus Kreutzwaldi luulest kuuleme kõlavat progressiivsete vaadetega inimese traagikat kaasaegse ühiskonna umbuses ja kaudset protesti tegelikkuse vastu; seal tõstab Jannsen häält võltsitoonilisteks rõõmulauludeks ja valitsevate olude ülistamiseks. Siin on tegemist kahe sisult vastandliku luuletraditsiooniga, mille vahel toimus võitlus.

Nagu kirjaviisi-küsimus tolleaegseis oludes sai idee-

liste võitluste väljenduseks ja muutus sellega omamoodi ühiskondlik-poliitiliseks probleemiks, nii ka suhtumises rahvalaulu vormi avalduvad üldse kaks vastandlikku käsitust rahvuslikust kultuurist — demokraatlik ja antidemokraatlik. Kui Kreutzwald nägi rahvaluules rahvusliku kirjanduse alust ja allikat, siis Jannseni arvates seisis eesti luule arendamise ülesanne ainult saksa väikekodanlike laulukeste võimalikult ulatuslikus «kohandamises» tema meelest rumala ja arenematu maarahva jaoks. Siin ongi põhimõtteline vastuolu ja küsimuse teravik, ning ainult seda silmas pidades mõistame ka Kreutzwaldi väljaastumiste käredust ja paigutist poleemilist liialdamistki sallimatuses «sabasõlmijate» vastu. Sest lõpuks polnud ta siiski arvamisel, nagu ei tuleks eesti keeles üldse lõppriimilist luulet kirjutada, kui see aga on t õ e l i n e luule; tegeles ta ju sellega ise kogu oma elu jooksul ning saavutas üsnagi silmapaistvaid tulemusi. Et aga tagurlikud laulutegijad jäidki a i n u l t sõnakõlksutajaiks, siis tabas Kreutzwaldi kriitika neid kõige valusamast kohast.

Jannseni «Eesti Laulikut» võrdles Kreutzwald ühes kirjas mürgiselt seasöögiga räpases mollis, ja lisas: kui kirjamees «käimiseks koguni kõlbmata jalgadel pori sees hakkab r o o m a m a, siis on ta küll väärt, et talle näkku sülitada». Ta ironiseerib värsitreialite üle, kes «on enda arvates kõige kõrgema kunstitööga toime tulnud, kui nad oma proosalistele mõtetele midagi riimitaolist sappa saavad riputada... Kaunist alliteratsioonist, sellest kodumaa kenast aasalillest pole neil härgadel vähematki arusaamist». Ja kõige uuemast selle kamba poolt kokkusorgitud sulesepitsusest, mis kannab vihaleajavalt pretensioonikat pealkirja «Eestimaa Ööbik» (autor F. Brandt), arvab ta, et ka «Eestimaa konn» oleks selle «teose» jaoks liigagi ülev pealkiri olnud, sest konnade krooksumine on pakutud lauludest hoopis meloodilisem.

Taoliste mõtteavaldustega kohtume Kreutzwaldi juures alatasa, ikka ja jälle rõhutab ta, et rahvalaulud «palju kõrgemal seisavad kui praegused lauluks sõimatud valamised, kelle külles muud laulu sarnast ei ole

kui et ridad lühemad ja mõni sõnakõlks sees on». Oma kirjades noorematele luuletajatele J. Weitzenbergile, L. Koidulale ja teistele juhib ta ikka tähelepanu rahvalaulu vormielementidele ja soovitab nende kasutamist. Oma lõppriimilise luule kohta märgib Kreutzwald otseselt, et ta vastukaaluks sõnakõlksutajaile on püüdnud tõlgete kaudu anda õigeid eeskujusid klassikalisest luulest (vt. kiri J. Adamsonile 18. IX 1866). See selgub ka tema esimese värsivihiku «Angervaksad» (1861) eessõnast, kus ta samal ajal peab vajalikuks esile tõsta eesti rahvalaulude «iseliku loodud kenadust», mida aga ei oska väärilisel hinnata need, kes arvavad sõna-saba-kõlksusid «kõige ü l e m a k s laulu külles».

Ulatuslikult regivärssi kasutades ei kuulutanud Kreutzwald seda ainuõigeks ja ainulubatavaks, sest kõige vähem võiksime temale ette heita dogmatismi. Kreutzwald oskas paremini kui ükskõik missugune riimisepp hinnata luule vormilist mitmekesisust ja rakendas oma luules ka klassikalist värssi suure eduga, võttes endale vägagi nõudlikke ülesandeid (näiteks poeemis «Lembitu»). Iga asi peab olema omal kohal — ja kui sisu ning eesmärk seda tingib, ei jäta Kreutzwald kasutamata ka nn. vemmalvärsile lähenevat vormi (näiteks «Viina katku» saatesalmikus, valmis «Kotkas, kass ja emis», poleemilises läkituses «Meie keel»). Kreutzwaldi laulude köidet sirvides peab küll igaühele silma torkama luuletaja poolt kasutatud poeetiliste vahendite suur rikkus, vormiline mitmekesisus ning paindlikkus. See väärib hindamist seda enam, kui peame silmas, et tegemist on ju meie luule esimeste sammudega.

Et käesoleval puhul on üksikasjalisemalt kõne alla võetud vormitraditsioonide kujunemise küsimus, see ei tähenda muidugi, nagu tahaksime neid küsimusi kuidagi isoleerida Kreutzwaldi luule ainevallast ja ideestikust või ignoreerida edasiviivat osa n. ö. sisulises mõttes. Tema nõuded kirjanduse mõtterikkuse ja kasvatusliku funktsiooni suhtes on küllalt selget väljendust leidnud ja kehtivad täiel määral ka luulekäsituse kohta. Kreutzwald tõi ka luulesse võitleva rahvusliku temaatika, ülistas oma värssides priiust ja kutsus üles võit-

lema vaimuvabaduse eest. Tema teatava määrani programmiline luuletus «Viru laulik» seab poeedi ülesandeks leevendada maailmas valitsevat paha, tuua inimestele troosti ning sütitada nende vaimu. Ja ka kõik eespool-vaadeldu ei ole ju midagi muud, kui võitlus halva salmisepitsemise vastu, mis oli kahjulik nii sisu kui vormi poolest, vilets nii mõtete kui värsistuse poolest. Kreutzwald oli esimene, kes andis täie tunnustuse Koidula luule paremikule ja õigesti ära näitas selle väärtused; eriti rõhutas ta aga (kirjas Koidulale 17. XII 1867): «Mis Teie lauludes — meie turulaulikute vasta — kõige ülemaks tuleb kiita, on se: et nende sees igas kohas enam mõttede rikust leida on».

Kreutzwald õppis suurtelt, kõrge poeetilise kultuuriga eeskujudelt (Goethe, Schiller, Heine jt.). Tema luuletused näitavad püüdu leida igale mõttele ja meeleolule kõige kohasem ning mõjukam väljendus; sellest tulenevad tema laulude vormilise struktuuri suur erinevus ja varjundirikkus seoses nende sisulise mitmekesisusega.

Muidugi tulevad aga Kreutzwaldi luules ilmsiks ka kõik need raskused ja takistused, millega tal tuli kokku põrgata luulekeele ja poeetiliste traditsioonide kujunematuse tõttu. Seepärast on siin tänapäeva lugeja jaoks sõnastuselt palju aegunut ja pingutatut, nii mõnigi sügavalt elamuslik ja läbituntud motiiv on saanud keeleliselt abitu, konarliku väljenduse. Kirjas Koidulale (17. III 1868) kõneleb Kreutzwald ka teda poisikesepõlvest saadik tagakihutanud «leivanoast», mis ei andnud luuletiibadele kasvamise mahti ja «õilmed läksid juba tuppes kiduriks . . .». Ent siiski, kõigest hoolimata liigutab meid tema lüürika paremikus inimsüdame elu, tema luuletused leiavad meie hinges vastukaja ja tekitavad poeetilise elamuse.

Viru lauliku lauludes on esiplaanil inimese tunded, neis kajastub ergahingelise, elu rõõme hindava ja kannatusi sügavalt läbi elava isiksuse rikas sisemaailm oma meeleoluliste varjundite mitmekesisuses. Ka looduslaulud ei ole luuletaja püüdeks niivõrd joonistada välismaailma pilte, kui edasi anda looduse tajumist inimese elamuste ja tunnete prisma läbi. Ärkava, õitsele puh-

keva looduse tunnetuses väljendub rõõm elust, selle põhimeeleoluna kõlab igatsus armastuse ja õnne järele. Öö hämarais varjudes, nukra sügise pimedas udus kuuleme kaebust purunenud lootuste pärast, elame kaasa raskete pettumuste ja kahtluste sügavale tragismile ning asendamatute kaotuste valule.

Inimese elu, tema tunnete ja mõtete, tema õnneigatsuse, rõõmu ja valu seadmine kunstilise vaatluse ja poeetilise kajastuse objektiks on eriti poliitilise reaktsiooni aastail, ühiskondlikes survetingimustes oluline ja hinnatav. Olukorras, kus julm tegelikkus ei andnud võimalust inimlike omaduste ja võimete normaalseks arenguks, näitas luuletaja oma loomingus otsekui vastukaaluks inimese vaimset elu kogu tema ilus ja komplitseerituses, näitas tõelist inimlikku suurust ja õilsust, tunnete sügavust, siirust ja jõudu — ning aitas sellega kaasa rahvahulkade vaimsele kasvule. Ühtlasi väljendas see luule ärkavat rahulolematust eluga, konflikti unistuste ja tegelikkuse, ideaali ja reaalse elu vahel, väljendades sellega kaudset protesti umbse argipäeva vastu. Need meeleolud Kreutzwaldi luules on täiesti mõistetavad, kui peame silmas raskusi ja muresid nii tema isiklikus elus kui ka kogu rahva sotsiaalses olukorras eriti 1840.—1850. aastail. Teatavatel kaalutlustel võime lugeda Kreutzwaldi loomingu hulka kuuluvaks ka arvukad kirjanduslike eeskujude järgi kirjutatud laulud; taoliste isikupäraselt läbituntud ja ümbersõnastatud värssidega väljendas ta ju ikka oma tunnet ning mõtet ja osutas meie luule arengulegi samasuguse teene kui otsast lõpuni algupäraste luuletustega. Vaatamata ulatuslikule kirjanduslike eeskujude kasutamisele on Kreutzwald ka lüürikas jäänud lähedale rahvalaulu tundemaailmale ja teemaderingile, on viimasega suguluses paljude elementidega. Kuigi selles luules mõnikord kajab ka lootusetust ja pessimismi, on esiplaanil ikka armastus inimeste ja elu vastu, kõige kauni vastu tegelikkuses. Ja sellepärast ei saa me nõus olla nende omaaegsete iseloomustustega, milles püüti Viru laulikut näidata eeskätt kui enesessesulgunud kaduvikuromantikut.

Kreutzwald pani aluse meie luule sisulisele ja žanri-

lisele mitmekesisusele, nii lüürikale kui eepikale. Enne «Kalevipoega» avaldas ta Bürgeri järgi kirjutatud ballaadi «Lenora» (1851) ja lugulaulu «Sõda» (1854), samast ajast pärineb tema «Koit ja Hämarik». Elu lõpuperioodil kirjutas Kreutzwald ulatusliku maailmavaate-poeemi «Lembitu» (Widmanni «Buddha» eeskujul). Viimasega sisulises suguluses on ka muu Viru lauliku filosoofilise laadiga luule mõttesalmidest «Rahunurme lilledeni» (eestindatud Witscheli järgi), millesse kogutud deistlik-ratsionalistlikud värsid luuletaja välja andis ametliku kirikumõisa-kristluse esindajate meelehaiguseks.

Kreutzwald oli esimene laiadele hulkadele tuntud ja nende poolt armastatud eesti luuletaja, «Kalevipoja» kõrval väärib ka tema muu luulepärand meie täit tähelepanu. «Viru lauliku laule» tuleb pidada üldse esimeseks tõeliselt kunstiväärtuslikuks luulekoguks meie kirjanduses. Kreutzwaldi sisult laiahaardeline luuleloomine, milles on kajastuse leidnud nii olulised sotsiaalsed teemad kui ka inimlike tunnete ja elamuste suur rikkus ning mitmekesisus, moodustas väärika ja kindla aluse rahvuslikule luulele.

Noorematele kaasaegsetele olid Kreutzwaldi luuleteosed poeetilise loomingu kõrgeks eeskujuks ja imetluse objektiks, kõik nad on saanud siit tunduvaid ja olulisi mõjutusi. «Kalevipoja» ja oma teiste luuleteostega avas Kreutzwald tee meie luule jõudsale arengule, juhatades kätte õiged põhisuunad; ta oli ainus, kellelt kirjanduslik järelkasv võis tollal õppida ja otseselt eeskuju saada. Seda rõhutab oma kirjandusloolistes märkmetes ka J. Kunder, kõneldes sellest vaimustusest, millega noorem põlvkond Viru lauliku värsse luges ja neid õhinal omakorda püüdis järele aimata.

Teadagi ei ole meie luule arengule tähtis järeleaimamine, mida küllalt rohkesti esines, vaid mõjustused ja eeskujud kõige laiemas sisulises tähenduses. Kaunis sageli kaldub otseselt Kreutzwaldi luulet, «Kalevipoja» värssi jne. imiteerima ka Reinvald, kuid tema kui talupoja-lauliku lihtsad ja rahvalaululähedased värsid on Lauluisalt igal juhul saanud väga viljakaid mõjutusi. Küll mitte nii silmanähtavad, kuid niisama olulised on

Kreutzwaldi luule mõjud ka Koidula ja Veske kujunemisele. Kirjavahetuses analüüsis Kreutzwald põhjalikult Koidula varasemaid luuletusi, suunates teda ideelise selguse, sõnastusliku viimistluse ja rahvusliku vormi otsingute poole. On ilmne, et Koidula edasises luuletegevuses need nõuanded pole jäänud viljatuks. Rahvalaulule püüab nii sisus kui vormis läheneda Veske, kes selle tulemusena on loonud oma kõige paremad luuletused. Kreutzwaldi alustatud luuletraditsioonide edasielamist näeme selgesti ka hilisema aja väljapaistvate luuletajate Jakob Tamme, Juhan Liivi, Anna Haava jt. loomingus. Kogu see probleem ootab aga veel üksikasjalisemat läbitöötamist.

Eesti nõukogude luule, seistes tihedas seoses rahva elu ja tööga, elades kaasa tema püüdlustele ja taotlustele, võib end õigusega pidada nende rahvalike luuletraditsioonide pärijaks ja edasiviijaks, mille alustajaks on Viru laulik. Kuid sellega ei taheta öelda, nagu oleksid meie luuletajad ammutanud Kreutzwaldi pärandist kõik väärtusliku ja arendanud seda edasi. Senisest veelgi rohkem peaks tihenema meie luule side rahvaloominguga, et rikkamalt ja mitmekesisemalt ära kasutada poeesias rahvusliku vormi võimalusi ja erijooni. Muidugi pole meile vaja regivärsi-imitatsioone, millega mõned luuletajad-laululoojad on õnne katsunud ja vahel kaunis kurioossete tulemusteni jõudnud. Uut sisu ei saa vägivaldselt toppida vanasse vormi. Kuid rahvalaulu kaudu tuleb otsida teed rahvusliku poeetilise maailma iseärasustesse, neid «salakeeli» tundma õppida ja loovalt kasutada aineid, elemente ning kunstilisi vahendeid, mis tõelise luuleelamuse kaudu on kohased edasi andma meie päevade kaunidust ja kaasaegse inimese sisemaailma kogu ilu ning täiust. Sest me tahame, et meie luuletajate looming oleks meie ajale sedasama, mida oli Viru lauliku looming oma ajale — ja jääks elama sajandeiks.

1953

XIX SAJANDI AJALOOLISTE JUTUSTUSTE ÜHISKONDLIKUST FUNKTSIOONIST

Kirjandus, sõnakunst on alati seotud oma aja ühiskondliku olemisega, tugineb nii või teisiti oma kaasaegsele elule, kajastab selle arengutendentse ja sisemisi vastuolusid. Isegi kõige hämmastavam fantastika ega kõige sügavam müstika ei saa end päriselt lahti rebida oma ajast ja ümbrusest, on ikkagi selles või teises ühiskonnakihis valitsevate vaadete ja meeleolude väljenduseks — seda näitab erinevate rahvaste kirjanduse ajalugu küllaldase veenvusega. On siis enesestmõistetav, et ajalooaineline kirjandus, tuginedes ajaloole kui rahva ühiskondliku arengu kokkuvõttele, on olnud tihedas seoses oma kaasaja ühiskondlike liikumiste ja protsessidega.

Käesoleva kirjutuse eesmärgiks on esile tuua mõningaid olulisemaid momente eesti XIX sajandi ajalooliste jutustuste tähenduse kohta tolleaegses sotsiaalses ja kultuurilises elus. See peaks aitama ühtlasi anda teatava ühiskondlikult põhjendatud hinnangu nende jutustuste kui meie varasema perioodi kirjanduspärandi küllaltki tähelepandava nähtuse kohta. Viimane on seda enam vajalik, et mõnelt poolt on kuuldavale tulnud arvamuseavaldusi, nagu oleks nendel jutustustel olnud «tagurlik ühiskondlik funktsioon», nagu oleks nende eesmärgiks olnud «kiskuda lugejaid eemale tõelisest elust» jne. Tuleb juba ette ütelda, et seesugusteks täiesti eitavateks üldistusteks ei ole alust, kuigi ajaloolised jutustused nagu paljud kirjandusliku elu avaldused on oma olemuselt ja funktsioonilt üsnagi vastuolulised.

1

Maailmakirjanduses seostatakse ajaloolise romaani sündi tavaliselt romantismi võidulepääsuga ja eeskätt Walter Scotti nimega, kuigi ajaloolised teemad kirjanduses tegelikult muidugi esinesid ka palju varem (näiteks Shakespeare'i draamaloomingus). Romantikute eriline huvi mineviku ja eeskätt just keskaja vastu on aga üks selle voolu tunnuslikke jooni. Ajalooliste teemade esilekerkimine inglise vararomantikas on märgatav juba XVIII sajandi lõpul nn. gooti romaanide näol, millede autorid eesotsas Horace Walpole'iga ammutasid ainestikku peamiselt vanadest rüütliromaanidest, püüdes lugejat vapustada õuduste ja müstikaga. Ajajärgule iseloomulikust aktiivsest huvist mineviku vastu sai alguse ka indo-euroopa võrdleva keeleteaduse areng ja esialgu selle abidistsipliinina intensiivne rahvaluule kogumine ning uurimine (Herder), aga samuti ka kirjanduslik järeleaimamine (Macpherson). W. Scotti on kahtlemata mõjustanud nii gooti romaanid, «Ossiani laulud» ja rahvaluule (mida ta muide ka ise kogus); avaldanud esialgu rea ajaloolise sisuga romantilisi poeeme kujunes ta lõpuks väga viljakaks ning oma aja kõige silmapaistvamaks ajalooliste romaanide autoriks. Võrreldes gooti romaanidega tähistab Scotti looming täiesti uut arenemisastet, tema püüdeks on võimalikult tõepäraselt taaselustada kauge mineviku inimesi, sündmusi ja olustikku, ehkki ta paiguti kaldub idealiseerima temale nii hingelähedast keskaega.

Romantiline minevikuihalus, millest tolleaegne Lääne-Euroopa vaimuelu oli küllastatud, tagas Scotti ajaloolistele romaanidele tohutu menu: ta oli 1820-ndail aastail loetavaim autor kogu kontinendil ja tema epigoonide arv ulatus sadadesse. Eriti laialdane oli see mõju Saksamaal, kus algul paljud epigoonid isegi esitasid oma teoseid fiktiivselt tõlgetena inglise keelest; järeleaimajaid leidis Scott samuti teiste maade kirjanduses. Ent tema mõju on vaieldamatu mitte ainult igal ajajärgul «kirjanduslikust moest» kinnihaaravatele väikestele vaimudele, teise ja kolmanda järgu literaatidele,

vaid ka niisugustele väljapaistvatele kirjanikele nagu Victor Hugo või Adam Mickiewicz. Ei ole see mõju ilmselt mööda läinud ka vene kirjandusest. Puškin märgib oma eeskujuna küll mitte Scotti, vaid Shakespeare'i, kuid niisugused oma aja menukad ajalooliste romaanide autorid kui I. Lažetšnikov, M. Zagoskin jt. kuuluvad vaieldamatult Scotti jäljendajate hulka ja neid ehitigi kord tunnustavalt «vene Walter Scotti» nimetusega. Eriliselt on meil põhjust meenutada kirjanike-dekabristide ajaloolisi jutustusi ja nimelt Eesti-ainelisi teoseid: W. Küchelbeckeri «Adot» ja A. Bestužev-Marlinski nn. Liivimaa jutustusi. Pole huvituseta märkida, et Eesti oludest kõneleb ka Lažetšnikovi 1831—33. a. ilmunud romaan «Viimane Novik». Lõpuks oli Scottil oma otsene või kaudne mõju ajaloolise ainestiku kasutamisel ka eesti kirjanduses — küll poolesajandilise hilinemisega, nagu tollal meie alles tekkiva kultuurielu muudeski avaldustes tavaline. Aga sellest lähemalt allpool.

Ajalooline romaan elas üle romantismi-perioodi ja jätkas oma arengut ka hiljem, kuni kaasajani. Selle arengu jälgimiseks ega lühidakski iseloomustamiseks pole siin kohta ega otsest vajadust, ja vaevalt oleks ka võimalik seda nii põgusalt teha. Sest vaatamata sellele, et ajalooline romaan kujutab endast võrdlemisi kindlapiirilist kirjanduslikku žanri, on selle žanri konkreetsed esinemisvormid ühe või teise rahva kirjanduses erinevatel perioodidel üsnagi komplitseeritud, teoste ühiskondlik funktsioon olenevalt kirjaniku maailmavaatelisest lähtepunktist sageli diametraalselt erinev, täiesti erinev muidugi ka kunstilise teostuse tase. Nagu kirjanduses üldse, nii on ka ajaloolistes teostes väljenduse leidnud erinevate ühiskondlike jõudude vaated ja ideaalid, millele vastavalt kujutatavatele sündmustele on antud erinev sisu ja tõlgendus, need teenivad erinevaid ideoloogilisi eesmärke. Seda ühiskondlikku funktsiooni ongi vaja eeskätt silmas pidada, kuna mingi formaalne jaotamine välistunnuste järgi (biograafiline, kultuurilooline, psühholoogiline vms.) ei suuda anda ajalooaineliste kirjandusteoste mõistmiseks püsivamaid pidepunkte.

Muidugi kajastuvad ühiskondlik-poliitilised seisu-

kohad ühtede autorite teostes otsesemalt, teiste juures jäävad nad rohkem varju. Nii on tahetud rääkida ühelt poolt rahvuslik-ajaloolisest «programmkirjandusest» ja teiselt poolt täit ajaloolist objektiivsust taotlevatest minevikukujutustest (näiteks antiikmaailma käsitlemisel, mille juures puudub n. ö. rahvuslik moment). Mingisugune järjekindel vahejoone tõmbamine on siin ometi vaevalt mõeldav, ehkki teatav erinevus tõepoolest on sageli üsna selgesti märgatav: üks osa teoseid on ilmselt sündinud eeskätt n. ö. erapooletust ajaloolisest huvist, lihtsalt püüdest mõista kauge mineviku elu ja inimesi, teistes on aga ajaloolise temaatika kaudu teadlikult kõlama pandud jõuline üleskutse võitlusele türannia ja despotismi vastu kaasajal, rahvahulkade vabastusvõitluse idee. Ent sellest ei saa veel teha mingit üldkehtivat järeldust üht või teist laadi teoste tähenduse kohta, kunstilise väärtuse või ideelise mõju kohta. Sest kummaski laadis on teatavasti loodud tähelepanuväärseid teoseid, aga samuti ka teoseid, mis ammu on unustatud koos nende autoritega. Ja lõpuks ei tarvitse ajaloosündmusi «tendentslikult» valgustavad teosed olla mingis vastuolus objektiivse ajaloolise tõega, vaid vastupidi: kui nende tendents ühtib ajaloolise arengu enda tendentsiga, siis suudavad nad nähtuste olemust tabada sügavamalt kui igasugune objektivismi kalduv «erapooletu» kirjeldamine.

Käesoleval juhul huvitavad meid ennekõike rahvusliku sisu ja ideestikuga ajaloolised teosed. Rahvuslik muinsusromantika kui niisugune on täiesti uueaegne nähtus, mis sai alguse rahvuste kujunemisega — kas rahvusriikide tekkimisega või rõhutud rahvaste rahvusliku eneseteadvuse ärkamisega. Pöördudes ajaloo poole tõstetakse sellest esile heroilisi ja võidukaid perioode, kusjuures eelistatum on tavaliselt just kaugem minevik, mille puhul muinsusromantika jaoks jääb rohkem ruumi, autorite fantaasiale suurem vabadus. Kuid see rahvusliku mõtteviisi projitseerimine ajalukku toob enesestmõistetavalt kaasa ka teatavaid vastuoksusi: käsitledes ajastuid, mil rahvuse ja rahvusriigi või ka riigi mõiste üldse oli veel täiesti võõras, lasevad autorid oma tegelaste suu läbi mõnikord kuuldavale otse

kaasaegsete poliitiliste juhtkirjade mõtteid. Nii on ajalooainelise kirjanduse juures olemas üsnagi reaalne oht, et — saavutamata küllaldast psühholoogilist ja olustikulist usutavust — enamus neist teostest elab oma ea kiiresti üle. Kuid teatava aja jooksul võib nende mõju kõigest hoolimata olla vägagi suur, sest nad suudavad vähenõudlike lugejate-hulkade mõtteviisi siiski teatavas suunas liikuma panna.

Kui lähemalt jälgida rahvuslikult orienteeritud ajalooainelise kirjanduse juures seda programmi, mille teenistuses üks või teine teos seisab, siis ilmneb otsekohe kaks erinevat suunda, mis oma ühiskondliku funktsiooni poolest on täiesti vastandlikud.

Ühelt poolt näeme reaktsioonilisi, šovinistlikke ajaloolisi kujutusi, mis õigustavad teatava riigi agressiivseid taotlusi, püüavad ajaloolises aspektis näidata valitsevate dünastiate vägevust ja õigust võimule vms., lühidalt — esindavad kroonupatriotismi selle sõna kõige halvemas tähenduses. Niisugune «kirjandus» on olnud pikka aega laialdaselt käibel näiteks Saksamaal, algul Hohenzollernite keisririigi ja hiljem hitlerliku «kolmanda riigi» päevil. Selles ei ole midagi imestamisväärset, kuna Saksamaa sellel ajal ju kujutas enesest militarismi ja šovinismi kollet. Mitte nii esiletungival kujul, kuid küllalt ulatuslikult näeme seesugust ajaloolise ainestiku äärmiselt ebaobjektiivset kroonukirjanduslikku kasutamist teisteski maades reaktsiooniliste režiimide võimutsemise päevil. Tuleb arvata, et ka kodanlikus Eestis pärast fašistlikku kursimuutust alanud ajalooliste romaanide tulv kuulub ühe küljega niisuguste nähtuste hulka: seal püüti valitseva natsionalistliku ideoloogia vaimus kunstlikult üles puhuda muistset vägevust (eriti reas Sigtuna-hävitamise lugudes), aeti innukalt omamaise ülikutekihi jälgi, valgustati äärmiselt ühekülgselt mitmeid hilisemaid ajaloojärke. See muidugi ei tähenda, nagu poleks samal ajal demokraatliku hoiakuga autoritelt ilmunud hinnatavaid ajaloolise ainestikuga teoseid.

Otse vastandiks ülal iseloomustatud reaktsioonilisele kirjandusele on rõhutud rahvaste ajalooline võitlusromantika, mis kaasaegsetele vabadusepüüdlustele otsib

toetust mineviku kangelaslikest võitlustest. Seda võime näiteks selgesti tähele panna möödunud sajandi poola ja tšehhi kirjanduses, kus ajaloolistel teemadel on õige oluline osa. Poola oli tollal teatavasti jagatud kolme võõra võimu vahel ja rahval tuli taluda suuri kannatusi ning rahvuslikku alandust — sellepärast leidsid Mickiewiczi teosed kaugema mineviku sündmustest laialdast vastukaja ning õhutasid võitlusele. Tema poeemi «Konrad Wallenrod» on nimetatud otseselt 1830/31. a. ajaloolise draama kirjanduslikuks proloogiks. Võib-olla mitte väiksem mõju oli mõnevõrra hiljem Alois Jiráseki ajaloolistel romaanidel Tšehhis, millega kirjanik äratas oma kaasmaalaste rahvuslikku võitlusvaimu, kutsus välja astuma sakslaste ülemvõimu vastu. Sellesse kategooriasse kuulub ka kõigi teiste rahvusliku ja poliitilise rõhumise all kannatanud rahvaste ajalooaineline kirjandus, nii meiegi XIX sajandi jutustused.

2

Eesti rahvusliku liikumise ajajärgule üldiselt iseloomulikul muinsuse idealiseerimisel ja heroiseerimisel on mitmeid olulisi põhjusi, see on esile kutsutud rea asjaolude tõttu. Valgustussajand leidis teatavat vastukaja — olgugi tublisti hilinenut ja tagasihoidlikku — ka Baltimaadel. Kulminatsiooniks võib siin pidada Garlieb Merkeli tegevust, kes sajandivahetusel oma raamatuis püüdis siinsetest rahvastest ja nende minevikust anda nii teaduslik-publitsistlikke («Die Vorzeit Lieflands») kui ka ilukirjanduslikke kujutusi («Wannem Ymanta»). Nendes teostes algatatud suund on avaldanud väga tunduvat mõju hilisemale eesti ja läti rahvusliku liikumise aegsele kirjandusele. Sest Merkel mitte üksnes ei algatanud Baltimaade pärisrahvaste muinasaja meeldetuletamist, vaid tegi seda ka nimelt niisuguses muistset suurust imetlevas laadis ja toonis, mis pidi leidma kõige soojemat vastukaja rahvusliku liikumise päevil. See mõju on ilmne «Kalevipoja» ja «Lāčplecise», tolleaegse isamaalüürika ja lõpuks ka ajalooliste jutustuste juures. Merkel muidugi, ise rahvuselt sakslane, polnud mingi

teadlik rahvusliku muinsusromantika ärataja, rahvusliku liikumise eelkäija — ta oli ennekõike valgustusliku mõtteviisi esindaja, seejuures ilmselt kõige rohkem mõjustatud Rousseau' vaadetest; muistsetes eestlastes, liivlastes ja lätlastes näib ta otsivat lihtsa ja looduslähedase inimese ning ühiskonna ideaali. Kuna teaduse andmed olid tollal veel väga napid, andis Merkel üsna vaba voli oma fantaasiale, mistõttu tema suurejoonelised kujutused Liivimaa esiaegadest tunduvad mõnes osas tänapäeva lugejale küllaltki imestamapanevatena. Rahvusliku liikumise ideoloogid kasutasid aga algatatud suunda muidugi innukalt oma püüdluste huvides, nendele olid Merkeli teosed omamoodi autoriteetseteks allikateks, millele oma mõttekäikudes toetuda.

Teine oluline komponent rahvusliku muinsusromantika tekkimiseks oli kahtlemata Lääne-Euroopa romantismiga vahetult seotud rahvaluule-harrastus. See leidis üsna varakult kõlapinda meiegi maal tegutsevate literaatide hulgas. Leidus mõningaid balti-saksa haritlasi, kes ulatusid üle seisusliku vaheseina nägema ka talupojarahva lauludes, kombeis ja uskumustes midagi, mis võiks pakkuda poeetilist või teaduslikku huvi. See juhtis muidugi pilku tagasi kaugemasse minevikku, selle omapärase vaimulaadi algallikate poole. Ja kui maarahvalik noor kirjamees Kr. J. Peterson saksa keelde tõlkis Gananderi teose «Mythologia Fennica», siis tegi ta selle kommentaarides üsna julgeid omapoolseid oletusi muistse soome ja eesti rahvausundi suguluse kohta. Tõsi küll, need hüpoteesid on tunduvas osas jäänud vähepõhjendatuks, kuid see ei vähenda mingil viisil nende mõju järgnenud perioodi kirjandusele ja kogu vaimuelule. Petersoni vahetul mõjul on Faehlmann loonud oma tuntud muistendid, mis märgatavalt suurendasid imetlust eesti rahvaluule ja muinsuse vastu, seda enam, et neid algul esitati ja käsitleti kui rahvapäraseid. Rangelt võttes on siin ju tegemist pseudomütoloogiaga, kuid see sai kogu rahvusliku liikumise aegse kirjanduse ja kunstiloomingu lahutamatuks osaks, sai selle kaudu rahva kujutluses tõeliselt elavaks ja muutus niiviisi suureks ideeliseks jõuks. Kes oleks siis uskunud, et muistsetel eestlastel pole kunagi olnud mingit

Vanemuise nimelist laulujumalat — seda uskuda on praegugi raske, niivõrd reaalseks on saanud ta kuju meie vaimusilmale!

Muinsusromantika osatähtsus on väga suur «Kalevipoja» koostamise aktsioonis, mis umbes kahekümne aasta jooksul ühendas tolleaegseid eesrindlikuma mõtteviisiga haritlasi. Muidugi ei suutnud balti-sakslastest asjaosalised kogu ürituses hoopiski näha kõike seda, mida nägid Faehlmann ja Kreutzwald — nimelt «Kalevipoja» rahvuslikult äratavat jõudu, kuid see pole ka nii oluline. Tähtis on lõpptulemus, ja see ületas mõnes suhtes küllap koostajate endigi ootused. «Kalevipoeg» ilmus just siis, kui tema jaoks oli kujunenud ühiskondlik vajadus, ja tema mõju oli selletõttu väga suur. Ühiskonna majanduslikus struktuuris toimunud muutused kutsusid esile eestlaste rahvusliku konsolideerumise, rahvusliku teadvuse ärkamise. «Kalevipoega» võimegi vaadelda kui selle tekkiva rahvusliku teadvuse võimsat esilepurset, mis muinsusromantika kaudu, rahva ajaloolise mineviku heroiseeritud kujutluste ja folkloori ainestiku alusel juhtis kaasaegsete võitlusülesannete mõistmisele. Sellele järgnes peatselt Koidula, Veske, Kuhlbarsi jt. romantiline, idealiseeriv isamaalüürika ja mõnevõrra hiljem, juba rahvusliku liikumise mõõnaperioodil — ajalooline jutustus. On täiesti selge, et nimelt rahvuslik liikumine andis möödunud sajandi muinsusromantikale sisu ja määras tema ühiskondliku funktsiooni.

Eesti rahvuslik liikumine oli oma sisult teatavasti talurahvahulkade liikumine, mille teravik oli suunatud pärisorjuslike igandite ja neid sanktsioneeriva balti erikorra vastu, balti aadli ja tema feodaalsete privileegide vastu. Et aga rõhutud talurahva moodustas selle maa päriselanikkond, kuna aadel peaaegu eranditult oli kujunenud võõraste röövvallutajate järglastest, siis teravnesid sotsiaalsed vastuolud lisaks rahvuslike vastuoludega — seda enam, et balti härrasklass maarahvast igati halvustas, alaväärtuslikuks inimtõuks pidas ja sellisena näidata püüdis. Mis on siis loomulikum, kui et rahvusliku liikumise demokraatliku suuna juhtivad mehed pöörasid oma pilgu kaugemasse mine-

vikku, aega, kus rahvas ise oli olnud oma saatuse isandaks, kus ta oli kangelaslikult võidelnud maaletungivate orjastajate vastu oma vabaduse eest ja alistatunagi veel korduvalt püüdnud oma kütkeid purustada veristes ülestõusudes. Kogu see ainestik oli rahvuspoliitiliselt niivõrd tänuväärne ja aktuaalne, et sellest ei olnudki võimalik mööda minna. Laiade rahvahulkade mobiliseerimiseks võitlusse feodaalkorra jäänuste, sotsiaalse ja rahvusliku rõhumise vastu oli ajaloolise teadvuse äratamine esmajärguliseks ülesandeks.

See teadlik aktsioon — anda eesti rahvale tema ajalugu — sai algatuse nn. Peterburi patriootide poolt juba 1863. a. Algul olid selle töö teostajatena kõne all kaks tolleaegset tuntumat kirjameest — Kreutzwald ja Jannsen; kuid Võru tohter kartis endal puuduvat vajalikud eelteadmised, Postipapa meelelaad ei olnud aga juba tollelgi ajal enam niisuguse ettevõtte kohane. Vastutusrikas ülesanne langes siis noorema põlvkonna õlgadele. Nii asuski esimesena maarahva ajalugu ümber hindama, seda «tõise silmaga» kui senises balti-saksa historiograafias vaatama C. R. Jakobson. Tema 1868. a. «Vanemuise» seltsis peetud esimeses ning kõige olulisemas isamaa-kõnes «Eestirahva valguse-, pimeduse- ja koiduajast» on selgel ja kaasakiskuval kujul avalikkusele esitatud hoopis uus, rahvuslik ajaloo-kontseptsioon. Samasugust käsitlust oli küll juba veerand sajandi eest deklareerinud ka Faehlmann, kuid ilma et see tollal oleks võinud leida teed rahva teadvusse. Selle käsitluse poeetiliseks väljenduseks oli ju ka «Kalevipoeg», kus raudmehi-ristirüütleid näidati mitte kui usu- ja kultuuritoojaid, vaid kui veriseid orjastajaid. Ometi mõjus noore koolmeistri julge väljaastumine väga jõuliselt, see oli vastaste meelest otsekui «tuletungal, mis Jakobson ilma sisse virutanud». Muistsetest eestlastest maalitud pilt on siin viidud ideaalide täiuseni, autori püüdeks on olnud näidata võimalikult eredates värvides meie esivanemate igakülgset kõrget arengutaset — nii ühiskondlik-majanduslikult, kultuuriliselt ja usundiliselt, samuti moraalsete omaduste poolest. Seda drastilisemalt pidi siis mõjuma sellele rahvale osaks saanud ajaloolise ülekohtu ja vägivalla kujutus, see ränk set-

siaalne ja rahvuslik ebaõiglus, millest poldud ikka veel vabaks saadud. Tänapäeva teadmiste seisukohalt on Jakobsoni kõne üksikasjades muidugi palju ebakriitilist, tervele reale ajalooliste jutustuste autoritele on ta aga suunavat mõju avaldanud mitte üksnes oma rahvusliku põhihoiakuga, vaid ilmselt juhtinud nende fantaasiat ka tolleaegse elu kujutamisel, nagu allpool näeme.

Kaugema mineviku sündmuste juba üksikasjalisemat ülevaadet taotles anda Jakob Hurt oma raamatus «Pildid isamaa sündinud asjust». Ehkki see autor oma hoiakult ei olnud Jakobsoniga kõrvutatav ja juba selleski töös kaldus oma kommentaare ajaloosündmustele andma pastorlik-lepitavas vaimus, oli faktilise materjali esiletoomisel iseenesest vaieldamatu positiivne väärtus. Et sellel ajal suuri põhimõttelisi vastuolusid nende rahvusliku liikumise tegelaste vahel veel ei olnud, näitab seegi asjaolu, et Jakobson paigutas nimelt väljavõtted Hurda teosest oma «Kooli Lugemise raamatusse». Kodumaa ajaloo üksikute perioodide lähema uurimisega tegeles samuti Jaan Jung («Kodu-maalt» I—IX), ajaloolisi ülevaateteoseid avaldasid A. Saal, M. J. Eisen jt. Kuid hilisemate teoste tähendus ajaloolise jutustuse žanri tekkimise seisukohalt pole enam oluline, kuna siin on tegemist õieti samaaegse paralleelnähtusega. Pealegi ei saa jätta märkimata, et mitmed hilisemad ajalookäsitlejad, eriti pastorid V. Reiman, M. J. Eisen jt. olid juba oma vaadete poolest kodanlik-klerikaalsed kirjamehed, kelle juures algatajate võitlevat hoiakut ei saagi enam eeldada.

Tähelepanu keskendumine rahvuslikule minevikule avaldus ka samal ajal tekkinud elavas huvis vanade kroonikate ja Baltimaid puudutavate ajalooliste eriuurimuste vastu (isegi Läti Henriku kroonika tõlgiti ja anti välja). Nagu jutustuste jälgimisel ilmneb ja nagu teame mõnede autorite kohta otsestest andmetest, on mitmesuguseid allikmaterjale üsnagi laialdaselt kasutatud, muuhulgas näiteks ka Bremeni Adama kroonikat, Saxo Grammaticuse «Taani ajalugu» jne.

Ajaloolise jutustuse žanri tekke mõistmiseks tuletagem ühtlasi veel kord meelde sellelaadse kirjanduse

ulatuslikku levikut ja menu teistes maades. Paljusid neid teoseid kaheldamatult tunti, olgu originaalis või saksa keele vahendusel. Peale selle ilmus ajalooline proosa ka eestikeelsesse tõlkekirjandusse, leides väga sooja vastuvõttu. Seejuures on tähelepandav just vene kirjanduse eeskuju, sest juba 1873. a. ilmus osaliselt kalendris ja 1880. a. eri raamatuna Gogoli «Tarass Bulba», 1879. a. Puškini «Kapteni tütar» (J. Kõrvi tõlkes «Pealiku tütre» nime all). Märksa hiljem jõudis eesti lugejate ette W. Scott — alles 1888—1889. a. «Virmalise» lisas ilmus tema romaan «Quentin Durward» (tõlkes «Kentin Durward»). Selle-eest oli aga vahepeal suurel hulgal tõlgitud Scotti epigoonide, peamiselt mitmenda järgu saksa kirjanike ajaloolisi romaane ja jutustusi — saksa keelt tunti kõige rohkem ja saksa kirjanduse mõju oli kõige vahetum. Terve rea aastate jooksul on need lood ajalehtede lisadest ja kalendrisabadest ajutiseks kõrvale tõrjunud tavalise seiklusjutu. Neid kirjanduslikke mõjusid ei tule aga ühelgi juhul ülehinnata, sest enamus tõlkekirjandusest oli siiski funktsionaalselt märksa erinev ja kuulub tänapäeva mõiste järgi õieti ajaviitelektüüri hulka. Põhiliseks faktoriks eesti ajalooliste jutustuste tekkimisel on ikkagi rahvuslik liikumine ja sellest tingitud tarve käsitleda sotsiaalseid ja rahvuslikke probleeme ajaloolisest aspektist.

Meie möödunud sajandi ajalookäsitlus on oma ilmelt selgelt pragmaatiline: eesmärgiks on rahvast kasvatada ja mõjutada, temale eeskujusid ja toimimisjuhiseid anda. Ja kui jälgime tuntumate ajalooliste jutustuste autorite eneste avaldusi nende teoste tekkimise ajendite kohta, siis näeme siingi sedasama püüdlust. See tõendab veel kord, et minevik oli täiesti oleviku ja tuleviku teenistuses. Nii kirjutab näiteks E. Bornhöhe toda aega meelde tuletades: «Mis ma tahtsin? Tumedasti mäletan, et mul mõttes oli (hoidke alt, nüüd tulevad suured sõnad!), lihtsas, kõigile arusaadavas keeles maitseliselt veel noorele rahvakogule (mitte aga meie uhketele haritlastele, kes ju kõik maitseliselt Koljatid lõngapoomi jämeduste «mõõdupuudega» on) seda pakkuda, mis tal toona veel tingimata tarvis oli:

temale ta oma kännust kasvanud k a n g e l a s i ette kujutada, neid omadustega ja juhtumistega välja ehtida, mis lihtsat lugejat (muud ei olnudgi) kaasa kisuvad; nende kujude najal mõtlesin võimaliku olevat rahva maha surutud iseteadvust, meheuhkust kasvatada ja sellega (hoiatan veel korra!) tema ethikat ja tema esthetikat tõsta» (kiri M. Kampmannile 13. veebruarist 1912.). Kuigi Bornhöhe siin oma noorpõlve-püüdlusi võib-olla liiga sihiteadlikena ja selgetena esitab ning seejuures ajajärgu üldised mõjud märkimata jätab, kinnitavad ta sõnad peajoontes juba esitatud väiteid. Ligikaudu sedasama tähendab ka A. Saal oma loomingu eesmärgi kohta: «See pidi sugurahvast oma vana aja suurepäralsuse peale juhtima, et sellest asjalikum iseenesest lugupidamine võiks idaneda, mis rohkem selle ajajärgu vähjatõbe — kadakasaksastamise — vastu võis mõjuda kui kõik tugevad hurjutamised ajalehtedest ja «rahva juhtide» suust.» (kiri M. Kampmannile 21. märtsist 1911). Nii näeme, et ajalooliste jutustuste autorid oma teostega rakendusid täie teadlikkuse ja sihikindlusega rahvusliku mõtte teenistusse.

Jutustused, mis sel viisil otseselt ühiskondlikest tendentsidest välja kasvasid, mis tekkisid sotsiaalse resp. rahvusliku võitluse ühe olulisema avaldusena, peavad arusaadavalt kajastama neid ühiskondlikke meeleolusid, mis olid omased tolle ajastu eesti talurahvale kui rahvusliku liikumise peamisele jõule. Jättes kõrvale jutustustes esinevad rohked eksimused ühiskondlik-poliitilistes, majanduslikes, kultuurilistes ja usundilistes kujutustes, mis on tingitud nii ajalooliste teadmiste piiratusest, võõraste eeskujude jälgimisest kui ka terve rea autorite kunstilisest küündimatusest, võime siiski kõigis vähegi olulistes jutustustes märgata ühte kindlat suunda — see on võitlev rahvuslik hoiak, mis ennekõike avaldub Muinas-Eesti idealiseeritud kujutamises. Eesmärgiks ei olnud ju niivõrd anda igati teaduslikult põhjendatud minevikupilti, vaid tõsta rahvusliku ajaloo kaudu iseenda väärtust ja teojulgust, et seda vastu seada balti härraskihi majanduslikule ja poliitilisele ülevõimule.

Peamist tähelepanu on ka meie ajaloolistes jutus-

tustes leidnud ajaliselt kaugemad perioodid kuni XV sajandini. Siia kuulub kaks kolmandikku kõigist jutustustest (milliseid üldse kõnesolevast ajast on registreeritud üle kolmekümne), nende seas just kõige tuntumad ja paremad, nagu E. Bornhöhe «Tasuja» ja «Villu võitlused», J. Järve «Karolus», A. Kitzbergi «Maimu», A. Saali «Aita», «Leili», «Vambola», «Hilda» jt. Täiesti mõistetavail põhjustel on valitud kujutamiseks heroilisi võitlusperioode (sõda ristirüütlitega, ülestõusud), kusjuures meil ei ole kuskil põhjust konstateerida ajaloo tahtlikku moonutamist (mis näiteks saksa šovinistlikus kirjanduses on nii sagedane). Eestlased leidsid oma ajaloos küllalt kangelasmeelt, ilma et seda oleks vaja olnud välja mõelda. Kui kroonikate kasutamisel ongi muudetud üldist tendentsi eestlaste kasuks, vaadeldud ajaloolisi sündmusi nõnda-öelda muistse eestlase vaatenurgast, siis on see täiesti arusaadav ja sageli on selleks tõuget andnud teadlik kaalutlus, kuna juba üsna varakult on juhitud tähelepanu asjaolule, et kroonikad pole põrmugi objektiivsed ning nendesse tuleb suhtuda kriitiliselt. Nii märkis Kreutzwald 1878. a. «Sakalas» Läti Henriku kroonika andmete kohta, et need «tarvitavad ette vaatust ja sõelumist, enne kui meie värvide vahedest selget aru leiame . . .» Võib-olla ilmekaim näide sellest tendentsi ümberpööramisest — küll hoopis kõrvalises asjas — on järgmine: Läti Henrik (XXVI, 10) jutustab, et 1223. a. maa taasvabastamise ajal üks eestlane olevat tapnud tollal tema majas külalisena viibiva saksa kaupmehe; kui vähe aega hiljem tapja naine sünnitanud poja, siis olnud sellegi ihul samasugused haavad kui tapetud sakslasel, mille armid jäänud alatiseks tapjale meeldetuletuseks. A. Saali «Hildas» laseb aga hoopis komtuur Wilcken v. Ilsede nurgavoodis lamava eesti naise silme all surnuks peksta tema mehe; suur verine haav, mis tapetul oli üle näo, ilmnes ka samal päeval sündinud poja näol, kes sellest saigi nime Armik. Sellega on Läti Henriku kroonikasse põimitud legendile antud täiesti vastupidine sisu.

Tunduvas osas näivad küll hilisemast ajast kaugesse minevikku tagasi viidud olevat ühiskondlik-poliitilised kujutlused. Enamus autoreid esitab Muinas-Eestit mingi

kindlakskujunenud riikliku üksusena, kus on oma valitsejad ja aadelgi (A. Saal, G. E. Luiga, K. A. Hermann, A. Kruus jt.). C. R. Jakobsoni oletuste ja võõraste ajalooliste romaanide eeskuju kõrval on siin kahtlemata teatavat mõju avaldanud ka tol ajal maad võtnud mõte eesti oma mõisnikest, niisiis rahvuslikust aadlist — lihtsalt vastukaaluks võimutsevale balti aadlile. (On ju sama probleem olulisel kohal ka niisugustes teostes, nagu Jakobsoni «Arthur ja Anna», J. Pärna «Must kuub» jt.). Üldkasutatav vanema nimetus on ajaloolistes jutustustes tavaliselt omandanud mingi feodaalse kuninga või vürsti tähenduse. Tõenäoliselt on need kujutlused suurelt osalt kantud samast vaimust kui «Kalevipoeg»: taheti anda eestlastele muinaskuningat, kes oma isikus oleks kehastanud rahva kangelaslikku ajalugu. Rahvuslik sõltumatus, oma juhid ja kangelased, oma jõud ja väärikus — kõik see kõlas tolleaegse lugeja jaoks ennekuulmata julgelt, pidi tahtmatult juhtima mõtte kaasajale. Ka rohked hoiatused ja manitsused üksmeelde jäämiseks ja kokkuhoidmiseks püüavad tugevdada võitlusrinnet ja ühendada kõiki rahvuslikke jõude feodaalide vastu, kajastavad aga ühtlasi ka tolleaegseid ikka süvenevaid vastuolusid rahvusliku liikumise demokraatliku ja kodanlik-klerikaalse suuna vahel.

Peale kõrgelearenenud riikliku organisatsiooni on muinaseestlastele omistatud ka rohket majanduslikku jõukust. Nii sõidab näiteks Eesti valitseja Auulane Sigtunat hävitama laevastikuga, kus on mitu tuhat laeva (Hermanni «Auulane ja Ülo») jne. Kõige sellega taheti näidata, et maarahvas pole mitte alati sellises kehvuses elanud nagu kaasajal, vaid võõrad maaletungijad on kogu ta muistse jõu ja hiilguse röövinud.

Esivanemate elu-olu idealiseerimine on üsnagi ilmne ka selles muinaseestlaste küllalt kõrges nii materiaalses kui ka vaimses kultuuris, mis neile ajaloolistes jutustustes on omistatud. Eestlaste vanemad (sest peaasjalikult ikka nendega on jutustustes tegemist) elavad lossides ja linnades, seejuures võrdlemisi luksuslikult, kandes uhkeid riideid ning ehteid jne. Mõned autorid näitavad eestlasi kirjaoskajatena juba XIII sajandil,

rääkimata Jüriöö ülestõusu ajast, mil ka Bornhöhe, Saali ja Järve kangelased on üsnagi haritud mehed, tunnevad võõraid keeli jne. Üldse on tegelaste mõttemaailm ja elustiil paljuski rohkem XIX sajandi kui kujutatava ajastu laadi.

Samasugust mitteküllaldast mineviku mõistmist näeme usundiliste probleemide käsitlemisel. Et vana rahvausundit on nõrgalt tuntud, siis on üle võetud soome mütoloogia kujud, ilmselt Faehlmanni müütide vahendusel. Ainsa rahvaehtsa nimetusena esineb siin Taara (ka Turris), kuid selle kõrval eksisteerivad täiesti ebamäärase võimujaotusega veel Vanemuine, Uku, Toonela, Mana, Pikker jt., kelle ülesanded üksikute autorite ja isegi sama autori üksikute jutustuste puhul varieeruvad. On selge, et need kunstlikud ja juhuslikud kombinatsioonid ei suuda anda mingit tõelist pilti muinaseestlaste usundist, kuid vähemalt väliselt oli jutustuste autoritel niiviisi siiski võimalik «tõsta» esivanemate usuelu antiik-rahvaste, germaanlaste ja skandinaavlaste tasemele — sest ka sellel alal ei taheta teistest halvemad olla. Ent seejuures on kirjameeste eneste usulised eelarvamused sageli neidki süsteeme märksa segasemaks muutnud. Paganluse kujutamiselgi on autorite kristlus liiga ilmne ja näiteks Saali Taara-kultus ei erine õieti millegagi ristiusust. Muidugi võib ka siin eesmärgiks olla näidata muinaseestlaste usku võimalikult «kõrgena» ja vabana kõigest sellest, mida peeti ebausuks. Autorite vaadete ebaselgus on neid mõnikord viinud isegi rõõmustamiseni kristluse võidu üle (A. Saali «Leili», J. Kunderi «Jumala kuju»), kusjuures näib nagu ununevat, et kristluse võit tähendas ühtlasi orjuse algust. Osaliselt on seda aga ehk tinginud ka hirm ametliku kiriku repressioonide ees, sest selle vaenulik seisukoht igasuguse paganliku muinsusromantika vastu avaldub kogu oma teravuses «Ristirahva Pühapäevalehe» (1890, lk. 290—291) artiklis «Vambola» puhul, kus Saal, tema muinaseestlased ja viimaste Taara kiriklaste karmi kohtu alla võetakse. Muidugi pidid Saal ja teisedki autorid neid manitsusi teataval määral arvesse võtma. Ründas ju veel pool sajandit hiljem praost Grünberg samadest seisukohtadest M. Metsa-

nurka («Päevaleht» 1935, nr. 268 ja 272), nii et viimane oma «Ümera jõel» teises trükis oli sunnitud tegema vastavaid korrektiive, et vältida «ebaviisakusi» Kolmainu aadressil.

Lõpuks avaldub rahvuslik tendents ilmekalt muidugi ka tegelaskujude karakterite jälgimisel. Juba seiklusromaanis, millega ajalooline romaan on tihedalt seotud, samuti «jeenovevades», on iseloomulik tegelaskonna järsk jagunemine kaheks leeriks: headeks, kes kangelast toetavad, ja kurjadeks, kes tema vastu võitlevad. Eesti ajaloolistes jutustustes on see jaotus tavaliselt läbi viidud rahvuslikul printsiibil: eestlased (mõned reeturid ja ülejooksikud välja arvatud) on õiglaste poolel, kuna aga sakslased oma rõhuvas enamuses kuuluvad kurjade, salalikkude ja ebaausate leeri. Varjundamine on seejuures täiesti polaarne, ilma et värvidega oleks kokkuhoidlik oldud. Eesti soost kangelased on ehitud kõigi mehelike voorustega, kangelannad kõikvõimaliku võluvuse ja hingepuhtusega. Mida kõike ei öelda aga vastasleeri kujude kohta! Ühelt poolt on näidatud nende sadismini ulatuvat julmust, teiselt poolt on neid püütud näidata äärmiselt naeruväärsetena. Nii ei lepi Bornhöhe ainult sellega, et ta «rüütel» Risbiteri igati koomilisse valgusse asetab, vaid laseb mõisameestel endil teda ka otseselt iseloomustada: «Loll nagu vasikas, alamate vastu upsakas ja tige, ülemate ees roomab kõhuli, kitsipung, jänespüks, valetamise ja hooplemise pääle esimene meister. Ühe sõnaga — lurjus» («Vürst Gabriel»). Laiemas mõttes on siin ju tahetud anda iseloomustust kogu balti aadlile.

Ajalooliste jutustuste tihe seos rahvusliku liikumise võitleva ideestikuga avaldus niisiis muinsusromantikas, rahva mineviku suuruse rõhutamises. See avaldus kangelaslike võitlusperioodide ja orjastajate-vastaste ülestõusude kujutamises. Lõpuks olgu tähelepanu juhitud veel ühele iseloomulikule momendile, nimelt eesti ja vene rahva ajaloolise sõpruse näitamisele, seda eeskätt niisugustes teostes, nagu J. Järve «Vallimäe neitsi» ja E. Bornhöhe «Vürst Gabriel». Ka see on rahvusliku liikumise demokraatliku suuna üks tunnuslikke jooni.

Need kujutlused oma rahva minevikust, mida lugejad omaks võtsid möödunud sajandi ajaloolistest jutustustest, pidid paratamatult viima järeldusele, et eestlaste rõhumine võõrast rahvusest mõisnike poolt on ebaõiglane ega või kesta igavesti. Niisugune järeldus, niisugune ideeline mõju oli tollel ajal igati progressiivne. Kuigi ajaloolised jutustused ilmusid juba rahvusliku liikumise mõõnaperioodil, mil ikka rohkem hakkasid esile kerkima kodanliku ideoloogia konservatiivsed tendentsid, oli nende teoste põhihoiak terve ja vastas rahvahulkade taotlustele.

Muidugi, nagu võisime juba konstateerida, olid loodud minevikupildid eriti oma üksikasjus sageli üsnagi meelevaldsed. Aga kui Koidula, Veske, Kuhlbars jt. võisid oma kaasaegset, tegelikult äärmistes vastuoludes ja viletsuses kannatavat Eestimaad näidata lausa paradiisina, panna siia kasvama palmipuud ja kujutada Munamäge «pilvepiirideni» tõusvana, laulda hümne selle sõna kõige pidulikumas mõttes, — mis keelas siis teisi autoreid, kes olid samuti põhiliselt romantikud, idealiseerimast ja ilustamast muinasaega, mil rahvas kindlasti oli vaba ja sõltumatu. Selles ühenduses peab küll möönma, et silmas pidades «ärkamisaja» ilutsusluulet ja samuti tolleaegset olevikuproosat ei saa ka ajalooliste jutustuste suhtes püstitada nii väga ranget tõepärasuse nõuet.

Nagu Koidula puhul on märgitud, on ta luulekujutused tõsiasjadega kõrvutades mitmeti ekslikud, kuid neid kujutelmi kandvad tunded on luuletajas siiski ehtsad. Ja lisaksime: neid tundeid esilekutsuvad ühiskondlikud tendentsid olid tegelikkuses olemas. Kõige laiemaid hulki haaranud liikumine oli elujõuline, arenev, kõiki takistusi võitev — see ei saanud avaldumata jääda ka kirjanduses. Tollal oli vaja laiahaardelisust, isegi liialdamist rahvusliku suurusega, et sajandite vältel allasurutud rahvahulkadele anda küllaldast eneseusaldust ja võitlusjulgust. Ajalooliste jutustuste menu seletub teataval määral just asjaoluga, et siin nagu luuleski oli antud võimalus hoogsamale mõttekujutusele.

Siin võis luua suurejoonelisi pilte esivanemate elust, võis võõraid vallutajaid vihaselt rünnata, ilma et oleks saadud otsekohe sõnast kinni võtta — kujutatav aeg oli selleks liiga kauge.

Omades laiades massides erakordset populaarsust, nagu võib järeldada selle aja kohta suhteliselt suurtest tiraažidest ja rohketest kordustrükkidest, olid ajaloolised jutustused selle progressiivse muinsusromantika levitamisel väga olulise tähtsusega. Kuidagi vähendamata «Kalevipoja» mõju — sest rahvuseepose olemasolu fakt iseenesest oli juba hindamatuks jõuallikaks — peab tõe huvides ometi ütlema, et oma raskepärase vormi tõttu ei olnud ta tollal hoopiski nii laialt loetav kui näiteks «Tasuja» või mõni teine ajalooline jutustus. Need teosed, mille tekkimisel «Kalevipoja» äratav eeskuju on vaieldamatu, n. ö. andsid eesti rahvale tagasi tema ajaloo, õpetasid teda oma minevikku mõistma ja sellelt tuge otsima kaasaja võitlustele. Tugev funktsionaalne osatähtsus seejuures on kahtlemata rohketel tulevikuennustustel ajalooliste vastaste aadressil. Nii räägib Uudu: «See aeg tuleb veel kord, mil eesti mees oma maa peal jälle prii on ning orjuse häbistavat iket ei kanna» (A. Saali «Uudu ja Meeta»). Maimu hüüab tuleriidalt oma kaasmaalastele: «Sina, mu rahvas, oota ja kannata. Ma kuulen maa müdisevat ja õhu värisevat — raskest sõjakärinast. Ma näen hiilgavad vaskussid tuld sülitavat meie rõhujate kindlate linnade ja losside pääle, tuld, mis neid ennast ja nende ehitused ära sööb. Ma näen uusi aegu, ilusamaid aegu, vaba rahvast ja vaba maad» (A. Kitzbergi «Maimu»). Ja vana Vahuri surivoodil lausutud võitlusele kutsuvad tulisõnad ei jäänud kõlama üksnes ta pojapoja Jaanuse teadvusse, vaid see oli ühtlasi üleskutse ka igale «Tasuja» lugejale, julge ja kirglik üleskutse, mis ei võinud jääda vastukajata.

See hoiak ja need seisukohad, mis paremates ajaloolistes jutustustes nii ilmsed ja selged olid, vastasid rahvahulkade tundeile ja mõtteile. Leppimatus ajalooliste vaenlastega, põlgus rõhujate käsilaste vastu, rahvuslik uhkus ja väärikusetunne — see on jutustuste tuumaks. See käsitluse üldsuund pärines kaasaegsest ühis-

kondlikust tegelikkusest, selle olid dikteerinud ühiskondlikud arengutendentsid ja elulised vajadused. Möödunud sajandi ajalooline kirjandus oli omast ajast inspireeritud kirjandus, selle paremik oli tekkinud otseselt kui ideelise võitluse relv valitseva sotsiaalse õiglusetuse vastu ning selles õieti seisnebki tema ajalooline tähendus.

Muidugi ei saa ega või me samal ajal silmi sulgeda tõsiasja ees, et see kirjandus mitte üksi ideeliselt, vaid ka oma kunstiliselt tasemelt on üsna ebaühtlane. Tunduv osa tolleaegsetest töödest on meie silmis kirjanduslikult hoopis alaväärtuslik, mõnedki jutud kujutavad endast aga otse kirjanduslikke kurioosumeid. See on omamoodi üldine paratamatus, seda enam tolleaegses noores rahvuslikus kirjanduses, kus nõudlikkus polnud kes teab kui kõrge. Siis arvati mõnigi kord küllalt olevat heast tahtest ega tehtud küsimust andest ja eeldustest; kui eesmärk oli asi lugejale võimalikult selgeks teha, ei hakanud keegi ka pead murdma elu lihtsustatud ja pinnapealse kujutamise ohu üle. Ideelist eesmärki nähti sageli liiga otseselt ja arvati, et otstarve pühendab abinõu. Rutates viima oma andamit «isamaa altarile» ei võtnud mõnedki innustunud kirjamehed endale aega järelemõtlemiseks, kas teos on ka väärt neid kõrgeid paleusi teenima. See kõik tõi arusaadavalt kaasa nii vormilist kui sisulistki kehvust.

Kuid nagu kirjanduses ikka, nii ka käsitletava nähtuse puhul — väheolulised asjad langevad kõrvale, hindamise aluseks tuleb võtta paremad ja küpsemad tööd. Ning siis peame tunnistama, et oma aja taustal ajaloolised jutustused, s. t. parimad nendest, tähistasid eesti kirjanduses siiski ka kaheldamatut kunstilist edu. Piisab, kui meenutada Bornhöhe töid, mida ju loetakse ja millele kaasa elatakse tänapäevani. Ei ole oma ebaküpsuse peale vaatamata kaotanud elamuslikku väärtust Kitzbergi «Maimu», loetavad on ka Järve «Karolus» ja «Vallimäe neitsi» (viimast peeti omal ajal otse kirjanduslikuks suursaavutuseks). Saali jutustuste seikluslik mehhanism on küll liiaks alasti, et need võiksid meie päevil veel täiskasvanud lugejat kaasa kiskuda, kuid noorte jaoks pole nad oma paeluvust veel kaugeltki

minetanud. Teoste ilmumise ajal pidi aga «Vambola» menukas autor (tema enda memuaaride järgi) korduvalt vastu võtma eesti seltskonnadaamide tänumususid. Ega siis ujedad lugejannad neid asjata pillanud! Lõpuks ei ole meil ju mingit alust kõrvutada Saali näiteks M. Metsanurgaga, küll aga J. Pärna või L. Suburgiga, ning siis on pilt hoopis teine, kuigi me ka sel juhul teda eesti Scottiks nimetama ei hakka. Võib niisiis kinnitada, et paremad ajaloolised jutustused kõnesoleva perioodi kehvavõitu kirjanduse üldisest tasemest üle ulatusid; igatahes on nad praegu loetavamad kui tolleaegne kaasaega kujutav olustikuproosa, millesse süvenemine nõuab juba üsna tugevat pingutust.

Et vanem kirjandus, sealhulgas ka ajalooliste juttude rõhuv enamus igapäevaselt käibelt kõrvale on jäänud ja oma aja juba üle elanud, selleks on nende küllalt ilmsete kunstiliste puudujääkide kõrval tunduvalt kaasa mõjunud asjaolu, et nad on tänapäevast kaugele jäänud koos toonaste ühiskondlike võitlustega, mida nad kajastasid ja milles neil oli oma osa täita. Liiatigi on nende jutustuste ilmumisajast saadik vaheldunud mitmeid põlvkondi ja inimeste elu-olustik ning vaimulaadki on tundmatuseni muutunud. On seepärast mõnevõrra raske mõista tolleaegse lugejaskonna maitset. Olgu siin toodud näiteks paralleel maailmakirjandusest: XVIII sajandi keskel pani Richardson oma sentimentaalsete romaanidega haledusest nutma kogu Euroopa, — vaevalt leidub aga tänapäeval neile raamatutele enam lugejaid peale kirjandusloolaste. Või siis lõpuks ka Scott: kord paljudes maades loetuim ja armastatuim autor, nüüd taandumas noorsoolektüüriks — ja mitte kõige otsitavamaks. *Tempora mutantur* . . .

Vaevalt on võimalik n. ö. must valgel otseselt näidata, millist positiivset väärtust omasid ajaloolised jutustused eesti ühiskonna arenemise seisukohalt. Kuid märksa selgemini võib osutada sellele, kuidas poliitilised vastased — balti aadel koos teda toetava pastorkonnaga ning venestust süvendav tsaarirežiim — suhtusid eesti muinsust heroiseerivasse ajalooainelisse kirjandusse. See võimaldab järeldusi teha ka nähtuste positiivse mõju kohta.

Juba eespool on puudutatud kiriklaste seisukohta «Vambola» puhul, kes tundsid end riivatud olevat Saali muinaseestlaste Taara-kultusest. Kristlik kirik oli kehtiva rõhumissüsteemi peamiseks kaitsjaks ja õigustajaks, kiriku ohustamine, tema «usutõdede» aluste õõnestamine oli niisiis relva tõstmine ka pärisorjuslike igandite vastu. Ja selles «Ristirahva Pühapäevalehe» artiklis polegi piirdutud ainult usuküsimustega. Paistab silma otsene vaenulik suhtumine vanadesse eestlastesse, kes olevat olnud toored ja metsikud ning tapnud sõjakäikudel sageli «iga viimast last nagu seapõrsast ära». Sama ägedusega võideldakse Lembitu kui kangelase vastu, «kuida tema sugugi ei olnud». Ja samas asja teine külg: Saal olevat liigselt mustanud ristirüütleid, näidanud neid liiga kiimalistena ning verejanulistena. «Nende katoliku usu vagadusest ei tea tema mitte midagi rääkida, et nemad oma usu pärast seia tulnud sõdima, ei teata tema mitte». Ning lõpuks kogu jutu tuum ja nael: olevat ju igaühele teada, «et nii veike rahvas kui Eesti-rahvas suuremate ja tugevamate rahvaste valitsuse alla pidi jääma, olgu need länne või ida poolt. Selle põlve sees saavad nemad olema, nii kaua kui neid maa peal on». Tolle balti prohveti ilmutuste eesmärk ja ühiskondlik alus ei vaja enam mingit selgitamist.

Tuntud balti-saksa kirjanik T. H. Pantenius keelas avalikus kirjas «Olevikule» 1885. a. oma jutustuse «Kelleste härrased» avaldamise selles ajalehes, kuna senised eesti ajaloolised jutustused olevat otseselt suunatud sakslaste vastu. 1892. a. keelas tsensor Merkeli «Wannem Ymanta» eestikeelse tõlke eri raamatuna avaldamise, hoolimata selle otse karjuvast keisrimeelsusest. Tõenäoliselt tuleb ka siin oletada balti aadlike mõju, sest just nende vastu on Merkeli teos sihitud.

Lõpuks on tähelepandav, et eesti XIX sajandi ajalooliste jutustuste edasise levimise vastu võeti kasutusele otsesed keskvõimu surveabinõud. Selleks andsid omamoodi tõuget tolleaegsed segadused Eesti Kirjameeste Seltsi ümber, mille sulgemiseks pingutasid kõiki oma jõude J. Kõrv, J. Truusmann jt. kroonumeelsed tegelased. Sellesse võitlusesse oli otseselt tõmmatud ka

A. Saal, kes oli valitud seltsi sekretäriks. Kuna ühtlasi oli tegemist kõige viljakama ajalooliste jutustuste autoriga, siis on nähtavasti vastaste poolt püütud seda asjaolu ära kasutada ja anda kahekordne hoop — näidata kahtlases valguses Kirjameeste Seltsi ja saada jagu ajaloolistest jutustustest, mis juba pikka aega olid oma sisu ja hoiaku poolest häirinud nii mõisnikkonda kui ka kubermanguvalitsust. Telgitagused mahhinatsioonid jäävad meile küll teadmata, kuid fakt on see, et 22. septembril 1892 on Eestimaa kuberner vürst Šahhovskoi saatnud siseministeeriumile pika ja üksikasjalise aruande, kus juhitakse tähelepanu ajalooliste jutustuste kahjulikkusele ning isegi refereeritakse Saali ja Bornhöhe teoste sisu. Sellest kõrge ametmehe kirjatükist loeme muuhulgas: «Seesugustes brošüürides kirjeldatakse ajalooliste jutustuste nime all eestlaste võitlust iseseisvuse eest nende allutajate vastu. Nendes kirjeldatud Eesti kangelaste, vanemate ja kuningate vägiteod, vaimustatud kõned ja üleskutsed võitlusele «sortsilaste» vastu kihutavad eesti lugejates tahtmata päritud viha sakslaste (pastorite ja mõisnike) vastu üles... Jutustustest teada saades oma isade otsekui õnnelikust minevikust enne saksa võimu, tunneb lihtne lugeja veelgi sügavamalt oma praeguse olukorra kibedust, ja ta vaimusilma ette kerkib tahtmatult tume tulevik, temas hakkab arenema igatsev unistus selgemaist tulevikupäevist... Nende ilmumise sihiks on rahva kirgede ülesässitamine kehtivate agraarolude vastu». Kuberner arvab ajaloolised jutustused olevat mõjutanud ka Narva töölisrahutusi ja põhjustanud isegi «sotsialistlikke vaateid». Lõpuks tehakse selles märgukirjas ettepanek võimaluse korral need kahjulikud teosed ära korjata, igatahes aga edaspidi taoliste kirjatööde väljaandmine hoopis keelata («Из архива кн. С. В. Шаховского», III, 1910, lk. 276). Siseministri käsul saatis trükiasjade peavalitsuse ülem 2. detsembril 1892. a. Tartu üksiktsensorile eeskirja, milles keelatigi Baltimaade rahvaste vabadusvõitlust saksa orjastajate vastu kirjeldavate «brošüüride» avaldamine (prof. J. Depmanilt saadud trükiasjade peavalitsuse arhiivi andmeil). 1893. a. peale kaovad ajaloolised jutustused järsku uudiskirjanduse

hulgast, nende ilmumine lakkab mõneks ajaks peaaegu täiesti (välja arvatud paar poliitilises mõttes täiesti «ohutut» katsetust). Ja mitte ainult uute teoste ilmumine, vaid ka varemilmunute kordustrükid — nii keelas tsensuur ülalmärgitud eeskirja põhjal näiteks 1899. a. «Tasuja» uue trüki väljaandmise.

Nähtus, mis vastaste leeris sellist vaenu tekitas, ei võinud muidugi vastukajata jääda rahva juures, kelle suunamiseks ja kasvatamiseks ta oli mõeldud. Võib kahtlemata ütelda, et XIX sajandi ajaloolised jutustused oma muinsusromantikaga avaldasid väga tunduvat mõju eestlaste rahvusliku iseteadvuse süvendamisele ja balti aadli kui ajaloolise vastase tunnetamisele, võibolla suuremat mõju kui mistahes muu ühiskondliku teadvuse vorm sel perioodil. Nimelt selles peitub nende jutustuste vaieldamatu progressiivsus. Me peame hindama ajaloolisi jutustusi selles osas, kus nad kannavad antifeodaalset iseloomu — ja see ongi nende peamiseks funktsiooniks. Teises osas, kus jutlustatakse rahvuslikku ühtsust ning püütakse lepitada sisemisi vastuolusid, on jutustused muidugi lühinägelikud — aga see on ka arusaadav ja omamoodi paratamatu. Iga autor on ikkagi oma ajajärgu inimene, ja tolleaegsete inimeste teadvuses peegeldusid ühiskondlikud võitlused ennekõike rahvusliku võitlusena. Oodata nendelt ajaloo ja ühiskondlike küsimuste klassipärast käsitlust oleks asjatu. Alles Vilde ajaloolises triloogias uue sajandi algul näeme juba järjekindlalt materialistlikku vaadet ajaloole ja elusündmustele: siin asendab ühiskondliku arengu objektiivsete seaduspärasuste esiletõstmine eelnenud jutustuste muinsusromantika.

Ajaloolised jutustused täitsid oma osa võitluses feodaalsete igandite vastu, nende muinsusromantika oli oma aja tingimustes põhjendatud ja mõistetav. Pärast seda, kui too muinsusromantika oli oma ühiskondliku funktsiooni täitnud, kaotas ta muutunud olukordades muidugi oma endise võitleva sisu ja tähenduse, mandus läägeks ilutsemiseks, Taara-usu taoliseks totruseks jne. Kodanlikus Eestis oli see valitseva kildkonna üheks levinenumaks demagoogia-vahendiks, ka eespool vaadeldud teoseid püüti selleks võimalust mööda ära kasu-

tada. See kõik on väga hästi teada, kuid see ei muuda meie suhtumist ajaloolistesse jutustustesse, mis möödunud sajandi lõpul kogu oma ideelise piiratuse, võiks isegi öelda — kogu oma naiivsuse peale vaatamata seesugust äratavat osa etendasid.

Paremad nendest teostest ulatusid aga oma ajajärgust palju kaugemale, said palju laiema tähenduse, kui autoridki seda oskasid ette näha. Kuberner Šahhovskoi kartused polnud päris tuulest võetud, kui ta arvas ajaloolised jutud sotsialistlikke vaateid põhjustavat — kuigi kirjamehed ise nendest vaadetest kaugel seisid. Teoste võitlev sisu oli aktuaalne, nende võitlusele kutsuv tendents jäi elavaks ka revolutsioonilistes sündmustes, seda enam, et balti-saksa mõisnikud siin ikka veel kõige otsesemaks vastaseks olid. Kasvatades vabadusearmastust ja viha rõhumise ning ülekohtu vastu on need teosed oma mõju avaldanud ka hoopis hilisemal ajal — Suure Isamaasõja päevil, millal ajaloosündmused veel kord eriti aktuaalseks said. Kõike kokku võttes on meil täielik alus kinnitada, et XIX sajandi ajaloolised jutustused ei ole oma põhilises osas mitte elukauge ilutsemise avalduseks ega tagurlike tendentside kirjanduslikuks kajastuseks, vaid toetasid omaaegset progressiivset ühiskondlikku liikumist. Seesugustena väärivad need teosed tähelepanelikku suhtumist, kõigi nende sisuliste ja vormiliste iseärasuste arvestamist, mida tingis ajajärk, tolleaegne kirjanduslik meetod ja alles tekkiva rahvusliku kirjanduse üldine arengutase.

1948/1956

EDUARD BORNHÖHE JA TEMA AJALOOLISED JUTUSTUSED

Eduard Bornhöhe on XIX sajandi eesti kirjanduse väljapaistvamaid esindajaid. Tema loomingu paremik — ajaloolised jutustused ja ennekõike jutustus «Tasuja» — on avaldanud suurt ühiskondlikku mõju mitte ainult oma esmakordse ilmumise ajal, vaid on säilitanud oma tähenduse ka hilisemate aastakümnete pöördelistes sündmustes ja leidnud kindla koha meie kirjanduse klassikalises pärandis.

Kodanlikud kirjandusloolased ei hinnanud Bornhöhet kuigi kõrgelt ega tundnud suuremat huvi tema vastu. Kirjaniku kohta on väga vähe sõna võetud, ei tehtud midagi tema elu ja loomingut puudutavate materjalide kogumiseks. Bornhöhe kogu käsikirjaline pärand (sealhulgas ka avaldamata ilukirjanduslikke töid) jäi pärast tema surma saatuse hooleks ja on seetõttu kaduma läinud; kirjavahetuse ja muu andmestiku mõningaid riismeid on suudetud koguda sõjajärgsetel aastatel. Kirjaniku elu ja loomingu uurimisel on niisiis astutud sõna tõsises mõttes alles esimesi samme.

Bornhöhe kujunemine langes suurte murranguliste liikumiste aega eesti ühiskonnas. Kapitalistlike suhete järkjärguline maksvuselepääsemine põhjustas möödunud sajandi keskel üha teravneva võitluse pärisorjuse igandite vastu, toimus rõhutud eesti rahva kujunemine rahvuseks ja rahvusliku liikumise algus. Tekkis eesti kirjandus ja ajakirjandus, hakkas arenema rahvuslik kultuur. Oma progressiivses, demokraatlikus osas oli see kõige tihedamalt seotud talurahvahulkade võitlu-

sega balti-saksa mõisnikkonna ja kiriku kui rõhumise-ideoloogia peamise kandja vastu. Erilise jõu sai rahvusliku vormi omandanud pärisorjusevastane liikumine 1860.—1880. aastail, haarates rahva kõige laiemaid hulki. Eesti kirjanduse esimesed väljapaistvaimad teosed kasvasid vahetult välja selle liikumise huvidest ja avaldasid sellele omakorda väga suurt mõju.

Bornhöhe sünniaastal 1862 oli ilmunud «Kalevipoja» esimene rahvaväljaanne, mis esmakordselt rääkis rahvale muistsest priiusest ja kangelaslikust võitlusest orjastajate-penirüütlite vastu. 1870. a. avaldas C. R. Jakobson oma «Kolm isamaa kõnet». Koidula hõõguvast patriotismitundest kantud isamaalaulud kõnelesid sageli rahva võitlus- ja kannatusrohkest minevikust. Ilmus rida demokraatliku põhihoiakuga eesti ajalugu käsitlevaid raamatuid ja kirjutusi ka teistelt autoritelt, süvenes huvi kroonikaliste algmaterjalide vastu.

Demokraatliku leeri esindajate pöördumine feodalismivastases võitluses ajaloo poole on täiesti mõistetav. Seni ilma ajaloota ja ajaloolise teadlikkuseta talupojarahvas sai nüüd kuulda oma kaugemast minevikust, esivanemate kangelaslikust võitlusest röövvallutajate ülevõimu vastu, aastasadu kestnud kannatusist ja feodaalide julmast rõhumisest, mis mõnevõrra muutunud vormides veelgi edasi kestis. Pöördumine rahva vabadusvõitluse temaatika juurde ajaloos ei olnud niisiis mingi põgenemine kaasajast minevikku, vaid püüe leida ajaloolistest sündmustest tuge kaasaegseile sotsiaalseile võitlustele. (Teataval määral mõjusid selleks ilmselt kaasa ka tsensuuriolud, mis tegid võimatuks otsese ühiskonnakriitika, rääkimata üleskutsetest rõhujate ikke murdmiseks.) Eesti keelde tõlgiti tollal üsna rohkesti ka teiste rahvaste ajalooainelist kirjandust. Esiletõstmist väärivad sealhulgas Puškini «Pealiku tütar» (1878) ja Gogoli «Kasaka hetman Taras Bulba» (1873 ja 1880), mis kahtlemata on kaasa mõjunud eesti ajaloolise jutustuse tekkimiseks ja suunanud rahvaülestõusu ning vabadusvõitluse teemade käsitlemisele.

Vähene eesti ajalooline kirjavara pidi olema tuttav noorele Bornhöhele, juhtides teda ajalooliste teoste jälgimisele ka teistes keeltes ning kroonikate uurimisele. Tõenäoliselt on Bornhöhe teadvuse kujunemisele mõju avaldanud Jakobsoni «Sakala», mis hakkas ilmuma 1878. a. Julge väljaastumine balti feodaalide vastu, nende laialdaste eesõiguste ja sellest tulenevate ühiskondlike väärnähtuste terav kriitika, mõisnike ja talurahva lepitamatute vastuolude paljastamine, mida leiame «Sakala» veergudel, on saanud ilukirjandusliku väljenduse ka Bornhöhe jutustuste lehekülgedel. Võimalik, et Bornhöhe «Tasuja» kirjutamise ajal Põltsamaal õpetajana töötades ka isiklikult on Jakobsoniga kokku puutunud ja temalt õhutust saanud, kuna viimane sageli esines õpetajate kokkutulekutel ja püüdis nende hulgas leida demokraatliku suuna aktiivseid toetajaid [1].

Bornhöhe oli oma kaasaja haritumaid eesti kirjamehi, üldse laia silmaringi ning mitmekülgsete teadmistega, rohkesti reisinud ja palju näinud inimene. Tundes tervet rida keeli võis ta kõigi Euroopa vanade kultuurrahvaste vaimuvaraga vahetult tutvuda. Kuigi Bornhöhe oli õppinud saksakeelses ja -meelses koolis ja hiljemgi liikus sageli balti-saksa või saksikus keskkonnas, on ta vaimselt iseseisva inimesena juba varakult püüdnud vabaneda selle keskkonna ühekülgsetest mõjudest, hukka mõistes valitseva saksa ülakihi rahvuslikke ja seisuslikke eelarvamusi, konservatiivsust ja kõrki kastipiiratust. Suur osa on Bornhöhe arengus ilmselt olnud vene kirjandusel ja kultuuril, sügava austusega suhtus ta vene rahva parimaisse omadustesse. Seda näitab juba 1879. a. «Meelejahutajas» ilmunud pikem kirjutus «Vene rahvas», kus ta püüab anda ülevaadet vene rahva ajaloost ja kaasaegsest elu-olust. Ta rõhutab venelaste vaprust, töökust, külalislahkust, räägib nende imetlusväärsest visadusest ja elujõust, ergast vaimust ja kunstimeelest, kõneleb vaimustusega suurepärasest

[1] Bornhöhe otseseid sidemeid Jakobsoniga näitab nüüd selgesti ka «Sakala» arhiivist ilmsiks tulnud kiri ja kaastöösaadetis 1879. a. aprillist.

vene rahvalaulust ja -tantsust, vene keele ilust ning väljendusrikkusest.

Võimas ühiskondlik liikumine pärisorjusliku korra igandite vastu on aluseks julgelt ründavale hoiakule, millega Bornhöhe oma teostes välja astus ülbelt iseteadvate, seisuse- ja rahvuseuhkete balti-sakslaste vastu. Ainult autor, kes juba oma loomingulise tee algul täiesti mõistis kehtiva balti erikorra rahvavaenulikku olemust, kes oma rahva ustava pojana vihkas võimutseva aadli eesõigusi, võis luua niisuguse teose, nagu seda on «Tasuja».

Bornhöhe kogu loomingu peamiseks teemaks on rahvahulkade ja rõhujate lepitamatu vastuolu ning võitlus, põlgus oma rahva reetjate — vaenlase leeri ülejooksikute vastu. Ta näitab, et rõhujate poolel on majanduslik jõukus, seisuslikud eesõigused ja kindel organisatsioon, millele allasurutud rahvas võib vastu seada oma sitkuse, loomupärase andekuse, vabaduse-armastuse ja põlvest põlve päritud viha. Ta tõstab rahvalike kangelaste kujudes esile parimaid omadusi, näidates samal ajal feodaalseid rõhujaid ning nende käsilasi ajaloolisele tõele vastavalt kui sotsiaalse ebaõigluse ja inimlike pahede kandjaid.

Keskse kohal Bornhöhe loomingus on tema kolm ajaloolist jutustust — «Tasuja» (1880), «Villu võitlused» (1890) ja «Vürst Gabriel ehk Pirita kloostri viimsed päevad» (1893).

«Tasujas» leidis esmakordselt eesti kirjanduses kujutamist rahva ülestõus rõhujate vastu. Olles üldse esimene, kes laiematele hulkadele määratud raamatus jutustas 1343. a. sündmustest, on Bornhöhe oma teosega väga palju kaasa aidanud selle eestlaste vabadusvõitluse ühe kangelaslikuma peatüki tutvustamisel põhijoontes ajalooliselt õiges valguses. Eeskätt «Tasuja» kaudu ongi Jüriöö ülestõus avaldanud innustavat ja vaimustavat mõju rahvahulkadele võitluses rõhumise vastu nii teose ilmumise ajal möödunud sajandil kui ka aastakümneid hiljem.

Bornhöhe jutustab «Tasujas» eesti vabatalupoja järglase Jaanuse kujunemisest mõisnike-vastase ülestõusu organiseerijaks ja juhiks vanaisa Vahuri surivoo-

dil lausutud manitsussõnade, rahva kannatuste nägemise ja isiklike karmide kogemuste mõjul kokkupõrkes feodaalidega. Hoolimata sellest, et ülestõus veriselt maha surutakse, näitab Tasuja oma kangelassurmaga vabadusvõitluse teed. Mitte leppida rõhumise ja vägivalla ahelatega, ennem surra vabadusvõitlejana kui elada orjana — niisugune on teose põhiidee. Sellega liituvad jutustuses lahutamatult teised ideelised motiivid: isikliku allutamine üldrahvalikule, kokkulepluse ja reetlikkuse terav hukkamõist, eitav suhtumine usku ja kirikusse.

Tasuja kujus on väljenduse leidnud rahvajuhi parimad omadused — mehine võitlusvaim, leegitsev vabadusiha, surmapõlgav vaprus. Lugejat haarab Tasuja armastus oma kannatava rahva vastu, tema tarkus ja õilsameelsus, tema püsivus ja tahtekindlus. Võitlus rõhujate vastu rahva vabastamise eest on tema kõrgeimaks eesmärgiks; selle nimel ületab ta suuri väliseid takistusi ja raskeid sisemisi vastuolusid, allutades oma isiklikud tunded üldise võitluse ülesannetele. Seetõttu sai Tasuja hulkade teadvuses legendaarseks rahvakangelase kujuks, kes sümboliseerib kogu sajanditepikkust võitlust võõramaiste rõhujate vastu.

Terava satiiriga paljastab Bornhöhe oma jutustuses saksa «kultuuritoojate» tegevuse tõelise sisu, nende kui eestlaste esivanemate orjastajate osa, öeldes sissejuhatuses: «Nad riisusid ta, vaese patuse pagana, puupaljaks, et Rooma päike otsekohesemalt tema pimedat hinge valgustaks, peksid ta armetuks, et ta kristlikku armu saaks maitsta, tegid ta teoloomaks, et ta ristiusu õnne ja õnnistust ning keskaja haridust suudaks kanda, ja saatsid ta tööle Issanda viinamäele, see on tema endisele pärispõllule, kus kupja tuline piits temale uue peremehe õigust, haridust, katoliku usku ja ebajumalate vilude hiite põlgamist üheskoos kätte õpetas.» Kirjanik toob tsitaadi Kelchi kroonikast: «Eesti- ja Liivimaal on mõisnikkude taevas, pappide paradiis, võõraste kullaauk, aga talupoegade põrgu.»

Rõhujate leeri peamiseks esindajaks on jutustuses Lodijärve noor feodaal Oodo von Raupen, kelle kujus tõepäraselt väljendub rüütlite julmus, ülbus ja näru-

sus. Tema «rüütliomadused» ilmnevad juba lapsepõlves, põhjustades riiu ja kokkupõrke Jaanusega; aastatega tulevad need omadused järjest selgemini esile. Oma vägivallategudele paneb lossi-isand krooni vaba Metsa talu hävitamisega ja Tambeti elusalt matmisega lossikeldrisse. Rõhujate mitmesuguseid negatiivseid jooni näitab kirjanik ka teiste rüütlite, Oodo kaaslaste kaudu.

Põlguse ja hävitava sarkasmiga kujutab Bornhöhe jutustuses rõhujate koeralikult alandlikku, salakavalat ja alatut käsilast Lodijärve kupja näol, kes on allasurutud rahva õel vaenlane.

Kuid rahvas pole veel unustanud oma endist priiust, kättemaksumõte elab edasi nagu tulesäde tuha all, et kord puhkeda võimsaks leegiks. Vana Vahur, kes tundis rahva häda ja kannatusi, ei suutnud kogu oma vägilaslikkusest hoolimata midagi teha, kuna ta oli üksik. Surivoodil õhutab ta oma järeltulijaid otsima neid, kellel on võitlusvaimu, kihutama kogu rahvast ülestõusule, «. . . ja kõlab siis ähvardav ulgumine üle terve maa, siis kõlistage sõjariistu ja tõstke mürinat, mis pilvi lõhub ja leinavaid jumalaid vägevasti äratab! . . .»

Jaanus tegi teoks vanaisa Vahuri viimse käsu. Ja jälgides kõrgelt künkalt tema märguande peale puhkenud ülestõusu algust, kõneleb Tasuja: «Taevas punetab mässuleegist. Priiuse koit tõuseb veripunaselt . . . Raudne vajadus nõuab võõraste viimset veretilka, et nende varjugi enam meie maal ei oleks. Siis alles tuleb vabadus tagasi, rahu kosutab kurnatud rahvast, hirm kaob vaigistatud südamest, ja sina, jumalik haridus, laotad oma valgust rõõmurikaste paikade üle . . .»

Põgusalt, nappide joontega on «Tasujas» näidatud ülestõusnud talurahvast, tema vabaduspüüdu ja kättemaksutahet. «Armetult kurnatud ja piinatud talupoeg võttis viimse jõu kokku ja müristas oma ärganud priiusehimu hirmsa valjusega isandatele kõrvu.» Inimesed, keda oli loomadeks alandatud, ei saanud julmade orjastajate vastu inimlikku halastust tunda. Ilmekalt näeme talupoegade võitlusvaimu Lodijärve lossi piiramise ja vallutamise kujutuses. Tallinna alla kogunenud ülestõusnute kohta ütleb kirjanik, et nendel kõigil

oli «üks tahtmine: vabaduse eest võideldes võita või surra.» Ja kuigi halvasti relvastatud talupojad ei suutnud vastu pidada orduvägede ülekaalukate jõudude survele, siis ometi nende salgad «langesid selsamal paigal, kus nad seisid, sammu taganemata, ja kes vähe suutis, see kiskus ühe vaenlase surma kaasa.»

Pärast «Kalevipoega», Jakobsoni publitsistikat ja Koidula poeesiat oli «Tasuja» ilmumine 1880. a. järjekordseks suure ühiskondliku tähtsusega nähtuseks, mis tunduvalt tugevdas meie kirjanduses demokraatlikku, rahva vabastusliikumisega seotud suunda, süvendas selle parimaid traditsioone. See kirglik ja mässuline raamat oli otsekui välgusähvatus ja kõuemürin vesise ja võltsi retoorika ning epigonismi kalduva luule-ilutsemise pseudopatriootliku sõnakõlina sekka. «Kalevipojaga» algatatud rõhujate-vastase võitluse teema on «Tasujas» saanud haarava, ajalooliselt konkreetse käsitluse, julge ja ilma igasuguste kompromissideta lahenduse. Milliseid subjektiivseid kiindumusi kangelasel ka ei oleks — vaenulike leeride vahel ei saa olla kokkulepet, ei saa olla isiklikku õnne, kuni pole vabaks saanud rõhutud rahvahulgad.

«Tasujat» iseloomustab ülev revolutsiooniline romantika, mille aluseks on reaalne elutegelikkus ja rahva vabadusvõitluse paatos. Jutustusele on omane sügav poeetilisus ning ühtlasi nii kujude kui sündmustiku ja väljenduslaadi teatav poeetiline stilisatsioon, kõige teisejärgulise ja vähemtähtsa hülgamine, kogu tähelepanu koondamine kesksele, peamisele, mis annabki jutustusele tema ereduse ja haarava dramatismi. Ka kompositsiooniliselt on «Tasuja» iseärasuseks, et otseselt näidatakse ainult toimuva sündmustiku kõige olulisemaid sõlmpunkte, sageli üsna pikki ajalõike vahele jättes. Seetõttu on jutustus väga dünaamiline, hoogsalt arenev ning sellisena kunstiliselt terviklik. Kangelase poolehoid ja armastus vaenulikku leeri kuuluva tütarlapse Emiilia vastu annab toimuvatele kokkupõrgetele ja võitlustele veelgi suurema sisemise pinge, rõhutab erilise jõuga teose ideelist mõtet, muudab selle psühholoogiliselt tihedamaks. Jaanuse ja Emiilia suhete kujutus on vastavalt jutustuse üldisele iseloomule antud

läbini romantilises laadis, mis paiguti (näiteks stseenis vallutatud Lodijärve lossi saalis) ulatub peaaegu melodramaatikani — ent ometi on siin nii palju tunnete tõde, eleegiat ja kannatusi, et see lugejat kaasa elama sunnib. Võib ainult imetleda kirjandusliku algaja inspiratsioonijõudu, mis suutis anda niisuguse teose — vaatamata teatavaile faktilistele ebatäpsustele ajalooliselt tõepärase ja samal ajal teravalt kaasaegse teose, mida mõningast ebaühtlusest hoolimata elustab tõelise ande sära ja mis ületades tolleaegse kirjanduskeele arenematust ning kohmakust suutis kohati tõusta erakordse väljendusliku sugestiivsuseni. See on tagatiseks, et «Tasuja» jääb meile ikka elavaks teoseks.

«Tasuja» kirjutamise kohta märkis Bornhöhe hiljem ise ühes kirjas vastuseks sellekohasele küsimusele: «Oli ju Eesti vaimlise ärkamise aeg ja mina, noor enthusiast, soovisin kaasa aidata.» Ajaloolise vormi valinud ta «kui nimetatud otstarbele kõige sündsama, ilma pedantismuseta, sest et ajaloolist tõde ja tiputruudust meil ometi ei tunta. Nõnda sain aja poolest esimeseks eesti ajalooliste rahvajuttude kirjutajaks.»

«Tasujale» tolleaegse kirjandusliku avalikkuse poolt osaks saanud enam kui jahe vastuvõtt kahandas märksa noore kirjaniku entusiasmi. Pidevate reiside ja võõrsil veedetud aastate jooksul jäi talle tegelikult teadmata see vaimustatud poolehoid, millega laiad lugejate hulgad tema teosesse suhtusid. Alles «Tasuja» teise trüki ilmumine 1888. a. (samal aastal avaldati jutustus ka soome keeles) näitas autorilegi teose vajalikkust ja rahva armastust selle vastu ning andis hoogu uuteks kirjanduslikeks töödeks.

Bornhöhe teine jutustus «Villu võitlused» on samuti seotud 1343. a. sündmustega. Mõni aeg pärast Jüriöö ülestõusu mahasurumist teevad Sakala eestlased omakorda katset heita endilt häbistavat orjuse iket. Jutustuse kangelane sepp Villu, kes algul elab Viljandi komtuuri ja teiste isandatega heas läbisaamises ning suhtub rahva kannatustesse kaunis ükskõikselt, kasvab sündmuste käigus temale osaks saanud ülekohtu ajel ülestõusjate juhiks. Selleks mõjub suuresti kaasa ka episoodiliselt esineva Tasuja üleskutse. Villu rändab

läbi kogu Sakala, loob sideme ka naabermaakondadega ja sepistab relvi ülestõusuks. Ta käib Novgorodis, Pihkvas ja leedulaste juures, saades nendelt kindla abistamislubaduse. «Venelased ei karda saksu, sest nad on neid juba sageli võitnud,» kõneleb Villu. Et näidata liitlastele oma valmisolekut võitluseks, teevad ülestõusnud talupojad toomapäeval katset kümnisekottidesse peidetuna pääseda Viljandi lossi ja seda vallutada. Kuid reetmise tõttu uputatakse ülestõus verre ja sepp Villu heidetakse elusalt mädanema lossikeldrisse, kus ta vaevleb pikki aastaid kuni oma surmani.

Viljandi toomapäeva-sündmuste ajaloolisus on probleemaatiline. Krobnikate andmed on selles osas mitmeti üksteisele vasturääkivad ja ebamäärased. Seepärast ollakse arvamusel, et siin on tegemist poliitilistel kaalutlustel ajaraamatuisse põimitud rändmuistendiga, millega saksa kroonikud püüdsid õigustada ordu julmi veretöid pärast 1343. a. See asjaolu muidugi ei vähenda kuidagi Bornhöhe jutustuse kui kirjandusteose tähtsust, kuna selles käsitletakse oletatavaid ajaloolisi sündmusi nagu «Tasujaski» rõhutud rahva seisukohalt. (Jutustuse alusel tekkinud rahvatraditsioon aga teab Viljandi lossivaremeis isegi otseselt kätte näidata nn. Villu keldri.)

«Villu võitlustel» on kaasakiskuv sündmustik ja terav kujude karakteristika, teos on terviklik ja ka stiililt võrdlemisi ühtlane. Jutustuse väärtusi tõstis selle ilmumisel oma retsensioonis hindavalt esile ka Eduard Vilde. Märkinud, et ta muidu «ei leia elusaid inimesi eesti ajaloolistest jutustustest», mis oma romantilise dekoratsiooni, jämedajoonelise idealiseerimise ja nutuse sentimentaalsusega lugejat pahandavad, rõhutab Vilde teiste autoritega võrreldes Bornhöhe realismilähedust, tema mehist tooni ja elustavat rahvalikkust. Selle tõttu hindab ta «Villu võitlusi» teosena, mis «süllakõrgusel» üle teiste seisab.

Kümne aasta jooksul, mis lahutab «Villu võitlusi» «Tasujast», oli eesti ühiskonnas mõndagi muutunud. Bornhöhele ei võinud märkamata jääda rahvusliku liikumise süvenev kriis, teravnevad sisemised vastuolud, eesti kodanluse üha ilmsemaks saav kompromissipoliitika, kokkuleppe otsimine balti aadliga rahvahulkade

eluliste huvide arvel. Kirjaniku elukäsitus on muutunud kainemaks ja kriitilisemaks, võiks öelda isegi skeptilisemaks. Mõningaid kajastusi sellest võib leida ka «Villu võitlustes», mis «Tasujaga» võrreldes on ühiskondliku liikumise mõõnaperioodil ilmunud teos. Kuid jutustust läbiv võitlusmeeleolu ning keskse kangelase Villu moraalne kasvamine teeb selle ometi haaravaks, lugejat kaasa kiskuvaks. Ägedad väljaastumised rõhujate vägivalla, ülekohtu ja omavoli vastu iseloomustavad ka «Villu võitlusi», teravalt on paljastatud feodaalide julmust, ahnust ning salakavalust. Kogu toore ja metsiku keskaja kujutus ning rahva raske olukorra näitamine on siin üksikasjalisemgi kui «Tasujas». Jutustusel oli kahtlemata tugev mõju oma sündmuste traagika kaudu, millega ta kasvatas kättemaksutahet rõhujatele, õpetas põlgama reetmist, nahahoidmist ja isikliku vastuseadmist üldisele.

«Tasujas» ja «Villu võitlustes» on Bornhöhe tõepäraselt näidanud kujutatavale ajastule iseloomulikku talupoeglikku partikularismi, — ja ühtlasi ka selle ületamist. Kangelased astuvad ülestõusu teele alles siis, kui nad on isiklikult kannatada saanud vägivalla ja omavoli all. Eriti ilmne on see Villu juures: algul enesessetõmbunud, üksnes oma isiklike huvide ja heaoluga piirduv, jõuab ta sündmuste käigus üle sellest piiratusest; ta saab teadlikuks oma veresidemest rahvaga, mõistab, et kättemaks ja vabanemine ülekohtust on saavutatav ainult ühise võitlusega ja asub selle võitluse esimesse ritta. Villus on rida «madalaid», egoistlikke jooni, millised autor on talle teadlikult andnud. Sellega on veel enam tahetud rõhutada ja veel sügavamalt motiveerida ülestõusu paratamatust. Ka komtuuri elupäästja ja sõsik peab sündmuste loogika tõttu saama tema vaenlaseks. Ja rahva kannatuste ning viletsuse näitamisega viib kirjanik lugeja selgele arusaamisele, et Villu ei võitle ega õhuta ülestõusu mitte ainult enese, vaid paljude teiste, kogu oma rahva eest.

Bornhöhe viimase ajaloolise jutustuse «Vürst Gabrieli» sündmustik toimub XVI sajandi teisel poolel Liivi sõja päevil. Jutustuse kangelane, noor vene vürst Gabriel Sagorski, on ema poolt eestlane ja esinebki tegevuse

algul eesti talupojana. Teose süžeeliseks teljeks on Gabrieli armastus aadlipreili Agnese vastu, keda viimase isa, mõisameeste pealik Mönnikhusen tahab aga anda naiseks rüütel Risbiterile. Mitmesuguste keerukate olukordade tõttu lahutatuna oma armastatust, pöördub Gabriel tagasi Ivan IV vägede juurde, kogub enese ümber väeosa eesti talupoegadest, millega tekitab mõisameestele raskeid kaotusi ja võtab vene sõjaväe koosseisus osa Tallinna piiramisest 1577. a. Pärast rohkeid ohtlikke seiklusi õnnestub Gabrielil vabastada ka Agnes Pirita kloostrist, kuhu see on sattunud sadistliku abtissi meelevalla alla.

Eriline ideeline tähendus «Vürst Gabrielis» on eesti ja vene rahva ajalooliselt kindlakskujunenud sõprussidemete ja mõlema rahva elulistest huvidest tingitud võitlusliidu kujutamisel, Eestimaa Vene riigiga ühendamise ajalooliselt progressiivse tähtsuse rõhutamisel. «Kurjemaks ei või selle maa pärisrahva elujärg iialgi minna, kui see sakste raske käe all on olnud, küll aga võiks ta Moskva valitsuse all paraneda,» arutleb Gabriel. Ta on veendunud, et kes kaasa aitab ühinemisele Venemaaga, «see vähendab meie õnnetu kodumaa vaeva ja kiirendab rahuliku, õnneliku aja algamist». — Kirjanik osutab siin õigesti nendele ühiskondliku arenemise võimalustele kestva rahuaja tingimustes, mida tagas Eesti liitmine tõusva Vene riigiga.

Liivi sõda on üks Eesti ajaloo sõlmpunktidest — ja sellepärast on balti-saksa ning eesti kodanlike ajaloolaste poolt selle ümber kuhjatud kõige absurdsemaid võltsinguid, millega taheti lõkkele puhuda venevastast natsionalismi. Ivan IV sihiteadlikku ja kaugenägelikku, Venemaa majandusliku arenemise vajadustest juhitud poliitikat, võitlust Liivimaa feodaalvõimude ja rootsi ning poola anastajate vastu — mis vastas objektiivselt ka eesti talurahva huvidele ja leidis viimase toetust — püüdsid nood ajaloolased kujutada barbarite rüüstamisena, mis olevat ohustanud Baltimaade rahvaste olemasolu.

Bornhöhe «Vürst Gabrieli» suur tähtsus on selles, et ta kaasakiskuvas kirjanduslikus vormis andis rahvale nendest ajaloolistest sündmustest põhiliselt õige pildi,

minnes täiesti baltlaste sihilike võltsingute vastu. Tema suhtumises oma teose tegelastesse, eestlaste ja venelaste ühise võitluse kujutamises balti aadli ja rootsi vägede vastu on peamised ühiskondlikud jõud esitatud nende õigetes vahekordades. Bornhöhe näitab selgesti talupoegade taotluste suunda — liitumisele Vene riigiga. Nii kõneleb Gabriel oma vanaisast Oru Juhanist, kes 1560. a. ülestõusu juhina hukkus võitluses mõisnike vastu: «Tema nõu oli mõisnikkude sugu Eestimaalt hoopis ära kaotada ja oma rahvaga Moskva tsaari kaitse all vabalt elada.»

Mõisamehi, s. t. feodaale ja nende palgasulaseid näitab Bornhöhe kui võigast röövlikarja, kelle ainsaks sooviks on rüüstata, hävitada ja priisata, — ning kes tunnevad otse paanilist hirmu võidukate vene vägede ees. Teravalt naeruvääristatakse balti aadlit eriti «rüütel» Risbiteri kuju kaudu, kelles on kehastatud manduva mõisnikeseisuse kogu nürimeelne upsakus ja kelkiv tühisus.

Balti-saksa ajaloovõltsijad ja nende kannul eesti kodanlikud natsionalistid ülistasid ning idealiseerisid igati Ivo Schenkenbergi ja tema bandet, nimetades teda Liivimaa või Eestimaa «Hannibaliks» ja omistasid talle igasuguseid vägitegusid. Schenkenbergi kõrilõikajate hulgas oli küll talupoegliku päritoluga elemente (nagu seda näitab ka Bornhöhe), aga eesti talurahva laiadel hulkadel polnud nendega midagi ühist. Vastupidi — rahvas kannatas nende hirmutegude all ja võitles nende vastu. Kodanlikul ajal püüti aga seda salka kujutada mingi eesti rahvusliku väeüksusena ning Schenkenbergist tehti igasuguse asjade loogika vastu peaaegu eesti rahvuskangelane. (Ka tolleaegses kirjanduses pakuti lugejatele «ajalooliste romaanidena» Schenkenbergile pühendatud tänu- ja kuulsuseraamatuid, nagu «Hannibali rahvas» jt.). Bornhöhe oma jutustuses näitab Schenkenbergi näruse, alatu inimesena, tõelise röövlipealikuna, kes kasutab olukorda metsikuks omavolitsemiseks. Sellega kummutas kirjanik baltlaste müüdi «Eestimaa Hannibalist» ning näitas viimase tõelist põlastusväärset osa eesti ajaloos.

«Vürst Gabriel», kujutades põhiliselt õigesti Liivi sõja ajaloolisi sündmusi ja väljendades oma põhisuu-

naga rahva laiade hulkade vaateid ning tõekspidamisi, leidis lugejate seas suurt poolehoidu ja muutus peagi väga populaarseks.

Bornhöhe jutustuste kangelased — Tasuja, Villu ja Gabriel — ei ole ajaloolised kujud selle sõna otseses tähenduses, vaid kirjaniku kunstilised üldistused, kelle tegevuse kaudu on näidatud ajaloolisi sündmusi ja neid kandvaid jõude. «Hallikateks ajaloolistele juttudele on mul kõik saadaolevad Eesti- ja Baltimaa ajaraamatud olnud, millede (Eesti kodustes asjades väga puudulisi) teateid oma vaba heaksarvamist mööda tarvitasin,» märgib Bornhöhe. «Sündmustik ise on ju sakste tõmmatud peajoontes täiesti ajaloolik. Laiemas, nimelt Eesti mõttes on seda ka peakangelased Jaanus («Tasuja») ja Villu, kui meeles peame, et nii suurt ja üleüldist priiuse sõda (Saksa mõttes «matside mässu») nagu see 1343 terves Eestis lahti pääseb, ilma suurte teole kihutajateta mõtelda ei või . . . Luuletatud on nad selles mõttes, et neil ajalooline ristitäht, ajalooliselt kinnitatud nimi ja pass puuduvad.» Ühtlasi tähendab kirjanik täie õigusega: «Sarnane passita, aga rahvale siiski üliarmas ajalookangelane on ju näit. ka Wilhelm Tell, kellest temaaegsed kirjad midagi ei tea.»

Bornhöhe jutustuste ideelise mõju määrab see, kui-võrd tal on õnnestunud suure üldistava jõuga kujude loomine, — nii rahvakangelaste kui ka vaenlaste ja nende käsilaste, reeturite kujude osas. Kunstivahendite kasutamise laadi poolest tuleb Bornhöhe jutustusi iseloomustada romantiliste teostena. Ja nad näitavad veenvalt, et ka niisuguse käsitluslaadiga võib luua monumentaalseid kujusid, milles väljendub ajalooline tõde ja millel on suur ühiskondlik-eetiline mõjujõud.

Bornhöhe tugevaimaks teoseks on kahtlematult «Tasuja». Sellega võrreldes on «Villu võitlused» ja «Vürst Gabriel» kirjutatud küll suurema kirjandusliku vilumusega, kuid ühtlasi ka märksa maneerlikumalt. Nendes ei tunne enam alati niisugust autori sügavat ja siirast kaasaelamist kõigele toimuvale kui «Tasujas». Järjest rohkem tuleb esile teatav seikluslikkuse moment, mitmesugused trafaretsed motiivid ja võtted;

kohati tundub kunstlikku konstrueerimist, tahet lugejat hämmastada ja põnevuses hoida. Sellega kaasneb asjaolu, et kangelastel vahel nagu taanduks ühiskondlik mõtlemine ja vastutustunne, nad toimivad mõnigi kord uisapäisa, isiklike huvide, tunnete ja afektide mõjul (eriti Gabriel), mille tõttu nende tegevuses on teatavat juhuslikkust ja järjekindlusetust.

Kangelane on seda suurem ja ülevam, mida tugevam on tema side rahvahulkadega, mida selgemini me tunneme ja näeme tema taga rahva füüsilist ja moraalset jõudu. Selles suhtes ei suuda Villu ja Gabriel tõusta võrdsetena Tasuja kõrvale. Tasujal on «isamaa üle kõige», võitlus rahva õnne ja vabaduse eest on tema pühim eesmärk ja elusisu, Villul ja Gabrielil jääb aga üldine sageli isikliku varju. Tuleb eriliselt alla kriipsutada suurepärast kordaminekut, millega Bornhöhe on loonud Tasuja võitlejakuju, keda julgesti võib kõrvutada juba rahvuseepose kangelase Kalevipojaga. Siit on mõndagi õppida positiivse kangelase kujutamise oskusest, niisuguse kangelase loomise oskusest, kes haarab lugejat hingepõhjani ja jääb igaveseks tema kujutluses elama.

Gabrielil on küll suur ja õige eesmärk — õnnetu kodumaa päästmine laastavatest sõdadest, võitlus selle eest, et tagada rahvale paremat, rahulikumat elu. Temas on tõelise rahvaliku kangelase algeid, kuid kirjanik pole neid vajalikult välja arendanud (nii on jäänud jutustuse lõpuosas üksikasjalisemalt kujutamata Gabrieli tegevus talupoegade salga juhina). Seevastu on aga pööratud liig palju tähelepanu kangelase kitsalt isiklikku laadi taotlustele ja eriskummalistele seiklustele. Armastus vaenulikku leeri kuuluva tütarlapse vastu ei aita siin rõhutada peamist ideelist mõtet, vaid viib kangelase mõnigi kord tema peaeesmärgilt kõrvale. Kui Jaanusel armastuse ja kohustuse vastuolus jääb peale patrioötiline kohustus (olgugi pärast mõningaid sisemisi, inimlikult mõistetavaid kõhklusi), siis Gabrieli juures niisugust sisemist vastuolu peaaegu ei olegi, on ainult välised takistused, mis keelavad teda ühinemast armastatud Agnesega. Ja kui ta igatsused

on lõpuks täitunud, siis ei keeldu ta Agnese isa, mõisameeste pealiku Mönnikhuseniga, rahva verivaenlasega viimase surivoodil leppimast ja tema õnnistust vastu võtmast... Mitmesugused kirjanduslikud kinnismotiivid on siin autori viinud ideeliste vastuoksusteni.

Balti-saksa mõisnikkonna rahvavaenuliku olemuse näitamise kõrval leiame Bornhöhe ajaloolistes jutustustes hukkamõistu ka kokkuleppepoliitikale ajaloolise vaenlasega. See ilmneb näiteks Tambeti ja Risti-Krõõda kujus ja ka Villu kuju mõnes joones. Nad on rahva laiade hulkadega võrreldes eelistatud seisundis, neil on isiklik hüve esikohal ja rahva häda jätab neid võrdlemisi ükskõikseks. Seevastu on nad sõbralikus läbikäimises rahva rõhujatega. Tambet unustab Vahuri viimse manitsuse ja kavatseb oma poegagi saksaks kasvatada. Tasuja süüdistab Villut selles, et «hea elu ja isandate sõprus» tema kõrvad mõne asja kohta tuimaks on teinud: «Sina oled üks neist vähestest eestlastest, kes oma orjapõlvega rahul võivad olla; kes teab, sa ehk ei hooligi sest, et seesama põli teistele põrguks on?» Teravalt ironiseerib Bornhöhe isiklike huvide esiplaanile seadmise üle, märkides Villu kohta, et see oleks heameelega läinud Tasuja juurde ülestõusust osa võtma, — aga «tal oli enne üks kodune asi õiendada, ja õigele eesti mehele on tema kodused asjad igal ajal tähtsamad olnud kui üldised». Ühtlasi näitab Bornhöhe, et sõprusepidamine ja leplikkus vaenlastega ei too lõpptulemusena midagi head: saksu taevani ülistava Risti-Krõõda pojal lõikavad saksad keele suust, Metsa Tambeti kokkukraabitud vara muudetakse tuhahunnikuks ja ta ise lõpetab oma elu Lodijärve lossi keldris. Erilist väljatõstmist väärib noore Jaanuse poolt kõneluses Emiiliaga avaldatud mõte, et ta ei vihka mitte sakslasi ja taanlasi kui rahvaid, vaid ainult oma rahva r õ h u j a i d, olgu need siis m i s t a h e s rahvusest, — see tabas kaudselt ka tekkivat omamaist kurnajatekihti.

Demokraatliku kultuuri esindajale iseloomulik on Bornhöhe eitav suhtumine kirikusse. Paljastades teravalt «usutoojate» tõelisi eesmärke, näitab Bornhöhe ühtlasi rahva vaenu pappide vastu: Tasuja ettepanek

Padise kloostri hävitamiseks leiab ülestõusnute poolt tulist poolehoidu ja valmisolekut aidata «kirikuhakkidel kloostri suitsu sees taevasse lennata», sest need on sama õelad vereimejad kui mõisnikud. Pirita kloostri abtissi kujus on Bornhöhe esile toonud valevagaduse maski all peituvat julmust, mis ulatub sadismini.

Väärib hindamist Bornhöhe poolt jutustustes saavutatud üldine «ajalooline atmosfäär». Kuid ei saa jätta märkimata ka mitmesuguseid faktilisi eksimusi ajaloolise tõepärasuse vastu, mida osalt tingis Eesti ajaloosse puutuvate materjalide vähesus ja läbitöötamatus tollel ajal. Nii kujutab kirjanik Jüriööl alanud ülestõusu lõplikult mahasurutuna juba lahinguga Tallinna all, kuna aga hilisemad uurimused on selles küsimuses toonud olulisi korrektiive. Ebatäpsusi esineb ka mõnede ajalooliste kujude juures; nii lastakse Ivo Schenkenberg hukkuda kahevõitluses Gabrieliga lahinguväljal, kuid tegelikult langes Schenkenberg vene vägede kätte ja hukati Pihkvas. XIV sajandi kohta vaevalt-usutavaid epikuurlikke eluharjumusi on omistatud sepp Villule. Olustiku kujutamisel langeb autor ilmsesse anakronismi näiteks Puidu mõisa sisustuse kirjelduses. Mitte alati ei taba Bornhöhe ka keskaja elukäsitust ja eriti armastuse-suhteid näitab ta XIX sajandi romantismi valguses. Isegi noor mõisnik Herike anub kirglikult tema poolt röövitud taluneiu Maie vastuarmastust; tegelikult oli aga feodaalide jõhker ja ohjeldamatu vägivallatsemine rahva kallal ülestõusu üheks oluliseks motiiviks. Neid ja teisi sellelaadseid kõrvalekaldumisi peab kaasaegne lugeja jutustuste juures arvestama.

Bornhöhe ajaloolistel jutustustel on olnud väga suur mõju mitmesse põlvkonda, «Tasuja» levik ja populaarsus on aga otse erakordne. «Kalevipoja» kõrval on see mõjukamaid teoseid XIX saj. eesti kirjanduses. «Tasuja» otsesel eeskujul ilmus 1880-ndail aastail arvukas hulk ajaloolisi jutustusi, mille paremikku iseloomustab teravalt väljendatud rõhumisevastane hoiak. Bornhöhe jutustuste ja teiste autorite (A. Saali, J. Järve jt.) paremate ajalooaineliste teoste ühiskondlikku tähendust

näitab ilmekalt ka see, millist raevu ja ärevust need esile kutsusid vaenlaste leeris. Teoseid rünnati ägedalt reaktsioonilises ajakirjanduses ja riigivõimudele iseloomustati neid ohtliku propagandakirjandusena, mille tulemuseks oligi ajalooliste jutustuste ärakeelamine tsensuuriametkonna poolt.

Bornhöhe need jutustused, milles ta kujutab oma kaasaegset XIX sajandi lõpu linnaolustikku, ei ole küll omanud ajalooliste teostega võrreldavat ühiskondlikku mõju, kuid teatavat tähelepanu pälvivad ometi. Jutustades Tallinna eesti kodanluse ja väikekodanluse elust, vahekordadest allakäiva aadli esindajatega, linnaeestlaste saksastumisest jne. aitasid need teosed kaasa kirjanduse vaateala laienemisele, kuna varasem proosa piirdus peamiselt külaelu-temaatikaga. Peamist huvi pakub Bornhöhe jutustustes tolleaegse olustiku, mitmesugustesse sotsiaalsetesse gruppidesse kuuluvate inimeste, nende mõtteviisi, harjumuste ja vaadete tõepärane kujutus. Tähtsamates nendest — «Anni neitsipõlves» ja «Kollides», mis on oma sisult võrdlemisi lähedased — on kesksel kohal aadli narruseni ulatuva seisusliku uhkuse ja rahvusliku ülbuse paljastamine, millega kirjanik jätkas oma ajalooliste jutustuste võitlevat suunda.

Terav sotsiaalselt paljastav laad on satiirilisel teosel «Tallinna narrid ja narrikesed» (1892). Siin kujutab Bornhöhe mitmesuguseid vana klassi-ühiskonna tingimustes veidruseni virildunud tüüpe, kes on tühised, kasutud ja naeruväärsed, olgu nende narruseks siis kuulsus, raha või armastus. Eriti teravalt on Bornhöhe oma satiiris välja naernud kodanluse alusetut kultuuriupsakust ja «eesti suurvaimude» väljahaudumise maaniat; eeskätt tolle ajajärgu rohkearvuliste kodanlike sulesorkijate andetust ja harimatust, rumal-üleolevat suhtumist rahvasse ja üldse madalat vaimset tasapinda on Bornhöhe halastamatult karikeerinud «kirjanik» Salomon Vesipruuli halenaljakas kujus. Juba kangelase nimigi on paljuütlev, vähem ilmekas pole tema «loominguliste meetodite» kujutamine. Bornhöhe teeb naeruks idealiseeriva, elu väärnähtusi kinni mätsiva kirjanduslaadi, võltsi ja ebaelulise väljamõeldise, mille

vastu tollal oma satiiriliste töödega välja astusid ka realistideks kujunevad kirjanikud Eduard Vilde ja Juhan Liiv.

Bornhöhe on ka üks silmapaistvamaid reisikirjelduste autoreid vanemas eesti kirjanduses. Tema «Usurändajate radadel» (1899), elavas vestelises laadis kirjutatud raamat, on veel praegugi huviga loetav. Tabavalt ironiseeritakse siin mitmesuguste usulahkude ja üksteisele vasturääkivate religioossete legendide üle. (Sel puhul ei saanud pastor V. Reiman muide jätta «Postimehes» välja astumata «naljade» vastu, «mis meie tundmusi haavavad»). Kaasatundmisega kujutab kirjanik Lähis- ja Kesk-Ida rõhutud rahvaste masendavat viletsust, näidates Türgi anastajate vandalismi ja laastamistööd. Rääkides allutatud Egiptusest, nimetab Bornhöhe inglise kolonisaatoreid «kõige maailma riisujateks». Ta jutustab lugejatele ka streikivatest itaalia töölistest ja valitsuse julmast veretööst Milaanos, mille tagajärjel hukkus sadu meeleavaldajaid.

Reisikirjelduses «Volgal» («Eesti Postimees» 1905) võib leida ilmseid revolutsiooniliste meeleolude kajastusi. Bornhöhe räägib Stepan Razinist kui rahvakangelasest ja vabadusvõitlejast, kes vihkas vägivalda ja rõhumist ning kelle mälestust rahvas tänapäevani truult säilitab. Ta kõneleb ka kahest Nižni-Novgorodi kuulsast pojast — Kozma Mininist, kes päästis Venemaa poola šljahta vägivallast, ja Aleksei Peškovist (Maksim Gorkist), «kellel ka tuline kõne on» ja kes «otsib isamaale praegu teistmoodi peastmist». Imetledes Volgal sõites Venemaa avarusi, teeb Bornhöhe väga selgesti mõistetava vihje kehtiva režiimi kohta: «. . . siin võib kõigest veel head asja saada, kui aga mõned kunstlikud takistused langevad.»

Ei saa märkimata jätta Bornhöhe püüet ka tõlgete kaudu pakkuda eesti lugejatele sisukamat kirjandust, mida ta vastukaaluks seab kirjastajate poolt ärilistel kaalutlustel levitatavale alaväärtuslikule pahnale. Nii on Bornhöhe tõlkes (lühendatult) ilmunud «Robinson» (1891), «Don Quijote» (1900), ajaloolisi jutustusi saksa ja vene keelest jm.

Bornhöhe enda muukeelsest ilukirjanduslikust ja

publitsistlikust tegevusest puudub seni konkreetsem ülevaade, — ja see võibki pakkuda peaasjalikult ainult biograafilist huvi. On teada, et tal Saksamaal mitmeid töid ilmus (sellele vihjab ta ka ühes kirjas A. Buschile jm.), kuid seni ei ole õnnestunud neid teoseid leida.

Bornhöhe loomingu paremikku iseloomustab haarav jutustamisanne, elav fabuleerimisvõime, osav dialoogiarendus ja elavate, meeldejäävate kujude loomise oskus. Ta püüab kangelaste tegusid ja taotlusi psühholoogiliselt motiveerida, kujutada inimesi tõepäraselt, luua oma kindla individuaalsusega karaktereid. Kujude plastikas ja kirjelduste konkreetsuses võib tunda kunstniku silma ja kätt. Seejuures tuleb kirjaniku loomingulises meetodis konstateerida arengut realismi suunas, mis eriti ilmne on tema kaasajateemalistes jutustustes.

Bornhöhe on oma loomingus väljapaistva oskusega kasutanud keelelisi vahendeid, tema väljendusel on tugev individuaalsus, oma kunstiline erilaad (kuigi leidub kohati teatavat stiililist järjekindlusetust, kus kirjanikul ei ole küllalt õnnestunud sulatada romantilisi, heroilis-traagilisi ja humoristlikke elemente üheks kunstiliseks tervikuks). Tema jutustustes näeme püüdu võimalikult suuremale keelelisele tihedusele ja täpsele sõnavalikule; ta taotleb sõnade maksimaalset löögijõudu, et vähesega palju öelda. Esiletõstmist väärib oskuslik tegelaste keeleline individualiseerimine nende kõne kaudu. Mõnelgi juhul on kirjanikul korda läinud vastava sõnavara valikuga tunduvalt süvendada kujutatava ajajärgu ja keskkonna koloriiti. Eriti hinnatav on Bornhöhe keele rahvapärane ilmekus nii sõnavaras kui fraseoloogias.

Kõige selle tõttu suudab kirjanik nappide vahenditega veenvalt ja meeleolukalt kujutada sündmusi ja olukordi, luua värviküllaseid ja tabavaid pilte. Tema sõnastuses on musikaalset rütmitunnet ja hoogu, eriti dramaatiliselt pingelistes lõikudes. Subjektiivne kaasaelamine kõigele toimuvale aitab tal leida õigeid ja mõjuvaid väljendusvahendeid. Asjalik jutustus annab tõusukohtadel aset kirglikule, romantiliselt tunglevale sõnas-

tusele, mis tõuseb jõulise paatoseni, alati lugejat haarates oma elamusliku mõjuga (näiteks ülestõusu alguse kirjeldus «Tasujas»). Need Bornhöhe kunstilised saavutused tähistasid sammu edasi eesti proosakirjanduse arengus.

Seda kõike ei suudetud Bornhöhe kaasajal vääriliselt esile tuua ega hinnata, — selle asemel halvustas kitsarinnaline kriitika näiteks «Tasuja» puhul noore autori teatavat ortograafia järjekindlusetust (milles kirjaniku teate järgi oli peasüüdlaseks kirjastaja asjatundmatu korrektuur), püüdes sellega vähendada jutustuse tähtsust. Teatavasti ründas klerikaalne, antidemokraatlik leer keele ja vormi seisukohalt väga teravalt ka «Kalevipoega», maskeerides sellega oma vaenu teose võitleva sisu vastu. Rahvast irdunud kodanlik haritlaskond ei tunnustanud Bornhöhet kui rahvalikku kirjanikku, mõnitades tema teadlikku rahvapärasust. Bornhöhele oli aga kõige tähtsam rahva arvamine ja ta märgib oma ajalooliste jutustuste kohta tagasihoidlikult: «Et aga rahvas ise . . . minu väheseid vaimulapsi omaks on võtnud, et neid ilma minu kaastegevuseta ikka jälle uuesti trükitakse, et mõned lihtsa vaimuga inimesed (nagu mulle räägitud) neid nuttes ja naerdes ikka jälle uuesti loevad — seda julgen siisgi tõenduseks pidada, et neis mõnda peitub, mis mitte halb ega väärtuseta pole. Ilma kunstita ei või asi kõige lihtsama inimese peale kunstimõju avaldada.»

Sajandi algul tõmbus Bornhöhe tagasi kirjanduslikust tegevusest, vaikides oma elu viimase kahekümne aasta jooksul kirjanikuna täiesti. Selleks mõjutas teda osalt kaasaegne kriitika, mis mõnelgi puhul ei olnud tema teoste suhtes objektiivne. Palju paksu verd tekitas Bornhöhe kodanlikes ringkondades enda vastu «Tallinna narridega». Lõpuks läks näägutav kriitika selleni, et ühes eduerakondliku «Postimehe» kaasandes soovitatud kirjanikul «mitte tinti plärtsutada», nagu ta sellest ise kirjutab. Bornhöhe, kes niisugustes küsimustes oli muide eriti hell, käiski selle «soovituse» järgi ega avaldanud enam ühtki teost. «Vaatan rõõmustades Eesti edu ja hoian tinti,» märgib ta irooniliselt ühes hilisemas kirjas.

Bornhöhe talent oli märksa suurem sellest, mis ta tegelikult eesti kirjanduses korda saatis. Nagu ta ise märgib, on ta pistnud paberisse, mis pähe tuli, «mitte ilma vaimustuseta»; kõik oma tööd olevat ta kirjutanud «kerge vaevaga, aga raske meelega, pilkamist ja põlgamist ette nähes», ja pärast raamatute ilmumist tundnud ta end nendest ammu ülekasvanuna. Selletõttu paistab ka mõnedest tema teostest teatavat lõpetamatust, ebaühtlust (eriti ilmne on see näiteks «Kollides»). Muidugi ei saa seejuures jätta arvesse võtmata ka asjaolu, et tolleaegseis tingimustes ei olnud Bornhöhel võimalust töötada kutselise kirjanikuna ja ta võis võtta oma kirjanduslikku tegevust, samuti kui tegelemist kujutava kunsti ja muusika alal, peaasjalikult ainult huvipakkuva kõrvalharrastusena.

Bornhöhe loomingu peamiseks eesmärgiks oli võitlus balti aadli vastu, selle kõrval kodanliku ladviku kokkuleplikkuse ja rahvusliku reetlikkuse kaudne hukkamõistmine. Kuid sellega ta ka piirdus. Kirjanik kajastas oma teostes küll objektiivselt mõningaid kodanliku ühiskonna narrusi ja negatiivseid jooni, kuid nende igakülgse paljastamiseni ta ei jõudnud. Sisemine ideelisloominguline kriis on üsna ilmne just tema kaasajateemaliste jutustuste juures. Vahepeal oli ühiskondlikus elus toimunud muutuste alusel ka kirjanduses toimunud otsustav murrang. Kolm aastat peale «Vürst Gabrieli» ilmus Vilde «Külmale maale», milles sotsialistliku õpetusega tutvunud autor näitas teravaid, lepitamatuid vastuolusid juba kaasaegses eesti külaühiskonnas endas. Ilmusid «Raudsed käed», Peterson-Särgava «Paised» jne. Kuid Bornhöhe pöördub «Kollides» sajandi algul ikka jälle eestlaste-sakslaste vahekorra käsitlemisele, — ja teeb seda pealegi võrdlemisi kitsalt, kaunis nõrga sotsiaalse pinnaga, suutmata haarata ajastu olulisi ja suuri probleeme. Ta nägi ainult manduvate ühiskondlike jõudude varjukülgi ja võttis need oma kriitika alla, kuid uusi jõude ja nende programmi ta ei tabanud ega suutnud sellega kaasa minna. Bornhöhe oli sattunud «kirjanduslikele eksiradadele» (nagu märkis tema kohta hiljem Vilde), millisel teel progressiivselt mõtleval kirjanikul polnud enam kuhugi minna.

Järjekindlalt ja teadlikult kaasaegse ühiskonna pahesid paljastava kriitilise realismini ei suutnud Bornhöhe tõusta, rääkimata revolutsioonilise proletariaadi seisukohtadest. Jõudmata välja murda tekkinud ummikust, ta loobus üldse avalikust kirjanduslikust tegevusest.

Bornhöhe oli rahvusliku liikumise perioodi viimaseks silmapaistvaks kirjanikuks. Tema loomingu tähtsus on aga ulatunud kaugele üle oma aja, avaldades suurt edasiviivat osa kirjanduses ja ühiskondlikes võitlustes. Bornhöhe teosed oma võitleva sisuga kasvasid üle feodalismi igandite vastase võitluse ülesannetest ja omandasid uutes ühiskondlikes tingimustes revolutsioonilise, ülestõusule kutsuva tähenduse igasuguse rõhumise vastu.

Tohutu mõju oli Bornhöhe ajaloolistel jutustustel, ennekõike «Tasujal» 1905. a. revolutsiooni päevil, eriti talurahva võitluses mõisnike vastu. Just 1905. a. algul hakkas ajaleht «Uus Aeg» oma kaasandena massilises tiraažis avaldama Bornhöhe kirjatööde kogu. Pole kahtlust, et teosed leidsid rahvahulkades võimsat vastukaja ja avaldasid oma mõju sündmuste käigule ka hiljem, Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ajal. Kõrgelt hindas neid teoseid väljapaistev revolutsioonine võitleja, tulihingeline kommunist Viktor Kingissepp.

Kodanlus suhtus Bornhöhe revolutsioonilise sisu omandanud jutustustesse mõninga kõhklusega ja kirjanduslooski otsiti mitmesuguseid võtteid nende suupäraseks «tõlgendamiseks». Üheks niisuguseks oli katse — korrutades tuntud nutulaulu süngest venestusajast — kujutada kirjanikku igasugusest loogikast ja käegakatsutavatest faktidest lugu pidamata... natsionalismi ideoloogina. See vale oli muidugi täiesti jalutu, ja seepärast hakati otsima ning alla kriipsutama Bornhöhe jutustuste kõikvõimalikke puudusi, mis muutus puhuti lausa halvustamiseks. Lõpuks jõuti seisukohani, et katse kujutada «Tasujas» 1343. a. sündmusi «on äpardunud autori sule alaeasuse tõttu», ja asuti samas «Kalevipoja» «parandajate» eeskujul ka «Tasujat» «parandama». Sellise kärbitud ja moonutatud väljaandena ilmuski teos 1935. a. Raamatu järelsõnas seletatakse,

et Bornhöhe olevat ekslikult kujutanud eestlaste seisukorda enne ülestõusu liiga süngetes värvides. Puuduseks peetakse ka kirjaniku erapoolikust, kuna ta olevat näiteks Jaanust liialt idealiseerinud, Oodot aga kujutanud ühekülgselt pahelisena, üldse polevat tegelasi esitanud «mitte küllalt objektiivselt». Järelsõnas püütakse ka näidata, et Tasuja kui «mässaja» olevat purustanud oma elu ja õnne, kõik ta taotlused varisevat pihuks ja põrmuks, tema allajäämine olevat täielik; seetõttu iseloomustavat jutustust «näriva pessimismi õudsed varjud». Sellega vist tahtsid kodanlikud kirjamehed teose ideed ja kogu olemust kaunis primitiivsel viisil pahupidi pöörates serveerida oma moraali: «mässaja» jäi alla, sai lüüa, järelikult — kas maksab «mässata»?

Töötav rahvas, kes alati on armastanud ja kõrgelt hinnanud Bornhöhe võitlevaid, rõhumise ja sotsiaalse ebaõigluse vastu suunatud teoseid, on tõstnud Nõukogude Eestis kirjaniku pärandi teenitud aukohale. Bornhöhe looming pole elutu kirjandusloolline mälestusmärk, vaid on säilitanud oma ideelise tähenduse ja elamusliku mõju tänapäevalgi. Erilise jõuga ilmnes see Suure Isamaasõja ajal, kus «Tasuja» sai eesti töötavale rahvale otseseks võitluselekutseks röövvallutajate vastu. «Tasuja» nimega nimetati eesti töötajate poolt kokkupandud summadega ehitatud lennueskadrill, seda nime kandis ühe rahvusliku väekoondise ajaleht. Ka mitmed vabariigi kolhoosid on endale võtnud «Tasuja» nime. Korduvad Bornhöhe jutustuste suuretiraažilised uustrükid Nõukogude Eestis on tõendiks lakkamatust huvist nende vastu. Nii on näiteks «Tasujat» sõjajärgsel ajal ilmunud kümme korda suuremas eksemplaride arvus kui kodanluse võimutsemise 20 aasta jooksul. Bornhöhe ajaloolised jutustused on välja antud ka venekeelses tõlkes, millega nad on tehtud kättesaadavaks kõige laiemale lugejaskonnale kogu Nõukogude Liidus.

Bornhöhe loomingu kandvaks ideeks on järjekindel ja leppimatu võitlus rahva rõhujate vastu. See väljendub tema teostes eredate, meeldejäävate kujude ja kaasakiskuva sündmustiku kaudu, mis on taganud nendele laialdase ja püsiva populaarsuse. Bornhöhe kui

silmapaistva rahvaliku kirjaniku loomingul on olnud suur osa eesti progressiivse ühiskondliku mõtte arengus, laiade hulkade teadvuse suunamisel sotsiaalsest ja rahvuslikust survest vabanemisele. Tema ajaloolised jutustused ja ennekõike «Tasuja» on hinnatavad ning lähedased nõukogude inimestele, nad kasvatavad meie noorsoos vabadusearmastust, patriotismi ja mehist kangelasmeelt.

1952

EESTI NÄITEKIRJANDUSE ALGUS

Teater ja näitekirjandus on oma kujunemises ning arengus omavahel kõige tihedamas vastastikuses seoses. Näidendil kui kirjanduslikul žanril ei ole kasvupinda, kui puudub oma lavakunst; rahvuslik teater ei saa alustada tõeliselt iseseisvat eksistentsi, kui puudub algupärane dramaturgia. Kujukalt näitab seda tõsiasja ka eesti teatri ja näitekirjanduse sünnilugu. Kuigi teatavaid ettevalmistusi oli tehtud varemaltki, sai dramaturgia õige alguse alles koos meie lavakunsti püsiva arengu algusega ja muutus siitpeale oluliseks, suure tähtsusega kirjanduslikuks ning ühiskondlikuks teguriks. Niisama iseloomulik ja arusaadav on aga ka see asjaolu, et rahvusliku teatri esimesel, asjaarmastuslikul järgul näitekirjandus ei võinud veel jõuda klassikalise küpsuseni. Uuele, kõrgemale kunstilisuse astmele tõusis dramaturgia alles käesoleva sajandi algul, seoses esimeste eesti kutseliste teatrite tekkimisega, eesti teatri jõudmisega täiskunsti tasemele. Käesolevas kirjutuses on tahetud anda põgusat ülevaadet meie näitekirjandusest üksnes tema varasemal perioodil, tekkimise ja kujunemise järgul — enne kutselise teatri algust. On püütud esile tõsta selle perioodi tähelepandavamaid lavateoseid, tõmmata mõningaid üldistavaid põhijooni ja osutada tekkiva dramaturgia nendele rahvalikele traditsioonidele, millele võis toetuda meie teatri ja näitekirjanduse edasine areng.

1

Eesti kirjanduse algus üldse on raskete ühiskondlike olude ja rahvusliku surve tõttu hiline, näitekirjandus jäi aga teistest žanridest veelgi tunduvalt maha. Kui ka silmas pidada kogu meie kirjanduse eelajalugu, siis leiame sealt küll võõraste poolt kirjutatud õpetlikke jutujätkusid ja salmihakatusi, aga mitte ainustki trükitud näitemängu — sest mida olekski nendega tollal peale hakatud?

XIX sajandi keskel, otseses seoses rahvusliku liikumise algusega, tekkis tõeliselt rahvuslik ja demokraatlik kirjandus, mis kajastas laiade talurahvahulkade huvisid ja oli oma parimas osas läbitud võitlevast hoiakust pärisorjusliku korra igandite vastu. Sellel kirjandusel oli erakordselt suur äratav, ühiskondlikule mõtlemisele virgutav mõju ja tähendus. Kuid luule ja jutustava proosa teatavate edusammude juures jäi nüüdki draamažanr esialgu täiesti väljapoole tekkinud kirjandust, sest lavakunst kui niisugune oli rahva laiadele hulkadele hoopis tundmatu, — kui jätame arvesse võtmata rahvatraditsioonis eneses leiduvad teatrielemendid kombestiku, mängude jms. näol. [1]

Teatavaid viiteid draamavormi poole võime küll leida

[1] See rahvusliku teatrikultuuri folkloristlik eellugu on igal juhul rahva teatritarbe huvitav ja oluline avaldus, ehkki lavakunst otseselt sellest välja ei kasvanud. Seni on kahjuks veel süstemaatiliselt läbi uurimata ulatuslik materjal, mida käesoleva küsimuse kohta rahvaluulekogudes leidub. Siin tulevad osalt arvesse niisugused tavandilised traditsioonid, mis kaugemas minevikus on kandnud kultuslikku iseloomu, nagu näiteks mardi- ja kadrisandiks käimine vastavate kommete, laulude ja dialoogidega, samuti mitmekesine ning rikkalikult väljaarendatud kosja- ja pulmakombestik jms., milles selgesti ilmneb «lavastuslik» element. Veel tunduvamal määral on ettekandelist laadi mitmesugused r a h v a m ä n g u d, mis mõnikord lähenevad lihtsale näidendile, eeldades ühtlasi vaatajaskonda peale mängijate endi (neid mängiti peamiselt pulmades, talgutel või muil kogunemistel). Niisugustes mängudes on oma kindlad osalised, kelle vahel toimuvad lühemad või pikemad dialoogid, teistes lisandub siia ka vastav tegevus (*laevamängus, kullimängus*) — mõnikord küllaltki arendatud ja keerukas tegevus (näiteks *lambamängus*). Suurimat huvi pakuvad need mängud, mis kajastavad mitmesuguseid ühiskondliku elu nähtusi, kusjuures nendes tavaliselt domineerib parodeeriv, satiiriline

ka varasemas eestikeelses trükisõnas. Nii on juba XVIII sajandil mõned balti-sakslastest kirjamehed maarahvale määratud raamatukestes kasutanud dialoogi. Mõtete arendamine kahekõne vormis oli tolleaegses valgustuslik-õpetuslikus kirjanduses laialt rakendatav võte, millega ka siinsed hädaabi-valgustajad arvasid kõige paremini suutvat asja lihtsale lugejale võimalikult suupärasemaks teha. Need dialoogid ei olnud ettekandmiseks mõeldud — näidendi-taoline välisilme ei ole nende puhul niisiis veel tõendiks katsetest luua dramaturgiat. Ometi on üks nimetatud autoritest — Arvelius — kirjutanud ka eestikeelse näidendi, mis kandis pealkirja «Ramma Josepi Jubilei, üks rõmo ja õppetuse mäng, ühhes jones». Sellest kuulutati 1794. a. Tallinna saksa nädalalehes, kuid arvatavasti ettetellijate puudumisel jäänud näidend ilmumata. [2] Teab kui raskeks kaotuseks meie kirjandusele ei tohiks seda lugeda, sest Arveliuse teiste raamatute ja eeskätt näidendi aluseks olnud «Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-ramatu» põhjal võib arvata, et seegi katsetus vaevalt sai olla midagi väärtuslikku. Dialoogi-vormilisi lugemispalasid leiame aga hiljemgi, nii näiteks J. W. L. Luce ja P. A. F. Manteuffeli raamatutes. Viimase töös «Aiawite peergo walgussel» on peaaegu terveni sel kujul esitatud keskne pikem kirjatükk, mis päris tõepäraselt ja üsna ladusas dialoogis kujutab tolleaegset taluelu. Aga näidendiks seda siiski pole põhjust pidada.

Omamoodi huvitava nähtusena tuleb märkida XIX sajandi esimestel kümnenditel Tallinnas ning Pärnus toimepandud eestikeelseid jandiettekandeid. Pärnu etenduste kohta on J. H. Rosenplänter oma almanahhis

hoiak; niisugused on näiteks *laulatusmäng, kohtumäng, nekrutivõtmise-mäng* jt. Viimaseid võib juba täie õigusega nimetada rahvaetendusteks, peaosalised kandsid neis sageli ka vastavaid rõivaid, isegi valehabemeid ja -juukseid. Kahjuks on rahvaluulekogujad tavaliselt andnud ainult nende mängude traditsioonilised põhiskeemid, n. ö. mängude kirjeldused, mitte aga päris täpset üleskirjutust elavast ettekandest, kus dialoogides oluline osa oli mängijate improviseerimisandel ja leidlikkusel ning mis selletõttu oleksid pakkunud erilist huvi.

[2] Vt. M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned. Esimene jagu. Tartu, 1938, lk. 189. R. Kangro-Pool, Eesti teater algaastail. Tallinn 1946, lk. 16—17.

«Beiträge» andnud napisõnalise teate.[3] Nii on 1816. a. ette kantud ühevaatuslik lustmäng saksa ja eesti keeles kooriga «Der Talkus», mille autoriks olnud tuntud saksa jandikirjanik A. F. F. Kotzebue (kes tollal oli Tallinnas) ja L. J. Knorring. Hiljem järgnes kahevaatuslik jant «Permi Jago unne-näggo» (1824), mille Kotzebue järgi oli seadnud tema trupi näitleja P. A. J. Steinsberg, siis «Liso ja Ado, ehk se kawwal peigmees» (1829) laulude ja tantsuga, ning viimase järg «Liso ja Ado kihlatuse pääw» rahvalaulude ja -tantsudega. Sedasama tunnistavad ka säilinud teatrikuulutused.[4]

Enesestmõistagi oli neidsamu asju juba varem mängitud Tallinnas, sest Pärnu etendused kujutavad endast tegelikult ju ainult Tallinna saksa isetegevusliku teatritrupi väljasõiduetendusi. Esimene teade eestikeelsest näidendiettekandest Tallinnas on 1819. aastast, näidendi pealkiri olnud «Häbbi sellel, kes petta tahhab».[5] 1820-ndate aastate algul on neid eestikeelseid etendusi Tallinna saksa teatris jälginud noor Kreutzwald, ja vähemalt «Pärmi Jaago unenägu» on ta veel üle neljakümne aasta hiljem meelde tuletanud.[6] Aastast 1826 kirjutab ka C. H. J. Schlegel oma reisikirjades, et Tallinnas mängitakse juba eestikeelseid lustmänge, nagu «Der Schlaue Bräutigam» lauludega, mis kestab pool tundi; peale selle olevat veel olemas 5—6 eestikeelset näidendit, mida esitatud saksa teatris.[7] Eelmistele lisaks on teatud nimetada veel «Talgu tagatippu».[8] Nii on siis Schlegeli poolt antud näidendite arv üsna tõepärane.

---

[3] Vt. Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache, v. XX, lk. 32—33. Tõenäoliselt selle järgi teatab nendest etendustest ka A. Ahlquist oma eesti kirjanduse ülevaates (Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta, Suomi, 1855).

[4] Vt. R. Kangro-Pool, Eesti teater algaastail, lk. 13 ja 27.

[5] Sellele juhtis esimesena tähelepanu A. Üksip (Päevaleht 1931, nr. 297).

[6] Vt. Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 23. veebruarist 1864.

[7] Vt. [C. H. J. Schlegel], Reisen in mehrere russische Gouvernements ... IX k., lk. 299.

[8] Vt. H. Kivi, Kosilane Kaukaasiast. Tallinnas, 1883. Eeskõne, lk. 9; J. Kärner, Eesti näitelava 19. aastasajal. Tallinnas 1923, lk. 7.

Kahjuks on need näidendid aga meile tundmatuks jäänud — trükis ei ole neist ükski ilmunud ja käsikirjad on läinud kaduma. Selletõttu pole võimalik nende kohta ka mingit hinnangut anda — võib teha üksnes oletusi tõenäosuse piirides. Enam-vähem võib ettekujutuse saada, ja sedagi kaudselt, ainult «Permi Jago unnenäost», mis teatavasti kujutab endast Kotzebue kahevaatuselise jandi «Trunkenbold» eestindust (Kotzebue eeskujuks on omakorda olnud taani draamakirjaniku L. Holbergi «Jeppe paa Bjerget»). On säilinud ka üks käsikiri, mida esiotsa oletatigi Steinsbergi omaks [9], kuid hiljem, pärast Pärnu teatrikuulutuste leidmist K. Mihkla poolt on selgunud, et olemasolev käsikiri ometi ei saa olla 1824. a. esitatud näidend. Ent põhisisu on tõenäoliselt siiski samasugune. See on jantlik lugu talupojast, kes purujoobnuna viiakse kõrtsiesiselt toredasse mõisahäärberisse, kus teda pärast ärkamist parunina söödetakse, joodetakse ja temaga mitut tempu tehakse, kuni ta uuesti viinaunne suigub; siis pannakse talle jälle selga ta vanad rõivad ja viiakse endisesse kohta tagasi. Nagu muugi tolleaegne kirjandus, nii kannab ka see näitemäng moraliseerivat iseloomu. Tõsi, liigjoomise pahe naeruvääristamine on siin kirjanduslikult elavam kui pastorite manitsuseraamatute tuimades ja puistes lugudes, ka dialoog on näidendis kohati üsna rahvalik. Aga teiselt poolt tuleb arvestada seda, et naljategemine rumala talupoja üle võis laval kergesti kujuneda lausa halvustamiseks. Kui ka algatus ehk oligi heasoovlik, oleks ometi raske kujutleda, et tolleaegseis ühiskondlikes tingimustes need etendused võisid tegelikult saada mingiteks põhjapanevateks kultuurisündmusteks. Nagu säilinud teatrikuulutused näitavad, esitati eestikeelsed jandid teatriõhtutel pärast saksakeelseid põhiettekandeid — niisiis ei midagi muud kui pentsikud lisapalad, pisut nalja rumala «tere-tere» üle. Seda nalja tegid saksa näitlejad ja selle üle naersid peaasjalikult saksa mõisnikud ja linnapürjelid. Niisu-

[9] Vt. G. Suits, «Permi Jago unnenäggu» a. 1824. Eesti Kirjandus 1927, lk. 417—432.

gused «originaalsed» vahepalad ülakihi lõbustamiseks kujutasid endast ajutist ja erandlikku nähtust, millel ei saanud tegelikult olla mingit tähendust rahva jaoks; selles mõttes võiks neid ehk võrrelda ilmaliku juhuluule esimeste katsetega XVII sajandil. Nad ei loonud traditsiooni ja sellepärast ei saa ka siit lugeda eesti teatri ega näitekirjanduse algust, nagu seda omal ajal on püütud teha. [10]

Alles 1860-ndail aastail hakkas eesti ühiskonna demokraatlike jõudude juures kujunema kavatsus kasutada oma kultuurilises äratustöös ka näitelava. Nagu tolleaegses kultuurielus üldse, nii ka selles osas oli üheks algatajaks Fr. R. Kreutzwald, kes juba enne rahvusliku lavakunsti esimesi üritusi tegi mõningaid ettevalmistusi dramaturgia alal. Noorpõlves Tallinnas (ja võimalik, et ka Peterburis) nähtud etendused olid Kreutzwaldist teinud innuka teatrisõbra; ka hiljem mõnikord Tartus viibides kasutas ta juhust kohaliku saksa teatri külastamiseks, kirjutas Võrus esinenud näitetruppidest «Inlandis» jne. Ta on korraldanud isegi külanoortega näitemängu-etenduse: nii olevat kord Kasaritsa noormehed Kreutzwaldi juhatusel tema aias ette kandnud näidendi Peeter Suure kroonimisest. [11] Nagu selgub, on see huvitav algatus toimunud vähemalt tosin aastaid enne Koidula etendusi Tartus. [12] Näidendi käsikiri ei ole aga kahjuks säilinud.

Kreutzwaldi teatrihuvi väljenduseks on ka tema kaks

---

[10] Vt. M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned I, lk. 207; F. Tuglas, Lühike eesti kirjanduslugu. Tartus, 1934, lk. 35; K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade I. Tartu 1937, lk. 88—92 jm.

[11] Vt. K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade I. Tartus 1932, lk. 93—94.

[12] K. Mihklalt saadud andmeil on ta 1931. a. Võrus vanakeselt Vilhelmine Stammilt üles kirjutanud järgmise teate: Kreutzwald hakanud Kasaritsa poisse õpetama teatrit tegema ja kirjutanud selleks ise näitemängu «Peeter I krooniti keisriks». Seda mängitud siis Kreutzwaldi aias veranda ääres. Enne ettekandmist olevat Kreutzwald poistega teinud mitu proovi. Jutustaja, sünd. 1839. a., olevat käinud tohtri aias seda näitemängu vaatamas 18-aastase neiuna — niisiis pidi see toimuma kas 1857. või 1858. a. suvel.

näidenditõlget E. C. Houwaldi järgi. Millal need tõlked just on valminud, pole teada, kuid 1864. a. on ta igatahes saatnud «Tuletorni» lugeda tuttavale literaadile G. Schultz-Bertramile. Juurdelisatud kirjast võime ka näha, miks Kreutzwald võttis eestindamiseks just niisuguse autori. Silmas pidades seda, et rahva kultuurilised vajadused pole ühiskondlike olude tõttu areneda saanud, märgib ta, et «Shakespeare ei sobi eestlastele, võib-olla sobib ta saja aasta pärast...» [13] Püüdes pakkuda midagi jõukohasemat, peatuski Kreutzwald Houwaldi vähenõudlikel saatusedraamadel, millised arvas alustuseks küllalt sobivat. Nüüd tagantjärele ei saa muidugi hoiduda mõtlemast, et iga katse Shakespeare'i tõlkida oleks ometi olnud tänuväärsem. Kuid tolleaegses olukorras isegi nii kindlalt oma rahva kultuurilisse arengusse uskuv inimene kui Kreutzwald ilmselt ei suutnud ette näha säärast kiiret edasiliikumist — sest tegelikult juba 24 a. hiljem (ja koguni ennetades «Tuletorni») leidis Shakespeare tee eesti lavale!

1868. a. saadab Kreutzwald «Tuletorni» tutvumiseks ka Koidulale kui asja, mille sugust «Eesti kirja luhal minu teades veel ükski varem ei ole katsunud istutada». [14] Varsti pärast seda teatab ta uue «kurbliku vaatemängu» kavatsusest, kahtlemata mõeldes «Vannet ja õnnistust» [15]. Need esimesed olemasolevad katsetused mõjusid kindlasti teataval määral kaasa teatrimõtte küpsemisele: just «Tuletorni» lugemisest kerkib lähemalt kõne alla kavatsus eesti teatrist Tartus. [16] Kahe aasta pärast saigi teater oma alguse. Nii on siis vähemalt kaudselt ka Kreutzwaldi näidenditõlkeil olnud selles oma osa.

Esialgul ei olnud Kreutzwaldil üldse väljavaadet «Tuletorni» ning «Vannet ja õnnistust» avaldada ja alles Koidula näidendite lavamenu õhutusel jõudsid mõlemad tööd trükki (1871. ja 1872. a.). Kreutzwald tegi Koidulale ka ettepaneku «Tuletorn» lavale tuua, kuigi ta samas isegi avaldas kahtlust, kas niisugusel asjal on

[13] Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 23. veebruarist 1864.
[14] Kreutzwaldi kiri Koidulale 5. aprillist 1868.
[15] Kreutzwaldi kiri Koidulale 5. maist 1868.
[16] Koidula kiri Kreutzwaldile 11. maist 1868.

rahva juures menu. [17] Koidula aga leidis, et «Vanemuise» näitemängijatele käib see tükk veel üle jõu. [18] «Tuletorni» etendati esmakordselt alles 1892. ja 1893. a. Tartus ning mõlemaid näidendeid Kreutzwaldi 100. sünniaastapäeva puhul 1903. a. Tallinnas, kuid ilma erilise eduta. Need ebarahvalikud ja elukauged värsivormis saatusetragöödiad ei suutnud huvitada tolleaegset ega ka hilisemat vaatajat — selles suhtes oli kirjanik oma arvestuses eksinud. Ent teatav ettevalmistav tähendus tema tööl ometi ei puudu ja päris vaikides ei või näitekirjanduse ajalugu sellest mööda minna.

Meie esimene algupärane lavateos on C. R. Jakobsoni (Linnutaja) «Arthur ja Anna ehk Vana ja uue aea inimesed» — «rõõmulik näitemäng kolmes järgus». Näidend sai otsese tekkeajendi noore Jakobsoni kokkupõrkest mõisnik v. Liphardiga ja on valminud esialgsel kujul juba autori Tormas viibides (1860-ndate aastate algul). Teos olnud siis kirjutatud saksa keeles [19] (kuna eestikeelset näitemängu tollal veel ei tuntud), ilmse eesmärgiga laval avalikult välja naerda reaktsioonilise balti aadli juhmi seisuseuhkust. Hiljem töötas Jakobson näidendi põhjalikult ümber juba eestikeelsena. Tutvustades mõttekaaslasele, rahvakooliõpetaja J. Adamsonile oma uuemaid kirjatöid, märgib Jakobson, et peatselt ilmub tema poolt kirjutatud esimene eesti teatrimäng, «kus kõik meie rahva praegused võitlemised ete tulevad». [20] Kuid tsensuur viivitas aastaid ilmumisloa andmisega ja alles 1872. a., pärast Koidula teatriüritusi pääses teos lõpuks trükki (Peterburi tsensori loaga).

«Arthuris ja Annas» on Jakobson väljendanud oma progressiivseid ühiskondlikke vaateid ja tõekspidamisi. Nagu muid tema kirjutisi, nii kannab ka näidendit publitsistlik võitlusvaim, teosele on omane kritiseeriv ja paljastav tendents. Ta näitab tõepäraselt vanameelse aadli kitsarinnalisust, haridusevaenulisust ja seisuslikku kõrkust parun Altfussi ning selle suguseltsi kaudu. Vii-

[17] Kreutzwaldi kiri Koidulale 8. augustist 1871.

[18] Koidula kiri Kreutzwaldile 16. augustist 1871.

[19] Vt. V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu koolidele, II jagu, Tartu, 1924. lk. 61.

[20] C. R. Jakobsoni kiri J. Adamsonile 26. märtsist 1870.

masele on vastandatud eesti kännust võrsunud vabameelne mõisnik, haritud «uue aja inimene» Arthur v. Adelstein. See on õiglane ja seisuseuhkuseta aumees, suuremeelne ja heldesüdameline altruist, kes tõelise sõbrana hoolitseb talurahva eest, ehitab vallale kooli-maja jne. Tema kõrval seisab ta armastatu — Laane pärisperemehe tütar Anna, haritud eesti naise ideaal-kuju, kellega Adelstein abiellub oma keskkonna eel-arvamuste kiuste, lükates tagasi Altfussi õe. Inimese väärtus ei olene ta seisusest, vaid inimlikest omadustest, kinnitab Jakobson oma näidendiga. Tema «uue aja inimestes» on tahetud kehastada neid omadusi ja näidata seda elukäsitust, mille poole autor püüdis rahvast juhtida nii oma ilukirjandusliku kui ka ühiskondlik-publitsistliku tegevusega.

Olulisel kohal on teoses koolide probleem, mis kerkib üles kihelkonna-kooliõpetaja Torba esinemistes, kelles võime ära tunda autori enda. Torba suu kaudu on Jakobsoni progressiivsed vaated leidnud kõige otsesema väljenduse. Nii märgib ta reaktsioonilise mõisnikkonna haridusevaenulikkuse kohta tabavalt: «Siin näeb üks looduse-teaduse alamas õppetuse-järgus jo matterialismust, viimase pääva tähti; seal tõine sündinud asjade [s. t. ajaloo] õppetuses eestuleva mässamise idusi. Nõnda ei jää meie rahva koolmeistrile õppetuse poolest midagi muud järele, kui piiblilugud ja katekismus».[21] Altfussi seisuseuhkuse kohta ütleb Torba pilkava üle-olekuga: «Ühe mehe juures ilma seestpidise tuumata . . . on väga targaste tehtud, kui ennast niisuguse kõva rüütliku kesta alla varjule peidab. Mis ta ka muidu oleks?»[22]

Terava satiiriga paljastatakse näidendis rõhujate leeri ülejooksikut silmakirjaliku ja alatu mõisavalitseja Blüthenrothi kujus. Viimast on näidatud läbini antipaatsena ja lõikavalt naeruvääristatud, muuseas ka ta pentsiku saksa keele kaudu.

Näidendi põhiideestik oli omal ajal edasiviiv ja tee-

[21] C. R. Linnutaja, Arthur ja Anna ehk Vana ja uue aea inimesed. Tartus, 1872, lk. 55.

[22] Sealsamas, lk. 32.

nis antifeodaalse ühiskondliku liikumise huve. Kuid mitte kõiges ei ole see ideestik leidnud niisugust lahendust, mis vastaks elu- ja kunstitõe nõudeile. «Arthur ja Anna» huvitab meid rohkem oma probleemistikuga kui draamateosena. Näidendis on vähe lavalist tegevust, dialoogid on sageli kunstlikud ja üle kuhjatud otseste publitsistlike mõtteavaldustega, keel jätab enamasti palju soovida. Positiivse kangelase osas esinev Adelstein ei ole kuigi veenev ega eluline kuju, vaid tundub rohkem autori ideede ruuporina — ehkki on teateid, et Jakobsonil seda kuju luues olnud silma ees väljapaistev progressiivne aadlimees, dekabristide kaasaegne ja mõtteosaline Timotheus Bock. [23] Näidendi tugevamaks küljeks on paljastav, kriitiline osa. Vana aja inimesed, negatiivsed tüübid on otseselt elust nähtud ja seetõttu veenvad, elulisemad. Üsna ilmekalt on joonistatud ka kohtlase sulase Tõnni kuju rahvaliku, kodavere-murdelise kõnega, kes oma kooli- ja leeriajast jutustades teeb põhjalikult naeruväärseks «jumalasõna» mõttetu tuupimise.

Meie algavas näitekirjanduses on «Arthur ja Anna» ülalmärgitud puudujääkidest hoolimata väljapaistvaks teoseks, mis paljastas balti-saksa aadli rahvavaenulikkust ja aitas kaasa progressiivse ühiskondliku mõtte arenemisele. Möödunud sajandil oli see suhteliselt paljumängitud näidend ja tal oli laialdane mõju. Dramaturgia edasisele arengule oli selle teose võitleval ideestikul oluline tähendus.

Meie möödunud sajandi näitekirjanduse paremiku moodustavad Lydia K o i d u l a näidendid. Esimesed kolm nendest on tekkinud kõige vahetumas seoses «Vanemuise» seltsi näitemänguetendustega, mis toimusid Koidula algatusel ja otsesel juhtimisel; nende näidendite lavastamisega algaski eesti rahvuslik teater. On sellejuures muidugi enesestmõisteťav, et Koidula

[23] Akad. P. Aristelt saadud andmeil. — Teatavaid sarnasusjooni Bockiga võib Adelsteini juures tõepoolest leida (nii abiellus teatavasti ka Bock eesti taluneiuga), ent prototüübist otseses mõttes ei saa ometi kõnelda: Jakobsonini võisid ehk ulatuda ainult mõningad teated Bocki kohta, kelle elu oli traagiliselt lõppenud aastakümneid varem.

pidi näidendite kirjutamisel arvesse võtma oma trupi olukorda ja võimeid ning lavastamistingimusi, aga samuti ka vaatajaskonna taset. [24]

Mõistes teatri suurt osa rahvahulkade kultuurilisel arendamisel, vaimsel suunamisel ja ühiskondlike probleemide käsitlemisel, teadlikult lähenedes teatrikunstile kõrgete ideelis-kunstiliste nõuetega (nagu see ilmneb tema kirjades Kreutzwaldile ja Almbergile) [25] pidas Koidula neid eesmärke silmas ka oma lavateostes. Progressiivne ideelisus, eluline tõepärasus, rahvalikkus, — seda taotles Koidula ja saavutas oma aja kohta tähelepanuväärseid tulemusi.

Koidula esimene näidendikatse «Saaremaa Onupoeg» (1870) toetub süžeeliselt Th. Körneri värss-jandile «Der Vetter aus Bremen», mille tõttu varasem kirjandusuurija käsitles seda tõlkena; tegelikult on Koidula lisandanud oma eestindusele sisulisi väärtusi, mida algupärandil ei ole. Koidula ise märgib oma töö kohta: «Körnerist on ainult tüki käik, motiiv alles jäänud; see on aga tihedalt läbi põimitud eesti rahvuslike ideedega ja ülepea suuresti muudetud, peale selle proosasse valatud...» [26] Koidula on märksa süvendanud karaktereid ja näidendi põhiteemale — vabadus elukaaslase valikul — juurde toonud rea teravaid ühiskondlikke probleeme. Kihelkonnakooli läbikäinud noor taluperemees Hans suhtub eitavalt koolide usuõpetusega ülekuhjamisse, räägib õpetaja viletsast majanduslikust seisundist, nuriseb vallavalitsuse üle vähese koolide eest hoolitsemise pärast jne. Kui vana Muru Mikk teda hoiatab kehtivaid ühiskondlikke olusid arvustamast, mille eest kohe mässajaks nimetatakse, vastab Hans vihjega mõisnike omavolile ja sõnavabaduse puudumisele: «Paraku! ei või palju tõt rääkida ise oma isamaa piire-

---

[24] Nendele asjaoludele juhib tähelepanu ka ürituse üks aktiivsemaid kaasosalisi H. Rosenthal oma mälestustes (Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters 1869—1900, lk. 94. jj.).

[25] «Missugune hindamatu vahend rahva kasvatamiseks võib olla sobiva repertuaariga varustatud lava!» kirjutas Koidula Kreutzwaldile 7. detsembril 1870.

[26] Koidula kiri Kreutzwaldile 17. augustist 1870.

tes, siis on sul Juudase märk varsi otsa ees! Häda iga koolmeistrile, kellele minu sanu suhu sattuks! Hoome oleks ta ametist lahti!» [27] Hans esindab näidendis ilmselt Jakobsoni demokraatlikku programmi, mis on tõendiks viimase olulisest mõjust Koidulale.

Ent sellejuures ei saa jätta märkimata, et «Saaremaa Onupoeg» draamateosena on veel üsnagi vähenõudlik katsetus. Näidendi hindamisväärsed progressiivsed ideed ei kasva mitte välja toimuvast sündmustikust, ei avane vastandlike jõudude võitluse kaudu, vaid on lihtsalt antud suhu ühele tegelasele, s. t. juurde lisatud muidu üsna algelisele kosja-jandikesele. Esiletõstmist väärib «Saaremaa Onupojas» ilmnev püüe läheneda rahvakeelele, elustada dialoogi rahvalike kõnekäändude ja väljenditega, ent küllaltki palju on ka keelelist kohmakust. See kolme tegelasega näidend on dramaturgilise konflikti poolest võrdlemisi pealiskaudne, karakterite loomisest oleks enneaegne kõnelda ja lahendus tuleb otsitud, välist koomikat taotlevate situatsioonide kaudu; ka niisugused tolleaegsel laval tavalised võtted, nagu rohked omaette- ja kõrvale-kõnelemised, ei tule muidugi asjale kasuks.

See ei vähenda aga mingil määral «Saaremaa Onupoja» ajaloolist tähendust. Esimese eesti näitemänguna, mis avalikul etendusel «Vanemuise» seltsis 24. juunil 1870. a. ette kanti, oli tal tohutu suur mõju. Pealtvaatajaid kogunes nii arvukalt, et saal ei suutnud neid mahutada ja järgmisel päeval tuli etendust korrata. See ei olnud ainult mingi uudne meelelahutus, vaid selles nähti õigusega omalaadset rahvuslikku suursündmust. «Ma ei või teile üttelda, kui väga see asi minu südant kosutas ja minu lootust Eesti rahva tuleviku peale kasvatas», kirjutas Jakobson pärast esimest etendust. [28]

Esimesele näidendile osaks saanud soe vastuvõtt innustas Koidulat jätkama oma näitekirjanduslikke katsetusi, ja juba samal aastal valmis neljavaatuslik komöödia «Maret ja Miina ehk Kosjakased», mis eel-

[27] Saaremaa Onupoeg. Eestikeele näitemäng. Tartus, 1870, lk. 14.

[28] C. R. Jakobsoni kiri J. Adamsonile 25. juunist 1870. a.

misega võrreldes tähendab tunduvat edu nii ideeliselt kui ka dramaturgiliselt.

Sellegi näidendi süžee on üldjoontes eeskujudele toetuv (J. V. Jannseni külajutule «Naabritütred», mis omakorda on mugandatud saksa keelest), kuid ka siin on Koidula oma eeskujudest tunduvalt üle kasvanud. Ta on suutnud sündmustikku hästi kohastada eesti olustikule, on toonud sisse uusi, sotsiaalseid motiive ning sidunud teoses kesksel kohal oleva armastusintriigi ühiskondliku võitluse ideedega. Kui jutustuses lihtsalt näidatakse kaht tütarlast võistluses ühe noormehe pärast, siis Koidula näidendi kesksed kujud — uuendusmeelne Tõlla Hans ja tagurlike vaadetega Luige Siim — satuvad vastamisi ka oma tõekspidamiste tõttu. Tegelaste karakteristika ja nende isiklik saatus on «Kosjakaskedes» seostatud nende ühiskondlike veenete ja tegevuse suunaga. Näidendis on ühtlasi kujutatud tõeliste, sügavate ja siirate tunnete triumfi madala omakasu, varanduslike kaalutluste jms. üle.

Koolitatud ja päranduse kaudu ootamatult jõukaks saanud linna käsitööline Tõlla Hansu ilmumine oma kodukohta Suti külla tekitab sündmuste sõlme. Teda hakkab endale meheks püüdma rikkaks peetud Nääri talu tütar, kõrk ja kiuslik Maret, kes pöörab selja oma senisele austajale Luige Siimule ja loodab Hansu päranduse abil päästa võlgadesse sattunud isatalu. Hansu südame võidab aga hoopis vaese sauniku tütar, lihtne ja aus Suli Miina. Näidendi konflikt on rajatud heade ja halbade, eesrindliku ja mahajäänud mõtteviisiga inimeste taotluste ja tõekspidamiste kokkupõrkele.

Tõlla Hanssu peetakse mässajaks ja maailmaparandajaks, ta on linnas «ilmalikus seltsis» omandanud julged demokraatlikud vaated rahva õigustele, haridusele ja samuti isiklikule elule, ta on pidanud kõnesid ja esinenud kirjutustega ajalehes. Seevastu Luige Siim — kupja poeg ja vallakirjutaja, esindab igale uuenduspüüdele ja -mõttele vaenulikku taluperemeeste kihti, kes on mõisniku otsese mõju all. Hansu ja Siimu kokkupõrke kaudu on Koidula siin jõudnud juba eesti külaühiskon-

nas endas olemasolevate vastuolude kajastamiseni. «Kosjakaskedes» näidatakse, et just küla rikkad on kõige tagurlikumad, et Nääri peres sulaseid-tüdrukuid koheldakse kui orje, peetakse poolnäljas jne., kuna seevastu Hansu ümber kogunevad eelkõige (Siimu sõnade järgi) «kõik küla kaltsakad». [29] Siim tungib Hansule vihaselt kallale sellepärast, et see «vanemate ja noorte päid segaseks sorib» ja «kõige valla rahu rikub, et riid nagu elav tuli igal pool lakka lööb ja kõigele meie nõule ja arupidamistele jalad ülespidi ja pea alaspidi pöörab». [30] Ning vastuseks Hansu etteheidetele tagurluse, vallavalitsuse nõrkuse, koolide viletsuse ja rahva harimatuse pärast kähvab Siim: «Ja sellepärast ma kiidan ennast, jah! Eks kõik rikkad pered kinnita ka, et see õige on, teiesuguste segajate mõtete vastu sõdida! Ja kui meie rikkamad ja suuremad mitte kokku ei hoia, siis on uue aja ja rahva pagan lahti! Seda ei tohi aga mitte olla!» [31]

Siin on Koidula elunähtusi tõepäraselt kajastades jõudnud kaugeleulatuva ühiskondliku üldistuseni, näidates, kuidas tekkinud eesti külakodanluse teatav osa juba algusest peale kaldub rahva vaenlaste leeri. Rahvusliku liikumise demokraatliku suuna juhtide Jakobsoni ja Kreutzwaldi vahetu mõju tõttu on Koidula siin objektiivselt võttes läinud vastamisi oma isa Jannseni vaadete ja tegevusega. Me ei saa muidugi Koidulalt oodata, et ta viiks lõpuni välja nende kahe leeri seisukohtade vastandlikkuse. Ei, autoril on oma illusioonid ja tema eesmärgiks on neid kahe suuna esindajaid oma näidendis lepitada ning õiglaste eesti poegadena käsikäes «isamaa põllul» tööle panna. Õilis ja eesrindlik võidab halva ning mahajäänu ja rahvuslikul alusel toimub Hansu ning Siimu leppimine. Nimelt ühendusele ja koostööle üldiseks hüveks kutsub Hans oma sõnades, millega näidend lõpeb. Ja kuigi me tänapäeval võime autori selles taotluses näha tema vaadete ajaloolist piiratust, on siinjuures siiski hoopis olulisem asja-

[29] L. Koidula, Näidendid. Tallinn 1946, lk. 57.
[30] Sealsamas, lk. 86.
[31] Sealsamas, lk. 85.

olu, et tollal tsaristlik tsensor seile monoloogi kui ohtliku maha tõmbas.

«Kosjakaski» võime pidada teoseks, mille ideestikus Koidula jõudis kaugemale kui üheski teises oma näidendis — ja seda ebaõiglasem tundub, et kodanlikul ajal teos kuulutati täiesti nõrgaks ning tähtsusetuks ega peetud vajalikuks seda avaldadagi. Näidend pääses esmakordselt trükki ja toodi uuesti lavale alles Koidula 60. surma-aastapäeva puhul 1946. aastal. Jakobsoni «Arthuri ja Anna» kõrval on «Kosjakased» esimene tähelepandavam katse viia näitekirjandus vahetusse seosesse kaasaegse ühiskondliku eluga, käsitleda rahvusliku liikumisega ühenduses olevaid ja sellest välja kasvavaid konflikte, tõsta lavateoses üles eluliselt tähtsaid probleeme.

«Saaremaa Onupojaga» võrreldes on «Kosjakased» ka dramaturgiliselt tugevam. Ülesehitus on üsnagi leidlik, keel väljendusrikas ja rahvapärane, samuti on ilmekaid karaktereid (näiteks Nääri Maret). Siiski jääb Hansu ja Siimu konflikt ainult puhtsõnaliseks, võitlus avaldub ikkagi eeskätt deklaratsioonides, mitte konkreetses lavalises sündmustikus. Suhteliselt nõrk on viimane vaatus, mis on üles ehitatud kunstlikule ning ebaloogilisele situatsioonile ja koosneb peamiselt omaette-rääkimistest, mille kaudu tuleb ka olukorra lahendus. Koidula, suhtudes oma töödesse range enesekriitikaga, ei jäänud ka ise näidendi kunstilise tasemega rahule. «Tükk on leidnud menu, kuigi ta nii armetult ebatäiuslik on», kirjutas ta Kreutzwaldile pärast «Kosjakaskede» kolmandat edukat etendust.[32] See muidugi ei tähenda, et peaksime autori hinnangu täht-tähelt omaks võtma: teose väärtused kaaluvad igatahes üles kõik tema puudujäägid.

Veel samal 1870. a. alustas Koidula ka oma kolmanda näidendi kirjutamist, mis tuli ettekandele 1871. a. juunis (trükis ilmus 1872) — «Säärane Mulk ehk Sada vakka tangusoola». Selle juba läbini originaalse kolmevaatusliku komöödia lähteaineks on tõsielust võetud anekdootlik juhtum, millise (mitte küll eriti tugeva) dra-

[32] Koidula kiri Kreutzwaldile 7. detsembrist 1870.

maturgilise sõlme ümber kirjanik on kujundanud mitmekülgse pildi tolleaegsest külaelust. Teose loomisel võis Koidula arvestada mitte üksi oma eelmiste näidendite kirjutamise, vaid ka nende lavastamise kogemusi. Selle praktiliselt omandatud lavastusliku vilumuse tõttu õnnestuski kirjanikul täita rahvaliku lavateose loomise ülesanne: «Säärasest mulgist» kujunes Koidula populaarseim teos, tema parim saavutus näitekirjanduse alal.

Nagu kõigis Koidula teisteski lavateostes (ja võib ütelda: peaaegu kõigis möödunud sajandil ilmunud näidendites) on ka siin süžee aluseks võetud armastusintriig. Peremees Peeter Pint tahab tütart mehele panna omakasulise arvestuse kohaselt Erastu Ennule, Maie süda kisub aga noore mulgi Männiku Märdi poole, keda isa silmaotsas näha ei või — on ju üks mulk temagi isade talust välja ajanud. Nii sõlmub konflikt, mille kaudu avalduvad karakterid ja saavad oma hinnangu nii- või teistsugused nähtused: talukohtade päriseksostmine, rahvahariduse olukord, kroonuteenistuse küsimus jne. Kõiki neid probleeme on Koidula suutnud sulatada näidendi elulistesse piltidesse. «Säärane mulk» on tihedasti oma kaasajaga seotud, välja kasvanud ajajärgu aktuaalseist ja tüüpilistest nähtustest. Näidend kajastas oma sündmustiku ja kujude kaudu tolle aja demokraatlike ringkondade taotlusi ja möödunud sajandi teise poole külaelu põhijoontes tõetruu peegeldusena pole ta kaotanud oma huvitavust ka meie jaoks.

Näidendi kangelaseks, ideede kandjaks ja nende aktiivseks teostajaks on Männiku Märt. Tema kaudu rõhutatakse talude päriseksostmist kui majanduslikku vabanemist mõisa sõltuvusest ning tõstetakse kõrgele hariduse tähtsust. Märdis näeme neid tüüpilisi jooni, mis olid omased eesrindlikule eesti talupojale sellel külaühiskonna kiire majandusliku ja kultuurilise arenemise perioodil. Ühtlasi on Koidula teda kui ideaalkuju ehtinud parimate inimlike omadustega, mis võidavad talle vaataja täie poolehoiu: Märt on töökas ja edasipüüdlik, karske ja arukas, mehise välimuse ja meeldiva esinemisega.

Täielikuks vastandiks Männiku Märdile nii oma vaadetelt ja iseloomult kui ka välimuselt on Erastu Enn,

kes oma taotlustes toetub peamiselt raha võimule ja ebaausatele võtetele. Maie, kes otsustavalt tagasi lükkab oma jõukusega uhkeldava Ennu ja saab lõpuks Märdi mõrsjaks, väljendab sellega vastandlikku hinnangut kummalegi noormehele.

Tartumaalaste vaen mulkide vastu, mis tingitud viimaste kui kapitalistlikus arengus ettejõudnute majanduslikust «ekspansioonist» teise maakonda, avaldub eriti vana Peeter Pindi mõtteviisis. Sündmuste käigus, tundma õppinud nii Märdi häid omadusi kui ka Ennu närusust, loobub Peeter senisest suhtumisest, seda enam, et tulevane väimees tema isade talu on endale ostnud. Kogemuste põhjal saab vana talumees aru oma tagurlike seisukohtade, haridusevaenulikkuse, tütre mehelesundimise jne. ekslikkusest. Selles Peetri ümberkujunemises on oluline osa ka tema käbedal küljeluul Annel ning tragil Jütsil.

Nagu karakterite loomise, nii ka dramaturgilise ülesehituse poolest märgib «Säärane mulk» Koidula eelmiste näidenditega võrreldes sammu edasi. Intriigi on arendatud tõusujoones, küllaltki leidlikult ära kasutades mitmesuguseid komöödialikke lavalisi võtteid. Et sellejuures mõnigi kord liig tähtis osa omistatakse välistele, juhuslikele asjaoludele (näiteks tangumüümise lugu) või nagu eelmisteski näidendites antakse tegelastele sageli kohatult pikki monolooge, lastakse neil üksi olles ja teistega kõneldes valjusti mõelda jne. — see kuulub tolleaegse dramaturgia iseärasuste hulka. Seda enam tuleb aga hinnata üldiselt hoogsat ja elavat dialoogi, oskuslikult kasutatud väljendusrikast kõnekeelt ja kaasakiskuvat rahvalikku huumorit. Kõige selle tõttu on «Säärane mulk» lavateos, mis ka tänapäeva teatris suudab vaatajat kaasa elama panna.

«Säärase mulgiga» katkes Koidula aasta aega kestnud viljakas ja paljutõotav tegevus näitekirjanikuna ning «Vanemuise» seltsi näitejuhina. Üks olulisemaid põhjusi oli tema senise trupi aktiivsemate liikmete lahkumine Tartust. Lisaks ei ole võimatu saksiku keskkonna ja võib-olla ka omaste takistav mõju (ei peetud ju siis sündsaks ka naisterahva avalikku esinemist laval jne.). Arvestades Koidula entusiasmi teatri organiseerimisel

ja tema tegevuse tulemusrikkust oleks ta vaevalt tagasi tõmbunud ilma kaaluvate asjaoludeta. [33]

Kümmekond aastat hiljem Kroonlinnas kirjutatud kolmevaatuslik naljamäng «Kosjaviinad ehk kuidas Tapiku pere laulupidule sai» ei ulatu oma kunstiliselt teostuselt enam eelmiste tasemele. Kuna näidend oli mõeldud ettekandmiseks 1880. a. laulupeol, siis on Koidula ka teose sündmustiku sidunud laulupeoks ettevalmistustega. Vallavanem Tapiku Toomas kui innukas pasunapuhuja peab oma kodus kanget võitlust laulupeole pääsemise eest, milles teda toetavad tütar Eeva ja viimase armastatu — kohaliku pasunakoori juht vallakirjutaja Kelk. Kujutades humoorikalt nende takistuste ületamist, rõhutab kirjanik samal ajal noorte inimeste südameõigust, paljastab valevagatsemist, astub välja ebausu vastu jne. Näidendis on ilmekaid kujusid ja palju häid stseene, kuid teos kannatab ometi tunduva viimistlematuse all; laulupeol jäi «Kosjaviinad» ette kandmata ja autori eluajal ka trükis avaldamata. Sündmustikus on mitmesuguseid küsitavusi, mõnigi situatsioon on kunstlikult kombineeritud ja nagu meelega keeruliseks tehtud, isegi usutamatuseni viidud. Pole kahtlust, et autori eemalviibimine raskendas tal kodumaise olustiku elustamist teoses, mille üle ta ka ise kurdab: «Kahju, et mul nüüd puudub puht-eesti ümbruskond — see mõjuks kaasa asja kiiremaks eduks.» [34]

Nendele puudujääkidele vaatamata on «Kosjaviinad» veel tänapäevalgi tähelepanu äratanud: 1953. a. toodi näidend esmakordselt lavale L. Koidula nimelises Pärnu Draamateatris ja ta leidis vaatajate poolt sooja vastuvõttu.

Koidula andis käsitletava ajajärgu kõige silmapaist-

[33] Pärast «Säärase mulgi» ettekandmist kirjutas Koidula Kreutzwaldile (4. juunil 1871) naljatoonil, et ta hirm enne etendust olnud nagu tavaliselt suurem kui kõigil muil asjaosalistel, ning seepärast olevat ta Taarale tõotanud ei teda ega eestlasi enam iialgi niisuguse nõuga vaevata, kui ta selle korra veel peaks pääsema. Järgmise aasta sügisel kuuleme veel ühest kuupäevata kirjast, et «Vanemuise» seltsis valmistatakse ette uut etendust, Koidulat aga «ei lasta harjutustele ligi» (vt. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II, lk. 249).

[34] Koidula kirjad omakseile 1873—1886. Tartus, 1926, lk. 339.

vamad saavutused näitekirjanduse alal. Tema tugeva lüürilise alatooniga naljamängud — «Kosjakased» ja «Säärane mulk» jäävad püsima meie lavaklassika raudvarana. Kuni Kitzbergi ja Vildeni ei suutnud keegi ületada nende näidendite ideelist ega dramaturgilist taset, ehkki suleproovijaid näitekirjanduse alal ei olnud just vähe.

Tähelepandavam näidendite autor Koidula kõrval möödunud sajandi kirjanduses on Juhan Kunder. Tema esimestes, juba seminaristipõlves 1874. a. kirjutatud ühevaatuslikes naljamängudes «Mulgi mõistus ja tartlase tarkus» (trükis 1881) ja «Muru Miku meelehaigus» (1882) ilmneb selgeid mõjutusi Koidula samaainelistest näidenditest («Säärasest mulgist» ja «Saaremaa onupojast»). Kuid viimastega võrreldes on noore Kunderi tööd õigupoolest ainult algelised katsetused (ehkki neid eriti maal nende vähenõudlikkuse tõttu võrdlemisi palju ette kanti). Need on nii probleemiasetuselt kui ka lavaliste nõuete seisukohalt üsna abitud, palju on ebausutavusi ja lihtsakoelist situatsioonikoomikat. Ometi leidub siin mõningaid õnnestunud stseene ja meeldejäävaid kujusid (näiteks külakohtumees-sillakubjas Jüri Kaarmann «Muru Miku meelehaiguses»), mis näitavad algajas teatavaid dramaturgilisi eeldusi. «Mulgi mõistuses» on tähelepandav see, et mulke-kohaostjaid on iseloomustatud kui tekkivaid hallparuneid, kes rikastuvad ja muutuvad ikka enam härradeks teiste töövaeva arvel. Nii on Kunder vihjanud süvenevale kihistumisele tolleaegses külaühiskonnas. Kuid siingi jõutakse lõpuks vastuolude õnneliku ületamiseni mulgi ja Tartumaa neiu abiellumise kaudu.

Kunderi kõige väljapaistvamaks saavutuseks on 1885. a. ajakirjas «Meelejahutaja» ja aasta hiljem raamatuna ilmunud kahevaatuslik komöödia «Kroonu onu», mida võib kõrvutada Koidula paremate näidenditega. Komöödia naeruvääristab kõrki ja rikkuseuhket pärisperemeest, andes tabava pildi ikka selgemini ilmsiks tulevast ebavõrdsusest ja vastuoludest eesti külas: ühel pool laiutav ja tõusiklikult upsakas hallparun Metsa Priidu, teisel pool vaesuses kiratsev Jõepära rentnikupere. Priidu ei väsi halvustamast ning mõni-

tamast oma vaest naabrit, eriti ärritavad teda selle poja Aadu lähenemiskatsed Metsa peretütrele Elsale. Mõlemad koolitatud ja vabameelsed noored armastavad teineteist, kuid hallparun peab haridustki lubatavaks ainult rikastele, — kehviku lapsest võib koolitamine tema arvates teha üksnes hobusevarga.

«Kroonu onu» on Kunderi eelmistest katsetustest võrdlematult küpsem nii sisuliselt kui ka dramaturgiliselt. Konflikt tekib siin täiesti eluliselt ja antud oludes tüüpiliste vahekordade kaudu. Näidendis on dramaatilist tegevust ja pinget, osa tegelasi on üsnagi hästi individualiseeritud ja ilmekad, eriti Metsa Priidu ja Kroonu onu — väljateeninud soldat Aabram Andrejevitš Sikk. Metsa Priidu näol tuli esmakordselt eesti lavale oma rahapungaga suurustlev hallparun, kes inimese hindamisel peab ainumääravaks tema varandust. Iseloomulik on tema vaimustus valeväimehe «peenikese saksa moega» kõnest ja püüe seda järele aimata, niisamuti aga ka eelarvamuslik hirm arvatava juudi ees.

Kunderi meistersaavutuseks on Kroonu onu kuju, kes suure vembumehena, osavalt ära kasutades hallparuni nõrku külgi, mängib talle teravmeelse vingerpussi ja aitab noortel inimestel õnnelikuks saada. Eeskätt just Kroonu onu tõttu tekib näidendis rohkesti koomikat: ta rividrilliharjutused, vene keelega segatud kõne, juudižargooni matkimine, hooplemised oma vägitegudega Türgimaal jne. — kõik see annab terve rea elavaid ja naljakaid etteasteid. Seejuures võidab vana kroonuteenistuse veteran ja heasüdamlik luiskam vaatajate täieliku sümpaatia oma õigluse ja leidlikkusega; ta muutub sündmuste keskseks kujuks, kes konflikti lahendab ja annab ülbele Metsa Priidule korraliku õppetunni.

Teiste kujude osatähtsus teoses on väiksem, kuid ka näiteks vanas Jõepära Madises on autor suutnud tabada iseloomustavaid ja elulisi jooni: püüdu oma kõrgi naabriga leplikult läbi ajada ja vaesusest ahistatud inimlikku väärikust. Noored Aadu ja Elsa jäävad tegelikult konfliktist kõrvale ja selletõttu ka kujudena vähem ilmekateks.

Intriigi arendab autor lähtudes tegelaste karakteritest ja nendevahelistest suhetest, mis on välja toodud esime-

ses vaatuses. Teises vaatuses, kasutades mitmesuguseid naljamängule iseloomulikke võtteid, viib kirjanik sündmused õnnelikule lõpule. Olgu küll lahendus tunduval määral kunstlik ja puhtväliselt jantlik, ilma suurema elulise ja psüühilise tõepärata, on see ometi antud leidlikult, kaasakiskuva hoo ja huumoriga. Nagu kõik eespoolkäsitletud näidendid, nii lõpeb ka «Kroonu onu» rõõmsate kihlustega, millega on lepitatud senised vastaspooled.

«Kroonu onu» on kirjutatud rahvalikult mahlakas keeles. Näidend on rikas tabavate ütluste poolest, dialoog on tihe ja dünaamiline. Tundes hästi talurahva elu, annab kirjanik tegelaste kõneluste kaudu ilmekalt edasi tolleaegset külamiljööd.

Kõige selle tõttu on «Koonu onu» olnud algusest peale väga populaarne ja paljulavastatud näidend, mille ettekanded, eriti külalavadel, on alati leidnud elavat vastuvõttu. Nii tabame näiteks juba 1886. a. «Sakalas» sõnumi Puhjast, mille saatja märgib, et näitemängudest on «Kroonu onu» «üpris kuulsaks saanud, kõik näitlejad tahavad teda mängida». Kohapeal kantud seda juba teist korda edukalt ette. [35] Oma huvitavust ei ole näidend kaotanud siiani ja sageli on teda esitatud ka tänapäeva isetegevuslaval.

«Kroonu onuga» võrreldes vähem õnnestunud on Kunderi draamad «Mõrsja ja märatsejad» (1887) ja posthuumselt avaldatud «Kingu Laos» (1890). Esimeses paljastab kirjanik teravalt usuhullustust ja usumeeste maski kandvaid kurjategijaid, keda on kujutatud mõnede üsna tabavate joontega. Teises näidatakse kõrtside hukutavat ja laostavat mõju, mille ohvriks langeb aus, kuid iseloomutu külanoormees Kingu Laos: kõrtsisõprade mõjul saab tast hobusevaras ja allakäinud inimene. Märkida võib siit satiiriliselt joonistatud kõrtsmiku-vereimeja Moorits Vinkelmanni kuju. Mõlema näidendi enamuse tegelaste karakterites kui ka intriigi arenduses on aga palju pealiskaudset, ebausutavat ja pealetükkivalt õpetlikku. Teosed kannatavad tunduvate dramaturgiliste puuduste all; eriti «Kingu Laos» on

[35] «Sakala» 1886, nr. 39, lk. 3.

episoodiline ja katkendlik — osalt tingitud tsensuuri poolt tehtud kärpimistest. [36]

Peale nende on Kunder kirjutanud veel teisigi näidendeid ja sketše, millest mõni on ka laval ette kantud («Varastatud vorst»), mõnest teame aga ainult pealkirja («Orust õnnemaale»). Käsikirjas on säilinud sissejuhatav osa viiejärgulisest näidendist väljarändamise teemal «Eesti muld ja Eesti süda — kes neid jõuaks lahuta'!» ja katkendeid värsstragöödiast «Lembitu», millest pärast kirjaniku surma avaldati lõppstseen «Lembitu surm». [37] Ka Eesti Kirjameeste Seltsis tehtud võitlusi kajastav «Vallavanema valimine» ilmus posthuumselt. [38]

Kunder seisis alles oma kirjanikutee algul. Arvatavasti oleks ta suutnud anda meie dramaturgia arendamiseks paljugi hindamisväärset, kui varane surm poleks katkestanud ta loomingulist tööd; nii mõnedki tema kavatsused on jäänud lõpule viimata. «Kroonu onu» võime aga õigusega lugeda oma näitekirjanduse klassika hulka.

Eespoolvaadeldud Jakobsoni, Koidula ja Kunderi paremaid näidendeid tuleb pidada möödunud sajandi näitekirjanduse kõige väärtuslikumaks osaks — nii

[36] Vt. M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned II. Tartus, 1933, lk. 142.

[37] «Valguse» kalender 1891.

[38] «Valguse» lisa 1889, nr-d 20—21.

Mis puutub niisugustesse Kunderile omistatud töödesse, nagu «Neljas apokriiva raamat mulgi rahvale» ja «Dr. Veske kimbatuses», siis on andmete vasturääkivus nende puhul seni veel lõplikult lahendamata. Täiesti usaldatavateks võib küll pidada tõendusi selle kohta, et Kunder Jannseni müüdavusest näidendi kirjutas (vt. A. Reinvaldi kiri C. R. Jakobsonile 5. veebruarist 1872, samuti K. A. Hermanni mälestused «Hüüdjas» 1907, nr. 5), kuid see on olnud lihtkõnes. Võimalik muidugi, et autor sellest hiljem käibele laskis värss-variandi, mida «Apokriiva raamatuna» tunneme. Küsitavam on lugu «Veske kimbatusega», mida K. A. Hermann täiesti kindlasti Kunderi tööna märgib («Hüüdja» 1907, nr. 6), M. J. Eiseni andmetel on aga «Dr. Veske kimbus» kirjutanud J. Bergmann (vt. Eiseni poolt koostatud Bergmanni tööde bibliograafia raamatus «Jaan Bergmann, Laulud. Tartus 1923», lk. XV). Veelgi veenvamalt tõendab sedasama Bergmanni enda kiri Kampmannile 23. septembrist 1910. Kuna käsikiri pealegi ei ole säilinud, siis pole töö juures siinkohal põhjust pikemalt peatuda.

ideelise sisu kui ka dramaturgiliste omaduste poolest. Nende teoste juures võisime näha rida olulisi ühisjooni. Kõik nad seisavad oma ideestikuga demokraatlikul alusel ja kujutavad rahva elu. Teoste kangelasteks on oma aja eesrindliku mõtteviisiga inimesed, kes võitlevad ühiskondliku edukäigu, hariduse ja inimeste ühevääruse eest, välja astudes seisusliike või rahvuslike eelarvamuste ja varanduslikust ebavõrdsusest tingitud kõrkuse ning ülbuse vastu. Iseloomulik on, et näitekirjandus algas naljamängude kui vähenõudlikumatega, milles saavutati kõige paremaid tulemusi (Kunderi jt. katsetused tõsisema draama alal ei ole õnnestunud). Kõigi naljamängude süžeelise põhiskeemina näeme armastusintriigi, kusjuures noorte südameõigus võidab kõik takistused ja õnnelik lõpp kinnitab positiivse idee täielikku võidulepääsu. Dramaturgiliselt saavutas kõige suurema küpsuse Koidula tänu oma tegevusele näitejuhina; teadlikult arvestades lavanõudeid oli ta samuti tugev kujude loomisel ja rahvakeele kasutamisel. Väljapaistvaid dramaturgilisi võimeid näitas oma parimas teoses «Kroonu onu» ka Kunder, suhteliselt vähem lavaline on Jakobsoni tunduva publitsistliku kallakuga «Arthur ja Anna». Praegusest rohkem on kõnesolevais näidendeis lavalist tinglikkust, samuti leiavad sagedast kasutamist mitmesugused naljamängule iseloomulikud trafaretsed võtted, mida tuleb käsitada ajalooliste iseärasustena. Põhijoontes on näidendeis aga kujutatud tegelikkust tõepäraselt ja nad andsid võimaluse luua laval tüüpilisi kujusid ümbritsevast elust. Sellel oli erakordselt suur tähtsus rahvusliku teatri parimate traditsioonide kujunemisele.

2

Koidula, Jakobsoni ja Kunderi näidendeist oli mõistagi liiga vähe, et rahuldada laialdast näitemänguharrastust, mis levis peagi suurematest linnadest ka väiksematesse keskustesse ja maale. Nõudmine jõukohase repertuaari järele muutus iga aastaga aiva tungivamaks. Seda «ühiskondlikku tellimust» asus täitma terve hulk mitmesuguseid küsitavate eeldustega kirjamehi, kes

küll üsna vähe tegid katset algupäraseid näidendeid kirjutada, seda suuremal hulgal aga andsid välja peaasjalikult saksa keelest vabalt tõlgitud või muganda-tud jandikesi. Sel viisil näitas draamakirjandus kvantiteedi poolest õige kiiret «kasvamist»: kui 70-ndail aastail ilmus eesti keeles umbes kakskümmend näidendit, siis sajandi lõpuks oli nende arv tõusnud juba ligikaudu saja kahekümneni. Need on trükis ilmunud asjad; sinna juurde tuleb arvata käsikirjade järgi ette kantud näidendid, mille hulk võis olla peaaegu sama suur — nii oli üksi A. Wieral sajandi alguses olemas ligi sada «Vanemuises» ettekantud näidendi käsikirja (küll peaaegu erandita tõlked) [39]. Näidendikirjutamise hoogsusest võib anda teatava ettekujutuse kas või ajalehesõnum 1891. a., milles märgitakse, et eesti näitekirjandus hakkavat «viimasel ajal õige kaunisti kosuma» — üksnes kõnesoleva kuu jooksul olevat teatritsensuur läbi vaadanud ja etendamiseks lubanud tervelt 21 uut eestikeelset näitemängu. [40]

See on asja üks, väline ja puhtkvantitatiivne külg. Teist külge näeme aga juba sellest, et kõiki kõnesoleval ajal näitekirjanduse olukorda sisuliselt käsitlevaid kirjutusi iseloomustab kurtmine lavarepertuaari olukorra üle, mõned artiklid kujutavad aga endast otse jeremiaadi dramaturgia viletsusest. Nagu järgnevalt näeme, on nendes kaasaegsete seisukohavõttudes tõepoolest suur osa tõtt.

Teatavasti võimutses möödunud sajandi lõpukümnenditel eesti kirjanduselus epigonism. Sellise kirjanike hulgaga ei ole meie isamaa pind varem ega hiljem õnnistatud olnud. «Kirjanduse» tegemine sai üldse moeasjaks. Paljud poolharitlastest seltskonnategelased pidasid oma pühaks kohuseks kaasa aidata suguvendade vaimuvara rikastamiseks, «rõõmuks ja õpetuseks» ning ruttasid andma omapoolset panust. Aatemeeste kõrval oli aga kahtlemata küllalt palju ka neid, keda meelitas «kirjanduslik kuulsus» või siis lihtsalt lootus

[39] Vt. K. Menning, Eesti näitekirjanduse ajalugu. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. Seitsmes leht. Jurjevis (Tartus), 1902. Lk. 222—223.

[40] Postimees 1891, nr. 157, lk. 2.

kergele teenistusele. Salomon Vesipruul on tolleaegse kirjanduse üks tähendusrikkamaid kujusid.

Nendel aastatel välja antud ulatuslikus lavaliteratuuris võib näha mitmeid erinevaid «põhiliike» alates kurbmängudest ja moraliseeriva tendentsiga õpetlikest näidenditest muinasjutuliste «ilunäitluste» ja kõige tühisemate ning labasemate jantideni. Mõnelgi puhul esineb ka teoseid, kus võime leida nende erinevate laadide kõige hämmastavamaid kombinatsioone.

Kurbmängu, üldse tõsise näidendi vastu tunti tollal suhteliselt vähe huvi, see ei leidnud vaatajate hulgas vastukaja. Üleva ja traagilise edasiandmine tolleaegsel laval oli ka asjaarmastuslikele osatäitjaile enamasti üle jõu käiv ja naljamängudega harjunud vaatajaskonnas tekitasid tragöödiate surmastseenid tavaliselt kõige lõbusamat meeleolu. Nii on siis ka seesuguste näidendite alal katsetajaid vähe ning tulemused enam kui tagasihoidlikud.

Kreutzwaldi .näidenditõlgetele lisandus 1874. a K. A. Hermanni poolt Th. Körneri järgi eestindatud «Leppimine surmas ehk kurb lugu kahe venna vahel», millest oleks asjatu otsida elulisi probleeme — see on väljamõeldud traagika. Sama võib öelda E. Pohla «Armastuse ja kadeduse» (1886) kohta, mis samuti põhineb võõral ainestikul. Mõlemaid näidendeid kanti siiski korduvalt ette ja Hermanni pooltõlkelisel teosel on veel see tähendus, et sellega algas eesti näitemäng Peterburis. Kõige rohkem tähelepanu äratas tollal J. Kantswey «Mihkel ja Liisa ehk: Vaata, mis rikkuse ahnus võib teha» (1875). Oluline on siin see, et autor on lähtunud ümbritseva tegelikkuse nähtustest (nagu ta ka eessõnas rõhutab) ja tema eesmärgiks on hukka mõista täitmatut varaahnust, mis hävitab inimeste elu. Rikas päriskohaomanik ja vallavanem Madis ei luba oma tütrel Liisal abielluda vaese noormehe Mihkliga, vaid tahab teda paari panna oma ebaausal viisil rikastunud, juba aastates tädipojaga (et perekonna «vana varanduse põhi ilma pääle laiale ei läha»). Vallavanem võtab Mihklil renditalu käest, lavastab tema vastu valesüüdistuse varguses ja laseb noormehe soldatiks saata. Kõik see on eluliselt tõe-

pärane ja omab teravat sotsiaalset sisu. Hiljem kuhjab autor aga juhuslikkusi ja traagilisi sündmusi ning liialdab usutamatuseni oma moraali allakriipsutamisega. Näidend on dramaturgiliselt abitu, kuid põhikonflikt on eluline ja väärib tähelepanu. Katsed kujutada kaasaegset eesti tegelikkust ja rahva elu on ka P. Jakobsoni «Pettuse ohvrid», S. Parmi «Kadeduse ohvrid ehk Ranna Rein» jt., kuid need on üles ehitatud väljamõeldud ja otsitud konfliktidele.

Didaktilise ja moraliseeriva eesmärgiga näidendite rea avas juba 1871. a. «Estonia» seltsis etendatud kaupmees Petenbergi «Valelik, kes tõtt räägib». Sellele järgnesid aasta hiljem ametnik Bachmanni «Nirgi Hinno viletsus ehk hea tegu leiab head palka», mis kujutas mõisateenijate elu, ja «Igaühel oma kõverus» (teosed ei ole säilinud). Seda moraaliõpetuslikku eesmärki taotlema õhutas ka tolleaegne ajakirjandus, kus Petenbergi näidendi ettekandmise puhul näiteks otseselt rõhutati: «Muidogi ei või eestikele näitemängo kirjutajad ärraunnustada, et nad rahwa mele ärratawaks rõmuks ja õppetuseks kirjutawad».[41]

Omamoodi anekdootlik on ühe taolise moraalinäidendi saamislugu. Võru kaupmees V. Stein langes pettuse ohvriks: kaks vale nime all esinenud talumeest, kes pidid viima Riiga kokkuostetud linakoormad, kadusid koos linadega. Sellest nördinuna kirjutas suleosav kaupmeheisand näitemängu kolmes vaatuses «Kivilinad ehk Vangi tornist taeva», mis ilmus 1872. a. ja kanti samal aastal ette ka «Vanemuises». Siin laseb vihane linakaupmees (kes ka ise näidendis üles astub Kivi nime all) sadada tuld ja tõrva petiste kaela; lõpuks poob üks nendest end ise üles, teine aga sureb vangitornis. Nii ilmutab end jumala nuhtlev käsi nende vastu, kes julgesid himustada rikka kaubahärra linapundasid. Nagu autor eessõnas tunnistab, on see karm lõpplahendus siiski tema enese väljamõeldis suguvendadele õpetuseks.

---

[41] Eesti Postimees 1871, nr. 47, lk. 277. — Samas avaldati soovi, «et herra Petenberg ja kellel muido kohhegil wõimalik, omma sulge seks tubliste wõttaksid prukida».

Seda didaktilist suunda jätkas hiljem M. J. Eisen, kes oma näidendikestes õpetas, et nõidust ei maksa uskuda («Kuda nõiaks saab»), vanaaja kombeist ei maksa kinni pidada («Isaisa viisi»), soldatipõlve ei maksa karta («Keisri kuue pärast»), et kohtumeesteks on vaja ausad mehed valida («Kaks tundi kohtumees») ja et joomine on kahjulik asi («Alkoholi õnnistus»). Nendest teostest ettekujutuse saamiseks piisab, kui märkida, et näiteks viimases on tegelasteks peale kõrtsmiku veel Jooma Juhan, Parajuse Peeter ja Karskuse Kaarel, ning 15 leheküljel tehakse veendunud täiskarsklasteks mitte ainult Parajuse Peeter ja Jooma Juhan, vaid ka kõrtsmik ise. Täie õigusega on Eiseni näidendite puhul tähendatud, et see pole kirjandus, vaid «kirjutusetoa mõistuse töö üksikutele kõlblistele mõtetele sell kujul kõige mõjusamini propagandat teha ... Niisugustel sepitsemistel pole näiteluulega mitte põrmugi tegemist ja meie võime ainult soovida, et nad nii pea kui võimalik näitelavalt kaoksivad». [42] Samasse kategooriasse kuuluvaid teoseid on välja andnud ka skulptor A. Weizenberg ja veel nii mõnedki, kuid neid siin loetleda oleks vähe põhjust. Kui ka osa nendest võib olla kõige paremate soovide ja kavatsustega kirjutatud — nimetamisväärset mõju ega tähendust ei ole neil kunagi olnud. Mõni näidend on aga oma moraaliga lausa kahjulik, nagu näiteks K. A. Hermanni vähemagi elulise tõepärata «Oksjon» (1875). See «lugu vaese rahva elust» püüab nimelt illustreerida alguses ja lõpus otseselt väljaöeldud moraali: ära nurise, vaid ole kannatlik ja looda julgesti jumala peale ... Niisugused rahulolemisele, alandlikkusele ja passiivsusele manitsevad näidendid ei saanud mingil viisil kaasa aidata ühiskondlikule ega kultuurilisele arengule.

Omaette nähtust tolleaegses dramaturgias kujutavad endast muinasjutuainelised «ilunäitlused». Neid võib pidada sajandi lõpu nn. «järelromantika» kõige iseloomulikumaks tooteks samuti kui suure hulga isamaalike riimiseppade «loomingut», mis lainetas tolleaegse ajakirjanduse veergudel. Oma esialgset tähendust mineta-

[42] K. Menning, Eesti näitekirjanduse ajalugu, lk. 217.

vate rahvuslike «aadete» mage edasileierdamine, mänglemine pseudomütoloogia ja folkloori elementidega iseloomustab sedaliiki dramaturgiatooteid.

Algatajaks võib siin pidada luuletaja P. Jakobsoni, kellelt 1884. a. ilmus «Koit ja Hämarik», «rahvaluulelik näitemäng kahes pildis». See Faehlmanni tuntud muistendi ainetel kirjutatud katsetus, oma laadilt puhtlüüriline ja täiesti ilma lavalise tegevuseta, kuulub näitekirjandusse ainult tinglikult; ka luuleteosena ei suuda need kehvad värsikesed mingit elamust pakkuda, kujud jäävad lihtsalt veretuiks allegooriaiks. Hoopis suuremat tähelepanu võitis P. Jakobsoni järgmine, 1888. a. ilmunud värssnäidend «Udumäe kuningas ehk kroonitud voorus» (Kreutzwaldi muinasjutu aineil), millele anti Eesti Kirjameeste Seltsi esimene auhind. Ent P. Jakobsonile on lavalised nõuded võõrad, näidendi tegevuslik kude on nõrk, sisu siingi põhijoontes lüüriline. Materjali puudusel on vahele liidetud igasuguseid kõrvalepisoode, mis muudavad teose segaseks ja laialivalguvaks ning stiililt ebaühtlaseks.[43] Hiljem kärpis A. Wiera «Udumäe kuningat» mitmeti ja tegi sellest rahvusliku laulumängu (1894), mis oma ainevalla teatava algupärasuse ja lavastuslike efektide ohtrusega paelus vähenõudlikku väikekodanlik-antvärklikku vaatajat, muutudes esimese eesti «operetina» omamoodi Vana-«Vanemuise» hiilgenumbriks.

«Udumäe kuninga» juures paistab silma püüe käsitleda rahvuslikku ainestikku, taaselustada rahva minevikku, töödelda folkloori ja mütoloogia (õigem küll pseudomütoloogia) aineid; on katsutud sisse põimida ka «Kalevipoja» motiive, kõneldakse muistsest priiusest jne. Kuid autori kirjanduslike võimete nappus on jät-

[43] Oma teose kohta tehtud kriitika puhul vastuseks sõna võttes märkis P. Jakobson, et «Udumäe kuningas» on küll kirjutatud draamavormis, kuid mitte lava jaoks, vaid lugemiseks. «Mis selle tüki tegelist väärtust on kitsendanud, on see, et ma liig nõrga dramatilise põhjuse, ainult ühe väikese, Kreutzwaldi ennemuistese jutukese põhjussisuks võtsin, mis kudagi viisi tüki pikkuseks (ja sääl on ta viga) läbi mõjuvalt ei tahtnud ulatada, nii et mythologia ja endise Eesti elu luule pildid seda pidivad (ehk küll tükati ülearu) täiendama.» (Postimees 1894, nr. 155, lk. 3.).

nud oma jälje sellelegi teosele: ta ei suuda panna kaasa elama ja hinnatavadki mõtted pingutatud ning tõelise luulevaimuta värssides muutuvad ainult õõnsateks sõnakõlksudeks. Hoolimata allakriipsutatud rahvuslikkusest tajume, et see näidend ka oma ilmumisajal jäi ometi võrdlemisi elukaugeks ilutsemiseks muinasjutu vallas.

Aga kõigele vaatamata peeti «Udumäe kuningat» kõnesolevate muinasjutt-näidendite hulgas siiski väljapaistvaimaks saavutuseks. Olgu nendest märgitud veel A. Jürgensteini «Juta» (1886) — «neljajärguline kurblik luulelugu» (samuti Faehlmanni muistendi aineil), Hermanni «Uku ja Vanemuine ehk Eesti jumalad ja rahvas», Ansomardi «Murueide tütar» (1900), J. Põhjalase «Loreida, metsakuninga tütar ehk Vaimude armastus. Eesti muinaslooline ilunäitlus, neljas järgus, laulu ja tantsuga» (1902) jt. Kõigis neis on autorid püüdnud lavaliselt serveerida mitmesugust rahvaluulelist ainestikku ja nendes võib näha esimesi katseid teha teed rahvuslikule ooperile (ja ka balletile). Hermann on oma töö nimetanud otseselt ooperilibretoks ehk «laulelduseks», Ansomardi märgib tegelaste juures ära, missugust häält keegi laulab jne. Lavastamisel ongi nende juures (mis üldse lavale tulid) muusikat ja tantsu rakendatud, kuid ooperite loomiseni tollal siiski ei jõutud.

Üldiselt on «ilunäitlustes» enamasti ilma mõtte ja vajaduseta kokku kuhjatud folkloristlikku ja pseudomütoloogilist materjali, kusjuures autoreid on paelunud peaasjalikult mõjuv väliskülg ja lavaline efekt; ideede ja mõtete puudumist püütakse kinni katta välise kassikullaga, hämmastada lihtsat vaatajat lavapildiga. [44] Teatava aja jooksul saavutati «ilunäitlustega» mitmesuguseid lavastuslikke võtteid kasutades küll soovitud mõju ja nad olid võrdlemisi populaarsed kui puhtmeelelahutuslikud vaatemängud. Kuid suuremat edasiviivat tähendust nendele omistada ei saa, pigem on asi küll

[44] K. Menningul oli õigus, kui ta leidis, et «Loreidal», «Murueide tütrel» jt. nendetaolistel «sügavamat mõju ei ole ja nad endid ainult kirju piltide, sissepõimitud rahva kommete ja laulude ja bengali tule varal näitelaval hoida suudavad» (Eesti näitekirjanduse ajalugu, lk. 222).

vastupidine. Mõnigi kord jõuavad need teosed sisuliselt absurdsuseni (niisuguseks «ilunäitluste» seaduspärase arenemise krooniks võib pidada näiteks 1911. a. ilmunud A. Grenzsteini lausa kurioosset «Koitu ja Ämarikku»). Ei saa jätta märkimata ka seda, et nii mõnelgi juhul hakatakse nendes näidendites otseselt manitsema olukorraga rahulolemisele («Udumäe kuningaski» leiame taolisi sententse). «Loreidas» räägib üks keskseid tegelasi otseselt publiku poole pöördudes, et inimene elab vaid üksainus kord maailmas, seepärast olgu ta ikka rõõmus ja ärgu vaevaku oma pead: «Tee tööd, ja ole omaga rahul, armas inimeselaps, siis oled sa vast õnnelik!» [45] Samas õitselised-sulased kiidavad võidu oma pererahvast, kes neid hästi tublisti toitvat, mille tasuks nemad omakorda «lõhuvad tublisti tööd teha». Kolmanda sulase pererahvas on küll ihnevõitu ja teised soovitavad tal minna uuele töökohale, aga truu sulane kostab: «Ah tühja, mine seda paremat otsima . . ., neil on ju ka teenijaid tarvis, kes nendegi töö ära teeb». [46] Kõiges selles avaldub üsnagi selge «ideoloogia», mille juures ei saa olla kaksipidi-arvamisi; näilise rahvapärasuse ja rahvaluulelikkuse koor varjab tühist ja mõnel puhul lausa vildakat sisu.

Et rahvuslik vaim ei suuda kirjanduslike võimete ja maitseta autorit päästa naeruväärsustest, selles veendume lugedes näiteks lustmängu «Kosilane Kaukaasiast», kus Vanemuine ise saadetakse taevast alla karjapoistele kõnet pidama otse pastor Villem Reimani laadis. Ta kiidab kalleid eesti karjapoisse Taevataadi looduse krooniks ja jagab neile lauluraamatukesi «Kodumaa kannel», millest seejärel ühiselt lauldakse «pengaalia tulede» valgusel. Siin on juttu kõigist päevakavalistest rahvuslikest aadetest, aga nii labasel kujul, et kõige andekam paroodia poleks tolle perioodi epigoonlikku kirjandust suutnud teravamini välja naerda kui see tões ja vaimus kirjutatud «lavateos». Teistlaadi mõttetuse näiteks on A. Perdi ja kellegi cand. Kaljula

[45] J. Põhjalane, Loreida, metsakuninga tütar ehk Vaimude armastus. 1902. lk. 35.

[46] Sealsamas, lk. 39.

sepitsetud «Purila küla pruut», mida kanti ette «Estonias» 1895. a. Selles suurejoonelises näidendis pole küll haldjaid, jumalaid ega isamaalikku paatost, selle eest aga paruneid, murjaneid, mustlasi, tudengeid, linnakaabakaid jne. (kokku esines umbes 150 inimest!) ja selle rahvusvahelise tramburai tegevuskohtadeks on Purila küla, Atlandi ookeani saar ja Tartu . . .

Ei ole mingit vajadust siinkohal rohkem demonstreerida neid diletantlikkuse ja maitselageduse õisi, nad jäävad ainult kirjanduslikeks ja teatrialasteks veidrusteks. Kuid me oleme sunnitud nendest niivõrd kõnelema, kuivõrd nad oma ajajärgule on iseloomulikud.

«Ilunäitlused» olid A. Wiera üheks leiduseks ja nendega tegeles tema eestvõttel peaasjalikult «Vanemuine» 1890-ndail aastail. Kuidagi vähendamata Wiera varasema tegevuse edasiviivat osatähtsust (juba üksi Shakespeare'i ja Moliere'i esmakordne toomine eesti lavale 1880-ndail aastail oli vaieldamatu teene), peame ometi J. Kärnerile osalt õiguse andma, kui ta kõnesolevat perioodi eesti teatrit ja selle repertuaari iseloomustas pigem sisulise tagasilangusena kui kasuliku nähtusena.[47] Ent ka «ilunäitlusi» tuleb vaadelda kui üht meie teatrikunsti ja näitekirjanduse ajalooliselt tingitud ja teataval määral seaduspärast arenguastet, millele ei ole võimalik lihtsalt kriipsu peale tõmmata. Ja kui mitte muus, siis vähemalt lavatehnika kasutamises oli neil ehk ka mõningane edasiviiv osa.

Suhteliselt kõige ulatuslikum ja kõige levinum liik tolleaegses dramaturgias oli jandikirjandus. Võib seejuures märkida iseloomuliku faktina, et selle suuna üheks algatajaks oli ei keegi muu kui J. V. Jannsen. Otsekui vastukaaluks eesti ühiskonna elust välja kasvanud progressiivse ideestikuga näidenditele soojendas Jannsen uuesti üles «Pärmi-Jaagu unenäo» (1873). Sellele järgnesid tema «Kihlvedu 5000 rubla pääle ehk miljonär vangis» ja «Tuhalabida valitsus» (mõlemad 1880). Viimastega on ühtlasi osutatud ka nendele allikatele, kust suuremal või väiksemal määral eeskuju ja inspiratsiooni ammutasid sajandi lõpu lustmängude

[47] Vt. J. Kärner, Eesti näitelava 19. aastasajal, lk. 29. jj.

«viljelejad». Need on tühised ja väärtusetud saksa jandikesed, mis on sündinud ilmselt Kotzebue tähe all. Ühiskondlike liikumiste mõõnajärk ja poliitilise reaktsiooni aastad soodustasid ideelagedat «kometitegemist». «Kasvav nõudmine ikka uute näitemängude järele laskis hulga ümberpanekuid ilmuda, mis nii hästi sisu kui ka keele poolest koguni madalal järjel seisivad ja ainult silmapilklist naerukõdi sünnitada võisivad», kirjutab K. Menning sajandi algul, ja jätkab: «Võit jäi siin selle kerge ja halbi materjali poole: meie Eesti näitelava seisab veel praegu niisuguste tühiste kõlksude mõju all». [48]

Tollal oli üldiseks tavaks tõlkeid ümber kohandada ning mugandada. Nii isiku- kui kohanimed eestistati, muudeti sageli mõnevõrra vastavalt ka olustikku ning näidend ilmus märkusega, et selle on «välja annud», «kirja pannud» või «toimetanud» see või teine kirjamees; kellelt näidend tõlgitud või et ta üldse on tõlgitud, see jääb ülepea nimetamata. Kõige selle tõttu on enamasti raske kindlaks teha nende jandikeste algupärasuse astet. Mingit põhjalikumat allikakriitilist võrdlevat uurimist on nad vaevalt väärt, sest rõhuvas osas on see materjal kirjanduslikult täiesti tühine. Kui üks või teine peaks osutumagi tõepoolest läbini algupäraseks, ei lisa see palju juurde: igal juhul ei ole siin tegemist dramaatilise konflikti ülesehitamisega elust nähtud vastuolude ja võitluste alusel, vaid võõraste eeskujude järeleaimamisega, äraproovitud ja kulunud lavaliste võtete ja odavate efektide kasutamisega, veidrate ning ebaeluliste situatsioonide ja intriigide konstrueerimisega. Põhivõtteks on peaaegu eranditult mingi jantlik armulugu. Mõnikord võib küll sellisesse nalja-

[48] K. Menning, Eesti näitekirjanduse ajalugu, lk. 213. Õigesti juhitakse samas (lk. 214) tähelepanu ka sellele asjaolule, et saksa näitekirjandus kui peamine allikas ja eeskuju seisis pärast 1870. a. õige madalal tasemel; seda peab autor üheks põhjuseks, «et Eesti näitekirjandus mitte pilti ei anna rahva hinge elust ja vaimlisest edenemisest, et temas tükki pole, mis rahva südamesse oleks puudutanud, vaid et ta ikka «kometiks» on jäänud, mis vaba tunni surnuks löömiseks hää küll on». Olgu ehk liialdatud pessimismiga, kuid põhijoontes siiski tõele vastav seisukoht.

mängu sattuda ka üks või teine sotsiaalne motiiv, kuid see on siis kas juba iganenud või täiesti juhuslik ja päevakajaline ning ideelise mõtestuseta.

See suund näitekirjanduses (mis mõistagi ei piirdunud ainult möödunud sajandiga) labastas ja moonutas laiemate hulkade arusaamist lavalistest ettekannetest, juhtis publiku kujunemata maitset nägema näitemängus ainult jantlikku meelelahutust. Märkigem siin üksnes mõningaid iseloomulikumaid pealkirju, mis räägivad ise enese eest, näiteks: «Nunjni kosjakaup ehk Naene oheliku otsas. Kentsakas-hull näitemäng ühes vaatuses, peale kauba veel üks pea- ja sabaots» (1882), «15-rublane kõrvits ehk Türgi hobuse muna ehk rumalus toob kahju», «Kustas kosib Mihklit» (1885), «Kolme kordne kosjakaup» (1888), «Suured segadused» (1896), «Veel üks kord ehk Vana arm ei roosteta» (1901) jne. jne. Kõigis nendes on ainsaks eesmärgiks labane naljataotlus. Ei ole raske näha selle ideelageda turukirjanduse esilekerkimise seost asjaoluga, et rahvuslik liikumine oli oma ajaloolise ülesande täitnud ja seega kaotanud oma võitleva, mobiliseeriva, edasiviiva tähenduse. Ühiskonnas süvenes diferentseerumine, teravnesid vastuolud, kuid need näidendikesed seisavad hoopis kaugel eluliselt aktuaalsetest küsimustest ja püüavad üksteist väljamõeldud naerutekitavate narrustega üle trumbata.

Ikka suuremat ulatust võttev mitmesuguste tühiste laulumängude ja alaväärtuslike jantide tõlkimine ning mugandamine muutus peagi kultuurielu valusaks probleemiks, kuna need ähvardasid sisukama algupärase näidendi eesti lavalt hoopis välja tõrjuda. 1880-ndail aastail kerkis see küsimus teravalt üles ka ajakirjanduses. Olgu siin tähelepanu juhitud näiteks poleemikale 1888. a., mis laseb meil pilku heita lava ja näitekirjanduse tolleaegsele olukorrale.

«Postimehes» avaldas «Üks näitemängu sõber» lühikese kirjutuse («Küsimine Eesti näitlejate-, isäranis aga *Vanemuine* näitlejate seltsile»), milles juhib tähelepanu sellele, et «enam sugugi algupäralisi Eesti näitemängusid ei etendata», kuigi seda on vaatajate poolt soovitud. «Kas siis mitte mõndagi kõlblikku algupäralist

tükki ei ole, mida ometi vahestki sekka mängitaks?» küsib kirjasaatja. Pakutakse aina tõlkeid, mis sageli on «hoopis tähtsuseta Eesti elu kohta», algupärandid aga liigutaksid rohkem vaataja südant, kuna nad otseselt rahva elust kõnelevad. Kirjasaatja arvates on näitlejad selles süüdi, «et meie paremad kirjanikud enam näitemängusid ei kirjuta ja et meie näitekirjanduse juurdekasvamine paljalt mõned «vusseritest» ümbersepitsetud tõlgud on!» [49]

Peagi ilmus «Kostus näitemängu asjus», milles J. P. (= J. Parv, «Vanemuise» näitleja ja näidendite tõlkija) põhjendab tõlkimise paratamatust algupärandite kehvusega: «Et meil häid algupäralisi näitemängusid ei ole, selle pärast neid ka ei etendada. Ma võiksin tosina kaupa algupäralisi tükkisid nimetada, mis oma sisu ja kokkuseadmise poolest nii igavad on, et nad tahtmata aigutama ajavad». [50] J. P. heidab näidendikirjutajatele ette, et nad ei tunne sugugi lavanõudeid ja märgib rõhutatud üleolekuga, et «algupäralised tükikesed» olevat «üksikute vähe haritud kirjanikkude pääaju sünnitused, mis ei põhjalikku pilti rahva iseloomust ega ta vaimu elust ette ei too.» Niisuguseid igavaid asju ei olevat enam võimalik pakkuda pärast «teiste rahvaste suuremaid laulumänge», millega vaatajate maitset olevat «teritatud ja peenendatud».

Vastuseks võttis «Olevikus» sõna A. J. (= A. Jürgenstein), kes kirjutuses «Eesti algupäralistest näitemängudest ja nende kirjutajatest» [51] väidab, et lavakunst olevat alles lapsekingis ja võivat näidendeid üksnes rikkuda, sellepärast kirjutavat autorid oma näidendid eeskätt lugemiseks. «Vanemuise» «põnevate» ja «vaimurikaste» välismaa tükkide üle ironiseerides märgib A. J.: «Mitu korda näituseks mängitakse juba «Jaht majas». See on põnev sellele, kes näumäärimist taignaga suuremaks vaimurikkuseks peab, kui mõnda tublit mõtet, mis mitte just naerma ei aja». Kirjutuses on üldiselt õigesti ära märgitud Wiera juhtimisel töö-

[49] Postimees 1888, nr. 116, lk. 3.
[50] Sealsamas, nr. 125, lk. 3.
[51] Olevik 1888, nr. 47, lk. 2.

tava «Vanemuise» vildakat suunda, kuigi katse ebaoluliseks kuulutada ja tagasi lükata teatri poolt esitatud lavalisuse nõudeid on ebaõige. Selles mõttes võttiski teistkordselt sõna J. P. («Selgituseks ja seletuseks Eesti näitemängu asjus»), märkides lavalise asjatundlikkuse puudumist algupärase näitekirjanduse mahajäämuse ühe peapõhjusena. [52]

Kogu sellest poleemikast jääb üldse mulje, et pada sõimab katelt, olukord lavarepertuaari alal on aga tõepoolest vilets. Heade algupäraste näidendite puudumist märgitakse korduvalt kui eesti seltside elu takistavat asjaolu. Näitekirjanduse kehvuse ühe põhjusena tõusis muide teravalt päevakorda ka lahendamata honorariküsimus [53].

Kurtmine lavaettekannete tühisuse üle kestab edasi peaaegu samade sõnadega ka käesoleva sajandi algul. Nii küsitakse 1902. a.: «Kui kaua peab siis Eesti näitemäng lapsekingades käima, meile niisugust pahna pakkuma nagu nüüd?» Kirjasaatja konstateerib, et «Eesti rahvalik näitemäng on hakanud vähikäiku käima. Meil ju ikka olivad oma kaunis kenad algupäralised tükikesed, kus on nad nüüd?» Kibedusega kõneleb ta sellest, et mängitakse aina tühiseid tõlkeid saksa keelest — mängitagu vahel ka omi, olgugi juba tuntud näidendeid [54]. Ja 1907. a. kirjutatakse ikka jälle, et vaevalt leiab «saja trükitud näitemängu raamatu seast mõne, mis ettekandeks kõlbavad», enamus on aga niisugused, mis

[52] Olevik 1888, nr. 49, lk. 2—3.

[53] «Postimees» 1899 avaldas K. L. pikema kirjutuse «Eesti näitemängu asjus» (nr. 97—98), milles kõneldakse üksikasjaliselt autori õigustest teatavale osale ettekande sissetulekust (*tantième*), mis teistes maades on ammu saanud enesestmõistetavaks. Sama küsimust puudutas ka «Olevik» (1899, nr. 20), kuid olukord jäi ilmselt samasuguseks, sest 1912. a. tõstab sama küsimuse «Päevalehes» (nr. 201) uuesti üles E. V. (= Eduard Vilde). Oma artiklis «Eesti teater ja algupärane näitekirjandus» märgib Vilde, et teatrid on kutselisteks muutunud, näitekirjanikud aga asjaarmastajateks jäänud — lahendamata tasuküsimus ei soodusta näitekirjanduse arengut. Auhinnavõistlused kui ajutised ei saa olukorda parandada, — on vaja, et muutuks ühiskonna vaade teatrile, et tekiks arusaamine: eesti teater peab ennekõike eesti algupärase näitemängu edendajaks ja arendajaks olema.

[54] -n e r, Meie näitemängud. Uus Aeg 1902, nr. 19, lk. 2.

arvustuse «esimese puhanguga nagu libled õhku laiali lendavad». Nende tühiste jandikeste sisuks on «vesine nali, mis väheks ajaks suu naerule tõmbab, siis aga hingesse halva maitse järele jätavad». Niisuguste paladega on vaatajate arusaamine näitemängust moonutatud, nii et ka tõsisemaid asju aina naeruga vastu võetakse — «neil tuleb näitlemine naljatükkide järele otsustates ikka nagu «kommetimäng» ette...» Lõpuks rõhutatakse, et näitekirjanduse ja teatri alal on veel palju tööd teha, «puhastada, harida, välja heita, uuesti luua ja ajakohaselt ehitada, — aastakümneid kulub selleks vististe ära, kui meie näitelavalt ikka ja alati tõsist vaimu toitu saame» [55].

Tuleb ütelda, et need küsimused jäidki päevakorda veel aastakümneiks. Nende radikaalne lahendamine

[55] Eesti näitemängudest. Vabadus 1907, nr. 47, lk. 1. Tolleaegse näitekirjanduse viletsust kaebab muide ka kellegi Peterburi kroonuametniku Sergei Antonovitš Parmi sulest 1904. a. ilmunud «Lühikene eesti näitemängu ajalugu». Parmi (kes ka ise näidendite kirjutajana tegeles, siiski midagi olulisemat andmata) märgib oma brošüüris muuhulgas: «Kui meie oma tähelepanemist iseäralikult viimasel ajal, tosinate kaupa väljatulnud uue näitemängukeste pääle paneme, siis tuleb aina hirm ja ahastus meele. Kümne tosinate kaupa pakkutakse välja etendustele näitemängukesi, aga mis sisuga nad on, selle järele ei küsi keegi. Näitemänguke valmis, lubad käes, — turule. Kõige nende laada mängude pääl lehvib rutulik järelmõtlemata töö jõud, nendest asjata töödest paistab, et nende meistertajatel kõikse vähemadgi elementar näitekunsti ja näite lava tehnikaliku tundmust ei ole. Ehk siis jälle võerast keeltest liig kehvalt ümberpandud, õigem ütelda ümberveetud, või siis eestistatud näitepalukesed on'vad... Kahju, niisugused järelmõtlemata mõne rätseppa ümberveetud ja vabritseritud mängud, võivad üksnes aga kõige madalama hariduse pulga pääl oleva rahva ees kiitust ja lõbu leida...» (lk. 82—83). Edasi ironiseerib autor: «Ja muidugi, vat kui kerge on meie ajal näitekirjanikuks saada, pialegi võib veel kuulsaks ning tähtsaks eesti Sekspiir, Göthe, ehk Ostrovskiks saada. Osta omale mõni saksa, vene, lätti ehk soome keeli näitemäng, muuda osaliste nimed, lõppuks pane päälkirjaks mõni üli kõttistav «Äppartus või vingerpus», ja valmis on'gi näitemäng, aga ümberpandava ehk eestistava tükki rahva elu, ajaluo ja keele sügavad tundmust, tükki mõiu järel uurimisest ei ole siin mitte aimugi». Näitekirjanduse olukorrast võib selle iseloomustuse järgi autori enese kaugeltki mitte kadestamisväärsest kirjaoskusest hoolimata teatava ettekujutuse saada.

ei saanud teostuda kodanliku ühiskonna tingimustes, ja alles nõukogude kord lõi eeldused nii kutseliste teatrite kui isetegevusliku lava vabastamiseks kõigest tühisest ja alaväärtuslikust.

3

Eespool on püütud ülevaatlikult iseloomustada neid nähtusi sajandi lõpu näitekirjanduses, mis oma hulga poolest domineerisid, kuid millel dramaturgia arengus oli tegelikult ainult möödaminev ja kõrvaline tähendus, tunduvas osas aga isegi pidurdav ja tagasiskuv mõju. Samal ajal tegeles ometi ka niisuguseid autoreid, kelle töö kahtlemata väärib üksikasjalisemat jälgimist ja kes sellelgi perioodil oma paremate teostega näitekirjandust mõningal määral edasi viisid.

Üks tolleaegseid näitekirjanikke ja teatrientusiaste, kelle meie kirjanduse ajalugu on sootuks unustanud, on Jüri Orgusaar. Sajandivahetusel olid tema näidendid üle kogu maa omandanud võrdlemisi laialdase populaarsuse [56].

1888. a. ilmus Orgusaare 3-vaatuslik komöödia «Inimese hind ja väimehe väärtus». Selles on loodud tõepärane kuju rikkast peremehest Salu Tõnust, kes suure mõnu ja «tundmusega» oma varandust raha peale ümber arvab. Peretütar Tiiu armastab sulast Kasprit, kuid nende vahel seisab müürina vana Tõnu rikkus, mis nõuab 10 000-rublast väimeest. Tõnu tahab tütart mehele panna noorele kaupmehele, kelle isa on kord alustanud räbalaostjana, kuid kes ise on juba peenike ja matside vastu õige kõrk poesaks. Komöödia annab rea häid ja tõepäraseid elupilte, lõpetus aga on väljamõeldud ja meelevaldne, et kõiki otsi õnnelikult kokku viia. Dramaturgilisest terviklikkusest jääb siin veel paljugi puudu, ent probleemiasetus on eluline, kujuloomise alged on olemas, samuti tunneb autor rahvakeelt.

[56] J. Orgusaar (1857—1912) oli seltsitegelane Valgas ja üks «Säde» seltsi asutajaid. 1905. a. sündmustest osavõtmise pärast on ta muide pool aastat Pihkvas vangis olnud (vt. «Tallinna Teataja» 1912, nr. 106 ja «Päevaleht» 1912, nr. 104).

Sellepärast mängiti seda naljamängu eriti külalavadel meeleldi.

Järgmises komöödias «Suured vaimud» (1899) on autor seadnud naeruvääristamise objektiks peenutseva ning saksiku peretütre ja selle austaja — koolmeistri ning «luuletaja». Nendele hea-põlve-pidajatele, kes töötegemist loevad häbiasjaks, on vastu seatud sulane ja teenijatüdruk; viimased saavad perepreili ja koolihärra pentsikustest palju nalja. Lõpplahendus on siingi kunstlik ja ebaeluline, kuid «saksaks» koolitatud talulaste probleem on üles tõstetud juba veerand sajandit enne Kitzbergi «Neetud talu». (Muide kohtame siin esmakordselt ka «rikkakspõlemise» motiivi, millele Kitzberg paarikümne aasta pärast ehitas «Lauritsa»).

J. Orgusaare tähelepandavaim näidend on «Teder mulle ja suled sulle» (1900), mis tõendab autori vaieldamatuid dramaturgi-eeldusi ja üsnagi head lavanõuete tundmist. Siingi on tegemist traditsioonilise kosjalooga: Villem ja Miina armastavad teineteist, kuid Villem on kehvast talust ja pealegi vene usku; ka Miina isa pole just jõukas ja tal on teisigi tütreid mehelemineku järge ootamas. Teiseks väimehe-kandidaadiks on hästitabatud kuju — rikas vanapoiss Kaarel Tops, kange kohtuskäija, hoopleja ja jõhkard, kes aina kõrgistab ja ajab oma kaukaõigust. Autor on tõepäraselt ja koomilises valguses näidanud seda naisevõtmise ja mehelepaneku tehingulist külge. Ka siin jõutakse lõpuks õnneliku lahenduseni, kuid mitte lihtsalt mingi välise juhuste kokkulangemise tõttu, vaid positiivsete kujude, eeskätt Villemi nupuka ja aktiivse tegevuse tulemusena, millega ta viib oma rivaali Kaarel Topsi rumalasse olukorda. Näidendis on nii elavalt meeldejäävaid kujusid kui ka lavalist tegevust ja liikumist; sündmustikku on arendatud sihipäraselt. Keelt valitseb autor rahuldavalt ja suudab kõne kaudu üsna õnnestunult karakterit edasi anda. Rohkesti on elavaid stseene, kuid paiguti kipub dialoog siiski lohisema ja korduvate samalaadsete arutamiste ning tingimiste-kauplemiste tõttu jääb vajaka sündmustiku arengust, tõusust. Sellest hoolimata on «Teder mulle ja suled sulle» üsnagi huvipakkuv näidend, mis võiks omaaegse elupildina

(mõninga tihendamise juures) ehk veel tänapäevalgi lavale tulla.

Terve rea näidendeid on sajandivahetusel avaldanud Jakob Liiv, keda peamiselt tuntakse kui luuletajat. Iseloomulik on, et J. Liiv oma peatähelepanu on pööranud tõsise draama loomisele, ometi parima teose andis temagi naljamängu žanris.

J. Liivi ajaloolises värssdraamas «Ordumeister» (osaliselt ilmunud ajakirjas «Linda» 1895, eri raamatuna 1905) näeme mõningaid rahvusliku võitleva hoiaku jooni (eestlasest vangi, mässaja Mangu mehine kuju). Tähelepanu äratab ka ordu-ülemate ja kõrgemate katoliku vaimulike räpase ning alatu elu paljastamine. Kuid selle kõrval on naiivsusi ja ideelist segasust, psühholoogiliselt põhjendamatut ja vägivaldset (lõpul muutub näiteks ordumeister järsku heaks ja autor laseb tal surra aus ning ilus). Kirjanik pole suutnud hoiduda õõnsast melodraamast ja tühisest müstikast, samuti paistab kohati läbi ajalooline asjatundmatus.

Silmapaistvaim J. Liivi näidenditest on juba 1893. a. kirjutatud «Kolmat aega vallavanem», mis liikus kümmekond aastat käsikirjana ringi ja leidis rohkesti ettekandmist (trükis ilmus 1904. a.). Selles piitsutatakse üsna teravalt ühiskondlikke väärnähtusi, eeskätt vallaomavalitsuse varjukülgi, vallavanema ja kohtumeeste korruptiivset tegevust, samuti leidub vihjeid ülekohtule külakehvistu suhtes. Autor on võtnud käsitlemisele tänuväärse aine ja andnud terve hulga eluliselt tõepäraseid paljastavaid pilte. Kõik on korratuses, näeme aina omakasu, pettust, äraostmist ja muid pahesid. Jaan Nogul õnnestub häälte ostmise, valijate jootmise ja muude võtetega kolmandat korda vallavanemaks saada, ja koos kirjutaja Lepaga jätkab ta purjutamist altkäemaksude ja vallarahade arvel. Kool on armetus olukorras, vallakohtus antakse õigus sellele, kes vallavanemale ja kohtumeestele jõuab rohkem «välja teha». Asi lõpeb mõisnikust kihelkonnakohtuniku revideerimiskäiguga, mis toob ilmsiks viinapudelid kohtulaua alt ja kroonukulli tagant ning täieliku korralageduse kogu asjaajamises. Naljamängu traditsiooni kohaselt on autor näidendile küll kombineerinud õnneliku lõpu-

pildi kahekordsete kihlustega, kuid teose paljastavat tendentsi see oluliselt ei nõrgenda.

«Jakob Liiv tunneb küla elu ja mõistab seda väga toredasti kujutada,» märkis kriitika teose ilmumisel tunnustavalt. «Kujutatud isikud, nende mõtlemise viis, kombed, keel, kõnekäänud — kõik on täiesti rahva oma.» [57] Selletõttu kuulus «Kolmat aega vallavanem» omal ajal kõige populaarsemate algupärandite hulka ja tal oli oluline ühiskondlik mõju [58].

Ent ka selles teoses annab end tunda J. Liivi näidendite üldine puudus — vähevõitu on tegevust, konflikti, võitlust; tema näidendid on rohkem jutustavad ja kirjeldavad kui dramaatilised. Vaatused on pealegi omavahel nõrgalt seotud, nad ei kasva üksteisest välja, vaid tunduvad üksteise kõrval seisvat nagu omaette piltidena. See läbiva dramaatilise pinge puudumine kahtlemata vähendas märksa teose lavalist mõjujõudu. Teises trükis (1914) on kirjanik näidendi tunduvalt ümber töötanud ja tihendanud, muutnud 5-vaatuslikust 3-vaatuslikuks. Niisugusena on «Kolmat aega vallavanem» teos, mis õigustaks end ka tänapäeval laval.

J. Liivi teiste näidendite osatähtsus on olnud väiksem, kuigi neist mõningaid on omal ajal ka teatrilaval mängitud. Kõige tähelepandavamaks nendest tuleb pidada väljarändamisliikumist kujutavat näidendit «Tühjale maale», mis on kirjutatud 1886/87. a., kuid ei saanud tsensuurilt ettekandeluba. 1901. a. õnnestus autoril avaldada samal ainestikul väiksem näidend «Õnneotsijad» ja alles 1907. a. pääses «Tühjale maale» trükki. Teoses on tõepäraselt näidatud sünnimaalt lahkumise ühiskondlikke põhjusi. Näidendis on ilmekaid talupojakujusid ja ka dialoog on üsna õnnestunud, kuid küllaldast keskendatust ei ole sellelgi teosel. Kurbmängus «Vare» (1913) paljastab kirjanik mõisnike moraalset roiskumist ja suhtumist talurahvasse kui

[57] Uus Aeg 1905, nr. 126, lk. 2.

[58] Nagu autor ise hiljem tähendas, olevat vallavalitsused selle tüki ettekandmist rohkem kartnud kui revideerimist. Pärnumaal oli ettekandeks lubatud käsikiri ühe vallaametniku poolt isegi ära hävitatud. (Vt. Teater 1938, nr. 2, lk. 52—53).

mittetäisväärtuslikesse inimestesse, mis põhjustab kahe noore armastaja traagilise hukkumise. Ent siin ja reas teistes näidendites ei suuda autor luua kuigi elavaid kujusid, vaid joonistab neid ühepinnaliselt, lamedalt. Tunda annab end paigutine sündmustiku konstrueerimine, samuti keeleline üksluisus ja hallus. Nii ongi «Kolmat aega vallavanem» jäänud kõige tuntumaks teoseks J. Liivi näitekirjanduslikus loomingus.

Möödunud sajandi lõpul alustas oma kirjanduslikku tegevust ka eesti klassikalise dramaturgia väljapaistvaim esindaja August Kitzberg. Käesolevas ülevaates on puudutatud ainult Kitzbergi loomingu varasemat, ettevalmistavat perioodi, mis eelnes kutselise teatri tekkimisele.

Noor Kitzberg oli Jakobsoni suuna innukas pooldaja ja jagas rahvusliku liikumise demokraatliku leeri vaateid. See väljendub ka tema tolleaegsetes teostes — ajaloolises jutustuses «Maimu» ja näidendeis «Punga-Mart ja Uba-Kaarel», «Pila-Peetri testament»; samuti on sellel ajal kirjutatud näidend «Laseb käele suud anda» (mille ta alles kolmkümmend aastat hiljem ümbertöötatult avaldas nime all «Enne kukke ja koitu»). Kõnesoleval perioodil — sajandi lõpukümnenditel — töötas Kitzberg valla- ja kohtukirjutajana Mulgimaal, kus kapitalismi areng oli suhteliselt ette jõudnud, selle sisemised vastuolud ja negatiivsed küljed ilmsemad kui mujal Eestis. Rahavõimule toetuva ühiskonna paised, millistega tal tuli kokku puutuda, leidsid mõningat kajastust ka tema näidendites.

Oma esimesed sammud näitekirjanduse alal astus Kitzberg küll hulga poolest domineerima pääsenud jandikirjanduse mõju all. Kirjaniku enese memuaaride andmeil on ta juba noorukina dramatiseerinud ühe Jannseni jutustuse [59], hiljem tõlkis ta paar vähe-ütlevat janti (Kotzebue «Virr-varri» ja Zincki «Vana vanaga ja noor noorega ehk: igale potile kohane kaas»). Teatrikogemusi peale külaküünides ja suuremates talu-

[59] «Räägi, mis sa tahad, tondid ja kodukäijad on siiski tõsi». Vt. A. Kitzberg, Jutustused. Valitud teosed II, Tallinn 1955, lk. 505.

tubades esitatavate primitiivsete etenduste Kitzbergil ei olnud, kuid suur huvi näitekunsti vastu innustas teda jõudu proovima iseseisva näidendiloomise alal. Nii on ta umbes 1887. a. kirjutanud «Pila-Peetri testamendi», mis trükis ilmus alles kümne aasta pärast (ettekandeluba 1893. a.). Sellegi süžee aluseks (nagu autor hiljem on märkinud) olevat mingi tundmatu kalendrijutuke, kuid sündmustik on õnnestunult kohandatud meie külaoludele ja seetõttu võib näidendit õigusega käsitleda kui algupärandit.

Juba see Kitzbergi katsetus oli tolleaegses näitekirjanduses küllaltki tähelepanuväärіv. Näidendis ilmneb tugev realistlik ja rahvalik laad, esineb oskuslikult kasutatud kõnekeelt, on loodud mõnigi eluline ja ilmekas kuju. Kogu see Mulgimaa suurtalunikest pärijate kamp ja nende võigas jagelemine oma sugulase laiba kohal on hästi ja eluliselt tabatud. Lõikava satiiriga paljastab Kitzberg nende ahnust, tigedust, kõrkust, nende silmakirjalikkust, vaimset piiratust ja huvide kitsust. Eriti reljeefsed on perenaine Maret ja Künnapu Ott — «vana rikas ihnus-hauk ja kiriku-vöörmünder, kellel alati Jumala nimi suus ja kes siisgi oma ahnusega kirikusandi käest ka veel kopika ära kisuks.» [60] Nendele on oma inimliku ja moraalse üleolekuga vastu seatud teenija Made, kes väljendab hukkamõistvat suhtumist päranduseahnitsejatesse. Näidendi esimene vaatus on lavaliselt võrdlemisi õnnestunud, kuna seevastu teine vaatus — testamendi ettelugemine vallakohtus — on täiesti staatiline ja dramaturgiliselt nõrk. Ebamääraseks jääb positiivne kuju — kirjamees Mart Ellerhein, kellele kadunu on päranda-nud kogu oma varanduse. Näidendi tugev külg on tema kriitilises, paljastavas osas, mis on elust võetud ja tõepärane.

Tähelepandava kulakutüübi on Kitzberg loonud näidendis «Punga-Mart ja Uba-Kaarel» (1894, kirjutatud paar aastat varem). Punga-Mart on juba tulevase Mogri-Märdi eelkäija — jõhkra ja julma hallparuni

[60] A. Kitzberg, Pila-Peetri testament, Nali kahes vaatuses. Jurjevis 1897, lk. 9.

kuju. «Pila-Peetris» paljastati külarikaste olemust ainult nende omavahelistes suhetes, pererahva ja teenijate vahekorrast võis aga jääda isegi teatav patriarhaalne illusioon. Punga-Mart aga näitab oma võimu igal sammul, ta kohtleb sulaseid nagu orje, on otse narruseni kõrk ja seisuseuhke, eriti oma rentniku vastu. Ta tunnustab ainult raha võimu ja varanduslikku üleolekut, ta on haridusevaenulik («ära aja kooli-tarkust taga, vaid võta raha kokku»), peale selle veel joodik. Peakohtumehena võimutseb Punga-Mart mitte ainult oma talus, vaid kogu vallas, esindab rikaste peremeeste omavoli pearaha määramisel, nekrutiks andmisel jne. Samal ajal, kui sulased pooleldi paljajalu peavad töötama hommikust õhtuni, vedelevad hallparuni enese pojad jõude, joovad, huligaanitsevad ja mängivad kaarte; õmbluskoolis käinud tütar peenutseb, põlgab tööd, räägib saksikut keelt. Kõike seda on Kitzberg tabanud realistliku täpsuse ja ajaloolise tõepärasusega.

Pahelisele ja rikutud hallparuni perele on kirjanik vastandanud ausa, edasipüüdliku ja jumalakartliku rentniku Uba-Kaarli pere. Et hästi selgesti rõhutada oma hukkamõistu pahelistele ja poolehoidu vooruslikele, laseb autor esimestel hirmus halvasti ja teistel ootamatult hästi minna. Uba-Kaarel osutub lõpuks «hoolsa tööga» kogutud raha tõttu üpris jõukaks meheks, tema poeg ostab endale talu ja võib abiellu astuda Punga-Mardi vanema, voorusliku tütrega. Mardi talu aga müüakse poegade priiskamise tõttu, ta ise saab vallaametist lahti ja langeb vaestelastekassa raha raiskamise pärast kohtu alla, saksik tütar aga «läheb sohki» ja satub häbisse. Lõpuks on ettekavatsetud moraal täide läinud, autor lepitab tegelased ära ja lõpetab idülliga.

Täiesti ilmne on, et Kitzberg, kellel tollal ei olnud väljakujunenud kirjanduslik-ideelist programmi peale soovi «Eesti külaelu maalida», on siin tunduvalt mõjustatud didaktilisest, moraliseerivast suunast — näidend oligi otseselt kirjutatud karskusseltside jaoks. Sellest kõneleb autor hiljem («Punga-Mardi» uuesti lavaletuleku puhul «Vanemuises» 1909. a.) ka ise: «Mida ei

olnud tüki kirjutamise juures kõik vaja silmas pidada! Et karskus kõrgele kohale saaks ja joomine hästi vitsu. Et ühed mustad oleksid kui tondid ja teised valged kui inglid...»[61]. Kuid tolleaegsele külaühiskonnale tüüpiliste kujude ja nähtuste tõttu on näidendil oma kaasaegse elupildina ometi tõsiseid väärtusi, mistõttu see sajandivahetusel kujunes üheks mängitavamaks algupärandiks eesti laval.

Kirjutatuna väga lühikese ajaga (ühe nädala jooksul), on «Punga-Mart» küll dramaturgiliselt tunduvate puudustega, seda enam, et Kitzbergi teadmised lavalistest nõudmistest olid tollal üsna pealiskaudsed. Kohati laseb autor tegelastel pikkades monoloogides seletada publikule olukorda, esineb lahtisi motiive ja stseene (näiteks tuntud karjasekauplemine), tegelikult ülearune on moraliseeriv lõppvaatus jne. Õnnestunud kujude kõrval (Punga-Mart, saunaeit Pibu-tädi) jäävad eriti positiivsed kujud võrdlemisi veretuiks. Kuid teose tugevad küljed kaaluvad need puudujäägid üles, mille kõige ilmekamaks tõendiks on see, et pärast mitmekümneaastast unustusesolekut 1954. a. L. Koidula nim. Pärnu Draamateatri lavale tooduna sai näidend vaatajate sooja vastuvõtu osaliseks.

«Pila-Peetri testament» ja «Punga-Mart» ei ole niisiis küll veel küpsed lavateosed meie praeguste nõuete järgi, kuid nad kõnelevad Kitzbergi väljapaistvatest dramaturgilistest eeldustest ja neil oli oma ilmumisel näitekirjanduses oluline edasiviiv osa. Nendes ilmneb tugev realistlik põhisuund, püüe leida dramaatilisi konflikte ümbritsevast igapäevasest elust, püüe kujutada elu tõepäraselt, tugineda rahvakeelele. Sellele lisandub autori hukkamõist ühiskondliku ülekohtu, rahavõimu ja ahnusest ning rikkuseuhkusest metsistunud inimeste vastu, kaasatundmine ausale ja edumeelsele töötavale inimesele.

Tolleaegse «teatritegemise» huvid, mis nõudsid hoopis teistlaadi repertuaari, ei soodustanud eriti Kitzbergi draamaloomingu arenemist selles suunas. Nii tegi ta näiteks mõnda aega asjatuid katseid oma

[61] A. Kitzberg, Jutustused, lk. 480.

«Punga-Mardi» avaldamiseks (varasemate janditõlgete käikulaskmine nähtavasti läks ladusamini!); muuseas viinud ta käsikirja ka «Vanemuisesse» Wiera kätte. «Aga hra Wieral ei olnud ühe tõsise sisuga algupäralise tüki vastu mingisugust huvi,» jutustab Kitzberg eespool nimetatud mälestuskillus, «tema ujus laulumängudes, seisis oma hiilguse tipul ja vastas mulle ölasid kehitades: «Jaa, — kirjutage mulle posse, lõõtspilli ja lauludega, siis hakkame rääkima»» [62].

Kitzberg toimiski varsti selle nõuande järgi: 1894. a. valmis tal «jant laulu ja tantsuga kolmes vaatuses» — «Kirjanikud kosjateel ehk äpardunud kosjasõit». Seda kanti mõned korrad ka laval ette, kuid siis võttis autor teose tagasi — trükis ilmus see alles paarkümmend aastat hiljem tunduvalt ümbertöötatud kujul «Kosjasõidu» nime all (1915). Koos J. Simmi muusikaga võitis «Kosjasõit» rahvaliku laulumänguna üsnagi laialdase populaarsuse ja seda on ette kantud kuni meie ajani.

Kitzbergi varasema loomingu hulka kuulub veel 1903. a. ilmunud «Rätsepp Õhk», samuti tuleks sisuliselt siia lugeda 1910. a. ilmunud «Püve talus». Mõlemad need komöödiad on loodud 1890-ndaist aastaist pärinevate jutustuste alusel, kusjuures kirjanik kummagi teose juures otseselt rõhutab, et need on määratud eeskätt külalava jaoks [63].

Ka siin, nagu oma esimesteski näidendites, kujutab Kitzberg talle hästituntud Mulgimaa olustikku. Siingi on leidnud kajastamist rahavõimu teema, rikkuse ja vaesuse probleem. «Rätsepp Õhk» kujutab näiteks seda, kuidas lonkur külarätsep suure rahasumma võitmisega muutub järsku lugupeetud isikuks ja otsitud väimeheks, kuna aga varem teda keegi tõsiselt ei võtnud. Pärast seda, kui ootamatult saadud rikkus niisama kiiresti siia-sinna laiali pudeneb, kaob ka kogu see huvi, mida tema vastu tunti: Õhk on jälle tavaline vaene rätsep, kellest talutütred teadagi ei taha. Teab

[62] A. Kitzberg, Jutustused, lk. 481.

[63] Vt. Rätsepp Õhk. Viiejärguline näitemäng rahva elust. Jurjevis (Tartus), 1903, lk. 4. Püve talus. Külapilt viies vaatuses. Viljandis, 1910, lk. 6.

mis psühholoogilisi sügavusi sellest jantlikust loost oleks muidugi asjatu otsida, kuid mammonakummardamise narrust on selles ometi tabavalt naeruvääristatud. 1914. a. andis Kitzberg «Rätsep Õhu» välja uues, viimistletud trükis ja sel kujul on näidendit veel palju aastaid hiljem ette kantud.

«Püve talus» on eluliselt tõepärane pilt sellest, kuidas majanduslikesse raskustesse sattunud riukaline Püve Peeter oma kaasavarata tütreid mehele kombineerib. Sellegi kaudu võib saada ettekujutuse omandi ja raha osast, mis muudab ka abielud tehinguteks — varanduslikud kaalutlused on inimeste käitumises määrava tähtsusega. Ja kuigi autor Püve Peetri sekeldamisi kujutab lihtsalt humoorika muhelusega ega ole kaugel tema osavuse imetlemisest, kõnelevad asjaolud ja inimeste teod ise enese eest. Elulised episoodid (eriti näiteks suurepärane kosilaste stseen) ja eredad karakterid on «Püve talu» juures alati leidnud hindamist nii osatäitjate kui ka vaatajate poolt. Kujuloomise oskus ongi Kitzbergi dramaturgia kõige tugevamaks küljeks ja elunähtusi tõepäraselt reprodutseerides on ta oma paremates teostes andnud suuri kunstilisi üldistusi, mis sageli ulatuvad märksa üle kirjaniku enda maailmavaate raamide.

Sajandi algul, enne kutselise teatri kujunemist on näitekirjanduse alal oma esimeste teostega esinenud ka J. Mändmets ja K. Rutoff-Rajasaare, kelle tolleaegsed näidendid siiski ei paku püsivamat huvi. Oma arvestatavamad teosed on nad andnud dramaturgia arengu hilisemal perioodil, samuti kui Vilde, Luts, Metsanurk jt., kelle näidendite käsitlus ei kuulu enam ülevaatesse näitekirjanduse tekkimisest.

Eesti teater ja näitekirjandus sai oma alguse rahvusliku liikumise tõusuajal. Suur osatähtsus oli selles liikumises kultuurilistel üritustel, ja ka teater kujunes ühiskonna demokraatlike jõudude üheks tribüüniks. Koidula, Jakobsoni, Kunderi jt. selleaegsete näidendite paremik on kantud eesrindlikest vaadetest, nad astuvad välja ühiskonna tagasikiskuvate jõudude vastu. Oluline on see, et juba Koidulast alates leiavad näite-

kirjanduses käsitlemist vastuolud uuendusmeelsete ja mahajäänud mõtteviisiga inimeste vahel külas endas, Kunderil aga juba selgemal kujul ka varandusliku ebavõrdsuse küsimus. See näitab, et näitekirjandus oli oma aja ühiskondliku eluga kõige tihedamalt seotud ja tõstis üles aktuaalseid probleeme, kuigi nende lahendamisel autorid ei ole vabad mitmesugustest illusioonidest.

Näitemänguharrastuse kiire levikuga üle kogu maa järsku kasvanud nõudmine repertuaari järele lõi olukorra, kus suurel hulgal turule paisati enamuses väheväärtuslikke näidendeid. Peaasjalikult olid need tõlgitud või eeskujudel sepitsetud ilma sisulise kaaluta jandikesed, samuti esitati tollal rohkesti mitmesuguseid võrdlemisi tühiseid, teiste rahvaste teatritest ülevõetud laulumänge. Välise külje prevaleerimine ja «revüülik» suund lavalistes ettekannetes ning ülekaalukalt ajaviitelise sisuga lavaliteratuuri pinnalekerkimine on ilmselt seotud ühiskondlike liikumiste mõõnaperioodiga sajandi lõpul. Kõik see, mis oli sündinud võimetusest mõista uusi elunähtusi ja püüdest mehaaniliselt jätkata vana, kogu too epigonism ja lamedus ei saanud omada edasiviivat tähendust. Mõningates teostes võis leiduda hinnatavaid mõtteid ja kunstiliselt väärtuslikke elemente ainult niivõrd, kuivõrd oma aja ära elanud ühiskondlik liikumine oli endas kandnud nn. üldinimlikke, pikema ajaloojärgu jaoks edasiviivaid ideid.

Samal ajal tegutsesid siiski näitekirjanduse alal mõningad autorid, nagu Jakob Liiv, J. Orgusaar ja eriti A. Kitzberg, kes sisuka lavakunsti traditsioone jätkates püüdsid tõepäraselt kujutada kaasaegset elu. Nende paremates teostes on leidnud kajastuse eesti ühiskonnas süvenev diferentseerumisprotsess ning sellest tulenevad vastuolud ja ühiskondlikud väärnähtused.

Kuna lavakunst kogu käsitletaval perioodil jäi n. ö. isetegevuslikule tasemele, siis on selleaegsed näidendid ka oma paremikus dramaturgiliselt võrdlemisi vähenõudlikud ning tunduvate iseärasustega. Ometi on nendes loodud palju tüüpilisi kujusid, eredaid karakte-

reid ja nad annavad tõetruid pilte omaaegsest eesti külaühiskonnast.

Mitmedki nendest teostest on leidnud uuesti tee lavale sõjajärgsel ajal. Just eesti nõukogude teater on toonud meie näitekirjandusliku pärandi hindamisse tõsiseid korrektiive ja oma loomingulises praktikas tõestanud, et nii mõnigi varem ammu-iganenuks kuulutatud näidend võib veel tänapäevalgi anda huvipakkuva ja elamusliku etenduse. Palju on sellel alal ära teinud eriti Eesti NSV teeneline kunstnik K. Ird, kes lavastas RT «Vanemuises» «Kosjakased« ja «Enne kukke ja koitu», L. Koidula nim. Pärnu Draamateatris «Kosjaviinad» ja «Punga-Mardi». Teatrite poolt antud kollektiivne ja n. ö. tegelik ümberhinnang on draamateoste suhtes mõistagi veenvam kui kõik muu ja kõneleb sellest, et eesti näitekirjandus — vaatamata kõigile takistavatele asjaoludele — on juba oma tekkimise perioodilt jätnud pärandiks terve rea küllaltki tähelepandavaid ja oma ajast üle ulatunud teoseid. Nendega rajatud rahvalikkuse, elutõe ja ideelisuse traditsioonid on selleks kindlaks aluseks, millele meie draamakirjandus on võinud toetuda oma edasises arengus.

A. KITZBERGI NÄITEKIRJANDUSLIKUST PÄRANDIST

August Kitzberg on eesti kirjanduse klassikute hulgas üks kõige vastuolulisemaid kujusid. Pole sellepärast imestada, et nii kirjaniku eluajal kui ka hiljem on tema loomingu ümber olnud palju poleemikat ja kuni viimase ajani on ühe või teise tema teose kohta avaldatud õigegi vastakaid hinnanguid. Ei saa pidada mingiks juhuseks seda, et just Kitzbergi pärandi ümberhindamisel on lahkarvamused kestnud nõnda kaua ja küllap neid mõnes asjas jätkub edaspidisekski. Ometi hakkavad viimasel ajal objektiivsed seisukohad juba selgemat ilmet võtma. Sellepärast tohiks loota, et kui ka Kitzbergi tähtpäeva puhul paratamatult tuleb kõnelda mitte üksnes kirjaniku tugevatest, vaid ka nõrkadest külgedest, me ometi oleme üle saanud tema pärandi teenimatust alavääristamisest.

Käesolevas kirjutuses ei ole puudutatud Kitzbergi proosaloomingut, kuna see teatavasti ei määra kuigivõrd tema kohta eesti kirjanduse ajaloos. On korduvalt rõhutamist leidnud, et ilma Kitzbergi proosata meie kirjanduse arengus oluliselt midagi ei muutuks, ilma tema draamateosteta oleks seda aga raske kujutledagi. Näitekirjanikuna täitis Kitzberg kunstilises mõttes murrangulise osa: tema draamateostega on seotud kogu eesti lavakunsti arenemine primitiivsest asjaarmastuslikust näitemängimisest kõrgetasemelise kutselise teatrini. Kümnete aastate jooksul on Kitzberg olnud meie laval kõige mängitavamate algupärandite autor.

Kitzbergi areng näitekirjanikuna oli võrdlemisi aeglane, suures osas tingituna lavaharrastuste üldisest olukorrast möödunud sajandi lõpul. Pärast Koidula lühiajalise algatusliku ja sisuka teatritegevuse lõppu oli näitemäng omandanud peaasjalikult ajaviitelise eesmärgi, mille kõrval püüti serveerida ka õpetlikku moraali — kunstilisuse nõuded ei olnud õieti veel päevakorda tõusnudki. Laiuti leidis uudne harrastus küll ikka rohkem pinda, levis linnadest õige kiiresti ka maale, kuid ettekande-tingimuste kehvus ja repertuaarinappus andis end teravalt tunda. Sisukamaid algupärandeid oli vähe (Koidula ja Kunderi näidendid), enamuses ilmus diletantlikke katsetusi, veel rohkem mitmenda järgu tõlkelisi või mugandatud jandikesi. On iseloomulik, et sellega läks algul kaasa ka noor Kitzberg, tõlkides saksa jandikirjaniku Kotzebue «Virrvarri» (ilmus 1878). Mõistagi puudusid tal esiotsa näitekirjanikule vajalikud teadmised ja kogemused, ta võis toetuda üksnes külaküünides ja aleviseltsimajades nähtud etendustele ning pidaski oma esimestes näidendites silmas eeskätt nende vajadusi ja võimalusi. Päristeatriga tutvus kirjanik alles sajandivahetusel Riias elades; veelgi hiljem tekkisid eesti kutselised teatrid, mis vajasid nõudlikumat algupärast repertuaari. Kõige selle tõttu saavutas Kitzberg oma loomingulise kõrgpunkti suhteliselt vanas eas — «Libahundi» ja «Kauka jumala» lavaletuleku ajal lähenes ta juba kuuekümnele. Paratamatult pidi siis see küpsusperiood jäämagi õieti lühiajaliseks, hilisemad teosed näitavad nimetatutega võrreldes juba tunduvat tagasiminekut.

Töötades ligi kakskümmend aastat ühtejärge Mulgimaal vallaametnikuna oli Kitzberg vahetus kokkupuutumises rahva eluga, mitmesuguste ühiskondlike nähtuste ja probleemidega. Ta oli omandanud rikkalikku elulist ainestikku, õppinud lähedalt tundma paljusid koloriitseid tüüpe peremeeste-hallparunite, sulaste, kehvikute, küla-antvärkide jt. hulgast, kes tõepoolest elavate ja ilmekate kujudena on leidnud tee ta näidenditesse. Hästituntud elulist ainestikku kunstiliselt reprodutseerides ütles Kitzberg kui humanist ja väljapaistev realistlik kirjanik meile oma aja kohta sageli

märksa rohkem, kui oleks võinud eeldada ta maailmavaate järgi, milles näeme suuri vastuolusid — nagu kunagi vanas ühiskonnas tegutsenud kunstimeistrite juures.

Tähelepandavaim Kitzbergi varasemaist näidendeist on «Punga-Mart ja Uba-Kaarel» (1894). Selles on kirjanik loonud tüüpilise hallparuni Punga-Mardi kuju, kes on palgaliste vastu jõhker ja hoolimatu, äärmuseni raha- ja seisuseuhke. Teos, mis autori poolt oli kirjutatud peamiselt didaktilise, moraliseeriva eesmärgiga, omandas tolleaegsele külaühiskonnale tüüpiliste kujude tõttu palju olulisema sotsiaalse sisu ja annab põhijoontes tõepärase elupildi eesti külast sajandi lõpul. Ehkki näidend on tunduvate dramaturgiliste puudujääkidega, võib kujude loomises ja keele kasutamises aimata tulevast andekat kirjanikku.

Küll mitmeti vähenõudlikum, kuid omamoodi huvipakkuv teos on ka «Pila-Peetri testament» (1897). Tõepäraselt on kirjanik siin näidanud surnud sugulase varanduse pärast jagelevaid mulgi suurtalunikke, kogu seda rikkuse ja vara kokkukrahmimisega piiratud huvideringi ning täitmatut aplust. Nagu näeme, hakkab juba Kitzbergi esimestest näidenditest tugevasti kõlama rahavõimu teema, mis läbib kogu tema loomingut.

Sellel perioodil on Kitzberg kirjutanud veel kaks teost, mis laiema avalikkuse ette jõudsid aga märksa hiljem. Nii on juba 1880-ndate aastate lõpul kirja pandud minevikuaineline feodalismivastane näidend «Laseb käele suud anda», mis trükis ilmus ümbertöötatult nime all «Enne kukke ja koitu» alles 1919. a. Laulumäng «Kirjanikud kosjateel» valmis 1894. a. ja esitati mõned korrad ka laval, kuid lõpliku kuju sai teos alles 1915. a., ilmudes «Kosjasõidu» nime all.

Sisuliselt tuleb Kitzbergi varasema perioodi loomingu hulka lugeda ka näidendid «Rätsepp Õhk» (1903) ja «Püve talus» (1910), kuna siin õieti on tegemist autoridramatiseeringutega märksa varem ilmunud külajuttudest («Rätsepp Õhk ja tema õnneloos», 1892 ja «Püve Peetri «riukad» », 1897). Mõlema näidendi juures on silmas peetud eeskätt külalava, nagu autor seda

otseselt rõhutab «Rätsepp Õhu» lavastamisjuhendites ja «Püve talu» eessõnas.

Mis «Rätsepp Õhu» ja «Püve talu» juures tähelepanu äratab, on jälle rikkuse ja omandi probleem, mille ümber tolleaegses ühiskonnas liigub kogu elu. «Rätsepp Õhus» on seda käsitletud küll üpris kergel, pealiskaudselt jantlikul kujul, kuid omamoodi kajastuse on tegeliku elu nähtused siin ometi leidnud. Varjamatut raha ja vara ümber tiirutamist näeme «Püve talus», kus eksvallavanem Peeter suure osavusega ajab tütarde kasulikult mehelepaneku peenikesi äriasju. Täie asjalikkusega arutatakse sadu ja tuhandeid rublasid — abiellujad ise on selle juures nagu hoopis kõrvalised; ehitatakse maju ja tuuleveskeid, liidetakse summasid ja jagatakse krunte — inimesed nagu käivad sellega lihtsalt koos. Mulgimaa tolleaegse elu ja olustiku kujutusena on see tõepärane ja omaviisi üsna huvitavgi. Ja kuigi autor riukalise Püve Peetri sekeldamisi ning tehinguid vaatab lihtsalt humoorika muhelusega ega ole kaugel tema osavuse imetlemisest, kõnelevad asjaolud, kujud ja nende käitumine ise enese eest.

Kitzbergi esimeseks kutselisele teatrile kirjutatud näidendiks on «Tuulte pöörises», millega 1906. a. avati «Vanemuine». See on kirjaniku eriti vastuoluline teos, mille juures ühtlasi kõige ilmsemalt avaldub ka tolleaegse «Vanemuise» kaksipidine mõju Kitzbergile. Ühelt poolt seadis kutseline teater hoopis kõrgemad kunstilisuse nõuded, sundis otsima ja pingutama. Enam ei saanud näidendit nädalaga valmis kirjutada, nagu kunagi «Punga-Mardi», vaid mõnegi teose kallal töötas kirjanik pikki aastaid (nii on näiteks «Libahundist» järele jäänud terveni viis versiooni). Kuid teiselt poolt avaldus samal ajal teatri juhtkonna ja kodanliku kriitika ideeliselt tagurpidikiskuv mõju: oma soovituste ja nõudmistega tegid need mõnegi asja tunduvalt halvemaks. Ennekõike käib see just «Tuulte pöörise» kohta.

On teada, et kirjanik töötas selle näidendi juures juba 1904. a. ja et see oli esialgsel kujul märksa erinev lavale ning trükki läinud redaktsioonist. Keskse tegelase, tugeva ja kirgliku loomusega Jaani tegevust suunavaks motiiviks on püüe parandada ja õiendada osaks-

saanud sotsiaalset ülekohut: tema vanaisa ja isa poolt soosaarele rajatud talu on mõisnik hiljem müünud teisele, jõukamale talupojale. Jaanist on saanud kodutu sulane, kuid tal on enese teada moraalne õigus oma isatalule ja ta eesmärk on see ükskõik mis hinnaga tagasi saada. Selline probleemiasetus on terav ja ajastule iseloomulik, kirjanik on õigesti kajastanud tegelikkuse teatavaid külgi — rahaõiguse kalki ebaõiglust, peremeeste-sulaste vastuolusid jne.

Siis tulid aga 1905. a. revolutsiooni sündmused ja kirjanikul tekkis õnnetu mõte siduda oma näidendi lõpplahendus nendega. Nagu võib näha säilinud mustand-käsikirjast («Tuulte tõmbuse sees»), lahendab ta konflikti veel üsna objektiivselt: kokkupõrkes hukkuvad nii Jaan kui ka ta võistleja, naabertalu noor peremees Kaarel. Tõenäoliselt niisugusel kujul läks näidend teatri poolt väljakuulutatud võistlusele. Kitzbergilt ei võinud tema vaadete tõttu nagunii oodata revolutsiooni õiget mõistmist, nüüd tehti aga teos eduerakondlike konsultantide näpunäidetel veel kord ümber. Säärasena — ideelt lausa vildakana ja kunstiliselt küürakana tuligi siis «Tuulte pöörises» avalikkuse ette.

Korduvate ümbertegemistega on näidendi selgroog ära murtud, autori suhtumine kujudesse muutub teose keskel ootamatult lausa vastupidiseks. Algul on Jaan läbini sümpaatne kuju, Kaarel aga lihtsalt naeruväärne kodanlik «aatevend». Siin on Kaarel ainult takistuseks Jaani ja Mäe-Soosaare peretütre Leena vahel, hiljem on ta aga muudetud positiivseks kangelaseks, mingiks üllaks jeesukeseks ja õigluseidee kandjaks. Seevastu Jaan pannakse vägivaldselt võrgutaja ja lõpuks igasuguse inimlikkuse kaotanud bandiidi ossa, kes ise esineb revolutsionäärina ja uue, parema maailmakorra eest võitlejana!

Kitzberg on püüdnud hiljem asja seletada sellega, et tal polnudki eesmärgiks Jaani näol kujutada tõelist sotsialisti, vaid inimest, kes on küll kuulnud sellesisulisi kõnesid, ent nendest omal viisil ja enamasti lausa vääralt aru saanud. See mõtteavaldus võib muidugi omajagu põhjendatud olla. Kuid arvestades jõudude paigutust näidendis, autori suhtumist kujudesse ja teose

ilmumisaja ühiskondlikku olukorda, kujunes «Tuulte pöörises» ikkagi ainult revolutsioonisündmuste ja revolutsiooniliste võitlejate tendentslikult moonutatud kõverpeegelduseks, autori tõsiseks eksimuseks elutõe vastu. Demokraatliku kriitika poolt leidis näidend algusest peale teravat hukkamõistu. Kodanlikud sulemehed ja «puhta kunsti» seisukohalt hindajad aga ülistasid seda tagurlike ämmamooride käte vahelt tulnud nurisünnitist teosena, millega olevat tõeliselt alanud eesti kunstipärase draama ajalugu. Kas pole siin kutselise teatri algust tähistavast näidendist tahetud poolvägisi teha uue ja kõrgema astme tähist ka dramaturgias?

Muidugi on ka «Tuulte pöörises» kirjutatud väljapaistva kirjaniku käega ja paljudki stseenid teoses on Kitzbergi ande väärilised. Kuid samal ajal on õigegi ilmsed ka näidendi kunstilised nõrkused. Juba üksi see «murdumine», kesksete tegelaste karakterite järsk ja psühholoogiliselt põhjendamatu muutmine, autori enda suhtumise muutumine hävitab teose terviklikkuse. Kompositsiooniline ebakindlus, rohked tagasivaatavad monoloogid ja teadustavad episoodid, keeleline võlts ja kohati isegi maotus, odavalt melodramaatiline lõppvaatus, mida kroonib vanaperemehe Jaagu inimlikult usutamatu targutamine tütre ja väimehe laipade juures viimaste tapjaga jne. — kõik see näitab, et ideeliselt väär, tegelikkust moonutav teos ei saanud ka kunstiliselt mingiks suursaavutuseks kujuneda.

Alles rea aastate pärast, 1911. a. andis Kitzberg teatrilavale oma draama «Libahunt» (trükis 1912), mille juures, nagu märgitud, ta töötas erilise hoolikuse ja süvenemisega. Küllap isegi mõistes, et kaasaegsete ühiskondlike võitluste kujutamine pole talle jõukohane, on kirjanik oma uue näidendi tegevuse viinud kaugesse minevikku, pärisorjuse aega.

«Libahundis» on kujutatud kahe vastandliku ellusuhtumise kokkupõrget. Siin pole tegemist mitte «erandinimese» (Tiina) ja «massi» (Tammaru pere ja külarahvas) konfliktiga, nagu püüdis näidata kodanlik käsitlus — sellel konfliktil on laiem alus. Tiina on rahulolematu, õiglust ja vabadust üle kõige hindav ini-

mene. Kasvanud üles väljaspool mõisa ja kiriku meelevalda, ei võta ta ka hiljem omaks orjameelsust, kannatlikku saatusega leppimist, tumma ning julgusetut alistumist, mida talle püütakse sisendada feodaalkorra vaimupimedusest rõhutud Tammaru peres. Tiina kirglik loomus ei tunnusta kompromisse, ta nõuab inimeselt jõudu, julgust, otsustavust — need on tema tõed, mis risti vastu käivad Tammaru traditsioonilistele tõdedele. Sellest tekibki konflikt, mille Tiina võistleja Mari viib ebausu pinnale: teise elukäsitusega inimene kuulutatakse libahundiks ja see saab Tiinale kui «nõia tütrele» saatuslikuks. Teda ei ole vastandatud rahvale ja kaugeltki mitte kõik ei usu libahundijuttu — Tiina vastu astuvad välja orjalike tõekspidamiste pooldajad, kes ei suuda mõista tema mõtteviisi.

Tiina kujus on suure kunstilise jõuga edasi antud leppimatus rõhumisega, väljaastumine inimest alandavate ja moonutavate olude vastu. Muidugi ei tule temas näha vabadusvõitlejat, et mitte sattuda lihtsustamisse — nii pole seda kavatsenud kirjanik ega oleks see ka ajalooliselt tõepärane. Tiina võitleb õiguse eest isiklikule õnnele, isiklikule vabadusele. Kuid kujutataval ajal ja nois ühiskondlikes tingimustes omandab see võitlus meie silmis hoopis suurema sisu, mille tõttu Tiina kasvab armetu orjameelsuse antipoodiks — vabadusvaimu romantiliseks kehastuseks. See on tugev ja väärikas inimene, kes ei lepi ümbritseva tegelikkusega, ei karda vaimupimeduse ja vägivallale alistumise ideoloogia inertset jõudu, vaid astub selle vastu välja. Ta hukkub, kuid kutsub meis esile uhkuse inimese moraalse ilu ja suuruse üle; tema helge kuju toob nendesse traagilistesse sündmustesse optimistliku, elujaatava elemendi, tema saatus sisendab protesti orjusele ja rõhumisele rajatud elukorra vastu. Tiina hukkub, kuid võidutsema jäävad need ideed, mida kannab tema kuju — meie klassikalise näitekirjanduse kõige jõulisem ja haaravam kuju, kellele lugeja-vaataja elab kaasa kogu hingest.

Kes on Tiina hukkumises süüdlane? Otseselt mitte ükski laval liikuvatest inimestest, vaid kogu olemasolev elukord. Me ei süüdista külarahvast, peremeest-

perenaist ega õieti ka Marit, sest kõik nad on olude ja tingimuste ohvrid, eelarvamustega pimestatud, kehaliselt ja vaimselt orjastatud. Teose teravik suundub mujale. «Libahundis» on kaks tegelast, keda me otseselt laval ei näe, kuid kes kummitavad ähvardavalt siinsamas kõrval, kes valitsevad meie silmade ees toimivate inimeste elu üle — mõis ja kirik. Me ei näe neid, kuid tunneme alati nende juuresolekut. Pole juhus, et teos algab viie peatüki tuupimisega: see on kogu vaimne pagas, mida orjale lubatakse ja mida temalt nõutakse. Ja iseloomulik on seegi, et kõrvuti ristiusu käskudekeeldudega antakse vanemailt lastele edasi ka kõige sõgedam ebausk kui selle kirikliku vaimupimestuse pahupool. Nii on kirjanik kohe alguses osutanud Tammaru pere ja teiste nendetaoliste mõtteviisi allikatele ja sellega kätte näidanud kogu järgneva tragöödia peamised põhjused.

Tammaruliku elumõistmise jutlustajaks on näidendis vanaema. Tema sõnadest saame aru, miks Tiina on vastuvõtmatu Tammaru perele, miks konflikt nende vahel on vältimatu. Vanaema esindab seda mõtteviisi ja neid tõekspidamisi, mille vastu väljaastumises me näeme Tiina suurust. Muidugi on ka vanaema olude ohver, tal on seljataga rasked elukogemused ja ta sõnades kuuleme inimlikku traagikat, mille suhtes meiegi ei jää ükskõikseks. Ta ei ole oma loomult halb ega hoolimatu, ta on isegi omamoodi südamlik, tõeliselt vanaemalik ja soovib enda meelest teistele aina head — aga ta õpetab valet, tema leplikkusele manitsevas «headuses» seisnebki ta kurjus, tema moraal on meile võõras ja vastuvõtmatu. Ta on ohver, kuid oma elukäsitusega aitab ta teisi ohvreid siduda, nende protesti lämmatada. Vanaema on oma ajale ja orjuseühiskonnale iseloomulik kuju, kes kutsub meis esile vastakaid, raskeid tundeid, kurbust ja hukkamõistu.

«Libahunti» tuleb käsitleda kui oma põhiolemuselt romantilist tragöödiat, mitte kui lihtsat olustikulist näidendit mineviku külaelust. Oma tähendus on siin sümbolistlikelgi sugemeil — salapärasusel, meeleolu ettevalmistamisel, algu- ja lõpupildi kordumisel jne., mis aitavad edasi anda kujutatava ajajärgu, mineviku

rahvaelu ja -uskumuste atmosfääri. Seda olustikulismeeleolulist tausta, millel areneb Tiina traagiline saatus, ei saa seada vastuollu tegelikkuse tõetruu kujutamisega, lugeda seda kuidagi näidendi nõrkuseks või hakata «ära vabandama». Niisugune on teose kunstiline olemus, ja selle kaudu väljendub haaravalt, erakordse emotsionaalse jõuga suur ideeline mõte — kas see ei õigusta? Mitte kõik kirjanduse väärtteosed ei ole ühel pakul painutatud ja sellepärast ei saa minna minevikupärandis lihtsalt romantiliste teoste realistlikeks «ümberhindamise» teed — nagu oleks romantika kasutamine kirjaniku poolt mingi kaelakohtulik süütegu! Selles osas on meil olnud ülepingutamist ja näib, et ka mõne aasta eest «Libahundi» ümber tekkinud segadused on selle küsimusega üsna lähedalt seotud. — ««Libahunt» on realistlik teos,» väitis üks kirjandusteadlane. — «Vale. Pole realistlik,» vaidles vastu teine. — «Järelikult on ta antirealistlik, reaktsiooniline ja kahjulik,» tehti siit pikema jututa drakooniline järeldus, millega suurepärane lavateos muudeti ebasoovitavaks nähtuseks. Ja kui «Libahunt» lõpuks ometi lavale tuli (nõela juba kotti ei peida!), siis püüti sellest ikkagi teha ainult «pilti minevikust», teose romantiline paatos aga ei hakanud kõlama. Mõnedes sõnavõttudes lavastuse puhul peeti vajalikuks jällegi rõhutada teose «ranget realismi» ja «tunnetuslikku väärtust» (püüdlikult kahe silma vahele jättes isegi kahesajandilise eksituse nõiaprotsessiga), kuigi rohkem oleks tulnud rääkida *elamuslikust* väärtusest. Kunstiteose iseärasusi, tema spetsiifikat ei saa vältida, sellest realismi ja romantika arutu vastandamisega mööda minna. Ei saa ka romantilist kuju ja sündmusi liiaks argipäevastada — niisugusele teosele peabki jääma teatav erakordsuse hõng, seda enam haarab ja liigutab ta inimsüdameid.

Mida «Libahundis» aga tõepoolest tuleb pidada tagasikiskuvaks jooneks, see on inimestevaheliste vastuolude viimine «tõu» ja «vere» erinevuse pinnale. Kujutatav elu lükkab selle tegelikult ise ümber. Et on olemas teatav temperamentide erinevus, see on üldinimlik ja aegumatu tõsiasi, mis aga ometi ei saa kujuneda määravaks teguriks oma põhiolemuselt ühiskondliku

iseloomuga konfliktides. Teosest näemegi, et Tammaru traditsiooniline tuimus ja leigus pole mitte tõuline omapära, vaid ühiskondlike olude ja kasvatuse (kõige laiemas mõttes — kodust ja kirikust mõisatallini) tulemus. Mari on kasvatatud puiseks ja valjuks, ent võitluses Marguse pärast tuleb ilmsiks, et sellelegi hingele pole kirg tundmatu. Margus on küll liiga loid, kõhklev ja otsustusvõimetu, et minna Tiinaga kaasa, aga isegi pikad aastad ei suuda teda ka lepitada saatusega; ta on rahulolematu kogu Tammaru elurutiiniga — ja selles avaldub Tiina elukäsituse võit.

Õige varsti pärast «Libahunti» tuli 1912. a. lavale Kitzbergi teinegi väljapaistvam draama «Kauka jumal» (trükis 1915). Siin on kirjanik teinud nagu kokkuvõtte elus hulgaliselt nähtud hallparuneist, viinud nende loomujooned ja omadused «täiuslikkuseni» Mogri-Märdi kujus. Teose «kangelane» on otse rahaahnuse ja -uhkuse kehastus, julm kurnaja, kes «lasub terve valla peal nagu paine». Mogri-Märt on vägivaldne ja jõhker natuur, kes kohtleb orjadena mitte üksnes tööinimesi, vaid ka oma naist ja lapsi — eeskätt seoses poja ja tütre katsetega välja murda vana Märdi kaukavõimu ahelaist oma isikliku õnne juurde sõlmubki teose konflikt. See klassiühiskonna konkreetseis tingimusis arenev draama kasvab üle perekondlike raamide ja kujuneb suure kunstilise jõuga üldistuseks.

Kuidas, millistel asjaoludel Mogri-Märt on niisuguseks kujunenud, nagu ta on, sellele on teoses ainult vihjatud. Parunilt saadud piitsahoop kõrvetab ta hinge, tema solvatud uhkus nõuab hüvitust — ja seda arvab ta leidvat rikkuses. Saada rikkamaks mõisnikust, saada rikkamaks kõigist, et siis ise ükskõik kelle peale sülitada või piitsaga näkku virutada — see ongi saanud Märdi elusisuks, tema kinnismõtteks.

Mogri-Märdi on sünnitanud eraomand ja tema kaudu paljastub kogu rahavõimule tugineva elulaadi ebainimlikkus. Märt on valmis kuju, oma sotsiaalse keskkonna tüüpiline ja kõiges oma olekus «terviklik» esindaja. Kogu tema suhtumise inimestesse määrab raha ja ta on veendunud, et sularahaga on maailmas võimalik kõik kinni maksta. Märdis on rahajõmmi varjamatu

brutaalsus, mida ei ole veel ilustamas mingisugune tsiviliseeritud silmakirjalikkus; siin on alasti rahakultus, mida ei peeta vajalikuks peita mingite fraasidega. Mogri-Märt on esimese põlvkonna kurnaja, kes toetub kaukavõimule omamoodi otse naiivse kindlusega ja küünilise avameelsusega; inimlikkuse mõistet pole tema jaoks nagu olemaski. Tõenäoliselt nägi Kitzberg selle kujutamises eeskätt huvitavat kunstilist ülesannet — vaevalt võis tema teadlikuks eesmärgiks olla hallparunluse üldistav hukkamõist. Enda arvates ta võib-olla astus välja ainult äärmuste vastu, tõi n. ö. hoiatava näite, kavatses ilmselt anda manitsusena: vaadake, milleni üleliigne rahaahnus võib viia! Aga elu tõepäraselt kujutades andis kirjanik meile tegelikult hoopis rohkem.

Oma dramaturgiliselt ülesehituselt jääb «Kauka jumal» küll mõnevõrra maha «Libahundist». Siin ei ole seesugust pidevalt arendatud vastandlike jõudude võitlust, sest Mogri-Märdil õieti ei olegi väärilist vastast (kui selleks mitte pidada poodnik Pärna), ja ainult issanda pikselöök murrab ta kanguse. Ometi on näidendis elulist dünaamikat ja tugevat pinget (kuni viimase vaatuseni, mis kujutab endast eelnenule võrdlemisi vähe lisavat moraliseerivat epiloogi). Teost valitseb täielikult «kauka jumala» kuju, mis on oma «monumentaalsuses» otse masendav.

1918. a. tuli lavale ja järgmisel aastal ilmus trükist «Enne kukke ja koitu». See oma esialgsel kujul juba aastakümnete eest kirjutatud teos kujutab pimedat pärisorjuseaega ja paljastab teravalt feodaalset rõhumist. Nagu «Libahundis», nii on ka siin näidatud orjastatud rahva moraalset seisundit: on protestivaimu, aga ka orjade nüri tigedust teisitimõtleva inimese vastu. Näidendi kangelases Antsus on kahtlemata teatavaid sugulusjooni Tiinaga, ja kuigi teos kunstiliselt ei tõuse «Libahundi» tasemele, kuigi Antsu traagiline hukkumine ei saavuta seesugust sügavust ega jõudu, aitab «Enne kukke ja koitu» omamoodi «Libahunti» täiendada. Näidendi peaeesmärgiks on paljastada feodaalide mandumist ja julmust, Antsu protest ja väljaastumine on otseselt suunatud rõhujate-mõisnike vastu, kes koht-

levad pärisorje nagu loomi. Kui «Enne kukke ja koitu» oleks pääsenud avalikkuse ette 1880-ndatel aastatel, siis oleks sellest võinud kujuneda kirjanduslik ja teatrialane suursündmus ning teose mõju ja tähtsust oleks võib-olla tulnud võrrelda «Tasuja» omaga, ent paraku hilines ta ilmumine tervelt kolmkümmend aastat. Selle ajaga olid aga nii ühiskondlikes võitlustes kui ka kirjanduse arengus toimunud väga suured muutused; pärast Kitzbergi enda ja Vilde paremaid lavateoseid ei olnud «Enne kukke ja koitu» enam eriliseks sündmuseks. Ometi on näidend niisugusenagi tähelepanuvääriv ja seda on esitatud ka nõukogude laval.

«Laurits» (1919) kujutab sajandi alguse eesti linnaolustikku. Tundes hästi tolleaegset «paremat seltskonda», näitab Kitzberg selles teoses tõepäraselt kodanliku ühiskonna korruptsiooni ja mitmesuguseid võtteid rikkusejahil. Päevakorral on linnavalitsuse üleminek sakslaste käest eesti kodanlaste kätte, kuid kirjanik ei idealiseeri seda, vaid suhtub võimulepüüdlejatesse terava kriitikaga; ta näitab, et nemadki on kaugel rahvahulkadest ja nende käed on määritud varanduse tagaajamisel.

Näidendi keskne tegelane Mattias Luik on tulnud tööinimeste hulgast, kuid rikastunud kriminaalseid vahendeid kasutades — kõrgeltkindlustatud hoonete mahapõletamisega. Sattunud sellele teele kodanliku keskkonna ühe ilgema esindaja Küüslaugu mõjul, pole Luik ometi lõplikult lämmatanud oma südametunnistuse häält. Temas on veel häid inimlikke algeid ja ta püüab kuritegelikku minevikku endast maha raputada. Kuid see on võimatu — tema kaasosaline ei lase teda lahti oma haarmete vahelt ja lugu laheneb ainult kahekordse tapmisega: hingeliselt murdunud Mattias Luik lööb Küüslaugule pussi rindu ja laseb endale kuuli pähe.

Rahavõimu poolt esilekutsutud pahede hukkamõistjaks on kirjanik seadnud liberaalse ajakirjaniku Kiikajoni. Muidugi lähtub selle kriitika kodanlikust moraalist nagu ka Kitzbergi enda kogu kriitika — rohkem kui üheski teises tema näidendite paljudest kujudest näeme just Kiikajonis kirjanikku ennast kõigi ta vastu-

olude ja vaadete piiratusega. Ta näeb meelepaha ja hukkamõistuga olemasoleva ühiskondliku korra varjukülgi, kuid suutmata end sellest otsustavalt lahti rebida püüab ta seda korda «parandada». Sellest siis Kiikajoni kui kodanliku «idealisti» iseloomulik mõttekäik, tema naiivne moraal: Härrad, jätkem maha igasugune must äri, tehkem äri ainult ausal ja seaduslikul viisil! Ainult niisugused saagu võimu juurde, kes oma rikkuse on «kogunud» laitmatul kombel! Selle mõtteni, et igasugune rikkus klassiühiskonnas on saavutatud teiste inimeste otsese või kaudse nöörimise teel, ta ei jõua.

Ent ometi äratab Kiikajon meis poolehoidu (kuigi mõned oma vaimu liigselt pingutades on tahtnud temas näha satiirilist kuju), — igatahes rohkem, kui pahempoolsete fraasidega eputav üliõpilane Aaslank. Kiikajon on kodanlik intelligent, ent sirgjooneline ja aus inimene; tema protest ja paljastus on piiratud ning nõrk, ta on kaugel töörahva huvidest, kuid ta ei karda minna vastuvoolu, ütleb oma tõekspidamised otse ja varjamatult välja. Aaslangi suupruukimiste üle ranatuusad lihtsalt irvitavad, kuid Kiikajoni nad kardavad ja vihkavad. Lõpuks pole tähtsuseta seegi, et Kiikajon ei lähe «kinniste silmadega» läbi elu, vaid mõistab ajaloolise arengu perspektiivi: seda, et eesti kodanlus saab võimu «näitelaval» olla «ainult lühikeseks vahelüliks», sest pole kaugel päev, millal töötav rahvas paneb maksma oma võimu. Poliitilises keeles võiksime seda konflikti kvalifitseerida «klassisiseseks hõõrumiseks», kuid kirjandusteoses on selle kaudu näidatud märksa rohkem — kogu kodanliku klassi roiskunud olemust, mida üksikud «idealistid» ja moraliseerijad ei suuda karvavõrdki muuta.

«Laurits» on teravalt ühiskonnakriitiline teos, kuid dramaturgiliselt jätab mõneski suhtes soovida. Näidendis on rohkem konversatsiooni ja «sõnavõtte» kui lavalist tegevust, mistõttu paiguti annab tunda dünaamika vähesus; mõnevõrra kisub melodramaatikasse lõpplahendus.

Oma viimases nimetamist väärivas teoses — komöödias «Neetud talu» (1923) käsitleb kirjanik külaelu kodanliku Eesti algusaastail. Kuivõrd siin on esile too-

dud mitmesuguseid tolleaegse ühiskonna iseloomulikke nähtusi, nagu ulaharitlastest tööpõlgurid, vastuolud pärandi tõttu, «tsivilisatsiooni» laostav mõju külas jne., niivõrd pakub näidend meile huvi. Aga samal ajal on siingi tegemist katsega «parandada» kodanlikku elulaadi, retušeerida selle üksikuid pealispinnal olevaid väärnähtusi, kuna vana ühiskonna põhivastuolud jäävad meie eest tegelikult varju. «Neetud talu» on ainult teatavate «liialduste» kriitika, seejuures pigem humoorikas kui teravalt satiiriline. Teose ülesehituses on mõndagi ebaelulist, kogu probleemiasetuses tubli annus naiivsust, lahenduses odavavõitu teatraalsust ja lõpetuseks tahetakse meid uskuma panna võltsi idülli perspektiivi — mida autor isegi ei näi õieti uskuvat...

Kadunud ja taas koju jõudnud poeg Julius paneb Pähni talu logarditest noorpõlve tööle ja annab nagu nõiaväel kogu elule uue hoo. Teiseks ideaalkujuks on Karja-Anne, kes truu ennastsalgavusega on üle kümne aasta pererahvast ümmardanud — ja ennäe, tema truudus ja usinus ei jää tasuta: näidendi lõpul on tal noorperemees samahästi kui käes! Kõige muuga küllap saadakse juba toime «ühel nõul ja ühel jõul», nagu kangelane Julius deklareerib, ja siis on «kõikide jaoks... päikesepaistet küll ja küll». Nii et kõik on kõige paremas korras ja ülepea — eesti elu edeneb. Kui aga peakski tekkima mõni «rahutu» hing või punase mõtteviisiga «kahtlane isik», siis on ju olemas rajooniülem, kelle ametiks on niisugused kindlasse kohta toimetada... Viimast on kirjanik näidanud küll irooniaga ja negatiivses valguses, kuid — saatuse vemp! — kõige selle «üksmeele» ja «päikesepaiste» juurde, milleni neljandas vaatuses õnnelikult jõutakse, kuulub ka see kroonu tärnimees kui ühiskonna teeneline lüli. Pilgatagu või tehtagu ta üle nalja, aga temata juba läbi ei tule, tema jääb lavale lõpuni.— Niisugune on see «Neetud talu» — otsekui H. Raudsepa külakomöödiate ettekuulutaja, sest ka seal on nii üht kui teist ja kõige kummalisemal viisil muutub tõde vahel valeks ning vale pragude vahelt paistab mõnikord tõde välja.

Elades ja töötades klassiühiskonna vastuolulistes tingimustes, lõi kirjanik ka oma teostes kunstiliste kujude süsteemi, milles samuti näeme sageli suuri vasturääkivusi. Oma ühiskondlike vaadete poolest oli Kitzberg kaugel kodanliku korra täielikust eitamisest, selle järjekindlast ja teadlikust hukkamõistmisest. Kuid püüdes elu õigesti, tõepäraselt kujutada, kajastas ta oma teostes paljusid ühiskondliku arengu olulisi nähtusi. Loodud kujud ja nendevahelised suhted ütlevad meile enamasti märksa rohkem kui kirjanik seda kunagi otseselt kavatses, kasvavad üle nendest mõnikord üsna tähtsusetuist ideedest, mille väljendamiseks nad olid mõeldud.

Kitzbergi näidendeis on puudutatud kaasaegse ühiskondliku elu tähtsaid probleeme, kuigi ta kriitilise realistina ei suuda näidata nende õiget lahendust. Mõnel juhul ta oma «lahendusega» peaaegu hävitab teose («Tuulte pöörises»), teisal on aga paljastuslik paatos nii tugev, et jääb kõlama piiratud, moraliseeriva lahenduse üle («Kauka jumal», «Laurits»). Kitzberg ei astu välja kodanliku korra kui niisuguse vastu, temas tekitavad rahulolematust ainult seal esinevad äärmused ja «kuritarvitused». Ta ei puuduta kodanluse esindajaid, kes kinni peavad «üldistest» eetilistest normidest — ta piitsutab ainult nendest üleastujaid. Ta püüab juhtida üldsuse tähelepanu puudustele, et ühiskond võiks nendest vabaneda ja moraalselt «terveneda». Kuid objektiivselt on ta sel viisil sageli halastamatult paljastanud kogu kodanlikku elukorda — sest need pahed, mille vastu kirjanik välja astub, ei tulene niivõrd ühe või teise inimese halbadest kalduvustest kui kodanliku ühiskonna enda olemusest.

Kirjanik arvustab rahavõimu ja mammonaorjust, ta ilmselt sooviks elukorda ilma rahavõimu «väärnähtusteta» — otsekui mitte mõistes, et need on valitsevale kapitalistlikule süsteemile niisama olemuslikuks tunnuseks nagu kiskjale kihvad ja küüned. Mitte üksnes «Kauka jumal», vaid ka «Punga-Mart», «Pila-Peetri testament», «Rätsep Õhk», «Püve talus», «Laurits», «Neetud talu» käsitlevad rahavõimu, omandi või varandusliku ebavõrdsuse probleemi; põhiliselt areneb võit-

lus selle ümber ka «Tuulte pöörises». Võib ütelda, et ühegi teise meie mineviku kirjaniku juures ei ole see probleem nii esilekippuv, nii rõhutatud. Raha, varandus on tunginud kõigisse ühiskondlikesse ja perekondlikesse vahekordadesse, see määrab laste ja vanemate suhted, see on põhitegur abielude sõlmimisel, sellest oleneb inimese «väärtus» ja ühiskondlik seisukoht, kogu tema saatus. Kirjanik näitab omandiorjuse demoraliseerivat mõju, seda, kuidas raha saamiseks ollakse valmis roimadeks, ja seda, kuidas panetunud mammonateenrid kaotavad inimliku palge. Raha ei too õnne, ta valitseb inimeste üle. Ei ole õnne nendel, kelle käes on raha, sest need muutuvad julmadeks ja hoolimatuiks; veel vähem on õnne nendel, kes on rahata. «Meie aeg on hingeliselt külmaks, jäiseks, kalgiks muutunud, ööpimedaks — kõigist säravatest elektrituledest hoolimata,» kaebab Kiikajon. «Kuldvasika ümber tantsivad kõik, ainult omakasu tõstab pead! Meie terve õhkkond on täis hävitavat kihvti..., täis seltskonna valet, mis kõik puhtamad püüded enese alla matab...» See on liberaalse intelligendi hädakarjatus, kelle jalge all on vankuma löönud elu alused ja kes ei suuda omaks võtta uut, proletaarset elukäsitust ning moraali.

On omamoodi kummaline ja näiliselt vastuokslik asjaolu, et Kitzberg, kes meie mineviku suurtest kirjanikest oli kõige rohkem kodanlike vaadete kütkes, et just tema pidi eesti kodanlusele oma näidenditega seesuguse häbisamba ehitama! Tolle samba otsas seisab «kauka jumal» Mogri-Märt, aga allpool näeme tema ümber väiksemate figuuride ja reljeefidena veel tervet hulka teisi — peakohtumees Punga-Mardist ja vöörmünder Künnapu Otist kuni «šentelmann» Küüslauguni. See on eemaletõukav kamp, kui nad kõik korraga silma ette manada; see on kujunenud rängaks süüdistuseks oma rahva turjale roninud rõhujate ja ablaste söödikute vastu. Püüdes elu ja inimesi ausalt ning tõepäraselt kujutada, naelutas kirjanik kinni vana ühiskonna drastilisi avaldusi, ja sellepärast me teda ka hindame.

Kitzbergi minevikuainelistes näidendites («Libahunt», «Enne kukke ja koitu») on raskuspunkt leppimatuses orjuse, ebaõigluse ja rõhumisega. Nende kangelased

astuvad välja elukorralduse vastu, kus inimene ei saa inimesena elada, kus tema väärikust, õnne- ja vabadusepüüdu jalge alla tallatakse. Ülevõimu ees kangelased küll hukkuvad, kuid nende moraalne suurus ja ilu võidutseb. Nii kajastavad need teosed võitlust inimese vabastamise eest.

Kunstiliselt on Kitzbergi näidenditele iseloomustav karakterite ja dialoogi tugevus, kuna aga kompositsioon seevastu jätab enamasti mõndagi soovida (erandiks on siin «Libahunt»). Sündmustiku arendamises ja eriti konfliktide lahendamisel on olulisi puudusi, sageli on lõpplahendused otsitud ja tinglikud, kalduvad ülepingutatud välisefekti (püssipaugud, tulekahjud, piksekärgatused, pussihoobid jms.). Enamusel Kitzbergi näidenditest ei ole Vilde näidendite kompaktsust — ikka midagi «langeb ära» või on hoopis üleliigne; lavastajad lubavad siin endale mõndagi, mis Vilde juures poleks kuidagi mõeldav (näiteks lõppvaatuse ärajätmine). Mõnelgi puhul on kompositsiooniline ebaühtlus tingitud sellest, et ainestikus peituv objektiivne mõte on sattunud vastuollu kirjaniku subjektiivsete kavatsustega, millest tekib kunstiline mõranemine või murdumine. Elavates, eredalt väljajoonistatud kujudes on Kitzbergi teoste peamine jõud.

Millega jääb Kitzberg meie kirjandusse püsima? Aastakümnete kogemused kinnitavad, et kirjaniku tugevaimaks teoseks on vaieldamatult «Libahunt» — meie klassikalise dramaturgia tõeline meistritöö. Samaväärsena tuleks hinnata «Kauka jumalat», ehkki see oma dramaturgiliselt teostuselt eelmiseni ei ulatu. Neid teoseid mängitakse kahtlemata veel palju aastaid ja mitte ainult eesti laval: neid on juba minevikus korduvalt ette kantud väljaspool Eestit ja nad leiavad tee teiste rahvaste teatreisse ka edaspidi. Kitzbergi teisi näidendeid ei saa küll kõrvutada nende kahega, aga kindlasti ei ole möödas niisuguste teoste aeg nagu «Laurits», «Enne kukke ja koitu», «Punga-Mart ja Uba-Kaarel». Süvenenud ja asjatundliku näitejuhitööga on kahtlemata võimalik edukalt lavale tuua ka «Püve talus» ja «Neetud talu», hea tahtmise juures küllap ka «Kosjasõit» või «Rätsep Õhk», ehkki eriti viimastest mingit

kunstilist suursündmust oodata oleks vähe põhjust. Ja kes teab, võib-olla mõnd lavastajat ahvatleb julget loomingulist eksperimenti tegema isegi «Tuulte pöörises» — kas või ettenähtavate raskuste kiuste? Kõike kokku võttes veendume, et Kitzberg on meile igal juhul jätnud tähelepanuvääriva, sisuka ja probleemiderohke pärandi. Silmi kinni pigistamata kirjaniku loomingus ilmnevate vastuolude ees, näeme me temas ometi meie mineviku väljapaistvat sõnameistrit, kellel eeskätt näitekirjanduse ja teatrikunsti arengus on olnud erakordselt suur osa. Eesti dramaturgia, mis mitmesuguste asjaolude tõttu hakkas arenema märksa hiljem kui luule või proosa, tõusis Kitzbergi loomingu paremikus maailmakirjanduse tasemele.

1955

II

MEIE LUULE ARENGU PÕHIJOONI

1

Igav on olla iluta,
hale olla laulemata,
kole käo kukkumata,
raske rõõmuta elada.

Rahvalaul

Iga rahva elu on leidnud kajastuse tema poeetilises loomingus — alates vanadest traditsioonilistest rahvalauludest kuni kaasaegsete luuletajate värssideni. Millest ajalugu kõneleb napis kroonikakeeles või üksnes arheoloogiliste leidude kaudu, sellest on ühelt põlvkonnalt teisele edasiantavad laulud meile paljuski elavana säilitanud tolleaegse inimese elu-olu, mõttelaadi ja maailmakäsituse. Aga ka hilisemate ajajärkude ja rahva elu murranguliste sündmuste kunstilisel reprodutseerimisel on luulel asendamatu koht. Ja mitte ainult tegelikkuse kajastamisel: luule on alati olnud määratu vaimse jõu allikas, mis andis julgustust ja tuge võitluseks parema tuleviku eest, aitas säilitada mehisust ja murdumatut meelt ka kõige raskematel ajaloojärkudel. Poeesias on kristalliseerunud rahva omapärane psüühiline laad ja kunstilise eneseväljenduse korduma-tud erijooned. Kõige sellega rikastab iga rahvas — suur või väike — inimkonna kultuurivaramut.

Ühiskondliku ja ajaloolise arengu eriti raskete tingimuste tõttu sai eesti kirjandus kujunema hakata suhteliselt hilja. Rahva langemine sajandeid kestnud orjusesse katkestas loomuliku majanduslik-poliitilise ja kul-

tuurilise arengu. Ehkki haldavad võimud nende sajandite vältel Eestimaal korduvalt vaheldusid, ei muutunud sellest ometi kuigivõrd rahva olukord, kes oli ja jäi balti-saksa aadli armutu rõhumise alla. Liitmine Venemaaga päästis Eesti küll laastavatest sõdadest, mille tallermaaks ta varem oli sageli olnud, kuid see põhiliselt progressiivse tähendusega ajaloopöörak ei parandanud esialgu ometi eesti talurahva elujärge tsaariimpeeriumis. Kuni XIX sajandini kujutasid eestlased endast üksnes pärisoriste talupoegade massi, kellelt olid võetud kõik iseseisva rahvusliku eksistentsi võimalused ja kelle eeldusigi kultuurrahvaks kujuneda valitseva feodaalide klassi ideoloogid täiesti eitasid — eestlaste paratamatu saatusena kuulutasid nad ette ümberrahvustamise ja seega hääbumise.

Kuid ka kõige raskemates olukordades ja mitmekordse rõhumise ikke all elas rahvas oma vaimset elu. Oma ootusi ja lootusi, tundeid ja mõtteid väljendas ta kunstilises sõnaloomingus — rahvaluules, mis kuni möödunud sajandini oligi tegelikult ainsaks tõeliseks eesti luuleks. Rahvalaulud mitte üksnes ei haara paljusid sajandeid rahva minevikust oma ainestiku ja temaatikaga, vaid on pikaajalise arenemise jooksul saanud ka omapärase, klassikaliselt väljakujunenud kunstilise vormi ning väljendusvahendite süsteemi, mis kõige täielikumalt vastas rahvuslikule psüühikale, omaaegse keele ja mõtlemise iseärasustele.

Tänu rahvaluule kogumistööle, mis algas möödunud sajandil seoses rahvusliku liikumisega, on meil sellest eesti «antiikluulest» nüüd olemas oma ulatuselt ja põhjalikkuselt ainulaadsed kogud. Rahvalaulude üleskirjutusi üksi (lastelaule kaasa arvamata) leidub tervenisti 200 000! Arusaadavalt on sealhulgas küll suur osa variantidel ja kontaminatsioonidel — laulutüüpe võiks umbkaudu loendada ehk paari tuhande ümber —, aga igal juhul on see aukartustäratav hulk. Ning olulisem kõigist kvantiteeti määratlevatest arvudest on selle poeetilise pärandi sisuline rikkus ja mitmekesisus, mille tõttu tal on hindamatu tähendus rahva ajaloolise mineviku ja tema mõtteviisi tundmaõppimiseks.

Arvatakse, et vana eesti rahvalaul (nn. regivärss) oli põhiliselt seesugusena välja kujunenud juba meie ajaarvamise alguseks, sest värsisüsteem on ühine teiste läänemere-soome hõimudega — soomlaste, karjalaste, vadjalastega. Lähedased on laulud ka oma keelekujult ja muult kunstiliselt laadilt, samuti ainete ja motiivide poolest; leidub terve hulk ühiseid laulegi.

Rahvalaulu tekkimine ulatub niisiis väga kaugesse minevikku, ürgkogukondlikku aega. Eeskätt sai laul alguse kollektiivses tööprotsessis. Kõrvuti töölauludega hakkasid arenema mitmesugused tavandilaulud, mütoloogilised pärimused jne. Hiljem, varafeodaalsete suhete kujunemise perioodil, tekkisid eepilised laulud ja kangelaslood.

Raske on muidugi päriselt selgust saada, kuivõrd meieni säilinud lauludes võiks leiduda ainestikku ajast enne ristirüütlite maaletungi. Rahva elus toimunud saatuslik muutus pidi tunduvalt mõjustama ka tema poeetilise loomingu sisu ja laadi. Tuleb siiski arvata, et kõige rohkem on neid vanimast kihistust pärinevaid elemente püsinud iidsete rahvakommetega seotud tavandilauludes, samuti perekondliku elu, kodu ja omastega seotud lauludes. Ilmselt tollesse aega taandatav on ka suure osa jutustavate laulude ja ballaadide tekkimine (nagu «Kuldnaine», «Salme laul», «Kalmuneid») — nendes nähtuv olustikuline taust ja üldse kogu hoiak on iseloomulikum varafeodaalsete suhete perioodile kui hilisemaile orjusesajandeile.

Kuid nende oletatavate vanimate elementide kaudu tolleaegsest lauluvarast täielikumat ettekujutust saada on vaevalt võimalik. Raske kujutleda, et kas või osagi laule oleks võinud täielikult säilitada oma esialgse kuju: järgnevad põlvkonnad, kes elasid hoopis erinevais tingimustes, on neid aastasadade jooksul suust suhu edasi andes ka muutnud ja jätnud nendele oma ajajärgu pitseri. Mõned liigid aga, nagu näiteks vabade meresõitjate ja vaprate küttide ning sõdalaste mehelikuma karakteriga eepilised kangelaslaulud (mille kunagises olemasolus pole põhjust kahelda), on sootuks hääbunud, meieni jõudmata. Liiga raskeid katsumusi on rahval tulnud vahepeal üle elada — rängas võitluses võõ-

raste maaletungijate vastu ja hilisemais korduvais ülestõusudes jooksis ta peaaegu verest tühjaks, sagedaste pikkade sõdade aegadel laastasid maad tuli ja mõõk, nälg ja katk. Rohkem kui üks kord oli rahvas viidud otse hävimise piirile. On sellepärast peaaegu ime, et kõigele vaatamata niigivõrd on säilinud muinasaja pärimusi.

Vanade rahvalaulude peamise osa meie kogudes moodustavad feodaalse rõhumise perioodil loodud laulud, mis ennekõike kajastavad tolleaegseid olusid, väljendavad orjastatud rahvahulkade ellusuhtumist. See on ängistavaisse tingimustesse surutud talurahva elu-olu kroonika, mis haarab omaaegse inimese kogu elusaatuse hällist hauani. Vähe on siin erakordset, ent kajastuse on leidnud kõik tolle elu sündmused, igapäevased tööd ja toimingud, argielu vaevad ja harvad pidulikumad hetked. Vähe on helgeid elamusi, napilt rõõmutunnet — seda ohtramalt aga muret ja kannatusi. Igal sammul kogeb laulik elu kibedat ebaõiglust ja kontrastide kuristikku: kõiki hüvesid kasutavad need, kes ise midagi ei loo, kuna aga lihtsa inimese osaks on rõõmutu ja tappev orjatöö ning alatine viletsus. Sageli on need laulud nukra, troostitu põhitooniga; varasema ajajärgu iseteadlik ja mehine elutunnetus pidi paratamatult järk-järgult taanduma, aset andes passiivse vastupanu hoiakule, mis eriti hilisemail sajandeil valdavaks sai — ehkki võitlev meelelaad kunagi päriselt ei vaibunud.

Meie rahvale on alati olnud omane töökus ja visadus, suurte pingutustega on ta karmilt põhjamaiselt looduselt pidanud võtma kõik eluks vajaliku. Kuid orjuse tingimustes seostus tööteema lahutamatult rõhumisevastase teemaga. Orjatöö oli mõttetu ja vastumeelne, töö mõisniku jaoks oli «töötegu timukale». Talupoeg pidi ikka mõtlema sellele, et tema oma tööga on sakste toitja, et «mõis on rikas valla vaevast». Sellest teadmisest tekkiv kibedus kasvab aeg-ajalt laulus vihaseks needuseks ja kättemaksusooviks. Armutu rõhumine muudab mõisa talupoja meelest kõige kurja pesapaigaks, otse põrguks ja kiskjate koopaks:

Kui mina pääsen mõisa'asta,
siis mina pääsen põrgu'usta,
pääsen kui soe suusta,
halli hundi hamba'asta,
lõvi lõugade vahelta.

Erilise teravusega suundub talupoja tigedus sunnivõimu otseste teostajate — mõisasundijate ja ametimeeste vastu, keda kõigele lisaks põlati veel kui ülejooksikuid, oma rahva reetjaid.

Hilisema päritoluga lauludes on leidnud kajastuse ka talurahva enda süveneva diferentseerumisega seotud vastuolud. Need on laulud külarikka ja vabadiku, pererahva ja teenijasvaimude vahekordadest. Peremees võib teopõlve isegi kiita, sest tema eest käib mõisaväljal tööl sulane. Tähelepanu väärib ballaad «Ori taevas», kus on leidnud ilmeka väljenduse sulase suhtumine pererahvasse. Rohkesti laule on loodud vabadike ja saunikute, eriti aga vaeslaste ja lesknaiste troostitust saatusest.

Rõhumist paljastavates lauludes, millel meie rahvaluules on nii tähelepandav koht, väljenduvad kõige selgemini töörahvahulkade taotlused ja meeleolud. Teatav vähene osa on küll ka niisuguseid laule, mille põhitoon on otse lootusetu, kuid see pole iseloomulik rahvaluulele tervikuna — enamasti jääb kõige kiuste kõlama lootus paremale, tunneme võitlevat hoiakut ja rahva raugematut elutahet. Sest kellel on jõudu vihata ja kättemaksu soovida, seda pole veel suudetud murda.

Ja näemegi, kuidas rahvas pikkade sajandite vältel otse uskumatu visadusega kinni peab oma vanadest kombeist ja tavadest, laulab oma laule seoses tähtpäevadega, mille ürgne sisu püsis ka hiljem juurdekleebitud kristlikest nimesiltidest hoolimata. Kui tuhmuski esialgne uskumuslik tähendus, siis säilis ometi traditsiooniline kombestik — sest see oli oma, vastukaaluks kõigele tollele, mille olid toonud ja vägivaldselt peale surunud võõrad orjastajad. Rahvas elas oma elu, ja kõigis selle avaldustes näeme vastupanu valitsevale kiriklik-feodaalsele ideoloogiale. Laulud kõnelevad noorte kiigelkäimistest, laulud saatsid vanu rahva-

mänge. Omal viisil peeti pulmi, kus kogu mitmepäevane traditsiooniline kombestik oli algusest lõpuni seotud lauludega. Peale selle toimusid pulmades sageli otse omalaadsed lauluvõistlused, milles mõrsja- ja peiupoolsed laulikud püüdsid üksteist üle trumbata lauluoskuse ja improviseerimisvõimega. Kustumatust elurõõmust ja elavast huumorimeelest annavad tunnistust niisugustel puhkudel esitatud naljalaulud — ehk küll nendessegi sageli seguneb kibedust, sest ka pidupäevase harva rõõmuhetke taga varitses orjuse ränkraske argipäev.

Perekonna tähtsust patriarhaalses talupojaühiskonnas kajastavad laulud kodust ja omastest, milles väljendub tugev perekondlik kokkukuuluvustunne. Haaravaid värsse on laulikud loonud lapse tänumeelest ja armastusest ema vastu, kusjuures eriti valulise kiindumusega on see väljendatud arvukates vaeslapselauludes.

Kaunis on rahvalaulu karge armastuslüürika, värsid igatsusest kauge armastatu järele. Elamuste väljendus on siin rohkem kaudne, ainult aimataandev, kuid oma pildikõnega ometi saavutanud suure sügavuse ja poeetilise mõjukuse. Vahetu ja erk on rahvalauliku loodusesuhe — ümbritsev loodus kõigi oma nähtustega on talle elav, omane ja lähedane. Selles ühtekuuluvustundes avaldub ürgse animistliku rahvausundi lihtne, lapselik-puhas mõttelaad.

Ja lõpuks — laul ise, laulmistarve, lauluarmastus, millest nii suurepäraseid värsse on loodud. Laul, millesse valati oma tunded ja elamused, oli üheks tähtsaks teguriks, mis rahva kümneid sugupõlvi saatis läbi raskete katsumuste aegade, aitas elavana säilitada oma rahvuslikke traditsioone. Kuidas ka kirik ei püüdnud neid «pordulaule» ja «paganlikku lori» välja juurida ning hävitada — laulud elasid edasi. Imetlusväärne on rahva poeetilise ande jõud, mis seesugustes tingimustes suutis luua nii rikka ja sisuka lauluvara! Mida masendavam oli ümbritsev elutegelikkus, seda asendamatumaks sai laul lohutajana, kunstilise eneseväljendusena, kus valu ja kannatusedki ülenesid haaravaks poeesiaks, mis meid alati liigutab. Ning ei saa jätta rõhutamata seda asjaolu, et otse tööloomа seisundini viidud eesti talurahvas tõusis oma lauludes

niisugusele poeetilisele kõrgusele, mille kõrvale pole midagi seada kõiki külluse ja jõudeelu hüvesid nautinud parasiitlikul balti ülakihil.

Oma vormilt on vana rahvalaul algriimiline — värsside kõlavus saavutatakse selles peamiselt alliteratsiooni ja assonantsi abil. Kuna rõhk reeglipäraselt alati langeb esimesele silbile, siis ongi algriim eesti keele struktuurile omasem lõppriimist, ja on meie poeetikas nii tugevalt juurdunud, et peale laulude seda sageli kasutatakse ka kõnekäändudes, vanasõnades, mõistatustes ja rahvajuttudeski, samuti paralleelselt lõppriimiga luules meie päevini.

Rahvalaulikule polnud algriim vajalik mitte üksnes kõlalise efekti saavutamiseks, vaid oli ühtlasi ka laulu sõnade meelespidamise võtteks. Sealjuures on vaja tingimata arvesse võtta asjaolu, et õige sageli tingis ka just vormisundus sõnavaliku, mistõttu üksnes «vormi loogikast» lähtudes sugenes lauludesse paljugi seesugust relatiivselt mõistetavat, mille otseses mõttes uskumist rahvalaulik ei eeldagi. See on väga oluline iseärasus, mille õige mõistmiseta on sageli raske tabada laulu tõelist mõtet ning sisu ja mis eriti komplitseerituks teeb selle luule adekvaatse edasiandmise tõlkes.

Veelgi rohkem omapära annab rahvalaulule aga parallelism kui põhiline struktuurielement. Värss moodustab siin tavaliselt omaette mõtteühiku, kusjuures nn. peavärsis avaldatud mõtet väljendatakse erinevas sõnastuses veel ühes või mitmes järgnevas värsis, nn. paralleelvärsis; sisult lähedaste piltide kõrvutamisega tuuakse mõte või tunne mõjukamalt esile, süvendatakse meeleolu, kasvab välja teatav üldistus. Laul ongi üles ehitatud parallelismi printsiibil, mis seob värsid sisuliselt terviklikeks rühmadeks, kuna stroofilist jaotust kui niisugust ei esine. Parallelism peegeldab omaaegse mõtteviisi liikumist konkreetseilt üksiknähtustelt üldisele, põhinedes teatavatel psühholoogilistel seaduspärasustel, peamiselt assotsiatsioonidel. Eesti rahvalaul kujutab niiviisi endast otsekui mingit mosaiikpilti, kus üksik kild — värss — omaette võetuna võib olla väheütlev, ilmetu ja primitiivnegi, kuid ühtekokku moodustavad nad rohkeid meeleolusid sugereeriva

kunstilise terviku, mis hämmastab oma toonide ja varjundite mitmekesisuse ning iselaadse iluga. Parallelismi kõrval leiavad loomulikult kasutamist mitmesugused teised väljenduslikud võtted, nagu kordused, gradatsioon, loendused, retoorilised küsimused, stereotüüpsed sõna- ja värsiühendid jne. Rakendatakse poeetiliste kujundite komplitseeritud süsteemi, milles samuti on paljugi omapärast (eriti sünekdohhi, eufemismi ja personifikatsiooni sagedases kasutamises). Täiesti ilmne on kõige selle juures vanale rahvalaulule omane stiliseeriv laad.

Oma varieeruvaid kujutluspilte ja meeleolusid esitab rahvalaul tagasihoidlikus ja rahulikus, näiliselt monotoonsevõitu rütmis, mis ometi on küllaltki nõtke. Iseärasusena tuleb arvestada nimelt meie keeles esinevaid häälikute ja silpide omapäraseid ning keerukaid kvantiteedisuhteid, mida indo-euroopa keeled teatavasti ei tunne. Dünaamiline rõhk ja kvantiteet, mis teistes keeltes langevad ühte, on eesti keeles sageli eraldi. Rahvalaulikud arvestavadki ennekõike kvantiteeti, mitte niipalju rõhku, kuna viimasel ei ole keeles erilist grammatilist funktsiooni. Neljajalgne trohheus, nagu eesti rahvalulu värssi tavaliselt määratletakse, omab niisiis hoopis suuremat vaheldusrikkust, kui seda formaalne rütmiskeem eeldaks. Mõned küsimused rahvalaulu rütmika juures vajavad täpsustamist, aga igatahes on siin tegemist poeetilise vormi huvitava ja omapärase arenguastmega, mis üsna märgatavalt erineb tavalisest kaasaegsest värsistruktuurist. Tuleb ütelda, et selles suhtes meie tänapäeva luule on rahvusliku poeetika võimalusi pealiskaudselt tundma õppinud ja sageli ei arvesta neid veel küllalt teadlikult.

Rõhuvas osas on eesti rahvapoeesial lüüriline iseloom; mõnikord on teda selletõttu iseloomustatud naiselikuna, sest tõepoolest olidki viimaste sajandite jooksul laulikuteks eeskätt naised. Vanas rahvalaulus on peamine läbi eluraskuste tunglevate igatsuste ja unistuste väljendamine, vähe ja hõredalt on eepilist kudet. Enamasti pole laulus mitte sündmus nii oluline kui elamus, mitte tegevus nii oluline kui kujutluspilt. Ka eepilise laadiga lauludes on alati suur osa lüürilisel ele-

mendil, mistõttu neid ongi õigem nimetada lüro-eepilisteks. Tunneteväljendusis on rahvalaul tavaliselt tagasihoidlik, kõneleb paljustki ainult poolihääli ja vihjamisi, piltide ja kirjelduste kaudu, paralleelvärsside abil üksnes mõista andes. On ju mõnikord küll ka tundepaisutust ja vahel otse peadpööritavat fantaasiasöösti — ent ometi kostab see kõik otsekui summutatult, sordiini all. Küllap siingi, nagu rahva psüühikas üldse, on mineviku ühiskondlike olude tunduvaid mõjustusi: ei ole see üksnes põhjamaalase hingeline kinnisus, vaid veelgi enam orjastatute näriv alamustunne, mis lauludessegi nõrutab tumedat vimma ja valutuska. See luule ei ole eriti ere ega lopsakas oma laadilt, ei eriti aktiivne oma tundetoonilt — kuid ometi on siin sitkust ja karmi visadust, nagu selles rahvaski, kes need laulud on loonud. Ei kuule me siit küll enam vastu kajavat muistsete kangelaslaulude mehiseid intonatsioone — aga eks olnud rahva niisugunegi võitlus oma olemasolu eest ajalooline kangelastegu.

2

Kas siis selle maa keel
laulutuules ei või
taevani tõustes üles
igavikku omale otsida?

K. J. Peterson

Esimesed katsetused kirjasõnalise luule alal eesti keeles kuuluvad XVII sajandisse, ent on tehtud võõramaalaste poolt. Ei olnud need balti feodaalid, kelle jaoks tollal ega hiljemgi poeesial polnud nimetamisväärset tähendust, vaid mõned tolleaegsed haritlased, kes ilmutasid teatavat huvi kohaliku maarahva keelepruugi suhtes. Brocmanni, Salemanni jt. poolt kirjutatud eestikeelsed juhuluuletused, mis on meieni säilinud, kuuluvad ometi erandlike nähtuste hulka ja rahvas ei võinud nendest midagi teada. On ilmne, et neid salmikuid (mis enamasti on üsna lamedad, kõnelemata äärmiselt vigasest keelest) sepitseti pigemini robust-

selt-koomilise efekti taotlusega kui püüdega saavutada mingit sügavamat poeetilist elamuslikkust. Märkida tuleb neid üksnes sellepärast, et tegemist on esimeste meile teadaolevate katsetega rakendada eesti keelt uuemas värsitehnikas.

Luterliku kirikurituaali tarbeks hakati samal ajal eesti keelde tõlkima kirikulaule — katoliiklikul perioodil niisugust luksust ei vajatud. Esimesed saksa koraalide tõlked olid tehtud sõna-sõnaliselt ja lihtkõnes, meetrumit arvestamata ja riimi tarvitamata — neid «laule» oli muidugi võimatu laulda, seda enam, et nende armetult moonutatud keel oli rahvale üldse vaevalt arusaadav. 1656. a. ilmunud lauluraamatus on küll juba salmid riimitud ja taotletud originaalile vastavat rütmi, kuid raske on luuleks pidada todagi tuima tarbeliteratuuri, millest ettekujutuse saamiseks olgu siinkohal toodud iseloomulik näide:

> Se essmenn' Tück needt Keskusset / Se öigke Tee meit öpwat / Needt wotkem keicke ess'malt Kett' / Et kurjat Himmut löpwat / Needt keskwat Jum'la armasta / Ninck omma Liggimesse kah...

Ometi algas siitpeale rahva kõige laiemate hulkade pidev kokkupuutumine teise, rahvalaulust erineva laululaadiga.

XVII sajandist alates hakkas eestlaste hulgas mõningal määral levima kirjaoskus, kuigi esiotsa õige visalt. Loodi koole — olgugi väheseid, ilmus raamatuid — olgugi üksnes kiriklikke ja võimatus keeles. Ajapiki jättis see rahva vaimuellu ometi mõningaid jälgi, hakkas teataval määral mõjustama folkloorigi. Ja kui Puhja köster Käsu Hans Tartu linna hävitamise puhul Põhjasõja päevil kirjutas oma jeremiaadi, siis juba kirikulaulu eeskujul. Lõppriimilises vormis on ka vähesed eestikeelse sentimentaalse lüürika näited XVIII sajandist, mille autorluse kohta pole täit selgust. Sajandi veerul lisandus õpetlikke salmikuid mõnedelt balti-saksa kirjameestelt, milledes luulekehvus võistleb mõtteviisi tagurlusega. Ja nii jõutigi siis XIX sajandisse ilma mingite tõsisemalt arvesse tulevate saavutusteta — kõiki katsetusi võib

parimal juhul pidada ainult abituteks eeltöödeks luule alal.

Märkida tuleb aga õige tunduvat muutust, mis sel ajal järk-järgult toimus rahvalaulu kunstilises laadis. Sajandivahetusest võib leida n. ö. üleminekuvormis laule, kus esineb nii alg- kui ka lõppriimilise värsi elemente. Hiljem taandus aga vana lauluvorm üha enam ja uusloomingus said XIX sajandil domineerivaks lõppriimilised, stroofilise ehituse ja mitmekesise värsimõõduga kaasaegses keeles laulud. Nende uuemate laulude kõrval jäid vanad traditsioonilised regivärsid küll veel kauaks püsima, nende koguminegi toimus põhilises osas alles möödunud sajandi lõpul ja käesoleva algul. Eriti «vastupidavad» on olnud üksikud kombestikuga seotud laulutüübid, mida osaliselt tuntakse praegugi; mõnedes rohkem eraldiseisvais maanurkades — Kihnu saarel, Vastseliina ja Räpina rajoonis — on algriimiline rahvalaul vanema põlvkonna hulgas püsinud elavana veel kõige viimase ajani. Kuid need on ainult rudimendid.

Lõppriimilise laulu levimine ei olnud murrang üksnes vormis, vaid ka elutunnetuse laadis. Selles avalduvad ajajärgu mõjustused laiemas tähenduses. Vaevalt saab pidada juhuslikkuseks seda asjaolu, et samaaegselt toimus analoogiline protsess muide ka rahva muusikakultuuris, millega laul otseselt on seotud; sisse murdsid hoopis uued meloodiad, hakkas levima mitmehäälne koorilaul, võeti kasutusele uusi mänguriistu. Regivärsiga võrreldes mitmekesistus lõppriimilise rahvalaulu ainestik, sagenesid laenulised motiivid — saksa ballaadide ja romansside, meremeestelaulude jne. mõjul.

Uuemad laulud tegelesid rohkem päevakajaliste ja kohaliku külaelu mööduvate sündmustega. Kuna lokaalse piiratuse ja leviku lühiajalisuse tõttu jäi ära kollektiivi kestev vormiline lihvimine (pealegi on lõppriimilise laulu säärane lihvimine hoopis raskem), siis on neis lauludes rohkesti juhuslikku ja viimistlematut. Paljudes uuemates rahvalauludes peame eeskätt hindama teravate ühiskondlike probleemide ja vastuolude käsitlemist (näiteks «Eesti mehe kaebus» jt.), hilise-

mast ajast revolutsioonisündmuste kajastusi jne. Siin on tavaliselt käredamat tooni ja aktiivsemat ellusuhtumist, jutustavat ja humoristlikku või satiirilist laadi. Kuid vana rahvalauluga võrreldavat kunstiküpsust ega poeetilist omapära uus rahvalaul enam ei saavutanud.

Sest üldiselt võttes — rahvalaulu õitseajad olid juba möödas. Trükitud kirjanduse, ajakirjanduse, koolide üha kasvav mõju jättis suuliselt edasiantava rahvaluule ikka rohkem tagaplaanile. Kirjaoskuse üldise levikuga ja koorilaulukultuuri massiliseks muutumisega kaotas rahvalaul oma endise tähenduse ja oli määratud järkjärgulisele vaibumisele. Leidub muidugi näiteid ka hilisemast ajast, kuid enamasti on nende salmikute nimetamine rahvaluuleks tema tõelises tähenduses õige problemaatiline. Tänapäeva inimeste jaoks on rahvalaul tegelikult ikkagi mineviku-nähtus, selle asemele on juba ammu astunud kirjandus, kunstluule.

Otsekui ennetades aega seisab seal kaugel eelpostil üsna üksi noor «maarahva laulja» — K. J. Peterson. Noor, sest surigi noormehena, pidi «surma varjule minema», ilma et oleks suutnud ilmutada oma paljutõotava ande täit jõudu. Tema lauludki jäid pikkadeks aastakümneteks käsikirjana seisma ega saanud tegelikult mõjustada möödunud sajandi luule arengut — nii oli ta pigem eesti poeesia ettekuulutaja kui teerajaja. Kuid me ei hinda Petersoni sellepärast vähem. Ajal, kus eestlane ei tähendanud midagi muud kui pärisorja ja alamat tõugu olevust, rõhutas see noor luuletaja kindlameelselt oma kuuluvust selle rahva hulka. Jõulistes oodides laulis ta paremast tulevikust, ülistas looduse ilu ja poeesia mõju, armastust ja sõprust. Need on sünnipärase lauliku spontaansed eneseavaldused, mille kujundite ülevuses ja kõrgelennulises pateetikas kõlab ajastu valgustuslik hääl. Peterson, kes luges originaalis kreeka ja rooma autoreid ning tundis samal ajal elavat huvi rahvaluule vastu, on ka oma värssides püüdnud ühendada antiikse poeesia ja eesti rahvalaulu traditsioone, mis annab tema luulele kordumatu omapära.

Ka Fr. R. Faehlmann, kelle vähese pärandi moodustavad paar eleegilise põhitooniga luuletust ja sari mitmesuguseid pahesid hukkamõistvaid epigramme, on pöördunud antiiksete vormide poole. Vaevalt oli see tingitud üksnes kiindumusest Horatiuse jt. klassikute vastu, vaid ilmselt mõistis ta nagu Petersongi, et need on mingil viisil lähedased eesti luulemaailmale. Teistest XIX sajandi esimesel poolel luule alal tegutsenuist võiks ehk veel nimetada C. W. Freundlichi ja J. Sommerit, kelle värsside tähendus on aga olnud mööduv.

Nagu kogu eesti kirjanduse, nii ka luule arengus kuulub eriline koht Fr. R. Kreutzwaldile, keda rahvas tema aegumatute teenete eest on austanud Lauluisa nimega. Siinkohal veelkordselt Kreutzwaldi juures peatuda oleks liigne, kuna tema osa on eespool üksikasjalisemat käsitlemist leidnud. Ilmselt ei olnud tal küll seesugust loomuomast esilemurdvat laulikutalenti kui näiteks Petersonil või hiljem Koidulal, kuid oma pika ja tööka elu vältel suutis ta ometi imetlusväärselt palju korda saata. Mis suhtes ka läheneda eesti luule arenguprobleemidele — ikka tõuseb meie ette Kreutzwaldi algatuslik, teedrajav osa. Mida tahaks iseäranis rõhutada, see on Viru lauliku avar luulemõistmine, mistõttu tema poeetiline pärand «Kalevipojast» lüürikani on nii temaatiliselt kui kunstilise vormi poolest erakordselt mitmekesine. Ta tõstis aukohale rahvaluule ainestiku ja regivärsi vormi, kuid mõistis õppida ja eeskuju võtta ka teiste rahvaste, eeskätt saksa luulest. Ta nägi selgesti luule ühiskondlikku osa, minemata samal ajal mööda inimhingi alati erutavatest tunnetest ja elamustest. Tema luule kannab muidugi oma aja pitserit, kuid oma paremikus pole nüüdki oma tähendust kaotanud. Kreutzwaldi võitlust demokraatliku ja rahvusliku suuna eest luules, võitlust luule igasuguse lamestamise ja madaldamise vastu (Jannseni ja teiste temataoliste «laulikute» poolt) tuleb väärilisel hinnata, et õigesti mõista eesti poeesia edasist arenguteed.

Lauluisa poolt osutatud rada mööda sammusid tema nooremad kaasaegsed ja õpilased — eesotsas möödu-

nud sajandi väljapaistvaima isamaalüüriku Lydia Koidulaga. Enneköike Kreutzwaldi eeskujul ja otsesel mõjul kujunes Koidulast rahvalik luuletaja, rahvuslik võitluslaulik, kelle värsid sügavalt haarasid kaasaegseid ja on oma elamusliku jõu säilitanud meie päevini. Koidula põhiolemuselt romantilises luules on leidnud väljenduse kirglik ja valuline armastus oma paljukannatanud maa ja rahva vastu, tuline soov kaasa aidata tema edenemisele. Vihaga rõhujate ja orjastajate vastu kõneleb ta rahva kannatusist ja julmast ajaloolisest ülekohtust. Samaaegselt kõlab vankumatu usk paremasse tulevikku, priiuse ja vaimuvalguse võitu. Ta pühendab oode oma sünnimaa ja rahva ülistuseks, laulab patriootilise kokkukuuluvustunde jõust, mis on tugevam surmastki:

Mu isamaa on minu arm,
Ei teda jäta ma,
Ja peaks sada surma ma
Seepärast surema!
Kas laimab võõra kadedus,
Sa siiski elad südames,
Mu isamaa!

Tänu tugevale poeetilisele andele saavutas Koidula väljapaistva kunstikõrguse, mitmeski suhtes ületades oma kirjandusliku õpetaja. Loomupärase sundimatusega valitseb ta kõiki väljendusvahendeid, meid kisub kaasa tema tunde ja mõtte hoogsus, eredalt kujundiline luulekõne. Kasutades põhiliselt lõppriimilist värsivormi, mis siitpeale jäigi eesti luules domineerivaks, rakendas Koidula ühtlasi rahvalaulu vormielemente, mis süvendas tema luule rahvuslikku iseloomu. Nii suutis ta oma poeetilistele mõtisklustele maa ja rahva saatusest anda haaravalt tundeküllase väljenduse, tema värsside võitlev romantiline paatos liigutas sügavalt igaüht, kellele oli kallis kodumaa käekäik. Koidula luule on vaimustanud mitmeid sugupõlvi, tulihingelise poetessi kirgas ning kogu oma olemuselt poeetiline isiksus sai otsekui rahvusliku ärkamise ja vabadusliikumise sümboliks, uue koidu kuulutajaks.

Teiste rahvusliku liikumise perioodi, 1860.—80. aastate luuletajate — M. Veske, A. Reinvaldi, C. R. Jakob-

soni, F. Kuhlbarsi, J. Kunderi, J. Bergmanni jt. loomingus näeme põhiliselt neidsamu motiive ja teemasid. Jakobson, Veske, Reinvald ja Kunder olid demokraatliku leeri väljapaistvad kujud ja see määras ka nende luuleloomingu võitleva patriootilise sisu.

M. Veske ülistab priiust ja isamaad, seda sageli seostades lapsepõlvekodu ja kodumaa looduse motiividega. Sellejuures domineerib isamaa idealiseeriv kujutamine, poeet laulab temast nii, nagu ta sooviks teda näha: nende hümniliste värssidega püüdis ta äratada ja kasvatada patriootilisi tundeid, kutsus haaravate sõnadega tööle armastatud kodumaa hüveks. Ülev emotsionaalsus ja kujundiküllus, sõnastuse hoogne voolavus ja värsistuse rahvapärane laad tagasid Veske lauludele sooja vastuvõtu, mitmed nendest leidsid püsiva koha rahva lauluvaras. Tähelepanu väärivad aga samuti mõned luuletused, milles on leidnud kajastamist tollal süvenev ühiskondlik ebavõrdsus külas, sulaste ja kehvikute kibe saatus. Need motiivid on Veske loomingusse tulnud ilmselt rahvaluule mõjul, ühtlasi on siin leidnud õnnestunud kasutamist ka rahvalaulu vormielemendid.

Talupoeg A. Reinvald kujunes luuletajaks Kreutzwaldi, Koidula jt. kaasaegsete eeskujul ning innustusel. Tema luule peamõtteks on leppimatus rahva rõhujate — balti mõisnike ja nende käsilastega, samuti võitlus usu ja kiriku pimestava mõju vastu. Ühiskondlike vastuolude teemat käsitles Reinvald kas ajaloolises perspektiivis või seoses motiividega emakeelest ja kodumaa loodusest, lootus paremasse tulevikku leiab tema värssides enamasti väljenduse romantilise igatsusena. Rõhujate leeri vastu kasutab ta sageli teravat satiiri. Reinvaldi tuleb pidada ka imperialismivastase teema alustajaks eesti luules. Oma kunstiliselt vormilt on Reinvaldi looming Koidula ja Veske värssidega võrreldes märksa ebaühtlasem. Üldiselt iseloomustab aga tema väljendusviisi rahvalik lihtsus ja konkreetsus; ilmne on luuletaja loomingu lähedane seos uuema rahvalauluga, eriti satiirilistes värssides.

C. R. Jakobson-Linnutaja luuleloomig on tema väljapaistva ühiskondlik-poliitilise ja publitsistliku tegevuse kõrval suhteliselt tagasihoidlik. Iseloomulik on siin aja-

loolise ülekohtu rõhutamine ja üleskutsed võitlusele parema tuleviku eest. Tähelepanu väärivad muide Jakobsoni katsed rakendada mõnedes luuletustes regivärsi vormi. F. Kuhlbarsi luule paremiku moodustavad eestlaste muinasaega romantiseerivad isamaalaulud, mis on loodud peamiselt «Kalevipoja» motiividel; oma värsside suuremas osas kaldus Villi Andi aga üsna sisutusse ilutsemisse, milles tulevad ilmsiks juba epigoonluse alged. J. Kunder, kelle loomingus luule seisab dramaturgia kõrval teisel plaanil, on oma värssides ehk kõige lähedasem Veske hümnilisele patriootilisele luulele. J. Bergmann on andnud oma parima mõnede muistset vabadusvõitlust ja ränka orjapõlve käsitlevate ballaadidega, samuti luuletustega, milles väljendub kaasatundmine sotsiaalse ebavõrdsuse ohvritele. Ei saa märkimata jätta Bergmanni hinnatavaid teeneid vormikultuuri arendamisel.

Kui Petersoni ja Faehlmanni värssides oli tegemist ilmsete klassitsismi sugemetega, siis XIX sajandi teise poole eesti luulele on põhiliselt iseloomustav romantiline laad. See on pärisorjusevastase rahvusliku liikumise pinnal sündinud progressiivne romantika, mis tolleaegsetes ühiskondlikes olukordades kõige täielikumalt vastas poeesia äratavatele ja õhutavatele eesmärkidele. Samal ajal aga võime luules tähele panna ka realistlike joonte kujunemist, mis hiljem said täielikult domineerivateks. Realistliku luule ühe algatajana tuleb nimetada J. Weitzenbergi, kes 1860. aastate algul püüdis oma värssides kujutada talupoja kannatusrikast elu. Nende eepiliste luuletuste aluseks olid tegelikkusest võetud konkreetsed sündmused. Aktuaalne temaatika, sügav kaasatundmine talurahvale ja vihane satiir rõhujate vastu tegid need laulud laialdaselt populaarseks; selleks aitas kaasa lihtne ja tabav rahvalik sõnastus ning lähedus uuematele rahvalauludele. Realistliku kujutusviisi elemente võib selgesti märgata samuti M. Veske ja A. Reinvaldi, vähemal määral ka teiste tolleaegsete luuletajate juures. Ilmsemaks saavad need uued jooned sajandi lõpukümnendil J. Tamme loomingus, keda tuleb lugeda realismi tähelepandavamaks teerajajaks eesti luules.

Ka Tamme luule temaatikas on veel esiplaanil väljaastumine pärisorjuslike igandite vastu, mis teda ühendab eespoolkäsitletud poeetidega, — kuid selle kõrval kajastab ta ulatuslikumalt süvenevaid vastuolusid külas endas. Rahvaluule ja oma eelkäijate loomingu kõrval on Tamm saanud viljastavaid mõjustusi vene realistlikult luulelt, mille hea tundja ja ühtlasi innukas tõlkija ta oli; siitpeale see eesti poeetide vahetu kontakt vene luulega tihenes pidevalt. Kandvama osa Tamme loomingust moodustab tema eepiline luule — rahvalikud ballaadid, lugulaulud ja valmid, milles enamasti on õnnestunult kokku sulatatud rahvaluule pärimused külaelu ja rõhutud talurahva olukorra realistliku kujutamisega. Siin pole raske näha Nekrassovi, Nikitini, Koltsovi jt. vene külaelu laulikute eeskuju. Oma idee väljendamisel kasutab Tamm tabavaid realistlikke detaile ja episoode, elust võetud pilte, andes neile sügava sotsiaalse mõtestuse. Luuletaja näitab pererahva ja palgaliste vastuolu, eriti rahvamuinasjutu ainel loodud lugulaulus «Odavad orjad», mis on peremeeste täitmatu ahnuse terav paljastus. Sageli kasutab Tamm allegooriat, idee mõistukõnelist edasiandmist. Oma valmides, mis ilmselt on loodud Krõlovi mõjul, piitsutab luuletaja vana ühiskonna poolt inimestesse kasvatatud pahelisi jooni.

Sajandi lõpu luules oli Tamm esileulatuv kuju nii oma loomingu ideelise kui ka kunstilise taseme poolest. Tema kujutusviis on elav ja konkreetne, värss lihtne ja voolav, lähedane rahvakeele intonatsioonidele. Oskuslikult kasutab ta poeetiliste vormide mitmekesisust, rakendab elulisi kontraste mõtte mõjukamaks esiletoomiseks. Üks väljapaistvamaid meistreid eesti luules on ta folkloori ainestiku loova kasutajana.

Nagu nägime, algas XIX sajandi teisel poolel eesti luule jõuline ja pidev areng. Valdaval kohal on võitlev patriootiline ideestik, peasihiks antifeodaalse võitluse ja eestlaste rahvusliku eneseteadvuse õhutamine, milleks sageli kasutati ka ajaloolist ainestikku. Kuigi selle perioodi luuletajad ei olnud vabad teatavast piiratusest (näiteks illusioonidest tsaarivõimu suhtes, mõned ka religioosseist vaadetest), täitis luule igal juhul era-

kordselt suurt progressiivset ühiskondlikku funktsiooni. Luule seos rahva elutegelikkusega oli tihe, millest kõneleb ka rahvaloomingu nii oluline mõju poeesia arengule. Tolleaegse luule kunstilise taseme juures tuleb muidugi arvestada objektiivseid tingimusi — traditsioonide puudumist, kirjanduskeele kujunematust jne. Siin tuli esimestel luulepioneeridel võidelda suurte raskustega, millest annab tunnistust ka nende värsside taseme ebaühtlus — seda enam, et tolleaegsete olude äärmise kitsuse tõttu ükski möödunud sajandi eesti luuletaja ei saanud end täielikult pühendada kirjanduslikule tööle. Aga seda tähelepanuväärsemad on need tulemused, millega mõnekümne aasta jooksul peaaegu tasa tehti sajanditepikkune mahajäämus ja loodi kindlad eeldused eesti luule edasiseks arenguks.

3

Oh, mu isamaa on vaene,
mina ise vaene ka.
Ühest on ta siiski rikas —
murest, hädast otsata.

Juhan Liiv

1880-ndatel aastatel hakkas juba ilmseks saama, et rahvusliku liikumise kõrgperiood on ületatud, nii ühiskondlikus kui kultuurilises elus tekkisid sajandi lõpus tuntavad muutused. Esimesest isamaalisest vaimustusest kaineneva pilguga nähti, et ollakse veel hoopis kaugel kõigest sellest, millest sageli nii lennukate sõnadega olid laulnud varasemad poeedid. Ühiskondliku diferentseerumise protsessis süvenesid üha enam vastuolud eestlaste endi hulgas, teravnesid erakonnavõitlused, lisaks võttis äärmiselt jõhkra vormi tsarismi vägivaldne ümberrahvustamispoliitika. Kui varem kirjanduses ja eeskätt just luules oli olnud palju pühapäevast, rahvusliku taassünni rõõmuelevust ja pidulikke hümne kodumaale (ehkki ei puudunud ka eleegilised motiivid), siis nüüd leidis luulessegi ikka rohkem teed elu argipäev — kõigi tema raskuste ja varjukülgedega, kitsuse ja hallusega. Romantilise tundepaisutuse asemele, kus eelistati tugevaid, eredaid värve, valguse ja varju

teravaid kontraste, tuli tegelikkuse mitmesuguste külgede väliselt tagasihoidlikum, kuid sügavaletungivam kajastamine. Selle poole arenes juba J. Tamm, eriti näeme seda aga tolle ajajärgu väljapaistvamate poeetide-realistide Juhan Liivi ja Anna Haava loomingus.

Kvantitatiivselt domineeris sajandi lõpul küll ilutsev epigooniline luule, mille arvukad esindajad püüdsid jäljendada Koidula, Veske jt. isamaalüürikat, suutmata aga enam midagi väärtuslikku lisada. See muutunud ühiskondlikes tingimustes kohatu ja suigutav «järelromantika» leidis 90-ndate aastate algul eesrindlike kirjanike — E. Vilde, E. Bornhöhe, J. Liivi — poolt teravat väljanaermist. Epigooniline luule ei jätnud kogu oma hulgale vaatamata kirjandusse püsivat jälge. Sajandivahetusel muutus see kodanluse tekkivate natsionalistlike tendentside väljenduseks, näiteks M. J. Eiseni, M. Lipu jt. värsisepitsustes, mille juures luule arengu ülevaates ei ole põhjust peatuda.

Eesti luuleklassika üks suuremaid kujusid on Juhan Liiv, kes oma traagilise elu kõige raskemalt perioodilt on meile jätnud küll vormiliselt ebaühtlase, kuid mõttesügavuse ja vahetu emotsionaalsuse poolest otse ainulaadse poeetilise pärandi. Luuletegevust alustas ta 80-ndail aastail romantilises laadis, jäädes tollal keskpärasele tasemele. Liivi luule sisusügavam osa on loodud sel ajal, kui ta ränkade elutingimuste tõttu hingeliselt ja füüsiliselt murtuna, kannatades vaimsete häirete all, saatis oma päevi mööda kodutu vallavaesena. Otse piinava valuga tajus ta sünnimaa rusutust ja vaesust, poliitilist ja rahvuslikku rõhumist, ühiskonnas süvenevat ebavõrdsust. Niisama tuliselt kui rahvusliku liikumise aja laulikud armastab Liiv isamaad, kuid ta ei näe teda romantiliselt idealiseerituna, vaid kõigi tema hädadega, nagu ta tegelikult oli. Isamaa saatus liitub luuletajal omaenda troostitu saatusega, see kutsub temas esile raskeid ja vastakaid elamusi:

Isamaa!
Sinuga olen õnnetu ma,
õnnetum ilma sinuta!

Mõtisklused eesti rahva käekäigust tekitavad lootusi ja kõhklusi, rõõm ja kannatus on üksteisega seotud; must mure rõhub lauliku sageli maani, aga ometi vilgub kustki valgusekiir, usk paremasse tulevikku.

Paljudes oma luuletustes näitab Liiv klassiühiskonna teravaid vastuolusid, mõistab hukka valitsevat omakasupüüdlikkust ja ebaõiglust, väljendab oma sügavat kokkukuuluvustunnet elu varjupoolele surututega. Liigutavaid inimlikke dokumente on luuletaja meile jätnud autobiograafiliste eleegiate näol. Oluline koht on Liivi pärandis looduslüürikal: oma erga loodustajuga nägi ta Eesti maastikku elavana tema aastaaegade vaheldumises ja andis seda värssides edasi hämmastava lihtsuse ning ilmekusega, tabavate konkreetsete detailidega, väljendades loodusepiltide kaudu ühtlasi oma meeleolusid ja elamusi.

Nagu märgitud, on Liivi luulepärand inimlikult mõistetavate asjaolude tõttu oma tasemelt ühtlusetu, suures osas visandlik. Tal ei jätkunud sageli jõudu ega olnud võimalust vormiliseks viimistlemiseks, värsistus on mõnigi kord konarlik, vahel isegi mõttekäik katkendlik — aga ometi on see enamasti edasi antud seesuguse spontaansuse ja tundepingega, nii isikupäraste kujundite ja sugestiivsete piltide kaudu, et neid puudusi peaaegu ei märkagi. Liivi lüürikal puudub välise virtuooslikkuse sära, kuid ainult vähestel poeetidel õnnestub saavutada seesugust mõjujõudu, mis on tõendiks meisterlikkusest ja rahvalikkusest selle sügavamas tähenduses.

Anna Haava kirjanduslik teekond on olnud pikk — ta tuli luulesse esimese suure poetessi Koidula surma puhul (1886) kirjutatud värssidega ja on esinenud uute luuletustega veel oma 90. sünnipäeval. See läbi kõige suuremate murranguperioodide ulatunud luulelooming väljendab oma rahva ustava tütre, töös ja raskustes karastatud inimese elamusi ja mõtteid, ehk ta küll kunagi ei ole Koidula kombel otse ühiskondlike võitluste keerus seisnud. Haava varasema perioodi loomingus on valdaval kohal armastuslüürika, millele on omane sügav tundeehtsus ja siirus. Siin avaldub nooruslikult tugev ja terve, kõlbeliselt kristallpuhas ja peenetunde-

liselt tagasihoidlik mõtte- ning tundemaailm. Intiimne isiklik elamus saab Haava lüürilistes lühiluuletustes sageli poolkaudse sõnastuse, tavaliselt otsekui enesessetõmbuva mõtiskluse või sisemonoloogi ilme:

Oh kevade, oh õie-aeg,
Oh kuhu pean minema sinu eest?
Mis on see, mis põues mul äratad sa?
Liig ilus, liig kaunis — oh kevade sa!
— — — — — — — — —

Oh kevade, oh õie-aeg,
Sel kombel ei tulnud sa iial veel;
Küll tuksub mu süda — sääl ühendud on
Vist otsatu valu ja otsatu õnn.

Hoopis teist laadi esindavad luuletaja loomingus humoorika põhitooniga külaelu-pildid, milles näeme rahvalikke kujusid ja tavasid.

Käesoleva sajandi algul, revolutsioonilise liikumise tõusuperioodi õhkkonnas elavneb ka Haava huvi ühiskondlike küsimuste vastu. Tema luulesse tuleb kriitiline hoiak elu varjukülgede suhtes, väljendub soe poolehoid lihtsatele tööinimestele. Lauliku värssides kuuleme uusi, võitlevaid intonatsioone: ta rõhutab rahva õigust ja tahet ise oma saatust määrata, kõneleb austusega nendest, kes julgesti välja astuvad tõe ja valguse eest, mõtiskleb elu kibeda ebaõigluse üle. Ei ole siin enam isamaaga ilutsemist, vaid ahastav karjatus: «Ainult peale varju ja kätele tööd, /üks suutäis leiba, üks jalatäis maad —/ oh kodumaa!» Järgnenud poliitilise reaktsiooni perioodil ja hiljem kodanliku Eesti algaastail teravneb Haava kriitiline hoiak — luuletaja ei suutnud leppida tolle kalgisüdamelise ühiskonna tegelikkusega, kus «ühed paisuvad teiste näljast». Tema värssides süvenevad nukrad üksinduse ja mahajäetuse meeleolud; ometi laseb laulikule loomuomane optimism teda püstipäisena tulevikku vaadata.

A. Haava luule vormis võime rahvaluule kõrval märkida tunduvaid mõjustusi Heine lüürikast, eriti varasemal perioodil. Paljud tema luuletused läksid neile loodud viisidega rahva hulka ja on muutunud peaaegu rahvalauludeks. Oma hilisemas loomingus luuletaja kasutas mitmekesisemat vormi ja on üks vabavärsi põhjendajaid eesti luules.

Kolmanda selle perioodi väljapaistvama poeedi K. E. Söödi loomingu peamisteks teemadeks on samuti isamaa, loodus ja armastus. Teatava määrani on ta vormikäsitlus osavam kui Haaval, kuid enamasti ei saavuta Söödi luule viimasega võrreldavat elamuslikkust, — ta on kuivem ja mõistusepärasem. Söödi isamaaluule, kajastades pealesuruva ümberrahvustamise järgu meeleolusid, on nagu Liivilgi enamasti raskemeelne ja eleegiline; hiljem sattus ta aga korduvalt oma värssidega toetama kodanluse päevapoliitikat. Armastuslauludes on tavaliselt kerge, humoristlikult-mänglev toon, mis ei näi pretendeerivat erilisele sügavusele. Meeldejäävamad on südamlikud koduluuletused ja mõtisklused elus valitseva ebaõigluse üle. Sageli on luuletaja kasutanud rahvapärimuslikke aineid (eriti temale omastes ballaadilaadsetes allegoorilistes luuletustes) ja püüdnud läheneda rahvalaulu vormile. Hinnatavaid teeneid on Söödil lasteluule arendamise alal.

Teistest luuletajatest tuleb märkida veel Jakob Liivi, kelle tegevus samuti jätkus läbi pikkade aastakümnete. Ent vaatamata kogu oma töö ulatusele ja suurele vormihoolikusele on ta alati jäänud mitte üksi noorema venna Juhan Liivi, vaid ka teiste oma kaasaja luuletajate varju. Rohkem kui Liivi pikad lugulaulud pälvib siiski tähelepanu tema lüürika — kodumälestused ja isikupärased mõtisklused, samuti tema värssides kajastust leidnud 1905. aastale järgnenud masendava surveaja meeleolud.

Sajandi algul hakkas end eesti luules intensiivsemalt avaldama uus kirjanduslik põlvkond. Nende uute jõudude esileastumine revolutsioonilise liikumise tõusuperioodil toimus klassivõitluse erilise ja äärmise teravnemise olukorras. Ilmsemaks kui kunagi enne sai sotsiaalsete vastuolude sügavus, kahe peamise pooluse eriti selge väljakujunemine kajastus ka luules kahe peamise suuna näol, mis oma põhiliste vaadete ja seisukohtade poolest üksteisest ikka tunduvamalt lahku läksid. Üht suunda esindavad meie esimesed proletaarsed autorid J. Lilienbach, H. Pöögelmann jt., kes oma elu ja loomingu teadlikult pühendasid töörahva vabadusvõitluse teenimisele. Mitmeti erinevate mõjude

ristluses arenes aga E. Enno, G. Suitsu, V. Grünthal-Ridala vastuoluline ja keerukas loominguline tee.

Viimaste puhul on eitamatult tegemist silmapaistvate luuletalentidega, mille poolest nad proletaarseid autoreid õige märgatavalt ületavad. Tänu oma andele ja elunähtuste kunstilise tajumise sügavusele tõid nad eesti luulesse rohkesti väärtuslikku, rikastasid meie poeesiat paljude väljapaistvate luuleteostega, mis on leidnud rahva tunnustuse ja omavad püsivat eluõigust. Ei saa neid luuletajaid ka nende vaadetelt lausa antidemokraatlikeks kuulutada — oma elukäsituse põhialustelt kuuluvad nad ikkagi humanistliku ja vabameelse suuna esindajate hulka. Eraklik Enno seisis küll teatavasti ühiskondlikust võitlusest kõrval, Suits ja Ridala aga kuulusid «Noor-Eesti» kirjanduslikku rühmitusse, mis oma poliitiliste ja teoreetiliste vaadete poolest liikus reaktsioonilises suunas: ühiskondlike seisukohtade süvenevale vastuolulisusele lisandusid Lääne kultuuris tollal juba võimutsevate langusmeeleolude ja estetistlike moevoolude mõjud. Ent samal ajal on need luuletajad suutnud anda oma kaasajast sügavalt inimlikke ja erutavaid poeetilisi kajastusi, mis kujutavad endast kahtlemata meie tolleaegse luule paremikku. Eriti tuleb seda ütelda G. Suitsu kohta, keda kõigele vaatamata võib pidada üheks silmapaistvamaks kujuks eesti luule ajaloos.

Suitsu varasema luule nooruslik hoog ja romantiline võitluslik paatos kajastab ilmselt sajandi alguse revolutsioonilise tõusuperioodi meeleolusid:

Las kasvame, me tõusev sugu,
ja ootame, mil tuleb tund,
kus nendele, kes näevad und,
kord müristame kõrvu sõjalugu.

Las kasvame! Las kogub rammu
me lihastesse noortesse,
las õpetab veel elutee,
kuis tuleb targu seada sammu.

(«Noorte laul»)

Taolistel värssidel oli väga ulatuslik mõju ja otse teedrajav tähendus, need said tunduval määral eeskujuks ka proletaarseile autoreile.

Edasine looming poliitilise reaktsiooni päevilt on juba melanhoolse ja troostitu põhitooniga, ehkki oma sisusügavuselt ja kunstiküpsuselt Suitsu luule on läbi teinud suure arengu. Oma viimistletud vormi ja sõnastuse tihedusega on poeet oluliselt mõjustanud eesti värsikultuuri. Sotsiaalsete olusuhete kajastamise kõrval väärib esiletõstmist Suitsu armastuslüürika. Kodanliku vabariigi alguperioodil ilmunud luule näitab süvenevaid sisemisi vastuolusid. Domineerivad pettumuse ja kibeduse meeleolud — maailmasõja tapatalgute hukkamõist, suurte lootustega vastu võetud «iseseisvuse» räpase pahupoole paljastamine, ehkki luuletaja on kaugel kodanliku korra järjekindlast eitamisest. Suits kaugenes ikka enam rahva elust, kapseldus oma akadeemilisse kesta; tema värsside vorm muutus äärmiselt raskepäraseks ja lõpuks ta vaikis luuletajana peaaegu täiesti. Skeptilise ja kehtiva korra suhtes alati opositsioonilise professori hilisem areng viis teda otseselt nõukogude võimu vaenlase positsioonile, ta suri kodumaatu emigrandina. Suitsu raske ja vastuoluline loominguline biograafia näitab poeedi maailmavaatelist ummikut, tema värsside paremikul on aga sellele vaatamata eesti luules püsiv koht.

Enno ja Ridala kirjanduslik osatähtsus on olnud märksa tagasihoidlikum. Enno on loonud peamiselt üksildaselt unistavat, enesessetõmbunult mõtisklevat luulet, millele sageli omane usulis-filosoofiline, müstikasse kalduv laad. Teda võib pidada sümbolistliku suuna peamiseks esindajaks eesti luules. Vormilt on Enno värsid ebaühtlased ja keeleliselt sageli ähmased, ta kasutab erakordseid kujundeid ja tihti raskestitabatavat sümboolikat. Kuid samal ajal on Enno luule paremikule omane erakordne sugestiivsus ja värsi laulvus, mis on saavutatud rohkete korduste ja varieerimistega; see hell laululine toon annab erilise meeleolukuse ja elamuslikkuse tema südamlikele mälestuspiltidele lapsepõlvekodust ja jutustava koega luuletustele, mis ongi kõige tuntumaks saanud. Häid saavutusi on Ennol ka lasteluules.

Ridala on oma parima andnud loodusluule alal, teda võib nimetada esimeseks ranna- ja merelaulikuks eesti

luules. Need loodusepildid on loodud impressionistlikus laadis, kusjuures aga poeet enamasti jääb kiretuks kirjeldajaks. Vormi osas taotles Ridala selgust ja tasakaalu (sellest ka kiindumus soneti vastu), kuid halvasti mõjus tema luulele keeleuuenduslik liialdamine. Rohkesti on luuletaja kirjutanud vana rahvalaulu vormis, ometi nimetamisväärsete kunstiliste tulemusteta.

Proletaarsete autorite looming esindab eesti luules täiesti uut kvaliteeti ideestiku mõttes, kuigi oma poeetilise vormi poolest need värsid jäid sageli õige vähenõudlikule tasemele. Siin ei seatudki igakord suuri kunstilisuse eesmärke, vaid püüti kõige otsesemalt kaasa aidata rahvahulkade poliitilise aktiivsuse ja revolutsioonilise võitlusvaimu äratamisele. Oma lühiluuletuses, mis kannab iroonilist pealkirja «Kunstnikule», on J. Lilienbach alla kriipsutanud noor-eestlaste ja proletaarsete autorite erinevust:

Moodsalt, kunstiliselt püüab
kirjutada ta;
lihtsalt mõtteid avaldada
seda katsun ma.

Nõndaviisi põhjalikult
lahku lähevad
meie kirjad, meie püüded,
meie lugejad.

Proletaarse kirjanduse tekkimiseks andis tõuke töörahva revolutsioonilise liikumise võimas tõus sajandi algul. Marksistliku mõtteviisi omandanud autorid seadsid oma loomingu otseste võitlusülesannete teenistusse, näitasid ühiskonna arenguperspektiivi proletaarse revolutsiooni kaudu. Peamine osa oli selles uues kirjanduses just luulel, mis suutis operatiivsemalt reageerida põletavatele päevaprobleemidele ja oli hõlpsamini levitatav. Nii hakkas eesti luules kõlama tsarismi ja kapitali rõhumise vastu võitleva töörahva hääl, leidsid väljenduse tema mõtted ja lootused. Proletaarsed luuletajad ründasid teravalt kehtivat režiimi, nende värssides on loodud ilmekaid pilte ekspluataatorliku ühiskonna kisendavaist vastuoludest ja võimutsevast ülekohtust. Nad paljastasid eesti kodanluse poliitika rah-

vavaenulikku olemust, natsionalistliku ideoloogia reaktsioonilist sisu. Esimese maailmasõja perioodil väljendas proletaarne luule järjekindlat sõjavastast hoiakut. Alates 1905. a. revolutsiooni eelseist päevist kuni Suure Oktoobrirevolutsioonini täitis proletaarsete luuletajate looming olulist osa eesti töörahva revolutsioonilise teadlikkuse kasvatamisel.

Proletaarset luulet üldiselt iseloomustavaks jooneks on agiteeriv, üleskutseline laad, kusjuures olude sunnil sageli kasutatakse allegooria vahendeid. Peaeesmärgiks on sisendada õigeid hinnanguid ühiskondliku elu nähtustesse, revolutsioneerida lugeja mõistust ja tahet. Selles on proletaarse luule vaieldamatu üleolek kogu eelnenud ja tema kaasaegsest eesti luulest. Kuid samal ajal annab end pahatihti tunda väljenduslik abitus ja õige märgatav kallak deklaratiivsusse, mistõttu jääb vajaka kujundlikkusest ja elamuslikust jõust. Need on uue sisu poeetilise vormimise arusaadavad raskused, uue kirjandusliku meetodi ja uute traditsioonide loomise raskused.

Märkimist väärib ennekõike J. Lilienbachi algatuslik osa. Ta oli üks väljapaistvamaid autoreid oma mõttekaaslaste hulgas ja ühtlasi ka proletaarse kirjanduse peamine organisaator ning kirjastaja. Lilienbachi tugevaimaks küljeks on satiiriline, iroonilis-parodeeriv laad vana ühiskonna pahede vastu sihitud luuletustes ja epigrammides; neis ilmneb luuletaja oskus väljendada oma mõtteid lühidalt ja löövalt. Saavutusi on Lilienbachil ka revolutsioonilise võitluse hoost kõnelevate värsside näol, ehkki siin on vahel ebaselgust sümboolika ja allegooria rohke kasutamise tõttu (mida tingisid peaasjalikult tsensuuriolud).

Tuntuim proletaarne poeet on H. Pöögelmann, kes eriti 1905. a. revolutsiooni päevil võitis laiade rahvahulkade tunnustuse. Oma parima on Pöögelmann andnud luuletuste näol, mis ülistavad töörahva vabadusvõitluse ülevust, kõnelevad raskest ja karmist võitluse teest. Nendes värssides on mehist kindlusetunnet ja revolutsioonilist pinget, neid iseloomustab sise-

mine tunglevus, dünaamilised kujundid, romantiline paatos.

Ju kaua küll valitses talveöö.
Nüüd välja! ja võitluserinda löö,
las tormata lämmatud viha!
Kel vabadustuluke rinnus keeb,
see enese köidikuist lahti teeb,
ja murrab orjuse piha.

(«Kevadepühaks»)

Tähelepandav on Pöögelmanni luules vormilise mitmekesisuse taotlus, kusjuures ta edukalt on kasutanud ka vabavärssi. Ehkki ilmse intellektuaalse kallakuga luuletajanatuur, mistõttu mõnikord (eriti oma hilisemas loomingus) võis sattuda paljusõnalisse retoorikasse, jääb Pöögelmann käesoleva sajandi alguse eesti luules väljapaistvaks kujuks. Ta tõlkis õnnestunult eesti keelde ka Internatsionaali, Marseljeesi ja teisi revolutsioonilisi laule, mille mõju ja tähendus oli väga suur.

Pöögelmanni ja Lilienbachi kõrval tegeles veel teisigi proletaarseid luuletajaid, nagu V. Mölder-Proletaarlane, V. Buk jt., kelle osatähtsus kõnesoleva ajajärgu luules oli aga suhteliselt väike.

Kokkuvõtvalt tuleb rõhutada, et perioodil möödunud sajandi lõpukümnendist kuni Oktoobrirevolutsioonini toimus eesti luules tunduv edasiliikumine. Pääses domineerima realistlik suund, tekkis eesti proletaarne luule. See annab kõnesolevale ajajärgule põhitooni, mida ei suuda oluliselt muuta antidemokraatlike ja estetistlik-modernistlike joonte esinemine teatava osa luuletajate juures. Kuigi ideeline ja kunstiline areng ei toimunud luules tervikuna alati harmoonilises ühtsuses, tuleb ometi märkida kunstivahendite pidevat rikastumist, poeetilise meisterlikkuse taseme tunduvat tõusu. Luule osatähtsus rahva vaimses elus kasvas, nii ühiskondlikus kui esteetilises mõttes võitis ta ikka laiema kõlapinna.

4

...sa tead, et helge võitlustahe — see ongi luule igavik.

J. Sütiste

Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon tähistas pöördepunkti kogu inimkonna ajaloos. Koos teiste tsaariimpeeriumi vanglarežiimi all vaevelnud rahvastega saavutas vabaduse ka eesti rahvas. Kuid nõukogude korra võit ei olnud Eestis lõplik, kodusõja olukorras õnnestus kodanlusel Lääne imperialistide otsesel toetusel töörahva vabadusvõitlus lämmatada. Kahekümneks aastaks jäi Eestis kehtima kodanlik kord.

Väga lühiajalisel nõukogude võimu perioodil ega raskeis kodusõja tingimustes ei saanud vahetult Oktoobrirevolutsioonile järgnenud ajal veel kujuneda eesti nõukogude kirjandus. Proletaarsed autorid liitusid aktiivsesse võitlusse sotsialismi eest (H. Pöögelmann kuulus EKP juhtide hulka), see nõudis endale kogu energia ja tähelepanu, kuna aga selleaegne ilukirjanduslik looming osutub väheseks. Seistes klassisõjas valgete vastu teisel pool rindejoont, jäid väljapaistvamad proletaarsed poeedid Pöögelmann ja Lilienbach, samuti Buk, kodanliku Eesti riigi tekkimisel Nõukogude Venemaale, kus nad jätkasid oma tegevust. Kujunes eesti kirjanike koondis Leningradis, rajati oma kirjastus («Külvaja»); ilmus eestikeelne perioodika, muuhulgas ka kirjanduslikud ajakirjad. Lugejaskonna moodustasid peamiselt endised eesti punakaartlased ja Venemaal olevate arvukate eesti asunduste elanikkond, samuti jõudis nendest teostest ja väljaannetest mõningane osa üle piiri Eestisse.

Tolleaegse eesti nõukogude luule keskseks teemaks oli Oktoobri võidu ja sotsialistliku ümberkujundustöö esimeste saavutuste kajastamine, samal ajal kodanlikus Eestis valitseva olukorra paljastamine. Need värsid sisendasid kindlat veendumust töölisklassi võidusse, tema vabanemisse ekspluataatorite ikkest. Esile tõusis sellel ajal rohkem V. Buk, kes oma luuletustes kõneles vabadusliikumise üha kasvavast jõust kogu maailmas

Suure Oktoobri mõjul ja ennustas rahvastele pääsmist imperialistide rõhumisest. Vanemapõlve poeetide ümber koondus Leningradis rida nooremaid, juba nõukogude korra tingimustes kujunenud autoreid — A. Rannaleet, H. Angervaks, F. Kotta jt. Mitmesuguste asjaolude tõttu on seda ainestikku seni veel liiaks vähe uuritud, et teha kaugemaleulatuvaid järeldusi, kuid igal juhul on see teatavaks sammuks sotsialistliku realismi kujunemisel. Ideelises mõttes olid Nõukogudemaal tegutsenud autorite värsid tollal kahtlemata eesti luule kõige eesrindlikum osa. Kuid nagu proletaarse luule puhul varemgi, nii ka siin on kunstilised puudujäägid õige ilmsed. Oma mõju on avaldanud raskused uute teemade ja nähtuste käsitlemisel, teataval määral aga kindlasti ka paratamatu isoleeritus eesti keskkonnast ja rahva põhimassi elust, lõpuks rahvusliku kirjanduse traditsioonidestki (seda enam, et vulgarisaatorlik suhtumine pärandisse oli tollal õige levinud). Ometi ei saa me mingil juhul käia kodanliku kriitika jälgedes, kes kogu proletaarset luulet püüdis oma reaktsioonilistel eesmärkidel sihilikult surnuks vaikida.

Luule arenemine kodanlikus Eestis jätkus ühiskondlik-poliitiliste ja kultuurialaste võitluste äärmiselt keerukates tingimustes. Töörahva kõige teadlikum osa suhtus kodanlikku korda kui reaktsiooni ajutisse võidusse ja pidas kommunistliku partei juhtimisel võitlust kodanluse diktatuuri kukutamise eest, nõukogude võimu taaskehtestamise eest. Kuid rahva teatavaid kihte õnnestus kodanlusel osavasti kasutatud rahvusliku iseseisvuse ja demokraatia sildiga ning ägeda natsionalistliku, nõukogudevaenuliku propagandaga oma mõju all hoida. See olukorra komplitseeritus kajastub ka tolleaegses kirjanduses, mistõttu väljapaistvadki demokraatlikud autorid ei ole vabad tunduvatest vastuoludest.

Luules jätkas tegutsemist rida vanema põlvkonna poeete, kuid ajajärgule tema põhiilme andsid juba uued, sõja- ja revolutsiooniaastail esile tõusnud autorid M. Under, H. Visnapuu, A. Adson, J. Kärner, J. Barbarus, A. Alle, J. Semper, H. Adamson jt. Nende kõrvale kerkisid hiljem oma loomingulist teed 20-ndail aastail

alustanud luuletajad J. Sütiste, E. Hiir, V. Adams, M. Raud jt. Proletaarsed luuletajad (V. Mölder-Proletaarlane, L. Laid-Parker) olid suletud kodanlikku vanglasse ja neilt võetud avaldumisvõimalused.

Uus luuletajate põlvkond võttis esialgu küll osa ühistest kirjanduslikest väljaastumistest (nii näiteks oli enamus nendest seotud 1917. a. tekkinud lühiealise estetistlik-dekadentliku «Siuru» rühmitusega), kuid ühiskondlike vaadete ja kunstiliste tõekspidamiste erinevused ilmnesid peagi. «Siuru»-perioodil valitses üldiselt akmeistlik ürgtungide ülistus ja meeleliste naudingute iha segamini jõhkra naturalismiga, mis kõik oli võrsunud imperialistliku sõja meeletuste pinnalt. Boheemitsemise, mitmesuguste modernistlike äärmuste ja kirjandusliku veiderdamise taga varjus tegelikult sügav arusaamatus mõistmatute elunähtuste ees. Need meeleolud tugevnesid 20-ndate aastate algul «Tarapita» rühmituse päevil, mil sagenesid patsifistlikud väljaastumised ekspressionistide laadis. Üldiselt võib märgata kaasaegsele elule lähenemist, ärkavat rahulolematust võimutseva ebaõiglusega. J. Barbaruse ja A. Alle värssides hakkavad tugevamini kõlama opositsioonitoonid kodanliku Eesti tegelikkuse suhtes. J. Kärner, kes seisis kõige lähemal revolutsioonilisele proletariaadile, väljendas teravat hukkamõistu ja viha apla tõusikkodanluse vastu. Osa luuletajaid võttis aga oma arengus teise suuna. Nii näiteks H. Visnapuu, kes üldise moega kaasas käies oli erootikat ning «opositsiooni» teinud ja boheemlusega braveerinud, jõudis õige varsti äratundmisele, et kodanlik Eesti on hea küllalt ja kujunes 30-ndail aastail kõige kroonulikumaks kujuks eesti poeesias. Tema luule on oma laadilt äärmiselt ühtlusetu, sisult ja vormilt sageli ähmane, seejuures enamasti poseeriv ja iseäratsev — püsivamat on selles igatahes suhteliselt vähe.

Kahtlemata väljapaistva andega luuletaja on M. Under, kuid tema luule piirdus peamiselt subjektiivsete elamuste kitsa ringiga. Tulnud kirjandusse elurõõmu ja meeltejoovastuse laulikuna, kaldus ta varsti süngeisse mõtisklustesse ja masendavasse pessimismi. Heledamaid toone annab Underi loomingule tema värvi-

ja tundeküllane looduslüürika. Luuletaja tunneb kaasa ka elus valitseva ebaõigluse all kannatajatele, kuid tema humanism on passiivne, tema rahulolematus suubub sihituisse hingevaevadesse. Vormilt virtuooslikud ja fantaasiarikkad on Underi ballaadid, kuid needki on rõhuvas osas tumesünged — kõnelevad salapäraste fataalsete jõudude hukutavast osast. Hiljem kaldus Under raskepärasesse mõttelüürikasse, mis näitas ikka rohkem kaugenemist rahva elust, esteeditseva suunaga luuletaja vaimset ummikut.

A. Adsoni võru-murdelises luules on meeldejäävaid kodu- ja lapsepõlvemälestusi, mis paeluvad oma pehmete toonide ja sooja huumorivarjundiga; tema muu värsilooming jääb selle kõrval väheoluliseks. Murdelaulik on ka H. Adamson, ent mitmeti omapärasem ja eredam. Ta ei laula ainult kiindumusest oma kodusesse Mulgimaasse, vaid näeb ka elu armetust ja virilust, mis tekitab temas pessimistlikke mõtteid. Üldiselt tuleb aga murdekeelset luulet (seda harrastasid ka Visnapuu jt.) vaadelda kui möödaminevat nähtust, mis ei loonud ega saanudki luua püsivamat traditsiooni.

J. Kärneri, A. Alle, J. Barbaruse ja teiste ühiskondliku elu küsimustest aktiivsemalt huvitatud poeetide areng jätkus protestimeeleolude tugevnemise tähe all. Hoolimata kodanliku demagoogia intensiivsusest ja formalistlik-estetistlike kirjandusvoolude üsnagi tugevast mõjust võitsid rahvalikud ja realistlikud traditsioonid. Ehkki nendel luuletajatel ei olnud veel välja kujunenud selget revolutsioonilist teadlikkust, lähenesid nad töörahva võitlusele valitseva korra kukutamiseks ja aitasid sellele oma värsside paremikuga kaasa. Põhiliselt tuleb neid pidada kriitilise realismi esindajateks, kusjuures aga eeskätt Kärner, Barbarus ja Sütiste näitasid oma loomingu parimas osas juba eeldusi üle kasvada kriitilise realismi piiratud raamidest.

J. Kärneri kujunemist mõjustasid tugevasti revolutsioonisündmused ja võitlus nõukogude võimu eest. Ta suhtus algusest peale terava kriitikaga kodanlikku «vabariiki», seadis oma eesmärgiks laulda töötavate rahvahulkade ootustest ja püüdlustest. Kuigi mõnel ajavahemikul võitlevad intonatsioonid Kärneri luules

ajutiseks taanduvad, aset andes intiimsemale lüürikale, vahel isegi skepsisele ja pessimismile, elab luuletaja teadvuses alati arusaamine oma kodanikukohusest. Loodusluule kaudu jõudis Kärner jälle tagasi teravalt võitleva sotsiaalse temaatika juurde. Ta heidab rõhujate klassile näkku rängad süüdistused ja kriipsutab alla oma kokkukuuluvust proletariaadiga, veendunult ennustades vana maailma kokkuvarisemist:

Me tuleme: päev päeva kõrval vägi
meil kasvab nagu võimukas laviin.
Saab kübemetest korra kõrge mägi
ja paisub vihaks nälgijate piin.
— — — — — — —
Me usume vaid oma käte tegu
ning vabadust me ainult usume.
Sest kostku laul me julgelt, tormitsegu:
me ülekohtu põrmu rusume.

(«Tööorjade rünnulaul»)

Järjekindlalt astus luuletaja välja fašismi ja sõja vastu, sisendades oma värssidega mõtet, et kõigest sellest vabanemiseks on vaja hävitada olemasolev ebaõiglane ühiskonnakord.

Sõnastuselt on Kärneri luule alati rahvalikult lihtne ja selge, ta eelistab kompaktseid vorme ja enamasti rahulikku rütmi. Oma loomult pigem kinnisevõitu ja melanhooliasse kalduv võrreldes Barbaruse võitlejanatuuriga, kujunes Kärner ometi väljapaistvaks kodanikuluule esindajaks ja võitluslaulikuks, sest teadlikkus ühiskondlikust kohustusest ei lubanud tal piirduda üksnes subjektiivsete meeleolude värsistamisega. Poliitilise sisuga luule kõrval tuleb aga vääriliselt hinnata ka tema realistlikult konkreetset ja elamuslikku loodusluurikat.

J. Barbarus, ületades varasema mässutseva boheemluse järgu, hakkas 20-ndate aastate algul avaldama kehtivat režiimi ikka teravamalt ründavaid värsse. See suund tema loomingus süveneb, saab peamiseks ja tooniandvaks, intelligentlik opositsioon annab aset järjekindlamalt revolutsioonilisele mõtteviisile. Õige tunduvas osas kahjustasid aga Barbaruse tolleaegset luulet formalistlikud mõjustused — vääras suunas läinud

vorminovaatorluse taotlus piiras tema värsside kõlapinda. Sellegipärast ei või alahinnata ühiskondlikest vastuoludest teadliku poeedi loomingu tähendust. 30-ndate aastate algul liitus Barbarus aktiivsesse võitlusse fašismi vastu ja lähenes töölisklassile; rahvalikumaks muutus ka tema värsside sõnastuslik külg, ehkki kujutluse pulbitsev hoog ja julgete, sageli otse hämmastavate kujundite küllus jääb talle iseloomustavaks jooneks. Oma raevuka hukkamõistuga kapitali ja kiriku, fašismi ja militarismi vastu, oma varjamatu poolehoiuga töörahva revolutsioonilisele võitlusele oli Barbarus üks väljapaistvamaid kujusid tolleaegses eesti kultuurielus, kes oma sirgjoonelisuse ja kindlameelsusega võitis suure autoriteedi. Tema värssides kuuleme eesti intelligentsi parima osa häält, kes kindlalt leidis ühise tee proletariaadiga.

Üks oled neist — sest sugupõlvest,
kes võitluses end ajand sirgeks.
Kõik köidikud nüüd päästet sõlmest,
vaim valla vabadusse virgeks.
— — — — — — — —
Me esindame seda klassi,
kes võitluses on kasvand suureks,
kes alt on üles hõigand massi,
kes uute võsude saand juureks.

(«Pürgimus»)

A. Alle sapise talendi rünnakuobjektiks sai kodanlikus Eestis maad võtnud ilge korruptsioon ja kogu valitsevate olude madalus. Kääbusriigi umbus ja elu väiklus ahistavad poeeti, vihaselt salvab tema satiir. Ehkki ta tollal veel täielikult ei mõistnud revolutsiooni, avaldub ometi luuletaja siiras poolehoid töölistele, kes on tõusnud võimutseva vägivalla vastu. Sotsiaalne ebaõiglus ja tõusikkodanluse laiutamine tekitab temas süngeid ja mõnikord pessimistlikke elamusi. Oma parima andis Alle fašismivastaste ja antiimperialistlike värssidega, milles väljendub kirglik vihkamine reaktsiooni võigaste sepitsuste vastu, ikka ähvardavamalt kummitava sõjaohu vastu. Sel «massimõrvade laupäeval» paljastab ta sõda kui relvatöösturitele kasulikku äri, milleks rahvahulkadel tuleb taluda ääretuid viletsusi ja

kannatusi. Oma mõtteid väljendab luuletaja temale omases löövas, jõulises sõnastuses, sageli kasutades vabavärssi; tema kujundid on eredalt isikupärased ja tugeva emotsionaalsusega, stroofid epigrammiliselt tihedad ja puänteeritud. Nende omaduste tõttu on Alle mitte eriti suureulatuslik looming leidnud väärika koha ajajärgu progressiivses luules.

Kahtlemata on aga J. Sütiste tolle nii väljapaistva poeetide plejaadi kõige helkjam täht — suur luuletaja mitte ainult eesti kirjanduse tagasihoidlike dimensioonide kohaselt. Vaatamata sellele, et ta looming pole vaba vastuoludest, on poeet selles kõige täielikumalt ja haaravamalt suutnud kajastada ajastut ja elu arengu põhisuunda. Tundes end «töötavate tänavate» laulikuna, tajudes lahutamatut kokkukuuluvust tööinimestega, jõudis Sütiste ikka lähemale ka revolutsioonilise võitluse mõistmisele. Tema paljastused kodanliku riigi tegelikkuse pihta on teravad ja jõulised. Politseinike poolt tapetud revolutsionääri matus, vanglas vaevlevad sõbrad, ühisabi näljasupp töötute jaoks, rängas elus küüru vajunud isa, kogu ühiskondlik ebaõiglus ja selle kohal «longuspäi» rippuv kolmevärviline riigilipp — kõik see on Sütiste värssides väljendatud suure realistliku konkreetsusega ja kannab jõuliselt võitlevat ideestikku. Oluliseks novaatorlikuks jooneks eesti luules oli töö realistlik kujutamine, kusjuures tööteema sageli orgaaniliselt seostub revolutsiooniteemaga. Sütiste luulet läbib kõigile eluraskustele ja vastuoludele vaatamata põhiliselt loomuomane optimism ja «homse paremuse usk», see sisendab elu- ja võitlustahet, veendumust töötavate hulkade võidus:

> Kord saabub tund, mil veretavas tules
> silm idas vastse päeva tõusu näeb.
> Seks olgu valmis ikka rind ja käed —
> uut julgust kandma oma rahva mures,
> kui raskus varjutab ta ooteväe.
>
> («Elujulgeile»)

Jälgides rahvaliku luule parimaid eeskujusid kasvas Sütiste kiiresti üle varasema perioodi teatavatest formalistliku iseloomuga mõjudest (ekspressionism) ja leidis oma õige realistliku laadi. Antirealistlikke, dekadent-

likke tendentse kirjanduses naeruvääristas ta hiljem nii oma artiklites kui ka värssides. Toetudes eesti luuleklassika saavutustele ja temale eriti lähedase Puškini eeskujule jõudis Sütiste väljapaistvale kunstikõrgusele. Oma loomingu paremikus valitseb ta kunstiliist sõna sellise enesestmõistetava lihtsusega, nagu ei nõuakski see temalt mingit pingutust. Ere ja mahlakas poeetiline keel, väljenduse kujukus ja selgus, värsistuse voolavus ja musikaalsus on omadused, mille tõttu Sütiste sisurikas looming kuulub eesti luule tippsaavutuste hulka.

J. Semperi varasem lüürika oli oma ilmelt estetistlik ja kitsalt subjektiivne. Hiljem on ta loonud meeleolukat, optimistliku tunnetusega loodusluulet, kusjuures väärib märkimist ka tema värsside tugev vormikultuur. 30-ndatel aastatel leiavad Semperi luulesse tee juba sotsiaalsed teemad, ähvardavalt pead tõstva fašismiohu ees liitus luuletaja kindlalt demokraatliku leeriga.

E. Hiir, kelle värssides 20-ndail aastail olid kõlanud protesti ja klassivõitluse noodid, sattus hiljem ajutiselt kodanliku «positiivse» suuna sõiduvette. Sellest ülesaamine ei läinud luuletajal kergesti, lisaks takistasid tema värsside mõjulepääsu vormi raskepärasus ja sõnastuse keerukus.

Märkimata ei saa jätta A. Antsonit, kes oma epigrammidega teravalt ründas kodanliku ühiskonna varjukülgi.

Tolleaegsed nooremad luuletajad, keda nende värsse sisaldava antoloogia järgi on tavaks saanud nimetada «arbujateks», kujutasid endast tegelikult võrdlemisi eriilmelist kogu. Siin olid niisuguse uduse müstika ja elukauge fantastika harrastajad või sümbolistliku loodusehingestuse ja kaduvikumeeleolude laulikud, nagu U. Masing ja B. Kangro, kes seisid kaugel rahvalikust luulest. Rida autoreid oli aga kaasaegse eluga aktiivsemalt seotud ja toetus kindlamalt maakamarale, mida näitas ka nende hilisem arengutee. M. Raua, B. Alveri, K. Merilaasi, A. Sanga värsside paremik jälgib põhiliselt realistliku luule joont, kusjuures suure nõudlikkusega suhtutakse poeetilise vormi küsimustesse. Selles suhtes väärib esiletõstmist eriti B. Alveri looming.

Perioodi 1920—1940 luule kohta üldiselt võime ütelda, et see oma põhilises osas jätkas väljakujunenud demokraatlikke traditsioone. Tuleb rõhutada, et esileulatuvamate poeetide hulgas ei leidunud otseseid kodanluse ümmardajaid (peale Visnapuu, kelle tähendus oli tollal lihtsalt üles puhutud); hoopis tunnuslikum on mõnede luuletajate, näiteks Underi, enesessesuletus ja kaldumine pessimismi. Olgugi et ka kõige eesrindlikuma mõtteviisiga luuletajad, elades ja tegutsedes väga keerukais ühiskondlikes tingimustes, alles otsisid teed revolutsioonilise liikumise juurde ja selletõttu jäid oma ideeliselt tasemelt maha proletaarsest luulest, tähistas nende looming ometi poeesia kunstispetsiifikat silmas pidades täiesti ilmset ja vaieldamatut edasiminekut. Sütiste, Kärneri, Barbaruse, Alle jt. värsside paremik on tõeline oma ajajärgu rahva elu ja võitluse poeetiline kroonika, rikas ja mitmepalgeline realistlik luule. Nimelt nende poeetide looming annab sellele perioodile tema põhiilme ja märgib eesti luule peamist arengurada. Rasket ja sageli vastuolulist teed mööda jõudsid nad teadlikule, järjekindlale ühinemisele rahva revolutsiooniliste taotlustega ja nendest saidki hiljem eesti nõukogude luule tõelised rajajad ning esimesed väljapaistvad esindajad.

5

Meie laul — see on töötava rahva laul
J. Smuul

Nõukogude võimu taaskehtestamisega Eestis hakkasid teostuma töötava rahva ammused unistused ja eesmärgid, mille eest ta oli võidelnud aastakümneid. Toimus tõeline murrang ka kultuurielus, demokraatliku kirjanduse ees avanesid uued, haaravad kasvuperspektiivid. Poeedid, kes kodanliku korra tingimustes olid pidanud läbi käima raske otsingute tee, võisid nüüd avameelselt ja täie sihiteadlikkusega teenida rahvast ning asusid kindlalt sotsialismi ülesehitamise eest peetava võitluse eesliinile. Poeesia saigi sellal tekkiva eesti

nõukogude kirjanduse juhtivaks žanriks — mitte ainult sellepärast, et luulel on teatavad eelised ühiskondliku elu sündmustele operatiivseks reageerimiseks, vaid veel enam selletõttu, et siin oli välja kujunenud niivõrd tugev loominguliste jõudude koondis.

Kasvamine nõukogude luuletajateks ei võinud küll arusaadavalt toimuda päevapealt, vaid pingelises ning aeganõudvas uute teadmiste ja kogemuste omandamise protsessis. Kuid sotsialistliku realismi teele jõudmist soodustas nende elementide olemasolu eesrindlike poeetide eelnenud loomingus. Selletõttu suutis luule juba vahetult pärast murrangulisi sündmusi kajastada neid värssides, mis on tulvil optimistlikku võidutunnet ja revolutsioonilist ülevust. Niisugusena tuleb esile tõsta eriti J. Sütiste lühipoeemi «Maakera pöördub itta», mis on haarav värssdokument «suurimast ajakäänust» eesti rahva elus. Selles on suudetud nappide vahenditega edasi anda sündmuste dramaatilist pinget ja ajaloolist haaret, poeemi igas värsis tunneme luuletaja rõõmsalt erutatud südame tukse, tulist kaasaelamist uue elu sünniga. Siin on leidnud väljenduse üldrahvalik vabanemistunne ja vankumatu usk helgesse tulevikku.

Palavalt tervitas oma saatuse peremeheks saanud töölisklassi J. Kärner, tema värssides hakkas jõuliselt kõlama nõukogude patriotismi ja rahvaste sõpruse idee. Eesti töörahva ajaloolisest võidust laulis J. Barbarus, piitsutades samal ajal mitmesuguseid igandlikke nähtusi. Ilmusid A. Alle jt. need kodanliku diktatuuri vastu sihitud värsid, mida ei olnud võimalik varem avaldada. M. Raud näitas oma värssides uue elu algust eesti külas, kus maareform päästis kehvikud senisest kiratsemisest. Pääsesid avalikkuse ette vanglast vabanenud L. Laid-Parkeri luuletused, lülitusid taas kirjandusellu V. Mölder-Proletaarlane ja V. Buk.

Tervitades nõukogude võimu taaskehtestamist ja selle esimesi saavutusi, ülistasid luuletajad vaba tööd kui inimliku õnne allikat ja sotsialismi võidu alust, näitasid kommunistliku partei juhtivat ja suunavat osa. Luule kajastas erksalt nõukogulikku kaasaega ja vaatamata paigutisele deklaratiivsusele ning mõnin-

gaile formalismi iganditele jõudis põhiliselt uuele arenguastmele. Tuntud poeetide kõrval avaldas esimesel nõukogude aastal oma värsse rida noori autoreid (A. Kaal, M. Nurme, R. Parve jt.).

Hoogsalt alanud sotsialistliku ülesehitustöö katkestas hitlerlike hordide kallaletung meie kodumaale. Algas nõukogude rahvaste kangelaslik võitlus fašistlike röövvallutajate purustamiseks. Üleskutse võitlusele ja vaenlase elajaliku palge paljastamine sai nüüd ka eesti luule põhisisuks.

Relvile, rahvas! Relvile, lippude alla!
Ohvrid ei kohuta. Võidame. Surma eest surm!
Eneste verega tõrjume orjusehalla,
kuni on vabad me linnad, vaba viimne kui nurm.

(M. Raud, «Relvile, rahvas!»)

Rida kirjanikke, nende hulgas poeedid J. Sütiste, M. Raud jt. astusid otseselt relvaga käes võitlustandrile.

Sünnimaa ajutise okupeerimise tõttu Nõukogude tagalasse evakueerunud eesti luuletajatele kujunesid Suure Isamaasõja aastad pingelise loomingulise tõusu perioodiks. Oma parima andsid sellal J. Kärner ja J. Barbarus, olulise arengu tegi läbi M. Raud, samuti J. Semper. Kujutades nõukogude inimeste kangelaslikkust rindel ja tagalas väljendas luule rahva patriootlikku ennastsalgavust ja vankumatut võidukindlust. Vaatamata raskele sõjaaegsele olukorrale ilmusid Moskvas ja Leningradis eesti luuletajate värsikogud. Lendlehtede ja raadiosaadete kaudu leidsid nende luuletused tee ka okupeeritud Eestisse.

Isamaasõja-aastail teenis luule jäägitult otsustava võitluse ülesandeid, toetas kogu kirglikkusega nõukogude rahva heitlust revolutsiooni saavutuste eest, inimkonna progressi ja kultuuri eest. Seda rõhutas J. Kärner luuletuses «Luule kohus»:

Peab luule vaimu relvastama, —
seks rikas sõna-arsenal.
On sõna relv ja mürsk seesama,
mis käsitseda võitlejal.

Poeedid lõid sügavalt elamuslikke luuletusi vaenlase kanna all ägavast sünnimaast. Sellega seoses kasutati ulatuslikult ka eesti rahva ajaloolise orjastajatevastase võitluse temaatikat. Luules leidis väljenduse nõukogude sõjameeste kindlameelsus ja valmisolek anda kogu oma jõud vaenlase purustamiseks, olulise koha sai eriti M. Raua värssides partisanivõitluse teema. Viibides teistes vennasvabariikides pühendasid eesti poeedid luuletusi rahvaste vennalikule sõprusele, laulsid Moskvast kui võitlust juhtivast keskusest, ülistasid Leningradi heroismi.

Eesti nõukogude luule jõuline arenemine ei väljendunud üksnes ideelis-temaatilises rikastumises — samaaegselt muutus rahvalikumaks ka kunstiline vorm. Ka need luuletajad, kelle varasem looming oli kandnud estetistlikke jälgi, leidsid nüüd lihtsaid ja siiraid sõnu, lõid üldmõistetavaid ja sügavalt haaravaid värsse. Kiiresti kasvasid sõjapäevil samuti noored luuletajad D. Vaarandi, J. Smuul, R. Parve, P. Rummo jt., kes vabastatud sünnimaale tagasi jõudsid juba tunnustust leidnud autoritena.

J. Sütiste oli langenud fašistide kätte, kes sulgesid ta vanglasse, kuid vaatamata läbielatud vintsutustele jäi luuletaja murdumatuks võitlejaks. Seda näitavad tema okupatsiooniaastatel kirjutatud värsid, milles on leidnud haarava väljenduse ajutiselt röövvallutajate ikkesse langenud nõukogude inimeste hõõguv patriotismitunne ja usk peatsesse vabanemisse. Sügava meeleliigutusega tervitas poeet vabastajaid, kirglikes värssides kutsus ta üles lõplikult hävitama fašistlikku katku.

Suure Isamaasõja heitlustes täitsid meie luuletajad auga oma kohust ja nende loomingu paremik jääb kindlalt püsima eesti nõukogude kirjanduse klassikasse.

Sõja-aastad said otsustavaks järguks ka nende luuletajate elus, kelle eelnenud arengutee oli neid kõrvale viinud rahvahulkade püüdlustest ja võitlustest. Mõned nendest (Visnapuu) sidusid end okupatsiooniaastail otseselt fašistlike võimudega, kaotades sellega lõplikult pinna oma jalge alt. Rida luuletajaid (Suits, Under,

Adson, Kangro) leidsid aga, et nende elu- ja kunstikäsitus on kokkusobimatu nõukogude korraga ja eelistasid samuti Eesti vabastamislahingute ajal kodumaa maha jätta. Nende hilisem tegevus emigratsioonipõlves näitab äärmiselt ühekülgset ja mõistmatut suhtumist rahva elus toimunud murrangulistesse sündmustesse ja kannab tunduvas osas nõukogudevaenulikku iseloomu.

Eesti nõukogude luule asus sõjajärgsel perioodil kujutama sotsialistlikku ülesehitustööd, siin leidsid käsitlemist elus toimuvad ümberkujundused, uue teadlikkuse tekkimine ja tugevnemine rahvahulkades. Tähelepanu keskpunktis on kaasaegne nõukogude tegelikkus, millele lähenema juhtisid luuletajaid eriti partei Keskkomitee otsused kirjanduse ja kunsti küsimustes, otsustavalt välja astudes ideetuse avalduste vastu. Luuletajate püüdeks on sügavalt mõtestada rahva elu, kajastada haaravas poeetilises vormis tegelikkuse iseloomulikke nähtusi, kasvatada nõukogude patriotismi ja rahvaste sõpruse ülevaid tundeid, innustada uutele võitudele sotsialistlikus ülesehitustöös, rahu kaitsmisel ja kindlustamisel.

Eestis nagu teisteski nooremais nõukogude vabariikides toimus sõjajärgne sotsialistlik ülesehitustöö teatavates eritingimustes, mis pidi kajastuma ka kirjanduses. Taastamisperiood oli siin ühtaegu tegelikult sotsialismi alusmüüride rajamise periood: alles sõjajärgsel ajal algas maa sotsialistlik industrialiseerimine, toimus üleminek kolhoosikorrale põllumajanduses, kujunes välja uus nõukogulik intelligents. Need protsessid arenesid kõigis elusektoreis olgu varjatud või avaliku klassivõitluse olukorras. Luuletajate eesmärgiks oli näidata oma loomingus uue kujunemist võitluses vana, oma aja äraelanu vastu, tuua esile nõukogude korra igakülgne ideeline ja moraalne üleolek. Eriline tähtsus oli vana ühiskonna ja nõukoguliku elu vastandamisel, kodanliku Eesti tõelise olemuse paljastamisel, millega luuletajad kaasa aitasid kodanlik-natsionalistliku ideoloogia jäänuste likvideerimisele.

Suhteliselt lühikese aja jooksul on eesti nõukogude luule, toetudes klassika parimatele traditsioonidele ja vanemate vennasrahvaste sotsialistliku realismi luule

kogemustele, läbi käinud küllaltki tähelepandava arengutee, kasvanud nii oma ideelise sisu kui ka kunstilise väljendusjõu poolest. Luules on leidnud kajastuse rahva elutegelikkuse olulised küljed ja ajaloolise saatuse erijooned, inimeste muutumine ja kasvamine. On tugevnenud luuletajate püüe tungida aktiivselt ellu, võidelda sotsialistliku ellusuhtumise võidu eest. Parteiline teadlikkus ja võitlusvaim on eesti nõukogude luule põhiliseks omaduseks. Kaheldamatuid edusamme on meie luule teinud ka kunstilises mõttes.

See muidugi ei tähenda, nagu poleks eesti nõukogude luule arenguteel esinenud puudujääke, nagu ei esineks neid ka praegu. Luule on läbi elanud mitmesuguseid kasvuraskusi, arenenud puudusi ja vigu ületades. Nii andsid end mõne aja jooksul tunda teatavad antirealistlike tendentside igandid, mis pidurdasid sotsialistliku realismi meetodi loovat omandamist. On tulnud heidelda küündimatusega, sest mitte korrapealt ei saavutata oskust küllaldaselt valitseda elulist materjali ja täie veenvusega näidata inimeste siseelu kogu tema arenemise vastuolude komplitseerituses. Üsnagi palju on ilmunud halle, elunähtusi ainult registreerivaid ja kommenteerivaid, mõnikord lihtsustavaid värsse. Õige tunduvat kahju tegid ka eesti nõukogude luulele laia ulatuse omandanud isikukultus, sellega seotud ühekülgne ilutsemine ja pidulikkus, «konfliktitus» ja elu lakeerimise tendentsid. Alles kõige viimasel ajal, pärast nõukogude kirjanike teist üleliidulist kongressi ja NLKP XX kongressi on võitlus nende tõsiste puuduste vastu saanud otsustava iseloomu.

Sõjajärgsel ajal toimus tunduv muutus eesti nõukogude luule loovate jõudude osas. Luule kaotas oma senised kõige väljapaistvamad esindajad, seda pidid edasi viima noored, enamuses Isamaasõja aastail oma intensiivsemat loomingulist elu alustanud autorid. Nendele on hiljem lisandunud terve rida uusi luuletajaid, kes viimastel aastatel hakkavad ikka tähelepandavamat osa etendama.

Kaasaegse eesti luule tuntum esindaja on J. Smuul, kelle aastatelt mitte eriti ulatuslik loominguline tee on tähistatud rea tähelepandavate saavutustega, eriti eepi-

lise luule alal. Luuletaja on loonud poeeme nii sotsialistliku ülesehitustöö kui ka Suure Isamaasõja ainestikul, nendes näitab ta veenvalt ja elamuslikult uute omaduste kujunemist inimestes, sotsialistliku teadlikkuse tekkimist ja kasvamist. J. Smuuli parimates teostes on elavad kujud, ta esitab karaktereid nende kasvamises ja arengus. Tema kodanikulüürika väljendab nõukogude inimeste patriotismi ja ideelist sihikindlust, hukkamõistu rahavõimule toetuvale vanale ühiskonnale. Rohket käsitlemist on J. Smuuli loomingus leidnud temale hästituntud kalurielu, teda tuleb pidada üheks esileulatuvamaks ranna- ja merelaulikuks nõukogude luules. Luuletajale on omane kujutamisviisi realistlik konkreetsus, millega sageli lahutamatult liitub romantiline hoogsus. Tabavalt tõstab ta esile olulisi nähtusi ja üksikasju, tema väljendusviis on värvikas ja rahvapäraselt kujundirikas, sageli sädeleb värssides rahvalik huumor.

D. Vaarandi on peamiselt lüürilise andega luuletaja, ka tema poeemides on lüürilisel elemendil oluline tähtsus. Luuletaja värssides väljendub aktiivne kaasaelamine rahva tundeid ja mõtteid haaranud sotsialistliku ülesehitustöö suurte ülesannetega. Vana ühiskonna ebaõiglusest vabanenud inimeste elamused töös ja võitluses, nende vaimne ja moraalne kasvamine, nende tulevikuunistused — see on D. Vaarandi luule sisuks. Tema ainestikult ja temaatikalt mitmekesisele loomingule on omane tagasihoidlik lihtsus ja sügav emotsionaalsus, ta oskab hingestatult väljendada inimese sisemaailma häid ja kauneid külgi. Tähelepandava õnnestumisega on luuletaja suutnud käsitleda nii suuri üldrahvalikke teemasid kui ka intiimsemaid tundeelamusi. D. Vaarandi valitseb hästi keelelist materjali, tulemusrikkalt on ta oma loomingus kasutanud folkloori motiive ja rahvalaulu vormielemente. Rida D. Vaarandi luuletusi on viisistatuna saanud üldlauldavateks lauludeks.

M. Raud, kes tõusis eesti luuletajate esiritta sõjapäevil, on loonud palju hinnatavat ka sõjajärgsetel aastatel. Tema luuletused ja poeemid kõnelevad nii sotsialistlikust ülesehitustööst kui ka revolutsioonilise võit-

luse ajaloost, oluline koht on tema loomingus rahvaste sõpruse teemal. M. Raua luulet iseloomustab enamasti mõtlik, juurdlev laad, püüe suurte üldistuste poole, mis on andnud rohkesti häid tulemusi; kuid mõnikord on ta sattunud ka puhtmõistuslikku sõnaohtrasse retoorikasse, kus on vähe elulist konkreetsust ja emotsionaalsust. Üldiselt väljapaistev on M. Raua vormikultuur, tema värsside paremik annab tunnistust pingelisest ja keskendunud loomingulisest tööst sõna kallal.

P. Rummo, kelle varasem looming ei olnud vaba deklaratiivsusest, on eriti 50-ndatel aastatel näidanud ilmset kasvamist. Tema luule paremikku iseloomustab oskus näha huvitavaid sündmusi ja üksikasju igapäevases elus, neid edasi anda suure lihtsuse ja siirusega, elurõõmu ning haarava optimismiga. Hinnatavaid teeneid on P. Rummol ooperilibretistina. R. Parve sõdurlikult mehine lüürika nii sõjapäevilt kui ka sotsialistliku ülesehitustöö aastatelt sisaldab rohkesti õnnestunud ja isikupäraselt värskeid luuletusi. F. Kotta publitsistliku põhilaadiga luules võib tunda majakovskiliku löövuse taotlust, mis tema värsside paremikus on andnud hinnatavaid tulemusi. R. Parve, F. Kotta ja P. Rummo on ka kõige väljapaistvamad autorid lastele määratud luule alal; samuti on need kolm poeeti tähelepandava eduga viljelnud satiirilist värssi. Kõige menukam on sellel alal olnud aga noor luuletaja U. Laht, kelle loomingus igandlikke ja pahelisi nähtusi piitsutav satiir on valdaval kohal.

Meie kaasajast kõnelevad oma värssides samuti teised eesti nõukogude luuletajad — peamiselt võitlevat kodanikulüürikat viljelev karedalt asjalik A. Kaal, lihtsaid elupilte joonistav M. Veetamm, enamasti intiimse lüürikaga piirduv M. Nurme. Huvitavaid ja värskeid elulisi tähelepanekuid leiame paljudes M. Kesamaa luuletustes. Nooremast põlvkonnast on eriti V. Beekman näidanud end viljaka ning areneva autorina, kellel on arvestatavaid kordaminekuid peamiselt nõukogude noorte ja samuti rahvusvahelise elu ainestiku käsitlemisel. M. Kesamaa, M. Nurme, M. Veetamm jt. on tulemusrikkalt tegelenud ka lasteluule alal.

Eesti nõukogude luule on kutsutud jätkama ja edasi arendama meie rahvusliku luulepärandi parimaid demokraatlikke traditsioone. Eelnenu põhjal võime ütelda, et nendeks traditsioonideks on kõige tihedam side rahva kaasaegse elu ja võitlusega, ideelisus ja sisurikkus, rahvalik lihtsus ja üldmõistetavus, suur nõudlikkus poeetilise vormi suhtes ja valmisolek õppida rahvaluulest. Neid jooni näeme kõigi meie väljapaistvate luuletajate loomingus. Nendest traditsioonidest kõrvalekaldumine on ka andekate luuletajate loomingu tähendust sageli õige tunduvalt vähendanud, mõnigi neist on jõudnud täieliku ummikuni.

Sotsialistliku realismi meetod toetub kirjanduse pikaajalises arengus väljatöötatud traditsioonidele, andes nõukogude luuletajatele võimaluse selgemini kui kunagi varem mõista poeesia suuri ülesandeid. Nõukogude luule, juhindudes leninlikust kirjanduse parteilisuse printsiibist, mis on rahvalikkuse kõrgemaks vormiks, teenib teadlikult ja sihikindlalt sotsialistliku ühiskonna huve. Oma sisu poolest on sotsialistliku realismi luule eesrindlikum kõigest eelnenust, ja tal on kõik eeldused saavutada uus ning kõigest eelnenust kõrgem tase ka kunstimeisterlikkuse poolest. Klassikalise luulepärandi põhjalikum tundmaõppimine, rahvusliku luule kunstiliste vahendite sügav loominguline uurimine on üks peamisi teid selle eesmärgi poole.

LUULEKEELE RISUSTAMISE VASTU

Võitlus keele puhtuse, mõttelise täpsuse, vaheduse eest on võitlus kultuuri tööriista eest.

Maksim Gorki

1

Eesti nõukogude luule on elujõuline ja arenev, on suhteliselt lühikese aja jooksul teinud küllaltki tähelepanuväärseid edusamme. Nii ideeliselt kui ka kunstiliselt võime meie värsiloomingus näha uut kvaliteeti. J. Smuuli, D. Vaarandi, M. Raua luuletused ja poeemid, R. Parve, P. Rummo, F. Kotta, A. Kaalu luuletoodangu paremik, samuti rea noorte autorite (V. Beekmani, M. Kesamaa jt.) värsid on avardanud eesti luule temaatikat, kindlustanud luules parteilist, võitlevat hoiakut, andnud meie luules keskse koha kaasaegse elu avaldustele. Teataval määral on tõusnud ka luule kunstiline tase, rikastunud ja mitmekesistunud väljendusvahendid.

Ometi esineb veel mitmesuguseid nähtusi, mis takistavad ning segavad luule arengut ja kahjustavad paljudel juhtudel ka kõige väljapaistvamate autorite töid. Üheks oluliseks puuduseks on, et nii mõnigi luuletaja ei suhtu igakord küllalt tõsiselt meisterlikkuse küsimustesse, konkreetsemalt — luulekeele küsimustesse.

Ilukirjandus mõjutab teatavasti väga tunduvalt üldrahvaliku keele arengut, eriti meie ühiskonnas, kus

kultuuritaseme järsu tõusuga kirjandus on omandanud erakordselt suure tähtsuse rahva kõige laiemate hulkade igapäevases elus. Kirjandus pole ainult rahvusliku keele varaaidaks, vaid ka selleks loominguliseks laboratooriumiks, kus töötatakse välja üldrahvaliku keele uusi väljendusvahendeid. Seetõttu on keele kasutamine kirjaniku, poeedi, publitsisti poolt oluline ühiskondlik probleem.

Keel on ilukirjanduse materjaliks, selleks vahendiks, mille kaudu kirjanik eluliste faktide alusel väljendab oma ideelise kavatsuse. Keel on aluseks luuletaja stiilile, mille kaudu väljendub tema loomingu põhiliste ideelis-kunstiliste iseärasuste, kõigi elementide ühtsus, sisu ja vormi ühtsus. Keel on lahutamatu poeedi ideelisest kavatsusest, luuleteose kujundilisest koest. Luuletuse vormiline küündimatus ja nõrkus on samaaegselt ka sisu küündimatus ja nõrkus: vormitus või läbitöötamatus, keele ebaselgus, vormi segasus on teatava piirini tunnistuseks mõtete ebaselgusest, teema ja sisu läbimõtlematusest, puudulikust elumõistmisest ja -tundmisest, ennekõike aga vastutustundetust suhtumisest loomingulisse töösse ja — lugejasse.

Kirjanduslik töö on töö kõige otsesemas mõttes, sageli kestev ja pingeline töö, et saavutada vajalikku täpsust, reljeefsust, kujundite emotsionaalset väljendusrikkust, mõtte täiust ning selgust, keele realismi. Täpse ja rikka luulekeele nimel tuleb välja astuda nii pseudonovaatorliku keelelise iseäratsemise, peenutsemise, raskepärasuse, naturalismi ja vulgaarsuse kui ka igava halluse ja ilmetu sileduse vastu. Luule vajab tõelist väljenduslikku eredust, me ootame poeedilt värskeid sõnastuslikke «leidusid», tunnustame täielikult tema õigusi kasutada vajaduse korral ka «ebatavalisi» vahendeid — kui see on kunstiliselt motiveeritud ja tuleb kasuks sisu poeetilisele avamisele.

Eesti luulekeel on üldiselt küllaltki arenenud, painduv ja väljendusrikas. Aastasadade jooksul on selle täiustamisel töötanud nimetud rahvalaulikud ja hiljem nende töö otseste jätkajatena meie kirjanduse klassikud. Erakordselt rikkaliku rahvaluulepärandi sügav ja pidev uurimine, samuti luuleklassika kõigi väärtuste hoolikas

tundmaõppimine — Kristjan Jaak Petersonist ja Kreutzwaldist meie noorima klassiku Sütisteni —, see on luulekeele rikastamise ja selles peituvate võimaluste maksimaalse ärakasutamise jaoks vältimatult vajalik. Ka meie proletaarsed kirjanikud on andnud näiteid luulekeele ökonoomsusest, väljendusvahendite lihtsusest ja rahvalikkusest, millega nad mõnelgi puhul saavutasid suure ideelise löövuse.

Rahvalaulik suhtus oma kutsumusse täie vastutustundega, omal viisil tunnetades lauliku ühiskondlikku ülesannet ja värsiloomingu kogu tõsidust:

> Enam vaeva on laulajal
> kui on rehepeksijal:
> rehe peksin — see unustin,
> laulu laulan, teist muretsen.

Käinud läbi sajandite puhastustule, lihvitud paljude sugupõlvede poolt, hämmastavad rahvalaulud oma kujundilise omapära ja ilmekusega. Need on äärmiselt lihtsad, ja seejuures kunstilised ning stiilsed.

Huvitav ja õpetlik on jälgida, millise tähelepanuga käsitleb keele ja vormi küsimusi Kreutzwald·Koidula luuletusi analüüsides. Ta nõuab selgust, täpsust, väljendusrikkust, keele tihedust, luulekujundite konkreetsust ja tabavust, grammatiliselt õiget keelt, vormilist viimistlust, sujuvaid ja kõlavaid riime, seejuures vormiküsimuste puhul kogu aeg rõhutades sisu määravat tähtsust. Ta soovitab kasutada rahvalaulu vormielemente ja võitleb elavale rahvakeelele toetudes kirikukeele igandite vastu (kuid mõistab hukka ka tarbetuid murdesõnu). Oma suurima tunnustuse annab Kreutzwald luuletustele, milles mõtted «kõnnivad kõik peast jaluni Eesti külalapse ehtes, on igas kohas selged», nii et iga lugeja neist aru saab.

Hiljem naeris Bornhöhe Salomon Vesipruuli halenaljakas isikus halastamatult välja oma kaasaja andetuid sulemehi ja nende väärtusetut «loomingut». Ennekõike piitsutab ta aga «kirjanike» harimatust, nende kirjanduslikku kirjaoskamatust. «Mis teeb eesti kirjanik kõrge haridusega?» küsib Vesipruul oma unustamatus kirjas. «Peaasi on, et ta tööd ei salli ja et tal tähestik

selge on. Pisut grammatikat ja õigekirjutuse tundmist oleks soovida, aga nende puudus ei takista kedagi. Jumal tänatud, selle ja mõne muu asja poolest valitseb eesti luuleriigis veel täieline vabadus.»

Veelgi teravamalt pidi Vilde oma «Tokerjates» naeruvääristama neid, «kes haudusid apokalüptilisi arusaamatusi, et müstifitseerida lugejat näilise filosoofilise ülitarkusega». See oli suunatud nn. uusromantikute dekadentsi ja sümbolismi vastu, katsete vastu vabaneda sõnast, muuta see graafiliseks ornamendiks või abstraktseks helikombinatsiooniks, viia sõna väljapoole tema mõistelist, esemelist sisu, teha sellest mingi maagiline sümbol, mis peab mõjutama emotsionaalset taju ilma mõttelise loogikata. Vilde parodeerib lõikavalt seda «müstilist ebamäärasust», aimatalaskmist, «prohvetlikku» pobisemist ja assotsiatsioonide demonstratiivset aloogilisust, mille tõeline eesmärk — teadlik või ebateadlik — oli võtta sõnalt ta ühiskondlik sisu, suurendada segasust inimeste päis, halvata nende mõtlemisvõimet. See oli sõjakäik mõtte vastu, sest dekadentsi on sünnitanud reaktsioonilise kodanluse maailmavaade, mis kardab loogilist mõtet.

«Modernistlike» voolude hiilgeaegadel sai keeleline iseäratsemine kirjanduses laia ulatuse, sellest lasksid end ajutiselt kaasa kiskuda mõnedki üldiselt demokraatlike vaadetega kirjanikud, teataval määral isegi proletaarsed autorid. Niisugune «uudsus» sai nagu kirjanduskeele tunnuseks. Estetistlikest seisukohtadest lähtuv kodanlik «keeleuuendus» püüdis luua mingit intelligentsi, vaimuaristokraatia keelt ja kirjandust ning üldrahvalikule keelele peale suruda oma subjektiivse ilumõiste norme. Tahtlik rahvakeelest kaugenemine, omapäratsemine ja efektitsemine oli tolleaegse estetistliku luule põhiliseks iseärasuseks. Äärmusliku väljenduse sai see futuristlikus tähenduseta kõlaefektide harrastamises, mis läks taoliste, omal ajal «meie futuristliku luule parima ning tüüpilisema näitena» esitatud mõttetusteni:

Kii... kii... kiii!
Kippee ri-rindari kippe
Ko sütt-amm arm

Sütt-amm arm
Mo sütt-amm süttiskelle
Aaa!

Futuristid lõhkusid sõnad oma luuleharjutustes silpideks, asetasid neid mitmesugustesse graafilistesse figuuridesse, loobusid kirjavahemärkidest. Poeetilist kõnet püüti asendada mingite ebamääraste häälitsustega.

Kõigi taoliste keelevassingute vastu astusid progressiivsed, demokraatlike vaadetega kirjanikud korduvalt välja (nii näiteks Tammsaare oma artiklis «Keelest ja luulest» jm.). Rahvalikud poeedid, eelkõige Kärner, Alle ja Sütiste suutsid vabaneda estetistlikest mõjudest ja arendasid oma realistliku loomingu paremikus edasi rahvakeelele lähedast luulekeelt.

On siiski iseloomulik, et mitmesuguste keeleliste veidruste igandid püsivad kõige visamalt nimelt luules, peitudes vahel luulekeele spetsiifika rüüsse, omandades enamasti täiesti õigustamatult «luulelikkuse», poeetilise kujundlikkuse või ilmekuse aupaiste. Üldiselt on ju eesti nõukogude luuletajate loomingule küll iseloomulik keelelise selguse ja rahvapärasuse taotlus, püüe vabaneda kodanlik-esteeditseva luule mõjudest, luulekeelt tarbetult risustavatest elementidest. Kuid see püüdlus ei ole olnud igakord küllalt sihipärane ega tulemusrikas, võitlust halbade eeskujude ja mõjude vastu on vaja jätkata täiesti teadlikult.

Muidugi ei saa aga kõiki luulekeele puudusi seletada igandite ja formalistlike mõjutustega. On täiesti ilmne, et enamail juhtudel on tegemist lihtsalt pealiskaudsusega, viimistlematusega, vähese nõudlikkusega enese vastu, vormiküsimuste alahindamisega. Autorid lähevad pahatihti väiksema vastupanu teed, lepivad pooliku kunstilise lahendusega, avaldavad pooltooreid värsse. Ja tuleb ütelda, et see on niisama kahjulik luule üldisele tasemele, selle vastu tuleb astuda niisama otsustavalt kui halbade igandite vastu.

Käesolevas kirjutuses on püütud lühidalt vaadelda meie viimaseaegse luuletoodangu keelelist külge, silmatorkavamate näidete varal ära märkida mitmesuguseid iseloomustavaid puudujääke selles osas.

Keele algelemendiks on sõna. Oma kindla esemelis-loogilise tähenduse kõrval on sõnal seejuures ka teatav stiililine värving, mõistelise sisu kõrval elamuslik sisu, emotsionaalsus: sõna ainult ei nimeta, vaid annab ühtlasi ka iseloomustuse, hinnangu. Sellel esmajoones põhineb kirjaniku töö sõna juures. Keele rikastamine ei seisa mitte niivõrd uute sõnade tuletamises ja loomises luuletaja poolt, kuivõrd juba olemasolevate sõnade tähendusliku ja emotsionaalse sisu oskuslikus kasutamises, õiges valikus olemasolevast keelelisest materjalist. Nagu kirjanik elust valib tüüpilisi nähtusi, sündmusi ja omadusi, püüab ta ka keelest valida kõige tüüpilisemat, olulisemat, kõige kujukamat ja väljendusrikkamat, mis võimaldab suurima täpsuse ja mõjukusega edasi anda vajalikku mõtet ja tunnet. Erilise kaalu omandab sõna aga värsis. Luuletuse äärmise kokkusurutuse juures on iga sõna funktsioon suurem, ta on kõne ühikuna iseseisvam, asendades sageli tervet fraasi. Seetõttu saab ka mõistetavaks kõigi suurte poeetide tohutu töö sõna kallal, millest räägib Majakovski:

Tuhnid läbi
üheainsa sõna pärast
tuhanded tonnid
toorsõnamaaki.

(«Kõnelus luulest rahandusinspektoriga»).

Mitte alati ei ilmuta luuletajad enese vastu niisugust nõudlikkust, leppides mõnigi kord esimese ettejuhtunud, ilmselt sobimatu sõnaga. «... Irboskas hukka said *süütud*», kirjutab R. Parve («Tallinna detsember»). Kuid kas saab «süütusega» kuidagi iseloomustada kodanluse poolt roimarlikult tapetud töölisklassi juhte — see sõnake isegi alandab nende kui teadlike võitlejate kaalu.

Lööme sõjasepitsejaid,
libekeelseid lipitsejaid,

ütleb A. Kaal («Käed eemale Koreast!»). Jääb arusaamatuks, miks on vabadustarmastavate rahvaste kõige

õelamaid avalikke vaenlasi vaja nimetada libekeelseiks lipitsejaiks. F. Kotta räägib «Laulus endisest sulasepojast», et kommunistlik noorsooühing on kolmkümmend aastat rühkinud võiduteed, «tuulehoo sasida *soeng*» (riim: sulasepoeg). Milleks on siia järsku vaja seda juuksuriterminoloogiat ja kuidas üldse sobib soeng ühingule? «... roheline väli *kõikus*» (riim: lõikus), kinnitab P. Rummo («Käsikäes»), kuigi viljapõld võib lainetada, hällida vms., aga mitte kõikuda. Külaneiud «tulid *vaikivalt kooris*», luuletab E. Hiir («Täistuledes»), samal ajal kui tal traktor *hõikab*, kombain *hõikab*, partei *hõikab* ja punalaevastiku *löögid hõikavad*, ning märgitakse uusi võite *«hoorataste* hoogsamas *raginas»*.

Palju läbimõtlematust sõnade valikul esineb noorte autorite juures. A. Rammo kirjutab ühes luuletuses, et «tüdruk *pihku võttis käru»*, M. Kesamaal mägede tipud *viipavad* ja «Mai tuli. *Lõi* siniseks mere» (silma võib siniseks lüüa!). Sõnavara piiratusest (millest tuleneva enesekordamise, halluse ja üksluisuse all kannatab ka rea teiste noorte luule) räägivad Kesamaaa värsid: «... õlal *asus* tääk ja vene vint», lumi «*asub* väljakuil ja teil», pilgus «*asub* märtsitaeva selgus», kodulinnas «*asub* vaba elurõõm», — kusjuures ühelgi juhul see korduv sõna ei «asu» õiges kontekstis.

Luulekeele rikastamine toimub rahvakeele baasil, kuid range ja hoolika valikuga. «Kes keele kehvusele abiks tahab minna,» kirjutas omal ajal sapine Kreutzwald, «see peab esiteks keele vaimu väga selgelt ära tundma, ja teiseks peab keelekosutajal enesel ka natuke vaimu olema». Mitte kõik, mida võib kuulda kõnekeeles, see «toorsõnamaak», ei vääri veel ületoomist luulekeelde. Seepärast näiteks H. Angervaksa luuletustes taolised väljendid, nagu saadud *koosa, ropult rabamist, lõust venind viltu,* surm *hinge kallal sebib* jne. kalduvad tänavažargooni. Satiir peab olema vahe ja näitama igakülgset üleolekut vaenlasest, mitte aga laskuma sõimuni, mis satiiri objekti asemel heidab halba varju autorile ning vaevab lugejat. Mõned luuletajad tavatsevad aeg-ajalt kasutada tarbetult murdesõnakesi, nagu A. Kaalul *kaia, man,* M. Veetammel kordub sageli *mestis,* mis sobib igale poole: kalurid püüavad

mestis kalu, kolhoosnikud lõikavad mestis vilja, sõjaõhutajad õhutavad mestis sõda. Taolisi «rahvalikke» sõnu on Veetamme luules teisigi: *krutib* rooli, *sätib* mootorit, *kõhutab* relva, *rihib* silma järgi jne. Esineb samuti prosaisme, näiteks M. Kesamaa luuletab: «Pingul on lihased, *veenid*» («Kevad «Volta» konveieril»); veenid, nagu ka noorsooühingule omistatud soeng on terminid teisest valdkonnast, mis antud ühenduses tekitavad häiriva ebakõla.

Rohkem kui otseseid murdesõnu esineb provintsialisme sõnavormides, kaasa arvatud *tet*-minevik ja *nd*-partitsiip. Muidugi ei saa keegi viimaseid absoluutselt ära keelata, kuid iga luuletaja püüdeks peaks olema neid võimalikult vältida. Näib, et küll täiesti vääralt katsub A. Kaal neid vorme, apostrofeeritud sõnu jne. kaitsta selle põhjendusega, et neid esineb rahvakeeles («Kunstilise meisterlikkuse kriitikast» — «Sirp ja Vasar» 1950, nr. 41). Rahvakeelest on vaja valida, mitte oma töö kergendamiseks tuua luulekeelde tarbetut. Pealegi on *tet*-vorm nimelt üks dekadentide «novaatorluse» avaldusi, apostroofi abil maakeelsete sõnade amputeerimine algas aga teatavasti kirikukoraalide orjaliku tõlkimise aegadel («Sull', sull', Jehoova» jne.). A. Kaalu, samuti F. Kotta, R. Parve jt. luules esineb neid vorme tõepoolest liiga rohkesti, mõnel juhul täiesti lubamatul kujul (olnd, polnd, seot, murt jne.). Provintsialism on ka paigutine omadussõnade keskvõrde kasutamine algvõrde asemel J. Smuuli poolt ja ilmselt tema mõjul rea noorte autorite luuletustes (ääretumas meres vms.). Esineb veel selliseid poolikuid sõnakesi, nagu *hääb* (Kotta), *muut, kaug, raug, hiilg, tõtang* (Hiir) jt., mis ei tarvitsegi alati tingida otsest ebaselgust, kuid igal juhul on konarlikud, kahandavad keele kõlavust ja kahjustavad luule kunstilist taset.

Arvukalt esineb meie luules mitmesuguseid ebaõnnestunud uusmoodustisi, liitsõnu ja sõnaühendeid, mis ähmastavad mõtet. Neid leiame F. Kottal (partei *sammuvisk, hüüdeleek, rõõmukindlus, võimusau*), M. Kesamaal («elu puhkeb *õnnepaikseks*»), eriti aga E. Hiire värssides. Hiirel «linn *kihkas kaitsejalul*», kir-

ved vihisevad *laastude virvel*, niiduk nurmel *lõkkab, kiljab*, tehasehooned on viisaastaku *hellikud* jne. E. Hiire värsitoodang kujutab endast luulekeele seisukohast õige keerukat nähtust, mille juures tuleb lähemalt peatuda. Luuletaja hiljuti ilmunud kogus «Uutele võitudele» võib mõneski osas tähele panna vanade iseloomulike puuduste edasielamist, mis ilmselt takistavad uue sisu kunstilist väljendamist.

Võtkem näiteks niisugune luuletus nagu «Sõjakevad», mille magedalt lilleline sõnastus on täielikus vastuolus kujutatava karmi ajajärguga (tõtt öelda on see luuletus oma sisultki üsna tühine). Naistööline läheb *õhtus eelehases* oma aiamaale, kus tütar ootas *tend hubasui*. Nende meeli värskendas *meeniiske* mullalõhn ja lainetas ringi õismagus õhk puilt, lilledelt *kõrval maantee*. Nad töötasid, kuni «öö ilmus särava kuuga / ja ööbiku laulesse puhkes niin, / kaugus traktori hõikeist veel huugas.»

> Hell hämarus vaibatas koduteid,
> kus astus *noor samm kõrval vana*,
> ülal helises tähtede kuljuseid jne.

E. Hiire värssides hakkab lugejat vahel otse piinama ühtede ja samade sõnade ning sõnaühendite kordumine, rahvakeelele mitteomaste ja sageli sisutute liitsõnade hulk: *ühisvägi, sõprusvägi, eluping', eluuhk, teomeel, teohoog, tööhüüd, tööavarus, töökodumaa, töömaailm, ühisind, ühishõim, võitlustõte, koondjõud, valutõrges, unelmlend* jne. Kuid luuletaja ei lepi ainuüksi nende vägevate sõnadega, ta pakub veel «arendatumaid», veel suuremaid ebamäärasusi: *töökodumaa võitluspäike, ehitav elutahe, töövägede ehitav ründ, meie ind on tormav lahinglõõm, rahvast hoiab ärkvel teomeel, kandes kõrgel võitlushõiku; nii teostub meie rahumeelne ründ, tööavarusteks teede vabakskünd* jne. jne.

Keskajal olevat keegi Raymundus Lullus konstrueerinud loogika masina, mis pidi inimese vabastama mõtlemise pingutusest: pistad mingi süllogismi või trilemma masinasse, pöörad vändast — ja käes ongi õige otsustus. E. Hiire värsse lugedes võib tekkida kujutlus

isevärki luuletamismasinast, mis teatavast piiratud sõnade ja fraaside valikust aitab moodustada igasuguseid deklaratiivseid kombinatsioone ja variatsioone, üks segasem ja sisutum teisest.

Taolist masinatööd teatavasti harrastati laialdaselt kodanliku aja luules ja mitmesugused laialivalguvad sõnaühendid aitasid objektiivselt võttes kaasa lihtsa inimese mõtlemise ähmastamisele. Sellise sõnalise alkeemia kammitsas oli väga tugevasti ka E. Hiir, eriti kolmekümnendatel aastatel, kui temast kujunes «tööeestluse» teoreetik ja praktik luules. Kõnesoleval ajal läkski käibele kogu see hõikumine ja hüüdmine, tarm, pinge, ind, ihk ja vägi. Luuletaja ilmsesti oli küll tollal ise täiesti siiralt arvamisel, et ta nii teenib progressi — laulis ta ju tööst, töötavast inimesest, oli varem kõnelnud võitlusestki töörahva õiguste eest. Kuid vastu autori tahtmist kujunes kogu see «tööeestlus» oma positiivsuse ja optimismiga tolleaegsetes tingimustes naiivseks üleskutseks töötada rõõmsalt ja innukalt kehtiva korra kasuks. Püüdes parimate kavatsustega ausse tõsta tööd, ei suutnud luuletaja mitte alati näha, et töö klassiühiskonnas on mitte üksnes inimest õilistav uute väärtuste loomine, vaid samaaegselt ka inimese rõhumise ja orjastamise vahend. Nii jõuame sõnalise ebaselguse juuri välja rebides omaaegsete mõttekäikude ja seisukohtade ebaselguseni. — E. Hiirel on ilmselt vaja nõukogude kirjanikuna eriti suurt ja süvenenud tööd sõna juures, et lõplikult vabaneda kõigest iganenust oma luulekeeles ja jõuda meie tegelikkuse eluliselt veenva poeetilise kajastamiseni.

«Lõputult käib mingisugune vanaeidelik rumal sõnade keerutamine, ärritades lugejat hulluseni, vastikustundeni inimeste vastu, kes ikka veel ei saa aru või ei taha aru saada, kui suur peab olema kirjaniku osa meie maal, kui vajalik on aus, range suhtumine töösse sõnaga ja sõna kallal,» kirjutas Gorki avalikus kirjas Serafimovitšile. «On tarvis halastamatut võitlust kirjanduse puhastamiseks sõnalisest rämpsust, võitlust meie keele lihtsuse ja selguse eest, ausa tehnika eest, milleta pole võimalik täpne ideoloogia.»

Sõna on paljutähenduslik, kuna iga nähtus on mitmekülgne ja kujutab erinevate omaduste kompleksi, kuna igal nähtusel on rida erinevaid funktsioone. Sõnal on oma primaarne ja rida sekundaarseid tähendusi, terve hulk erinevaid mõttelisi varjundeid, mille tõttu on võimalik sõna kasutamine mitte ainult tema otseses ja vahetus,vaid sageli ka ülekantud tähenduses. See annab luuletajale suuri võimalusi oma keeleliste väljendusvahendite rikastamiseks, avab poeetiliste kujundite kogu mitmekülgse ja ammendamatu süsteemi.

Töö poeetilise kujundiga on luuletaja kunstimeisterlikkuse oluliseks osaks. Kujundid teevad keele väljendusrikkaks, on erakordselt tähtsaks vahendiks elunähtuste mõtestamisel ja neile hinnangu andmisel. Mida laiem on poeedi teadmiste, kujutluste ja eluliste kogemuste ring, seda suuremat tähenduste hulka võib ta kasutada, seda täpsemalt ja mitmekülgsemalt kujutada teatavat nähtust. Sellega seletubki keele erakordselt hoolikas ja igakülgne uurimine suurte sõnameistrite poolt.

Kujund peab olema tõepoolest k u j u k a s, vastasel juhul kaotab ta oma mõtte. Mõnikord kohtad aga ka niisugust väliselt siledat keelelist ja mõttelist viperust, mis algul tundub isegi uudsena ja leidlikuna, ja alles sõna-sõnalisel analüüsimisel valgub kogu kujund laiali, muutub sisutuks ja mõttetuks.

Kujundeid ei tule iga hinna eest taga ajada, ilmtingimata ja igal juhul välja higistada. Vaevalt küll saab õigeks pidada arvamust, et ainuüksi poeetilised kujundid määravad luulekeele kunstilisuse, väljendusrikkuse ja mõjuvuse. Ainult vajaduse korral, õigel kohal, õiges kontekstis, igal üksikjuhtumil kunstiliselt kaalutuna ja motiveerituna annavad troobid soovitud tulemuse, — pingutatud, kunstlik ja ebakohane kujund mõjub aga vastupidiselt. Sellepärast saavutab luuletaja otseses tähenduses kasutatud sõnadega sageli suuremat mõju kui mingisuguse meeleheitliku troopide kuhjamisega.

Pingutatud, ebaselgete ja kujundilise konkreetsuse asemel sageli mõtet tarbetu sõnaballastiga ähmasta-

vate troopide külluse all kannatab tunduvalt F. Kotta luule. Siin kuhjub kujund kujundi otsa, moodustades kohati otse läbitungimatuid rägastikke. On vaja tõsist pingutust, et mõtet lahti muukida. See vaevab ja ängistab lugejat, ta väsib puurimast ja mõistatamast ning paneb raamatu käest. Lugeja «... ei andesta sulle praaki, / sõnakangaid, kus mõte lõtv», rõhutab F. Kotta oma luuletuses «Sõna». Õige küll, kuid luuletusi, milles mõte on väänatud umbsõlme, ta lihtsalt ei loe. «Pole olemas midagi niisugust, mida ei saaks mahutada lihtsatesse, selgetesse sõnadesse» (Gorki).

F. Kotta harrastab sõnalise joonistuse otsitud keerukust, poeetilist ilukõnet, omapärasust ja efektsust, tal on tung ja tarve mitte otseselt rääkida, vaid ikka kuidagi kaude: «Ning unistused, mille julge retk / sai inseneri loova mõtte sisuks, / kõrgahjudena elustas Kuznetsk», «... seal sirbi ja vasara läike / viib määrama tegude käike / töö võitlusse iga su päev», «stahhaanovliku mõtte hool / sütt kaevab, künnab, terast lõikab» jne. Ta ei ütle mitte lihtsalt «lapsed», vaid «inimeste aiged» ja mitte «rukkioras», vaid «rukkilapsed» ...

Loeme näiteks poeemi «Kindlal sammul»: «Süleluste kuumas *meres* / vennalike käte *mets*», «... hüüdeleeki / tõstab transparendi siid», «... leegitseva eluväena / tuikab hinges leinahärm», «Nagu raske haamri raks, vanu *norme lõhub plaan*», tehas treib välja *osi kommunismi plaanist* jne. Selge mõte — võimsat tehnikat ei saa rakendada üksiktalude põllulappidel, on poeemis sõnastatud nii:

Kahju vaid,
et *piiri paelal*
murekivi ripub kaelas:
avarusi nõuab *hiid.*

Teisal taotleb F. Kotta äärmist sõnalist tihedust, kondenseeritust (mis iseendast on vajalik ja kiiduväärne), kuid ohverdab sellele sageli mõtte selguse. Nii märgib luuletaja kommunistide, bolševike kohta:

Nende jõud on
stalinliku
sõprusliidu töö ja tääk,

ilmselt tahtes sellega öelda, et bolševike jõud on nende sidemes rahvaga, sõprusega liidetud rahvaste vabas töös ja murdmatus kaitsevõimes, — kuid tegelikult võib siit välja lugeda hoopis midagi muud.

Poeetiline kujund on omamoodi kaheteraline mõõk. Õnnestunud kujund võib ainsas värsireas anda suurepärase, laia ja ilmeka üldistuse. Seevastu sisuliselt ekslik kujund võib viia kujuteldamatu valedepuntrani, nii et kui luuletaja oleks tahtnud kõiki selles peituvaid väärarvamuste võimalusi väljendada otseses kõnes, oleks ta pidanud täis kirjutama terve lehekülje. Taoline võrdlus

Nagu *veerev lumekera*
hakkab kasvama partei —

on halb, sisuliselt ekslik, see rõhutab stiihilisust, samastab partei mingi laviiniga ja viib mõtte edasiarendamisel ilmsete absurdsusteni.

Näib, et F. Kottal värsi uudsuse ja kujukuse taotlus muutub paiguti eesmärgiks omaette, ilma et see teeniks mõtte võimalikult konkreetse, selge ja lööva edasiandmise ülesannet, mida nõudis Majakovski.

Üht eesmärki sulel
on taotleda vaja —
et täpsem
ja tabavam oleks.

(«Kirjanikud oleme meie»)

Sama puudust näeme ka rea teiste luuletajate juures, kes nagu tahtlikult püüaksid vältida lihtsat ning selget keelt ja puhuvad sõnalist seebimulli, mis esimesel pilgul võib näida isegi ilusana, kuid sealsamas lõhkeb, jättes järele tilga sogast vett. Leiame neid näiteks E. Hiirel («. . . loova tahte võim, / tasandab mis viimsed raskusvallid, / et võiks tõusta õnne külluspõim!»). M. Kesamaa räägib, et «Lained kui *ratsud sõidavad* / jõgede vahuseil rinnul». Ta ei ütle, et juunipööre andis rahvale tagasi isamaa, vaid — *«võttis rahvalt isamaatuse»* (!), ei ütle: raudteel sõitis relvarong, vaid «Teel oli relvade *raskus*». Üsnagi raskestiusutav on ka teade, et *«kõuemürin kattis päikse»*.

Taolisi näiteid võib arvukalt leida samuti A. Kaalult.

Luuletuses «Me teadsime», kommenteerides Hitleri kelkimist fašistide peatsest paraadist Moskvas, märgib Kaal:

> Me teadsime,
> see *fraas*
> on *õis-ersats*, mis eal ei kanna *marju*.

Fašistide kallaletungi julma reaalsuse puhul on vähe kõnelda mingist «fraasist», ja kuidas saab Hitleri ähvardus olla õis-ersats, s. t. vist paberlill — milleks selline «poeetiline» võrdlus? Ja mida peaks lugeja siin mõistma marjade all? *«... kasvavad protestimõõgad»*, loeme luuletusest «Käed eemale Koreast!» Luuletuses «Tammikul» kirjutab A. Kaal:

> Kombain nagu *küürakas hiigellind*
> ümber viljavoo tiire *veab*.

Ei saa aru, milleks on vaja kõigile tuntud põllutöömasinat võrrelda vigase linnuga, — piltlikumaks see asja küll ei tee, aga annab mingi naturalistliku, halvustava kõrvalmaigu. Teisal veeretab end päike välja pilve mustist voogudest kui «kuldse *käia*» («Noored»). Luuletuses «Donbassi pealinnas» on autor ilmselt tahtnud alla kriipsutada uudsuse momenti:

> Kihavail kõnniteil teistele ruumi tehes
> käid nagu *uudismaa vagudel*.

Lugeja esimene mõte on aga: kas tõesti Stalinos on nii halvasti sillutatud tänavad?

Mõnel puhul torkab silma, et luules kiputakse kuhjama tarbetuid, naiivseid, primitiivseid epiteete. Need ei konkretiseeri kujutlust ega süvenda elamust, luuletus on nendega kaetud nagu vistrikkudega. Silmatorkav on see nooremate autorite, näiteks M. Kesamaa juures: ta peab vajalikuks rõhutada, et lumi on külm ja valge, suvi soe ja valge, kirjapaber aga õhuke ja valge, et treipink on raske, paadid tõrvatud jne. Kõik see on täiesti õige, kuid enesestmõistetav, seda toonitada pole vaja, nagu ka A. Rammo teatab meile täiesti üleliigselt, et naelad, mida tema «tarmukas ja usin» noormees uksepiita lööb, on rauast («Uue maja lävel»),

Kreenholmis teljed terasest («Kevadhommik») jne. Taoline epiteedikeste harrastus ilmneb eriti nende noorte ja väga «viljakate» autorite juures, kes paljudel juhtudel degradeerivad luule lihtsalt tühise ja ebaolulise informatsiooni andmiseks värsivormis.

Paremad pole luulekeeles ka igasugused lillelised, «luulelised» ja muidu ebakohased epiteedid, nagu näiteks F. Kottal *helisev* veene, *helisev* hämarus, *helisev* nisu jms. Hoopis veider on aga lugeda *mägistest kinkudest* (M. Kesamaa «Matkateedel») või *pardi*parvest, kes end *hane*ritta seab (A. Kaalu «Rannasoos»). Tundub, et veel pisut, ja olemegi vesipruulilikul stiilitasemel, kus «taevas oli taevakarva sinine kui paja põhi».

4

Värsi struktuuri määravad keele häälikuline ehitus ja iseloom, tema foneetiline süsteem ja süntaktilised iseärasused. Värss on eelkõige rütmiliselt organiseeritud kõne. Eesti keele erijooned — astmevaheldus, häälikute vältus, rõhk esimesel silbil jne. määravad ka meie luule värsiehituse teatavad erinevused. Et maksimaalselt ära kasutada kõiki keeles peituvaid võimalusi, peab luuletaja sügavalt uurima keelt ja selle iseärasusi. On vaja tundma õppida keele sisemisi seaduspärasusi ja neid arvestada, mitte aga suruda sõnades väljendatud mõtet värsimõõdu prokrustese-sängi. Lähtumine valmis vormiskeemist — see kutsub sageli esile käsitöölisliku suhtumise, puhtmõistusliku konstrueerimise, mis ei või anda elamuslikku luuleteost.

Lause peab ka luules vastama põhilistele süntaktilistele nõuetele, olema täpne, lünkadeta ja liiglihata. Keele rikkus ei seisne ainult tema sõnavaras, vaid ka grammatilises nõtkuses, süntaktiliste võimaluste rohkuses. Inversioon, s. t. ebatavaline sõnajärjestus lauses on teatavasti küll üks levinumaid «poeetilise süntaksi» võtteid, milleta vist päriselt läbi ei tulda (esineb see ju sageli rahvalauluski), kuid sellega liialdamine ei tule igal juhul asjale kasuks. Sõnastuse tahtlik muutmine kunstlikuks ja ebaloomulikuks ei saa kaasa aidata tunde ja mõtte haaravale väljendamisele.

L. Tolstoi rõhutas Puškini luulest rääkides: «Puškinil sa ei tunne värssi, vaatamata sellele, et tal on riim ja värsimõõt, tunned, et teisiti ei saa öelda.» Paraku, ühe või teise meie luuletaja mõningaid värsse lugedes tunned pahatihti, et nii on võimatu öelda. Keele väänamine rütmi ja riimi pärast, lauseehituse pea peale pööramine jne. on veel liigagi tavaline.

Näiteks niisugune stroof:

Kunagi sa elust soove
öös, mis leinas valudes,
mõlgutasid, õnneproove
leidsid tina valades.

(M. Kesamaa «Head uut aastat!»)

See on õige halb ja segane proosalause, mis on vägivaldselt murtud värsiridadeks. Taolist lauseehituslikku läbimõtlematust esineb kohati ka R. Parvel, näiteks luuletuses «Sõprade seas»:

Meid salamisi siia tõite,
kus kitsal sohval kõrvu reas,
teeklaasi taga madal tuba
tõest ausalt rääkida teid lubab.

Kogu mõte kipub siin pöörduma uperkuuti: madal tuba kitsal sohval teeklaasi taga kõrvu reas lubab rääkida . . .

J. Kaidla luuletusest «Traktorist» loeme:

Tüdrukud kolhoosikülast
lauldes mööda lähevad.
Künnimehel soojub süda,
kuid ei hoogu vähenda.

Kas tüdrukud on kolhoosikülast pärit, või ainult lähevad sealt mööda? Mis või kes ei vähenda hoogu, kas süda, traktor või kündja? Luuletuses «Tervitus maile» kirjutab J. Kaidla:

Teelt kadund varemete hiiglakuhi
ja uusi puiestikke õige mitu.

Puiestikud ei ole ju kadunud, vaid rajatud varemete asemele, — aga värsimõõt pole selle ütlemiseks jätnud ruumi.

Mõnikord puudub lauses igasugune keeleline ja mõtteline loogika, näiteks:

> Ma seisan siin laagri värava ees —
> vaja seks silmi vähemalt kaht
>
> (K. Korsen, «Valvur»).

Silmi muidugi pole vaja seismiseks, vaid vaatamiseks. Ja mis tähendab «vähemalt kaht» — normaalsel inimesel on ikka kaks silma. Samasugusest pentsikuseni ulatuvast keelelisest läbimõtlematusest kõneleb Korseni mõni muugi värss: «Bill *sihitult* elas, kuid *milleks* — *ei tea* . . .».

Halvasti mõjuvad mõttelisele selgusele ka vägivaldsed värsi-siirded, mis sageli esinevad M. Kesamaal («Ruumis on tõsine, karge / vaikus. Punane kalev / laual. Sellel on valge / õhuke kirjapaber»), mõnikord ka J. Smuulil («Rahvas leidis oma suure / tõe ja jäigi selle juurde»). Interpunktsioon peaks olema vastavuses värsimõõdu ja rütmiga, iga värss peaks võimalikult kujutama mõttelist tervikut. Halvad, ebakohased lausepoolitused koos läbimõtlematu või meelega «luuleliseks» tehtud sõnajärjestusega ei anna kunagi luuletusele midagi juurde, vaid jätavad lihtsalt lohakuse ja lõpetamatuse mulje.

Päris primitiivsetena tunduvad igasugused värsimõõdu ja rütmi pärast sisse toodud tarbetud täitesõnakesed, eesotsas kurikuulsa «ju»-ga. Niisugusel puhul on näha, et rütm pole orgaaniline, n. ö. iseenesest tulnud, vaid kuidagi peale surutud. Taolisi värsse nagu «*kuid* juunipäev me kätte *aga* andis» (Kesamaa) ei sooviks näha seinaleheski, kõnelemata siis luuletaja värsikogust.

Paljudes eespoolkäsitletud mõttelistes segasustes on süüdi kaugema põhjusena riimiorjus. Riim peaks alati loomulikult välja kasvama antud mõtte väljendamiseks vajalike ja kõige kohasemate sõnade alusel, ainult siis õigustab ta end, tuleb luuletusele kasuks, aitab viia mõtet lugeja teadvusse. Pingutatud, kunstlikult sisse tassitud, mittevastava sõna või väljendi kaudu saavutatud riimikõlks on alati ainult kahjuks.

Kui laulsid riimi pärast, —
said peksa riimi pärast,

ütles Juhan Liiv seda mõistes väga tabavalt.

*

Luulekeele probleem on väga mitmekülgne ja komplitseeritud. Käesolevas kirjutuses on püütud ainult ära märkida mõningaid kõige silmatorkavamaid puudusi selles osas. Võimalik, et siinses käsitluses on paljugi vaieldavat ja ühekülgset, kuid vaieldamatu on meie arvates see, et luulekeeles esineb veel rohkesti lohakust ja viimistlematust. Nendele halbadele tendentsidele ongi tahetud tähelepanu juhtida. Mitte keelelise ereduse vastu, mitte väljendusliku ilmekuse ja omapära vastu, mitte poeetilise kujundi väljatõrjumiseks ja mingi standardse «keskmise» luulekeele kehtestamiseks pole kirjutatud need read. Olgu seda veel üks üleliigne kord toonitatud.

Jooksev kriitika peaks suhtuma suurema nõudlikkusega luulevormi ja -keele spetsiifilistesse küsimustesse, et anda tõeliselt asjalikku ja konkreetset analüüsi ning sügavalt tungida iga luuletaja ande eripärasustesse. Omajagu vastutust luulekeele risustamise mitmesuguste nähtuste eest langeb ka luuletuskogude ja ajakirjade toimetajaile, kes ei ole olnud igakord küllalt nõudlikud ega ole küllalt töötanud eriti nooremate autorite abistamiseks.

Muidugi ei tähenda ülaltoodud halva luulekeele mitmesugused näited realt luuletajatelt, nagu poleks viimased oma toodangu paremikus andnud häid näiteid sügavast loovast tööst ja luulekeele tõelisest rikastamisest. Võttes kõne alla konkreetse puuduse, on artikli autor enesestmõistetavalt pidanud opereerima negatiivse näidismaterjaliga, ilma et tal sellejuures oleks mingit tahtmist heita halba varju kogu meie tänapäeva luulele, mis oma põhilises osas on andnud paljugi head ja hinnatavat. Võib-olla ei ole üksikutelt autoritelt toodud näited sattunud kõige paremas «proportsioonis» — mõne kohta on juttu liigagi palju, teised aga, kelle luule pole ka keeleliste puudusteta, on peaaegu või täiesti käsit-

lusest kõrvale jäänud. Ka see ei ole tulnud mingist sihilikkusest, vaid arusaadavast taotlusest näidata iseloomulikke puudusi kõige «eredamate» näidete varal ja vaadeldav materjal ise on tinginud niisugused proportsioonid.

Võitlus luulekeele risustamise vastu, keele lakkamatu ja sügav uurimine kõigis tema avaldusvormides, töö sõna kallal, väljendusvahendite pidev rikastamine, — need on erilise tähtsusega ülesanded, meie luule edasise tõusu vajalikud eeltingimused, millesse tuleb suhtuda täie tähelepanuga. Nõudlikkus keeleküsimuste suhtes on tingitud ennekõike meie nõukogude luule suurtest ideelis-kasvatuslikest ülesannetest, mida ei saa täita, valitsedes halvasti, pealiskaudselt keelelist materjali. Et haaravalt ja emotsionaalselt edasi anda sotsialistlikku sisu, on vaja väsimatult töötada vormiprobleemide lahendamiseks, kunstilise meisterlikkuse taseme pidevaks tõstmiseks.

1951

MART RAUA TEEST NÕUKOGUDE KIRJANDUSSE

Kirjanikud, kes alustasid oma loomingulist tegevust kodanlikus Eestis, ei jõudnud nõukogude kirjandusse, sotsialistliku realismi positsioonidele ühesugust teed mööda, kuigi nende areng toimus samades ühiskondlikes tingimustes. Juhan Madarik-Lauristin kui sotsialistliku realismi väljapaistvaim ettevalmistaja eesti kirjanduses võttis 1940. a. pöördelistest sündmustest osa revolutsioonilise liikumise ühe juhina ja kindlalt väljakujunenud vaadetega kirjaniku-kommunistina. Demokraatlikud kirjanikud Juhan Sütiste, August Jakobson, Jaan Kärner, Johannes Barbarus ja August Alle, ehkki nende varasem looming pole vaba küllaltki tunduvaist vastuoludest, leidsid tänu tihedale sidemele töötava rahvaga kohe nõukogude võimu taaskehtestamisel oma õige koha ideelise võitluse eesliinil ja kujunesid eesti nõukogude kirjanduse alusepanijaiks. Otsustaval momendil liitusid kõhklemata rahva revolutsioonilise võitlusega samuti kirjanikud Aadu Hint, Mart Raud, Johannes Semper, Rudolf Sirge, Erni Hiir, Enn Kippel jt., kelle eelnenud ideeline areng oli aga märksa raskem ja keerukam. Nende varasemas loomingus on mitmesuguste antirealistlike tendentside ja vaenulike ideoloogiliste suundade mõjud eriti ilmsed, arengutee ebajärjekindel, vastuolud mõnikord otse kisendavad. Ometi pakub nende kirjanike otsingute jälgimine palju õpetlikku, kusjuures meil on eriti vajalik välja selgitada neid juuri, mis sidusid nimetatud kirjanikke rahva-

hulkadega ja tõid neid nõukogude kirjandusse, vastupidiselt teadlikult kodanlust teenivatele literaatidele, kes lõpetasid või on lõpetamas oma kirjanduslikku karjääri kusagil lääne imperialismi tagahoovides.

Allpool on püütud tõmmata mõningaid äärjooni Mart Raua arengutee näitamiseks ja tema varasema loomingu iseloomustamiseks. On ju eriti seoses kirjanduse ajaloo õpikuga korduvalt üles tõstetud seesuguste käsitluste vajalikkus, veel enam on aga kodanliku vabariigi perioodi kirjanduse juures vaja eeltöid teha perspektiivis oleva suure kirjandusajaloo jaoks.

Oma kirjanduslikku tegevust alustas M. Raud varakult, juba esimestel gümnaasiumi-aastatel. Luulehuvi oli äratanud koduvalla kooliõpetaja, kes ka ise kirjutas värsse, võib-olla veel enamgi aga naabrusest pärineva J. Barbaruse eeskuju. 1920. a. pääsesid nooruki katsetused ajalehes trükituna esmakordselt avalikkuse ette. Ja 1923. a. lahkus Raud Viljandi maakonnagümnaasiumi eelviimasest klassist julge otsusega hakata kutseliseks kirjanikuks; järgmisel aastal ilmus tema esimene värsikogu «Kangastused».

Alates juba pealkirjast kõneleb see kogu küllalt selgesti nendest mõjudest ja eeskujudest, mis suunasid värske luuletaja loomingulise tee algust. Vapralt sammub ta tollal tooniandvate autorite kannul, teeb truult kaasa moesolevad keelelis-vormilised iseäratsused ja jälgib ka tolle luule mõtteid ning meeleolusid. Raud tuli kirjandusse romantilise unielu ja enesessesulgumise laulikuna: siin on «harrast oleskelu enesega» «kujutluste helelämmen kuman», veidraid mõtisklusi-nägemusi ja sihituid meeleolutsemisi, milles enamasti ikka domineerib nukrus, norg, melanhoolia. Selle rõhutamiseks on appi võetud ööpimedus, sünged tuulehuilged, kalmistu, kõneldakse sageli valust, üksindusest ja surmast. Kuid kõik see jätab lugeja enamasti üsna ükskõikseks, sest nendes luuletustes ei ole kuigivõrd tunda elavat isikupärast tuuma. Kõik need mõtted ja võttedki on meile juba mujalt tuntud. Muidugi — too oli kogu rahva elus ränk aeg, samuti võis eluraskustega rinnutsi kokku läinud noorel kirjamehel olla küllalt muret ja vaeva, kuid selles luules näib ometi ülekaalus olevat

20-aastase poeedi poseerimine oma «vahedate valude» ja «kalkide kannatustega». Jääb mulje, et tegemist on rohkem kirjandusliku moega kui spontaanselt esilemurdva eneseavaldusega. Maailm ja ühiskond tundub olevat kusagil kaugel-kaugel, ja kui vahel kerkibki mõni üldisem küsimus «elu palge» üle («Armulik laul») või vilksatab protestinoodike «pekise rahva» vastu, hingelise ja moraalse madaluse vastu («Painaja»), siis hälbib seegi sihitu eleegia kaosesse. Ja edasi keerutab luuletaja jälle tujutult oma «tujutuulikut» (sellist iseloomulikku pealkirja kannabki üks tsükkel), pingutab nagu meelega õudu ja ahastust. Ka suhteliselt küllaltki oskuslik värsivormi kasutamine ei suuda anda nendele luuletustele meie silmis suuremat kaalu. Oma valikkogusse (1948) pole luuletaja siit võtnud midagi peale kahe nukra looduspildikese («Sügisnukrus», «Veereng»), milles võib ehk tunda teatavat lähedust Juhan Liivile.

Täiesti ühepäeva-liblikana on aasta hiljem (1925) lendu lastud väike kogu «Äitsmik», milles leiame ühe armuloo põgusaid kajastusi, pealiskaudseid nii sisult kui vormilt. Midagi kordumatut, elamustpakkuvat nendes salmikutes ei ole, enamasti jäävad nad ähmaseiks ja üldse arusaamatuiks; formalistlikud vigurdused on esiletükkivamadki kui esikkogus.

M. Raua kolmas värsiraamat «Rusemed» (1927) sisaldab kolm pikemat poeemideks nimetatud luuleteost. Kujude valikus võiks tunduda luuletaja lähenemist sotsiaalseile küsimustele: siin on ilmselt vaesusest ja viletsusest kuritegevusele sattunud inimesed, kelle saatust kõrvutatakse kodutu koera omaga («Rahuöö ulutumad»), raskest elust vaevatud sulane («Rusemed») ja oma elupäevi mahajäetuses ning üksinduses lõpetav saunaätt («Selge õhtu»). Aga need on «tüübid» nimelt tolles mõttes, nagu see mõiste oli kasutusel kodanlikus kirjanduses: veidrad, erandlikud, kummalised inimkujud. Ja viis, kuidas seda ainestikku käsitletakse, muudab need tööd paraku tühjadeks ja elukaugeteks. — Hobusevaras kägistab jõuluööl oma noore kaaslase, kirikuvaremeis oletatavat varanduse peidupaika süda-ööl lahti raiudes leiab sulane ainult roostetanud ahelates luitunud inimluud. Mitte niivõrd kaasatundmine

eluraskustes allajäänute vastu, mitte sotsiaalne, vaid puhtal kujul estetistlik huvi domineerib: luuletajat paelubki eeskätt just olukordade võigas grotesksus, ta püüab äratada tähelepanu ebatavalisega. Ja sellepärast on see pinnatu, sihitu ning otstarbetu luule, kujutlus kujutluse pärast. Sellele vastav on ka vorm oma keeleliste ja kujundlike iseäratsustega, imelike sõnade ja vormidega, üpris kentsakate võrdluste ja metafooridega.

Nagu varasema perioodi luule, nii ka M. Raua tolleaegsed proosateosed kõnelevad rohkem otsingute eksikäikudest kui saavutustest.

1925. a. käis läbi «Päevalehe» 62 numbri joonealuse Raua esimene ulatuslikum töö «Uued inimesed». Teadagi pidi selle sisu ja tendents kodanluse tooniandvale ajalehele suupärane olema ja kodanliku maareformi kiidulaulu see endast kujutabki, kusjuures jutule vürtsiks sisse on põimitud ühe linnast tulnud asunikuintelligendi ja koolitatud talutütre armulugu. «Uued inimesed» on nn. asunikuromaan Albert Kivika laadis, mille puhul «sotsiaalne tellimus» on niivõrd ilmne ja töö oma algelisuse tõttu seevõrra ebatõepärane, et pole põhjust sellel pikemalt peatuda.

Märksa laiemat tähelepanu äratas Raua järgmine teos «Videvikust varavalgeni» (1927), mis sai auhinna «Looduse» romaanivõistlusel. Kaunis iseäralik nii sisult kui ülesehituselt on see romaaniks nimetatud jutustus: 170 leheküljel kõneldakse taluneiu Helmi elamustest ühel pulmade-eelsel suveööl, tema sisemisest tõrksusest ja hirmust saabuva elumuutuse ees. Helmi on ergahingeline, hell ja nõrk, kõigele kurvastavale vastuvõtlik passiivne natuur. Ei ole jõudu, usku enesesse, tahtetugevust — on vaid eluarg kujutlustes elamine, igavesed kahtlused, mannetustunne, omaette nukrutsemine. Ümbrus kogu oma laadiga rusub ja ängistab Helmit, kogu ta senise elu on ikka määranud teised ja ikka nii, nagu ta ise poleks tahtnud.

Kontrastiks Helmi nukraile meelisklustele on nii tema peigmehe Jorsi, pillimehe ja külakangelase vitaalne kuju kui ka äti ja võõrasema kõneluste-tegutsuste jäme ning jõhker eluproosa. Sellele vastandamisele ongi teos üles ehitatud, kusjuures autori sümpaa-

tia täielikult kuulub Helmile, kelle tundevarjundite protokolliliselt täpset, detailideni põhjalikku registreerimist ta taotleb. Aga ometi jääb Helmi nende teiste, eluliselt ilmekate kujude kõrval oma keskkonnas väheusutavaks, tema lõputud meeleolutsemised sobiksid pigem mingile lõhestatud hingega haritlaspreilile. Ja ta surm on sama hämune kui ta elu: kuidagi poolkogemata ja päris usutamatul viisil Helmi poob enese, nii et vaatamata kogu traagikale kõlab siin justnagu isegi pisut anekdootlikkust.

Konflikt on niisiis eeskätt sisemine, psühholoogiline. Ja nagu on vastandlikud need kaks poolust, nii erinevad ka kunstilised vahendid, mida on kasutatud nende iseloomustamiseks: ühelt poolt hästitabatud küla kõne, kombed ning tavad kogu oma vulgaarsusega, ja teiselt poolt psühhoanalüütiline pisinokitsemine kui eesmärk omaette. Sellejuures on teose kogu laadis ja stiilis tunda ilmset ja rõhutatud «põhjamaisust», soomepärasust, — Sillanpää, Lehtose jt. järeleaimamist; paiguti läheb lahti lausa soome keel eesti sõnadega. Teataval määral oli jutustus küll noore kirjaniku võimete tõendiks, ilmutas tema oskust inimpsüühika keerukatesse avaldustesse tungida ja neid kujutada. Kuid kaugele jääb see hingeliste elamuste kitsa maailmakesega piiratud teos veel laiema tähendusega elulistest probleemidest ja selletõttu ei ole tal kuigi palju ütelda tänapäeva lugejale.

Mahuka romaaniga «Tuulte teedel» (1928) leidis Raud (sedapuhku Villem Sarapiku pseudonüümi all) jälle esiletõstmist «Looduse» romaanivõistlusel. See on nn. «maaorientatsiooniga» teos — kauget kolkaküla ja -talu kujutades püüab autor siin ilmselt näidata «lihtsat ja looduslähedast» elu. Olustikuliselt tundub see Vargamäe variandina, kujutuselt aga on naturalistlik elukoopia, hallilt ja üksluiselt veniv objektivistlik taluelu kroonika, kiretu protokoll. Ja nagu kogu elu, nii ka revolutsioonisündmusi ja klassisõda näeb autor kodanliku käsitluse valguses.

Mõne aasta jooksul jäi M. Raud nüüd kirjanduslikust elust täiesti kõrvale, ja alles 1930-ndate aastate keskel ilmub temalt üksteise järel jälle rida teoseid, mida võib

käsitleda teise perioodina kirjaniku loomingus. Seda iseloomustab põhiliselt lähenemine tegelikkusele ja realismile, mistõttu mõned tema teosed pälvivad tõsist tähelepanu, — ja seda mitte üksnes autori loomingulise biograafia seisukohast.

Oluline kirjaniku elukäsituses toimunud arengu kajastusena on luuletuskogu «Kauge ring», milles leidub värsse aastaist 1930—1935. Iseloomulik kahestumine ilmneb siingi: ühel pool eluvõõras romantikuneleja, teisel aktiivne ja kriitiliselt mõtlev isiksus, kusjuures viimane saab ikka enam ülekaalu. Värsikogu nimetus ja selle sisu ideeline areng kriipsutavad alla kauge eksirännakute ringi läbitegemist, kindlama ja püsivama pidepunkti otsimist.

Kogu algab romantilis-viirastuslike nägemustega, mille iseloomustamiseks küllap kõige tabavamad on ballaadi «Verevaras» lõpuvärsid: «... kõike näen kui vaataks sõge / oma haiget und». Kuid ikka tugevamini hakkab kõlama sisemine rahulolematus, ja aeg-ajalt

> ... ulmi lõikavad su virgund lauged,
> pilk selguv lahutab kui kuivast vee
> eel maisest mandrist unerannad kauged...
>
> («Kauge ring I»)

Reas maaelu- ja tööluuletustes tõuseb esile see Raua poeesia eluterve, väärtuslik pool, mis on vastandlik esimese tsükli haiglasele unerandade luulele. Siin tunneme tugevaid elulisi, realistlikke algeid, lihtsalt ja veenvalt on väljendatud töö ja tegevuse elustavat jõudu, näiteks luuletuses «Künnil»:

> Nii hoides atra tunnet aiman ammust,
> et erkun igast siia sõtkut sammust
> kui enda juuri muldaksin ses vaos.

Luuletus «Sügisesel teel» kõneleb otsingute, selguse, eesmärgi vajadusest, sisemise tasakaalu taotlusest. Juba näeme suurte üldtähtsate poliitiliste küsimuste sissemurdmist Raua luulesse, tunneme ähvardava sõjaohu painet («Murdund õhtu»). Rahutuse ning otsimise tunnistab luuletaja oma kogu lõpuvärssides kõige ülemaks — ja «Kauget ringi» võib tõepoolest pidada nagu

sillaks varasema perioodi eksirännakutelt järgneva tugeva realistliku põhikoega proosaloomingu juurde.

Tõsi küll, sama kogu mõningate luuletustega sattus Raud enese teadmata A. Orase poolt tendentslikult koostatud «Arbujate» antoloogiasse (mingit väljakujunenud kirjanduslikku r ü h m i t u s t tegelikult ei olnudki olemas), kuid hästi ta sinna enam ei sobinud. Ka J. Sütiste, andes hiljem «arbujatele» hävitava kriitika artiklis «Meie uusromantika pärapoeesia», näitab Raua puhul märksa erinevat suhtumist ja rõhutab, et viimane on «kõige maakamaralähedasem».

Ei saa jääda märkamata, et nimelt 30-ndate aastate keskel, mil eesti kodanlus oli asunud otsese fašistliku diktatuuri teele ja «kultuurkapitali», «raamatufondi» ning preemiate kaudu püüdis täielikult oma mõju alla haarata ka kirjandust — nimelt sellel ajal tuleb Raua loomingus esile kriitiline toon, mida seal varem õieti ei olnud. Selsamal ajal, kui kroonu rahadega väetatud pinnalt tõusid Mälgu, Visnapuu, Hindrey, Kivika, Gailiti jt. vesivõsulised tellimusteosed, on täiesti ilmne, et Raud suundub teisele poole, hakkab liikuma vastu voolu; ta läheneb demokraatlikule, realistlikule kirjandusele, mille tuumikuks olid A. H. Tammsaare, O. Luts, M. Metsanurk, J. Kärner, A. Jakobson, J. Sütiste, J. Barbarus, A. Alle. See ei ole juhus: nimelt demokraatlike kirjanike mõju aitas Raual jõuda kriitilise realismi positsioonidele. Raud ei suuda küll anda ajajärgu sotsiaalse elu laiahaardelisi kujutusi, ta piirdub kodanliku ühiskonna teatavate üksiknähtustega, kuid ka nende kaudu näeme olulisi ja iseloomulikke jooni tolle ühiskonna palgest.

Seda arengujoont, mida võisime tähele panna värsikogus «Kauge ring», näitavad täiesti ilmselt ka Raua tolleaegsed novellid (ilmusid kogus «Õhtused kajad»). Esimestes novellides, mis on kirjutatud 30-ndate aastate algul, domineerib veel erandlik anekdootlikkus ja isegi mandumisromantika (näiteks «Põrgusõit»: vana päti surm jõuluõhtul vangla-haiglas teiste samataoliste surijate hulgas). Hoopis erinev on aga 1935. a. ilmunud «Kõlgastes», millel on oma eluline ja üldistav sisu. Jutu kangelaseks on «ideaalne sulane», kaunikesti koht-

lane tööori Peeda, kes lepib kehva kehakatte ja mõne krooni laadarahaga, — kuid tööd murrab otse hullupööra. Kogu ta virkusevaimustus, hoog ja õhin on sihitud sellele, et ära teenida peremehe rahulolu ja kiitus. Seejuures armastab Peeda kangesti teisi kamandada, ise kuidagi peremehetaoline olla. Kirjanik piitsutab seda nähtust teravalt ja sarkastiliselt, mõistab hukka taolist juhmi orjaagarust. Meenutades romaane «Uued inimesed» ja «Tuulte teedel» saab autori areng eriti ilmseks.

Jutustuses «Õhtused kajad» tõuseb jälle esile Raua tolleaegsele loomingule iseloomulik teema — unistuse ja tegelikkuse vastuolu ning lepitamatus. Kord aastate eest käsitles kirjanik seda ühest küljest, kujutades kaasatundmisega Helmi elujõuetut unielu; nüüd on ta oma jutustuse kangelaseks võtnud hoopis teistlaadi kuju — mõlema jalaga kindlalt maapinnal seisva Jorsi. Ja juba selleski väljendub teatav nihkumine autori elukäsituses.

On möödunud rida aastaid, Jorss on tublisti taltunud, tal on rahulik kodu, naine ja laps — aga ka endine kärsik pillimees ja seikleja pole tas veel surnud. Sangle noor klaverikunstnikust peretütar lõi mehe kujutluse välja juba sissetallatud argielu roobastest, unistus on piinavalt kaunis ja ahvatlev — kuid paraku ainult seebimull. Ei saa elada, tõmbamata kindlat piiri «une ja päeva vahele», on vaja selgust. Kunstnikupreilil on oma tee, pottsepp Jorsil oma. Jutu puänt on küllaltki tabav: siseheitluse preili pärast lõpetab Jorss potivabriku asutamise mõttega. Unistuse seebimull puruneb iseenesest, elu reaalsus murrab esile — ja selles nagu leitaks ka rahu ja tasakaal. Ent ometi on see loobumus, paratamatusele allajäämine ja millegi puruksrebimine — seda näib sümboliseerivatki katkeva viiulikeele heli üsna lõpus. Unistused ja tegelikkus ei lase end kokku sobitada, saavutatud rahu ja tasakaal aga tundub näilikuna, ajutisena. Kirjanik ei suuda meid päriselt veenda, et kangelane on nüüd endas lõplikult lämmatanud oma sisemise rahutuse, et ta erk kujutlus suundub nüüdsest ainult potivabrikule. Oleks isegi kahju seda uskuda.

Peatusime siin mitte selleks, et jutustust «Õhtused kajad» tuleks kuidagi eriti esile tõsta, vaid sellepärast, et probleem ja selle lahendus on Rauale iseloomulik, ei piirdu ainult selle teosega. Kirjanik ei suutnud oma loomingus ületada seda unistuste-kujutluste ja tegelikkuse vastuolu — sest see ei olnud ainult puhtsubjektiivne tunnetus, vaid sügavamalt võttes tollele ajastule iseloomulik vastuolu. Algul valgustas Raud seda ühelt, pärast teiselt poolelt, kuid mõlematpidi oli kirjanik paratamatult ühekülgne, ja sellest ühekülgsusest ei ole päriselt vabad ka tema järgnevad teosed. Ometi pöördumine näoga elu poole oli oluliseks teguriks Raua ideelises arengus, tema kujunemisel realistlikuks kirjanikuks.

Laialdast tähelepanu äratas romaan «Kirves ja kuu» (1935), milles kirjanik käsitleb sedasama elulist vastuolu, kuid märksa laiahaardelisemalt ja kontrastsemalt. Siin on vastamisi asetatud jäme argipäevasus ja uduähmane romantika, üks aktiivselt ja sihipäraselt tegutsev, teine oma eluvõõrastes unistustes passiivselt suikuv. Kirves ja kuu — nende vahel ei ole sünteesi; on ainult kauged kontrastid, kõik vahepealne nagu puuduks täiesti.

Vana Taadermaa Tiit on läbini maine ja «lihalik», lihtlabane ja tahumatu maamees, ilma igasuguse vaimsuseta, oma vitaalsusega peaaegu animaalne. Tema poeg Vidrik, maalikunstnikust tuuletallaja, kes paljude aastate tagant isatallu satub, on aga nõdra ihu, haleda südame ja eluvõõra hingega unistajatüüp, kes elab õieti ainult oma kujutlustes. See on kunstnik-esteet, kelle kogu olekus ja maailmamõistmises on rõhutatud kodanliku kunsti ja üldse kogu kodanliku haritlaskonna pinnatust, kaugust elust ja lihtrahvast.

Need on kaks täiesti vastandlikku kuju. Nagu kunst on algselt sündinud tegelikkusest, nii ka Tiit ja Vidrik on isa ja poeg — kuid vahepeal on nad teineteisest täielikult lahku läinud, sisemiselt võhivõõraks muutunud. Uuel kokkusaamisel on nende vahel algusest peale ületamatu instinktiivne vaenulikkus: see pole ainult isa ja kunagi kodunt ärajoosnud poja, vaid «maamatsi» ja «linnahantsaka» vastastikune vimm ja halvakspanu,

üksteise mittemõistmine ja üksteise üle irvitamine. Korra Pariisiski ära käinud Vidrik, upsakas oma intellektuaalsusega, näeb kodukülas ainult arenematust ja rumalust — Tiit aga omakorda arvab, et poiss ei ole «päris selge peaga».

Tiitu pole kuidagi ilustatud — see on vana türann, torkiv, karune ja kiuslik vanamehekänd tüüpilise talupojaisekusega. Kuid Vidriku kõrval muutub ta meile peaaegu sümpaatseks. Teose jõud ja tabavus ongi selles, et Vidriku intelligendi-juttudes, ta olekus ja käitumises just kontrasteeritult maaelu lihtlabasusega paljastub kogu tema sisemine mõttetus ja tühjus; selles ümbruses, nende inimeste hulgas ja nendes situatsioonides muutuvad Vidriku kõnelused ja teod õelaks irooniaks, mis on sihitud kogu taolise haritlaste elukauge ja elujõuetu tõu pihta. Vana Tiiduga täiesti ühel nõul on autor seadnud Vidriku just kõige vastikumate tööde ja toimetuste juurde, laseb kiuslikult tulla tuult ja vihma, talutab teda, mitte ilma teatava kahjurõõmuta, läbi pori ja sopa. Oma mõtete ja pretensioonidega seisab Vidrik selles talle võõras maailmas kogu aja veidras valgustuses, siin on otse groteskini viidud situatsioone: loominguliste otsingute piinad — ja peldikuaugu kaevamine, *Chant hindou* kujutluste eetrimuusikas — ja põrsaste kohitsemise kisa... Elu oma jämeda maisusega solvab ning alandab udust «idealisti» igal sammul, ja just selletõttu, et ta kogu aeg sihib ülemaistesse kõrgustesse, komistab ta ikka jälle ninali mutta ja virtsalompidesse.

Vidrik kui tüüpiline kodanlik kunstnik peab end erandinimeseks, otsib oma «maalilisi tõdesid». Ta üritab liiga kõrgeid lende, liiga suurt ja «sügavat» filosoofiat, tahab elust, argipäevast, kaasajast kõrgelt üle olla; ta apelleerib igavikule ja arvab kaasaegsed olevat tema loomingu sügavuse mõistmiseks veel liiga nõmedad. Temas on midagi vesipruulilikult halenaljakat, ja vana Tiit nimetab teda põlglikult «kuutõbiseks vurleks», kes «vahib taevast ja ei näe elu».

Kirvest ja kuud maalides kavatsebki Vidrik väljendada oma maailmatajumist, kujutada igavese ja ajaliku, taeva ja maa, vaimu ja mateeria vastandlikkust. Kirves

ja kuu tema kujutluses sümboliseerivad kaht erinevat maailma, «mis mõnel vaatekohal võivad küll riivata üksteist, kuid siiski igavesti jäävad teine-teispoole lõpmatuse lahutust...» Ja ka romaanis kasvab see kujund tõepoolest sümboliks, suureks satiiriliseks üldistuseks.

Vidrik on pinnatu, juurtetu inimene, või nagu ütleb vana Tiit: temal on «ükskõik, kus need kaks puud kasvavad, kuhu ta oma magamismärsi võib rippuma siduda». Jabur ja mõttetu on ta elu ja samasugune on ka ta surm — rumalast peast, juhuslikult uppumine. Õigemini: kirjanik ise uputab ta ära, ja meil pole põrmugi kahju. Vana Tiit aga, see on «kirvemees» viimse kui jupini: isegi uppunud poega öösi jõest otsima minnes ei lase ta mööda juhust ühtlasi västraga mõnd purikat lüüa!

Muidugi on romaanis üht-teist seesugust äärmuslikku, mis ulatub ebatõepärasuse piirile, paneb lugeja usalduse proovile. Kuid autori üldine hoiak on õige, tema eitus tugev ja jõuline. Kuivõrd ta kasutab Tiitu ja kogu Taadermaa elu kontrastina ning eituse vahendina, oleme temaga nõus. Kus ta aga katsub kujutada vana Tiidu ja laokile lastud talu uut elluärkamist perenaiseks ihkava agara teenijapiiga Linda mõjul (kelle kuju jääb õigust ütelda mitmeti ebamääraseks), s. t. püüab anda «positiivset» ja optimistlikku joont, seal on paljugi võltsi ja ebaveenvat. Ent mitte viimane ei ole «Kirve ja kuu» juures määrav. Teose väärtuseks on selge ja terav seisukohavõtt valitseva kunstisuuna vastu, tolle «romantika» ja eluvõõruse vastu, kodanliku intelligentsi tühisuse näitamine kokkupuutes tegelikkusega. Ja olgugi lahendus ühekülgne selles mõttes, et domineerima nagu jääks ainult jäme kirve-mentaliteet, millele vihjasime juba eespool — kõigest hoolimata oli romaanil oma ilmumisel kirjanduslikus elus edasiviiv osa. Ei saa märkimata jätta ka teose tugevat jutustamisviisi omapära ja eredust.

(Romaani menu juhtis autorit sama aine kasutamisele ka näidendiks. Ehkki «Kirvest ja kuud» edukalt esitati nii teatreis kui ka seltsilavadel, tuleb ütelda, et näidend on romaanist tunduvalt nõrgem: satiir madal-

dub paiguti lihtsalt jandiks, idee ähmastub ja kaob mõnikord mikumärdilike vulgaarsuste varju).

Veel enamgi elevust kui «Kirves ja kuu» tekitas Raua järgmine romaan «Turg» (1937). Rohked kriitilised sõnavõtud, poleemilised väljaastumised ja mitmesuunalised tõlgendamiskatsed kõnelevad sellest, et kirjanik oli osatanud kodanliku kultuurielu väga valusaid probleeme. Nagu eelmises romaanis, nii ka siin on võetud otseselt vaatluse alla küsimused kunstnikukirjaniku positsioonist ühiskonnas, andest ja loomingu eesmärgist, ühiskonna mõjust kunstiloomingule. «Kirves ja kuu» paljastas kodanliku kunsti ja üldse vaimuelu üht külge — tühisust ja jõuetut elukaugust; «Turus» on rõhutatud eeskätt sõltuvust rahakotist, on näidatud kodanlikule kultuurile iseloomulikku vaimset prostitutsiooni.

Ado Murak, noormees Lõuna-Eestist, on üpris napi kooliharidusega naiivne aatleja ja «isamaalane». Ta armastas naabertalu koolitatud peretütart, kuid neiu eelistas temale kumera kõhuga pangaametnikku, kellel on kindel kuupalk ja oma maja — vaese maavillase noormehe südamesoojus ja vaimu luuleandeline lennukus pidid selle eest taganema. Aga läbielatud piinad tegid Ado Murakust luuletaja, kelle värsse trükiti provintsilinna ajalehes ja need leidsid omamoodi tunnustust. Nüüd on see algaja literaat sõitnud pealinna end täiendama ja harima, elu nägema — kaasas peale värsside veel neli rebasenahka, kaks lännikutäit võid, pool tegu leiba ja tapetud talleke. Ning suured unistused ja pretensioonid, lootused edule, kuulsusele ja — miks mitte! — jõukuselegi . . .

Ja otsekohe satub roheline kirjamees turule. Turg — see kasvab kogu tolle elu sümboliks, kõige keskuseks ja kõige sisuks: kogu elu on ostmine ja müümine, tingimine ja pakkumine, olgu ühel või teisel viisil. Vaevalt rongilt tulnud, ruttab Murak turule, välja pakkuma oma rebasenahku. Aga niisama rutakalt lähevad peagi käiku ka tema värsi- ja proosaread. Algajal on ootamatult menu pealinna ajalehtede juures, ta vihub kirjutada korraga mitme pseudonüümi all, joonealused aina «huugavad» Muraku käes. Nii läheb turule talent,

aga lõpuks ka tunded ja au — kõik, mis on inimeses väärtuslikku. Sest kõigega hangeldatakse, kõik on sehvtiobjektiks.

Murak tuleb linna talupoisilikult tahumatuna ja lihtsakoelisena: tal on vähe kultuuri, kuid sellel inimesel on annet ja püsivust, sihikindlust. Esiplaanil on lihtsameelne «idealist» oma elamuste siirusega, kellesse autor suhtub kergelt üleoleva huumoriga. Kuid samal ajal on see «praktiliselt taibukas» noormees, kes üsna aplalt ringi piilub reaalsete objektide järele — kriitikas on tabavalt märgitud, et siin kirve ja kuu kontrast on antud ühes isikus. Mida samm edasi, seda selgemini lööb välja Muraku väiklane edasipüüdmisiha ning madal karjerism, ja seda enam tuleb esile ka autori terav pilge ja lõikav iroonia. Murakus on mõnede heade joonte kõrval palju seesmist närusust, püüet ruttu ja väikese vaevaga sihile jõuda; ta on pärivoolu ujuja, osutub lõpuks vaimselt laisaks tõusikuks, kes muganeb kodanlikus heaolus. Kirjanduslik anne (kuivõrd tal seda oli) on Murakule ainult vahendiks, et teda hüljanud naise ees silma paista ja sellega oma haavatud enesearmastust poputada, samuti et kuulsaks ja jõukaks saada. Selleks vahetab ta oma talendi peenrahaks, asub sellega äritsema — ja enne kui tast õieti saigi tõelist kirjanikku, lakkas ta üldse kirjanik olemast. Turg oma moraaliga hävitas temas kõik head alged.

Ado Murak laskis enda ära osta — nii otseses kui kaudses mõttes. Otseses mõttes ostis tema ära daamide moeäri «Elve» omanik preili Elsa Veerik, ideaalne ja täiuslik turuinimene, ostis luuletaja ära oma kadunud «onu» Sengelmanni poolpiduse kasuka eest. Ja kaudselt ostis Muraku ära kodanlik turumaailm, tegi temast parasiidi: ta luule närbub, ta muutub tühjaks ja inertseks, hakkab reklaamvärsikeste sepitsejaks. Sündmustiku lõpul on ta hingeliselt küps vastu võtma 200-kroonise kuupalgaga reklaamimeistri kohta kaupmeeste ostuühingus A./S. «Hankija». Talle on küll veel jäänud mõtteke — nagu uppujale õlekõrs — oma suvilast koduse Läikjärve kaldal, kus kavatseb jälle luuletama hakata. Kuid kõigest eelnenust on ilmne, et luuletaja on temas juba igaveseks hingusele läinud. Ja

autor lõpetab loo Ado Murakust iseloomustava lausega: «Kõik kahtlused ja kärsitused lõtvusid tuimaks rahuks ning ta tundis, et tahab magada». Filister on valmis.

Tähelepandav on romaanis Raua kui prosaisti kunstimeisterlikkuse kasv, eriti teose keeles ja stiilis. Oma kompositsiooniliselt lahenduselt pole «Turg» aga mõningate puudusteta. Muraku «tähelend», kogu ta metamorfoos toimub forsseeritud tempos, eriti Eesti kitsaste olude kohta liiga kiiresti — kõigest mõne kuu jooksul. Autor nagu ruttab oma kavatsuse edasiandmisega, nii hea kui halva suunas areneb kõik liiga ladusalt, millest on tingitud teatav pinnalisuse mulje. Ka äratab Muraku kuju lugejas tihtipeale vastukäivaid tundeid, kirve ja kuu ühendus temas pole igakord saavutatud psühholoogilise vägivallata. Kuid nendest puudujääkidest hoolimata on «Turg» tolleaegses eesti kirjanduses esileulatuv romaan oma põhiideega: turg hävitab talendi, demoraliseerib ja laostab kunstnikuisiku, kui tal pole küllalt tugevat soomust kogu valitseva kodanliku elusüsteemi vastu. Muraku-taolisi ei olnud tollal üks ega kaks, sellepärast polegi eriti tähtis rõhutada, et Raual oma «kangelase» prototüübiks on otseselt olnud kodanluse teenistusse läinud kirjanik Juhan Jaik; taolisi pärivoolu ujujaid oli küllalt mitte ainult kultuurielus, vaid ka igal pool mujal, mistõttu romaanil ei puudu laiem, üldistav tähendus.

Ja ei tule väga imestada, kui leiame Ado Murakus ehk mõndagi ka kirjanikust endast — või kui mitte otse Mart Rauast, siis ometi tema teisikust Villem Sarapikust. Sest samal ajal kui Mart Raud avaldas oma eespoolkäsitletud teoseid, tegutses tasapisi edasi ka too pseudonüüm, kellelt ilmus kolmekümnendail aastail mõningaid külalavadele määratud vähenõudlikke näidendikesi, mille kohal lehvib kroonulik vaim. Viimase seesuguse «teose» kohta, mis tuli turule õige varsti pärast «Turgu», andis A. Hint tollal lõikavalt tabava iseloomustuse (see sobib ka eelmiste näidendite kohta): «Läbi ja läbi positiivne töö, mille näiteks Mart Raua «Turu» Ado Murak võiks julgesti riputada oma uusimate saavutuste, karakullkasukate varna».

Muidugi, «kirjanduslikku abitegu» (nagu seda nimetas Vilde) on vanas ühiskonnas leivapalukese pärast või mõnedel muudel põhjustel pidanud tegema paljud kirjanikud. Kuid Raua puhul on see kahestumine kuidagi eriti drastiline, sest ta teeb nimelt seda, mida teisal ise välja naerab ja hukka mõistab. Pealegi pole siin tegemist näiteks tühiste naljalookeste sepitsemisega, vaid ilmsete järeleandmistega kodanliku keskkonna mõjudele.

Ja ometi, sellest lõhestumisest ning vasturääkivusest hoolimata, on Raua loomingus 30-ndate aastate lõpul tunduvas ülekaalus realistlik element ja tema maailmavaates demokraatlikud jooned. Sellest kõnelevad romaanide kõrval ka mitmed luuletused aastaist 1939—1940.

M. Raua värssidesse leiavad tee ajastu suured ja rängad küsimused, siin väljendub puhkenud Teise maailmasõja painav õhkkond. Uinunud lapse voodi ääres mõtleb luuletaja nendest lastest, kelle kodud on juba muutunud hävingu tallermaaks, ta kuuleb öös nagu häirekellade löömist («Õhtu pojaga»).

> Kas kaua veel meid tallab ühishauda
> hull julmus elu laasides,
> kas kaua vaim veel kardab tuld ning rauda
> ja mõtted lämbuvad mürkgaasides?

Luuletuses «Koduteeline» (jaanuar 1940) teeb poeet lõpuarvet vanaga. Ta tunneb, et on üle saanud möödunu ähmast ja näeb selgesti uut päikesetõusu; jääb kõlama veendumus, et lõpp on «eksiteede tolmus» tallamisel, et ta leiab õige tee ja õige sihi. Veel rangem on otsus eilse üle ja veel kindlam tahe leida kohta elus luuletuses «Pojale», mis ilmus juba pärast 1940. a. suve murrangulisi sündmusi. Luuletaja tuleb nõukogude ühiskonda, raskelt mõttes läbi elades kõike seda, «mis elule on jäädud võlgu» või tehtud valesti, hukka mõistes isekust ja individualismi.

> Need on endapetja rasked kriisid,
> enda raiskaja ja reetja raev —
> soigumiseks sumbund õnneviisid
> unevalest ärkamise vaev.

See on inimese enda ahtus,
oma mina-ringi umbne ruum,
õnnelõõm kus muretuhaks jahtus,
koores kõdunema hakkas tuum.

Ülesaamine sellest kitsusest, astumine uude avarasse ellu, kogu maailma töötavate inimeste suurde võitlusrindesse, tuleviku teedele, kus on tehtud lõpp sotsiaalsele ebaõiglusele ja sõdadele ning valitseb vaba töö — niisugune on luuletuse paatos. Luuletus lõpeb mehiste ja karmide, oma sisult sügavalt optimistlike värssidega:

Suur on maailm. Väike üksik mure.
Nuuksugu, kes teisiti ei saa.
Murtud oksaraost veel mets ei sure —
kõrred koltuvad, kuid elab maa.

Poeet püüab sõnastada oma elamusi ajaloolise 21. juuni päevast («Pööripäev») — ja tundugu need värsid nüüd ka liig üldistena, oli see ometi selge seisukohavõtt uue poolel. Vaieldamatult väljapaistvaks saavutuseks on aga luuletus «Oktoober (1940)», mis kõneleb mitte väiksemast murrangust — nõukogude maareformist. Haaravalt väljendab luuletus kehviku elamusi, kellele nõukogulik uue õiguse jaotus murrab lahti senise kiratseva kitsuse piirid, päästab rõhuvast muredekoormast, avab uue elu.

Nüüd aga — näe, kuhu tagusid
maamõõtjad männise teiba!
Palju saab uusi vagusid,
laiemalt lõigata leiba.

Edasi avaldas M. Raud esimesel nõukogude aastal terve rea häid luuletusi, milles jõuliselt kõlab uus, nõukogulik elutunnetus, (näiteks «Uus kevad», «Hommik lennukiga» jt.). Suur ühiskondlik murrang kutsus esile järsu tõusu kirjaniku loomingus, viis selle uuele kvalitatiivsele astmele — see avaldub nii tema värsside sisus kui ka vormis. 1941. a. ilmus Raualt ka eesti nõukogude näitekirjanduse esikteos «Mõõk väravas», mis kujutab juunipööret ja sellele vahetult eelnenud aega poliitilise vangla olustiku kaudu. Näidendi

juures lähemalt peatumata olgu siiski märgitud, et tundub ilmselt vajalik olevat revideerida sellele seni osaks saanud suhtumist; teos väärib, et näitejuhid seda uuesti loeksid, ja mõninga autoripoolse korrigeerimise juures võiks ta anda ainet haaravaks lavastuseks.

Käesoleva kirjutuse eesmärgiks ei ole enam M. Raua hilisema loomingulise arengutee jälgimine. Nõukogude kirjanikuna tuntakse teda kirjandusehuviliste laiemates hulkades enesestmõistetavalt hoopis paremini, ja mitmegi autori poolt (A. Kaal, K. Kivi) on Raua nõukogulik looming üksikasjalisemat käsitlemist leidnud — ehk küll tunduva tendentsiga negatiivse rõhutamisele. Tõsi, Raua areng nõukogude kirjanikuna ei ole olnud alati sirgjooneline. Nii tegi ta Suure Isamaasõja aastail läbi väga tähelepandava kasvu, sõjajärgse Eesti küllaltki keerukais klassivõitluse tingimustes ei suutnud aga igakord leida õiget võitlusjoont. Raua loomingus oli mõningaid vääratusi, luuletajal tuli pidada võitlust mitmesuguste iganditega, pahatihti kaldus ta üldsõnalisse retoorikasse. Ometi on ta samal ajal andnud eesti nõukogude kirjandusele palju väärtuslikku ja näidanud pidevalt kasvamist. Raua temaatiliselt laiahaardelise luuleloomingu paremik kajastab elavalt Nõukogude Eesti tänapäeva, kusjuures tema paljudes värssides kõlab jõuliselt nõukogude rahvaste sõpruse idee. Viimasel ajal on kirjanik hakanud jälle esinema ka prosaistina ja temalt kui suurte kogemuste ja tugeva isikupäraga autorilt on põhjust selles osas oodata mõndagi head.

M. Raud on läbi käinud pika ja vastuolulise loomingulise tee. Tal on tulnud tallata ummikusseviivaid eksiradasid, kogeda õige tee otsimise vaevu ja sagedaste pettumuste kibedust, mis olid paratamatud niisuguse kirjaniku arengus, kes küll oli põhihoiakult demokraatlike vaadetega, kuid kellel puudus kindel maailmavaateline orientiir. Ometi suutis M. Raud kodanliku korra tingimustes luua niisugused tähelepanuväärsed teosed, nagu «Kirves ja kuu» ja «Turg», mis on huviga loetavad ka tänapäeval ja õigustaksid uuesti väljaandmist. Revolutsioonilistes sündmustes asus kirjanik otsusta-

valt rahva poolele, relvaga käes kaitses ta nõukogude võimu fašistlike anastajate vastu. M. Rauast kujunes kirjanik-kommunist, kaasaegse eesti nõukogude kirjanduse üks väljapaistvam esindaja, kelle värsid on tõlgete kaudu laialdaselt tuntud kogu Nõukogudemaal ja on leidnud tee teistessegi demokraatialeeri maadesse.

1955

AADU HINDI «TUULINE RAND»

Hea raamat rahva elust, tema püüdlustest ja ootustest, tema võitlusest oma õiguste eest minevikus on hindamatu väärtusega. Lugeja ees avaneb talle seni vähetuntud ajajärk ja keskkond, ta tutvub paljude lähedaste ja toredate inimestega, kelle juurde pöördud jälle meeleldi tagasi ja kellega sooviksid taas kohtuda uutes sündmustes ning olukordades. Oleme õppinud sügavamalt ja mitmekülgsemalt tundma oma rahvast, selle rasket ja karmi ajaloolist teed, rahva murdumatut jõudu. Nimelt niisuguse tundega jõuad Aadu Hindi «Tuulise ranna» lõpuleheküljeni.

A. Hint kuulub nende eesti nõukogude kirjanike hulka, kelle kirjandusliku tegevuse algus langes kodanlikku aega. Tundes tarvet väljendada oma rahulolematust kehtiva elukorra üle, ent omamata seejuures kindlat ja selget maailmavaatelist seisukohta, pöördus noor autor teda tollal kõige enam ängistanud elu armetuse ja viriluse välisnähtuste poole (füüsilised kannatused, moraalne laostumine jne.), ilma et ta oleks suutnud tungida nende viletsuste ja pahede ühiskondlike juurteni, ilma et oleks suutnud näidata kõige selle sügavamaid põhjusi, kodanliku ühiskonna pidalitõbe. Need raamatud on kirjutatud hea tahtega ja silmapaistva oskusega, kuid kindla ideelise tugipunktita kaldub kirjanik ühelt poolt müstitsismi, teiselt naturalismi. Me võime tajuda autori suurt tõsidust, võltsimatut ja ausat kaasatundmist kannatavale inimesele; ta käsitleb elunähtusi karmi tõeotsijana, näidates, kuidas võimutsev

ülekohus, elu toorus ja igasugused hädad muserdavad inimest. Kuid hoolimata kõigist püüetest ei suuda ta näidata teed parema poole, kehtiva ühiskondliku halastamatuse ja julmuse kaotamiseks.

Nõukogude kord tegi A. Hindist tõelise kirjaniku. Süvenemine marksistlik-leninlikku ühiskonnateadusse, nõukogude tegelikkus ja sotsialistliku realismi meetod andsid need orientiirid, mida järgides Hindist on saanud üks meie väljapaistvamaid sõnameistreid. Tema näidendid Tagaranna kaluritest, olukirjeldused vabariigi tublimatest töömeestest, sisukad ja huvitavad noorsooraamatud moodustavad kaaluka osa eesti nõukogude kirjanduses. Hindi hiljuti ilmunud romaan «Tuuline rand» väärib aga erilist esiletõstmist kui autori senise loomingu kõrgpunkt.

Oma kirjutuses J. Smuuli «Tormi Poja» üle tõstis Hint küsimuse, miks on eesti kirjandus andnud seni oma tähelepandavamad saavutused peamiselt maaelu kujutamisel; miks on meie meremeeste «Tõde ja õigus» ning rannarahva «Mahtra sõda» alles kirjutamata, kuigi Eesti on mereriik ja maa geograafilised iseärasused mõjutavad nii majandust, olustikku kui ka psüühikat, seega rahva kultuuri. Ühe põhjusena märgib Hint seda, et kapitalistlike vahekordade sissemurd ja klassideks kihistumine toimus meil põllumajanduses varem kui ranna- ja mereelus, kus vajalik kapitali-akumulatsioon suudeti saavutada suhteliselt hiljem, ainult erakordselt suurte pingutustega ja oma rahvusest meremeeste kõige halastamatuma ekspluateerimise arvel. Kuna ühiskondlike liikumiste keskpunktis seisis maakodanlus, siis sai maaelu teema domineerivaks ka kirjanduses.

Tõepoolest, rannarahva «Mahtra sõda» ning «Tõde ja õigus» olid seni kirjutamata. Selle asemel andis omal ajal rida kodanlikke kirjamehi saare- ja rannarahva elust ebatõepäraseid, moonutatud kujutusi, varjates kisendavaid sotsiaalseid vastuolusid inimese vastandamisega loodusjõudude stiihiale, otsides odavat eksootikat, pakkudes elulise kandepinnata tühiseid väljamõeldisi. Alles nõukogude kirjanduses, eriti Smuuli luules ning nüüd ulatuslikuma ajaloolise tagasivaatena

Hindi romaanis kerkib tolleaegne rannaelu ikka selgemalt meie ette kogu oma tõepärasuses.

Ilmunud raamat moodustab esimese osa autori poolt kavandatud mitmeköitelisest romaanist. See oma ulatuselt ja kontseptsioonilt suur teos haarab põhietappe meie rannarahva elust ja võitlusest, alates sajandi algusest, 1905. a. revolutsioonist, kuni kaasajani.

A. Hindil on sellise tähtteose kirjutamiseks kõik eeldused. Ta on kalur oma päritolult, hingelt ja huvidelt. Ta tunneb igakülgselt ranna- ja mereelu, on noorukina oma nahal maitsta saanud kõiki selle raskusi ja viletsusi, nappe rõõme ja igapäevast tapvat tööd. Hiljem nõukogude kalandusala keskuses töötades on ta võinud haarata kogu selle probleemide kompleksi kõige laiemas perspektiivis. Seda kogemuste ja teadmiste hulka on täiendanud hoolikas ajalooliste materjalide uurimine, süvenemine kujutatavasse ajastusse.

«Tuulises rannas» käsitleb autor ajavahemikku 1901. a. varakevadest 1905. a. lõpuni. See on esimese Vene revolutsiooni ettevalmistuse ja kõige teravamate võitluste ajajärk. Möödunud sajandi lõpul toimunud kiire tööstuse arenemisega ka Eesti linnades ning üha süveneva diferentseerumisprotsessiga külaühiskonnas kasvas tööstusproletariaat ja külakehvistu, kusjuures viimane moodustas rahvastiku enamuse. Maaühiskonna valitsev klass — balti aadel, oli oma valduste ja eesõigustega pinnuks silmas ka külakodanlusele, maata talurahvas aga pidi kandma kahekordset iket. Eestimaa kubermangus oli revolutsiooni eel 590 mõisniku valduses rohkem maad kui 31.000 talupojal, kusjuures talumaadest umbes poolt kasutasid pealegi rentnikud, kelle seisund päristalunikega võrreldes oli märksa kehvem.

Eriti vilets oli rahva olukord Saaremaa selles osas, millest räägib Hint oma «Tuulises rannas». Ei olnud siin leivaandjaks see maalapike, mille muld vähe erines rannakruusast ja mis ainult heal aastal võis viis seemet anda (paremalt maadelt oli mõis küla järkjärgult välja tõrjunud), ega kevadine ahvena- ja sügisene siiapüükki, vaid rohkem «välistöö» — mehed kirve ja saega suurel maal kas majade või laevade ehitustel, meremeestena kõigil maailmameredel, tüdrukud linnatöölis-

teks või teenijatena rikastes mulgi suurtaludes. Ja nendestki verise vaevaga teenitud kopikatest läks suur osa võõrasse kukrusse — küll rendina mõisale kiviklibuse «põllu» ja merevee eest, küll kiriku- ja vallamaksudeks. Oma raamatus on Hint andnud Kaugatoma kihelkonna, eelkõige aga Ruusna küla kaudu üksikasjadeni konkreetse, elava ja värvika pildi tolleaegsest rannarahva elust. Ta on suutnud elulise veenvuse ja ajaloolise tõepärasusega näidata neid põhjusi, mis viisid rõhutud rahva revolutsiooniliste väljaastumisteni.

Kangekaelsete ja enesekindlate Tihude suguvõsa, kust on pärit rida romaani keskseid tegelasi, on juba mitme põlve jooksul pidanud taluma parunite tagakiusamist. Vaarisa Reinuõue Rein on välja aetud oma esivanemate põliskodust, mille maad liideti mõisaga. Selle poeg Reedik mattis kogu oma rõõmutu elu Külasoo viletsasse rendikohta, õppis hoidma keelt hammaste taga ja alles surivoodil paiskab ta pastor Girgensohnile, paruni väimehele, näkku kogu oma mahasurutud kibeduse ning raevu. Ja Reediku poeg Matis, kes juba varasest noorusest peale on õppinud nägema mõisas ja kirikus rahva kõige õelamaid vaenlasi, kes on härraste poolt tuntud kui rahva ässitaja ja üleskihutaja, peab lõpuks maha jätma ka Külasoo rendikoha ning kolima Rõuna-Revala popsihütti. Selleks annab tõuget juba neljanda põlvkonna Tihu — noore Sandri kirjutus kohalike olude üle ajalehes «Uus Aeg». Nii on Reinuõue Tihude üks liin jõudnud külakehvistusse. Matise vend Priidu on aga läinud Tallinna vabrikutööliseks ja sinna on siirdunud hiljem Matise poeg Peetergi. Seevastu noorim vend Tõnis, kes juba poisikesena valis meremeheelu, on hoolimatult edasi trügides saanud pähe tärniga kaptenimütsi ja kogunud osava, jultunud sahkerdajana samal ajal teatava rahalise kapitaligi, kujunedes uue, kodanluse klassi esindajaks Ruusna rannakülas. Nii tulevad juba Tihude endi keskel selgesti esile toimunud intensiivse kihistumisprotsessi tulemused, mis sündmuste edasises käigus viivad otsese, juba mõlemalt poolt tunnetatud lepitamatu vastuoluni.

Kapitalistlike vahekordade kujunemist näeme romaanis keskse sündmuse — purjelaeva «Kaugatoma» ehi-

tamise kaudu kapten Tõnis Tihu initsiatiivil. Nagu see tollele perioodile tüüpiline, oskab end rahvamehe maskiga varjav tulevane kapitalist demagoogiliste võtetega kujutada üritust üldrahvaliku edusammuna, millest peab tulema tulu «kogu kihelkonnale». Ta oskab nende lootustega peibutades laeva ehitamise perioodil oma kodukoha rahvast viimse välja pigistada. Aga kui Tõnis Tihu lõpuks suurima kapitalimahutajana ja «jumala asemikuna» laeva komandosillal seisab, näeme tema tõelist palet ja kuuleme teistlaadi filosoofiat. Ja nagu kodanlikus ühiskonnas ikka kogu rahva jõudude looming muutub eraomaniku käes vahendiks tööinimeste orjastamisel, nii ka purjekas «Kaugatoma» saab «rahvakasu» teenimise asemel lõpuks ühendatud laevaseltsi «Hollmann & Tihu» kapitalide kasvatajaks. Kogu seda sündmuste arengut on kirjanik tabanud suure üldistava jõuga.

Kapitalismi kasvuprotsess ja jätkuv kihistumine toob täie teravusega esile kahe ühiskondliku klassi vaadete ja tõekspidamiste vastandlikkuse. Tõnises avaldub järk-järgult üha selgemini rahvale võõra ja vaenuliku ekspluataatori olemus, kes tunneb põlgust «labase massidemokraatia» vastu, otsib kokkulepet ning liitu aadli ja tsaarivõimuga.

Hint hindab üle kõige demokraatlikkuse printsiipi, ta vihkab kirglikult igasuguseid asjamehi, kes eemalduvad rahvast, halvustavad rahvast, vastandavad oma isiklikud huvid rahva huvidele. Kahe erineva elu- ja ajalookäsituse küsimus, massi ja üksikisiku vahekorra probleem on tema teoste üks põhiteemasid. Kirjanik paljastab halastamatult Tõnis Tihu kodanlikku individualismi ja hundimoraali, näitab, kuidas väikesest röövikust kujuneb järk-järgult valitsevate olude ebaõiglust osavalt oma huvides kasutav rõhuja, kes oma alatust hakkab pidama tugevuse tunnuseks. Tormates omandi ja võimu järele tallab Tõnis Tihu hoolimatult jalge alla kõik inimlikud tunded ja kaldub otsustaval momendil rahva kõige õelamate vaenlaste poolele.

Seevastu Rõuna-Revala vabadikust Matis Tihust saab rõhutud ja õigusteta kehvistu revolutsioonilise liiku-

mise üks keskseid kujusid. Ta enese kättemaksumõtted parunile isiklikult taluda tulnud ebaõigluse ja solvuste pärast ühtivad kogu rahva sajanditepikkuse vihkamisega, kasvades üle juba teadlikuks klassivõitluseks. Lõplikult avab seni instinktiivselt tõe poole teed otsinud Matise silmad poeg Peeter, kes tehasetöölisena on kokku puutunud proletariaadi revolutsioonilise liikumisega, sotsiaaldemokraatlike ideedega. Matis, see aus, sirgjooneline ja tasakaalukas töömees, sõnakehv ja enesessetõmbunud, ent tugeva hingega inimene, kes paljudest teistest selgemini ja teravamini tajub olemasoleva ühiskondliku korra ebaõiglust, kujuneb niiviisi tõeliseks rahvahulkade juhiks. Kirjanik on näidanud selle lihtsa randlase sügavat inimlikku õilsust ja murdumatut sisemist jõudu, tema leppimatust võitluses igasuguste rahva rõhujate ja vaenlastega, olgu see kas või oma lihane vend. «Mitte kulda, vaid kuuli on sulle vaja,» ütleb Matis Tõnisele, kes keeldub andmast «Kaugatomat» ülestõusnud rahvale relvade toomiseks. Kodanluse ja töötava rahva põhihuvide lõplik lahkuminek, mis täiesti ilmseks sai 1905. a. revolutsioonilistes sündmustes, on romaanis välja toodud suure ideelise selguse ja kunstilise konkreetsusega.

Mõisaelu ja olustikku on «Tuulises rannas» käsitletud muuga võrreldes suhteliselt tagasihoidlikult. Kui Vilde näiteks «Mahtra sõjas» näitas mõisa kui rõhumise ja tagurluse kantsi põhjalikult ja mitmekülgselt, siis Hint on Ruusna mõisa ja mõisnik Rennenkampfi kujutanud ainult niivõrd, kuivõrd see oli hädavajalik. Ja ilmselt ei ole see nii mitte juhuslikult. Teoses, mis on kirjutatud pool sajandit hiljem ja kujutab samavõrra hilisemat aega, on ka rõhuasetus hoopis teine: esiplaanil on siin juba kapitalistliku ühiskonna vastuolud ja oma rahva hulgast tõusnud ekspluataatori Tõnis Tihu olemuse esiletoomine.

Hävitava satiirilise teravusega on romanis näidatud Kaugatoma pastorit Girgensohni, nagu ka tema jüngreid — Üügu Siimu ja «ontlikku» Ritit. Ka Girgensohni vanaisa on veel olnud teomees, isa juba kubjas, ta ise aga tõeline «saks», kiriklik «kirjanik» ja paruni

väimees, kes juba sirutab kätt praostiameti poole. Girgensohnis on tabavalt näidatud nii paruni-rõhuja lähimat liitlast ja abilist, kelle ülesandeks on hoida oma «karja» leplikkuses ja alandlikkuses, kui ka julma ja täitmatut vereimejat, kirikumõisnikku, kes ei lase isegi surijaid rahus lahkuda, püüdmata välja pressida nende viimseid veeringuid. «Jumalaarmu» andmise stseen Külasoo Reedikule on romaani üks vapustavamaid osi. Suurepäraselt on kujutatud hilisem pastori kottiajamine, millele väärilisi episoode kohtame eesti kirjanduses harva, — sellel on kõik eeldused saada otse klassikaliseks lugemispalaks.

«Tuuline rand» haarab lugejat eelkõige oma elutõega. See pole illustratsioon idee juurde, vaid siin kasvab idee vahetult välja kujutatavast tegelikkusest. Hint oskab elust õigesti kirjutada, oskab vaadata minevikku oleviku saavutuste kõrguselt, tuleviku suurte eesmärkide kõrguselt. Ta oskab tegelikkuses endas näha eesrindlikke, edasiviivaid tendentse, ei hakka neid konstrueerima, välja mõtlema. Ja sellejuures — mis eriti oluline — oskab ta neid tendentse leida ja valgustada elu keerukuse ja mitmekesisuse keskel, neid lahti rebimata elu keskkonnast. «Tuulise ranna» elulisus avaldub nii aines kui idees, kujudes ja sündmustes, keeles ja stiilis.

Romaani tugevus seisneb saarerahva elu ja tolleaegse ühiskondlik-ajaloolise rannaolustiku meisterlikus edasiandmises. Autor tunneb oma kangelasi ja kujutab neid erakordse soojuse, kaasaelamise ja armastusega. Ta jälgib nende püüdlusi, võitlusi ja kannatusi kogu hingega, — ja sellega haarab kaasa ka lugeja tunde ning kujutluse. Nii saab kirjutada ainult see, kes on elanud nende inimeste keskel, kellele kõik see pole ainult nähtud ja tuntud, vaid n. ö. luusse ja lihasse kasvanud. Seetõttu ongi Hindil nii väljapaistva õnnestumisega korda läinud saavutada oma ideelis-kunstiline peaeesmärk: näidata rahvahulki kui ajaloo käiku määravat jõudu.

Kaugatoma rannarahvas — need on toredad, suurepärased inimesed, kes kõigist raskusist ja rõhumisest hoolimata säilitavad oma elujulguse, optimismi, huu-

mori, lootuse paremale tulevikule. Paljuski erinevad nad oma taluindividualismi tardunud sisemaa põlluharijaist, Andrestest ja Pearudest. Igapäevane raske võitlus loodusega, töö ja tegevuse iseloom, mis nõuab alalist valmisolekut üksteise abistamiseks, on nendes kasvatanud suuremat kollektiivsuse vaimu, sügavat inimlikkust, lihtsust ja soojust. Oma rõhuvas enamikus on see poolproletaarne kiht, kellele on võõrad külmalt kaalutlevad rahalised suhted. Ja seejuures on nendele inimestele omane tavalisest suurem teadmiste ja elukogemuste avarus: nende pilk pole piiratud koduse õuetaraga, nad oskavad näha oma kodunurgakest kogu suure maailma tervikus.

Hindil on tugev elavate rahvatüüpide loomise oskus. Lihtsate vahenditega annab ta elavate inimeste plastilisi portreid, igaüks oma erineva ilmega ja elusaatusega. Õpime tundma suurepärast laevameistrit Vanaõue Mihklit ja tublit tüürimeest Tanel Õiget, kes hoolimata oma andekusest, suurtest teadmistest ja kogemustest ei leia väärilist kohta elus — tolles ühiskonnas, mis toetub rahavõimule ja ebaõiglusele. Näeme pisut lobasuuga Laiakivi Kustit, Loona Laesi, kelle vägev hääl «alla tuult käib Rootsi ära», kange kehajõuga Koki Pikk-Villemit, kelkida armastavat rendiperemeest Kiiratsi Mihklit («raha tuleb ja raha läheb») ja paljusid teisi unustamatuid kujusid. Hint ei lange neid iseloomustades kunagi šablooni — ühtesid näitab ta vahetult tegevuse kaudu, teisest annab napisõnalise välisjoonistuse, kolmandat iseloomustab tabava laulusalmiga või mõnede episoodidega ta elust, neljanda mõtted ja vaated toob otseselt lugeja ette. Kuid kõige enam iseloomustab tegelasi nende kõne, mille edasiandmises Hint on suur meister. Iga inimene räägib siin temale omast isikupärast keelt: ei saaks anda Kiiratsi Mihkli sõnu suhu Matisele ega Laiakivi Kusti omi Pime-Kaarlile; oma erinev kõne on kapten Tihul, vöörmündrist kupjal Üügu Siimul, nuhist «vanavarakogujal» Arthur Tikul ja «armsal hengel» Girgensohnil.

Väärib erilist rõhutamist, et Hint ei ole läinud vähima vastupanu teed — tegelaste lingvistilisele iseloomustamisele ebakirjandusliku keele n. ö. «foneeti-

lise fotografeerimise» kaudu (mille sugemeid esines väga tunduvalt veel tema näidendites). Autor on siin leidnud põhiliselt õige viisi, millest maksab eeskuju võtta: ebakirjanduslike keeleelementide kunstilise ümbertöötamise kaudu, peamiselt sõnavaraliste ja lauseehituslike vahendite abil. Hindi randlased ei räägi «Tuulises rannas» enam naturaalset Saaremaa murret (ainult kohati on läbi lipsanud tarbetuid jooni, kahjuks mõnikord ka autoritekstis), — siin on suudetud saavutada täiesti kindel ja vajalik lokaalne koloriit, eemaldumata üldrahvalikust ja ilukirjanduslikust keelest.

Autori suur tähelepanelikkus keele- ja stiiliküsimuste vastu on «Tuulise ranna» kui kirjandusteose üldise õnnestumise üheks oluliseks teguriks. Keelekasutamine iseloomustab nii autorit kui ka ta tegelasi, tema suhtumist ühtedesse ja teistesse tegelastesse ning olukordadesse, tegelaste omavahelisi suhteid. Sellest algabki kirjandus kui tõeline kunst, milles ideeline sisu valgustab seestpoolt iga sõna ja lauset, milles idee on kasvanud teose orgaanilisse koesse, ilma et seda oleks kuidagi võimalik kääridega välja lõigata.

«Tuulise ranna» keeleline rikkus, värskus, rahvapärane mahlakus, energiline rüht, autori tugev loominguline individuaalsus, «oma lauluviis» on eriti hinnatav. Mida omailmelisem on kirjaniku isiksus, mida tugevam tema individuaalsus, seda enam on ta kirjanik, rõhutas Belinski. Romaanis esinevad rahvalikud naljad, teravmeelsused, mõistuütlemised, pilkesalmid, vanasõnad, kõnekäänud, kalambuurid, aforismid, lendsõnad ja paradoksid — kogu see rahvakeelele omane värvirikas materjal ei jää mitte siia-sinna vahelelükitud ilustuseks ega eesmärgiks omaette, vaid sulab jäägitult teose kustilisse koesse. Hindi stiili kõige iseloomulikumaks tunnuseks on võltsimatu, sügav rahvalikkus. Ta läheneb teadlikult rahvajutustajate ütlemislaadile, ei kipu end eraldama oma kangelastest, vaid seisab otse nende keskel. Seejuures on autori keel lihtne sõna parimas mõttes: see on kunstiline lihtsus, lihtsus kui kunstilise väljenduslikkuse vahend. Hindil on põhiliselt

õnnestunud saavutada sisule adekvaatne vorm, leida vastava stiililis-emotsionaalse värvinguga sõnavara, vastavad sõnade kombinatsioonid ja lauserütm kirjeldatava sündmuse, olukorra, tegelase mõttelaadi ja meeleolu edasiandmiseks.

Kirjanik on toonud keelde arvukalt uusi sõnu mere- ja rannakeelest, samuti julgesti taaselustanud kirjakeeles vähekasutatud, kuid seda rikastavaid leksikaalseid elemente. Paljudel juhtudel siiski oleks soovinud, et autor oleks olnud vastutulelikum sõnaseletustega ning aidanud täpsustada vähemtuntud sõnade sisu. Silmatorkav on romaanis muide ka kohatine liialdamine sulgude kasutamisel, mis annab tekstile kuidagi mitteilukirjandusliku välisilme.

«Tuulise ranna» tegelaskond on võrdlemisi ulatuslik ja mitte kõik romaanis nimetatud inimesed pole leidnud lõplikku väljajoonistamist. Neid episoodilisi kujusid on kirjanik mõnikord ilmselt kasutanud ainult selleks, et massipilti rohkem elustada ja konkretiseerida. Muidugi jäävad niisugusel juhul nimed üksnes nimedeks, ilma et näeksime inimest ennast, ja need nimed kipuvad vahel isegi segi minema — mitte ainult lugejal, vaid autorilgi. Kuid see asjaolu pole mingil viisil iseloomustav teosele tervikuna.

Erilisel kohal, omamoodi kesksek kujuks on romaanis rannalaulik, Türgi sõja invaliid Pime-Kaarli, kelle juures autor peatub suhteliselt kõige rohkem ja kõige suurema soojusega. Just Pime-Kaarli mõtiskluste kaudu on korduvalt tähelepanu juhitud küla sotsiaalsetele vahekordadele, lahti harutatud kolmekordne valedepundar «keisrist, usust ja isamaast», tema tabavates vemmalvärssides väljendub rahva viha rõhujate ja nende käsilaste vastu. See autorile nii südamelähedane pimeda lauliku kuju, kes ju esineb ka Hindi mõlemas näidendis, on eluline, huvitav ja erakordselt reljeefne, kuid nagu on õigusega märgitud, kipub mõnikord liigselt varju jätma neid, kellel toimuvates sündmustes on suurem osa ja tähtsamad ülesanded. Pimeda elutarkus nagu jääks liigselt domineerima nägijate teadmiste, kogemuste ja maailmamõistmise üle. Mitte et tahaksime Pime-Kaarli osa vähendada, vaid tahaksime mõne-

dest tegelastest, eriti revolutsioonilise töölisklassi saadikust Peetrist ja vallasekretärist Saarest, nende kujunemisest rohkem kuulda.

Ei saa muidugi unustada, et «Tuuline rand» on romaan rannaküla elust sajandi algul ja mitte 1905. a. ajalugu, sellele tuleb läheneda kunstitöö, kirjandusteose, aga mitte ajaloolise ülevaate spetsiifika nõuetega. Ka on vaja silmas pidada sündmuskohta ja arvestada seda, et 1905. a. sündmustes oli — ja seda eriti kaugemates maanurkades — veel palju stiihilist, juhuslikku, ebaselget, kooskõlastamatut, mille tõttu revolutsioon surutigi maha. Sageli oli tegutsemisajendiks rohkem põlvest põlve päritud viha rõhuja-mõisniku vastu kui revolutsiooniline teadlikkus. Seda külaproletariaadi revolutsioonilise liikumise kõige esimest etappi antud konkreetsetes rannaoludes, rahva stiihilise «mässuvaimu» ja selle kandjate (Matis) liitumist sotsialistlikust teadlikkusest juhitud võitlejatega (Peeter, Saar) ongi Hint püüdnud esile tuua oma romaanis. Teatav puudujääk tekib selle tõttu, et revolutsiooniliste sündmuste teadlikumad juhid jäävad suhteliselt kaugeteks. Kui Peetri kohta on siiski olemas vähemalt mõned faktid (vabrikutööline, onu Priidu on sotsialist, Kalinini parteiring), mida lugeja ise võib edasi täiendada, siis Saare klassiteadvuse kujunemine, kes 1902. a. räägib veel Jakobsoni isamaakõnede mõtteid, jääb võrdlemisi selgusetuks. Nende mõlema osa vahetu näitamisega Kaugatoma rahva revolutsioonilistes väljaastumistes on autor olnud liiga tagasihoidlik. (Peetrile on pealegi jätnud räpase pleki tema sünni sidumine paruniga, mis toob isa Matise ja Peetri vahekorda täiesti tarbetu ja segava ebakõla.) Ka keeleliselt ei ole nende jaoks leitud igakord küllalt eredat ja isikupärast materjali.

«Tuulist randa» iseloomustab tihedus, tuumakus. Hint suudab tõesti öelda vähesega palju, nii et «sõnadel on kitsas ja mõtteil avar». Siit võib leida erakordse väljendusliku ökonoomsuse näiteid, on küllalt lehekülgi, kust parimalgi tahtmisel ei oskaks ära võtta ainsatki sõna. See pole lõdvalt liidetud tooraine, vaid loomingulises töös sulatatud kunstiteoseks, mille kogu sisulist

rikkust haarad alles korduval lugemisel. Vähe võib leida näiteks niisugust 30-leheküljelist kirjapala, nagu seda on romaani esimene peatükk, mis suudaks anda sellist inimeste, nende vahekordade, ühiskondlik-majanduslike olude, miljöö, looduse jne. sügavat, rikkalikku ja värvikat kujutust. Ja seejuures ei tunne me siiski mingit vägivaldset kuhjamist, pingutust, — kõike seda on autor suutnud sõnalise materjali abil plastiliselt kujutada.

Kompositsiooniliselt on esiletõstmist vääriv see oskus, millega Hint romaani iga peatüki on kujundanud kunstiliselt kompaktseks ja lõpetatuks. Ka romaani esimene osa, esimesed 11 peatükki moodustavad ühtse ja tiheda terviku. Selle keskseks teljeks on «Kaugatoma» — laeva ehitamine, selle «merega kokkulaulatamine», esimesed sõidud, mida on suurepäraselt edasi antud. Sellega võrreldes jääb teose lõpuosa nii sündmustikuline kui ideeline arendus mõnevõrra lünklikumaks.

Kõige rohkem tundub kahjustavat teose terviklikkust tühik 1903. a. sügisest (Ruusna rahvast lahkume juba aasta varem) kuni 1905. a. sügiseni. Kuid just sellel ajavahemikul arenevad nii Kaugatomal kui kogu riigi elus väga olulise tähtsusega sündmused. Suurte lootuste ja entusiasmiga loodud laevakamp laguneb, toimub mõttetu ja ohvriterikas Vene-Jaapani sõda, kogu maal süveneb ja laieneb revolutsiooniline liikumine, rahva protest ja rahulolematus kasvab ülestõusuks. Kõigest sellest kuuleme küll tagantjärele konstateerivalt ka «Tuulises rannas», kuid see jääb siiski nõrgaks, kaudseks kajastuseks. Kasutamata on jäänud näiteks see, et ka üks keskseid tegelasi — Laiakivi Kusti — ise sõjast osa võttis: omal viisil oleks ta kahtlemata võimeline iseloomustama tsaariarmee olukorda, lihtsõdurite meeleolu, korruptsiooni ja kohutavat korralagedust, kogu tsaaririigi mädasust, mille sõda paljastas. Sellest räägivad küll Mihkel ja Matis siiapüügil, kuid ometi kõrvalseisjatena. Kasutamata jääb romaanis ka see, et autori kinnituse järgi mitmed Kaugatoma mehed olid 16. oktoobril Tallinnas Uuel Turul tsaarisoldatite kuulide all, võtsid osa matustest, meele-

avaldustest, koosolekutest. Nende kaudu oleks tahtnud lähemalt kuulda nimetatud sündmusist, mis romaani üldidee seisukohalt on mitte vähem olulised «Kaugatoma» sõidust Põhja-Atlandil. Sellega oleksid revolutsioonilised sündmused Kaugatomal viidud orgaaniliselt veel märksa tihedamasse seosesse ülemaalise liikumisega, antud kindlam ja laiem alus, üldistavam ja ammendavam üldpilt. Romaani viimastes peatükkides on autoripoolse jutustuse raamistuses rida suurepäraseid, meisterlikke lõike, mis aga siiski on üksteisest üsnagi pikkade vaheaegadega lahutatud, mille tõttu jääb teatav episoodilisuse mulje. Mõistagi ei saa autor kõike vahetult näidata, kuid romaani täiendamine mõne uue peatükiga annaks palju juurde. [1]

Nimelt see ongi «Tuulisele rannale» väga iseloomustav, et lugeja tahaks näha ja kuulda võimalikult rohkem: see on kirjanikule nii suureks tunnustuseks kui ka arvestatavaks pretensiooniks. Me sooviksime veelgi laiemalt ja mitmekülgsemalt tungida kujutatavasse ellu ning sündmustesse, veelgi lähemalt tundma õppida inimesi ja nende saatust.

«Tuuline rand» on süvenemise, hoolika töö ja rohkete ettevalmistuste viljaks. Alustatuna juba Suure Isamaasõja päevil Nõukogude tagalas on see teos küpsenud pikkade aastate jooksul. Eriti tuleb rõhutada Hindi püüet tungida kirjanikuna vahetult ellu, võimalikult kõike kujutatavat tundma õppida, kogeda, läbi elada. Näiteks selleks, et anda kõigiti tõepärast ja elutruud pilti «Kaugatoma» ehitamisest, võttis ta vahetult osa laevaehitustöödest ja kirjutas need peatükid tihedas loomingulises koostöös laevameistritega. Nii elu tundmaõppimise kui ka kirjandusliku töö vastutustundlikkuse ja hoolikuse poolest võib Hint olla eeskujuks noorematele autoritele.

---

[1] Märkus: retsensioon on kirjutatud romaani I osa esimese redaktsiooni kohta (1951), teose ümbertöötatud ja täiendatud väljaande suhtes mõnedki siin esitatud pretensioonid ei ole enam kehtivad.

Aadu Hindi «Tuuline rand» kuulub eesti nõukogude kirjanduse väljapaistvamate ja kunstiküpsemate saavutuste hulka, kuigi romaani puhul võib veel esitada mitmeidki soove. Selle raamatu ilmumine on rõõmustavaks sündmuseks meie kirjanduslikus elus, on tõendiks nii autori kui kogu meie proosakirjanduse tõsistest edusammudest.

1951

JUHAN SMUUL

Aeg, suur ja karm, kui kotkatiivul lendab,
täis õnne, kirge, põlemist ja tööd.
Su võimsaid tukseid nagu südant endas
ma kannan kaasas päevad, kannan ööd.
. . . . . .
Ja sa ei ela hinges ega veres
kui lahekese kerge vahutus,
vaid nagu suure, rannatuma mere
raudraske laine ürgne rahutus.

Nendes jõulistes värssides, millega Juhan Smuul alustab oma poeemi «Mina — kommunistlik noor», on leidnud väljenduse tema luuletajaolemusele iseloomulik kirglik kaasaelamine meie päevade tegelikkusele, nõukogude rahva võitlusele kommunismi eest. See tuline armastus meie elu ja inimeste, kõige ülla ja kauni, kasvava ning kujuneva vastu ning võitlus selle eest kunstilise sõna jõuga on andnud J. Smuuli loomingule tema elamusliku sisurikkuse, sotsiaalse kõlavuse ja suure üldistava tähenduse. Selle tõttu on noor kirjanik oma suhteliselt alles lühiajalise loomingulise tegevuse jooksul leidnud lugejate tunnustuse mitte ainult Eestis, vaid ka teistes vennasvabariikides, on astunud paljurahvuselise nõukogude kirjanduse silmapaistvate esindajate hulka.

Nagu teisedki meie noorema põlve kirjanikud, kes alustasid oma loomingulist teed Suure Isamaasõja päevil ja sõjajärgse sotsialistliku ülesehitustöö aastatel, on J. Smuul uut tüüpi eesti kirjanik — kujunenud juba nõukogude korra tingimustes, komsomoli ja partei kas-

vandikuna. Oma loominguliste saavutustega on ta eredaks näiteks sellest, kuidas suure ühiskondliku murranguga kerkisid rahva hulgast esile uued jõud, kellele on avatud kõik kasvu ja arengu võimalused.

Luuletaja elukäik on tüüpiline paljudele tuhandeile eesti noortele, kelle tõeline elu algas alles vabas Nõukogude Eestis. J. Smuul on sündinud 1922. a. Muhu saarel talupidaja-kaluri perekonnas. Vaeses rannakülas möödusid lapsepõlv ja noorus, mida luuletaja hiljem sageli meeldejäävalt on kujutanud oma värssides. «Kitsi, tuuline, higile ahne» oli kivine maapind, rasket igapäevast võitlust tuli kaluritel pidada karmi ja tujuka merega. Kuid rängem nendest looduslikest tingimustest oli kodanlikus «vabariigis» valitsenud rahavõimu seadus, mis määras visade, töös ja tormides karastatud randlaste osaks ainult väljapääsutu orjamise igapäevase leiva eest. Noorukil, kes janunes hariduse järele ja tahtis ükskõik mil viisil edasi õppida, läks korda pärast algkooli lõpetamist 1936. a. pääseda ainult pooleks aastaks Jäneda põllumajanduskooli. Siis tuli sealtki lahkuda, sest raha ei jätkunud. Jäi üle igapäevane ränk töö ja ängistav perspektiivitusetunne, elu ebaõigluse kibedus ja tusk.

Öeldakse:
ellu viib tuhandeid teid,
teedel on tuhanded karid.
Näib, et noorukeid, kõiki meid,
luurab must kariде vari.

Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis 1940. a. tõi otsustava murrangu kogu rahva ellu ja avas ka noortele need tuhanded teed, millest varem võidi ainult unistada. See suur pöördepunkt nii ühiskondlikus kui isiklikus elus on J. Smuuli loomingu põhilisi teemasid, mille juurde ta ikka jälle pöördub, püüdes anda nende ajalooliste sündmuste sügavat poeetilist väljendust.

Suure Isamaasõja algus viis J. Smuuli kutsealusena Nõukogude tagalasse, kus ta algul töötas Uraalis sõjatehase ehitusel, hiljem tegi läbi väljaõppe eesti rahvusväeosas. Sellest ajast pärinevad J. Smuuli esimesed avalikkuse ette jõudnud luuletused («Mu noorim õde»

jt.). 1944. a. algul tervislikel põhjustel demobiliseerituna asus ta tööle «Rahva Hääle» toimetusse Leningradis, tegeles sel ajal ikka aktiivsemalt luule alal ja tegi kaastööd raadiole (saadeteks okupeeritud Eestile). Leningradis toimus noore luuletaja elus tähtis sündmus — ta võeti vastu kommunistliku noorsooühingu liikmeks.

Isamaasõja karmid aastad olid rannanoorukile suureks eluliseks kooliks — sel ajal hakkasid kujunema tema maailmavaate alused, ta hakkas teadlikumalt lähenema ühiskonna ja üksikisiku saatuse põhilistele küsimustele. Seda rõhutab J. Smuul komsomoli vastuvõtmise puhul kirjutatud luuletuses «Komnoore pilet»:

> Kolmat aastat... Ja nüüd vaatan teisiti kõike,
> oskan näha, mis ennem ei näinud.

Vajadus väljendada oma uut ja sügavamat arusaamist elust, oma rohkeid tähelepanekuid, oma mitmekesiseid mõtteid ja elamusi, juhtiski J. Smuuli kirjandusse, poeetilise loomingu teele.

Sõja-aastatel kirjutatud ja perioodikas ilmunud värsid avaldas luuletaja oma esimese koguna «Karm noorus» (1946). Selle nimetusega on J. Smuul märkinud nii oma karmides tingimustes möödunud kasvuaastaid kodurannas kui ka vaimse kasvamise karmi teed raskete sõjapäevadel. Põhiline osa nendest värssidest on kajastuseks autori enda, kuid sellega ühtlasi ka paljude teiste noorte inimeste elamustest, keda Suur Isamaasõda karastas võitlejateks sotsialistliku kodumaa eest. Eeskätt paeluvad meid selles algaja luules rannaelu pildid, milles on suurt värskust ja tundesiirust; lihtsalt ja südamlikult meenutab noor luuletaja kodust rannaküla ja omakseid (näiteks luuletuses «Mälestusi isast»). Ilma erilise rõhutamiseta ilmneb siin see autori seesmine ühtekuuluvustunne töötavate inimestega, mis on kogu tema hilisema loomingulise kasvu aluseks. Tema värssides väljendub uus arusaamine minevikust, armastus lihtsate tööinimeste ja viha kodanliku ühiskonna ebaõigluse vastu.

Juba esikkogus avalduvad J. Smuuli võimed luua meeldejäävaid inimkujusid, näiteks sõdurina oma töö-

postil seisvast vanast meremehest (luuletus «Praamivaht»). «Karmis nooruses» ilmneb ka luuletaja kalduvus eepikasse, mis kujuneski hilisemas loomingus tema peamiseks alaks. Poeem «Pootsman», milles J. Smuul esitab sündmusi ühe Isamaasõja rindevõitleja-meremehe elust, ei ole küll veel küps teos, kuid iseloomulik on luuletaja püüe kujutada Eestis nõukogude võimu taaskehtestamist ja Suure Isamaasõja aega, avada nõukogude inimeste tüüpilisi omadusi laias eepilises maalingus. Selle juurde pöördub J. Smuul oma hilisemas loomingus veel korduvalt.

Elamuslikult kujutab poeet blokaadist vabastatud kangelaslinna Leningradi luuletuses «Purskkaev». Otseselt sõjaainelistes luuletustes tunneme viha vaenlase vastu ja nõukogude inimeste võidukindlust, kuid katsed kujutada vahetult rindevõitlust osutavad teatavat ebakindlust (see kehtib ka «Pootsmani» lahingupiltide kohta). Seetõttu tungivad eriti siin (osalt ka Leningradi-tsüklis) esile literaarsed sugemed. Tihtipeale annab end tunda samuti vana luule vormiline mõju, mis avaldub kunstlikus sõnavalikus, inversiooni ja lühendvormide liigses kasutamises jne. Mõnelgi juhul ei ole noor luuletaja suutnud hoiduda plakatlikust lihtsustamisest ja sentimentaalsetest toonidest (näiteks luuletuses «Sõduri tee»). Nagu kriitika juba tollal märkis, oli J. Smuul kiiresti areneva autorina oma esikkogu ilmumise ajaks selle taseme tunduvalt ületanud.

Seda rõhutab ka luuletaja ise oma uue teose, poeemi «Tormi Poeg» (ilmus «Loomingus» 1945—46, raamatuna 1947) proloogis:

> Ma tean, et varem oli minu luule
> vast veidi teeseldud ja pehmelt õrn;
> ning teadmata kust kerkis sõnu suule,
> tõetules millest jääks vaid tuhk ja põrm.
> Kuid nüüd ma jätan selle liigse koli
> ja tahan laulda, nagu on ja oli...

Ikka teadlikum püüdlus elutõe ja rahvalikkuse poole kõneleb luuletaja arengust ja edasiliikumisest, kuigi ta neid püüdlusi ei suuda veel alati täielikult oma loomingus realiseerida. See on kehtiv ka «Tormi Poja» kohta.

Oma mahukas eepilises teoses on J. Smuul keskse kangelase kujus tahtnud anda meremehe jõu ja visaduse, mehisuse ja julguse võrdkuju, kasutades selleks tunduval määral ka romantika elemente. Tormi Pojas on ta püüdnud luua suurt, monumentaalset, sümboolsuseni ulatuvat üldistust eesti meremehe elusaatusest kodanliku korra tingimustes, näidata tema heitlust loodusejõududega ja ühiskonnas valitsenud hundimoraali vastu, mille ohvrina kangelane hukkub.

Poeemis on paljugi õnnestunud. «Tormi Poeg» märgib J. Smuuli loomingus edasiminekut, kuigi võetud ülesanne mõnes osas osutus autorile tollal veel üle jõu käivaks. Tugevad, meeldejäävad on luuletajale hästi tuntud rannaelu pildid (nii näiteks meisterlik jootude episood); elamuslikult on kangelase lapsepõlve kujutustes edasi antud vaesuse rõhumist, rahutut väljapääsutungi ja kutsuvate mereavaruste karmi hingust. Nende kõrval tuleb esile tõsta suurepäraseid sissepõimitud meremuinasjutte (eriti lugu Sarvikust), millel on omaette terviklike kunstiteoste väärtus. Värsid on sõnastuselt muutunud märksa rahvapärasemaks, paljudes lõikudes võib tunda väljakujunenud isikupärast luulelaadi, J. Smuulile omast värvikat, mehiselt karmi ja jõulist ütlemisviisi.

Teose kui terviku mõju kahandavad aga käsitletava ainestiku mitteküllaldasest tundmisest tingitud puudujäägid poeemi nendes osades, kus kangelane siirdub maailmameredele. Tegelikkuse tõepärast näitamist asendavad siin tihti literaarne eksootika ja ühekülgselt romantiseeritud kujutlused mereelust; ka kangelase karakter jääb ebaselgeks, tema käitumisloogika mõnikord arusaamatuks. Selle tõttu muutub poeemi lõpuosa rabedaks ja mitmeti ebamääraseks, millega kaasneb ka vormilist viimistlematust. Ometi jääb «Tormi Poeg» ka oma puuduste juures huvitavaks ja omapäraseks teoseks eesti nõukogude luules, oluliseks astmeks andeka poeedi arengus; poeemi tugevamais osades võib juba selgesti tunda J. Smuuli luule parimate omaduste kristalliseerumist.

Pärast tagasijõudmist vabastatud Nõukogude Eestisse jätkas J. Smuul esialgu ajakirjanduslikku tööd — ta

oli loominguliste liitude häälekandja «Sirp ja Vasar» toimetaja asetäitja, seejärel lühikest aega ajakirja «Pioneer» toimetaja. 1947. a. alates pühendus J. Smuul täiesti kirjanduslikule tegevusele, liikus palju mööda Eestit ja kogus rikkalikult elulisi tähelepanekuid. Taastamise ja ülesehitustöö suured ülesanded kogu meie maal, sotsialismi ehitamise ülesanded Eestis nõudsid, et iga kirjanik võtaks oma loominguga aktiivselt osa üldrahvalikust loovast tööst, võitlusest sotsialistlike ümberkujunduste eest linnas ja maal — võtaks osa eeskätt inimeste sotsialistliku teadvuse kujundamisest. Olulise tähtsusega olid luuletaja arengus partei Keskkomitee otsused kirjanduse ja kunsti küsimustes, mis aitasid selgemini mõista nõukogude kirjanduse võitlusülesandeid. Elu hoolikas tundmaõppimine ja sellele aktiivne kaasaelamine ning kunstimeisterlikkuse pidev arendamine võimaldasid poeedil 1947. a. alates luua rea õnnestunud luuletusi ja poeeme, mis moodustavad silmapaistva kogu «Järvesuu poiste brigaad» (1948). J. Smuuli teine värsikogu näitab, et luuletaja sügavalt mõistis ja tundis partei tarkade juhendite tähendust ning asus looma tõeliselt realistlikku, võitleva sisuga luulet, mis on lahutamatult seotud eluga. Selle kogu paremad teosed kõnelevad luuletaja loominguliste võimete tähelepandavast kasvamisest.

Elava ja meeldejääva portree eesti kalurist on J. Smuul andnud pikemas luuletuses «Mida rääkis kalur Peeter Hülgekütt». Luuletaja käsitleb siin jälle teda eriti lähedalt puudutavat teemat — vaeste randlaste saatust kodanlikus ühiskonnas. Kangelase enda üsna napisõnalise jutu kaudu on suudetud luua üldistav kujutus kaluri elukäigust, põlvest põlve kestnud võitlusest rõhujate vastu. Vastandades kaasaega möödunule väljendab luuletus tööinimeste viha mõisnike ja kulakute vastu, näitab kalurite visadust võitluses oma õiguste eest. Seejuures kõneleb Peeter Hülgekütt minevikust juba nõukogude inimese seisukohalt, meie tänapäeva saavutuste kõrguselt.

Sisutihe ja kunstiküps teos on poeem «Kuidas Koguva küla käis punavooris», milles luuletaja on üles tõstnud sõjajärgse Eesti küla suuri ja olulisi küsimusi. Kuju-

tades ühe rannaküla sõjajärgset tegelikkust, näitab ta siin toimunud muutusi: poeemi lugedes tunneme, et randa on tulnud uus elu, et inimesed elavad uute mõtete ja püüdlustega.

Poeemi tõeliseks kangelaseks on luuletaja koduküla, mille inimestest ta kõneleb erilise soojusega. Esimestest värssidest alates tõstab J. Smuul esile töökuse kui nende inimeste kõige iseloomustavama külje: kõiki elujuhtumisi Koguvas mäletatakse käsilolnud tööde järgi, sest

> Tulid ilma või läksid siit — alati,
> ikka alati midagi tehti.

Töö on kogu elu alus, töö järgi hinnatakse inimesi ja väsimatult tööd murdvale Koguva mehele on omane sellest tulenev uhke enesekindlus ning väärikus.

Minevikus pidi töötav inimene enese turjal taluma rõhumise ja ebaõigluse koormat, nüüd aga, Nõukogude Eestis, on töö muutunud hoopis rõõmsamaks, sisukamaks — selle vilja ei omasta rõhuja, vaid see läheb tööinimeste endi, kogu rahva hüveks. Luuletaja näeb ja annab edasi poeetilistes kujudes seda uut inimeste mõtteviisis, näitab sotsialistliku teadlikkuse kujunemise protsessi.

Poeemi sündmustik toimub enne kollektiviseerimisliikumise algust, kuid luuletaja on tabavalt edasi andnud selleks suureks murranguks vajalike eelduste tekkimist külas. Inimesi liidab üheks nõukogulikuks pereks tugevnev arusaamine isiklike ja riiklike huvide lahutamatusest — nimelt selletõttu kujuneb vilja viimine riigile nende jaoks pidulikuks sündmuseks.

Poeet juhib meid vahetult nende inimeste hulka, teda ennastki näeme tolmuse rehelisena teiste töömeeste keskel. Nii tuleb loodud piltide kaudu lugejale eluliselt lähedale see eesti külas toimuv arenemisprotsess. Luuletaja ei ole sellejuures mööda läinud ka negatiivsest: ta nüpeldab õllekappa kummutavaid viksitud saabastega loodreid, kõneleb puudustest ja inimeste omavahelistest vastuoludest, eraomandliku individualismi igandidest, — kuid ühine töö ja inimesi ikka tihedamalt liitev nõukogude tegelikkus on aluseks nende puuduste ja vastuolude ületamisele. Veenvalt ja eluliselt on luu-

letaja seda näidanud Uuetoa Jaani ja Juuraku Juula leppimise kaudu punavooris, samuti stseeniga kaalude juures vilja vastuvõtupunktis.

Juba selles teoses seostub J. Smuulil tööteemaga orgaaniliselt ka rahuteema — töötavatele inimestele on rahu hädavajalik, ja nimelt oma teadliku tööga, oma tööviljaga aitavad nad ka rahu kindlustada, nagu kõneleb üks poeemi tegelasi:

> «Vili riigil on relvaks ja rusikaks,
> sõjast-kisajail hambaid mis murrab.
> Vili osa on jõust, mis meid hoida võib
> näljast, puudusest, sõjast ja surmast.»

Ühe küla töö ja edasiliikumise kaudu avanevad poeemis suured ühiskondlikud küsimused ja näiliselt nii väheoluline ning kitsapiiriline Koguva argipäev seostub lahutamatult kogu maailma lihtsate tööinimeste võitlusega rahu ja parema tuleviku eest.

Poeem on eluline ja veenev, ta ongi tõepoolest elust «üles kirjutatud» — oluline osa on siin otseselt tegelikkusest võetud materjalil, mida luuletaja on kasutanud poeetilise olukirjelduse laadis. Edasi antud elavate episoodide kaudu ja heas rahvapärases vormis, haarab teos lugejat oma kargelt-lõbusa, helge ja optimistliku meeleoluga. Siin on kõik põhiidee teenistuses, nii tõsi kui nali on omal kohal, midagi ei ole üleliigset, kõrvalekalduvat. Oskuslikult on luuletaja poeemis tabanud rahvakeele intonatsioone nii inimeste otseses kõnes kui ka nende kõneluste ja mõtete kaudsel edasiandmisel. Teoses ei ole küll üksikuid igakülgselt arendatud kujusid. Kuid andes eredate ja tabavate joontega mõnede Koguva inimeste iseloomustuse, on luuletaja suutnud luua üldistatud kollektiivse kuju eesti külast, mis on jõudnud uue, sotsialistliku arenguetapi künnisele. Tänu sügavale elulisele tõepärale muutub see lühike ja lihtne poeetiline jutustus Koguva inimestest kunstiliseks dokumendiks suurtest nihkumistest kogu eesti töörahva elus ja mõtteviisis. «Koguva küla» on väljapaistvaks teoseks mitte üksi J. Smuuli loomingulisel teel, vaid üldse meie sõjajärgses värss-eepikas.

Luuletaja võis nüüd asuda täie loomingulise enesekindlusega uue, suurema ülesande juurde — ta seadis

oma eesmärgiks kujutada üht lõiku sotsialistlikust ülesehitustööst Eestis. J. Smuul siirdus pikemaks ajaks Räpina rajooni Leevaku hüdroelektrijaama taastamisele, kuhu komsomoli kutsel oli tulnud tööle noori lähemast ja kaugemast ümbrusest. See ehitustöö ei olnud suhteliselt suur oma välismõõdetelt, kuid ometi meie tegelikkusele iseloomulik oma sisult — eeskätt selle kasvu ja arenguprotsessi poolest, mille tegid läbi kollektiivses, sotsialistlikus töös jaama taastama tulnud külanoorukid. Nende noorte keskel elades ja neid lähedalt tundma õppides õnnestuski luuletajal luua tugev poeem «Järvesuu poiste brigaad». Ka selles teoses on antud silmapaistev osatähtsus dokumentaalsele ainestikule: sündmustik ja enamus tegelasi on otseselt elust võetud. Poeemile on omane luuletaja siiras kaasaelamine oma kangelastega, nende töö ja kasvamisega; teoses on haaravat värskust, julget peremehelikku kindlust ning elurõõmu.

Luuletaja ei seadnud endale ülesandeks mitte Leevaku elektrijaama taastamistöö välise käigu protokollimist, vaid kogu tema tähelepanu on keskendatud elavatele inimestele, nende tegevusele ja hingeelule. Poeemi kangelasteks on J. Smuul valinud ehitajate hulgast ühe väiksema kollektiivi — Järvesuust saabunud noorukite brigaadi. Nad tulid siia ilma tööoskuseta ja poliitiliselt väheteadlikena, kuid kollektiivses töös toimub nende pidev kasvamine ja areng: nendest saavad mitte ainult tublid meistermehed, vaid ka teadlikud ja aktiivsed nõukogude kodanikud, tõelised sotsialismi ehitajad. Seda on luuletaja näidanud elavate ja iseloomulike stseenide kaudu. Poeem koosnebki niisugustest omaette terviklikest elulistest joonistustest, mis järgnevad üksteisele, avades uusi külgi kangelaste karaktereis ja vaimses kasvamises. Sellega on välditud tarbetut ja väheolulist ning saavutatud sündmustiku dünaamiline areng, nooruslik hoog ja pinge.

«Järvesuu poiste brigaadi» tugevaks küljeks on töö novaatorlik kujutamine: tööd on käsitletud kui loomingut, kui meie elu peamist sisu, ja ühtlasi kui inimesi ümberkujundavat tegurit. Luuletaja oskab elavalt ja meeldejäävalt näidata noorte meistrite sisemist

elu töö juures. Niisugune on näiteks seinaladumise kujutus (4. ptk.), milles toreda huumoriga kõneldakse Järvesuu poiste esimesest tööpäevast. Algul teeb telliskivi poiste käes sada imet ja sein «kisub välja, kisub sisse», valmistades algajaile müürseppadele palju muret ning peamurdmist. Kuid töö ise õpetab tegijat, visas ja püüdlikus töös saavad silm ja käsi pikkamööda õige vilumuse ning õhtuks on seinaga lood hoopis teised.

Kaval, punav telliskivi,
mõtlesid — meid nurka lööd!
Aga sinu saladuse
leidsid poisid pingsas töös.

Päike pikki varje heidab.
Tuhisevad tuulehood.
Silm on sirkel, nina vinkel —
vaata, millest räägib lood!

Niisama meeleolukalt kõneleb J. Smuul krohvitööst (8. ptk.); konkreetselt ja huvitavalt annab ta edasi kujutatava tööprotsessi üksikasju ning selle omapära, jutustades dünamosaali lae vineeriga katmisest (11. ptk.) jne. Tööalase vilumuse omandamist on luuletaja seejuures näidanud lahutamatus seoses oma kangelaste teadlikkuse kasvuga, sellega, et töö muutub nendele lihtsast «teenistusest» millekski hoopis rohkemaks — loovaks tegevuseks, auasjaks. Eriti haaravalt on J. Smuulil õnnestunud seda edasi anda noorukese Paul Külvija kuju kaudu.

Päevast päeva avardub Järvesuu poiste silmaring, nad õpivad ümbritsevat elu õigesti nägema ja oma Nõukogude kodumaad tõeliselt armastama. Esialgu mehaaniliselt töötanud noored hakkavad ühiskondlikult mõtlema, õpivad teadlikult töötama, hakkavad ikka selgemini tundma end uue, sotsialistliku tegelikkuse ehitamisest osavõtjatena — ja õpivad ühtlasi nägema ning vihkama kõike vana, võitlema selle vastu. Pärast öist töölahingut klassivaenlase poolt tekitatud uputuseohu likvideerimisel on poistel teisel päeval hääled kähedad, kuid «tööhoog on vihasem, suurem». Ja Jakob Karusoo jutt «pruudiga» on nüüd hoopis järsu lõpuga: sõnatult telefonitoru käest pannes mõt-

leb ta, et on vaja «teha suhted maailmaga klaariks», ja on kindel, et kulakutütre meelitused nüüd enam «oma tee pealt ei vea teda kraavi».

Kulakud vihkavad kerkivat elektrijaama kui nõukogude korra, kui uue, sotsialistliku elu avaldust, ja «seepärast jaama ümber käib / palju öid juba relvades valve». Kuid vaenlased ei tegele ainult otseste diversioonikatsetega — nad teevad samal ajal katseid ka noori ehitajaid moraalselt laostada, ja kui sellel pole tulemusi, siis pilluvad ööpimeduses oma jõuetuid ähvardusi (10. ptk.). Klassivaenlaste tegutsemine paljastab nende tõelise palge ja kiirendab noorte ümberkujunemist.

J. Smuuli kogu loomingut iseloomustab tugev konfliktitunne, kahe võitleva leeri nägemine. Ka «Järvesuu poiste brigaadis» näeme tõepäraselt ühelt poolt otseseid vastuolusid klassivaenlasega, teiselt poolt aga ka noorte endi sisemisi kasvuraskusi. Luuletaja tõsine ja aus püüe kujutada tegelikkust, nagu ta oli, annab poeemile tema elulise haaravuse. Ta ei idealiseeri mingil viisil ka Järvesuu poisse, ei püüa neid paremaks teha, ei salga, et ka nendel on paratamatult küljes mineviku jälgi. Kuid ennekõike näitab ta meile nende puhast ja tervet tuuma, nende vastuvõtlikkust kõigele heale ja kaunile, nende nooruslikku hoogu ja tarmukust. Noorte pakatavale elurõõmule pole paljuks ka pärast pingutavat päevatööd lahti lüüa «mürtsuv simman» (5. ptk.); hästi on kujutatud, kuidas nukra ja sünge sügisõhtu tujulangusest üles virgutab rahvalik laul, mis liigutab ja kisub kaasa, rebib puruks kõik halva, äratab kauneid unistusi.

> Ja tunned — kõik räpane riivab
> neid noori vaid pinnapealt,
> aga laulude leekivad tiivad
> teevad jälle nad puhtaks ja heaks.

Elamuslikult ja tõepäraselt näidatakse poeemis, kuidas vana «kollase kirjanduse» asemele tuleb noorte ehitajate ellu võimsa kasvatusliku tegurina nõukogude kirjandus. Pavel Kortšagini vaimustav eeskuju, tema ja ta seltsimeeste raske töövõitlus Bojarkas haarab

neid hingepõhjani, paneb neid sügavalt juurdlema oma elu ja töö üle.

Suur raamat! Ei ole sind kirjutand tint,
vaid punase võitleja veri!
Oled haaravaim, ausaim eksamitöö
inimhingede inseneril!

Suur raamat! Sa oled küll miljoneid
nende elule mõtlema pannud:
kas suudan, mida Kortšagin võis,
kanda seda, mis tema on kannud?

«Järvesuu poiste brigaadil» ei ole tema olukirjeldusliku laadi tõttu mingit erilist, üksikasjaliselt väljaarendatud ja teose tegelasi siduvat süžeed, kuid luuletaja on poeemis suutnud luua tööprotsessis kasvava noortekollektiivi mitmekülgse ja ereda portree. J. Smuul ei ole endale seadnud eesmärgiks välja joonistada kõiki kahtteistkümmend Järvesuu noormeest, kuid seda tabavamalt ja meeldejäävamalt on ta kujutanud mõningaid nende hulgast — mehist ja sirgjoonelist Jakob Karusood, sõnakehva ja kinnist, sügavaloomulist Paul Haavaoksa, elavhõbedana rahutut ja väsimatult õpihimulist Paul Külvijat. Igaühel neist on oma pale, erinev karakter, kõne- ja käitumisviis, aga samal ajal ka palju ühist, nooruslikult tervet ja head — õige tee otsimist elus, sisemist põlemist, liigutavat lihtsust ja ausust. Võrreldes «Koguva külaga» on siin tegelaste iseloomustamisel rohkem psühholoogilist süvenemist, mis kõneleb inimese kujutamise oskuse arengust. Luuletaja rõhutab otseselt nende kujude üldistavat sisu: need on «koondportreed», kelle kaudu on näidatud Järvesuu poiste «ühine arengurada». Noorte ehitajate kasvatajatest ja juhtijatest on poeemis napisõnaliselt, kuid elulise tõepärasusega kujutatud kommunist Andrus Ojasood komsomoli maakonnakomiteest. See on ka ise aastatelt noor, kuid juba karastatud, raske sõjatee läbi käinud võitleja — visa ja printsipiaalne, nõudlik ja õiglane; ta on kasvatavaks eeskujuks kogu oma olemusega.

Teose ideelise arenduse ja kangelaste kasvamise kujutuse viib luuletaja lõpplahendusele komsomoli-

koosoleku pildis, näidates uute liikmete vastuvõtmist kuulsusrikka leninliku noorsooühingu ridadesse. Ja kui luuletaja epiloogis kujutab elektrijaama käikulaskmist ning uue valguse läbimurdmist pimedasse sügisöösse, siis omandab see ühtlasi laiema, sümboolse tähenduse.

> Päiksest taotud mõõga heidab
> üle sädeleva vee.
> Ja end põgenedes peidab
> kaugele öö tema eest.

See on rohkem kui elektrivalgus — see on uue elumõistmise ja maailmavaate valgus, kasvava põlvkonna uue teadlikkuse valgus, mis sunnib taanduma kõik vana, pimeda, minevikku kuuluva.

Poeemide kõrval on kogus «Järvesuu poiste brigaad» rida õnnestunud luuletusi. Pojaliku tänu- ja uhkustundega kõneleb luuletaja nõukogude võimust («Miks ma hääletan»), annab lihtsalt ja südamlikult saadikukandidaadi, töömehe ja rahva õnne eest võitleja kuju («Mu teeks on kogu rahva tee»), joonistab lüürilises laadis kodulinna taastajaid («Tütarlaps» I, II). Kaugele merereisile valmistuvate madruste laul kõneleb nendest maadest, kus rahva saatuseks on «nälg, orjus, dollar, käsi siduv kett» ja kuhu nõukogude laev viib maitervitusena võitja rahva leekiva punalipu («Maiõhtu»). Siin on ka häid looduslüürika näiteid («Mai tuli», «Rannake») ja humoorikas rahvalik armastuslaul «Ennem Kesselaid see liigub».

J. Smuuli teine luulekogu on tõendiks luuletaja kiiresti saavutatud loomingulisest küpsusest ja sellele kuulub väljapaistev koht eesti nõukogude luule arengus, sotsialistliku realismi meetodi kindlustamisel.

Pikemaajalise töö tulemusena valmis J. Smuulil 1949. a. libreto ooperile «Tormide rand». Teos on ajaloolise sisuga ja kujutab Hiiumaa olustikku XIX sajandi algul, rahva võitlust meriröövimisega tegeleva julma ning ebainimliku feodaali vastu. Kordaläinult on luuletaja seejuures oma töös kasutanud eesti folkloori ainestikku ning uuemate rahvalaulude motiive, eriti rahvastseenides, ja nimelt need osad ooperist on hiljem võitnud eriti laialdase populaarsuse.

Samal 1949. a. avaldas J. Smuul «Poeemi Stalinile». Poeedi eesmärgiks on selles teoses jutustada oma sünnimaa ja rahva ajaloolisest saatusest, võitlusest vabaduse ja sotsialismi eest, näidata rahvahulkade jõudu ja ülistada nõukogude võimu kui rahvavõimu. Ühtlasi on poeemis näidatud Nõukogudemaa avangardlikku osa kogu maailma rahvaste vabadusvõitluses, eriti sõjas fašismi vastu. Teoses on tugevaid, meeldejäävaid osi, mis annavad tõepäraselt edasi kujutatava ajajärgu meeleolusid, rahva mõtteid ja tundeid. Ent sellejuures on poeemile jätnud oma pitseri Stalini isikukultuse vaim, mis kõige oma suuresõnalise retoorikaga kuulub nii elus kui luules juba minevikku taandunud nähtuste hulka. (Veelgi esiletungivam on see 1953. a. perioodikas avaldatud poeemis «Stalin».) Ometi võime ütelda, et Smuul ei ole oma teost kirjutanud mitte tolle väära tendentsi pärast, vaid ausalt ja siiralt väljendada püüdes nõukogude inimeste patriootilisi tundeid on ta paratamatult jaganud ka tollal üldkehtivaks saanud mõtteviisi. «Poeemi Stalinile» kui oma aja nähtuse õiglaseks hindamiseks tuleb seda arvestada.

Pidevalt avaldas J. Smuul samaaegselt luuletusi meie kaasaegse elu mitmesugustel teemadel, loovast tööst ja võitlusest rahu eest; 1951. a. ilmusid need luuletused kogus «Et õunapuud õitseksid».

Nagu kõigis oma teisteski teostes kõrvutab poeet ka siin sageli helget ja töörõõmsat nõukogulikku tänapäeva kodanliku «vabariigi» ajaga, tema värssides kõlab kirglik hukkamõist õiglusetu ja ülekohtuse minevikuühiskonna vastu. Sügava kaasaelamise ja uhkusega näitab ta, kuidas ühiskondlike suhete muutumisega tõusevad esile uued inimesed, kuidas meie tegelikkuse avarad perspektiivid ja kommunismi suured ideed valgustavad rahva elu. Mees, kes kogu oma senise elu jooksul on pidanud leppima mõru sulaseleivaga, on kolhoosis jäädavalt vabanenud kulakuorjusest ja saanud ise tõeliseks peremeheks («Omi pühi, Oktoobripühi...»). Andekas ja võimetega inimene, kellele kodanlik ühiskond sulges kõik teed, läheb nüüd oma rahva saadikuna Kremli punaste tähtede alla — otsustama meie sotsialistliku riigi juhtimise suuri küsi-

musi («Kiri saarlaste kandidaadile seltsimees Pallasele»). Kooliõpetaja, kes varem ei saanud lahti kibedast tundest, et kogu tema elu on ehitatud liivale, on nüüd leidnud võtme kaasaja mõistmiseks ja vaatamata aastate koormale on temast saanud nõukogude aktivist («Mida rääkis maakooliõpetaja Jaan Tamm»). Ja meie laulikud ei tee värsse fataalselt korisevatest rabalaugastest, vaid laulavad nendest, kes looduse ümberkujundamise eest võideldes on asunud pealetungile soode ja liigvete vastu («Soolaulikud»).

Südamlikult ja lihtsalt kõneleb luuletaja «Kirjas õpetajale» nõukogude pedagoogi, uue sugupõlve kasvataja vastutusrikka töö ilust. Haaravalt väljendub meie tänapäeva tunnetus ka niisugustes lüürilistes luuletustes, nagu «Õhtu rannas» ja «Keda seal väraval ootad siis sa?»; suure populaarsuse on rahvaliku lauluna omandanud nakatavast eluröömust tulvil «Meie kolhoosis on pulmad».

Tähtis koht J. Smuuli värsikogus on rahuteemalistel luuletustel, milles väljendub meie inimeste otsustavus kaitsta sotsialismi saavutusi, kaitsta rahu kogu maailmas. Läbikäidud karmid võitlused, möödunud sõja kannatused ja katsumused on karastanud nõukogude inimesi ja õpetanud rahu eriti kalliks pidama — sellepärast seisame me rahu eest kindlalt ja vankumatult («Rahu rahvastele!»). Jõuliselt jääb kõlama protest sõja vastu värsikogu nimiluuletuses «Et õunapuud õitseksid». Suveõhtul lokkava viljavälja vahel kõndides ja eelseisvast elust unistades näevad noored armastajad järsku sõja sünget jälge — väremete kõrval kõrbenud, lehitut õunapuud, mida kunagi enam ei ehi õitega saabuv kevad. See kurvalt seisev puu kõneleb noortele sõjast, hävingust ja surmast, on tummaks meeldetuletuseks,

> ...et nende kahe õnne kohal ripub
> ta vari, valmis kõrist haarama,
> et oma vaesuse- ja surmalipu
> maailma kohale on tõstnud ta...

Mõtted kanduvad nendesse maadesse, kus rahu ja inimsuse vaenlased on lõkkele puhunud sõjaleegi. Tõuseb

raevukas hukkamõist nende vastu, kes tahavad paisata sõjatulle ka meie ääretu ja kauni kodumaa, muuta kogu maailma haudadeks ja kõrbeks.

Ei!
Muuta meie elu surnud aiaks,
meid orjadeks —
ei, iialgi ei saa!

Luuletuses «Läksid kalurid hommikul hämaral» näitab poeet, et kõige kindlamini kaitseme rahu oma tööga, oma kodumaa võimsuse kindlustamisega, ja viib mõtted Moskvale kui rahukindlusele. Nii nendes kui ka korea sõbrale-kirjanikule pühendatud luuletuses «Se Man Ir» kasvab rahu- ja vabaduseidee välja eluliste faktide, konkreetsete sündmuste ja kujude alusel. Rahulauludes ilmneb J. Smuuli luulele omane isikupärane värskus, väljenduse tihedus ja realistlik täpsus, nendes tunneme poeedi-kommunisti südametukset ja sisemist põlemist.

Vähem õnnestunud osaks on kogus poeem «Tee Leningradi», milles luuletaja on kujutanud üht episoodi Isamaasõja algusperioodist: taandumist mööda mereteed fašistide õhurünnakute all. Vaatamata mõningaile kordaläinud lõikudele ei ole poeemist saanud terviklikku, küllaldaselt keskendatud teost: kujud jäävad ebaselgeks, sündmustik visandlikuks, värsistus kunstiliselt ebaühtlaseks; paiguti tundub melodramaatilist tooni, millesse luuletaja on kaldunud mõnes varasemaski teoses. Ka kodanliku natsionalismi avalduste vastu sihitud pamfletti «Inglise brigg» ei saa pidada õnnestunuks: üksikutest satiiriliselt löövatest stroofidest hoolimata jääb tõsise poliitilise probleemi käsitlus oma üldtoonilt liiga pinnaliseks ja kergeks.

J. Smuuli hilisemast lüürilisest luulest tuleb esile tõsta eeskätt tema tsüklit «Kuidas kalamehed elavad» (1953). Värskelt ja elamuslikult, mehiselt-karge lürismi ning paiguti kerge huumorivarjundiga on poeet nendes luuletustes kujutanud rannaelu ja -inimesi, nende tööd, tundeid ja mõtteid.

J. Smuuli senise luuleloomingu kokkuvõttena ja väljapaistvama saavutusena võime käsitleda tema

suurt poeemi «Mina — kommunistlik noor». Teos on valminud aastatepikkuse töö tulemusena: esimesed osad ilmusid juba 1949. a. «Loomingus», poeem tervikuna jõudis aga lugejate ette 1953. a.

See on laiahaardeline kujutus kaluriküla noorukist mina-kangelase ja tema kaaslaste ning selle kaudu kogu rahva kahest elujärgust: raskustest ja kannatustest kodanluse võimutsemise päevil ja kasvamisest ning karastumisest võitluses nõukogude võimu, sotsialistliku kodumaa eest. Oma uue poeemiga on J. Smuul sellele suurele, tema luules ikka ja jälle esile tõusnud teemale suutnud anda kõige sügavama ja laiahaardelisema käsitluse senises eesti nõukogude luules.

Elulise tõepärasusega näitab luuletaja poeemi esimeses osas töötavate inimeste ja eriti noorte troostitut saatust kodanlikus Eestis, kus nagu hingematvasse tuisku või tardunud sügisuttu hääbuvad kõik helged püüdlused ja eesmärgid.

> Neetud udu on sinus, su silmade ees,
> ta sind piinavalt piirab ja rusub.
> Sesse valgesse seina kui upuks su tee,
> sinu elu.
> Sa õnne ei usu.

Tolles ühiskonnas kehtis «hambaidnäitav huntide moraal», seal valitses raha, seal määrasid randlaste elusaatust teiste töövaeva ekspluateerimise arvel rikastuvad «kalakuningad». Noorukile kehvikkaluri perest jääb ainult üks tee — minna sulaseks «raudse, kalgi ja hirmsa» rannakulaku juurde. Elu enda kisendavad vastuolud ja varjamatu õiglusetus õpetab noori sulaspoisse vihkama valitsevat julma džungliseadust, põlgama peremehe käsilast Maati, kelle kujus on antud üldistus oma klassi reetnud, end rõhujatele müünud inimesest. Kuid aerusulaste seas on ka revolutsiooniline võitleja, endine poliitvang Sepp, kes kõneleb vajadusest astuda peremeeste vastu välja üheskoos ja vihjab peatselt algavale uuele päevale.

> Näen ta tarku silmi, kõrget laupa,
> kitsast, veretut ja karmi suud.
> Uhket pead, mis nagu salakaupa
> varjab purustavat, varjab uut.

Tema juba pärivett ei uju!
Ta ei otsi elus kergeid teid.
Tema, vana vangi, julge kuju
haarab, vaimustab ja suunab meid.

Lootusrikkalt, äreva rõõmu ja erutusega elavad rannakehvikud kaasa 1940. a. pöördelistele sündmustele. Teravalt tungivad esile klassivastuolud, eriti seoses maareformiga, kus ka poeemi keskne tegelane kulakupõldudel mõõdurihma vedades asub omalaadsele võitlusliinile. Kuid uus, nõukogulik elu on alles algamas ja kujunemas («Veel vaatab vana-ilma kortsurägu / sul elust vastu uue näoga koos»), kui fašistide kallaletung kiskus inimesed ära ülesehitava töö juurest. Puhkenud sõda viib kangelase koos kaaslastega kodumaa kaitsjate ridadesse, kaugele sünnisaarest. Suure Isamaasõja esimeste, kõige raskemate aastate kujutamine kolmes järgnevas osas moodustabki poeemi peamise sisu, sest (nagu rõhutatakse proloogis)

... alles sõja raputavas tormis,
kus kahte rada valida ei saa,
karm aeg mu südant karastas ja vormis,
ma leidsin tee ja leidsin Kodumaa.

Elu võitleva Nõukogudemaa tagalas võtab poeemi kangelasi vastu sõjaajale omase ranguse ja nõudlikkusega. Kuid just seda on luuletaja tahtnud näidatagi, kuidas sellel karmil ajal, suuri väliseid raskusi ja sisemisi vastuolusid ületades kasvavad vanast ühiskonnast tulnud inimesed, kujunevad tõelisteks nõukogude patriootideks. Kujutades sõjatehase ehitamist, on J. Smuul suutnud näidata tööprotsessi samaaegselt kui inimeste ideelise karastumise protsessi. Nad õpivad aru saama, et see töö on võiduks hädavajalik, hakkavad end õigusega pidama sõjameesteks, pingutavad kogu jõudu ehituse kiiremaks lõpuleviimiseks (peatükk «Iga hinna eest»).

Nüüd me ei nurise, ei taha puhkust,
ja tööle minnes kajab rivilaul.
Meis tõuseb püsti inimese uhkus,
meis kasvab juba sõjamehe au.

Kuid luuletaja ei lähe vaikides mööda ka negatiiv-

sest, ei hakka tegelikkust ilustama. Viha ja lõikava sarkasmiga kujutab ta neid näruseid hingi, kes rahuaja tingimusis jäid enam-vähem varjatuks, kuid nüüd kogu oma vastikuses avanevad mineviku võrdpiltidena (peatükk «Desertöörid»). Spekuleerijates, «ennustajates» ja «palvevendades» näevad ausad inimesed otsekui suurendusklaasi läbi minevikust kaasatoodud vanu ja igandlikke jooni ka iseendis, püüavad veel teadlikumalt nendest vabaneda.

Ja möllavas Uraali tuisus juba rinde jaoks toodangut andvat tehast katuse alla viies tunnevad ehitajad, et kuigi mitte kõik elus pole neile veel selge, ometi ka nendes endis midagi «on valminud ja sarikate all». See on üha kindlamaks kujunev teadmine, et igaühe isiklik saatus on lahutamatult seotud võitleva Nõukogudemaaga.

Nõukogude rahvaste vennalik sõprus ja suure vene rahva eeskujuandev jõud leiab elulise väljenduse poeemi kolmandas osas, kus kangelane töötab ühes Siberi hiigelsovhoosis. Siin õpib ta tundma ja austama vene inimesi, nende hingesuurust, tahtekindlust ja kangelasmeelt. Eesti noormees, kelle sõda on toonud kaugele, talle harjumatusse ümbrusse, ei saa end siin ometi tunda võõrana, kodutuna. Raskeil sõjapäevil ulatasid vene inimesed temale ja ta kaaslastele puhtast südamest toetava ja abistava käe, võtsid neid vastu omastena. Vene inimesed õpetavad kangelast sügavamalt armastama kodumaad ja vihkama vaenlast, nende ennastsalgavus, valmisolek anda kõik võidu heaks paneb teda mõistma nõukogude rahva murdumatut jõudu.

Eriti meeldejääv on Odessa kaitsja, madrus-invaliid Stepanovi vägilaskuju. Eesti noorukis kasvab suur hellus, sügav kiindumus selle raudse tahtejõuga, otse üleinimlikult visa inimese vastu, kes on tema suhtes karm ja nõudlik. Oma eluga ja tööga, kogu oma kommunistiisiksusega saab Stepanov noorele töökaaslasele mehisuse ja kangelaslikkuse vaimustavaks eeskujuks, kelle sarnane ta püüab olla kõiges.

Olles ise komsomoli kasvandik, on J. Smuul loonud terve rea noorte kujusid, keda nende arengutee viib

kommunistlike noorte ridadesse. «Järvesuu poiste brigaadi» kõrval on poeem «Mina — kommunistlik noor» selle teema käsitlemisel luuletaja tähelepandavamaks loominguliseks võiduks. Kui poeemi keskne tegelane pärast sõjalise ettevalmistuse saamist õppelaagris võetakse Velikije Luki all enne eesliinile asumist vastu kommunistlikuks nooreks, siis teame kogu tema eelnenud arengutee järgi, et ta on jõudnud tõepoolest suure tähiseni oma elus — on saanud teadlikuks ja aktiivseks kommunismi eest võitlejaks.

«Mina — kommunistlik noor» on kirglik ja haarav teos, mis kisub lugejat kaasa oma elutõega ja tundesiirusega. See on eesti nõukogude luules esimene teos, kus nii laiahaardeliselt käsitletakse seda teed, mille käisid läbi eesti sõjamehed, kes hiljem võtsid kangelaslikult osa sünnimaa vabastamisest, said kaardiväelaste austava nimetuse ja astusid vabastatud Eestis sotsialismi ülesehitajate avangardi.

Ometi ei ole selles mahukas poeemis mitte kõik ühevõrra õnnestunud. Elavate, täisvereliste kujude kõrval on siin ka skemaatilisi, keda me ei näe tegutsemas, vaid ainult kõnelemas; viimastes osades jääb ka keskne tegelane sageli ainult vaatlevale seisukohale. Paiguti on teos üle koormatud niiöelda selgitavate värssidega, kus autor libiseb ka olulistest ja keerukatest kasvuküsimustest kommenteerivalt üle, mistõttu näib, et raskusi ületatakse liiga lihtsalt. Täiesti pole luuletaja suutnud vältida enesekordamisi nii teose piirides kui ka eelnenud loominguga võrreldes. Sellest teatavast ebaühtlusest hoolimata kuulub poeemile viimaseaegses eesti luules väljapaistev koht.

Luule kõrval on J. Smuul saavutanud tähelepandavaid tulemusi ka proosa alal. 1947. a. ilmus «Loomingus» tema pikem jutustus «Endel Kangur», teos ühe noore meremehe elukäigust kodanliku Eesti päevil. Kuigi veel mitmeti kunstiliselt ebaküps, näitas see esimene katsetus uues žanris siiski tugevaid proosakirjanduslikke eeldusi, tihedat ja isikupärast jutustamisviisi. 1951. a. pöördus J. Smuul uuesti proosa juurde ja esines juba kui küps kunstnik: tema «Kirjad Sõgedate külast» kuuluvad kahtlemata eesti nõukogude proosa

paremate saavutuste hulka. 1951. a. «Loomingus» ilmunud viis «kirja» leidsid lugejate hulgas väga elavat vastuvõttu; 1954—1955. a. avaldas kirjanik tsükli ülejäänud neli pikemat jutustust.

«Kirju Sõgedate külast» oleks raske mahutada mõne kindlakskujunenud žanri raamidesse. Siin on nagu novelli-jutustuse süntees olukirjeldusega, kusjuures sissejuhatus, üksikute kirjade kindel järjestus, ühised tegelased, põhiline koha- ja ajaühtsus jne. seovad kogu tsükli omakorda tervikuks, mida veelgi rõhutab teose ideeline ja kunstikavatsuslik ühtsus. Iga kiri haarab uusi ja erinevaid elukülgi, olulisi, sageli vägagi teravaid probleeme ja kõik kirjad kokku annavad laiahaardelise ning värvika kujutuse elust kaasaegses eesti külas. See žanriline novaatorlus, huvitav ja omapärane ülesehitus on tulenenud kirjaniku püüdest elutõe kunstiliselt eredama kehastamise poole, vajadusest anda selgeid autoripoolseid hinnanguid vaadeldavaile elunähtustele, mis ongi selle teose loomingulise originaalsuse aluseks.

Teose õnnestumise peamiseks eelduseks on kujutatavate rannaküla inimeste ja olude, meie tänapäeva sügav ja igakülgne tundmine. «Tihe side rahvaga on üks kõige vajalikum eeltingimus iga kirjaniku kasvuks,» rõhutab J. Smuul ühes oma artiklis. «Kirjades» kujutatud väike saar oma suure, põhilise murrangu läbi teinud eluga ja seda elu loovad inimesed, põliste kalurite Aerude, Piitade, Purjede, Saarte jt. arvukad pered — kõik see on meile väga lähedane, teose lehekülgedelt tunneme otse elu enese vahetut hingust. Neid tõeliselt elavaid inimesi ei hakka kirjanik ehtima väljamõeldud voorustega ega varja nende olemasolevaid puudusi, vaid kujutab neid ausalt ja objektiivselt. Sõgedate küla, «Majaka» kolhoosi inimesed ei paelu meid oma valmis «positiivsusega», vaid just sellega, kuidas nad uues kollektiivses töös võitlevad oma puuduste ja vigade vastu ning neid ületavad. Seda on J. Smuul osanud näidata elulise veenvusega, suure taktitunde ja psühholoogilise meisterlikkusega (näiteks lugu Ingel Aeru usuliste eelarvamuste ületamise teest kirjas «Seafarmi juhataja»).

«Kirjade» põhiteemaks on kolhoosiküla inimeste vaimne ja moraalne kasvamine, sotsialistliku teadlikkuse tugevnemine võitluses igasuguste vanade eelarvamuste ja igandite ning nende kandjate vastu. J. Smuul näitab veenvalt, et kiindumine oma töösse, töötava inimese uus väärikustunne nõukogude ühiskonnas aitab vabaneda sellest vanast ja kahjulikust, edasiliikumist takistavast risust, mille on inimhingedele jätnud kodanlik ühiskond. Kirjaniku suhtumist oma kangelastesse iseloomustab kõigutamatu usk inimesesse, tema siiras ja sügav armastus nende lihtsate, kuid tugevate ja ausate, väärtuslike ja heade inimeste vastu. See nõukogulik võitlev humanism — armastus tublide tööinimeste, kuid viha klassivaenlaste ja leppimatus kõige vana, igandliku vastu — annab teosele suure elulise haaravuse, publitsistliku kirglikkuse.

Tuleb rõhutada, et J. Smuul hakkas meie elus esinevatest puudustest, raskustest ja vastuoludest julge häälega kõnelema ajal, kui «konfliktituse teooria» jutlustamine teatava literaatide ringi poolt oli oma haripunktil; tema «Kirjad» olid sel viisil otseseks väljaastumiseks tolle kahjuliku teooria vastu. Võib ütelda, et J. Smuuli selles teoses kajastusid needsamad nõukogude kirjanduse arengutendentsid, mis on iseloomulikud V. Ovetškini «Rajooni argipäevale» ja rea teiste kirjanike viimaseaegsetele teostele. Autor näitab tõepäraselt ausate kolhoosnikute leppimatut võitlust kolhoosikorra õõnestajate vastu tänapäeva külas, rooskab töö-põlgureid ja ühiskondliku omandi hävitajaid («Tapetud puud»). Ta kisub halastamatult päevavalguse ette parasiitluse, näruse egoismi ja individualismi («Hõbedased lained»), kaasinimestesse kalgi ja hoolimatu suhtumise avaldused («Ahastus»), piitsutab neid, kes meie ühiskonnas ei oska või ei taha elada ja töötada täiel rinnal, peremeestena («Elu rentnikud»). Kirgliku jaatusega tõstab kirjanik esile inimestes kasvavat ja küpsevat uut, head ning üllast, milles me näeme kommunistliku homse võrseid.

«Kirjades» ei ole konstrueeritud mingit põnevat sündmustikku ega keerukaid väliseid olukordi, kirjanik lihtsalt jutustab temale lähedastest inimestest ja

nende elust, olles seejuures ise alati vahetuks osavõtjaks. Tabavalt, läbikaalutult valitud ja sügavalt mõtestatud eluliste episoodide kaudu avab J. Smuul karakterite tüüpilised ja individuaalsed jooned, inimesed hakkavad lugeja ees elama oma iseseisvat elu ja haaravad jäägitult tema kujutluse ning tähelepanu.

«Kirjad Sõgedate külast» on kirjutatud väljendusrikkas, tugeva isikupäraga hoogsas ja rahvalikus jutustamislaadis, mis läheneb kõnekeelele ja annab hästi edasi kohalikku koloriiti. Sõnavara rikkus, rahvakeele kõnekäändude, tabavate ütluste ja võrdluste rohkus, väljenduse tihedus ja täpsus kõnelevad proosavormi heast valitsemisest. Ehkki kõigi «Kirjade» kunstiline tase ei ole ühtlane, tuleb tsüklit tervikuna pidada eesti nõukogude kirjanduse üheks esileulatuvamaks ning huvitavamaks teoseks ja J. Smuuli kui prosaisti küpsustööks.

Oma pingelise loomingulise tegevuse kõrval on J. Smuul aktiivselt osa võtnud ühiskondlikust elust. 1951. a. võeti kirjanik vastu Nõukogude Liidu Kommunistlikku Parteisse.

Viimastel aastatel on J. Smuul teinud suurt ja vastutusrikast organisatsioonilist tööd EN Kirjanike Liidus — 1951. a. alates töötas ta juhatuse aseesimehena ja 1953. a. saadik esimehena. Sageli on ta esinenud ajakirjanduses eesti nõukogude kirjanduselu aktuaalseid probleeme käsitlevate artiklitega, võideldes kirjanduse ideelisuse ja kõrge kunstimeisterlikkuse eest.

Nõukogude kirjanike teisel üleliidulisel kongressil 1954. a. detsembris valiti J. Smuul Nõukogude Kirjanike Liidu juhatuse presiidiumi koosseisu. 1955. a. omistati J. Smuulile Eesti NSV teenelise kirjaniku aunimetus.

1955. a. veebruaris valisid Saaremaa töötajad poeedi oma saadikuks Eesti NSV Ülemnõukogusse.

Juhan Smuuli senine kirjanduslik tegevus on olnud erakordselt intensiivne; tema looming on rikas ja mitmekesine kui mitte niivõrd ainestiku (rannaelu-kujutustel on siin ilmne ülekaal), siis seda enam probleemide poolest. Ta on suutnud anda palju väärtuslikku erinevates žanrides ja vormides, on oma loominguga

oluliselt mõjutanud kogu eesti nõukogude kirjanduse arengut. J. Smuuli kiire loominguline kasvamine näitab sotsialistliku realismi meetodi tähtsust kirjandusliku ande kõige täielikumaks väljakujunemiseks.

Ennekõike väärivad rõhutamist J. Smuuli saavutused eepilise luule viljelemisel, mille tõttu just poeem omandas sõjajärgses eesti luules erilise tähtsuse. See-juures on J. Smuuli parimad poeemid oma laadilt üksteisest tunduvalt erinevad ja kõnelevad luuletaja teadlikest otsingutest, et leida ideelisele sisule vastav poeetiline vorm. Võrreldes ajaliselt ja ruumiliselt üsna kitsapiirilise lühipoeemiga Koguva küla punavoorist on «Mina — kommunistlik noor» otsekui suur, mitmeosaline pannoo oma paljude kujude, aastatepikkuse sündmustiku ja ruumiliste kaugustega. Kunstilises mõttes veelgi tunduvamaid erinevusi näeme siis, kui kõrvutame minevikuainelist «Tormi Poega» üht sotsialistliku ülesehitustöö konkreetset lõiku ja selle inimesi kujutava «Järvesuu poiste brigaadiga». See mitmekülgsus mõjub rikastavalt ja on soodustanud luuletajal oma võimete ulatuslikumat rakendamist.

Intensiivsete ja lakkamatute loominguliste otsingute juures ei ole luuletaja suutnud vältida ka mõningaid ebaõnnestumisi, tema areng pole olnud alati sirgjooneline. Kunstimeisterlikkuse omandamise raskustest kõneleb see, et üksikute teoste ja mõnikord ka sama teose üksikute osade tase on J. Smuulil õige tunduvalt ebaühtlane. Kirjanikul on ilmselt külluses ideid, sisemist kaasaelamist ja hoogu, kuid mitte igakord ei suuda ta oma energiat küllaldaselt kontsentreerida, mitte alati ei jätku tal lõpuni loomingulist distsipliini ja visadust «materjali vastupanu» ületamiseks: kompositsioon kaotab oma selguse, värsistus muutub paiguti pealiskaudseks ja paljusõnaliselt hõredaks. Küllaltki märgatavad enesekordamised näitavad, et autoril mõnel ainealal on tekkinud puudujääke eluliste kogemuste «loomingulistes varudes». Kahtlemata on J. Smuulil olemas kõik eeldused oma edasises arengus ületada need puudused.

Nõukogude kirjanikule omane tung aktiivselt ellu vahele segada, näidata uut ja kaunist kogu tema üle-

vuses ja jõus, võidelda kõige hea ning õige eest, selle nimel kõike halba ja vaenulikku paljastada ning purustada, põlgusega häbimärgistada ja pilkega hävitada — selles väljendub J. Smuuli tuline patriotismitunne.

> Olla eesmisel tuleliinil! —
> See poeetide jaoks pole fraas.
> Nimelt seda, ei rohkem, ei vähem,
> meilt nõuab suur Kodumaa.

Kindlalt keset kaasaegset elu seistes näeb ja näitab kirjanik igal sammul uue ja vana võitlust, algusest peale on tema loomingus lahutamatult seotud isiklik saatus ja suured ühiskondlikud küsimused. J. Smuuli luulet iseloomustab parteiline kirglikkus ja võitlev hoiak, kaasaelamine oma kangelastele ja kujutatavatele sündmustele.

Toetudes rahvaloomingu ja klassikalise kirjanduse parimate traditsioonide sügavale tundmaõppimisele, on J. Smuul oma loomingus julgelt novaatorlik, loomingu-liselt iseseisev ja isikupärane. Pidevalt on kasvanud luuletaja keeleline meisterlikkus, tema väljendusviis on rahvapäraselt kujundirikas, sageli sädeleb tema värssides rahvalik huumor. Otsekui sõnadega maalides, värskeid ja lopsakaid värve kasutades esitab ta kujutlust paeluvalt, otse meeltega tajutavalt nähtusi ja üksikasju; tema kujutusviisi iseloomustab konkreetsus. Luuletaja tugevaks küljeks on inimese kujutamine, karakteri näitamine selle kasvamises ja arengus; tabavalt ilmestab ta oma kangelasi nende kõne kaudu. Julgesti haarab J. Smuul elu argipäevanähtusi ja oskab nendes leida suurt üldist sisu, oskab ehitada luuletust sündmusele, tegevusele. Range tõenõue ja teadlik hoidumine igasugusest «poeetilisest sahariinist» annab tema loomingu paremikule sügava elulise veenvuse.

Suure vastutustundega tajub J. Smuul kirjanduse osa ühiskonnas, rahva elus, mõistab kirjanduse suurt kasvatuslikku tähendust. «Kus lõpeb luuletus?» küsib ta ühes oma «Kirjas» («Õhtu Nekrassoviga»). «Kas seal, kuhu autor asetab viimase punkti? Võib muidugi ka nii. Kuid hea luuletus lõpeb kusagil kaugemal, hoopis kaugemal. Lõpeb nimelt seal, kuhu ta meie

mõtted viib; lõpeb järeldustega, mida me tema mõjul teeme kunagi hiljem; lõpeb kangelasteo juures, mille stiimuliks luuletus on». Kirjutada nii, et see ärataks lugejas suuri mõtteid ja tundeid, tugevdaks ning kasvataks inimestes kõike head ja ilusat, üllast ning kangelaslikku — selles näeb ta kui nõukogude kirjanik oma loomingu suurt eesmärki.

Meie kaasaja tegelikkuse, meie inimeste huvide ja taotluste sügav mõistmine, püüe ikka haaravamalt, täielikumalt ja mitmekülgsemalt kujutada oma rahva käekäiku ja seda oma teoste kaudu mõjutada on J. Smuuli edasise loomingulise edu tagatiseks.

1955

DEBORA VAARANDI LUULE

1

Ajakirja «Viisnurk» esimeses numbris 1940. a. sügissuvel ilmus muu hulgas kaks luuletust — «Hardunult» ja «Parlamendi rõdul». Kirjanduslik algaja, kes esines tagasihoidlikult Sanni Nootama pseudonüümiga, püüdis nendes värssides edasi anda äsjatoimunud murranguliste sündmuste vahetuid elamusi ja väljendada oma teadlikku astumist aktiivse osavõtjana nõukoguliku elu ehitajate hulka. Mõndagi on siin veel ebamäärast, kuid õige ja selge on peamine — imetlus ja austus rahvahulkade õnne eest võitlejate vastu ning kokkukuuluvustunne nendega, helge rõõm ja rahva kauni tuleviku tunnetus. Selleni jõudmiseks oli nende luuletuste autor juba läbi käinud küllaltki olulise arengutee.

Debora Vaarandi on sündinud 1916. a. Võrus, kus ta isa töötas postiametnikuna; hiljem asusid aga vanemad Saaremaale Laimjalasse ja hakkasid tegelema põllutööga. Saaremaal, kus klassivastuolud ilmnesid eriti teravalt ja töötaval rahval oli selgesti meeles 1919. a. kodanlusevastane ülestõus ning selle verine mahasurumine, hakkasid alles elluastuvale noorelegi selgemini silma valge vabariigi tõelised palgejooned. Kehvast kodust algas suurte raskustega seotud haridustee, mis korduvalt ähvardas hoopis katkeda. Kõigest hoolimata läks D. Vaarandil siiski korda pääseda Kuressaare gümnaasiumi ja see 1935. a. lõpetada, kuid

mingisugust teenistuskohta ta pärast küpsustunnistuse saamist ei leidnud.

Asunud elama Tartusse, astus D. Vaarandi ülikooli õppima keeli ja kirjandust. Siin kujunes tal kolmekümnendate aastate lõpul juba tihedam kokkupuude eesrindlike inimestega haritlaskonna hulgast, kes olid seotud töölisliikumisega. D. Vaarandi võttis aktiivselt osa vastavatest kultuurilistest üritustest ja õppis 1939/40. a. partei ajaloo salajases õpiringis. Nõukogude võimu taaskehtestamisel Eestis ei tekkinud siis enam mingeid kõhklusi selles, millist teed minna — juba nendel 1940. a. murrangulistel päevadel võeti Debora Vaarandi vastu kommunistliku partei liikmeks. Ja esimestes värssides otsiski väljendumisvõimalust see ülev ning võimas üldrahvalik vabanemistunne.

Elavat huvi kirjanduse vastu oli D. Vaarandi tundnud juba koolipõlvest alates. Ka ülikoolis õppimise ajal tegeles ta tõlketööga, avaldas retsensioone jne. Kuid alles nõukogude kord andis võimaluse Vaarandi luuletajatalendi väljaarenemiseks. Töötades 1940/41. a. vabariiklike ajalehtede toimetustes, hakkas ta osa võtma kirjanduslikust elust.

D. Vaarandi pidevam loominguline tegevus sai alguse Suure Isamaasõja karmidel aastatel. Otsustavaks hiigelpingutuseks kõik oma jõud liitnud ääretu Nõukogudemaa, mille avarusi tagalasse evakueerununa D. Vaarandi nägi kuni Uraali ja Kesk-Aasiani, mille paljudest rahvustest kodanike kindlat ühtekuuluvustunnet, võiduveendumust ja hingejõudu ta nende keskel elades ja nendega koos töötades tundma õppis — kõik see oli temale nagu teistelegi tagalas ja armees suurest võitlusest osa võtnud eesti kirjanikele tõeliseks kooliks. Need päevad vormisid ja karastasid hingi, kiirendasid teadlikkuse kujunemist ja juhtisid õiges suunas ka loomingulised püüdlused. Lähem tutvumine nõukogude kirjanduse saavutustega andis elavat eeskuju sotsialistliku realismi meetodi omandamiseks.

Töötanud mõnda aega Eesti Riiklike Kunstiansamblite juures Jaroslavlis, asus D. Vaarandi 1943. a. algusest tööle «Rahva Hääle» toimetusse, mis oli algul Moskvas, hiljem Leningradis. «Rahva Hääles» ja

almanahhis «Sõjasarv» hakkasid ilmuma ka tema luuletused. D. Vaarandi sõjaaegsed värsid võitsid algusest peale sooja tunnustuse. Vabastatud Eestis avaldas luuletaja need oma esimese koguna «Põleva laotuse all» (1945).

See luule väljendab rahulikust loovast tööst, kodust ja omakseist sõja läbi lahkukistud inimese valu ja igatsust ning sellest väljakasvavat viha röövelliku vaenlase vastu. D. Vaarandi värssides on suur tunnete ja elamuste tulv, piinav mure ajutiseks fašistliku ikke alla langenud sünnimaa ja rahva pärast («Tallinna langemise päeval», «Mõtted kodumaast» jt.). Suure heitluse tulede vastuhelk annab nendele luuletustele põhivärvi. Siin väljendub tagala kangelaslik töö võidu nimel (näiteks luuletuses «Kasahstani noorus»), kodumaa ja nõukogude rahva üleva heroismi ning kustumatu au tunnetamine blokaadist vabastatud kangelaslinna Leningradi saabumisel («Tulek»). Reas luuletustes («Kõrbejaamas», «Kodulinn» jt.) on elamuslikult edasi antud patriotismitunde sisulist avardumist, vabanemist esialgsest võõrsilolu ja üksinduse tundest, tugevnevat sisemist kokkukuuluvust kogu paljurahvuselise võitleva nõukogude rahvaga. Meie inimeste sügav armastus kodumaa vastu ja vaenlast hävitav viha väljendub luuletuses «Viha päevad», mis on kirjutatud Eesti vabastamislahingute ajal. Luuletaja tunneb, nagu põleks temas endas «iga linn ja talu», ja tema valust tõuseb sõjamehelik võitlusiha:

> Nüüd viha päevad on. Las meid see viha toidab!
> Ja tasuihast kasvagu me jõud!
> Neist vihakobaraist kord haljaks saab me õu
> ja võidupäev me kodumaale koidab.

Esikkogu «Põleva laotuse all» oli paljulubavaks alguseks, mis näitas D. Vaarandit sõjapäevil esiletõusnud noorte luuletajate hulgas väljapaistva ande ja elamusjõuga autorina. Juba tema varases luules on palju värskust ja eredust, selles haarab lugejat lüüriline vahenditus ja tunderikkus. Kuid teatavate puudusteta luuletaja tolleaegne looming ometi veel ei ole. Püüe uudselt ja omalaadselt ütelda, üldsõnalist lame-

dust ja ilmetust vältida viis Vaarandi varasemais värssides vahel ka otsitud, kunstlikule väljendusele. Ta luule on vaieldamatult värvikas ja ere, kuid paiguti ka kujunditega üleküllastatud, kusjuures need kujundid on küll julged ja tunduvad originaalseina, aga ei ole mitte iga kord samavõrra täpsed ja tabavad, kõige õigemad, tungivalt vajalikud. See väljenduse kunstlikkus kahandab märksa näiteks niisuguse sügava sisuga luuletuse mõju nagu «Tallinna langemise päeval» — südamepõhjast üleskeenud tunne kuidagi takerdub selles iseäratsevas sõnastuses, omandab isegi otsekui oma valuga ilutsemise toone, kiskudes kunstilisse valesse. Sellise luulemaneeri juured ulatuvad kahtlemata tagasi estetistlikku poeesiasse. Luuletaja kunstiline kasvamine ei suuda nagu esialgu tema värsside ideelise sisuga sammu pidada. Tunneme pingelisi otsinguid oma tooni leidmiseks, kuid mitte alati ei lähe ta õiget teed. Hiljem oma valikkogu välja andes on D. Vaarandi mõningaid neist luuletustest tunduvalt ümber teinud ja sõnastusliku illuminatsiooni kõrvaldamisega on mõte saanud selgema, õigema ning mõjukama väljenduse.

D. Vaarandi ei tulnud niisiis sõjateedelt tagasi veel täiesti väljakujunenud luuletajana, — ja seda mitte ainuüksi kunstimeisterlikkuse omandamise mõttes. Ei saa ütelda, et tema iga Isamaasõja-aegne värss oleks kantud isikliku ja üldise lahutamatuse tundest; paiguti on veel vaatleva, passiivse hoiaku jooni, kuidagi üksiku, nagu kõrvalseisva inimese valulemisi ja mõtisklusi (eriti kogu lõpposas). Siin näeme esile kerkivat neid vana ja võõra psühholoogia igandeid, mis eriti ilmseks said mõnedes vahetult sõjajärgsetes luuletustes («Lahkumine», «Üksindus»). Nendes värssides kajastub ähmaste vihjete kaudu luuletajat tabanud sügav hingeline vapustus, sisemine katastroof. Eitada ei saa seda, et luuletaja püüdis oma värssides anda väljendust traagilistele isiklikele elamustele, kuid väär on sulgumine ainult oma kitsalt subjektiivsete kannatuste ringi, mis kutsub esile pessimistliku väljapääsmatusetunde.

Sellest teda tabanud kriisist sai D. Vaarandi kui nõu-

kogude luuletaja siiski peatselt üle ja leidis uuesti õige loomingulise tee. Ei ole kahtlust, et ühe olulise tegurina teda selles abistasid partei Keskkomitee 1946. a. ideoloogia-alased otsused, milles paljastati nõukogude kirjanduses ning kunstis esilekerkinud võõraste tendentside olemus ja rõhutati sotsialistliku realismi kirjanduse suuri ning austusväärseid ülesandeid. Kuigi luuletajal arusaadavalt ei õnnestunud korrapealt vabaneda kõigist esinenud puudustest, mille vastu tal on tulnud pidada visa võitlust ka hiljem, näeme siitpeale kindlat edasiliikumist õiges, rahvalikus suunas. Teinud otsusest sügavad järeldused, alustas D. Vaarandi pingelist loomingulist tööd, mille tulemusena juba sama 1946. a. lõpul ja 1947. a. ilmus rida väljapaistvaid lühipoeeme («Talgud Lööne soos», «Ülemiste Vanake ja noor linnaehitaja», «Viru kaevurid»), samuti arvukalt lühemaid ja pikemaid luuletusi. Nendes on luuletaja andnud sügavalt poeetilisi kujutusi nõukogude inimeste sõjajärgsest ülesehitustööst, sotsialismi ehitamise algusest Eestis. 1948. a. avaldas D. Vaarandi need luuleteosed oma teise koguna «Kohav rand», mis on tõendiks luuletaja tähelepandavast ideelis-kunstilisest kasvamisest. See on rikas ja sisukas värsiraamat, temaatikalt laiahaardeline, täis vaba ja tööka elu helget õnnetunnet ning nooruslikku hoogu.

Tsüklis «Õitsvad õhtud» kõneleb luuletaja sõjapäevade Moskvast. Need luuletused («Stalingradi aegu», «Lenini raamatukogus», «Moskva mai 1943» jt.) näitavad olulist edasiminekut võrreldes eelmise kogu viimaste luuletustega. Jõuliselt väljendub siin võidu poole sammuva maa ja rahva enesekindlus, uhkus kodumaa võimsuse üle, armastuse- ja tänutunne Moskva vastu. Mitte võõrsil närbuva maapagulasena ei tundnud luuletaja end Moskvas viibides, vaid seltsimeeste, töö- ja võitluskaaslaste keskel, kus ta iga päev õppis ja kasvas.

Ei üksnes koduks — Moskva, olid kooliks.
Su tunnid olid karedad ja head.

Suure kiindumusega kõneleb luuletaja oma sünnimaast pikemas luuletuses «Põhjarannik», joonistades

haarava elamuslikkusega koduse looduse pilte. Tema patriootilise lüürika üheks parimaks näiteks on luuletus «Ma olen uhke sulle», milles väljendub nõukogude inimese tuline armastus sotsialistliku kodumaa vastu. Mitte ainult valgekaseline sünnimaa Läänemere rannal, vaid kogu ääretu Nõukogudemaa oma taigade, steppide ja lumitanud mägedega on omane ja kallis. Luuletaja kõneleb uhkustundega maast, mis on teednäitavaks tuletorniks kõigile maailma rõhutud rahvastele, teda täidab sügav õnnetunne kaasaelamisest kodumaa võitlustele ja võitudele.

«Kohava ranna» kõige väljapaistvamaks osaks on eespoolnimetatud lühipoeemid ja luuletused, mis käsitlevad sõjajärgses Eestis alanud sotsialistlikku ülesehitustööd, rahva elus ja inimeste teadvuses toimuvaid muutusi. Poeemis «Talgud Lööne soos» on D. Vaarandi kujutanud üht sookuivendamise ühistöö-pühapäevakut. Selle kaudu on luuletajal õnnestunud eluliselt ja kaasakiskuvalt edasi anda meie inimeste peremehelikku kindlust ning usku oma töösaavutustesse. Vabanemine minevikus valitsenud ebaõiglusest, veendumus uue elu ehitamise tulemusrikkuses annab ühistööle rõõmsa elevuse, otse pidupäevase meeleolu. Elustava huumori ja kauni lüürikaga kujutatakse poeemi lõpposas rahvapidu Saaremaa suveõisel heinamaal.

Luuletuses «Sumisevad metsad» on minevikku ja tänapäeva vastandades samuti konkreetselt näidatud, kuidas töö nõukogude ühiskonna tingimustes omandab uue sisu ja mõtte. Ränk ja raske oli metsatöö siis, kui seda tuli teha palgalisena peremeeste teenistuses ja rikaste äri jaoks. Kuid nüüd on ka siin kõik muutunud ja mets sumiseb viise uuest, paremast elust — tööst kogu rahva ja kodumaa rikkuseks, loodavatest väärtustest, mille ainsaks peremeheks on töötav rahvas ise.

Omapärane ja huvitav teos on poeem «Ülemiste Vanake ja noor linnaehitaja», mis on pühendatud Tallinna taastamise ja väljaehitamise suurele tööle. Oskuslikult on luuletaja kasutanud ja edasi arendanud vana rahvajutu motiivi Ülemiste järve vanakesest, kellele tema nääriõisel linnaskäigul noor ehitaja kõneleb Tal-

linna kui sotsialismimaa linna tulevasest palgest. Oma õnnestunud, leidliku ideelise kavatsuse on D. Vaarandi teostanud suure kaasaelamise ja poeetilise eredusega, poeemis on saanud väljenduse meie inimeste püüdlused ja unistused, mille nad tingimata teoks teevad.

Poeemi «Viru kaevurid» tuleb pidada sõjajärgse eesti luule esimeseks tõsisemaks katseks töölisklassi elu ja võitluse kujutamisel. Raske ja troostitu oli kaevurite saatus kodanlikus Eestis, kus võimutses välismaine kapital: eesti kaevurid pidid orjama «isandaid võõral maal / ja omamaa vangivahte», taluma puudust, viletsust ja peremeeste omavoli.

> Oli elavaid haudu täis Virumaa pind,
> et nendele tulu vaid tooks ta.
> Aga kaevuri palk oli kähisev rind,
> tühi tasku ja liigesejooksva.

Paljastades terava satiiriga «vabariigi» rahvavaenulikku olemust, näitab luuletaja, et kaevurid pööravad oma pilgud lootusega Nõukogudemaa poole. Ja kui Eestis taaskehtestatakse nõukogude võim, saavad ka viru kaevurid ise oma saatuse määrajateks. Auga käivad nad läbi Suure Isamaasõja rasked võitlusteed, taastavad hitlerlaste poolt purustatud ning uputatud kaevandused ja jätkavad rahupäevade loovat, pingelist tööelu. Luuletaja on püüdnud edasi anda meie põlevkivibasseini, Eesti Donbassi, ehitustööde hoogu ja ulatust esimestel sõjajärgsetel aastatel. Me ei näe poeemis üksikasjaliselt väljajoonistatud kujusid ega omaette arendatud sündmustikku, vaid luuletaja kõneleb viru kaevuritest, nende tööst ja võitlusest üldistavas plaanis, — paiguti isegi üldsõnalisusse kaldudes. Teosele annab tema poeetilise sisukuse eeskätt lüüriline paatos, luuletaja tuline kaasaelamine nõukogude töölistega, kes «uhkelt mõtlevad, karmilt murravad tööd / nagu tõelised peremehed.»

Poeemide kõrval on «Kohavas rannas» rida õnnestunud lüürilisi luuletusi, milles väljendub uus suhtumine töösse ja tööinimestesse nõukogude ühiskonnas, kus töö on au ja kuulsuse asjaks («Emale», «Kuulus kangur», «Töökangelased», «Lõikuselaul»). Eriti võib välja

tõsta luuletust «Emale», milles üheaegselt sügava ja tänuliku lapsearmastuse elamusega kõlab ka see nõukogude inimeste ühtekuuluvustunne, töö- ja võitluskaaslus, mis nagu kaotaks ema ja lapse vahel sugupõlvi eraldava piiri. Ema elupäike on juba õhtusse kaldunud — kuid luuletaja kõneleb just tema hingelisest noorusest, sellest, kuidas ta kogu suurt maailma seob oma lihtsa eluga. Neid värsse lugedes tunneme liigutust ja heldimust, kuid oleme kaugel nukrusest ja haledusest, mida kutsuvad esile mineviku luuletajate sarnasisulised värsid, mis enamasti ikka on seotud elu karmuse ja ebaõigluse motiividega. See väike, lihtne luuletus võib olla näiteks, kuidas sotsialistlik tegelikkus, uus nõukogulik elutunnetus annab klassikalistele, luules loendamatuid kordi kasutatud teemadele uue kõla.

Tunduv edasiliikumine ja ideeline kasvamine, mis avaldub «Kohavas rannas», kogu elutunnetuse õige suuna kindlustumine ja teadlik rahvalähedus pidi väljenduma ka luuletaja vormiotsinguis, tema värsside keeles ja stiilis. Kunstlikkus väljenduses taandub üha enam, pingutuse asemele tulevad siirad ja loomulikud intonatsioonid, värsid hakkavad voolama ikka vabamalt, otsekui iseenesest. Teadlikult hakkab D. Vaarandi oma luulesse tooma rahvapäraseid kujundeid ja kõnevorme, võtab kasutusele rahvalaulu elemente.

Mõistagi ei ole ka «Kohavas rannas» kogutud luule kõik ühesuguse väärtusega. Paiguti näib tekkivat passiivse rahulolu noote, luuletaja satub ilutsevasse meelisklusse kas või mahajäänud külaelu «idüllist». Vahel kaldub ta lihtsust ja üldmõistetavust taotledes ka väljenduslikku vaesusse ja ilmetusse. Kuid need on arusaadavad kasvuraskused luuletaja loomingus, mille juures tuleb arvestada eesti luule tolleaegset üldist arengutaset. Tegelikult oli D. Vaarandi tõusnud kindlalt luuletajate esirinda, tema «Kohav rand» sai J. Smuuli «Järvesuu poiste brigaadi» kõrval üldise suure edasiliikumise tähiseks. Siin esines põhiliselt väljakujunenud autor, kellelt võis oodata uusi tõsiseid saavutusi.

Oma järgnenud loominguga näitas D. Vaarandi, et need ootused olid õigustatud. Ta ei jäänud rahule saa-

vutatuga ega hakanud paigal tammuma, vaid liikus pidevalt edasi — kuigi mitte alati ühesuguse hooga. Selle tõendiks on 1950. a. ilmunud tugev värsikogu «Selgel hommikul», mida võib pidada üheks väljapaistvamaks eesti nõukogude luules. Sellest kõneleb ka suurem enamik D. Vaarandi hilisemast loomingust, millest osa ilmus esmakordselt kogutuna tema valimikus «Luuletused» (1953). Luuletaja on leidnud oma isikupärase tooni ja hääle, tunneb oma võimeid ja mõistab, milliseid elukülgi tema anne suudab valitseda.

2

Oma loomingulise tegevuse eesmärki ja sisu on D. Vaarandi kõige selgemini väljendanud luuletuse «Oktoobris» lõppvärssides:

> Ma unistan — ja näen uut inimpalet.
> Kuis tahaksin ma olla tema keel!
> Kuis tahaksin ma sõnu leida, kus
> on öeldud kõik, mis võrsub tema hinges
> ja tegudesse puhkeb hiigelpinges —
> rõõm, jõud ja ilu, sügav armastus.

Tõepoolest, tema luules seisab esiplaanil inimene, siin ei ole tehnika ega loosungid inimese sisemaailma ära varjanud ega selle lihtsustamisele viinud. Selles on D. Vaarandi värsside kõige tugevam külg, nende emotsionaalse mõju «saladus».

D. Vaarandi luulele on omane tugev sotsiaalne kõlavus, mida aga ei taotleta puhtväliste, plakatlike vahenditega. Siin väljendub luuletaja aktiivne kaasaelamine kogu nõukogude rahva tundeid ja mõtteid haaranud taotluste ja suurte ülesannetega. Igasugusest rõhumisest ja vägivallast vabanenud inimese töö- ja loomingurõõm, tema argipäev ja pidumeeleolud, tema kasvamine ja tulevikuunistused — see on D. Vaarandi luule sisuks. Luuletaja oskab näha meie nõukogulikus tänapäevas peamist, suurt ja kaunist, oskab sageli ka pealtnäha väikeses üksiknähtuses esile tõsta olulist, tüüpilist, oskab lihtsalt ja elamuslikult väljendada elu enese luulet. Lisaks eespoolnimetatud värssidele on

D. Vaarandi loonud arvukalt väljapaistvaid Nõukogude Eesti tänapäeva käsitlevaid lühemaid ja pikemaid luuletusi — «Lähme lauldes nurmedele», «Traktorist», «Uus paat», «Kolhooside võistulaul», «Sõit laulupeole», «Soolaul», «Laul kombainerist» jt., mis kuuluvad meie tolle perioodi luule paremiku hulka. Nendele võime lisada D. Vaarandi Turkmeenia-luuletused («Sõprade seas», «Ratsamehed», «Isa külvab» jt.), kus haaravalt väljendub rahvaste sõpruse tunne.

D. Vaarandi üheks loominguliseks saavutuseks ja esileulatuvaks teoseks meie sõjajärgses luules on poeem «Tagamõisa randadel» (1948), milles luuletaja on elamuslikult edasi andnud kollektiviseerimisliikumisega eesti külas toimunud suure murrangu ja algava uue elu tunnetust. Teosel ei ole laiahaardelist sündmustikku, siingi domineerib D. Vaarandi andele omane lüüriline põhitoon, kuid poeemi lugedes tajume väga olulisi muutusi, uut meie rahva elus. Siin on tegelikkuse tõeliselt poeetiline kujutus, poeetiline kogu oma olemuselt, mitte ainult värsivormi kasutamise poolest; see teost läbiv poeetiline elutunnetus valgustab inimesi, loodust ja olustikulist konkreetsust, kõike seda on näinud ja edasi andnud teraselt, sügava pilguga elu jälgiv ja neid inimesi armastav kunstnik, kes kogu hingega elab kaasa uue elu kujunemisele. Poeemis ei ole hakatud elu ilustama, siin kõneldakse ka noore kalurikolhoosi ees seisvatest raskustest ja muredest — paatide vähesusest, vanadest nootadest, viletsast maast, iganditest mõnede kalurite mõtteviisis, kulaku urgitsustest. Kuid üle kõige kõlab jõuliselt nõukogude inimeste usk homsesse, oma töökate kätega ehitatavasse paremasse tulevikku.

Eelmiste lühipoeemidega võrreldes on luuletaja siin näidanud olulist edasiminekut inimese kujutamisel: nappide, kuid tabavate joontega toob ta meie ette rea elavaid ja meeldejäävaid kujusid. Siin on energiline ja visa, kindlalt tulevikuperspektiivi silmas pidav kolhoosi esimees; siin on endine sõjamees Vanja, kes neil randadel on leidnud uue kodu; siin on Tagamõisa töökad ja sitked kalurid, kes moodustavad Kalinini-nimelise kolhoosi üksmeelse ja tugeva kollektiivi.

Veel mujal on lahus paadid ja mõrrad,
veel mitmel pool kõiguti, kõheldi.
Kuid tihedalt seisavad üksteise kõrval
Tagamõisa kolhoosnikud-kalurid.

Just nendes varem alatises puuduses kiratsenud rannakülades näeme erilise selgusega kollektiivse töö jõudu, mis toob põhjalikud muutused inimeste ellu.

Poeemi keskseks kujuks on vana kaluritaat Nuka Mihkel, kelle hilinenud kolhoosiastumisest teoses kõneldakse. Väheste värsiridadega on luuletaja suutnud anda ununematu ja tüüpilise pildi nii Mihkli elujärjest («Ühteainsasse hoonesse mahub pere, / lehm, hobune, põrsas või lambapaar») kui ka tema väliskujust ja sisemaailmast, tema kahtlustest ja muredest, ausast ning lihtsast südamest. Mihkel läheneb juba seitsmekümnele ja hoidub esialgu artelli astumisest, pidades end liiga vanaks. Küllap on selles oma osa ka eidel, kes muret tunneb oma «kolmenisaga lehmaniru» pärast; võib-olla hoidsid Mihklit tagasi ka mõtted pojast, kes okupatsiooni ajal fašistide «mobilisatsiooni» eest Rootsi põgenes ja ikka veel ei ole leidnud võõrsilt teed koju. Ent elupõlise kaluri ja tubli töömehe süda ei luba kõrvale jääda ühisest asjast, ta mõistab, et «hulgal on, teadagi, suurem jõud». Mihkel tunneb nõukogude võimu hoolitsust kalurite eest, ühistu abiga on ka tema nüüd saanud oma paadile mootori, millest nad pojaga nii palju aastaid asjata unistasid. Kohusetundlikult on ta täitnud oma püügiplaanid ja ka tema kolhoosiastumine on läbikaalutud ning seaduspärane samm. Suure soojuse ja kaasaelamisega loodud Nuka Mihkli kuju on Vaarandi luule hinnatav saavutus.

«Tagamõisa randadel» näitab luuletaja oskust luua konkreetseid, meeleolukaid ning otse meeltega tajutavaid pilte, elulisi üksikepisoode (näiteks Mihkli minek kolhoosikeskusse, jaanituli Vaigu rannamäel jne.), milles eredalt väljendub kohalik koloriit. Meisterlikult kujutab D. Vaarandi loodust, millel on lahutamatu seos kõige toimuva põhimeeleoluga. Poeemi läbiv elujulge optimism ja kohatine leebe huumorivarjund nakatavad lugejat, annavad teosele värskuse ja paeluvuse.

Poeemi üheks iseärasuseks on Gustav Suitsu kunagiste Saaremaa-värsside poleemilis-parodeeriv varieerimine. Sellega on alla kriipsutatud mõtet, et nendelsamadel randadel, kus nukrutsev poeet-individualist kord nägi ainult üksinduse luulet, elavad inimesed, töötab ja loob rahvas, kellega on lahutamatult seotud nõukogude luuletaja looming. Siin on vastamisi seatud kaks ellusuhtumist, on poeetilise kujundlikkusega väljendatud luuletaja hingestatud kaasaelamine.

Peavad heldemaks muutuma lahtede süled,
ja heldemaks kivised kaldapaed.
Need rannad nukrusest, vaesusest üles
pea tõstab vabade töömeeste aeg!

Ja laulavad lained, ja tulevad tuuled,
ning valjusti tervitavad neid.
Ma tahaksin, et nii kuumalt mu luule,
nii kirglikult, tormiselt tervitaks neid!

Sageli on uue elu jaatamine, õnnetunne uutest perspektiividest Vaarandi luules seotud mineviku, vana ühiskonna meenutamisega, töötavate inimeste kannatuste, alanduste ja võitluse kujutamisega, nagu nägime juba mitmes eespool vaadeldud teoses («Viru kaevurid», «Sumisevad metsad» jt.). Nendesamade teemadega, rõõmutu lapsepõlve ja noorusaastate motiividega kohtume luuletustes «Rannatüdruk», «Traktorist» jt.

Kõrged on künnised rikka talus,
kõrgid ta katuseharjadki.
Karjalapsele kulaku palus
on kibedad maasikamarjadki.

Suure üldistusena kõlab mineviku ebaõiglase ühiskonna ja töörahva raske saatuse kujutamine luuletuses «Oktoobris». See sagedane pöördumine mineviku teemade juurde ei tähenda mitte luuletaja nõrka sidet kaasajaga, vaid vana maailma paljastusest tõuseb seda suurem rõõm ja uhkus nõukoguliku tegelikkuse, meie tööka ja sisuka elu, kõigi meie kättevõidetud saavutuste ja meie inimeste üle. Luuletaja kõneleb rahva saatusest ja läbikäidud teedest suure sisendusjõuga, sest siin on väljendatud tema enda kõige sügavamad ja tähtsamad elamused.

D. Vaarandi luules loodud minevikupiltides ei ole kõigist raskustest, valust ja kibedusest hoolimata väljapääsmatuse tunnet. Minevikku kujutades ei näita luuletaja ainult õiglusetust ja kannatusi, vaid ühtlasi ka rahva lootust paremale tulevikule ja võitlust selle eest. Väljapaistvamaid teoseid meie luules on eesti töötava rahva revolutsioonilise võitluse ajaloo üht episoodi käsitlev poeem «Alla Mari» (1949). Luuletaja ei hakanud kirjutama Saaremaa ülestõusu riimkroonikat, vaid püüdis seda kangelaslikku võitlust näidata ühe eriti kaasakiskuva ja südamelähedase inimese, tütarlapse Mari üleva kuju kaudu, kes kasvab poeemis otsekui töörahva vabadusiha ja võitlusvaimu sümboliks. Ning just sel teel on D. Vaarandi jõudnud sündmuste elulisele tuumale hoopis lähemale, too aeg hakkab lugeja kujutluses elama palju selgemini kui mingi üldise ümberjutustuse järgi, me tunneme nende võitlejate südamete hõõgumist Alla Maris kui poeetilises üldistuses.

Poeem algab saare naise raske mineviku kujutusega — aeglasetooniliselt, mõtlikult ja raskerütmiliselt kõlavad värsid tema töörohkest ja rõõmutust elust.

Väsimatu, visa, kõike talub,
suudab raskemadki meestetööd.
Aga vokilauda, kätkijalust
tallab oma ükşildased ööd.

Saare naine — nii ta meie ette
astub sajandite hallilt teelt.
Nagu rahvas, kandes orjakette,
aga rinnas murdumata meelt.

Sellel tagapõhjal joonistab luuletaja välja Alla Mari kuju temale omase noorusliku ägeduse ja tulise vabadusejanuga. Mehiste ja karmide revolutsionääride Ellamite perekonnas kasvanud Mari kogu elu alates lapsepõlvemälestustega mõisate põlemisest 1905. a. on lahutamatult seotud töörahva võitlusega rõhujate vastu.

Ta mäletab, kuis mehi viidi.
Nad läksid raudus, püsti päi.
Kuid karedad ning võimsad viisid
neist küladesse maha jäid.

Ja nagu nende uhked sõnad,
karm, trotslik, lootusrikas toon,
sestsaadik Mari hinges kõlab
see sõna — revolutsioon.

Luuletaja iseloomustab Marit karmi, uhke ja kindlaloomulise tütarlapsena, kes on äge ja õigust nõudes «annab kas või hinge seest». Temas on saare naisele omast jõudu ja visadust, kuid ühtlasi ka revolutsioonilist hoogu ja rahulolematust. Venna julged kõned ja revolutsioonilised raamatud on õpetanud Marile valmisolekut võitluseks vabaduse, rahvavõimu eest. Saaremaa töörahval lasuv mitmekordne ike, ümbritseva elu vaesus, hallus ja õiglusetus tekitab temas tahte kõik siin hoopis uueks teha.

Lai väli, kuhu hõikad, kutsud?
Tee — kuhu, Mari, viib ta sind?
Ju Mari teab. Nii julgelt tuksub,
nii võitlusvalmilt tuksub rind.

Ja valjult lendab suveõhus
laul üle välja lageda:
«Nüüd üles, keda needus rõhub,
nälg, orjus ikkes hoiavad!»

Eestis võimu enda kätte haaranud kodanlus alustas klassisõda Nõukogude riigi vastu. Aastaid kestnud imperialistliku sõja raskustes vintsutatud rahvast kistakse uude verisesse taplusse — tahetakse saata Punaväe vastu kaitsma härraste vabariiki. Järsutoonilistes, karmides värssides väljendub rahva rahulolematus ja viha, kõlab tagasihoitud ärevus ja võitlusvalmidus:

Troonisid purustav maru
üle maailma käis.
Aga härrad ja parun
meie kukile jäid.

Sini-must-valge plagu
ustavalt teenib neid.
Võim on härraste jagu.
Võim ei arvesta meid.

Riigi nad toppisid tasku.
Aga meid sundida
sõtta tööliste vastu
— seda ei saa!

Saarte töörahvas teab, et punase tähe all on nendegi tõed ja tulevikulootused, ikka kindlamaks saab otsus vastu astuda uutele võimumeestele, pöörata relvad sundijate vastu otsustavaks lahinguks.

Puhkeb Saaremaa ülestõus — «vihane, äge ja murdev kui loodusejõud».

> Astusid sulased, kehvikud, kaluritaadid,
> astusid mehed, veel sõdurisineleis,
> oma armeesse. Ja juhidki endi seast saadi.
> Külades töörahva võim. Vaata, kui palju on meid!

Nad on relvastatud roostetanud vintpüssidega — või ka tammenuiadega, nagu kord Mahtra sõjast osavõtjad. «Sama on viha. Kuid käistel on punased lindid, / ühte mis liidavad maailma rõhutuid».

Alla Mari nooruslik energia, tema vaprus ja võitlusvaim leiab nüüd rakenduse; ülestõusust aktiivse osavõtjana täidab ta olulisi ülesandeid, tunneb end töörahva võimu esindajana.

> Mari neil päevil otsekui kasvas ja sirgus,
> ühiseks võitluseks jäägitult andis ta end.
> Suutis ja oskas. Kõik varjatud jõud temas virgus,
> selgeks kõik muutus, mis ähmaselt igatsend.

Kuid see uue ja vana maailma vahelise võitluse suurest rindest isoleeritud ülestõus on paratamatult määratud traagilisele lõpule. Jõuliselt on poeemis edasi antud rahva needus valgete karistussalgale, viha nende rõhujate veriste palgasulaste vastu, mida väljendaks nagu saarte looduski. Lõikava irooniaga kujutab luuletaja karistusväe ülemtimukat, kes inglise sigarit suhu vajutades küüniliselt mõtleb oma kodusaare «sõgedast» rahvast, kellele ka «lihtsamat tõde» on vaja «kätega seletada». Tääkide ja kuulipildujate keeles seletataksegi töötavale rahvale seda osa, mis temale on määratud kodanluse «vabariigis»:

> «Saarlane, imetle saksu,
> mustasajalist uut!
> Tunne, kuis turjal plaksub
> omade härraste nuut!

Kullimäel kruusa-augus
kõike, mis ihkasid, saad.
Annavad kogupaugud
rahu, leiba ja maad...»

Saaremaa ülestõus suruti maha elajaliku julmusega, hukkus ka vaenlaste kätte langenud Alla Mari. Kuid oma verega kirjutasid need vaprad võitlejad eesti töörahva vabadusvõitluse ajalukku kustumatud leheküljed, mis said teetähiseks ja üleskutseks jätkata võitlust. Luuletaja lõpetab poeemi värssidega Alla Mari kodukohas loodud kolhoosist, sidudes minevikusündmusi meie kättevõidetud nõukogude tänapäevaga. Võitlus on olnud raske ja nõudnud töörahvalt suuri ohvreid — kuid need ohvrid ei ole olnud asjatud. Ja sellepärast jääb teosest, hoolimata sündmuste traagikast, kõlama kirgas ja optimistlik põhiheli, usk ellu ja uhkus vabadusvõitlejate inimliku suuruse ning heroismi üle.

Poeem on üles ehitatud üksikuid episoode, sündmuste erinevaid järke kujutavatest osadest, kusjuures vastavalt nende osade sisulise iseloomu ja meeleolu erinevusele erinevad ka poeetiline struktuur ja vorm. Jälgime näiteks seda, millises rahutus, seesmiselt tunglevas rütmis iseloomustatakse Mari kuju; jõuliselt ja raskelt astuvate värssidega annab luuletaja edasi ülestõusu algust — selles kujutuses on monumentaalsust otsekui graniiti raiutud reljeefis. Oskuslikult on luuletaja poeemis kasutanud «Internatsionaali» värsse ja revolutsiooniliste laulude intonatsioone. Vastavalt kujutatavatele olukordadele ja sündmustele vahelduvad romantiliselt hoogsad ja lennukad stroofid lihtsate ja karmilt mehiste värssidega. Teoses on välditud kõike üleliigset, iga värss on siin oluline, idee ja sündmustiku arenduses sisuliselt vajalik. Selle kunstilise tihedusega on saavutatud oluliste joonte selge esiletoomine, sündmuste dünaamika ja dramaatiline pinge. Peamine tähelepanu langeb kangelase kujule, kelles luuletaja on suutnud üldistada vabadusvõitleja iseloomulikke jooni. Alla Mari on haaravamaid kujusid eesti nõukogude luules, tema elu ja kangelassurm panevad sügavalt kaasa elama. D. Vaarandi poeem on väärikas poee-

tiline mälestusmärk eesti töörahva revolutsioonilise võitluse kangelastele.

Kui oma kodumaa patrioot ja aktiivne osavõtja ühiskondlikust elust ei saa luuletaja oma loomingus vaikides mööda minna suurtest rahvusvahelise tähtsusega poliitilistest küsimustest: need on temale ja ta kangelastele nagu kõigile eesrindlikele inimestele samaaegselt sügavalt isiklikud küsimused, millega on seotud kogu vaimne elu. Poliitiline sihikindlus ja publitsistlik löövus liitub D. Vaarandi luules lüürilise elamuslikkusega, andes tema loomingule uusi ning olulisi omadusi, nagu näitavad tema väljapaistvad rahuteemalised luuletused.

«Noored kogu maailmas...», «Päev Krimmis», «Löö puruks neetud sõja käed!» nagu poeedi teisedki paremad luuletused on tugevad selle poolest, et siin ei ole tegemist paljasõnalise deklaratsiooniga, vaid suur ja valdav idee kasvab välja meie igapäevase elu konkreetsest sündmusest, faktist, olukorrast. — Tütarlapspioneer laulab demokraatliku noorsoo hümni, ta silmis on aga nagu veel mälestus läbielatud sõjakoledustest. Et see enam iial ei korduks! Ees ootab komsomol, kes kasvatab uut võitlejate sugupõlve, ees on elu kogu avarus ja rikkus.

Mõttes on tuhanded kavad,
põnevad, paeluvad.
Rõõm on sirguda! Avar
on elu me Kodumaal.
Ta on lennukas, pinev,
erutav, nõudlik ja hea.

Elu ja õnne nimel,
selle toreda nimel
rahu eest võitlema peab!

Luuletuse sisemine areng, mõtte ja tunde liikumine on lihtne ja loomulik, midagi ei ole siin tühja, üleliigset. Luuletuses «Löö puruks!...» antakse laiajooneline, helge pilt meie rahuliku ja loova elu töökast päevast.

Kuid selles päevas, laulust kumisevas,
nii sõbralikul, maasikasel mäel
üks süütekapsel varitsedes lebas.
Ta varitses. Ja lõhkes laste käes.

See masendav üksikjuhtum äratab mälus ja kujutluses ellu sõja õudused, saab aluseks raevukalt paljastavatele ja kirglikult süüdistavatele värssidele, mis luuletaja otsekui hukkunud laste ema ja kõigi ausate inimeste nimel heidab näkku uute massimõrvade plaane hauduvatele sõjaõhutajatele. Nendes värssides kõlaks nagu tõepoolest õnnetu ema valukarjatus, ja neetud sõja küüsjad roimarikäed oma koletus verise kulla ihas, oma kuritegudega inimkonna vastu ei saa jätta kedagi ükskõikseks kõrvaltvaatajaks.

Sageli väljendab D. Vaarandi oma luules meie inimeste helgeid tulevikuunistusi, mis oma «mõtte julge haardega» heidavad valgust meie teele.

— Tuult tiivule annab just vaimustus!
Peab julgelt unistama!

See hingepõhjas elavaks tundeks saanud perspektiivi avarus on Vaarandi luule üks tugevamaid külgi. Luuletaja parimaks ja hinnatavamaks sellelaadseks saavutuseks on poeem «Ülemiste Vanake ja noor linnaehitaja». Kuid ka paljudes luuletustes liigub tema mõtte-käik homsesse päeva, kusjuures siingi on kõige õnnestunumad need luuletused, kus lähtutakse millestki konkreetselt tajutavast. Näiteks Turkmeenia-ainelises luuletuses «Isa külvab» on luuletaja võtnud huvitava fakti elust (metsa külvamine kõrbesse lennukilt), millest ta kaasakiskuva rõõmu ja elevusega välja arendab kauni tulevikupildi: selleks ajaks, kui väike Batõr sirgub noormeheks, on isa külvatud metsa varjus tunane kõrb muudetud õitsvaks aiaks. Selles tunneme tõepoolest unistuste lennukust ja hoogu, mis sütitab kujutlust ja paneb kaasa elama looduse ümberkujundamise suurtele töödele.

3

D. Vaarandi on oma põhiolemuselt lüürilise andega luuletaja. Ei saa ütelda, et üldine kirjanduslik atmosfäär oleks kõnesoleval ajal olnud lüürikale eriti soodne, pigem vastupidi: esines lüürika piiramise ja alavääris-

tamise tendentse, mis avaldas mitmegi luuletaja loomingule ühekülgset mõju. See on kahtlemata jätnud jälgi ka D. Vaarandi luulele, raskendades tema ande väljakujunemist. Lüürika alahindamine ometi ei võõrutanud luuletajat sellest, sest ande olemus murrab ikkagi läbi — on ju tema parimad poeemidki «Alla Mari» ja «Tagamõisa randadel» (varasematest lühipoeemidest kõnelemata) palju võlgu lüürilisele elemendile. Luuletaja mitte üksi ei kujuta inimesi, sündmusi ja olukordi, vaid väljendab samal ajal ka vahetult oma mõtteid ja tundeid, oma kaasaelamist: nimelt see on D. Vaarandi poeemides eriti tugev, kuna süžee, jutustav osa enamasti jääb suhteliselt nagu vähem-oluliseks.

Kujutades lüürilistes värssides inimest tema tunnete ja mõtetega, mille on esile kutsunud ümbritsev tegelikkus oma nähtuste mitmekesisuses, on luuletaja suutnud elavalt kajastada meie sotsialistliku ühiskonna elu; tema lüürilise kangelase mõtted ja tunded omandavad seetõttu suure üldistava tähenduse. Nii näiteks on luuletuses «Uus paat» lüüriliseks kangelaseks noor kalur, kes koos oma kaaslastega mootori mürisedes sõidab püügile. Värsside naljatlevast, kelmikast toonist on näha, et see kalur on tore ja elurõõmus inimene, kes tunneb rahuldust oma tööst meie vabas ühiskonnas. Luuletust läbivas meeleolus kõlab nõukogude inimeste enesekindlus ja veendumus meie elu õigetes alustes. Seesama tunne läbib luuletuse «Laul kombainerist» mõtlikult-tõsiseid ja südamlikke värsse; nähes tütarlast-kombainerit töötamas põllul, kus kunagi «... orjas popsipere, / vaarus vabatmehe naine, / küürus sirbil kõveral», väljendab luuletaja suurt rõõmu selle üle, et meie päevil noore inimese saatus on hoopis teine, tema tee avar ja päikeseküllane. See teadmine õnnestab ka luuletajat, paneb teda kogu hingega kaasa elama:

Sõida, tütrekene, sõida!
Kuule, kuidas kutsub, hõikab
suur ja rikas elutee!
Mis sa kõik veel kätte võidad,
millist vilja sa veel lõikad,
isegi ei aima veel!

D. Vaarandi luule paremikku iseloomustab kunstiline lihtsus ja loomulikkus, mis on saavutatud pingelise ja keeruka loomingulise töö tulemusena. Luuletaja eesmärgiks on väljendada meie inimeste tunnete, mõtete ja elamuste rikkust vahetult ning üldmõistetavalt, teadlikult vältides kõike juhuslikku ja ebasiirast. Visa ja sihikindla tööga on ta saanud täielikuks peremeheks sõna üle; keelelist materjali hoolikalt valides püüab ta anda oma tajule ja tundele kõige vahetumat, täpsemat ja kujukamat väljendust. Ta ei mõtle lugejat paeluda efektsete metafooride ja väljaehitud kõne säraga, vaid kasutab lihtsaid ja näiliselt täiesti igapäevaseid sõnu, mis aga värsis, valgustatuna poeetilise mõtte haaravast lürismist, omandavad uudse sisukuse ja väljendusrikkuse.

Poeedi tugev individuaalsus annab tema loomingule selgelt omapärase kujundlikkuse ja ereduse. Nagu elu ja inimesi, nii näeb ja kujutab ta ka loodust värskelt ning isikupäraselt. D. Vaarandi värsse sünnimaa looduse kargest põhjamaisest ilust võime kõrvutada eesti klassikalise realistliku luule parimate saavutustega selles valdkonnas. Enamasti on loodus tema luules vahetult seotud inimeste elamuste ja toimuvate sündmustega, aidates süvendada teose põhimeeleolu. Üldiselt on D. Vaarandi loodusekujutustele omane kogumuljet mõne iseloomuliku joonega edasiandev üldistav laad, mõnel juhul kasvab aga looduspilt otse sümboliks, teatava mõttekäigu väljenduseks (näiteks «Laul männile», mis sisuliselt on hümniks rahva sitkusele ja visadusele). Suurejoonelise maalingu kodumaa suvisest loodusest annab jõulisest patriootilisest elamusest kantud luuletus «Põhjarannik»; samalaadne päikesepaisteliselt helge ja eredalt värviküllane pilt on loodud luuletuses «Sõit laulupeole». Tabavate, kujutlust paeluvate sõnadega joonistab luuletaja oma teostes looduspilte, mis rikastavad lugejat ja õpetavad selgemini nägema kodumaa ilu. Sünktõsiselt kohisevad kauged lumised laaned, näeme valgekaselisi heinamaid karge kevadeöö lummas, tajume rannamaastikku tema avaruse ja üleva põhimeeleoluga:

Üle karide murduva valge vahu
veelindude huiked kõlavad.
Ja männid toetuvad uhkes rahus
vastu merd oma nurkliku õlaga.

Meeldejäävalt on luuletaja poeemis «Tagamõisa randadel» kujutanud ka põhjamaise suveöö ainulaadset kaunidust:

Tuhmsinisel ududest auraval lahel
on tumepunane ehavööt.
Ja hõljudes kõrgete kuuskede vahel,
tuleb suitsuna hämar suveöö.

Ta värvid on erksad, ta lõhnad on valjud, —
on saabunud randade õitsemisaeg.
Üle rihva ja liiva käib tormine haljus,
metsnelkidest punavad kaldapaed.

D. Vaarandi luulemeisterlikkuse avalduseks on tema luule paremikus saavutatud sisu ja vormi vastavus. Sisu määrab tema värssides kunstiliste vahendite valiku. See ei ilmne ainult poeetiliste vormivõtete — kujundite, värsimõõdu, rütmi jne. kooskõlas värsside sisuga. D. Vaarandi sotsialistlikust ideelisusest kantud loomingule on omane ka tugev rahvuslik laad, selles ilmnevad need rahvusliku psüühika erijooned, mis annavad kunstiloomingule erilise mõjukuse. Loomulikult, nagu iseenesest tulenevad need jooned luuletaja taotlusest anda ideelisele kavatsusele oma isikupärane ja kõige vastavam väljendusvorm, kujutada inimesi ja sündmusi eluliselt ning tõetruult. Süvenemine rahvaluulesse on võimaldanud luuletajal oma poeetiliste kujundite süsteemis tabada seda spetsiifiliselt eestipärast mõtlemis- ja ütlemisviisi, mis näitab teda rahvusliku luule parimate traditsioonide jätkajana. Siin ei ole tegemist mitte mingi välise rahvusliku «ornamentika» külgeriputamisega nõukogulikku elu kujutavatele luuletustele. Iseloomulik on just D. Vaarandi loov, edasiarendav lähenemine folkloorile, rahvalaulu vormielementide kasutamisele. Ta ei hakka lihtsalt imiteerima vana regivärsilist rahvalaulu, ei suru uut sisu mehaaniliselt vanasse vormi, vaid kasutab ainult neid elemente, mis aitavad kaasa antud teema lahendami-

sele. Luuletaja ei too oma värssidesse üle rahvalaulude arhailisi keelendeid, mis oleks täiesti põhjendamatu, kuid kasutab sageli rahvalaulule omaseid kujundeid ja võrdpilte, samuti alliteratsiooni ja parallelismi sugemeid, kui sisu seda tingib. Nii võib näiteks tähele panna, kuidas «Laulus kombainerist» mineviku raske töö meenutamine kutsub esile ka vanade laulude intonatsioone — siin on olemas teatav psühholoogiline seos. Toreda huumoriga on folkloristlikke algeid kasutatud luuletuses «Uus paat», meeleolukalt antakse «Kolhooside võistulaulus» edasi võistlusägeduses lõbusalt liialdavat sõnastust, rahvalaulule nii iseloomulikku hüperboliseerimist. Rahvalaulu elemente on luuletaja tabavalt kasutanud ka kriitiliseks ainekäsitluseks, näiteks luuletuses «Laisad poisid», kus joodikute ja vanapoiste pihta sihitud traditsiooniliste pilkesalmide võtted aitavad välja naerda loodreid meie kaasaegses tegelikkuses. Head eeskuju on D. Vaarandi näidanud rahvaluule motiivide originaalsel ümberloomisel, nendele uue mõtestuse ja emotsionaalse sisu andmisel (poeem «Ülemiste Vanake ja noor linnaehitaja»). Täiesti ilmne on ka D. Vaarandi luule lüürilise põhikoe elav seos eesti rahvalaulule omase lürismiga.

Palju omapära annab D. Vaarandi värssidele oskus leidlikult kasutada rahvalaulu-laadilist mõistuütlemist lüürilise kangelase mõtete, tunnete ja elamuste edasiandmisel (üks tema luuletus kannabki pealkirja «Mõistu»). Luuletaja ei püüa alati kõike otseselt sõnades välja ütelda ja «ära seletada», vaid jätab mõndagi lugeja enda taibata ja oma mõttes edasi arendada; luuletuse sisu osutub selle tõttu hoopis avaramaks kui niiöelda sõnasõnalisel lähenemisel. Seejuures ei muutu värsid kergelt kenitlevateks, vaid humoorikalgi lähenemisel jääb enamasti püsima sügavam tõsiselt-tagasihoidlik alatoon.

Rangus kunstiliste väljendusvahendite kasutamisel kõneleb nõudlikkusest enese vastu, vastutustundest oma loomingu eest. Luuletaja elav kunstiline mõõdutunne püüab vältida tühja sõnadetegemist, talle on võõras ülespuhutud kõne kõmpidel kõndimine, ta on ennem enesessetõmbunud kui ilukõnelusega paradeeriv.

Lürism afektatsioonita, hingestatus sentimentaalsuseta, paatos üldsõnalise retoorikata, rahvapärane lihtsus lamedusse laskumata — seda näib D. Vaarandi oma värssides taotlevat. Ta on selles palju õppinud eesti rahvalauludest ja luuleklassikast, aga samuti kaasaegse nõukogude luule ühelt suurimalt meistrilt Issakovskilt. See saavutatud meisterlikkusest kõnelev luule peenus, mis on omane D. Vaarandi loomingu paremikule, on leidnud üldist tunnustust ja rahvas ise on andnud kõige autoriteetsema hinnangu: tema värsse loetakse ja tuntakse ning rida luuletusi on saanud viisistatuna üldlauldavaiks lauludeks.

Eespool öeldust ei järeldu, nagu oleks luuletaja küpse perioodi looming puudusteta. Mõnelgi puhul on D. Vaarandi värssides tunda ilutsevat tendentsi, möödaminemist teravatest probleemidest. Selles tuleb kahtlemata näha «konfliktituse» kaudset mõju, kuna tolle kahjuliku teooria pooldajad tegid takistusi kriitilisema hoiakuga värsside avaldamisele. Viimastel aastatel on luuletaja loominguline aktiivsus langenud, temalt ilmub uusi värsse vähe; ilmselt kõneleb see eluliste tähelepanekute rikastamise, meie tänapäevale lähenemise vajadustest.

Tegeldes rea aastate jooksul luuleala konsultandina EN Kirjanike Liidu juures, tegi D. Vaarandi hinnatavat tööd noorte luuletajate kasvatamisel. Peaasjalikult selle tööga seoses on ta avaldanud ka artikleid, milles analüüsib noorte luulet ja loomingulise kasvu probleeme. Sisukaid kirjutusi on Vaarandilt ilmunud seoses kirjanduslike tähtpäevadega (näiteks Nekrassovi, Puškini, Koidula ja Anna Haava tähtpäevade puhul).

Märkida tuleb ka D. Vaarandi saavutusi nõukogude luule tõlkimisel; tema tõlkes on jõudnud eesti lugejate ette arvukalt Issakovski ja Džambuli, samuti Silva Kaputikjani, Salomeja Nerise jt. vennasrahvaste väljapaistvate poeetide luuletusi.

Luule kõrval on D. Vaarandi vähesel määral tegelnud ka proosaga. Tema esimene lühijutt «Vend» ilmus juba sõjapäevil, hiljem on ta avaldanud rea olukirjeldusi. Viimastest väärib esiletõstmist olukirjeldus Turkmeenia-reisilt (1951), mis selle kauge vennasvabariigi

inimesi, loodust ja olustikku kujutades annab mõndagi huvitavat ja meeldejäävat. Arvukalt on D. Vaarandilt ilmunud ka publitsistlikke artikleid ja sõnavõtte.

Pöördudes ühes oma kirjutuses nõukogude noorte poole, ütleb D. Vaarandi: «On õnn kujutada nõukogude inimest, ehitajat-loojat, inimest, kes on asunud loodust ümber kujundama mitte sajandite pikkuse visa, sipelgaliku tööga, vaid otse muinashiiu tohutu haardega, «hoo süllaste hiiglasesammudega», nagu ütleb Majakovski.

Nõukogude kirjanduse ülesanne on leida «säärase jõuga sõnad», mis kujutaksid kommunismi ehitava inimese kogu sisemist kaunidust, tema elu rikkust, kõike uut tema suhtumises töösse, kaasinimestesse, ühiskonda.»

D. Vaarandi luule näitab, et tal on paljuski korda läinud realiseerida neid oma loomingulisi taotlusi. Paljastades vanas, ekspluataatorlikus ühiskonnas valitsenud õiglusetust, andes haaravaid kujutusi töötava rahva revolutsioonilise võitluse ajaloost, on luuletaja oma peamise tähelepanu keskendanud meie sotsialistlikule tänapäevale, nõukogude inimeste mõtete ja tunnete poeetilisele väljendamisele. Meie elu sügav ja õige tunnetamine, patrioötiline teadlikkus, ühiskondliku ja isikliku lahutamatu seostamine, väsimatud kunstilised otsingud on olnud Vaarandi luule kasvu ja rikastumise aluseks.

D. Vaarandile kuulub üks keskseid kohti kaasaegses eesti nõukogude luules, tema loomingu paremik on vene ja teiste vennasrahvaste keeltesse tõlgituna leidnud tähelepanu kogu Nõukogudemaal. Väljakujunenud ja tugeva loomingulise isikupäraga luuletajalt võime ka edaspidi oodata uusi haaravaid teoseid, milles leiab sügavat poeetilist väljendust meie kaasaeg kogu oma mitmekülgsuses.

1955

VÄRSKE JA HUVITAV VÄRSIKOGU

Lõpuks ometi, pärast pikka, rohkem kui aastast vaheaega pääses lugeja kätte uus värsikogu — Paul Rummo «Veerev kivi». Visalt, õige visalt kirjutatakse raamatuid, veelgi visam on nende kirjastamine. Uus on kõnesolevgi kogu õige tinglikult, ainult kaante poolest — päris uusi luuletusi otsiksime siit asjata: kõik on juba varem siin või seal ilmunud ja kõige «uuemadki» ei enam ega vähem kui oma aasta-poolteist tagasi... Kes võiks selle eest süüdistada autorit, teda kõige vähem — ükski autor ei saa ju oma uuemate värssidega ootama jääda kogu väljaandmist. Sest selleks, et võidaks ära trükkida 3—4-poognaline värsikogu, on vaja mitmesuguste komponentide kokkulangemist vastavates kirjastusplaanides, paberifondides ja -sortides, finantsilistes ressurssides, toimetajate koosseisudes ja töögraafikutes jne.

Meie kirjandus ei saa oma toodangu hulgaga just eriti kiidelda, ja seda lohutum on, et teda vahel nagu meelega veelgi vaesemaks tehakse, et käsikirjad jäävad tihtipeale kauaks seisma, mis enesestmõistagi ei suurenda autorite loomingulist aktiivsust. P. Rummo värsikogu oleks võinud ja oleks pidanud ilmuma aasta tagasi, samuti kui oleks pidanud vahepeal ilmuma mitme teisegi luuletaja uued kogud, mille juures autorid on ammu-ilma pannud viimase punkti ja mille arutluskoosolekud Kirjanike Liidus on jõudnud vajuda mineviku hõlma. — Ent asugem nüüd asja rõõmsama osa juurde, lehitsema P. Rummo äsjailmunud kogu.

«Veerev kivi ei kasvata sammalt», ütleb vanasõna. Inimene, kes rahutult liigub ja kelle vaim ei saa paigal püsida — see ei «sammaldu», ei kattu väikekodanluse roostega, ei muutu mugavaks olesklejaks. Tundes alati erka huvi kõige ümbritseva vastu on ta haaratud elu mitmekesistest nähtustest, elab kõigele kaasa ja tunneb tarvet omal viisil kõigele sekka lüüa. Selles mõttes on luuletaja oma värsikogule andnud tabava, raamatu lüürilise kangelase ellusuhtumist ilmekalt väljendava pealkirja.

«Rändrahnule ei sammalt kasva,
nii minagi — ei lähe rasva»,

deklareerib too lüüriline kangelane.

See asjaolu, et võime nii julgesti kõnelda terve värsikogu lüürilisest kangelasest, kellega lugeja tõepoolest lähedaseks tuttavaks saab, on tõendiks raamatu sisemisest terviklusest. See kuju ühendab kõiki värsse, tema elamuste prisma läbi vaatleme elusündmusi nii kodukandis kui ka kaugemal, koos temaga külastame Lauluisa noorusmaid, viibime Volga-Donil ja päikesekülluses Krimmis. Vähem on üldise koega seotud laulud ooperist «Käsikäes», kuid ei saa ka öelda, et nad oleksid hoopis «teisest ooperist», niivõrd autorile iseloomulikud on needki.

Luulekogu lüüriline kangelane, too «veerev kivi» on erksahingeline, avara elutajumisega, humoorikas ja optimistlik inimene ning suurepärane seltsimees. Tal on tung palju näha ja liikuda, palju head ja ilusat kogeda, halva ja igandliku vastu välja astuda. Ta jälgib elu tähelepaneliku, peremeheliku pilguga, tunnetab meie tegelikkust tulise nõukogude patrioodi silma ja südamega. Nõukogulik elukäsitlus on P. Rummo luules orgaaniline ja kannab tema lüürikat, on lahutamatu temale omasest armastusest elu ja inimeste vastu, väljendub tema kunstilises siiruses, nakatavas elurõõmus, pehme huumori ja sooja lürismi omapärases ühenduses.

Oma uues värsikogus on P. Rummo märksa isiklikum, subjektiivsem — ja sellega ühtlasi ka isikupärasem, omailmelisem ning poeetilisem kui üheski kol-

mest eelnenud kogust. Püüame mõne tagasivaatava reaga märkida seda suurt vahemaad, mis P. Rummo meie arvates on poeedina ära käinud.

Ka varem töötas ta luulepõllul kohusetundliku ja visa künnimehena — kuid paraku oli põld esialgu kaunis kitsi. See kasvatas ainult tükati head vilja, pahatihti aga puistas koguja sirbi ette lausa retoorika vesivõsusid ja muid terata kõrsi. Deklaratiivsuse umbrohi kippus sageli võimust võtma ega lasknud idaneda heade kavatsuste külvil. Tollal jäi P. Rummo luule suhteliselt varju (me ei räägi siinkohal tema teenetest libretistina), — osalt ehk ka selletõttu, et mõned värsisepad, kes oma loominguga tegelikult andsid vähemgi, tegid seda suuremat eneseреklaamiga sarnanevat poleemilist kära, mis pole Rummole just loomuomane. Võib-olla luuletaja tõepoolest ei saa hiilata loomingulise jõu spontaansusega (tavatseb ta ju mõnikord värssideski kerge huumoritooniga oma talendi üle nuriseda), kuid hinnata tuleb seda, mida ta oma andest on suutnud teha. Püüe üle saada konfliktituse ja deklaratiivsuse mõjudest, range elulise tõepärasuse nõude jälgimine, elu aktiivne tundmaõppimine, iseloomulik vahenditus ja püsiv töö kunstilise sõna ikka meisterlikumaks valitsemiseks on nüüd hakanud avaldama oma tulemusi. Ja kellelegi ei saa enam pähe tulla kahtlus (aga varem seda nii mõnelgi puhul võis), et kas P. Rummo luuletab või lihtsalt tegeleb värsside kirjutamise alal.

Pole imestada, et poeet oma värsikogus mitmel puhul välja astub kirjanduse eluvõõruse, «roosade prillide», luule sotsiaalse ja kunstilise mõjukuse languse vastu — oli ju see neil aastail eriti akuutne küsimus. Luuletuses «Kutse» näitab ta, kuidas kirjanik oli sattunud aina «asju ajama» ja «tegelast mängima», alalõpmata kõiksugu koosolekuil istuma, saamata keskenduda oma tööle. Ja tulemuseks olid ainult «läbimälutud» mõtete kõlkad, lugeja suigutamine «kulunud kõne» ja lakitud fraasidega. Siin on luuletaja enda ja oma kolleegide kohta teinud küllalt järsu otsuse, ja see otsus on suures osas paikapidav: viiekümnendate aastate algul andis meie luule vähe, üpris vähe rõõmustavat, konfliktituse ja ilustamise sumbunud õhkkonnast tingitud üldine

paigaltammumine ja loominguline inertsus pole praegugi päriselt ületatud. P. Rummo kogu kajastab püüet välja sellest seisakust ja on oma paremikuga üheks tõendiks värskest loomingulisest puhangust meie luules, mis kõigi eelduste kohaselt peaks kuulutama uut tõusujärku.

Me poleks ometi päris objektiivsed, kui tahaksime väita, et P. Rummo on oma värsikogus retoorika ja deklaratiivsusega juba lõplikult jumalaga jätnud. Siinseal ilmneb veel mõningaid rudimente, eriti just kogu alguses. Võtame või sellesama «Tuhandeist südameist» — noh, üldlaulupeo kantaat ja läbi-läbi pidulik asi, võib-olla siia kuulub teatav annus ilutsemistki, «üldist» suuresõnalisust ja helinat-kõlinat. Aga üldmulje jääb sellest — kuidas nüüd öelda — kui mitte just imal, siis ikkagi magedavõitu. Meie ühiskonna tänapäevale omaste meeleolude, tunnete ja püüete väljendamiseks olnuks vaja midagi kargemat ja mehisemat. Seda tundes on autor küll kolmandas osas isegi kriitilise noodikese sisse toonud, aga ümberringi kummitab toosama roosamanna, mille vastu luuletaja teisal nii vaprasti võitleb. Kantaat on oma sõnastuselt väga, otse pingutatult «luuleline» — ja seda kummalisem on, et me sellest ometi tõelist luuleelamust ei saa; järelikult on selles luulet vähe, võrreldes värsikogus suures ülekaalus olevate, lihtsamalt sõnastatud, kuid elu tõeliselt poeetilisest tunnetusest kantud luuletustega. Niisuguseks võib pidada näiteks samas järgnevat «Vene naist», mis on välja kasvanud läbielatud sündmusest, lihtsast sõjamälestusest ja väljendab elamuslikult nõukogude rahvaste sõpruse suurt ning haaravat ideed.

Loeme aga luuletust «Kõnelus tütrega» — ja meile näib, et oleme lugenud juba kümneid sellelaadseid luuletusi, neid on küllap kirjutatud sadu ja rohkemgi; selles ei ole midagi kordumatut (võib-olla peale Liivi ja Smuuli võrdlemise, ja seegi tundub antud juhul pisut otsituna). Need värsid kannavad tähtpäevalikkuse pitserit. Tütar on siin ainult nagu mingi ettekääne, poeetiline «knihv», niisamuti kui järgmise luuletuse («Tõeks saanud muinasjutt») muistne vägimees. Seesuguste luuletuste puhul on tahtmine kõnelda maskeeritud dekla-

ratiivsusest: on leitud teatav võte, pöördumine kellegi poole, kellegi pöördumine rahva poole vms., kuid see pöördumine ise kujutab enesest sisuliselt tuhande esimest varianti tavalisest «enne-nüüd» skeemist. Niisugustes värssides on vähe elulist veenvust, vähe poeesiat — nende eesmärk on kuidagi illustratiivne. Kirjandusteadusele heidetakse ette kirjanduse käsitlemist ajaloo illustratsioonina, — veel halvem on, kui kirjandusteos ei jõua kaugemale kaasaja (või mineviku) illustratiivsest kommenteerimisest. Kirjanduse, poeesia eesmärk on ju suurem ja ülevam.

Tsükkel «Volga-Donil», millest põhiosa ilmus juba aastat neli tagasi, leidis tollal üsna üksmeelset hindamist, eeskätt meie luules uudse suurehituste teema tõttu. Seda P. Rummo teatavat teenet ei ole vaja kuidagi vähendada. Muidugi on nõudlikkus lahenduse suhtes vahepeal märksa kasvanud ja esimesed «momentvõtted» jätavad meile nüüd mõneski suhtes tunduva pinnalisuse mulje. Need on peamiselt nooremate lugejate jaoks mõeldud vähenõudlikud pildikesed ja humoorikast imetlusest läbitud elamuskillud, mis luuletaja on paberile pannud hiiglaslike ehitustööde erakordse hoo ja ulatuse vahetu mõju all. Siit kaugemale autor sedapuhku ilmselt ei ole taotlenudki minna, ta pole oma eesmärgiks seadnud ehitajate portreteerimist ega suurte üldistustejärelduste tegemist, mida temalt ehk oleks oodatud. Selle oma täitumata jäänud ootuse pärast oleme pisut nurisenudki — aga loomulikult võib luuletaja ise kõige paremini selle üle otsustada, mil määral ja viisil ta ühel või teisel juhul oma ainet käsitleda suudab. Niisamuti jäägu ka lugejale oma õigus otsustada, kuivõrd nimetatud tsükkel teda nüüd veel suudab paeluda. Ei söandaks igatahes neile luuletustele püsivat tähtsust ennustada.

Mis P. Rummo kogu juures teatava ühekülgsusena võib mõjuda (ehkki raamatu tiitel osalt ju seda selgitada aitab), on asjaolu, et õige tunduv jagu värssé on loodud n. ö. turistlik-suvitajalikus «seisundis». Meil ei teki küll karvaväärtki kahtlust, et see huvireisija ja puhkuselolija on igapidi oma inimene ja ka tubli töömees, mitte mõni isevärki «elu rentnik»; tema ellusuh-

tumine on aktiivne ja mitte suigutav, ka puhkamine ei tähenda talle vaimset loidumist, ta mõte kisub ikka töö ja akuutsete ühiskondlike küsimuste juurde. Sellepärast ei hakka lugeja toda ühekülgsust ka eriti ette heitma, vaid elab luuletajaga kaasa ta matkadel, rõõmustab koos temaga kenade kohtade ja kaunite päevade üle. Ja ometi see paiguti esiletungiv vaatlev, konstateeriv positsioon seab väikese, ent siiski märgatava eraldusjoonekese luuletaja ja lugeja vahele, mille ületamine tuleks ainult kasuks.

Omaette tervikliku tsükli moodustavad laulud ooperist «Käsikäes». Neis on helget armastuslüürikat («Toominga all», «Lähme lauldes») ja kelmikat huumorit, millel ei puudu sügavam eluline sisu («Ringmäng»). Särtsukas, eelmisest kriitilisema tooniga on «Konflikt», satiiriliselt rooskab «kauni mineviku» taganutjaid «Kahekõne». Rõõmsalt elevuslik luuletus on «Hüdrojaamas». Tuleb ütelda, et libretost tehtud valik õigustab ennast, need on tõepoolest paremad palad. Täiesti omal kohal on siin rahvalaulu vormielementide kasutamine ja rahvalike laulude eeskujude jälgimine (eriti «Ringmängus», «Konfliktis», «Lähme lauldes»). Rahvapärane intonatsioon ja kõnekujundid, rahvalaulus sageli kasutatav dialoogiline ülesehitus, laiendatud antiteesi ja korduse kasutamine suurendavad nende värsside väljendusrikkust ja laululisust.

Tsüklis «Lauluisa noorusmail» võttis P. Rummo talle omase tagasihoidlikkusega vähepretensioonika ülesande: väljendada neid oma mõtteid, elamusi ja kujutlusi, mis teda valdasid Kreutzwaldi lapsepõlvepaikades viibimisel. Tulemuseks on südamlikud, tõepoolest tundeehtsad värsid, mis kuuluvad parima hulka Lauluisa juubeliks ilmunute seas — mõni luuletaja riimis ainult üldsõnalisi «austusavaldusi». Rummo värssidesse kätketud poeetiline elamus liigutab alati, kui korduvalt neid ka ei oleks loetud. Tsükkel on kirjutatud nõudlikus vormis — tertsiinides, mis oma ülla klassikalise selgusega on sellele teemale tõepoolest kohane. Sõnastus on lihtne ja seejuures ühtlasi rahvapäraselt ere; nappide vahenditega, iseloomustavate detailide ja mõistetega (tare, lee, aganased kakud, kördipada, olviauk, mardus, peerg

pilakus jne.) on poeedil õnnestunud esile manada tolle ajajärgu olustikku ja meeleolu. Selles, kuidas näidatakse poisikese Vidri vapustavat elamust rahvale osaksaava kisendava ülekohtu kogemisel ning esimesi kriitilisi mõttevälgatusi maise ja taevase õigluse üle («Kaarlimõisa»), ei ole midagi pealesurutut. Ka Kreutzwaldi enda hilisema loomingu motiivid — vihjed ennemuistsetele juttudele ja Kalevipoja lugudele — on antud mitte kuidagi õõnsalt-peokõneliselt, vaid veenvas elulises seoses, konkreetses situatsioonis, millest usume, et see tõepoolest nii võis olla ja pidigi olema («Ohulepa»). Kui soovitakse, siis võib ju neidki värsse nimetada tähtpäevaluuleks (olgugi see tähtpäev kirjanduslik), ent kellelgi ei tule meelde nende tähtpäevalisust ette heita. Ainumäärav on lõpuks siiski värsside ideeliskunstiline kvaliteet.

Palju värsket ja meeldivat on tsüklis «Laulasmaa suvi», ehkki kõik need kümme luuletust ei ole just võrdse erikaaluga. Meile tunduvad kõige tähelepandavamatena «Heinal», «Puänt» ja «Õhtu», meeldejääv on «Laulasmaa ranna» värvikas looduspilt, samuti kena huumor luuletustes «Esimene seen» ja «Tuul tiibades»; suhteliselt vähem pakuvad «Lummutus» ja «Maius». Hästi kavatsetud, kuid mitte nii hästi välja kukkunud on «Mure»; ka sõnastus on siin paiguti pingutatud ja kohmakas («vaenu külvata hool», «igand veel immitseb vahel», «sõprustunne sel neetud pahel kaelakünnapu läbi lõi»). Teatava üldsõnalisuse all kannatab luuletus «Töö algab». See kõik on öeldud muidugi suhteliselt, sest tsüklis on igal luuletusel oma koht, ta lisab juurde midagi enam või vähem olulist ja tervikuna moodustavad nad suvise puhkeaja mitmekesise kujutuse.

Luuletuses «Heinal» puudutab luuletaja raskusi kolhooside arengus, tunneb muret ajutise mahajäämuse ja esinevate väärnähtuste pärast.

Söödabaase paberitel
tehti tindioja joostes;
polnud ainult traktoritel
kruvid roostes...

Ja siin, kolhoosi heinateol jõuab luuletaja järeldusele: lahti elu ilustamisest, käed kõvemini töö külge, aktiivsemaks võitlus igandite võseriku ja ükskõiksuse sambla vastu inimeste teadvuses ning südameis! Luuletus on kirjutatud hoogsalt ja vaimukalt, omapärane lühendatud lõpuvärsiga stroof otsekui kinnistab tähelepanu teatavatele nähtustele ja sunnib mõtlema nende üle.

Teravmeelselt pilkab lugude sulevarrest väljaimemise «loomingulist meetodit» tihe ja tõepoolest tabava lõpuga luuletus «Puänt». Tõsine ja südamlik luuletus on «Õhtu» — lihtsad ja siirad värsid truule kaaslasele, kellega koos on käidud läbi elu.

Pole kahtlust, et erilist värvikust annab P. Rummo uuele kogule tema lüüriline poeem «Puhkuse päevik (Kirjad Krimmist)». Esimesel pilgul võib nende värsireisikirjade vestelise laadi tõttu ehk näida, et teos üldse on kaunikesti pealiskaudne, sügavama sisuta, ja esmakordsel ilmumisel ajakirjas 1953. aastal leidus mõningaid ülienenägelikke inimesi, kes skeptiliselt päid vangutades haistsid selles isegi ideetust ning kõiksugu kodanlikku kergemeelsust. Ometi on need värsid tegelikult oma jalgukepsutava kerguse juures suure ja olulise sisu väljenduseks — nad kõnelevad hoolitsusest inimese eest meie maal, toredaist seltsimehelikest suhetest inimeste vahel, nendes kõlab rõõm ja uhkus meie sotsialistliku ühiskonna üle ning armastus suure ja kauni Nõukogude kodumaa vastu. Et luuletaja seda väljendab oma individuaalsel viisil, oma temperamendi ja karakteri kohaselt, see just ongi kiiduväärt.

«Puhkuse päevikut» on mõnus lugeda, mõte ja sündmustik areneb nii kena ja loomuliku lihtsusega, värsid voolavad sujuvalt. Teos on kirjutatud jambides, vaba stroofikujundusega ja vahelduva riimiskeemiga, mis kõik kriipsutavad alla kerget, sundimatut põhimeeleolu, lähendavad värssi kõnekeele väljendus- ja vaheldusrikkusele. «Puhkuse päevik» on tõepoolest nagu elav jutustus, täis vembukaid ütlusi ja kõnekäände, ülemeelikuid võrdlusi, kõnekeelseid vahelehüüatusi, viguri-juttu ja nükkeid teiste ning enese pihta, ühtede ja teiste nähtuste kohta. Vahel küll luuletaja nagu kipub lugejaga liigselt koketeerima või laseb muidu läbi mõne

pisikese maitsetuse (kas või stseenis nendesamade Loreleide, Veenuste ja muude näkkidega), aga olgu väike eblakus lubatud mehisele mehelegi . . . pealegi kui kerge eneseiroonia väreleb samas sõnastuse pealispinnal. Siinseal puudutab autor kirjandusküsimusi, ja vägagi tabavalt nöökab meie tolleaegse luule sünk-väärikat pidulikkust; ta meenutab kolleege-kirjanikke ja muidugi ei jäta möödaminnes lopsu andmata juhmivõitu kriitikule (sest kriitik — kui talle juba au osaks langeb värssidesse sattuda — on ikka enam-vähem juhm; on ju tobedaid kriitikuid malgutanud kõik klassikud — *ergo*: jätkakem seda auväärset traditsiooni!).

Oma vormi ja laadi poolest meenutab «Puhkuse päevik» mitmeti Sütiste lühipoeeme kolmekümnendate aastate lõpust, ehkki tollel ajal ei saanud Sütiste värssidel olla seesugust optimistlikku kõlavust. Muidugi võib mõju olla ainult kõige üldisem ja küllap alateadlik, aga see on ilmsesti olemas ja igal juhul — head eeskuju pole põhjust häbeneda.

Luuletaja vihjab otseselt sellele, et ta on läinud «kõrvale teest tallatust», et tema teos on kaugel harilikust skeemist ja hoopis midagi muud kui värsistatud juhtkirjad. Tal on täiesti õigus: Rummo tõepoolest murdis lõpuks välja tollest tuimast ja kolkunud «asjalikkusest», mis mõnede arvates pidigi olema nõukogude poeesia pärisosa (ja milleks ka luuletaja ise on eelnenud aastail oma «panuse» andnud), — tema uutes värssides on värsket sära ning helget, võltsimatut elurõõmu. «Puhkuse päevik» oli meie nende aastate «hallis, põrnitsevalt tõsises» luules mitmes tükis hoopis uudne ning erinev nähtus ja nüüd, kus skeptikud ning põrnitsejad vait on jäänud, tajume seda selgemini selle luuleteose poeetilist võlu.

Tavaliselt antakse värsikogus nn. programmluuletus esimesel leheküljel, siin on ta paigutatud lõppu. Ja «Kutse» on tõepoolest õige ning kohane lõpetuseks, selles on väljendatud meie kirjanduse peamine püüdlus: need värsid kutsuvad lähemale elule, otse elu keskele, rahva hulka, tema eluliste vajaduste, tema töö ja hinge sügavamale mõistmisele.

Oled jututreial või värsisepp,
või näidendiks peos on sul kellu —
võta ,kätte mehine matkakepp,
astu ellu!

Milliseid kokkuvõtlikke märkusi võiks veel, lisaks eespoolöeldule, teha «Veereva kivi» värsside kunstimeisterlikkuse kohta? — P. Rummole on üldiselt iseloomustav vormi hoolikas viimistlus, sõnastuse maitsekus. Ta valitseb hästi keelelist materjali, sõnavara on rikas, kujundid enamasti küllaltki leidlikud ja isikupärased. Tähelepandav on vormiline mitmekesisus, mis pole eesmärgiks omaette, vaid on välja kasvanud püüdest sisu ja vormi täielikuma vastavuse poole. Me kohtame kogus väga mitmekesist värsimõõtu, näeme riimiskeemi ning stroofistruktuuri vaheldusrikkust, ja peab ütlema, et luuletaja kasutab neid vormivahendeid oskuslikult sisu, idee, poeetilise mõtte mõjukamaks edasiandmiseks.

Paar sõna veel riimist. Enamasti saavutab luuletaja head kõlavust loomulikult ja mitte sisu arvel. Tavaliste «ladusate» riimide kõrval leiame kogust rohkesti uudseid ja üsnagi julgeid irdriime, nagu näiteks *pingsalt: hingab, kortse:* (mitme) *kordseks, rüüpad: tüükad, verevad: perega, kostiga: ostis ta* jpt. Eriti «Puhkuse päevikus» tunduvad riimid üldiselt õige sundimatutena, kusjuures nad mõnikord küll võivad olla päris ootamatud (näiteks *Lorelei: рогозеü, joo: Breugnon, väriseb: pläriseb* jms.). Küsitav on aga võrdlemisi rohke eriväljendiliste sõnade riimimine (näiteks *toidad: hoida, kingad: hingab, võidu: nõidus,* jne.) mitte üksnes selles kogus, vaid üldse meie luules; tuleb vist tunnistada, et need siiski on ainult poolikud riimid, rohkem riimid kirjapildis kui häälduses. Päris halb on muidugi, kui sõnasabad on kõlksuma pandud lausa vägivaldselt, või kui selleks on sisse tassitud kohatu sõna, nagu näiteks «valvata» riimiks «keegi ei suuda me võitusid salvata» või *vabaks: seelikusabast.* Ent need on õnneks ainult üksikud erandlikud viperused, mis ei lükka ümber tõsiasja, et Rummo osutab riimile suhteliselt rohkem tähelepanu kui enamik meie luuletajaist.

Kõike kokku võttes: P. Rummo uut värsikogu on

heameel käes hoida, lugeda ja loetu üle mõtteid vahetada. Muidugi ei tähenda see kõige jäägitut ja tingimusteta kõrgekskiitmist — nii mõndagi jäi veel soovida. Et kõik oleks täiuslik kõigi meelest, seda ei saa ju vist tahtagi. Kuid me oleme igatahes saanud juurde sisuka värsiraamatu, millesse süvened siira huvi ja tähelepanuga, mis oma paremikuga värskendab ja rikastab lugejat ning jätab kauaks hea, helge meeleolu, nagu see on pärast südamlikku vestlust vana sõbra ja seltsimehega.

«Veerev kivi» on luuletaja tugev edusamm, see on tõendiks P. Rummo loomingulise käekirja ja oma palge väljakujunemisest. Värsikogu näitab, et selle autor on omapärane ja võimekas luuletaja, kellel eesti luule edasises arengus on lausuda oma arvestatav sõna. Kaugeltki mitte imelapselise üllatusmehena ei ole poeet jõudnud nende saavutusteni, vaid kestva tõsise tööga, vastutustundliku suhtumisega oma loomingusse, kõrge kirjandusliku kutse-eetikaga, milles P. Rummolt väärib eeskuju võtta. Kõik see kinnitab veendumust, et «veerevale kivile» ei hakka kasvama ka enesega rahulolu sammalt, ning annab põhjust oodata P. Rummolt edaspidi uusi sisukaid ja omailmelisi värsse.

1955

MÄRKMEID EESTI KIRJANDUSEST 1955

Aasta 1955 järgnes vahetult suurele kirjanduselu sündmusele — teisele üleliidulisele nõukogude kirjanike kongressile. Sellel kongressil seati võimsa paljurahvuselise nõukogude kirjanduse ette, mille lahutamatuks osaks on ka eesti nõukogude kirjandus, uue edasiliikumise tähised. Leidsid kinnitamist ja edasiarendamist sotsialistliku realismi läbiproovitud põhiteesid. Erilise jõuga rõhutati seda asjaolu, et käesoleval ajal, sotsialismilt kommunismile järk-järgulise ülemineku tingimustes, suureneb enneolematult nõukogude ilukirjanduse ühiskonda ümberkujundav ja aktiivselt kasvatav osa. NLKP Keskkomitee tervituses kongressile on öeldud: «Nõukogude kirjanike kohuseks on luua tõepärane kunst, suurte mõtete ja tunnete kunst, mis avab põhjalikult nõukogude inimeste rikka vaimumaailma, kehastada oma kangelaste kujudes kogu nende tööalase tegevuse, ühiskondliku ja isikliku elu mitmekesisust lahutamatus tervikus. Meie kirjandus on kutsutud mitte ainult kajastama uut, vaid ka igati kaasa aitama selle uue võidule.»

Kujutades elu tema revolutsioonilises arengus, tõepäraselt näidates arengu vastuolusid ja nende ületamise teed, luues eredaid ja kunstiliselt ilmekaid kaasaegsete kujusid, kes võiksid olla innustavaks eeskujuks, kirglikult rünnates vana, eraomandusliku maailma igandeid inimeste teadvuses ja sellega aidates meie elust välja juurida kõike ebaühiskondlikku ning pehkinut — niiviisi täidab nõukogude kirjandus oma hiiglaslikku

ühiskondlikku ja kunstilist funktsiooni. Kongressil nõuti senisest suuremat tähelepanu keskendamist kunstimeisterlikkusele, vormi täiuslikkuse saavutamisele, kutsuti üles võitlusele andetu illustratiivsuse ja haltuura vastu, teemadega spekuleerimise vastu — sest ilma kunstilisuseta, «emotsionaalse kirjaoskuseta» ei saa tõeliselt kõnelda ka kirjandusteoste ideelisusest ega parteilisusest. Kongressi poolt püstitatud ülesannete ja seal kinnitamist leidnud põhimõtete valgusel tuleb meil hinnata ka eesti kirjanduse möödunud aasta tulemusi.

1955. aastal viidi edukalt lõpule viienda viisaastaku ülesannete teostamine. Sellel aastal tähistas Eesti NSV oma viieteistkümnendat aastapäeva. Rõõmu ja uhkusega võisime tagasi vaadata läbikäidud teele ja sotsialistliku ülesehitustöö saavutustele, värske jõuga panime käed jälle töö külge oma elu tõeliste peremeestena. Võitlus uue tõusu eest meie sotsialistlikus põllumajanduses, vabariigi tööstuse pidev kasvamine, niisuguse energeetikahiiglase rivviastumine, nagu on seda Narva hüdroelektrijaam, suurenev elavnemine kultuurielus, rahva kasvav huvi ja nõudlikkus kirjanduse, teatri ja kino, kujutava kunsti ja muusika vastu — kõiges selles avaldub meie pidurdamatu edasiliikumine, kindel usk homsesse, veendumus maailma rahu ja demokraatia jõudude võitmatuses ja kommunismiidee triumfis.

Kuidas täitis siis oma osa eesti nõukogude kirjandus, mida ta andis ja mida jättis andmata, mida võib öelda 1955. a. kohta nii üksikute põhižanride kui ka kogu kirjanduse arengu seisukohalt? Mis on iseloomulik möödunud aasta kirjandusele, millised on edasiliikumise tunnused ja milles ilmnevad kasvuraskused, missuguseid järeldusi võime teha eesti kirjanduse arengutendentside kohta? Nendele küsimustele püüamegi jõudumööda allpool vastust leida.

Kirjanduslike aasta-kokkuvõtete tegemisel oli meil viimasel ajal tavaks saanud anda žanrilisi ülevaateid. Need võimaldavad muidugi vastava žanri spetsiifilisi probleeme üksikasjaliselt käsitleda ja lähemalt analüüsida üksikteoseid, kuid selle juures ei näe me kõnesoleva ajalõigu kirjandust tema orgaanilises tervikus kõigi oma arengu põhiküsimustega. Käesolevais märk-

meis 1955. a. kirjanduse kohta on seepärast püütud minna teist teed, tehtud katset anda kogupilti — põhijoontes küll siingi žanride kaupa. Niisuguse koondülevaate poole juhtis muide ka asjaolu, et tulemused kirjanduse erinevates harudes olid mullu üsnagi ebaühtlased: raskuspunkt langeb eeskätt proosakirjandusele, kuna luulest ja näitekirjandusest on sedapuhku suhteliselt vähem esile tuua. Ülesande ulatuse tõttu on muidugi paratamatu, et üksikteostel ei ole võimalik kuigi detailselt peatuda; kuid lõpuks ongi ülevaate peaeesmärk anda teostele üldiseloomustus ja püüda määrata nende kohta kirjanduse arengus.

PROOSAKIRJANDUSES võime viimasel ajal tähele panna aeglast, kuid kindlat edasiliikumist. Ka möödunud aasta oma tulemustega kinnitas, et eepika hakkab meie kirjanduses tõusma sellele juhtivale kohale, mis talle õigusega peaks kuuluma. Eesti nõukogude romaani arengus on nüüd täiesti ilmne, et koorem on paigast nihkunud; 1955. aasta andis kolm uut romaani ja alanud aasta tõotab rohkematki. See juba iseendast on küllalt paljutähendav fakt. Üsna tubli hoo on sisse saanud lühiproosa, milleks kahtlemata on kaasa aidanud novellivõistlused. Möödunud aastal ilmus mitukümmend jutustust ja novelli, nende hulgas terve rida tähelepanuväärseid ja autorite kohta lootustandvaid töid. Uusi perspektiive on avanenud olukirjelduse-žanri arenemisele, arusaamine olukirjeldusest ja tema kunstilistest võimalustest on muutunud märksa avaramaks ja täielikumaks; tillukestest reporteripildikestest on olukirjeldus meie silmade all kasvanud tõsiselt arvestatavaks žanriks, mis on meie kirjandusele andnud püsiva väärtusega teoseid kaasaegsest elust.

Traditsioonikohaselt vaadelgem ennekõike mullu ilmunud romaane. Kõik need kõnelevad töötava rahva minevikust ja sellest võitluse teest, mis on meid toonud nõukoguliku tänapäevani.

Pool sajandit on möödunud 1905. a. revolutsioonist. Just sellestsamast praegu nii sageli meenutatavast ajast viiskümmend aastat tagasi kõnelebki E. Krusteni «Noorte südamed» II — teose tegevustik algab tolle

murrangulise aasta algusega ja lõpeb tema traagilistest sündmustest küllastatud viimaste päevadega. Peaasjalikult piirdub kirjanik siin nagu ka romaani esimeses köites Virumaa külaühiskonna kujutamisega, näidates tsaaririigi aluseid vapustavate sündmuste kajastumist selleski maanurgas. E. Krusten ei ole loonud mingit puhtakujulist revolutsiooniromaani tavalises mõttes, ajaloosündmuste laiahaardeline maalimine ilmselt ei ole tema pärisosa. Kirjaniku eesmärgiks on kujutada seda suurte sotsiaalsete mullistuste ja kokkupõrgete järku arvukate üksikisikute, nende vastastikuste suhete ja saatuse näitamise kaudu. Jutustades selle aasta sündmustest Võhunõmmel, Ridakülas ja mujalgi, on ta püüdnud näidata rahvast kui ajaloo peamist tegurit, esile tuua masside kasvavat revolutsioonilist teadlikkust võitluses rõhumise ikke vastu. Ent otsene revolutsioonisündmuste kujutamine raamatu lõpuosas ei ole eriti tugev, autor ei suuda meid niivõrd haarata tegevustiku dramatismiga — hoopis rohkem kisub kaasa «väikeste inimeste» argipäeva murede ja rõõmude meisterliku, sügavalt hingestatud kujutamisega. Näeme kogunevat ähvardavaid pilvi ja kuuleme aegajalt ikka lähenevat äikesekõminat — huvikeskuses on aga rohkem külakarjane Käba-Ants oma suure pere ja veel suurema vaesusega, oma laste ja nende saatusega, oma piibutusa ja koeramurega. Üldse on Krusten suurepärase õnnestumisega reprodutseerinud tolleaegse ühiskonna erinevate kihtide elu-olu. «Noorte südameid» tuleb käsitleda mitte niivõrd ajaloolise, kui just inimsaatuste romaanina — revolutsioonisündmusi on siin püütud näidata elunähtuste kogu keerukuse ja kireva rohkuse kaudu. Nii teose õnnestumiste kui ka puuduste mõistmiseks on seda vaja silmas pidada.

E. Krusteni tugevuseks on psühholoogiliselt sügav inimesekujutamine. Ta näeb ja näitab suure elulise veenvusega mõlema leeri kujusid, inimesi kõige erinevamatest ühiskonnakihtidest. Lihtsate tööinimeste kujutamisel tunneme suurt ja liigutavat soojust, võltsimatut kaasaelamist — olgu see siis edasi antud tagasihoidliku lürismiga, vaikselt muigava huumoritooniga või raske traagikatundega. Need inimesed saavad

meile lähedasteks oma lihtsa inimväärikuse ja hingelise iluga, oma murdumatu elujõu ja -usuga. Olles kaugel plakatlikust lihtsustamisest valgustab kirjanik sügavalt läbi ka niisuguseid karaktereid, nagu mõisnik Babin — näitab juurteni, varjatud ning enesegi eest salatud mõttevarjunditeni tema kui inimese närusust, näitab ta viletsaid kannatusigi. Autor otsekui polemiseerib lameda vulgariseerimise vastu, kujutades kogu sümpaatiaga mõisaproua Sofia Nikolajevnat. Ja tema vallatalitaja Peeter Uula pole mingi lihtlabane sakste sabarakk, mida ta kui «külakodanluse esindaja» peaks skeemi järgi olema, vaid tark, tugev ja uhke inimene, mees oma käitumisjoonega — ning põhiolemuselt sellejuures tüüpiline, igati veenev kuju.

Kirjanik oskab kujutada külaelu, selle mitmesuguseid sündmusi ja olukordi. Meisterlikult ja täiesti omailmeliselt, sundimatu lihtsuse ja elutarga südamlikkusega loob ta olustikulisi žanripilte. Peene kunstnikuna suudab ta üksikstseeni kujutades inimeste kõne ja käitumise kaudu mõista lasta nende meeleolu ja hingeseisundit, anda nn. allteksti. Tabavate satiiriliste joontega iseloomustab ta väikelinna kadaklik-antvärklikku pürjelielu. Üldse on teoses palju niisugust, mis on kirjutatud meistri sulega. Ent ometi lõpetame «Noorte südamete» II köite lugemise mõninga rahuldamatusetundega. Mispärast?

Üheks põhjuseks näib olevat süžee arendamise ebaselgus ja katkendlikkus, õieti — keskse tegevusliini puudumine. Kui I raamatut kandis Jüri ja Anu teema, siis siit me niisugust läbivat joont ei leia ja see annab end väga tunda. Sest kui puudub keskne, kasvava dramaatilise pingega ja põhikujusid siduv süžeeliin, siis tõusevad esile arvutud kõrvalised või väheolulised üksikasjad, üldmulje muutub kirevaks. Peamine on küll olemas, kuid hajub ja valgub laiali süžee paljuharulisusse, kõrvalseikade ülirohkusse, ilmatu hulga inimsaatuste üksikjuhtumitesse. Teose esimene pool on ühtlasem, kompaktsem — lõpuosa aga haarab kuidagi hüplevalt mitmes liinis ja muutub selletõttu rabedaks.

Nagu öeldud, Krusteni kujutusviisis on suur osatähtsus lürismil, meeleolude ja mõtiskluste edasiand-

misel — vahel on terve peatükk üksainus mõttemõlgutus. Tundub, et autoril nagu pole kuhugi eriti kiirustada, nii andunult maalib ta üksikpilte või annab edasi tegelaste hingeliigutusi. Ei saa öelda, et neil poleks teoses kunstilist funktsiooni, kuid sündmustik kipub vahel üsna varju jääma. Me muidugi ei unusta, et «Noorte südamed» II on osa suuremast tervikust ja võib-olla tolles kogupildis mõnigi siin kõrvalisena tunduv asjaolu omandab olulisema sisu ning tähenduse. Ent see ei välista selge ja tugeva süžeelise karkassi loomise nõuet ka suure ehituse igas üksikosas.

Köite lõpus on kirjanik kinni lükanud kompositsioonilise riivi: siin kordub ligikaudu pilt, millega algas esimene köide — ja see nagu rõhutab, et üks tsükkel on täis. Kuidas ja mis liinis siit hakatakse edasi minema, selles on autor jätnud endale vabad käed. Krusten ei jõua sündmuste ja aastatega nii hoopsalt edasi kui Hint, ja sellepärast võib kerkida küsimus, kui palju suudetaksegi veel juurde anda põhiliselt sellesama ajalõigu ja keskkonna käsitlemisel (meenutagem võrdluseks, kui erinevad on selles suhtes «Tõe ja õiguse» üksikköited). Kas pole s e e romaan juba lõppenud, ja kui jätkataksegi siinse elu kujutamist, kas ei ole too juba uus romaan? Sest vahel tundub isegi, et romaan «Noorte südamed» lõppes õieti juba esimese raamatuga — siin on küll jäänud endine nimi, aga romaan ise on teine ja teised need südamedki, mis on tõusnud esiplaanile, kuna Jüri ja Anu taandusid tegelikult episoodilisteks kujudeks.

E. Krusteni uus romaaniköide on niisiis vaieldamatult huvitav ja sisukas, üksikosades otse suurepärane, ehkki mõningate kompositsiooniliste puudustega ja mitte seesugune laiajooneline 1905. a. sündmuste maaling, mida vahest oleksime lootnud näha.

See asjaolu, et eesti nõukogude romaanid (J. Madariku «Vabariik», A. Hindi «Tuuline rand», E. Krusteni «Noorte südamed») alustasid sajandi algusega, 1905. a. eellugude ja sündmustega, on kahtlemata põhjendatud ja seaduspärane — sai ju sealt alguse võitlus sotsialistliku ühiskonna eest, organiseeritud revolutsiooniline liikumine ja töölisklassi parteiorganisatsiooni tege-

vus Eestis. Niisamuti tuleb täiesti loogiliseks pidada ka seda, et me nüüd oleme nende teoste kõrvale saanud meie lähemat minevikku — kodanluse võimutsemise lõppu ja nõukogude korra taaskehtestamist kujutavad romaanid. Möödunud aastal ilmusid J. Semperi «Punased nelgid» ja I. Pau «Tormi eel», katkendeid jõudis lugeja ette veel mitmest lõpetatud või valmivast romaanist (R. Sirge, P. Kuusbergi jt. sulest), mis käsitlevad ligikaudu sedasama ajajärku. Ja nüüd, näib, võiks hakata ootama ka tänapäeva-teemalise romaani senisest jõudsamat arengut; esimesed pääsukesed (H. Leberechti ja O. Toominga teoste näol) ei ole siin veel suutnud kevadet tuua. Ent pöördugem tagasi mulluste romaanide juurde.

J. Semperi «Punaseid nelke» on põhjust esile tõsta kui meie kirjanduse saavutust uue aineala käsitlemisel, ehkki üldiselt üksmeelse tunnustuse juures on juba retsensioonides ära märgitud ka mitmeid küllaltki tuntavaid puudujääke.

«Punastes nelkides» on näidatud kahe vastandliku leeri selgemat väljakujunemist Eestis 1939/40. a. ajaloolistes sündmustes, ennekõike aga just diferentseerumisprotsessi intelligentsi keskkonnas, mida autor põhjalikult tunneb. Samal ajal on teoses terve rea tabavalt joonistatud kujude kaudu paljastatud eesti kodanluse kiskjalikku saagiahnust ja alatust, võimutseva kliki rahvavaenulikke poliitilisi mahhinatsioone. Põhiliselt õiges valgustuses, kuid märksa pinnalisema väljatöötusega on näidatud tööliskeskkonda, — ainestiku mitte küllalt sügava tundmise tõttu ei ole siin saavutatud eelmisega samaväärset eredust ega kujukust.

Romaani vaateala on laiahaardeline, teoses näeme ajajärgule iseloomulikke sündmusi ja olukordi, mis annab talle suure tunnetusliku väärtuse. Teoses esinevad kujud — ja neid on palju — tõusevad enamikus kunstilisteks üldistusteks: kandes oma klassi või kihi tüüpilisi jooni, on nad ühtlasi meeldejäävad oma erijlmega inimestena. Keskseid tegelasi, eeskätt revolutsiooniliste traditsioonidega töölisperekonnast võrsunud Paul Riuhkranda, professor Kändu, tema tütart Rutti, dr. Milistveri jt., on kirjanik näidanud nende kasva-

mises ja arengus. On sellejuures ilmne autori püüe vältida kasvamisprotsessi lihtsustamist, püüe näidata seda kõigi vastuolude ja keerukusega. Väga paljuski, võime öelda — põhiliselt on see ka õnnestunud. Aga ometi annab end siin-seal tunda, et mineviku kujutamine on ilmestatud seesuguse «sihiteadlikkusega», mis paneb mõtlema tänaste arusaamiste projitseerimisest tolle aja inimeste teadvusse. Mõnikord on uute joonte rõhutamisel nagu mõõdutunne üles ütelnud ja siis on otse kuhjamisi antud plakatlikult mõjuvaid «välistunnuseid» (näiteks üheksanda peatüki lõpus jätavad just niisuguse külgeriputamise mulje Gorki «Ema» ja partei ajalugu).

Kordaminekud on suuremad vastasleeri kujude osas — need on hästi välja joonistatud kõige oma elulise keskkonnaga. Seevastu need jõud, kes kannavad ja juhivad võitlust kodanluse vastu, osutuvad kunstilise kujutamise poolest nõrgemaks. Ärimees Vinnali juubelipidustust on näidatud meisterlikult, — kommunistide nõupidamine revolutsioonilise pöörde ettevalmistamiseks jääb aga võrdlemisi abituks. Tabavate joontega on antud kodanlust teenivate intelligentide kujud, nagu snobistlik anglomaan Villem Kits oma Bellaga, «põhimõtteline» reformist ja kahepaikne «kohaneja» dotsent Piiber jt. Tööliste ja endiste poliitiliste vangide kujud on aga märksa skemaatilisemad; kommunist Tammemägi, kellel on teoses oluline ideeline funktsioon, ei ole saanud küllalt tegevust, milles tema karakter saaks avalduda. Teose lõpuosa, kus tähelepanu keskpunkti kerkivad just murrangulised poliitilised sündmused, ei ole oma kunstiliselt läbitöötuselt eelnenuga tasakaalus. Siin on hõredaid peatükke ja refereerivaid, elamusliku jõuta lehekülgi; juunipöörde sündmusi antakse osalt edasi otse ajaleheliku reportaažina.

See teatav ühtlusetus on selgesti märgatav ka romaani stiilis. Oma põhilises osas on teos kirjutatud tihedas, kirjanikule omases lakooniliselt täpses, ehkki suurema emotsionaalsuseta sõnastuses. Sageli võime leida sädelevat vaimukust, eriti vastasleeri kujutamisel kasutab autor vahedat satiiri, rapiirina sähvatavat peent irooniat. Siin on Semper oma võimete kõrgusel,

olgu ka tema esituslaadi üldine intellektuaalsus ilmne (eriti kui seda näiteks Krusteniga võrrelda). Ent eespool märgitud pooltooreis publitsistlikes lõikudes valitseb lausa stiililine hallus ja lamedus. Just arvestades teose üldist kordaminekut tuleb soovida, et autor võtaks uuesti käsile need suhteliselt vähesed, kuid olulisi sündmusi käsitlevad, praegu eskiislikuks ja kinokroonikaliseks jäänud osad, näitaks neid kulminatsioonilisi sündmusi meile tuttavate kujude tunnete ja elamuste kaudu. Niisugune kunstiline «läbimaalimine» vabastaks teose informatiivsest täitematerjalist, tugevdaks progressileeri jõudu ja suurendaks märksa romaani ideelis-kunstilist mõjukust.

Puudustest kõneldes ei ole tahetud kuidagi vähendada J. Semperi kirjanduslikku teenet. «Punaste nelkidega» oleme saanud põhiliselt õnnestunud ja huvitava romaani meie rahva elu murrangulisest järgust. See on tihe ja sisukas teos, mis korduval lugemisel tundub olevat paremgi kui esimesel tutvumisel — asjaolu, mida tuleb igatahes pidada heaks tundemärgiks. Teose lai tegevusväli esitab keerukaid kompositsioonilisi nõudeid, ja siin näitab kirjanik end tugevast küljest: romaani ülesehitus on võrdlemisi selge, sündmustikku on arendatud tõusujoones, olukorrad ja inimsaatused, põimudes elulise loogika ning veenvusega, moodustavad kompaktse terviku. «Punased nelgid» on teos, millele peaks jääma meie kirjanduses püsiv koht.

I. Pau on oma romaanis «Tormi eel» käsitlenud eesti külaühiskonda põhijoontes samal ajajärgul. Nähtavasti sellepärast, võib-olla ka üheaegse ilmumise tõttu on Pau teost vahel seatud Semperi romaani kõrvale. Kuigi igasugu kõrvutamised on eriti harrastatavad just ülevaadetes, lubatagu siin taolistest katsetest siiski loobuda, kuna need sedapuhku ei näi olevat kuigi asjakohased.

«Tormi eel» on autori esimene ulatuslikum teos, ja kas selle näilise nooruse pärast või mõnel muul kaalutlusel on osas retsensioonides ilmselt tehtud teatavaid järeleandmisi. Küllap lasksid headsoovivad arvustajad end mõjutada ka ühe või teise «sotsiaalse jõu olemuse» põhijoontes õigest väljendusest, s. o. õigest sotsioloogi-

lisest skeemist. Autori õilsa kavatsuse, püüdlikkuse ja hea tahte pärast madaldati esteetilist nõudlikkust ega arvestatud küllalt seda, et romaan võib paljuski «õige» olla, aga kui ta ei veena ega pane kaasa elama, siis on siin — ütleme otse välja — kunsti asemel palju tuima käsitööd. Selles arvamuseavalduses ei tule näha I. Pau kirjanduslike eelduste eitamist, mitte seda. Raamatus on õnnestunud osi, häid elulisi stseene ja miljöökujutusi, on mõne küljega meeldejäävaid kujusid (Riuka Jaan, Otsamardi Oskar oma Ellaga), mistõttu romaani ka loetakse ja ta võib pakkuda teatavat huvi. Aga teosele kui tervikule põhihinnangu andmisel peab siiski tegema suuri reservatsioone.

Võttes asja kuiva loogikaga, on romaanis enamvähem kõik omal kohal, tegelaste ja olustiku kujutamine suures joones ei satu ajaloolise tõega vastuollu. Inimesed ja nendevahelised suhted, sündmused ja nende põhjused on läbi mõeldud; positiivne leer on võitluses negatiivse vastu, mõned kujud justnagu arenevad. Autor on hoolikalt silmas pidanud tüüpilist, tal on väga selge, kuidas tolleaegset elu tuleb kujutada — kuid tal ilmselt pole jätkunud küllaldaselt elulist materjali, mida sageli on püütud asendada umbkaudse konstrueerimisega, aga ka enam või vähem selgesti äratuntavate valmis kirjanduslike eeskujude (küllap ebateadliku) jälgimisega. Kujud Pau romaanis peamiselt «esindavad» seda või teist sotsiaalset kihti, illustreerivad niivõi teistsugust mõtteviisi; enamust nendest ei ole suudetud panna elama iseseisvat elu, vaid nendega käitutakse pahatihti kui näitlike õppevahenditega. Suutmata luua igati veenvat reaalsusetunnet, tekitab teos meis sageli õige tõsiseid kõhklusi. Ja sellepärast ka autori teatav kirjanduslik vormivilumus, hoolikas kompositsioon ja püüe elustamiseks sisse lükkida rahvakeelt — see kõik ei saavuta küllaldasel määral tulemust. Saamata tõelist kunstilist elamust, ei ole me päris hästi nõus nimetama maaliteoseks olgu ka kui suure jõupingutusega tehtud pilti.

Küsimusele, kas romaanis on ülekaalus puudused või voorused, on tõepoolest äärmiselt raske vastata. Vist oleks kõige õigem ütelda: teose puuduste ja vooruste

vahekorras on mingi «ebakindel tasakaal» — just niipalju oli seda tasakaalu, et raamat võis trükki pääseda, aga saavutuseks ei kujunenud. Ja sellepärast ei kõlanud eriti uskumapanevalt O. Uti retsensiooni julge väide, et see teos rikastavat eesti nõukogude kirjandust «nii ideelises kui ka kunstilises suhtes». Tõenäolisem on seda pidada episoodilise iseloomuga nähtuseks, üheks näiteks eesti nõukogude romaani ja teose autori arenguteel olnud kasvuraskustest.

Meie kaasaegset nõukogude elu kujutavatest teostest paelub ennekõike pilku J. Smuuli raamat «Kirjad Sõgedate külast». Juba järgukaupa «Loomingus» ilmudes leidis teos igati sooja vastuvõtu, seda on õige tunnustavalt esile tõstetud üleliidulises kirjanduses. Ja tuleb ütelda, et niisugune tähelepanu ja tunnustus on täielikult ära teenitud.

J. Smuul kirjutas oma teose eesti kaluriküla tänapäevast omapärases ja uudses vormis, niivõrd vabalt oma isikupära ning kunstilist vaistu järgides, et viis meid segadusse isegi žanriküsimuses. Selle üle on olnud lahkarvamisi ja kõiki täiesti rahuldavat lahendust pole siiamaani leitud; näib aga, et tegemist on siiski pigem olukirjelduse kui jutustustetsükliga. Kuid sel juhul on meil vaja tublisti õiendada tavalist kitsukest ettekujutust olukirjeldusest kui lihtsalt sündinud asjade ümberjutustamisest ja hakata seda käsitlema täisväärtusliku ilukirjandusliku žanrina. (Saaks ainult kuidagi lahti õnnetust, äpardunud terminist «olukirjeldus»! See on umbes niisama hea kui näiteks poeemi asemel «üleskirjutus» või isegi veel halvem, kuna ta kisub mõtte üksnes olustiku protokollimisele.)

«Kirjad Sõgedate külast» on teos, mille puhul tõepoolest täiel häälel tuleb kinnitada, et see rikastas eesti kirjandust mitte üksnes sisuliselt, vaid ka kunstiliselt — elukujutamise vahendituse ja eredusega, novaatorliku vormiga, teose «luusse ja lihasse» kasvanud rahvalikkusega.

J. Smuuli raamat on oma mahult üsnagi tagasihoidlik — ja sellepärast peab otse imestama, kui palju on tema kaante vahele mahtunud aktuaalseid probleeme, milline hulk erinevaid huvitavaid inimesi (kaasa arva-

tud ka episoodilised kujud), kelle elu ja saatuse juures autor paneb meid mõtlema, kaugeleulatuvaid järeldusi tegema, elu paremini mõistma.

Kirjanik kujutab keskkonda, mida ta tunneb läbi ja lõhki, kus ta on oma inimene ja kus miski ei jää tema pilgu eest varju. Ta suudab meie ees avada siinsete inimeste kogu elu, nii välise kui sisemise, näidata tänases päevas mineviku ja tuleviku võitlust. Inimesi, nagu elus ikka, on mitmesuguseid — häid ja vähem häid, igandite küüruga ja ka päris halbu, kiskjaliku või moonakaliku hingega. «Majaka» kolhoosis tuleb ette mõndagi, mida me oma elus, nõukogude ühiskonnas näha ei tahaks. Kuid teoses tervikuna näeme vana ja uut õigetes elulistes vahekordades: uus tugevneb ja tungib peale, me tunneme tema arenguperspektiivi, — vana aga peab järk-järgult taganema, olgu ka visalt ja vahetevahel lõrisedes hambaid näidates. Sõgedate külas on kõige rohkem häid ja ausaid inimesi, kasvavaid ja arenevaid ning meid sellega kaasakiskuvaid karaktereid. Need tugevad positiivsed kujud, nagu esimees Jaen Aer, Joosep Saar, Martin Puri, Ingel Aer, rajoonikomitee sekretär Vassiljev ja teised, annavad tooni, nemad määravad elu arengu, nemad on elu peremehed.

Kujutades meile võõra elukäsitusega inimesi Smuul ei lihtsusta ega aja taga skeemi. Seal on niisugused kivinenud kulakuhinged, nagu Pärdi Mihkel ja eriti Peeter Lõugas, kelle paarikümnele leheküljele kokkusurutud sügavalt lahkav karakteristika on omaette meistrisaavutus. Aga seal on ka Isamaasõja läbiteinud medalimees ja püügiplaani täitmise poolest eesrindlik kalur August Puri, kellest ometi on kujunenud toores ja hoolimatu, kalk egoist, kopikakoi ning närune nahahoidja. Seal on «vana vabadik» Ermeliine Piit, kes oma endist vaesust loeb endale nii suureks teeneks, et arvab nüüd üksnes selle arvel olevat võimaliku ära elada. Need on uudselt ja julgelt nähtud kujud, kelle taolisi aga igaüks meist on elus kohanud.

J. Smuul oskab elust ja selle mitmesugustest päevasündmustest teha tabavaid, paljuütlevaid tähelepanekuid. Tema juures on üheks iseloomustavaks jooneks sügavaletungiv, juurdlev ja üldistav, võiks ütelda —

kõige paremas mõttes filosofeeriv laad. Eeskätt muidugi inimestest, aga ka loodusest kõneldes. Samaaegselt kujutamisega kirjanik ühtlasi arutleb, samaaegselt väljajoonistamisega ka analüüsib. Need tegelikkuse kujutamisest lähtunud mõtisklused, sisukad elulised ja psühholoogilised tähelepanekud, milles avaldub autor ise oma alati erga elutunnetuse, aktiivse ja juurdleva loomusega — need rikastavad lugejat, loovad kirjaniku ja lugeja vahel tiheda, sooja seltsimehetunde. Smuul on ikka kõitev ja värske, julgelt läheb ta oma kunstiliste otsingute ja avastuste teed ning me sammume temaga kaasa täie usaldusega. Kirjanik on alati subjektiivne, tema hinnang kujutatavale on alati selgesti väljendatud — kuid lugeja ei taju seda mingi moraliseerimise või pealesurumisena, vaid rõõmustab selle üle, et tema enda järeldused ja hinnangud langevad täiesti ühte kirjaniku omadega.

Muidugi, kõik kirjad ja nende üksikud osad ei ole oma kunstiliselt tasemelt võrdsed, on ka vähempakkuvaid lõike ja lehekülgi, mõnigi vahelepõiganud episood või muidu huvitavgi mõte ei ole antud kohas tingimata vajalik. Olenevalt pikast kirjutamisajast on teosesse tekkinud teatav ebaühtlus, esimesed ja viimased kirjad on oma laadilt märksa erinevad. Kuid mitte see ei ole määrav. Me oleme saavutuste esiletõstmisel mõnikord üleliia tagasihoidlikud — jumal hoidku, et ei juhtuks lausuma rohkem, kui just hädapärane! Kuid Smuuli raamatust oleks tahtmine kõnelda otse tuliste sõnadega. Sest ei ole kahtlust, et «Kirjad Sõgedate külast» on üks tähtteoseid, mis võib luua eesti kirjanduses uusi traditsioone, on üks neid teoseid, millest veel paljude aastate pärast tundma õpitakse meie tänase päeva elu suuri probleeme, uute joonte kujunemist inimestes, karmi võitlust vana vastu ja uue elukäsituse pidurdamatut võidukäiku.

Proosakirjanduse saavutuste hulka tuleb lugeda ka A. Saare olukirjeldus «Vaikne vesi». Sel puhul on rõõmustamiseks kahevõrra põhjust: esiteks oleme saanud huvitava, kaasaegsest kolhoosiküla elust sügava läbilõike andva teose ja teiseks õpime A. Saart tundma kui autorit, kes pärast küllaltki kaua kestnud katsetusi

ja otsinguid on nüüd nähtavasti üles leidnud oma õige laadi ja ala.

Kirjanik on asunud julgelt käsitlema kolhoosiküla aktuaalseid, tähtsaid küsimusi. Tähelepanelikult analüüsib ta ühes «keskmises» rajoonis toimuvaid protsesse, püüab käsitluse alla võtta just kõige teravamaid ja keerukamaid probleeme ning näidata tekkinud umbsõlmede lahendamise teed. See teos on valutava südamega kirjutatud eluline dokument, mida loed kestendatult ja autoriga kaasa elades. Sest kõigest näeme: Saar tunneb külaelu ja kolhoosiinimesi, samuti juhtivat rajoonikaadrit. Ta ei registreeri nähtusi ükskõikse kõrvalseisjana, vaid kõneleb nendest sügava sisemise erutusega — tema parteiline võitlejahoiak avaldub kriitika teravuses, leppimatuses puuduste ja väärnähtuste suhtes, nõudlikkuses inimeste vastu ja vankumatus veendumuses, et vastavalt meie ühiskonna elu arenemise põhisuunale paneb end seaduspäraselt maksma terve ja õige hoiak. Kirjanik näitab lõpuks, kuidas «vaikse vee» olukorda sattunud rajoonis toimub murrang ja avaneb uue jõudsa edasiliikumise perspektiiv.

A. Saare olukirjeldus on tihe ja tuumakas. Autor on loonud terve rea elavaid tüüpilisi kujusid, näidanud psühholoogilise veenvusega nende mõtte- ja teguviisi. Ta kujutab elu loomulikult ja tõepäraselt, olulist esile tõstes, tabades ja edasi andes väljendusrikkaid, sisukaid detaile. Kirjanik jutustab teda haaranud ainest huvitavalt, elavas keeles, kuigi ta just ei hiilga sõnastuse kunstipärasusega. Mõnes kriitilises kirjutuses heideti Saarele ette moraliseerimist ja targutamist — ei leia, et see oleks päris õige. Autoril on oma, tugeva publitsistliku kallakuga stiil — see võib meeldida või mitte, aga ära keelata pole meile õigust antud. Võib-olla on Saar liialdanud kirjanduslike arutlustega, kuid tema poleemika arvutute trafaretsete joonealuste ja -pealsete «olukirjelduste» vastu pole just ilmaaegne — žanri lamestamise ja äranarrimise vastu on vaja võidelda, selleta ei saa me olukirjeldust ausse tõsta.

Mis puutub olukirjelduse kui žanri spetsiifikasse, siis väljendub see Saare «Vaikses vees» kõige selgemal kujul. Smuuli mõned kirjad lähenevad tõepoolest roh-

kem jutustusele, Ranneti «Tugevate tee» on pigem romaan — olukirjelduseks on ta nimetatud peamiselt kujude ja põhisündmustiku dokumentaalsuse pärast, mitte aga kujutamislaadi pärast. Rannet kujutab nii, nagu seda dikteeris elu oma sündmuste järgnevuses, inimesed oma karakteri ja käitumisega kerkivad meie ette järk-järgult. Saare teose tegevuskoht ja inimesed on antud kunstiliste üldistustena, kujutusviis aga on rohkem analüütilist laadi. Ta ei jälgi mitte niivõrd sündmusi kui teatavaid elulisi probleeme: selleks vaatleb ta üksikuid kujusid ja olukordi, toob neile vajadust mööda mujalt paralleele või kontraste, viib inimesed vahekordadesse juba n. ö. ettevalmistatult. Puudub pidev, väljaarendatud sündmustik, kuid antud üldistav pilt on mitmekülgne ja põhjalik.

Kõneldes Ranneti püüdest eeskätt konkreetsete sündmuste ja inimeste kujutamisele ning Saare taotlusest eeskätt üldistada ja välja tuua probleemi, oleme kaugel mõttest neid kuidagi teineteisele vastu seada — jutt on üksnes sellest, mis kummagi kujutamislaadis prevaleerib. Kuuldavasti olevat nad omavahel sattunud vaidlusse, mis ulatunud otsaga isegi raadiosse, et kumma kujutamisviis on õigem. Meie aga võime ütelda, et õigus on mõlemal ja muudkui töötagu iga mees oma laadis edasi — las näitavad uued teosed, mitte aga sõnad, kes suudab anda rohkem. Mõlemas laadis võib olla häid ning huvitavaid teoseid, ja nagu nägime Smuulist, võib minna kolmandat teed ning teisi ületadagi. Meie kirjandusele tuleb aina kasuks just käsitluslaadide erinevus ja mitmekesisus.

Ülevaate täielikkuse mõttes olgu ära märgitud ka T. Tombergi venekeelne olukirjelduste kogu «Inimene on sündinud õnne jaoks». Need on meile suures osas varasemaist aastaist tuntud lühi-olukirjeldused, milles autor käsitleb kohalikku elu ja inimesi. Tuleb hinnata püüet näidata rahva elus toimunud muutusi, rõõmu vabast ja loovast tööst, sageli hingestatud lüürilise soojusega väljendatud armastust töötava inimese vastu. Kuid autor kujutab elu üksnes n. ö. pühapäevasest küljest, ei näita õieti raskusi ja nende ületamist, kaldudes niiviisi ilutsemisse; lugeja ootaks nende raskuste ja pin-

gutuste sügavamat, realistlikumat kujutamist, millega inimesed oma õnne on saavutanud.

Juba 1954. a. proosaülevaates võidi konstateerida edenemist lühižanrides. On heameel märkida, et saavutatud edu on leidnud arendamist — möödunud aasta andis mõndagi uut novelli ja jutustuse alal. Mida eriti tuleb hinnata, on see, et põhiline on neis kaasaja temaatika, nõukogude ühiskonna elu kujutamine, püüe üles tõsta olulisi, tähtsaid probleeme. Inimesekujutamise oskus süveneb, kasvab huvi komplitseeritud karakterite, mitmesuguste igandite ületamise keerukate psühholoogiliste protsesside vastu. Arvestades jutustuste ja novellide hulka võime siin puudutada ainult ühes või teises mõttes väljapaistvamaid.

Elavat tähelepanu äratas mullusel novellivõistlusel esimese preemia saanud V. Ilusa «Sügisesed päevad», mis kahtlemata märgib tunduvat edasiminekut noore autori arengus. Novellis näidatakse karmi asjalikkusega, kuidas keskne tegelane — kantseleist oma tõelise töö juurde kolhoosi asunud noor agronoom — ületab mitmesuguseid väliseid ja sisemisi raskusi ning vastuolusid. Suure pingutusega vabaneb ta esialgsest abitusest, astub välja oma ülemuste — ükskõiksete, tühiste ja võltside inimeste vastu, hakkab võitlema halva rutiini vastu ning leiab selles palavat toetust kolhoosi eesrindlikelt inimestelt. Õigusega on märgitud, et «Sügisesed päevad» ulatub üle meie lühiproosa keskmise taseme. Sedasama võib ütelda noorte almanahhis ilmunud novellist «Karjatalitajad», milles autor käsitleb sügavalt elulist eetilist probleemi. Niisugused huvitavad ja sisutihedad novellid võiksid olla ehteks ka iga «vana» prosaisti loomingule.

Uute novellidega kolhoosiküla elust esines möödunud aastal M. Raud. Leidlikult on üles ehitatud «Kivised vaod», milles kirjanik on omapäraselt vastandanud vana ja uut, toonud ühe äärmusliku näite ja traagiliselt lõppenud loo talupoeglikust individualismist ja hüpertrofeerunud omandiinstinktist — ning ühtlasi näidanud ülesaamist ja vabanemist mineviku raskeist, painajalikest varjudest. See on kaasakiskuv ja mõtlemapanev, kuigi mitte päris igapäevane lugu. Arvustuses

on tähelepanu juhitud olukorra liigsele tinglikkusele (kõnelus traktorikünnil), kuid seda ei tule pidada määravaks puuduseks. Lühijutus «Aednik Ilves» puudutab Raud tagasihoidliku episoodi kaudu suurt ja tähtsat inimestesse suhtumise küsimust.

V. Saare jutustus «Põlatud maa» äratab tähelepanu nii oma uudse ainealaga — melioraatorite tööga — kui ka probleemiasetusega: kibestunud, mõranenud hingega inimene vabaneb kollektiivses loovas töös sellest oma südame ümber kasvanud koorikust, hakkab armastama elu ja uskuma õnne. Vaatamata väheste kirjanduslike kogemustega autori mõningatele maitseväärastustele, siin-seal esinevatele trafaretsetele episoodidele või refereerivatele lõikudele näeme jutustuses oskust kujutada meeldejäävalt inimesi ja loodust, tööd ja selle karmi romantikat.

Autori arenevatest võimetest kõnelev jutustus on R. Vellendi «Läänebasseinis». Teose konflikt on välja kasvanud elust enesest, autorile hästituntud ainestikust, kesksete kujude karaktereid ja nende kokkupõrget on valgustatud põhijoontes psühholoogiliselt tõepäraselt. Ometi tekib lugemisel üks «aga». Poleks õige öelda, et jutustuses huvitutakse ainult kalamajanduslikust probleemist — siin on ühtlasi ka kahe erineva ellusuhtumise probleem. Kuid näib, et e e s k ä t t on autorit siiski erutanud ja tal kogu aeg silma ees seisnud see (küll väga oluline) majanduslik probleem, et teos on just s e l l e pärast kirjutatud — pealegi võrdlemisi rutakalt, küllaldase kunstilise süvenemiseta. «Rakenduslik» eesmärk on jutustusele andnud teatava illustratiivse kõrvalmaigu. Küllap oleks R. Vellend toiminud õigemini, kasutades operatiivseks reageerimiseks olukirjelduse vormi, mis niisuguse probleemiasetuse juures oleks olnud mitmeti kohasem.

G. Ormi jutustuse «Tütarlaps Tankogradist» sündmustik toimub Suure Isamaasõja päevil Nõukogude tagalas. Jutustus paneb sügavalt kaasa tundma kujutatud noortele inimestele ja nende saatusele, väljendab eesti kirjanduses uudsel viisil rahuideed ja on mulluse lühiproosa meeldejäävamaid teoseid.

Eelnenuist erineb märksa oma ainestikult L. Prometi

jutustus «Püha kunsti jüngrid», mis käsitleb kodanlikku aega ja kunstialaseid võitlusi, nähtuna ühe kunstikooli elu kaudu. Keskkonna ja samuti probleemi uudsus paeluvad lugejat, seda enam, et (nagu kriitika on juba märkinud) autoril on väljapaistev kujuloomise võime ja olukordade kujutamise oskus, samuti viimistletud, ehkki kohati pisut otsituna tunduv väljenduslaad. Vähem tugev on L. Promet sündmuste arendamises ja kompositsioonis.

Lühiproosa teoste suurest hulgast on rida n. ö. keskmisi jutte, ka huviga loetavaid, kuid siiski niisuguseid, millest ei jää lugejale püsivamat muljet. Neid kõiki loetleda pole vajadust. Märkida võiks veel mõningaid töid noorte almanahhist, nagu E. Maasiku «Vana-Andres», R. Väidlo «Südametunnistuse järgi» jt. Aga on ka jutustusi, mis teevad vähe rõõmu. Viimaste hulka kipub muide langema novellivõistlusel kolmanda auhinna saanud O. Kriisa «Mets», mille juures enne «Loomingus» avaldamist oleks tulnud veel töötada.

Edasi tahaks puudutada veel nelja nähtust. Need on 1) I. Sikemäe «Tolm», 2) õpetlikud lood noorsoole, 3) spordijutud ja 4) «Muhulaste imelikud juhtumised Tallinna juubeli-laulupeol».

Juba enne «Tolmu» ilmumist võtsid mõned asjaga kursisolijad ette kuulutada, et see jutt «keerutab üles paksu musta tolmusamba». Ja ennäe, sammas tõusis kõrgemale kui ennustajad seda oleksid osanud oodatagi — kuid paraku hoopis teises mõttes...

I. Sikemäe «Tolmust» sai tõepoolest üpris väljapaistev teos, ent kaugeltki mitte positiivses tähenduses: see kujunes otse üleliidulise mastaabiga kirjandusliku ebaõnnestumise näiteks. Ideelise kavatsuse pooliku realiseerimise pärast jäi «Tolmul» täitmata see bürokraatliku inertsuse ja ükskõiksuse ründamise ülesanne, milleks ta oli kirjutatud. Põhjusi etteheideteks leidus rohkesti. Väljaastumine kaasaegses tegelikkuses esinevate negatiivsete nähtuste vastu seab kirjanikule eriti suuri ideelis-kunstilisi nõudeid. «Tolmul» aga on tõe-

poolest olulisi puudusi; autor ei ole suutnud oma teoses anda õiget kõlavust elu varjukülgede paljastamisele. Ehkki meil pole alust arvata, et siin oleks tegemist mingi tahtliku moonutamiskatsega, negatiivse sihiliku ülespuhumisega, tuleb tunnistada, et jutustuse kunstilised nõrkused kasvavad üle sisulisteks, kujutuse põhitoon on ülearu pessimistlik ja sündmustikust tulenevate üldistustega oleks raske nõus olla. Siin on mõndagi, mille üle maksab järele mõtelda ja millest tuleb õppust võtta taolistest viltulöömistest hoidumiseks. —

Õpetlike lugude juures «Jut on se Koroke, Õppetus on se Iwwa», nagu klassikalise formuleeringu andis juba õnnis Keila praost Holtz — esimesi silmapaistvamaid vulgariseerijaid eesti kirjanduses. Niisuguseid lugusid on siin-seal ajakirjanduses ilmunud terve rodu, eriti paistab nende poolest välja ajakiri «Stalinlik Noorus». Sellise materjali avaldamisega soodustatakse pinnapealsete ja lihtsustatud moraliseerivate juttude liigi tekkimist, kus nagu ei kehtigi tavalised kõrge kunstilisuse nõuded.

Varjamatult murrab õpetlikkus esile B. Liivaku jutus «Viga eksamil», ja lõpus on nagu Kampmanni lugemisraamatus otse näpuga silma sorkamine: just sellesama tehnilise probleemi vale lahendamise tõttu, mida ta üliõpilasena eksamil ei teadnud, põhjustab noor insener raske avarii ja satub rahvakohtu süüpinki. Jutukirjutajal on oma ilus eesmärk ja selge vormel, selle järgi teeb ta ilusa ja ümmarguse õpetliku jutu — puudub ainult suurte tähtedega loosung lõpus: Üliõpilased, omandage teadmisi põhjalikult ja vastutustundega! H. Puki «Eksituses» oleks nagu rohkem elu, kuid siingi on autor selgemini näinud oma õpetlikku lõppeesmärki kui nende noorte inimeste kujusid, kelle kaudu ta seda taotleb. A. Siivase «Viimastes tilkades» õpetatakse valvsust, kusjuures meie nõukogude elust võib jääda küllaltki kummaline mulje: kommunistlikud noored hiilivad inimeste järele nende elukorteris, üks ronib «luureülesannetega» läbi akna võimeistri sahvrisse, teine jälitab öö otsa zootehnikut jne. Kõigis selletaolistes lugudes on palju trafaretsust ja sageli naeruväärsuseni kulunud stampe.

«Stalinliku Nooruse» püüe pakkuda pidevalt noorte autorite algupäraseid jutte on iseendast kiiduväärt. Kuid toimetus peaks tõsiselt mõtlema, kas ta nende pealiskaudsete, vahel isegi haltuuramaiguliste lugude avaldamisega mitte autoritele ja kirjandusele karuteenet ei osuta.

«Kehakultuuri» initsiatiivil on meil tekkinud spordijutud ja nendest ei tule mööda minna. V. Panso «Vennad Riivesed», R. Vellendi «Karupoeg», V. Ilusa «Jüri Saadi rahutud päevad» ei ole sugugi mitte halvad jutustused, ehk nad küll ei küüni, eriti viimased, autorite paremate saavutuste tasemeni. Kuid nende juures on enam-vähem õige põhiline juurdeminek — sporti on näidatud õigetes elulistes vahekordades ja seostes. Sport ei ole mitte elu eesmärk ega keskpunkt, vaid üks nähtus selle mitmekesisuses ja üks tee terve ning sisukama elu poole. Sport õigesti käsitatuna võib teha ka logardist ja laaberdajast mehe, tuua inimestes esile ja kasvatada nende paremaid omadusi. Seda ülalmärgitud juttudes ongi püütud näidata. Ja kuigi pole päriselt suudetud vältida õpetlikkuse tendentsi (eriti Vellendi jutus) või teatavat literatuuritsemist (Panso jutus), võime neid hinnata positiivselt.

Kuid on ka teistsugust mentaliteeti, mis esile kipub näiteks L. Metsari jutukatsetuses «Ühest võistlusest»: sporti käsitatakse e l u k u t s e n a, sporti ja tootvat tööd kaldutakse v a s t a n d a m a. Niisugune väärtendents professionalismile on meie spordiliikumises olemas: ära kasutades riiklikku hoolitsust kehakultuuri eest on välja kujunenud teatav spordist elatuvate inimeste «seisus». Tolle parasiitliku, turistlik-tarbijaliku hoiaku vastu on vaja võidelda, selle kahjulikkust näidata, sest eesmärk on spordi m a s s i l i s u s, hulkade füüsiline karastatus, jõud ja tervis. Mitte kõik auahned noorukid ei mahu kehakultuuriteaduskonda ja mitte kõik ei saa end pühendada rekordilõhkumisele — vaja on näidata just seda, kuidas nõukogude noortes on ühendatud mehine sportlik vaim tublidusega igapäevases kutsetöös. Kõnelemata V. Ilusa jutustuse kirjandusliku teostuse igapidisest üleolekust L. Metsari visandliku katsetusega võrreldes, rõhutagem eriti seda vaatepunkti

lahkuminekut. Ent nähtavasti polnud mitte juhus, et «Kehakultuuri» toimetus hindas L. Metsari tööd teise auhinnaga ja avaldas oma lehekülgedel esimeses järjekorras, V. Ilusale aga määras ergutuspreemia ja loovutas jutu meeleldi teisele ajakirjale... Kohtumõistjad on iseendid süüdi mõistnud!

Küllalt pentsik on läbi «Kehakultuuri» kümne numbri veninud A. Kaskneeme jutt «Minu sõber treener» — propagandateos tennise alal järelkasvu värbamiseks ja «ilukirjanduslik» tennisemängu õpetus... V. Panso oma jutustuses kõneles vendadest-poksijatest, kes loevad ilukirjandust (30 lk. ööpäevas) iseloomu kasvatamise mõttes — kah omaette rabav detail! Nähtavasti sellest ideest haaratuna otsustaski ajakirja toimetus oma lugejaskonnale pakkuda materjali iseloomu kasvatamiseks, põhimõttel — mida naiivsem, hallim ja igavam jutulohe, seda parem: seda tugevam peab olema lugeja pingutus ja seda kõvema karastuse saab tema iseloom. Siiski peaks meie ühiskonnas võimalik olema kuidagi takistada säherduse tarbeliteratuuri esitamist ilukirjanduse pähe (teos on pealegi veel premeeritud!) — niisuguste kõrval on ka betoonist jõumehekuju kuskil plangu ääres kunst.

Pärast neid kirjanduslikke uperpalle võtkem jutu alla «Muhulaste imelikud juhtumised», millest tuleb eraldi kõnelda sel põhjusel, et teda kui ainulaadset teost on võimatu millegagi siduda või võrrelda. Smuul nagu meelega teeb kriitika elu raskeks — kui palju tegemist on olnud juba «Kirjadega Sõgedate külast», et neid ühte või teise lahtrisse toppida. «Muhulastega» on aga asi selles suhtes peaaegu lootusetu. Kas see on satiiriline jutustus, hiiglaveste, olukirjeldus olematuist ja siiski ka olemasolevaist asjust, anekdootide antoloogia või (nagu Kitzberg ühe oma teose nimetas) «följetonistlik popurrii»? Midagi neist ta peaks olema, sest seesugust žanri nagu «Norra mere kiri» ei näe ette ükski kirjandusteooria. Ainult üks on selge — see on möödunud aasta kirjanduse omapärasem, särtsukam ja populaarsem teos, millele seetõttu on vaja läheneda erilise tähelepanuga. «Me ei tohi kahe silma vahele jätta ühtki omapärast kirjandusnähtust, ühtki näh-

tust, mis kas või üsna pisutki väljub tavalise piiridest,» kinnitas A. Fadejev oma viimatiilmunud artiklis.

Lugu «Muhulaste imelikest juhtumistest» väljub täiesti tavalise piiridest — kõige üllatavamal viisil ühendab autor humoorikat olustikulist realismi ja tinglikkust, satiiri ja helget lüürikat, psühholoogilist tõde ja fantastikat. Ometi tunneme juttu lugedes, et ta on kaasaegse eluga palju tugevamini seotud kui mõni tegelikkust õige püüdlikult «peegeldav» teos. Uute nähtustega kirjanduses on raskusi ja «kerge vorm» võib vahel ära eksitada — eks olnud see paari aasta eest nii ka Rummo «Puhkuse päevikuga». Kuid p ä r i s kirjandus pole ju kirjutatud ainult range ja püha tõsidusega — seda on näidanud oma teostega paljud maailmakirjanduse suurkujud ja eks kuulu meiegi klassikasse ka «Tallinna narrid ja narrikesed». Sellepärast on ka «Muhulastel» kõigi oma üleaisalöömiste ja lorijuttudega, följetonlikkuse ja päevakajalisusega meie kirjanduses oma koht. Siin on iroonia ja naeruga jalust rabatud mitmesuguseid igandeid ja väärnähtusi, paberisse pistetud kaasaegseid «narre ja narrikesi» Tallinnas ja mujal. Juba üksi «lõnguste» moraalne purustamine on teene — ja sõnagi sai kohe käibesõnaks. «Muhulaste imelikud juhtumised» on teos, millel on mõju ja kaalu, mis paljudele nähtustele vinnas kaela ümber pilke poomisnööri. Jutu publitsistlik hoog on nii tugev ja vahetu, kujutus- ja väljendusviis nii lööv ja isikupärane, kaasaegset rahvaluulet pakutakse niisuguses külluses, et oleksid valmis vaikima ka mõnedest puudustest — nii näiteks jutulõnga hirmsast sinna-tänna hüplemisest ehk Smuuli tuntud kompositsioonist, mis nähtavasti tuleb lihtsalt kuulutada tema loominguliseks iseärasuseks. Eriti lõpuosa kisub juba liiga fragmentaarseks, — näed, et siiamaani «lasti otse» ja purjetati n. ö. mütsinoka järgi, aga nüüd on tegemist, et otsi kuidagi kokku sõlmida. Üldse pole jutul praegu oma laadile väärilist lõppu, vähemalt muhulaste seikluste osas ootad meeldejäävamat humoorikat puänti. Aga — kordame veel — üksnes kirjanduslikuks vallatuseks või vahepalaks ei tahaks seda lugu pidada.

Lubagu ka mõni teine kirjanik endale seesugust «vallatust»!

Möödunud aasta bilanss meie proosakirjanduses on igatahes rõõmustav. Proosa alal valitseb loominguline elevus, on ilmunud terve rida väljapaistvaid eriilmelisi teoseid, eriti lühivormides keskendub tähelepanu ikka enam meie nõukogulikule kaasajale. Tuntud ja kogemustega kirjanike kõrval kasvavad noored jõud — G. Ormi, L. Prometi, V. Panso, V. Ilusa, R. Vellendi näol on meil tegemist juba enam-vähem väljakujuneva isikupärasuse ja kunstiliste võimetega autoritega, kellelt edaspidi võib oodata tõsisemaid tulemusi ning nõudlikumate ülesannete lahendamist. Proosa on muutunud huvitavamaks, sisukamaks, elamuslikumaks, oma ainestiku ja kunstilise laadi poolest ning žanriliselt mitmekesisemaks — kõiges selles tunneme võimete kasvu, meisterlikkuse tõusu, kunstilist süvenemist. Nii romaani, lühiproosa kui ka olukirjelduse alal vaatame tulevikku põhjendatud lootustega.

NÄITEKIRJANDUSES oli möödunud aastal seevastu õige kesine lõikus, et mitte kõnelda lausa ikaldusest. Milles seisab aastane toodang? «Stalinliku Nooruse» lisana ilmus kaks komöödiat — M. Talvesti «Varrud» ja G. Ormi «Kevade ja suve vahel», anti välja muusikalise komöödia «Rummu Jüri» tekst. Korjame siia juurde veel paar ühevaatuslikku komöödiahakatist, ärgem unustagem ka vene autori G. Skulski kohaliku elu ainetel kirjutatud näidendit «Peeter Sepa katsumus» — ja ongi kõik. A. Jakobsoni «Vana tamm» ja V. Grossi «Ankeet», mis mõlemad raamatutena ilmusid 1955. aastal, muudaksid aastaülevaate küll märksa rõõmsamaks — aga see oleks endapetlik rõõm, sest need on ikkagi eelmiste aastate näidendid. Arvukais retsensioonides ja artiklites on viimased iga kanti läbi arvustatud ning läbi vaieldud, sellepärast nendest siin ainult õige lühidalt.

«Vanast tammest» võib täie veendumusega öelda, et see kuulub A. Jakobsoni loomingu ja eesti nõukogude näitekirjanduse paremiku hulka. Siin ei illustreerita poliitilisi juhtmõtteid tõenäoliste kujude tõenäolise

tegutsemisega, mille puhul pahatihti oled kimbatuses küsimusega — mida on rohkem, kas nn. teadlikku liialdamist või elutõde. «Vanas tammes» on kirjanik kunstiliselt reprodutseerinud lõigu meie kaasaegsest elust. See elu ja need probleemid on meile lähedased ja arusaadavad, nendele inimestele elame kaasa, — hoolimata ka nende mõnikord iseäralikust kõnemaneerist, A. Jakobsoni tegelaste väljenduslaadile omasest «raskepärasest ladususest». Teoses on rida meisterlikke kujusid, akadeemik Räni on üks eredamaid ja meeldejäävamaid kirjaniku loomingus. Näidendis haarab meid printsipiaalsus maailmavaatelistes küsimustes ja sügav humaansus ning psühholoogiline veenvus ummikteele kaldunud vana teadlase inimliku traagika avamisel. Sündmustik viiakse eht-jakobsonlikult kompromissideta lõpule: inimene, kes seadis end vastuollu meie areneva eluga, murdub ja variseb kokku rängas hingelises katsumuses, ta hukkub, sureb. Kuid mitte masendus vana hääbumisest, vaid kindlus uue elu pidurdamatus, võidukas edasiliikumises on põhitunnetuseks, mis me teosest saame. Ja nii on näidend, vaatamata kõigele raskele ja traagilisele selles, ometi optimistliku kõlaga. See on suur ja tõsine kunstiline saavutus.

«Ankeet» on V. Grossi esimene päriskirjandusse ulatunud lavateos, 1953. a. «Loomingus» ilmunud redaktsiooniga võrreldes on seda koostöös teatriga õige tunduvalt viimistletud. Ent ka lõplikul kujul paelub näidend tähelepanu rohkem huvitava probleemiasetuse poolest kui oma elamusliku haaravuse või dramaturgilise teostuse kunstijõuga. Teos näitab eitamatult autori kujuloomise ja konflikti arendamise eeldusi — aga eks ole siin ka õige tunduv annus teatava mõttekäigu mõistuslikku illustreerimist? Mõni kuju on saanud üsna elavaid jooni, aga ometi on need kõik mitte üle keskpärase ulatuvad karakterid, kes meid õieti millegagi ei sütita ega vapusta. Loed näidendi või vaatad etenduse lõpuni, oled ta ideega nõus — aga hing on jahedalt rahulik, elamus jäi tulemata. Ootaks suuremat elulist eredust ja hoogu autorilt, kes seisab oma tee algul, rohkem kujutluse romantilist haaret ja vähem kuiva mõttetööd. Sellega pole tahetud kuidagi «Ankeedilt»

ära võtta seda kohta, mis tal meie näitekirjanduses kahtlemata on.

Mulluse uusloomingu juurde asudes võib ütelda, et ammused nõudmised komöödia järele on teatavat mõju avaldanud — kogu aastatoodanguks on kolm pikka ning kaks lühikest komöödiat. Hoopis teine küsimus on küll, kuipalju sel puhul on põhjust rõõmu tunda; eriti lustlikuks jutt nendest lustmängudest ei kujune.

M. Talvesti «Varrud» äratab kahtlemata kõige elavamat huvi. Teos on otseseks järjeks autori eelmisele komöödiale, endistest «sookollidest» on saanud «Tuleviku» kolhoosi liikmed. «Varrud» on niisiis kolhoositeemaline komöödia, ja ülepea ainus kaasaegset kolhoosiküla käsitlev näidend viimastel aastatel.

Teoses on üles tõstetud olulisi probleeme, selles astutakse välja mitmesuguste igandite ja väärnähtuste vastu. Üsna teravalt on viidatud halva juhtimise tõttu käest lastud kolhoosi olukorra paljudele kitsaskohtadele, küllaltki tabavalt välja naerdud omakasupüüdlikkust, ühistöösse ja -varasse hoolimatut suhtumist ja minnalaskmise meeleolusid — eriti brigadiir Jaagu ja tema pere kaudu. Samal ajal on näidatud endiste «sookollide» Kaie, Märdi ja Aaralti arenemist nende vaadetes ning arusaamistes. On kasvanud autori oskus tabada huvitavaid momente ning situatsioone karakterite avamiseks, kasutada elavat rahvapärast keelt.

Kuid M. Talvest ei ole oma komöödiale suutnud anda kindlat peateemat ega keskset konflikti. Ei olegi siin tähelepanu tulipunktis pealkirjaga esiletõstetud motiiv, religioossete tavade ja kommete väljanaermine. Probleem on tegelikult kolmeharuline, vaheldumisi kerkib esile lapseristimise, esimehe valimise ja heinavarguse küsimus. Ei ole niisugust läbivat süžeeliini, millele oleksid allutatud kõik kõrvalteemad ja -episoodid, mis seoks kõik vaatused tihedaks tervikuks; puudub selge keskne konflikt, mis haaraks kõiki tegelasi ja mille lahendamine moodustaks teose selgroo. Nüüd on üksikute tegelaste vahel küll mitmesuguseid väikesi vastuolusid, paarikaupa «õiendamisi», mis ilmneb selleski silmatorkavas iseärasuses, et komöödia koosneb peamiselt pikkadest kahekõnedest. Oluliseks puuduseks on asjaolu, et

positiivse leeri peaesindajad Rein ja Maret on jäetud tegevuseta, me ei näe neid aktiivses võitluses kolhoosi mahajäämuse vastu, mistõttu nad on ka kaunis skemaatilised. Alles viimases vaatuses tuleks nagu rohkem elu ja liikumist, kuid sisuliselt on see vaatus eelnevatega nõrgalt seotud, karakterite arengu osas siin kuigivõrd enam juurde ei anta ja lõpplahendus jääb võrdlemisi pinnaliseks. (Muide tekitab rea küsitavusi see veoautoga Moskvas käimise lugu — kas ei oleks olnud kuidagi võimalik läbi ajada ehk Tallinna-sõiduga?)

Nagu nähtub, on «Varrudel» mõnede tugevate külgede kõrval jagusalt ka puudusi, mille puhul autor peaks tegema teatavaid järeldusi dramaturgiliste põhinõuete tähelepanelikuma silmaspidamise vajalikkusest. Kuid komöödia tõi ometi tänuväärset lisa kaasaja kujutamiseks laval, oma teema aktuaalsusega on ta saanud vaieldamatu menu osaliseks ja leidnud tähelepanu ka väljaspool vabariiki.

G. Ormi komöödia «Kevade ja suve vahel» mängib linnas ja on sihitud igandliku mõtteviisi ning väära ellusuhtumise vastu teises keskkonnas. Emand Kadri Rannik, tugevam pool perekonnas, seisab kui rauda vastu äsja inseneridiplomi saanud tütre tööleasumisele traktorijaama, kuhu see on suunatud — ta on valmis oma last «päästma» kas või fiktiivabieluga. Tütar aga otsustab oma sõprade abiga mängida mahajäänud memmele sellesama fiktiivabieluga tubli vingerpussi, et teda lahti raputada rumalaist igandeist ja eelarvamustest. Autor on loonud terve rea elulisi kujusid, eriti mitmeid suuremal või väiksemal määral väikekodanlusest nakatatud tüüpe (kuigi õige tunduval osal kujudest on pigem mingi illustratiivne kui dramaturgiline funktsioon: paari repliigi lausumine ei õigustaks nende lavaletoomist). On häid komöödialikke stseene, tabavaid situatsioone, autor oskab dialoogi arendada, kõne kaudu inimesi individualiseerida. Aga mida enam lõpu poole, seda ilmsemalt tunned rahulolematust ja hakkab isegi kahju autori poolt kulutatud loomingulisest energiast, mis lõpptulemusena andis nii vähe. Mängiti maha ilmatu pikk ja keeruline komöödia, et Kadrist memme ümber kasvatada, aga see tundub kogu asja jaoks liiga napi

ettekäändena: probleem niisuguselt asetatuna ei suuda neljavaatuslikku komöödiat kanda, ennem oleks olnud kohane ühevaatuslikule. Probleemi ja süžee mittevastavus on ilmne, autor ei suuda meid veenda selles, et kogu seda pimesikumängu oli vaja. Lõpuks pole me sugugi kindlad selleski, et toosama Kadri on nüüd mõistlikuks saanud — see on lihtsalt juhm eit, kes järjekordselt on tolaks tehtud, kuid homme võib ta mõnes teises asjas jälle otsast peale hakata. (Muide on Kadri kuju antud keskkonnas üsna võõrastav — ta on ju ikkagi kirurgi naine ja isegi väikekodanlikud jooned peaksid avalduma «peenendatud» vormis.) «On see alles üks fiktiivne lugu!» kõlab komöödia lõpprepliik. Sedasama kipub arvama näidendi lugejagi — kogemata on autor oma teosele siin ise hinnangu andnud. Komöödiat võib muidugi mängida, kahju pole midagi ja tõenäoliselt saab naerdagi, aga . . .

Eespool märgitud vaieldamatute dramaturgi-eelduste pärast on seda enam kahju, et G. Ormil juba teine näidend ei ole tervikuna võttes õnnestunud. See on mõtlemapanev ja sunnib arvama, et autori eralduv hoiak ja tõenäoliselt sellega kaasnev mitte päris õige suhtumine kriitikasse pidurdavad tema loomingulist kasvamist.

H. Lumeti ja A. Meringu «Rummu Jüri» on igapidi nähtus omaette. Juba žanriliselt: muusikaline komöödia, või nagu teda ka on nimetatud — esimene eesti operett. Ent mitte üksi žanriliselt. Ka oma laadilt ja sisult on see (võib-olla käsitletava ainestiku ja ajajärgu pärast) nagu mingi rahvusromantiline järelkaja, ta äratab meis tahtmatult teatavaid minevikulisi assotsiatsioone. Eks ole ju ka meie papad-mammad nii enne kui pärast Esimest maailmasõda Rummu Jüri elujuhtumisi koolitare püüne peal teistele ette mänginud, eks ole mitmedki autorid temast halearmsaid ja odavaid raamatukesi teinud, mida maarahvas laatadelt õhinal ostis. Aga nähtavasti ei ole see ainestik oma «patriootilist paatost» siiamaani «ära hinganud» — teatrietendustel on suur menu ja 100 km kauguselt kolhoosidest sõidetakse seda vaatama.

Olgu Rummu Jüri lood ka kui populaarsed ja olgu

ta paljude silmis «rahvuskangelane» — paraku jääb kogu asjale ikka teatav kõrvalmaik, mida ei saa seletada ainult eelarvamusega. Ei suuda Jürile kui teose kangelasele kuigivõrd kaasa elada, sest temas tundub rohkem osavat kelmi kui «õilsat röövlit», vaatamata autorite katsetele kuju sinnapoole arendada. Nad lasevad Rummu Jüril tsiteerida Jakobsoni «Sakalat» (esimestes versioonides, kui mälu ei peta, võrreldi teda isegi Kalevipojaga!) ega kohku tagasi järelsõnas oma kangelast seostamast «ülevenemaalise revolutsioonilise liikumisega ja rahvusliku liikumise tõusuperioodiga Eestis» (lk. 81). Aga need seostamised ei anna midagi juurde Rummu Jürile, ennem heidavad nii revolutsioonilisele kui rahvuslikule liikumisele veidrat varju. Ja võib arvata, et kui Prunta Madis sai ilma «Sakala» juhtkirjadeta ja vene rahva sõpruseta paruni täku kätte, küllap siis sai ka Rummu Jüri. Nimelt stiihilisus, ebateadlikkus on ju niisuguse protestivormi põhitunnuseks, mis siin kangelase «teadlikkusega» on lihtsalt segaseks tehtud ja moonutatud.

Aga kuna ei ole mingit tahtmist skeptiliste märkustega rikkuda nende entusiasmi, kes seda teost naudivad, siis saagu parem tunnistatud, et «Rummu Jüri» kui kirjandusliku nähtuse hindamine ei ole nende ridade kirjutajale jõukohane ülesanne. Siin peab olema midagi maitsekohast teatripubliku teatavale osale, muidu oleks arusaamatu ka see huvi, mida «Rummu Jüri» vastu osutatakse teistes vabariikides.

Mis puutub kahte lühikomöödiasse, siis need mõlemad on tühised. V. Ruškise «Kangelase mees» püüab nalja teha loodri kolhoosniku üle, aga terve lugu on ilmselt suure vaevaga välja mõeldud ega tule sugugi tõepärane ette. L. Kahase «Ärtu soldat» võitleb ägedalt ebausu kui kahjuliku nähtuse vastu. Idee pole just uudne: pastor Eisen näiteks kirjutas juba terve inimiga tagasi õpetliku näitemängu «Kuda nõiaks saab», aga nähtavasti ei saanud temagi ebausust jagu. Lühinäidendi kirjutajatel poleks paha silmas pidada seda, et ka isetegevuslased tahavad kuidagi puudutada kaasaegse elu suuri probleeme, ja sellepärast pole päris õiglane sundida neid kuskil hämaras koridorisopis ennus-

tamise, kaardipanemise ja muu säärase rumalust demonstreerima, mingeid pooltobedaid vanainimesi mängima. Kellele on seda vaja? Seesuguse teose trükkitoimetamise eest Rahvaloomingu Keskmaja tänada pole põhjust.

Almanahhis «Estonia» ilmunud G. Skulski näidend «Peeter Sepa katsumus» äratab huvi nii oma ainestiku kui ka autori kavatsuse, vajaliku ja aktuaalse teema poolest. Kirjaniku eesmärgiks on olnud näidata vanade igandite ületamise rasket teed, seda, kuidas noor kirurg Sepp kasvab kollektiivis ja jõuab eksimuste ning katsumuste kaudu arusaamisele tõeliselt kõrge eetika ja humaansuse tähendusest nõukogude arsti kutsetöös.

Nende kavatsuste dramaturgilises realiseerimises on aga õige tunduvaid puudusi. Näidendi konfliktis ja karakterites on ebaloogilisust, liiga suurt osa mängivad tegevuse arengus juhuslikud asjaolud. Kesksetes kujudes on mõndagi ähmast — autor ei ole nende kaudu saavutanud päriselt seda, mida ta taotles. Sepa ümberkasvamist professor Voronovi abiga ei ole suudetud kuigi veenvalt näidata, nende suhe jääb mitmeti ebamääraseks. Sepp oma käitumise järgi ei ole sugugi nii igandite kütkes, kui seda on tahetud rõhutada temale suhu pandud sõnadega; Voronov aga ei suuda hästi täita seda positiivse eeskuju osa, mis talle on usaldatud. Tõeline konflikt näidendis on õieti Sepa ja viletsa karjeristi dotsent Buturlini vahel, kuid seda kui autori kavatsuse kohaselt kõrvalist pole vajalikult välja arendatud. Lõpuks lisanduvad suuremad või väiksemad eksimused elulise tõepärasuse vastu raviasutuse olustiku kujutamisel. Kõigile nendele puudustele on kriitika lavastuse puhul juba õigesti tähelepanu juhtinud.

Kokkuvõtvalt tuleb ütelda, et dramaturgia, mida kogu sõjajärgsel perioodil olime harjunud pidama eesti kirjanduses juhtivaks žanriks, ei ole suutnud seda kohta säilitada. Dramaturgide salk on meil õige hõre, juurdekasvuga ei saa kuidagi kiidelda ja sellepärast on eriti kahju, et A. Hint, J. Semper ja M. Raud juba ammu pole ühtki näidendit avaldanud. Seda, mis möödunud aastal esmakordselt ilmus, võiks iseloomustada kui lisa- ja saatematerjali, mis oleks võinud n. ö. garnee-

rida paari tugevat, «mastaabilist» näidendit — kuid viimaseid ei ole. Nii me siis nokitsemegi siin teoste kallal, mille puhul õieti raske oleks hakata tegema suuremaid üldistusi või järeldusi. Võime märkida mõningaid katsetusi komöödiažanris ja nimetada M. Talvesti «Varrusid», üldistuste tegemise aga lükkaksime edaspidiseks lootustega viljakamatele aastatele.

LUULE olukorra suhtes on kõik, ka luuletajad ise, enam-vähem ühel meelel, et siin on midagi korrast ära. Luule on kuidagi kehvaks jäänud ja otsustavat paranemist ei ole veel märgata. Värsse ülepea kirjutatakse vähe ja pahatihti panevad ka ilmunud «read» õlgu kehitama. Uute jõudude juurdetulek on visa, olemasolev luulekaader aga ilmutab laialivalgumise tendentse: Smuul on hakanud proosameheks ja perspektiivis näidendikirjutajaks, Parve põhialaks näivad kujunevat artiklid, Vaarandil on artikleidki ainult üks-kaks, Kaal kirjutab romaani, Laht jutustust jne. Me oleme peaaegu unustanud, et meil on luuletajad Semper, Hiir, Merilaas, Sang, Alver, Viiding... Anna Haavalt oleme saanud uusi värsse, aga nendelt enam ammu mitte. Et luuletajad tegelevad teiste žanridega või tõlketööga, seda ei tule kellelgi pähe ette heita — kaugel sellest! Aga see kõik ei peaks sündima luule arvel.

Tulevad meelde L. Aragoni sõnad tema esinemisest nõukogude kirjanike teisel kongressil: «Ikka veel leidub inimesi, kes arvavad, et värsis kirjutatakse sellest, millest proosas ei tasu kirjutada. Mina arvan vastupidi,» ütles Aragon kiiduavalduste saatel, «et on olemas mõtteid, mille väljendamiseks proosal ei jätku vahendeid, ja siis peavad appi tulema värsid.» — Ei saa teha muud järeldust, kui et nähtavasti on meie luuletajatel niisuguseid mõtteid üpris vähe... Ja tundub, et mõnedki istuvad mahapöördud pilguga, muretsedes mõtete vähesuse üle — ega näe ümbritsevat elu kõigi ta reageerimist nõudvate probleemide ja sündmustega.

Võib paista, et seesuguseks halisemiseks pole õieti põhjust — andis ju 1955. aasta ikkagi kolm uut värsikogu (P. Rummo «Veerev kivi», V. Beekmani «Tee ellu», M. Veetamme «Matka mälestusi»), eelmine aga

näiteks üheainukese. Kõik see on tõsi, aga tõsi on ka see, et 1955. a. värsse leidub siin tegelikult vähe (Rummo kogus üldse mitte) ja luule viimaseaegset olukorda nad seega päriselt ei kajasta. Nendest mööda minna me aga loomulikult ei kavatse.

P. Rummo uus kogu «Veerev kivi» võeti arvustuse ja usutavasti kõigi luulesõprade poolt vastu võrdlemisi üksmeelse tunnustusega. Kui me muidu oleme sunnitud kõnelema paigaltammumisest meie luules 50-ndate aastate algupoolel, siis Rummo kohta ei saa seda kehtivaks pidada: «Veerev kivi» on ilmne tõend õige tunduvast edasiliikumisest luuletaja oma individuaalse laadi väljakujundamisel. Vabanenud umbisikulisest deklaratiivsusest, läheneb poeet meie tänapäevale vahenditult ja lihtsa siirusega; tema värsside paremikus, eriti tsüklis «Laulasmaa suvi» ja «Puhkuse päevikus», paeluvad lüüriline elamuslikkus ja tore huumor. Vaieldamatuks saavutuseks on samuti Kreutzwaldi mälestusele pühendatud «Lauluisa noorusmail». Ometi kannab ka selles kogus teatav osa luuletusi veel mõningaid üldsõnalisuse jälgi.

«Veereva kivi» paremikus on luuletaja ande erilaad leidnud tema varasema loominguga võrreldes märksa täielikuma avalduse, need värsid rõõmustavad lugejat eluliste tähelepanekute värskuse ja mõtete isikupärasusega. P. Rummo kunstimeisterlikkus on tema eelmiste värsikogudega võrreldes tõusnud, sundimatus oma elamuste ja tunnete poeetilisel edasiandmisel kõneleb saavutatud loomingulisest enesekindlusest. «Veereva kivi» võime sellepärast täie õigusega asetada viimaseaegse eesti luule paremiku hulka.

Saavutuste kontosse tuleb kanda ka V. Beekmani kogu «Tee ellu», kuigi ei julgeks kinnitada, et sellel meie luules või ka autori enda arengus oleks samaväärne tähendus Rummo koguga. Beekmani edasiminek (võrreldes esikkoguga) on väiksem kui seda võiks eeldada autori ande ja tööjõudluse järgi. Kogu ei ole oma tasemelt ühtlane — hoogsate ja meeleolukate luuletuste kõrval leidub siin ka illustreerivaid, õpetlik-moraliseerivaid või muidu vähesisukaid värsse. Kuid heameel on sellest, et just viimasel ajal kirjutatud luule-

tused (eriti tsüklis «Tuleviku nimel») näitavad edasiminekut, selgemat isikupärasust.

«Tee ellu» on temaatiliselt rikas ja laiahaardeline. Luuletajal on terast pilku elu jaoks, tunneme loomupärast võitlevat hoiakut, nooruslikku hoogsust ja elavat kujutlust. Autor on tugev konkreetsete elunähtuste, tuntud inimeste ja olukordade kujutamisel, nagu seda näeme tsüklites «Sõdurilaulud» ja «Üliõpilased». Tõsi, «Sõdurilaulud» said ühes lugejate kirjas hävitava kriitika osaliseks, kuid näib, et selles asjas oli ka teatav üksteisest möödarääkimine: kui luuletustest otsida sõjaväemäärustike tarkust ja neid selle alusel hindama hakata, siis võib mõneski asjas absurdsuseni jõuda. Osalt olid aga etteheited pealiskaudsuses kahtlemata põhjendatud — pealiskaudsust on Beekmanil mitte ainult selles tsüklis.

Vaatamata värsikogu «Tee ellu» temaatilisele mitmekesisusele tundub paiguti mingit üksluisust, sagedast enesekordamist poeetilistes väljendusvahendites, üldsõnalisust. Selletõttu kipub osa luuletusi nagu kokku valguma, nad ei jää meile püsivamalt meelde. Beekman peaks püüdma ka suurema sõnastusliku tiheduse poole, katsuma oma luuletustes sedasama ära ütelda lühemalt — see tuleks tema arengule aina kasuks. Vähem seletamist ja õpetamist, aga rohkem «allteksti», poeetilist sügavust. Vähem rahulolu saavutatud tasemega, mis küll tõepoolest ei ole madal, aga selles annab end juba tunda kunstilises mõttes teatav rutiin. Tööd sõnaga, meisterlikkuse kooli on vaja väsimatult süvendada, oma tooni ja «lauluhäält» selgemalt välja arendada.

Kõige tõsisemalt paneb mullu ilmunud värsikogudest mõtlema M. Veetamme «Matka mälestusi» — mõtlema mitte niivõrd eluliste probleemide ja inimhinge keerukate avalduste üle kui just luuletaja loomingulise käekäigu ja tema värsside funktsiooni üle. Muidugi on luuletajate talendi iseloom üksteisest tunduvalt erinev ja iga lugeja ei saa iga luuletajaga ühteviisi kaasa elada — see on täiesti loomulik asjaolu, mida tuleb arvestada. Samuti tuleb arvestada, et ühelgi autoril kõik ei õnnestu. Kuid Veetamme luuleloomingus on kadude-

protsent ülemääraselt suur ja nagu esimesest kogust, nii ka «Matka mälestustest» võime kordaläinuks pidada ainult suhteliselt väikest osa.

Nagu seda varemgi on märgitud, suudab M. Veetamm näha ja tabada konkreetseid tegelikkuse pilte, mitte aga teha igakord vajalikku valikut — mis kannab luuletust ja mis mitte, mis saab olla poeetilise üldistuse aluseks ja mis mitte. Kui sageli peab lugeja endalt ühe või teise motiivi, stroofi või ka terve luuletuse puhul küsima — milleks see? Palju on põhjendamatut, tarbetut, kaalumatut; pahatihti on liigsõnalisust ja sisu hõredust, sõnad ja mõtted ei ole tasakaalus. Lisame siia juurde paigutise plakatliku ilustamise ja dekoratiivsuse kallaku, lameda lihtsustamise, kujutatavate inimeste sageli hämmastava primitiivsuse, nende hingelise vaesuse, siin-seal väljalööva vildaka arusaamise keele rahvalikkusest («toh-hoo, vanakurat!»), millele samas kaasneb väljenduse kunstlikkus ja ebaloomulikkus, vahel aga otse piinlik abitus. Ja jõuamegi raskete küsimusteni: Kas värsikogu tema praeguses olekus kasvatab lugejais kunstimaitset ja armastust nõukogude luule vastu, kas ta õilistab inimeste tundeid oma elamusliku mõjuga? Kas võime anda selle raamatu algajate kätte ja soovitada õppida? — M. Veetammel nähtavasti tuleb olla enese vastu nõudlikum ja teha oma luules rangemat valikut, muidu ähvardab see kujuneda sõelaga veekandmiseks: nõrkade värsside hulk hävitab paremikustki saadud head muljed.

Kuid kõnelgem lõpuks siiski ka *tõepoolest* 1955. a. luulest.

Kahtlemata tuleb M. Rauda iseloomustada kui üht meie luule stabiilsemat esindajat, kes kindlalt sammub oma teed, sel ajal kui teistel on igasuguseid võnkumisi ja «loomingulisi pause». Ka mullu avaldas Raud tubli kimbu värsse. Esiletõstmist väärivad valmid «Kaks kuuske» ja «Uued kuued», samuti niisugune luuletus nagu «Laulud ei lõpe». On veel terve rida intiimse laadiga lüürilisi luuletusi ja laaste (näit. «Silmad»). Ei saa küll ütelda, et Raud oleks näidanud just uut kvaliteeti, kuid ta hoiab kindlasti oma taset, ja see tase on küllalt kõrge.

V. Beekmani mulluste luuletuste hulgas on niisuguseid, mis meid rõõmustavad autori jätkuvate otsingute ja ka saavutustega. «Legend Tallinna kiviraiujast» on igatahes teos, mis kuulub aastase luule parima hulka.

Ma laulan inimesest kivimurrus,
kes linna lõi,
kel kivitolm jäi kipitama kurgus,
jäi õlgadele raske, võõras võim.
Ta sündis, rühmas tööd ja suri selles linnas
ja sündis jälle uueks tööks,
ja leek, mis põles tema rinnas,
teed näitas talle öös.

Luuletus haarab oma tundesisu ja mõttekäiguga, millele poeet on suutnud anda vastava jõulise, vabavärsilise vormi; selle kasutamisel näib Beekmani anne ilmutavat uusi külgi. Tugev luuletus on samas laadis kirjutatud «Noore maailma laul», meelde jäävad «Leningradile», «Leegitsev süda», «Mööda liipreid». Nendes värssides on mehisemat tooni ja hoogsamat mõttelendu, millega meie luule viimasel ajal ei või just kiidelda.

Kolhoosiainestikul kirjutatud luuleteostest on lähedased P. Rummo «Kodukülas» ja V. Beekmani «Kibepõllu kolhoosis» — mõlemas on palju õiglast meelepaha ja kibedust halvast juhtimisest tingitud mahajäämuse ja väärnähtuste pärast. Need on huvitavad ja oma ideelt hinnatavad teosed. Kuid vormi poolest tekib mõlema puhul teatav ebakõla. Beekmani luuletuses tungivad tugevasti esile mingid sedalaadi intonatsioonid, mis hakkavad tekitama kummalisi assotsiatsioone pärisorjuslikust Venemaast Nekrassovi luules... Rummo «Kodukülas», muidu mitmeti väljapaistvam, murdub nagu keskelt ära: valitud vorm on kooskõlas humoorika alguosaga — edasi aga see peaaegu lõõpiv kergus ei sobi hästi probleemide tõsidusega. Nii tundub, et autor alustades ei kujutlenud päris selgesti, kuhu ta välja jõuab, ja teoses jääb vajaka kunstilisest ühtsusest. Suuremate pretensioonideta, lihtsa pildikese kohtumisest lapsepõlve- ja koolikaaslastega on andnud M. Nurme luuletuses «Koduküla noorikud». Ja kui kummaline see ka võiks näida, aga (välja arvatud mõned põgusad ja umbkaudsed «kajastused») rohkem õieti polegi kolhoosielu luules puudutatud!

Aga millest seal siis ikkagi räägitakse, sest arvu poolest on ju luuletusi ometi teataval määral ilmunud; mida siis luules on? — On rohkesti mitmesuguseid lüürilisi elamuskilde ja -killukesi, meeleolusid ja pildikesi, etüüde ja vaikelusid. Tõesõna, mõned on päris kenad. Peale selle kõneldakse veel paljustki, väga paljust isegi: nõiast ja laevakoerast, vihmaussist ja meremehe kastist, Sotši tualettruumita merevaksalist, Belgia Kongost ja Põhja-Atlandist, aatomituumast ja kärbsemustast... Juttu on niivõrd paljudest ja mitmekesistest nähtustest ning ilmingutest, et peaaegu polegi mingit moraalset õigust hakata meelde tuletama siinsamas meie kõrval töötava inimese ja tema loova töö kahe silma vahele jäämist!

Luule on niivõrd haruline, laialivalguv, hõre ja ebamäärane, et raske on mingeid üldistusjooni tõmmata, sest ei ole õieti seda p e a m i s t, mille järgi igale asjale saaks määrata tema koha. Sellel või tollel autoril on kaks, kolm või neli luuletust, mõnel ka rohkem, üks parem, teine kehvem — kuid nende loetlemine ei tee meid targemaks ja mitte selles pole küsimus. Muret tekitab, et luule on suures osas otsekui eksinud elu arenemise peateelt kõrvalistele radadele. Oleksid justnagu jälle vabariiklikul kunstinäitusel, kus ka õieti polnud midagi peale lüürilise maastikumotiivi, intiimse portree ja natüürmordi. Rahva elu ja ülesehitava töö kujutamine ei ole luules kesksel kohal, kõige olulisemate ja akuutsemate küsimuste käsitlemist (peale mõne erandi) me ei leia. Ilmselt annab end tunda liiga kitsas arusaamine lüürikast, mis tahaks seda piirata üksnes armastuse ja looduse ringiga. Luule tegeleb ka millegagi, mingisuguste probleemidega, aga millega just — sellest ei saa hästi aru. On nagu H. Suislepa «Lugu sajust ja sellest, kuidas Mesilane maailma parandas», mida võid 276 rida eest taha ja uuesti tagant ette lugeda, ilma et ometi mingit tolku saaksid...

Eelnenud jutus on muidugi omajagu «teadlikku liialdamist». Poleks õiglane ära salata mõndagi head ja meeldejäävat. Nii tu'eb kahtlemata hindavalt märkida F. Kotta «Kuuma suve» ja paari tabavat satiirilist süleviset («Erandiste», «Viinaste»), J. Smuuli «Paju»,

H. Suislepa «Enne eksamit» ja «Sula» ning veel mõndagi muud. Poleks paha, kui ameti poolest luuletajad suudaksid ka kirjutada seesuguseid lüürilisi värsse, nagu E. Krusteni «September»; värsked on M. Kesamaa Kihnu-värsid ja «Pärast tuisku», meeldiva luuletusena jääb meelde E. Niidu «Üle luha».

Aga jällegi: poeem, milles varem saavutati häid tulemusi, ei saa ega saa enam jalgu alla. Satiir, mis ükskvahe näis tahtvat arenema hakata, on takerdunud; U. Laht, kes küll tunnustustväärivа visadusega edasi pingutab sellel okkalisel rajal, pole mullu avalikkuse ette jõudnud värssidega «Piimahammaste» tasemest ometi palju kaugemale jõudnud. Mis üldse puutub satiiri edasise arengu perspektiividesse, siis oleks igatahes asjale kasuks, kui autorid rohkem vaeva näeksid oluliste küsimuste ülestõstmise ja poliitiliselt õige ning terava käsitlemisega, ja vähem tegeleksid kõrvalise tähendusega nähtuste juures teravmeelitsemisega, pealiskaudse ja odavavõitu «löövuse» demonstreerimisega või mingite ähmaste allegooriatega.

Luulesse on viimasel ajal tulnud siiski ka uusi jõude, olgugi tagasihoidlikumalt kui võiks oodata. Heade lootustega peatub pilk H. Männi luuletustel. Väljakujunenud võimetega autor paistab olevat J. Kross (sellest kõnelevad ka tema luuletõlked), kuid seniilmunu põhjal midagi enamat ütelda olèks enneaegne.

Täienevat näikse aga ka nn. põlvpükstega poeetide põhikaader — ilmselt valmistab endale kohta selles rivis V. Villandi, kelle mõõdunud aasta enamik värsse ei ole 10-aastase staažiga luuletaja väärilised. Nende puhul tuletad tahtmata meelde Villandi enda poolt «Stalinliku Nooruse» 6. numbris algajatele õpetuseks öeldud õigeid sõnu: «Luuletus pole käsitöö, vaid kunst, ja luuletust tohib kirjutada ainult siis, kui sul on midagi öelda, kui selleks sunnib sisemine tarve.»

Jah, see s i s e m i n e t a r v e — sellega alustasime juttu luulest, selleni jõudsime lõpuks jällegi. Ei saa seda keegi luuletajatele anda, kui teda enesel küllaldaselt ei ole. Ja sellest sisemisest tarbest, tungivalt väljendamist nõudvatest poeetilistest mõtetest on ilmselt nappus. Luule peab inimestes kasvatama ilu ja ülevuse tunne-

tamist, peab esile tooma meie tegelikkusele omast romantikat, peab olema hingestatud kõrgete ideede, helgete ja lennukate unistustega, mis sütitaksid ja kisuksid kaasa. Seda kõike ei ole võimalik üksnes «välja mõelda». Jääb üle korrata lõpuks P. Rummo soovitust:

...Võta kätte mehine matkakepp,
astu ellu!

LASTEKIRJANDUSE osas võib möödunud aastat pidada küllalt tähelepandavaks. Iseloomustav on see asjaolu, et siingi avaldub edenemine eeskätt just proosa alal: ilmunud 11 tiitli hulgas on 6 proosaraamatut kooliealistele. Suur osa mullu raamatutena ilmunud jutte ja värsse oli küll juba lasteajakirjanduses varem avaldatud — ja niikaua kui kirjastustegevuses püsib senine paindumatus ning ebaoperatiivsus, mistõttu ka väikeste lasteraamatukeste väljaandmine vahel võtab mitu aastat, niikaua peame seda täiesti loomulikuks arvama. Aasta jooksul «Pioneeris» ja «Sädemes» ilmunud uued jutud, luuletused ja värsslood muidugi n. ö. teevad tasa selle varemtuntu raamatutes.

Üldpilt mullusest lastekirjandusest on üsnagi mitmekesine ja näitab kahtlemata teatavat edasiminekut sellel alal. Kuid lähemal tutvumisel leiad siiski veel küllalt puudu jäävat. Huvitavat, lõbusat, põnevat on ikkagi napivõitu, hallust ja pealetükkivat õpetlikkust rohkem kui vaja. On muidugi selge, et lastekirjandusel (nagu muulgi kirjandusel) peab olema oma kasvatuslik sisu — ent see peab olema teose kunstilises koes, «mitte ujuma nagu rasvalaik supi pealispinnal», nagu ütles kongressiettekandes B. Polevoi.

«Kapteni suur võitlus» on A. Siivase esimene raamat ja tema töös avalduvaid kirjanduslikke eeldusi ei tule kuidagi eitada. Aga kuigi jutustajaks on keskne tegelane Raivo ise, seitsmenda klassi õpilane, on see ennekõike õpetlik, liiga läbipaistvalt õpetlik lugu, milles moraal on alla kriipsutatud paksuvärvilise kujutamisega ja lisaks veel tagantjärele seletamisega. Raivo võib ju olla tubli poiss, aga temas on mingi elutark varavanadus, ja selletõttu on karta, et ta vaeseke sureb õige

noorelt — Paunvere poisid jäävad elama, aga Vallimäe kool, ehkki seal korvpalli mängitakse, millest Tootsil polnud aimugi, ununeb siinsamas. Öeldakse ehk: misjaoks kohe autori esikteost klassikaga võrrelda? Aga «Kevade» oli ju ka algaja esikteos... Ei taha ega tohi muidugi kasutada «Kevadet» mingi kaikana, millega võime oma kaasaegse lastekirjanduse igal ajal jalust maha lüüa. Ent seesugused paralleelid tekivad tahtmata, kui näed, et vaatamata tulisele nõudmisele noorsoojuttude järele mõnedki ilmunud uudisteosed ootavad kauplustes ostjaid pikkade kuude kaupa.

H. Pukil ja R. Vaidlol on kahtlemata A. Siivase ees teatav edumaa, esineb ju kumbki neist juba oma teise raamatuga. R. Vaidlo «Kotkamäel karjub kajakas» jutustab pioneeride huvitavast üritusest — sõjalise maastikumängu ettevalmistamisest ja läbiviimisest. Autor oskab jutustada elavalt, lõpuosas isegi üsna kaasakiskuvalt. Ja kuna pioneeritöös sageli on ühekülgsust ning ametlikku kuivust, siis võib raamatus kujutatud üritus olla omamoodi eeskujukski.

H. Puki raamat «Salga au» sisaldab lühemaid jutte, mille keskseks teemaks on lastekollektiivi elu, kollektiivi abi üksikule tema kasvamises. Autor oskab süžeed arendada huvitekitavalt, hoogsalt ja tõusva pingega, tema kujuloomise oskus täieneb, väljendus areneb tiheduse ja kujukuse suunas. Ent arvustus on juba õigesti märkinud, et ka H. Pukk pole veel kaugeltki vaba skeemist ja liiga ilmsest didaktikast, mis vähendab elamuslikkust; ühes jutus vähem, teises rohkem tunneme selle või teise kasvatusliku juhtmõtte illustreerimist. Kirjaniku vaieldamatult tugev külg on aga tema oskus kujutada pingerikast, rohkete põnevate seiklustega sündmustikku, mis noori lugejaid kaasa kisub («Võit jääb meile»), samuti tema tore huumor («Sulev kasvatab julgust»), mida meie lastekirjanduses pole just ülearu. «Sädemes» osaliselt avaldatud uus pikem töö «Lugu ühest meeskonnast» terve rea eredate kujudega näitab edusamme ka karakterite loomise osas.

L. Tigase «Jutte lastele» ja E. Krusteni «Kolm pähklit» pakuvad lühiproosat koolieelistele nooremale astmele. Väljakujunenud võimetega kirjanikud ei valmista

noortele lugejatele pettumust, kummaski raamatukeses on palju head. L. Tigase tugevuseks on tema oskus käsitleda nähtusi n. ö. lapse seisukohast, näha ümbritsevat elu lapse silmadega; tundes laste mõttelaadi annab autor seda oma jutukestes lihtsalt edasi, ehkki mitte alati ühesuguse õnnestumisega. Tundub, et selles suhtes Tigasel on Krusteniga võrreldes teatav eelis. Viimase palad on väga meeldivad, nendes on võluvat inimlikku soojust, meisterlikult kujutatakse loodust, kuid neil ei ole niisugust vahetut lastepärasust.

Teistest proosaraamatutest oma laadilt mõneti erinev on J. Piigi «Tagametsa tiivuline pere», mis õpetab tundma metsalinnukesi ja üldse armastama loodust; oma rohkem tunnetusliku kui sündmusi edasiandva eesmärgiga läheneb teos populaarteaduslikule jutustusele.

Lasteajakirjanduses ilmunud juttude seast paistab välja R. Parve «Surmasuus», esitatud vana revolutsionääri jutustusena 1919. aastast, klassisõja päevilt. Huvitavaks noorsooraamatuks tõotab kujuneda L. Kahase «Pisilugusid Jalukselt», millest ilmus osi noorte almanahhis. Märkida tuleb A. Hindi muinasjutu-töötlust «Hundid ja kitserahvas». Ainuke teaduslik-fantastiline jutt möödunud aastal oli V. Beekmani «Mattklaasist maantee», kuid võrdlemisi pealiskaudne ja küllap liiga kergekäeliselt kirjutatud. J. Selja ajalooline jutustus Liivi sõja päevist «Härgmäe lahing» kannab õige ilmselt idee illustreerimise iseloomu ega saavuta autori kogu püüdlikkusest hoolimata suuremat veenvust. Lühijuttudega on esinenud veel terve rida autoreid (R. Vellend, K. Loog, S. Truu, H. Väli, A. Roosnaallik jt.), ent erilist esiletõstmist nõudvat nende juttude hulgas ei ole.

Lastevärssidest märkigem ennekõike M. Kesamaa raamatut «Kes meil käivad», mida võime arvata parima hulka eelkooliealiste jaoks ilmunud algupärases kirjavaras. Elavalt, lastepäraselt, huvitavate poeetiliste võtetega kujutatakse siin mitmesuguste kutsealade inimesi, õpetatakse tundma, mõistma ja hindama nende tööd. S. Truu esimeses raamatus «Mõistata» on taotletud lapse tähelepanu ja mõtlemist arendada mõistatus-

salmikeste kaudu, kuid sõnastus on kohati veel üsnagi abitu ja konarlik.

F. Kotta «Metsapere laulikud» kõneleb väikestele lugejatele teatava allegooria kaudu laulu ilust ja võimust, kasvatab ühtlasi erka ja südamlikku suhtumist loodusesse. Autori teine mullu ilmunud värsslugu «Lumest maja» püüab näidata jonnaka, isekate joontega poisikese kasvamist lastekollektiivis, ja teeb seda üsnagi kujukalt, kuigi ka moraliseerimise maiku ei ole selle juures suudetud päriselt vältida.

Kahtlemata hindamistvääriv on kooliealiste keskmisele astmele määratud P. Rummo «Kiri Tallinnast», mis kümnes luuletuses kõneleb kiindumusest kallisse kodulinna, õpetab nägema tema ilu, kasvatab patriotismitunnet tema mineviku ja revolutsiooniliste traditsioonide ning tulevikuperspektiivide näitamise kaudu.

Üsna arvukalt on lastevärsse ilmunud nende ajakirjanduses, eriti «Sädemes». Leiame uusi luuletusi R. Parvelt ja M. Veetammelt, värsslugusid M. Kesamaalt. «Keda kiita leiva eest» jätkab tema töömeestesarja, tööoskuse teemat rõhutab ka lugu «Kuidas Mesikäpp meistriks sai». Mõnesugust kõhklust tekitab proosa-värsi segavormiline «Sinise jõe kaldal», mis tahab lastele jutustada Narva hüdroelektrijaama ehitusest kalade, konnade, personifitseeritud tuule, lainete, tammi, turbiini jne. kõneluste kaudu. Kuid näib, et niisugune võte siin ei õigusta end, — see ei tee asja piltlikumaks, ennem segasemaks, lugu tuleb välja naiivselt, aga mitte poeetiliselt. Vist oleks ehitustöö ja tehnika seesuguse sõna otseses mõttes konnaperspektiivis nägemise asemel olnud palju õigem seda näidata laste endi vaatevinklist.

M. Veetamme värsse lindudest võib kahtlemata pidada kordaläinuks. Seda ei saa aga ütelda tema mõistatusluuletuste tsükli kohta, kus paljusõnalisus rikub kõik ära — on ju mõistatuse juures põhiliseks jooneks mitte ilmatu pikk kirjeldamine, vaid mõne teatava tunnuse tabav ja lakooniline esiletõstmine.

Meeldejäävad on E. Raua lihtsakoelised, ent ilmeka rahvaliku keele ja ladusate riimidega värsistused Kaval-Antsu ja Vanapagana lugudest. Häid luuletusi

lastest ja lastele leiame H. Männi tsüklis «Laulud vanaema laekast», tema «Esimeselt saunaskäigult» on otse suurepärane. Lihtsad ja vähenõudlikud, ent lastekohased on E. Niidu rahvalaulu-laadilised värsikesed. Luuletusi lastele on avaldanud veel F. Kotta, M. Nurme, Th. Allikas, A. Rammo jt.

Mõningaid katsetusi näeme ka lastele määratud lühinäidendite alal. Paremate hulka võib lugeda kaks «Seinalehe»-nimelist, L. Tigasel «Pioneeris» ja L. Kahasel «Sädemes». Üsna lõbus ja tegevusrohke on viimase «Pähklid», mis väärib tähelepanu ka oma uudsusega — see on nimelt mõeldud vabaõhu-ettekandeks pioneerilaagris. Huvitava ja vajaliku asjana võib märkida M. Kesamaa nääriõhtust estraadietendust «Viimast korda». Ei tea aga, mis kaalutlustel «Pioneer» ära trükkis seesuguse loo kui B. Ruba «Vanaema ja lapselapsed», mis on oma õpetlikkusega lausa eemalepeletav. Äärmiselt õpetlik teos ravimtaimede korjamise teemal on A. Valingu «Maruhein»; kõrgelt kasvatuslik, kuid muidu õige abitu L. Saari «Matkal» (mõlemad «Sädemes»). Et noorsooteater puudub, siis puudub täiesti ka nõudlikum, suuremavormiline näidend. Üks sellesuunaline katsetus küll möödunud aastal oli (V. Peili «Alati valmis!» RT «Vanemuises»), kuid seegi ebaõnnestus.

Põgus pilk mullusele lastekirjandusele näitas, et siin toimub võrdlemisi elav tegevus ja ka uute jõudude juurdetulek on märksa aktiivsem kui kirjanduse mõneski muus osas. Rõõmustav on tähele panna püüdu alasti õpetlikkusest ja kõledast moraliseerimisest vabanemisele. Kuid lastekirjanduse õige tunduvas osas on siiski veel palju tüütut jutlustamist, näpuga näitamist ja ebakunstilist didaktikat. Et kirjutada häid raamatuid lastele, selleks on vaja väga peent taktitunnet, aga samuti ka arenenud huumorimeelt, oskust paeluda lapse erka fantaasiat huvitavate ja põnevate sündmustega, noorsoole nii loomuomase romantikaga. Meie lastekirjandus areneb õiges suunas, kuid see areng võiks olla tunduvalt hoogsam. Eriti eredate, täisvereliste kujude loomise osas, sest niisuguseid on veel väga vähe: n i m e s i d on üldse lasteraamatuis mitu

korda rohkem kui kujusid. Ja enamasti on just positiivsed kujud isikupäratud ja siledaks hööveldatud, ei suuda oma mannetuse tõttu neile antud funktsiooni täita autori alatise toetuseta, mis lõpptulemusena viibki elamuseta õpetamisele. Meie kõigi sooviks on aga, et lastekirjandus tõepoolest oleks kirjanduse lahutamatu ja täisväärtuslik osa, kõrgelt kunstiline ja haarav kirjandus.

KRIITIKA JA KIRJANDUSTEADUS vajaksid üksikasjalisemat käsitlust kui see on võimalik käesolevais märkmeis — mitte üksnes ilmunud materjali õigegi suure mahu pärast, vaid veelgi rohkem rea oluliste akuutsete probleemide pärast. Peatugem siin lühidalt ainult mõningail.

Kõigepealt on vaja välja astuda kirjanduskriitika funktsioonidest liiga kitsa ja ühekülgse arusaamise vastu, mis on üsnagi levinud ja mida meil vabariigis mõnikord kõrgelt tribüünilt õige enesekindlalt esitavad küllaltki mõjurikkad isikud. See on arusaamine, nagu oleks kriitika üksnes mingi konsultatiivorgan, mis lihtsalt «abistab» kirjanikke kirjanduse tegemisel. Sellest ka loogika: kui ilmuvad uudisteosed on kehvad ja ilmetud, siis on üks peasüüdlane kriitika — miks ta nii halvasti abistab. Niisugune arusaamine on tunduvalt lihtsustatud ega kõlba kuhugi. Kriitik pole kirjanduses abitöölise ega jooksupoisi osas. Kriitik on avaliku arvamuse esindaja, lugeja huvide väljendaja, kes hindab teoseid laialt ühiskondlikult positsioonilt, ühtlasi oma otsustustega kujundab lugejate arvamusi, kasvatab ja suunab kunstimaitset.

Olgu öeldud, et kriitika aktiivsuse puudumise üle nuriseda oleks ebaõiglane, näitaks kriitikat teiste žanridega võrreldes põhjendamatult halvas valguses. Trafaretiks leierdatud ütlus — «kriitika jääb tunduvalt maha kirjanduse üldisest arengust» — ei paista viimasel ajal olevat enam päris paikapidav. Kriitika alal on mõndagi ära tehtud, kriitika võimed on silmanähtavalt kasvanud, avaldatavad materjalid on huvitavamaks muutunud ja nende loetavus suureneb. Kriitika käsitleb teoseid küllalt asjatundlikult, suudab põhiliselt anda

objektiivseid, õiglasi hinnanguid. Kaadri juurdekasv on kriitika alal olnud viimasel ajal õige tunduv, ja möödunud aasta jooksul on peale Kirjanike Liitu kuuluvate kriitikute korduvalt esinenud vähemalt kümmekond tubli professionaalse ettevalmistusega, arenevat autorit, kusjuures mitmed viimastest annavad mõnelegi liikmepiletiga kolleegile tublid silmad ette. Ilmuvad uudisteosed, mis vähegi arvustada annavad, on ristipõiki läbi retsenseeritud, isegi novellivõistluse paremad novellid ühekaupa. Raske oleks kujutleda, et meil praegu võiks mõne nii või teisiti tähelepanu vääriva teose ilmumine jääda kriitilise reageerimiseta, mille üle mõnikord kurdetakse näiteks kaasaegses vene kirjanduses. Kõige selle tõttu paistab, et meie kriitika tegelikult suudaks täita suuremaidki ülesandeid kui neid esitab kirjanike senine napp looming; viimaste vähene viljakus ei ole just kaasa aidanud kriitika arengule, mõned kriitikud on otseselt nõuks võtnud ise teistes žanrides kaasa aidata. Kriitika ootab uute teoste ilmumist lootuse ja ärevusega nagu Krusteni romaanis Käba saunarahvas Mustiku vasikatoomist — aga vahel võib juhtuda, nagu romaaniski, et tollest nii suure rõõmuga vastuvõetud vasikast ometi ei saa elulooma...

Eelnenud mõttekäigust ei tule järeldada, nagu poleks kriitikale enam midagi ette heita, temalt midagi rohkem nõuda — puudusi on paljugi. Probleemekäsitlevaid artikleid ilmub veel väga vähe, kaasaegse kirjanduse küsimuste üldistavama käsitluse osas pole kriitika olnud kuigi viljakas. Silmas pidades seda suurt tööd, mida tehakse ilukirjanduse tõlkimise alal, on meil äärmiselt mahajäänud olukorras tõlkekriitika. Vabariigi juhtivates ajalehtedes on kriitikale millegipärast lubamatult vähe ruumi antud, see oleks nagu jäetud ükskes «Loomingu» ja «Sirbi ja Vasara» hooleks. Suuremaid artikleid on võimalik avaldada ainult «Loomingus», mis selletõttu on artiklitega üle koormatud. Avaldamisvõimaluste seesugune piiratus annab end pidurdavalt tunda — kahtlemata võiks meil olemasolevate jõudude poolt muidu ilmuda suuremaid probleemekäsitlevaid ja samuti kirjandusajaloolisi artikleid senisest märksa rohkem.

Nn. jooksev kriitika on oma mahult ulatuslik ja seejuures taseme poolest mitte päris ühtlane — suuresti olenevalt muide ühe või teise toimetuse tööstiilist ja autorite valikust. On ilmunud huvitavaid, sisukaid ja n. ö. oma seisukohaga artikleid, on ka juhuslike autorite juhuslikke kirjutusi ja teiste mõtteid ümbermugivaid retsensioonikesi. On lõpuks sekka sattunud ka niisuguseid, mis annavad ekslikke, ebaobjektiivseid hinnanguid, olgu liialdusse kaldunud lahmiva eitamise, olgu ülemäärase leebe õlalepatsutamisega. Viimaseid tuleb pidada kõige halvemateks, sest siin ilmneb kriitika vähenõudlikkus, leppimine keskpärasega ja järeleandmiste tegemine — kriitika oluliseks ülesandeks on aga hoida kõrgeid hinnangukriteeriume. Kuid niisugused möödalöömised (ja kes võikski end pidada ilmeksimatuks?) ei anna ometi mingil määral ilmet kriitikale tervikuna, ja sellepärast tuleb tagasi lükata katsed seada kuidagi küsimärgi alla ülepea kriitika otstarve. Nii viis näiteks M. Raud lühipalas «Õnged õpetusega» iroonilise teraviku sellele, et targutamised luule üle on nagu kellassepa lese sõnamulin, kes elupõlist õngemeest õpetab kalu püüdma, kuigi ise pole kordagi õngel käinud... Ülearused ja asjatundmatud õpetamised muidugi on naeruväärsed ja mõnikord solvavad — kuid me ei arva, et luule oleks ainult mingi õngesport eralõbuks, kükitamine võssakasvanud jõekaldal, vaid ühiskondlik tegevus. Ja sellepärast olgu ka kirjanduse «tarbijal» lubatud kriitika suu läbi oma sõna kaasa kõnelda. Teatavasti juba Belinski märkis kui kulunud tõde, et toidu maitse üle oskab otsustada ka see, kes polegi ametilt kokk.

Ilmunud teoste retsenseerimise kõrval on kriitikas jätkatud tööd nende kirjanike arengutee näitamiseks, kes oma loomingut alustasid kodanlikus Eestis, kujunedes hiljem nõukogude kirjanikeks. Ennekõike peame siin märkima O. Jõe võrdlemisi üksikasjalist uurimust «Rudolf Sirge kirjanduslik arengutee», mida iseloomustab kirjanikku avaralt mõista püüdev lähenemine, süvenemine keerukatesse arenguprobleemidesse. Siia kuuluvad samuti H. Peebu artikkel Barbarusest ja A. Hameri artikkel Tammlaanest. Sellelaadilisi kirju-

tusi on aasta jooksul ilmunud teisigi (näiteks A. Antsoni ja M. Raua kohta). Need artiklid, üks vähem, teine rohkem, aitavad kaasa kodanluse diktatuuri aegse kirjanduse läbitöötamisele ja demokraatlike traditsioonide väljaselgitamisele, millel on meie kirjanduse ajaloo uurimise seisukohast oluline tähtsus. Mõningaid lähtepunkte tolleaegse kirjandusliku vastasleeri iseloomustamiseks on antud M. Laossoni artiklis «Antihumanistlikest tendentsidest kodanlikus ideoloogias». Varasema kirjanduse kohta ilmunud artiklitest tuleb siin nimetada vähemalt kaht — L. Remmelga kirjutust August Kitzbergist ja K. Siilivase ülevaadet 1905.—1907. a. revolutsiooni kajastustest eesti kirjanduses.

Märkimata ei saa jätta artiklitekogu «15 aastat eesti nõukogude kirjandust» ilmumist. See on esimene katse anda ulatuslikumat, enam-vähem süstemaatilist ülevaadet eesti nõukogude kirjanduse kujunemisest ja arengust, samuti selle kõige väljapaistvamate esindajate loomingulisest teest.

Perioodikas ilmunud materjalide ja artiklitekogu kõrval peame arvesse võtma aasta jooksul väljaantud kümmekonna klassikaköite järelsõnad, mis omaette moodustavad juba üsnagi tubli kogumiku. Kuigi retsensioonides on tähelepanu juhitud sellele, et mõnes neist on puudusi ning vigu ja kuigi me allpool sellel veel kavatseme peatuda, võime ometi öelda, et igal juhul on ära tehtud küllaltki tõhus töö. Eraldi tahaks välja tõsta teistest järelsõnadest märksa erinevat R. Sirge kirjutust Tammlaane «Raudse kodu» juures, mis on vaba õpetatud kuivusest ja annab palju juurde traagiliselt hukkunud kirjaniku loomingu, elukäigu ja tema kui inimese mõistmiseks.

Niisugune oleks kõige üldisemates joontes pilt sellest, mis on tehtud. Kuid meid huvitavad hoopis rohkem need põhilised probleemid, mille õigest lahendamisest oleneb meie kriitika ja kirjandusteaduse edasine areng.

Nõukogude kirjanike teisel üleliidulisel kongressil tõsteti täie teravusega üles võitluse aktiviseerimine vulgaar-sotsioloogilise suuna vastu selle kõige mitmekesisemais avaldusvormides. Terves reas artiklites on

ka meil aasta jooksul rünnatud igasugust kirjanduse lihtsustatud ja sotsiologiseerivat käsitlemist, ehkki enamasti kaunis üldsõnaliselt. Ent ometi on samal ajal ilmunud veel kirjutusi, milles tolle hukkamõistetud käsitlusviisi jäljed on täiesti ilmsed.

Sotsiologiseerimine n. ö. kõige otsesemal kujul avaldub kirjandusteoste käsitlemises eeskätt ajaloo illustratsioonina. Niisugune käsitlus on eriti silmatorkav näiteks J. Käosaare järelsõnades «Mahtra sõjale» ja «Anija meestele». Ebaõiglane oleks küll eitada seda, et faktoloogia osas on autor kahtlemata juurde toonud mõndagi uut ja huvitavat. Kirjutustes on taotletud tõsiteaduslikku, uurimuslikku joont — ehkki seda ei saa pidada nende massiväljaannete spetsiifika kohaseks: järelsõnade kuiva faktipuru on raske ja tuim mäluda ning see peletab tavalise lugeja kirjandusteadusest lihtsalt eemale. Kuid see on ainult pool häda. Halvem on meie arvates autori püüe degradeerida Vilde ajaloolisi romaane ajaloo-uurimusteks — kirjandusteadlasel nagu ei tule mõttessegi, et suurepärane romaan minevikusündmustest on midagi hoopis muud ja hoopis enamat kui ajaloolase uurimus, et selle mõju ja huvitavus tema k u n s t i l i s u s e tõttu on võrdlematult suurem. Tulemuseks on tegelikult suure kirjaniku vähendamine: ta tehakse ajaloosündmuste ümberjutustajaks ja illustreerijaks. Sellejuures on uurija oma peamise tähelepanu pööranud teoste ajaloolise täpsuse kontrollimisele igasugustes kõrvalistes detailides, ja klassik on nagu kohtualune, kellest tõepoolest on lõpuks raske aru saada, mida ta rohkem on teinud: vassinud või tõtt rääkinud... Uurija usinuse tulemusena tekib Vilde töödele külge kahtlane maik.

Ajaloolises romaanis tõepoolest kirjandus ühineb teadusega, kuid kõige selle juures on ta siiski esijoones kunstiteos, mitte romaniseeritud ajalookäsitlus. Seda ei või unustada. Täpsus ajaloolises mõttes ja kunstilises mõttes ei väljendu alati ühtviisi: olgu uurimuses oluline ka iga üksikasjake, kirjandusteoses jääb ometi määravaks üldistuse põhiline tõepärasus, selle kunstilise väljenduse mõju ja kujutuse emotsionaalne jõud.

Empiristlik üksikseikades sorimine, tolmutamine

faktograafilise kribu-krabuga kriipsutab seda enam alla üldistava mõtte nõrkust, tõsise teadusliku kontseptsiooni puudumist kõnesolevais järelsõnades. Uurija tegeleb niisuguste asjadega ilmselt sellepärast, et tal teoste kunstilise analüüsi osas näib olevat üpris vähe ütelda; tema sellesuunalised katsed jäävad pinnalisteks ja üldsõnalisteks märkmeteks, kujude käsitlemisel avaldub jämedalt lihtsustav hoiak. Ent sellele vaatamata (või just sellest tingituna) püüab J. Käosaar mitte üksnes ajaloolistes faktikestes, vaid ka karakterite loomises, kujude psühholoogias ning sündmustiku arendamises ikka jälle Vildet korrigeerida. Lugejal aga tekib kahtlus, kas kirjandusteadlane sellega pole võtnud endale üle jõu käivat ametit.

Lihtsustamise kallak lööb kohati läbi mujalgi. Nii näiteks Sütiste teoste esimese köite eessõnas kipub F. Kotta tegema mõnest pildist liiga otsejoonelisi järeldusi ja üldistusi. Tsiteerinud luuletusest «Must vanker» stroofi, kus kujutatakse lombakat tütarlast keldrikorterist, ütleb Kotta: «Selles napisõnalises värssportrees on «iseseisvuse ikke all» vaevleva eesti töörahva kogu tragöödia: alatoitlus (peened sääred, rahhiidist puretud jalg), vaesus (hall vammus), piin ja mure (nägu nutust must). Samal ajal aga ei kustu isegi väikeses vaevatud tütarlapses lehviv elulust... Sasijuukseis lehviv elulust, olles äärmiselt realistlik ja konkreetne, muutub sümboolseks vihjeks rahva jõule, mis ennustab paremat tulevikku.» — Ei kõla just väga veenvalt!

Otseses seoses võitlusega vulgaar-sotsioloogia avalduste vastu kerkis möödunud aastal uuesti teravalt päevakorda «Noor-Eesti» küsimus. Nagu teada, esines 40-ndail aastail katseid jätkata «Noor-Eesti» suhtes ilmselt ebakriitilist ülistamise joont. Järgnes M. Laossoni tuntud väljaastumine, mis andis nähtusele vastupidise hinnangu, lüües poleemilises tuhinas teisele poole üle: «Noor-Eestit» püüti iseloomustada mingi puhtpoliitilise mustasajalise löögirühmana, kusjuures hinnangute andmisel lähtuti eeskätt publitsistlikest sõnavõttudest, kuigivõrd arvestamata noor-eestlaste ilukirjanduslikku loomingut. Vaatamata õige tundu-

vale ühekülgsusele said M. Laossoni seisukohad üldkäibivaiks ja omandasid peaaegu seaduse jõu — nendest kõrvalekaldumist loeti kõige viimase ajani väga raskeks süüks. Leidus «edasiarendajaid», kes mitmes suhtes ületasid algataja enda. Kuid eriti 1905. a. revolutsiooni kirjanduslike kajastuste käsitlemine (K. Siilivase jt. poolt) näitab ilmselt mõningaid noor-eestlasi, eeskätt F. Tuglast, hoopis teises valguses. Seoses sellega on täiesti õigesti rõhutatud, et «Noor-Eestit» on vaja vaadelda senisest palju diferentseeritumalt ja kirjanduslikuma juurdeminekuga, et selle rühmituse arengus oli erinevaid etappe ja sellest osavõtjad ei kuulu kõik ühte kategooriasse. Kindlaid otsustusi saab muidugi teha ainult süvenenud, põhjaliku materjaliuurimise alusel, milleks meil tuleb veel palju tööd teha — kuid ei ole mingit kahtlust, et senised vulgarisaatorlikelt positsioonidelt antud iseloomustused vajavad asjalikke korrektiive.

Sügavale on vulgaar-sotsioloogilised tendentsid söövbinud kirjanduse õpetamisse koolides ja tuleb arvata, et nendest ülesaamiseks on vaja pikaajalisi ning väga tõsiseid jõupingutusi. Suur osa kirjanduseõpetajaid näeb peaasjalikult ainult ühte külge — et kirjandus «peegeldab» rahva elu. Sellest siis ka peamise tähelepanu keskendamine t e m a a t i k a l e (toda ongi lastele kõige lihtsam pähe tuupida!), kusjuures ilmselt pole küllalt selge, et kirjandusteose käsitlusobjektist kõnelemisega pole veel avatud tema sisu. Arvatavasti siin see põhipuudus juurdubki. Sest hoopis vähem suudetakse näha ja selgitada kirjanduse kunstilist olemust, tema spetsiifikat ja arenguprotsessi, seostada kirjanike elukäiku ja loomingut, panna huvi tundma ühe või teise kordumatu isikupärasusega suure sõnameistri ja tema kirjandusliku tee vastu. Ilmselt nii mõnelgi puhul kuiv ja omamoodi kitsarinnaline metoodika satub vastuollu õpetatava aine emotsionaalse tuumaga. (Kõiges selles lihtsustamises on tugevasti kaasa mõjunud muidugi ka õpikud, ja mitte üksnes eesti kirjanduse ajaloo õpiku esimene väljaanne, vaid samuti eelmiste aastate vene kirjanduse õpikud.) Kirjanduse ajalugu ei käsitleta mitte niivõrd silmas pidades kirjanduslikke

nähtusi kui ühiskondlik-majanduslikke ja poliitilisi liikumisi ning sündmusi; õpilasi tutvustatakse rahva minevikuga, aga mitte niivõrd tema poeetilise loomingu maailmaga. Ja niiviisi kirjandusetundides sageli, selle asemel et äratada emotsionaalset taju ja kasvatada kunstimaitset, tehakse kirjandus noortele igavaks ning vastumeelseks.

Ei saa eelnenuga seoses jätta tähelepanu juhtimata «Nõukogude Koolis» nr. 2 ilmunud K. Lehe ja H. Reinopi artiklile «A. Tammsaare romaani «Tõde ja õigus» I köite käsitlemisest X klassis», mis püüab anda teistele õpetajatele juhtnööre ja suunavat eeskuju. Paraku on aga terve see kirjutus otse läbi vettinud sotsiologiseerimisest. Tammsaare on selles tehtud lihtlabaseks ühiskondlik-majanduslike protsesside illustreerijaks, teose kogu eluline rikkus ja mitmekesisus on taandatud skeemidele ja sotsioloogilistele vormelitele. Kõik on väga lihtne, ülevaatlik ja «poliitiline» — aga kui vaene, lame ja kuiv-igav!

Üsna sageli annab end tunda ühekülgne, teataval määral dogmaatiline käsitus loomingulisest meetodist. Nii näeme M. Laossoni artiklis «Antihumanistlikest tendentsidest» tõmmatavat liiga otseseid ühendusi kirjanduse ja filosoofia vahel. Algul kõrvutatakse materialismi ja realismi, siis aga juba marksismi ja realismi, kusjuures peaaegu samastatakse materialismi-idealismi võitlust filosoofias ja realismi-antirealismi võitlust kirjanduses. Vaevalt küll saab parteide võitlust filosoofias nii mehaaniliselt üle kanda kirjandusse. Kirjanduses ainult realismi ja antirealismi polaarsuse ning võitluse nägemine on omakorda õige silmatorkav lihtsustus — sel juhul jääksid meie vaatealalt üldse kõrvale mõned nähtused, millel kirjanduse ajaloolises arengus on olnud suur ning vaieldamatu osatähtsus ja mida ei ole võimalik niisama lihtsalt realismile või antirealismile taandada. Mis siis õieti peale hakata näiteks romantismiga, mille passiivne suund on antirealistlik, tegelikkust moonutav (samuti kui naturalism ja formalism), aktiivne suund — progressiivne, revolutsiooniline romantika aga on omanud määratut edasiviivat tähendust ja on saanud sotsialistliku rea-

lismi seaduspäraseks koostisosaks? Üldse on meil just realismi ja romantika vahekorra küsimuses segadust ja väära vastuseadmist, samuti püüet mõnede teoste tunnuslikke romantilisi jooni maha salata või olematuks seletada. Nii on see näiteks «Libahundiga», mille suhtes ei saa olla kõiges ühel arvamusel L. Remmelga ja V. Alttoaga. Viimane vastandab Kitzbergi teoste esimese köite järelsõnas otseselt realismi ja romantikat, kusjuures selgub («Neetud talu» käsitlemisel, lk. 692), et romantika all mõeldakse elunähtuste moonutamist ja ilustamist, idealistlikku moraliseerimist! Ei puudu kirjutused, kus kahetsevalt konstateeritakse selle või teise mineviku kirjaniku «lõivumaksmist romantismile» vms., nagu oleks see läbi-läbi ja täiesti enesestmõistetavalt kahjulik nähtus.

Mõnikord arvatakse lihtsustavalt olevat sotsialistliku realismi meetodist juba küllalt selleks, et seada meie kirjanikku kõrgemale klassikutest. Leiame näiteks taolisi väiteid: kirjaniku loodud kulakutüüp on meie kirjanduses uus kvaliteet, kuna kulakut on kujutatud sotsialistliku realismi seisukohast. Aga küsime: on siis kujutatud paremini Vildest, Kitzbergist, Tammsaarest? Sotsialistliku realismi meetodil on suur jõud, kuid siit paistab läbi sügav valekäsitus, nagu saaks meetod a s e n d a d a annet ja meisterlikkust. Sellepärast ei maksaks ühe või teise autori klassikute peade kohale upitamisega eriti kiirustada — mis tõesti suur on, see ei jää nagunii varju, igasugune upitamine aga tekitab ainult kahjulikku enesega rahulolu.

Alatiseks jääb kirjanduses, aga samuti ka kriitikas päevakorda võitlus professionaalse taseme tõstmise eest. Kriitikas ja kirjandusteaduses tähendab see ennekõike kunstilise analüüsi süvendamise ülesannet. Kuid mitte alati ei minda selle eest võitlemisel õiget teed. Nii püüdis näiteks E. Vääri oma artiklis «Keeleliste vahendite tarvitamisest A. Hindi poolt romaanis «Tuuline rand» II» (Emakeele Seltsi Aastaraamat) anda eeskuju keelevahendite analüüsi alal. Ja nimelt sel viisil, et $3^1/_2$ leheküljel loetakse kümnes punktis teosest üles mitmesuguseid kõnekujundeid ja sõnu. Siis öeldakse, et keelelised väljendusvahendid romaanis on «mitme-

kesised», ning kinnitatakse artikli alguses lihtkirjas ja lõpus sõrendatult, et neid vahendeid on kirjanik kasutanud «õigel ajal ja õigel kohal». Seda deklaratsiooni peab lugeja lihtsalt artikli autori sõna peale uskuma jääma.

Siit on vähe eeskuju võtta, sest niisugune käsitlus annab väga vähe. Keel on kirjaniku loomingulise individuaalsuse mõistes kõige tähtsam osa, kuid siin vaadeldakse seda omaette, mingi lingvistilise objektina ja mitte kirjandusteose kunstivahendite kompleksse analüüsi seisukohalt. Artikli autor juhib meid ilmsele lihtsustamisele: lõikab teose elavast koest nagu preparaate, numereerib ja süstematiseerib neid ega näi märkavatki, et niisugused väljalõiked muutusid ta käes elututeks keelekildudeks. Tõeline kunstiline analüüs, mis sisaldab ka keelevahendite kasutamise iseloomustuse, on märksa keerukam ülesanne: alati on ju vaja silmas pidada karaktereid, sündmusi, olukordi, meeleolusid, autoripoolset suhtumist jne. — ainult siis saame õigesti mõista teose keeleliste vahendite omadusi ja funktsiooni. Kriitik, kes erga kunstilise vaistuga tajub kirjaniku loomingulist omapärasust, võib tema teose keeleliste vahendite süsteemile anda vahel paari kärpega parema iseloomustuse kui seesugused hoolikalt koostatud näidete loetelud, kus on küll analüüsi alged, kuid puudub sünteesiv vaim.

Üldse tahaks rõhutada seda, et kirjandusliku meisterlikkuse käsituses me ei ole veel kaugeltki üle saanud mitmes suhtes lihtsustavast ja kitsarinnalisest lähenemisest. Kui sageli mõeldakse kunstimeisterlikkuse all üksnes teatavaid üksikelemente (keelt ja kõnekujundeid, kompositsiooni, motiivistikku, süžeed jne.) ning just nagu unustatakse, et meisterlikkuse põhiküsimuseks on k u j u l o o m i s e, tüpiseerimise küsimus, millele on allutatud kõik muu. Ennekõike just kangelastes, karakterite loomises avaldub kirjaniku individuaalsus, tema kui kunstniku omapärasus. Sest igal tõelisel kirjanikul on ka oma teataval määral erinevad tüpiseerimise võtted ja pole ühetaolist meisterlikkust kõigi jaoks — ainult külma käsitööd võib teha šablooni ja lõikelehe järgi.

Meil on eesti keeles väljendusrikas termin ilukirjandus, aga seda olulist eesliidet me kirjandusest kõneldes tavaliselt ei kasuta ja, tuleb ütelda, isegi sellest «ilust» kuigi palju ei mõtle. Kriitika on väga kidakeelne või jääb üsna vait seal, kus oleks vaja kõnelda kirjanduse kui sõnakunsti kaunidusest ja seda loovast kirjanduslikust andest ning tema omapärasusest. Anne on see, mis suudab ütelda elu kohta rohkem kui me seda tavaliselt oleme osanud märgata, anne on võime rikastada ja poetiseerida kujutatavaid tegelikkuse nähtusi. Ilu, kaunidus kirjanduses on väga avar mõiste — see ei tähenda kaugeltki üksnes teoste vormiilu ja -täiust, vaid eeskätt inimkarakterite, tegude, mõtete ja unistuste, võitluste ja otsingute ilu, loova töö ja suurte tunnete ilu, täiuse poole püüdleva inimhinge ilu. Kõik see, mis teebki kirjanduse kunstiks, mis annab lugejale kunstilise naudingu ja elamuse, peaks leidma kriitikas sihipärasemat ja teadlikumat käsitlemist.

Kriitikat loetakse kirjanduse üheks osaks. Vahel hakkad küll tõsiselt kahtlema, kas meie kirjutused ikka tõepoolest kirjanduse nime väärivad. On korduvalt räägitud sellest, et kriitikud suhtuvad liiga ükskõikselt oma teoste vormisse, ei kasuta kõiki kriitika žanrilisi võimalusi, ei tee endale suuremat muret kirjandusliku kujukuse ja huvitavuse küsimusest, oma stiili väljaarendamisest. Osa artiklitest ja retsensioonidest vajub kokku mingiks halliks, neutraalseks sõnamassiks; palju on väljenduse trafaretsust, mille üle följetonistid jõudumööda irvitavad. Võtame ilma eriti valimata, n. ö. esimese kättejuhtuva kirjutuse (V. Ilusa «Sügiseste päevade» kohta) ja loeme: «Ausus, armastus oma töö vastu ja sügav vastutustunne partei ees ongi peamised faktorid, mis suunavad noort agronoomi keerukates olukordades ja võimaldavad võtta vastu õigeid otsuseid» (minu sõrendused — E. N.). Taoline laad pole meil kriitikas mingiks erandnähtuseks — «värvivaene mõistuslikkus» ja «ametlike ettekannete kuivus» on sageli seal, kus ootaks elamuslikku eredust, värsket või vaimukat sõna. Ei oleks paha, kui jõuaksime niikaugele, et toimetus aeg-ajalt ühele või teisele autorile tema kirjutuse ümbertöötamiseks

tagasi saadaks märkusega: «Õigeid mõtteid, kuid vormilt ebakirjanduslik, tuim ja isikupäratu.»

Võidakse ütelda: alustas juttu kriitikast õnnistusesõnadega ja lõpetas matusepalvega. Nõnda see päriselt just ei ole. Peamine tähelepanu on siin nimme pööratud mitte saavutuste üleslugemisele, vaid teravalt päevakorras olevatele probleemidele — sest meie eesmärgiks on jõuda selgusele põhiküsimustes, edasise töö suundades. Niisuguseks peaülesandeks on meil kriitikas ja kirjandusteaduses võitluse arendamine igasuguste lihtsustamise tendentside ja retsidiivide vastu, kirjanduse kui kunsti spetsiifika parema mõistmise eest, samal ajal täie teadlikkusega vältides teise äärmusse — estetismi — langemise ohtu. Järjekindlamalt on vaja välja astuda pealiskaudsuse ja halli keskpärasuse vastu ilmuvas uudisloomingus, tõsta nõudlikkust, mille aluseks on rahva kasvav ja õigustatud nõudlikkus.

Tahaks avaldada täit veendumust, et õige käsitlus pidevalt tugevneb ja me liigume kindlalt edasi, et kriitikud õpivad paremini tundma tegelikkust ja omandavad ikka põhjalikumalt teoreetiliste teadmiste rikkust. Sest elutundmine ja teoreetiline tugevus annavad kriitikale kirjanduse arenemise avara kontseptsiooni, hoogustavad üldistava mõtte lendu, teritavad pilku haarama kirjanduselu argipäevanähtuste hulga taga põhilisi liikumisi. Siis ei ole kriitika registreeriv, vaid rikastab lugejat, aitab tal elu ja kirjanduse nähtusi paremini ning sügavamalt mõista.

*

Ei saa möödunud aastat meie kirjanduses ka kõiki ta saavutusi arvestades kuidagi külluseaastaks pidada, oleme ülepea veel küllusest kaugel. Käegakatsutav on tõsiasi, et kirjandus tervikuna ikkagi jääb väga palju maha temale esitatavatest nõuetest, kasvavatest vajadustest. See paneb tõsiselt mõtlema meie kirjanike vähese tootlikkuse, n. ö. keskelt läbi võttes hämmastavalt madala produktiivsuse üle. Kirjandusliku aastatoodangu, «Looming» kaasa arvatud, võib hea tahtmise

juures ära mahutada ühte portfelli — pole just palju Kirjanike Liidu üle poolesaja liikme kohta! Kui arvestame siit veel maha noorte osa, muutub asi üpris täbaraks. Ärgu nähtagu selles katset mõõta kirjandust kilogrammide või tihumeetritega. Aga paratamatult kerkivad mõned loomingulise eetika ning kollektiivi elu organisatsioonilise juhtimise küsimused.

Nõukogude kirjanikku ei stimuleeri tööle ega sunni tagant kitsikus — ja see on muidugi väga hea. Kuid peaks sundima sisemine kohusetunne, kunstniku ja kommunisti südametunnistus. Ometi kohtame veel palju inertsust, loidust, kerge elu harjumust. See toob endaga kaasa muudki ebasoovitavat. «Teoste vähene arv kutsub esile suure enesearmastuse, suur ja ulatuslik töö aga teeb väga tagasihoidlikuks,» kirjutas Balzac. Eks me näe seda endigi hulgas: tõsisel töömehel pole aega ega huvi oma suurusele mõeldes kõrkuseharjaseid kasvatada, mõni paari raamatukese autor aga näib oma teoseid alalõpmata ihalevat.

Muidugi ei saa nõukogude kirjaniku tööd võrreldagi tolle kerguse ja pealiskaudsusega, millega näiteks kodanlikus Eestis turule paisati kümneid ja kümneid nüüd ammu unustatud romaane. Me ei aja siin taga arvulisi näitajaid. Aga kuipalju on meil neid kirjanikke, kes töötavad täie loomingulise pinge ja koormusega, töötavad pidevalt, päevast päeva, on endas kasvatanud ja välja kujundanud harjumuse tööks? Sest küsimus pole ju üksnes toodangu hulgas — peame silmas ka seda, et nagu igal inimliku loova tegevuse alal, nii ka kirjanduses anne areneb ja püsib «vormis» ainult pideva, visa tööga. Annet tuleb ju hinnata kui suurt ühiskondlikku vara, mitte aga seda raisata, laiali loopida või lasta kopitama minna. Pauside järel on pealehakkamine raske, ja seda raskem, mida pikemaks need pausid venivad; meil on kirjanikke, kes on muutunud või muutumas selles mõttes hoiatavateks eeskujudeks.

Me kasutame oma kirjandusliku majapidamise loomingulisi ressursse ja sisemisi reserve uskumatult halvasti, ebaperemehelikult. Nõukogude kirjanike kohus on kasvatada endas suuremat nõudlikkust, loomingulist distsipliini, töökultuuri, individuaalset ja kollek-

tiivset vastutustunnet — nii nende ees, kellele nad kirjutavad, kui ka nende mineviku suurte kirjanike ees, kelle tööd nad on kutsutud edasi viima. Ja maksaks vist sagedamini meenutada neid tingimusi, milles meie klassikud pidid töötama! Kahtlemata saaks senisest märksa rohkem ära teha ka Kirjanike Liidu juhatus organisatsioonilise töö korras — muidugi mitte täiendavate koosolekute kokkukutsumise teel. Üldse peaks liidu pulss lööma tugevamalt ja nooruslikumalt, rohkem peaks olema rahutut, otsisklevat vaimu, teravam peaks olema hukkamõist loomingulise inertsuse nähtuste ja tuimuse seenetuse vastu.

Meie kirjandus kujutab peamiselt kaasaega, näitab võitlust vana vastu, igandite ületamise sageli rasket ja vaevalist teed. Kuid ei või jääda sellejuures märkamata, et meie kirjanduses kajastub liiga nõrgalt loova töö poeesia sotsialistlikus ühiskonnas, see vaba ja mõtestatud töö õnnestav ning õilistav sisu, mis üksi võib inimesele anda koha elus ja õige peremehetunde. Tõsi, seda on, näiteks Smuuli «Kirjades» ja mujal lühiproosas — kuid üldiselt on kirjandusel suur võlgnevus nende ees, kes oma kätetööga on loonud ja loovad kõik materiaalsed väärtused. Tööteema kõlab enamasti tuhmilt, jääb väheütlevaks, ja vahel näeme tööd üksnes kui rasket, ebameeldivat paratamatust. Muidugi — töö kujutab endast pidevat raskuste ületamist ja seda on vaja karmilt ning ilustamata näidata, aga peamine on rõõm ja rahuldustunne. Tahaks seda ka kirjanduses rohkem leida. On omamoodi küllalt kummaline see asjaolu, et kõige meeldejäävamad värsid töö ja töötava inimese ülistamiseks möödunud aasta luules on pühendatud vana Tallinna kivimurdude orjadele!

Kirjanduse ülesanne on tuua esile uusi jooni tegelikkuses, näidata uue inimese kujunemist. See uus avaldub inimeste karakterites ja mõtteviisis, käitumises ja vastastikustes suhetes — eriti aga suhtumises töösse. Kommunistliku moraali probleemid ja võitlus väikekodanluse avalduste vastu puudutavad otseselt ka tööteemat. Vildak on kujutlus, nagu võiks nn. isikliku elu näitamine toimuda inimese ühiskondlik-töö-

alase tegevuse näitamise arvel, nagu poleks viimane kirjanduses enam tingimata «nõutav». Meie ühiskonnas saab inimene oma olemust täielikult väljendada üksnes siis, kui tema isikliku elu avaldused on tihedalt ja vahetult seotud tema tööalase, ühiskondliku seisundiga. Mõtestatud töö kujundab karakterit, töötavas inimeses näeme arengu perspektiivi. Aga arengus, isiksuse kujunemises, tema moraalses rikastumises ilmneb kõige selgemini meie elu ülevus ja ilu.

Seoses eelnenuga kerkib jälle iseenesest küsimus sellest eesti kirjanduse vaateväljalt peaaegu täiesti kõrvale jäänud elunähtuste ringist, mida on võetud nimetada tööstustemaatikaks. Tõsi, varasemail aastail ilmus selles osas halle, ilmetuid asjakesi, eriti luules. Need said õigusega laita — ja siis nagu mingi kergendustundega jäeti selle elusfääri kujutamine üldse sinnapaika. See ei tee meie kirjandusele mingil viisil au, vaid on üks näide elu tundmaõppimise pealiskaudsusest: vähetuntud elualasse sisseelamise asemel on muidugi lihtsam läbi ajada umbkaudsete matkamälestustega möödunud elupäevist. Põllumajanduse arendamisega seoses olevatele probleemidele on kirjandus püüdnud reageerida, kuid tööstustemaatika unarussejäämine muutub järjest silmatorkavamaks. Kirjanikke on läinud sovhoosi ja kolhoosi — kuid pole kuulnud, et keegi oleks läinud tehasesse või tööstusasulasse. Tööstuse, ehituste, kaevanduste ja ülepea tehniliste alade inimesi kirjanduses peaaegu ei näegi (kui mitte arvestada H. Leberechti «Kapteneid»). Aga kas pole nende inimeste hulgas küllalt niisuguseid, kellest võiks ja tuleks kirjutada oma «Tugevate tee», kas ei leidu ka ettevõtteid, millest tuleks kirjutada oma «Vaikne vesi»? Kas siis ükski kirjanik ei näe haaravat loomingulist ülesannet mõne tehase või käitise elu ja inimeste, nende kujunemise ja kasvamise, tööalase aktiivsuse tõusu, uue ja eesrindliku arendamise kunstilises kujutamises? Mitte selleks, et tassida meie kirjandusse tehnitsismi, vaid et näidata seda uut, mis tuleb nende inimeste töösse ja mõtteviisi, meie nõukogude töölisklassi ellu. — Selle umbsõlme lahtiraiumine on juba muutunud meie kirjanduse auküsimuseks,

võib-olla tuleks just noortel võtta selleks endale suuremaid ülesandeid.

Me ootame oma kirjanduselt tõeliselt haaravaid positiivsete kangelaste kujusid. Tuleb tunnistada, et niisuguseid kujusid on veel vähe ja selles osas ei andnud palju juurde ka möödunud aasta. Nii mõneski teoses on vastasleeri kujud eredamad ja tundub — tugevamad. Aga kui hukkuva klassi ja hääbumisele määratud elukäsituse esindajais on elumahla rohkem kui uutel jõududel — eks ole see omamoodi eluliste suhete pea peale pööramine? Positiivse leeri igakülgne üleolek on küll selge Smuuli «Kirjades», aga juba teose kunstilise iselaadi tõttu me ei leia siit keskset kangelast. Ei ole niisugust keskset kangelast ka Krusteni romaanis. «Punaste nelkide» Paul Riuhkrand on sümpaatne noormees, meeldiv kuju — aga ka siin nagu midagi puuduks. On tunne, et Paulist oleks nagu vahepeal tehtud «ideaalne» karakter ja siis hiljem talle uuesti «elulisuse» mõttes tagasi külge pandud mõned puudused ning eksimused, mis selletõttu mõnikord tulevad ette ebaorgaanilistena ja isegi ootamatutena. Autor siin justnagu demonstreeriks: näete, kangelane pole veel valmis, pole veel ideaalne, pange tähele, mis ma temaga veel teen ja kuidas ma teda kasvatan. Lühiproosas kohtume terve rea huvitavate ja arenevate karakteritega, kellele me kaasa elame. See on hinnatav saavutus. Kuid me jääme kirjanduselt endiselt ootama suuri ja jõulisi kujusid, kes visas ning raskes võitluses võidavad tugevaid vastaseid ja ületavad suuri takistusi, täisverelisi kangelasi ja tõelisi võitlejaid, kes võivad olla vaimustavaks eeskujuks ning jäljendamise objektiks.

Meie kirjandus areneb elutõe sügavama avamise poole, elus esinevate vastuolude, raskuste ja igandite ületamise, vana ja uue võitluse tõepärasema näitamise poole. Kirjandus ei ole mitte poliitiliste põhimõtete illustreerimiseks olgu kaasaja või mineviku kujutamisel — kirjanduslik looming on elunähtuste kunstiline tunnetamine, ta aitab mõista elu kogu selle komplitseeritusega arenemise põhiliste seaduspärasuste raamides. Igasugune parteilise sihiteadlikkuse nimel pakutav

tüütav ja lame õpetlikkus ning politiseeriv lihtsustamine madaldab kirjandusteost, kahandab tema kunstilist kaalu. Kui kõik areneb liiga sirgjooneliselt, kui kõik on väga «ülevaatlik», kui näiteks kodanlikus Eestis inimeste teadlikkus on niisugusel tasemel, et klassipiirid on igaühele silmanähtavad — siis on tolleaegset elu paljuski kujutatud nii, nagu me seda nüüd tagantjärele tahaksime näha. Me ei hakka kõnelemagi I. Pau viiskudega talupoegadest ja alatasa kommunistide jälil õieli tääkidega ringikihutavatest kaitseliidu ratsarühmadest, kes on valmis talusid maha põletama. Vaevalt sedavärki ülepakkumised on millekski vajalikud. Kodanlikus Eestis oli halba iseenesestki ülearu, on vaja seda tõepäraselt kujutada; igasugused meelevaldsed väänamised aga näitavad üksnes autorite ebakindlust või naeruväärset kartust, nagu võiks lugejatele järsku pähe tulla toda aega tagasi igatsema hakata.

Suur tähtsus on pealetungil maitselagedusele, võitlusel igasuguse labasuse vastu, mida elus on veel hämmastavalt palju. Niisugune võitlus on intensiivistunud laial rindel, ja see, mis toimub tarbekunstis, arhitektuuris jm., puudutab kõiki meid. Ei saa ütelda, et kirjanikud oleksid selles küsimuses jäänud kõrvaltvaatajaiks — kuid kirjanduse kohustused ja võimalused on hoopis suuremad. Kirjanduse kasvatuslik funktsioon ei seisne ainult ideelises sihiselguses — temast peab õhkuma ka suurt kultuuri, hingelist ilu ja vaimset peenust; kas mitte see pole üks põhiomadusi, mis meid võlub klassikute teostes, kuigi nad oma ideedega sageli rappa lähevad? Mitte seesugust snobistlikku peenutsemist pole vaja, millesse langes mõni tegelane näiteks H. Leberechti viimastes teostes — vaid seda loomupärast peenust, sisemist üllust ja kaunidust, mida tunneme Smuuli «Kirjade», Krusteni ja Semperi romaanide positiivse leeri kujudes.

Paraku on ka kirjanduses endas omajagu maitsetust. Vahel on see väike vääratus, kerge müks ribide vahele, aga mõnikord otse kõrvalops. Vihjeid sellele on olnud juba ülevaates eespool, ja polegi ehk vaja hakata otseselt siinkohal näiteid tooma, pealegi kui näpuga osuta-

mine kellegi peale nii delikaatses küsimuses on kah küllalt taktivaene. Lugeja võib aga uskuda, et niisuguseid näiteid saaks tuua üsnagi arvukalt — ja mitte üksnes «Rummu Jürist», Pau romaanist, Veetamme värssidest või algajate jutustustest, vaid ka mõnestki teosest, mida muidu õigusega loetleme saavutuste hulgas. Maitse küsimus (samuti kui andekuse küsimus, millega ta kahtlemata on otseselt seotud) on erakordselt komplitseeritud, seda enam, et siin küllaltki suurt osa mängib subjektiivne moment ja nn. absoluutsele maitsele ei saa vist küll keegi pretendeerida. Kuid kõigele vaatamata tuleks hakata hea maitse küsimusest rohkem mõtlema ja selle üle rohkem arutlema.

Probleemid, mis kerkivad aastase kirjanduse vaatlemisel, on lõppematud; nendel kõigil olgu kas või põgusalt peatuda on lihtsalt võimatu. Nii oleks tingimata vajalik kõnelda näiteks aktuaalsuse küsimusest — välisest aktuaalsusest, mis vahel madaldub halvaks päevakajalisuseks ning osutub teemaga spekuleerimise kaasnähtuseks, ja tõelisest — teose põhiidee ja probleemistiku aktuaalsusest. Tuleks kõnelda tüüpilisusest, milles meie arusaamised on nüüd õige tunduvalt täpsustunud. Tuleks kõnelda meie kirjandusele vajalikust mitmekesisusest — mitte üksnes ainestikus ja temaatikas, vaid ka žanrides ja eriti loomingulises laadis.

Oleme selles ülevaates täiesti mööda läinud aastasest tõlkeloomingust — see on omaette terve suur ja väga oluline nähtuste ring oma paljude probleemidega. Märkigem vähemalt rõõmustavat elavnemist luule tõlkimise osas, millest kõnelevad niisugused mullu ilmunud raamatud, nagu Nekrassovi «Kellel on Venemaal hea elada» ja Lermontovi «Valik luuletusi» (A. Sang), Majakovski «Poeemid» (F. Kotta), «Vene bõliinad» (A. Annist) ja Sándor Petõfi «Valitud luuletusi» (E. Niit). Aasta kohta üsna tubli saavutus. Tähelepandavaks kultuurisündmuseks on möödunud aastal alustatud Gorki 16-köitelise teostekogu ja Balzac'i 15-köitelise teostevalimiku väljaandmine lisaks juba varem ilmuma hakanud Tolstoi kogutud teostele. Kuid tuleks kõnelda ka kirjastustegevuse varjukülgedest — kas või sellestki,

et ligikaudu pooled 1955. a. algupärase ilukirjanduse uudisteosed jõudsid lugejateni alles «viiendas kvartalis», s. t. k. a. jaanuari jooksul. Mõndagi oleks ütelda meie klassika väljaandmise küsimuses, näiteks 1952. a. ilmuma hakanud «Tõest ja õigusest», mille viienda köiteni jõudmiseks kulub vist küll veel aastaid. Need ja paljud teised loomingulised, teoreetilised ja organisatsioonilised küsimused peavad siin lähemalt käsitlemata jääma.

Soovides möödunud aasta eesti kirjandusest saada tõepärast pilti, püüdsime seda vaadelda ausalt, mööda minemata mitmesugustest puudustest, raskustest ja lünkadest. Meie kriitika oluline ülesanne on kirjanduselt maha kloppida enesega rahulolu roostet. Me tahame välja selgitada puudused, et neist üle saada, mitte aga nende loetlemisega rõõmustada meie vaenlasi.

Seoses viimatiöelduga olgu lubatud enne jutu lõpetamist väike teemast kõrvalekaldumine, et lühidalt peatuda niisugusel nähtusel, nagu seda on üle mere pagenud literaatide vaimusünnitused, mida nad ise nimetavad «eesti pagulaskirjanduseks». Teatav osa sealsetest sulerüütlitest pole aastate jooksul säästnud soppa ja sappi nõukoguliku elu laimamisel. Meil on tavaks saanud minna sellest mööda põlastava vaikimisega — lõpuks on see ju vilets sääsepirin. Nad mõnitavad ka meie kirjandust ja eitavad paljasõnaliselt selle olemasolu, deklareerides samal ajal ülbelt, et nemad olevatki a i n u s eesti kirjandus. «Kirjanduslik Eesti pole mitte kaheks jagunenud, vaid tema ainuke vaba eluvõimalus on praegu väljaspool kodumaa piire,» kinnitab väga resoluutselt B. Kangro (ajakiri «Tulimuld» 1955, nr. 1); Eestis aga olevat «kirjandus selle õiges tähenduses lakanud täiesti olemast». See on absurdselt rumal ja sobib üksnes neile. Meil muidugi pole mingit kavatsustki hakata nende tegelastega vastastikku naaklema või veel vähem neid milleski veenma, ehkki näeme küllalt selgesti nende nn. kirjanduse sisulist armetust ja roiskumist ning mõistame ka selle põhjusi.

Huvitav on aga siiski see, et ka neil endil näib vahel tekkivat selgemaid momente, kus nad niisugusele ära-

tundmisele lähenevad. Selles mõttes pälvib tähelepanu kellegi E. Männi artikkel «Kirjaniku missioon» (ülalmärgitud ajakirja-numbris), eriti tema jutt kolmesugusest «seltskondlikust tellimusest», kolmest suunast eesti pagulaskirjanduses. Millised need siis on?

Esimene olevat «tõsirahvuslik» või «pseudorahvuslik», mida autor iseloomustab varjamatu irooniaga. Venelast ja juuti tulevat seal kujutada igal juhul läbi-läbi negatiivseina, sakslast aga enam-vähem positiivsena. «Oma kodumaa minevikku kirjeldades tohib autor tarvitada ainult kõige puhtamaid ja päikeselisemaid toone. Eesti minevik hakkab üldse sellise tellimuse kohaselt muutuma mingiks muinasjutumaaks. Pole siis imeks panna, et üks kirjanik paneb oma teoses isegi talutüdrukud ratsapükstesse ja laseb neil ratsutada üle alati õitsvate väljade.» Teine suund olevat nn. moodne koolkond, mis otsivat «uut moodust kunstiliste tõdede esitamiseks», osutavat rohkem tähelepanu «alateadvuslikule psühholoogiale» ja laskvat oma tegelaskujusid liikuda «mingis irratsionaalselt häälestatud ja defineerimata oleluse ei kellegi maal». Selle suuna juures tulevat arvestada võimalust, «et lugeja ei jaksa iga kord autorit mõista ja paneb teose kõheldes kõrvale». Kolmas tellimus tulevat keskpäraselt lugejalt, kellele olevat vaja «elavat jutustamisoskust, põnevat sündmustikku, tarvilisel määral seiklusi ja rohkesti armastust, mida pikantsem, seda parem».

Nõnda iseloomustavad nad oma «kirjandust» ise, ja nagu öeldakse — kommentaarid on liigsed! Täielik ummikussejooksmine on rahvast lahkuläinud literaatide saatus ega üllata meid põrmugi. Et seda veelgi näitlikumaks teha, võtkem kätte lüürika, mis ju alati on kõige siiram ja vahetum. Tsiteerime mõningaid 1955. a. ilmunud värsse.

Üks luuletaja kirjutab:

Elu veereb kui ratas —
kõik kodarad ilusti riimis.
Oled nii nagu natas,
oled, vennike, kärbes liimis...

Teine (seesama B. Kangro):

Minu mõtted on uitlikud lambad,
luhalagedal, hajuvas salgas.
Kuid mereni ei vii neid
ükski vabastav luhasoon.
Upub tee meil kõigil viimaks
luitelaugaste hoidvas vöös.

Kolmas:

Kui ringaed piirab mind elu,
mu päevad on kõvaks tallatud rada
tuhmunud tähtede all.
— — — — — — —
Nii istun ma tihti ja mõtlen:
elu on ring,
ristimisvee ja matusemullaga
otste pealt joodetud kokku.

Neljas:

Seisad ilma ääremaal,
pilve peal, mis ujub
põhjatuma järve peal,
millel haua kuju.
— — — — — — —
Udus aga ligi hiilib
kummaline samme lohin.
Suu ja kõri kinni nöörib
must ja kondiline käsi,
kui ma vaatan üle õla.

Mis kommentaare võib siingi vaja olla — lootusetuse, kaduvuse, surma meeleolu on niivõrd valdav. Ei saa ütelda, et siin avalduv inimlik traagika jätaks meid täiesti ükskõikseks — mõttetu hääbumine on ikkagi masendav. Kuid mõnikord püüavad nad end kujutada vabaduse eest võitlejatena, kangelastena või märtritena — ja see on juba rohkem hale-rumal kui kahjutunnet äratav. Teinekord üritavad nende värsid rünnata enneolematuid mõtte- ja tundekõrgusi, näiteks «Kantaadis vilele ja inglikoorile», kuid meid panevad niisugused asjad ainult muigama.

Osa sealseist literaatidest on meile tuntud kui vanad vastased: Gailit, Mälk, Kivikas ja teised reaktsiooni teeninud kirjanikud lähevad lõpuni oma ammu alusta-

tud rada ja meil pole neilt midagi oodata ega ka neile midagi soovida. Kuid seal on ka kirjanikke, kellel oli eeldusi kujuneda realistliku rahvaliku kirjanduse väljapaistvaiks esindajaiks ja kelle sattumine pagulasteedele (samuti kui paljudel eksitusse viidud inimestel) oli juhuslik ning mõttetu; nüüd aga peab nende talent olude ja ümbruse ebaloomulikkuse tõttu paratamatult kidunema ning känguma. Mõtleme siin ennekõike niisugust suureandelist ja rahva poolt hinnatud sõnameistrit, nagu seda on Karl Ristikivi, kes oleks väärinud paremat saatust. Oma viimases romaanis «Hingede öö» ei ole temalgi kõnelda muust kui pagulase haige ja pimeda hinge kummalistest hallutsinatsioonidest, mida lugeda on niisama kurb kui kuulata palavikutõbise sonimisi.

Meil on oma kirjanduses kasvuraskusi — nn. pagulaskirjandusele on jäänud ainult hääbumise agoonia. Terves tolles nähtuses ülepea on midagi kummituslikku, mis meenutab E. A. Poe ühe jube-fantastilise jutustuse hüpnoosi alla pandud surijat. End rahvaelu pinnast lahtikiskunud literaatide püüe — kujutada oma lootusetut võbisemist «olemise ja mitteolemise piiril» eesti kirjandusena «selle õiges tähenduses» — see pole tõsiselt võetav, vaid on lihtsalt haiglane kinnisidee ja ülespuhutud tühisus. Nimelt eesti nõukogude kirjandus, mis jätkab ja arendab edasi meie rahvusliku kirjanduse parimaid traditsioone, on tõeline eesti rahva kirjandus. Seda tunneme patriootliku uhkuse ja enesekindlusega, lugedes eesti nõukogude kirjanike teoseid rahva revolutsioonilise võitluse ajaloost ning meie kaasajast kõigi tema eluliste, tegelikkusest väljakasvanud probleemidega. Kontrasteerimine aitab meil oma saavutusi paremini mõista ja hinnata. Kuid jätame need meist kauged asjad ja tuleme tagasi oma kirjanduse juurde.

Möödunud aasta kirjandusliku elu üheks rõõmustavamaks nähtuseks oli uute jõudude järelkasvuga tehtava töö tunduv aktiviseerimine. Toimus järjekordne vabariiklik noorte autorite seminar, taastati noorte koondis Kirjanike Liidu juures, ilmus noorte almanahhi «Võitlev sõna» uus köide. Rea rajooniajalehtede ümber on kujunenud aktiivselt tegutsevad kirjandus-

likud ringid. Eespool oleme korduvalt alla kriipsutanud uute jõudude üha kasvavat osatähtsust meie kirjanduslikus elus, eeskätt just proosakirjanduse, lastekirjanduse ja kriitika alal, s. t. aladel, kus edasiminek on kõige ilmsem. Kõike seda tuleb pidada heaks endeks. Kogu kirjanike kollektiivi kohuseks on hoolt kanda selle eest, et juurdetulevad noored tõsise, süvenenud ning visa tööga arendaksid oma võimeid, omandaksid meisterlikkust ja suurt kultuuri, milleta pole võimalik kujutada sotsialismimaa hoogsalt edasiliikuvat tegelikkust haarava kunstijõuga teostes.

1955. aasta eesti kirjandus lubab meil õigusega kõnelda teatavatest, olgu ka esialgu veel tagasihoidlikest tõusu tähistest. Neid tähiseid näeme selgesti väljenduvas püüdes üle saada elunähtuste lihtsustamisest, püüdes vältida ebakunstilist skeemi ja retoorikat. Meie kirjandus peab kujunema ja on ikka rohkem kujunemas avaraks ning sisukaks pildiks rahva elust, rahva hingelise rikkuse ja moraalse jõu peegelduseks, edasiliikumise poeetiliseks väljenduseks ja üleskutseks.

Eesti kirjanduse tõusu tähiseid näeme proosa arengus — nii möödunud aasta saavutustes kui ka edasistes perspektiivides. Need saavutused rõõmustavad seda enam, et proosa arengut loetakse ju kirjanduse küpsuse saabumise tunnuseks. Märgatav on elavnemine ja arenemine lastekirjanduses. Kriitikas ja kirjandusteaduses on võitluse intensiivistumisega vulgarisaatorlike tendentside vastu tunda õige olulist nihkumist, mis on juba andnud tulemusi ja lubab veel paremaid tulemusi edaspidiseks. Näitekirjanduse mullust madalseisu on meil põhjust pidada ajutiseks ja mööduvaks nähtuseks, otsinguid komöödiažanris tuleb teataval määral ka hinnata. Mis puutub luulesse, siis siin on hoovõtmine küllalt pikaks veninud, kuid miski ei kõiguta veendumust, et varem või hiljem ometi saadakse tugevam tuul tiibadesse. Teisiti ei või see olla!

Meie kodumaa, kogu nõukogude rahvas elab alanud kuuenda viisaastaku võimsate, ülevate perspektiivide tähe all. Selle grandioosse plaani teostamine — ja keegi meist ei kahtle, et see rahva kangelasliku tööga teostatakse, — tähendab Nõukogudemaa majandusliku

võimsuse ja tema kaitsevõime edasist tugevnemist, rahva materiaalse heaolu tunduvat tõusu, sotsialistliku kultuuri arenemist. Tõuseb enneolematult rahva haridustase, kasvavad järsult kultuurilised vajadused, suureneb ka kirjanduse lugejaskond ja suurenevad kirjandusele esitatavad nõuded.

Kirjandus kui maailma kunstilise tunnetamise eriline vorm, millel on võimas ideeline ja moraalne jõud, peab täie elulise konkreetsuse ja elamusliku haaravusega näitama meie kaasajas tuleviku sündi, avama selle helge panoraami. Eesti nõukogude kirjandus on noor, kasvav, arenev kirjandus, oma loomingulises nooruses või parimas eas on meie kirjanduse kandjad ja edasiviijad. Sellepärast rohkem elevust ja hoogu, aktiivsemat ja sügavamat elu tundmaõppimist, laiemat haaret! Rohkem töö ja otsingute paatost, rohkem loomingulisi vaidlusi ja seltsimehelikku võistlusindu! Ainult liikumises, edasitungis ja lakkamatus eneseületamises seisab elu täius, üksnes nende omadustega suudab meie kirjandus täita oma avangardlikku osa.

1956

MÕNINGAID LUULE PÄEVAPROBLEEME

Niinimetatud luulekriisist

Tavaliselt mõeldakse kriisi all teatavasti olukorda, kus toodangu hulk ületab suuresti tarbijaskonna nõudmise, ostujõu. Midagi taolist meie luules pole, mingist üleküllastumisest värsside alal ei saa olla juttugi; ka teatav osa poeriiulitele kauemaks seisma jäänud värsiraamatuid ei ole tõenduseks «ületootmisest». Luulekriisist kõnelema — ja seda on viimasel ajal küllaltki sageli tehtud — sunnib meid paigaltammumine, seisak, mõnes osas aga isegi teatav ajutine tagasiminek luules.

Arvude alusel luule olukorra kohta mingeid lõplikke järeldusi teha ei ole muidugi võimalik, kuid mõnikord tuleb silmas pidada neidki. Paneb näiteks tõsiselt mõtlema asjaolu, et aastail 1945—1950 ilmus kakskümmend kaheksa uut värsikogu, viiekümnendail aastail niisama pikal ajavahemikul aga ainult kümme, s. t. ligi kolm korda vähem. Muidugi võidakse õigusega väita, et esimesel juhul küllaltki suur osa oli eelnenud sõjaaastate loomingul ja et üldse teatavatel ajalõikudel nihkub luule kirjanduses rohkem esiplaanile. Aga ikkagi ei saa sellega asja täiesti seletada. Siis debüteeris oma kogudega üheksa poeeti, hiljem — ainult kaks. Rida väljapaistvaid luuletajaid on aastaid kas täiesti vaikinud või esinenud ainult haruharva. Kuidas kõigest sellest aru saada?

Ilmsesti näitavad saavutused poeemi alal luule tõusu-

järke. Aastail 1947—1950, sotsialistlike ümberkujunduste perioodil, kui luuletajad olid kirjanduse avangardis, saime terve rea väljapaistvaid poeeme, millel on eeldusi jääda kauaks püsima. Aga viimastel aastatel haigutab selles osas vastu tühjus. Noore autori H. Suisjepa «Vabanemine» on kahe aasta kohta ainus poeem, ja sedagi ei saa lugeda meie luulele kuigi suureks saavutuseks. F. Kotta kirjutas mahuka poeemi kolhoositeemal, kuid käsikirja arutlus näitas, et see oli kaugel õnnestumisest. U. Laht avaldas kuraasika proloogi — aga poeemist endast pole seni midagi kuulda. Eks ole needki küllalt mõtlemapanevad faktid?

Küsimus pole hoopiski ainult arvudes, kvantiteedis. Mitu aastat on möödas sellest, kui algatati võitlus konfliktituse, ilustamise ja lakeerimise vastu kirjanduses. Selle tulemusena oleks oodanud luules tunduvat tõusu, aga tegelikult (kui paradoksaalne see võiks ka näida) — need on eesti nõukogude luule kõige vähemviljakad aastad.

On vaieldamatu, et seisak luules viiekümnendate aastate algul oli tingitud konfliktitusest kirjanduses ja selle tagapõhjaks olevatest asjaoludest ühiskondlikus elus. Väärsuundade teoreetilisest paljastamisest nende tagajärgede lõpliku ületamiseni loomingulises praktikas kulub omajagu aega, see on päris arusaadav. Luule on otsekui mingi ränga tõve läbi põdenud. Pealekasvanud retooriline koorik on nüüd maha klopitud, luule on välja rebitud kabinetliku kujutluse, poeetilise roosamanna ja ülistuslaulude ilukõne ringist, pandud seisma elu enese keskele. Kuid see, kes kaua on pidanud kipsmähistes istuma, ei suudagi nii järsku kohe mehejõuga tööle asuda: lihased on nõrgaks jäänud, pea pööritab, põlved nõtkuvad. Läheb aega hoovõtmiseks, uueks jõukogumiseks, eelnenu kohta selguse saamiseks — mis on tehtud ja miks nii tehtud? Küllap sellepärast luule ongi niisugune, nagu ta praegu on — kaunis rammetu; ta pole veel leidnud oma õiget kohta ega ole kätte saanud täit hääletooni. Rahva elu kõige aktuaalsemad küsimused pole ikkagi veel kujunenud luules keskseks ja peamiseks, tunneme mingit ebakindlust, justkui äraootavat hoiakut. Ent elu — see liigub oma

teel edasi jõulisel sammul ja ähvardab kraavipervel puhkajad kaugele maha jätta ...

Öeldu ei käi iga meie luuletaja kohta eraldi, vaid luule kohta laiemalt võetuna — ja siingi ärgu mõistetagu seda kohe mingi pessimistliku üldistusena. Jutt on nõrkustest ja puudujääkidest, ilma mingi kavatsuseta eitada seda, mis luules nende aastate jooksul on ilmunud head ja tugevat. Seda muidugi on, ja mitte vähe, aga ometi märksa vähem kui oleks võinud olla.

On ehk süüdi lüürika?

Pärast tollest eespool märgitud koorikust vabanemist luule arenes peamiselt intiimse laadiga lüürika taaselustamise joont mööda. See kitsus ja ühekülgsus kutsus varsti esile rahutuid mõtteavaldusi, aga näitas ka mõnesugust mitte päris õiget arusaamist lüürikast. On siis lüürika tõepoolest mingil määral «süüdi» meie luule praeguses kesisuses? See pole ainult «kohaliku tähtsusega» küsimus. Kammerlikkus, albumlikkus — need on mõisted, mis üleliiduliseski luulekriitikas viimasel ajal sageli ette tulevad, märgitsedes erilisse ja rõhutatud intiimsusse suletud lüürikat, teatavat subjektivistlikku kallakut.

Eesti nõukogude kirjanike kolmandal kongressil (1954. a. juunis) astus J. Smuul välja tendentsi vastu vältida lüürikas teravalt kaasaegset, poliitilist, ja teha üksnes mingeid idülle. Hiljem on neid küsimusi korduvalt puudutatud (A. Kaal, D. Vaarandi, R. Parve jt.), on olnud lahkarvamusi ja poleemikatki. Ainult selles pole olnud suuremaid lahkuminekuid, et luule olukord on kehv. Ja vahepeal pole ta nimetamisväärselt paremaks läinud.

Kurtes lüürika-inflatsiooni üle ei tule aga ära unustada eelnenud lüürika piiramist ja alavääristamist, sest üks äärmus kutsub alati esile teise. Meenutagem näiteks sedagi, millise üksmeelega reas 1952. a. keskajakirjanduses J. Smuuli venekeelse valimiku kohta avaldatud retsensioonides halvaks pandi poeedi loodus- ja armastuslüürika paremaid näiteid. Niisugune suhtumine lüü-

rikasse oli tollal tooniandev, selle retsidiive võime leida ka hilisemast ajast.

Olgem õiglased ja tunnistagem, et toimunud «pööre» lüürika kasuks tõi kaasa mõndagi head. Abstraktne deklaratiivsus ja retoorika on siiski saanud surmahoobi. Terve rea luuletajate loomingus pääsesid avalduma uued kvaliteedid, me õppisime neid tundma uuest küljest. Tuletame meelde ainult P. Rummo, F. Kotta ja R. Parve värsse, pikki aastaid vaikinud M. Nurme luulesse tagasipöördumist. Luules taaselustus lühivorm, mis vahepeal oli sootuks kadumas. Poeesia on mitmeski suhtes muutunud n.ö. inimlikumaks kui ta oli nelja-viie aasta eest. Ka poeetilised miniatuurid ja pildikesed, põgusate meeleolude ja elamuste sõnastamine toob ja ongi toonud mitmekesisust, on teinud meie luulet nõtkemaks paljutahulise inimhinge liigutuste väljendamisel. Seda kõike ei tule unustada.

Et aga luule areng samal ajal on toimunud ühekülgselt, sedagi ei saa salata. Õigus on kõigil neil, kes on välja astunud lüürika ühiskondliku sisu ja kõlavuse tõstmise eest. Viga pole aga muidugi lüürikas, vaid selles, et lüürikat on võetud liiga kitsalt, et pole ära kasutatud lüürika kõiki võimalusi, tema kogu avarust. Lüürika ei tähenda ju sugugi mingit temaatikat (armastus ja loodus), vaid teatavat laadi luules, mis oma vahenditega suudab haarata kogu suurt maailma ja tegelikkuse kõiki külgi. Seda ei saavutata aga muidugi mingite tühiste idüllidega, olustiku või looduse lameda kirjeldamisega, moraliseeriva targutamisega.

Meie luules ei saa olla kohta väikekodanlikul meeleolutsemisel. Aga niisugused retsidiivid kipuvad ometi siin-seal välja lööma, eriti armastuslüürikas ja nn. «olustiku»-luules. Armastusteemat on sageli käsitletud «väikeselt» ja madalalt: me ei näe lüürilise kangelase tunnetes ja elamustes avalduvat hingelist ilu ja rikkust, seda, et armastus tugevdab temas kõige õilsamaid, kõige kaunimaid omadusi. Ja selletõttu enamjagu luuletusi tol igavesel teemal ei kõla tänapäevaselt, neid lugedes hakkad mõtlema mingist konservatiivsusest tunnete sfääris, mis luuletajaid mõnikord on viinud isegi lääguse ja labasusteni.

Lüürika vastena on kasutatud sõna «tundeluule». See on võrdlemisi halb vaste. Ka poeem, ballaad, valm, epigramm pole «tundeta» luule, samal ajal kui lüürika ei kõnele ainult tundeist ega apelleeri ainult tundeile. Muidugi on tundeline moment õige oluline, peamine on siin lüüriline elamus, kuid see elamus tavaliselt saavutatakse ju tegelikkuse kujutamise ja teatavate mõtete edasiandmise kaudu. (Katsed väljendada elamusi n. ö. vahetult mingite katkendlike hüüatuste ja deformeeritud sõnaühendite abil dekadentide värssides viisid absurdsuseni, meenutades kurttummade lalinat.) Nn. päris puhast lüürikat on üldse suhteliselt vähe, sageli põimuvad siia eepilised motiivid, süžeelisuse elemendid; mõni kriitik loeb seda lüürika puuduseks, teine suureks vooruseks. Siingi, nagu ka kõigis muis asjus on dogmatism totrus, sest igas laadis on olemas nii häid kui ka halbu näiteid — järelikult: kuidas on kellegi andelaad, kuidas nõuab konkreetselt valitud elu ise ainestik, nii ka kirjutatagu.

Me tervitasime elavnemist lüürikas heameele ja suurte lootustega, nähes selles lõppu õõnsale retoorikale ja poliitiliste teemadega hangeldamisele. See lõpp tuli tõepoolest. Kuid me ootasime selle asemel arenevat tõeliselt rikast ja mitmekülgset luulet, kus ühiskondliku ja poliitilise elu küsimustel poleks mitte väiksem koht kui enne, vaid kus need kõlaksid hoopis suurema poeetilise jõuga, sügavamalt ja erksamalt, mitte deklaratiivselt, vaid elulise konkreetsusega, lüürilise siiruse ja elamuslikkusega. Paraku on luule seni neid lootusi suutnud õigustada ainult osaliselt ning me oleme ikka ja jälle sunnitud küsima: mispärast?

«Isiklik» ja «ühiskondlik»

Nõukogude kirjanikud ja luuletajad on kutsutud looma suurte mõtete ja tunnete kunsti, väljendama lahutamatus ühtsuses, tervikus inimeste tööalase tegevuse, ühiskondliku ja isikliku elu kogu mitmekesisust. Ei saa lahutada inimese «isiklikku» ja «ühiskondlikku» elu ega jagada sellele vastavalt teemasid ja motiive,

sest kogu meie elu on lõpuks ühiskondlik ja eesrindliku nõukogude inimese jaoks on kõik kaasaja sügavalt erutavad küsimused isiklikud. On sellepärast loomulik, et me nõukogude poeedi lüürikas alati tahame leida ühiskondlikku sisu.

Kuid ühiskondliku sisu ja ideelisuse nõuet ei tule võtta lihtsustatult. Luuletuse ideed on vaja osata õigesti näha, mitte aga rutata ideetuks kuulutamisega; ideed ei tule otsida pealispinnalt, deklaratsioonides või välistunnustes, vaid luuletuse olemuses. Lüürilise luuletuse ühiskondlik sisu avaldub lüürilise kangelase mõtteviisis, meie inimeste psühholoogia, nende emotsionaalse maailma üldistamises, tüpiseerimises. Kõik need on aabitsatõed, kuid aabitsatõdesid on vaja eriti hästi teada.

Kahtlemata igapidi hindamisväärse eesmärgiga oli kirjutatud A. Kaalu artikkel «Mõni sõna lüürikast» («Looming» 1954, nr. 10). Aga kuigi autor kangesti rõhutas lüürika-küsimuste dialektilise käsitlemise vajalikkust, kippus ta sealsamas eraldama seda luulet, mis kujutab «maailma», ja seda, mis «meie endi siseelu». Ometi teame, et lüürikas «maailm» avaldubki peamiselt tolle «siseelu» kaudu — see on üks lüürika tunnuslikke iseärasusi: tegelikkus kajastub siin lüürilise kangelase elamustes, mis on tegelikkuse poolt esile kutsutud ja väljendavad tema suhtumist tegelikkusse. See ei olnud autoril mitte mingi sõnastuslik vääratus, sest sealsamas artiklis kuulutas ta otsemaid mitugi asja apoliitiliseks või «äärmuseks». Need väited on juba tagasi lükatud ja kõik A. Kaalu poolt mahalaidetud luuletused leiti muide vajalikuks võtta isegi luule-antoloogiasse, siinkohal puudutasime seda episoodi ainult olukorra paremaks iseloomustamiseks.

Pole ehk ülearune veel mõni sõna lüürilisest kangelasest. Vastavalt oma spetsiifikale lüürika tavaliselt ei iseloomusta kangelast igakülgselt — luuletus avab meile mõne või ainult ühe külje tema hingest. Kuid selle kaudu peame tajuma kogu karakterit, nägema kogu inimest, kellele on omane nimelt niisugune tundelaad ja mõtteviis. Luuletaja ei ole seejuures piiratud ainult omaenda isikuga, omaenda karakteri ja otseste elamus-

tega — see muudaks lüürika võimalused väga kitsaks. Lüürika ei tähenda mitte tingimata ja igakord isiklikku pihtimust — lüürik kõneleb ka teiste nimel, tehku ta seda siis mina-vormis või kolmandas isikus. Nagu igas muus kunstiliigis, nii ka lüürikas on seaduspärane loominguline väljamõeldis ja tinglikkus. Me ei hinda värsse mitte selle järgi, kas see kõik on autobiograafiline ja kas luuletaja just ise on kõike nii läbi elanud, vaid selle järgi, kas nendes värssides on antud tegelikkuse tüüpiline peegeldus, kas lüüriline kangelane on meie inimestele tüüpiliste elamuste kandja. Sest ka isiklik pihtimus huvitab lugejat niivõrd, kuivõrd selles väljendub üldine, kuivõrd lugeja end n. ö. samastab lüürilise kangelasega, elab kaasa tema tunnete, mõtete ja unistustega, mida nimetamegi poeetiliseks elamuseks. Kui niisugust üldhuvitavat sisu ja tähendust ei oleks, milleks oleks siis neid värsse vaja?

Viimasel ajal on olnud võimalus tutvuda mõnegi debütandi värssidega, mis on oma väliskujult päris ladusad, ent kuigivõrd ei tunne nendes tänapäeva hingust. Niisugustes luuletustes, nagu näiteks E. Tuulingu «Suveöine», H. Kauberi «Õhtu rannas» jm. kohtame otsekui väljaspool aega hõljuvaid meeleolusid ja nende puhul on tahtmine autorilt küsida: Ja mida te, seltsimees, kavatsete luules edaspidi ära teha? Sedavärki meeleoludest oleme ennegi lugenud, kas teil midagi uut, midagi oma ei olegi öelda?

Filosoofiliste mõtiskluste väljendamisele püüdleb oma hiljuti ilmunud värssides L. Andre, kuid ei saa ütlemata jätta, et see filosoofia iseendast on üsna kulunud ja pealegi kaunis uduselt sõnastatud. Et armastus peab olema püsiv ja tõeline, et «tänane iialgi täpselt ei kordu», et on tugevaid ja puhtaid iseloomusid — see meile just palju juurde ei anna, uusi mõtteid ei ärata; luuletused on liiga üldised ja staatilised.

Üsna iseäralikult tuli luulesse niisugune lootustandev ja võimekas autor nagu seda on J. Kross. Tema esikluuletus «Meremehe kast» äratas õigusega laialdast tähelepanu, üllatas oma sisulise uudsusega samavõrra kui vormilise eredusega. Ja ometi võib ütelda, et tolle huvitava luuletuse sümboolikas on teatavat ebamäära-

sust, mistõttu need või teised lugejad on tema sisust hoopis erineval viisil aru saanud, sellesse oma mõtte «sisse lugenud». Võib-olla niisugune mitmekülgse tõlgendamise võimalus ongi luuletuse tugevuse tunnuseks? Ei tea, aga vististi ei ole autor suutnud või tahtnudki oma mõtet meile arusaadavamalt tajutavaks teha. Tundub, et see asjaolu siiski mõnevõrra kahandab värsside üldist tähendust.

Luuletaja, kes seisab kesk kaasaegset elu, näeb ja tunneb vajadust kujutada kõiki selle külgi, ka raskeid mõtisklusi, muret ja kannatusi. Nii on õige — jäägu meist kaugele see pealiskaudne ja naiivselt kepslev «optimism», mida luules juba nii palju on tulnud taluda. Saavutusi pole raskusteta, elu pole võitluseta, pole armastuski alatine päikesepaiste ja linnulaul. Seda on ka luule kutsutud väljendama, ja nimelt nii, nagu seda kõike üle elab meie nõukogude ühiskonna inimene, kelle tõeline hingesuurus, õige tuum ja sisu avaldub eredalt kriitilistel momentidel, raskustes ja katsumustes. Kui paljust oleks luulel siin kõnelda, aga siiski vähe on ta kõnelnud. Ja lõpuks oleneb paljugi sellest, k u i d a s just kõneldakse. M. Raua «Sirelites» on näiteks terav eluline teema, aga midagi hakkab selles luuletuses vastu. Hüljatud tüdruk on lapsemähkmetega ametis, aga meie, vaadates asjale kõrvalt kerge irooniaga, «põhjendame» ammutuntud tarkust: plikad, olge ettevaatlikud! Tundub, et luuletaja ei ole leidnud õiget laadi ja juurdeminekut; mitte nii poleks tulnud seda teemat käsitleda — see oleks pidanud olema sügava ja tõsise luuletuse aineks.

Luuletaja individuaalsus ja temaatika

On saanud heaks kombeks sageli korrata Majakovski sõnu: meil on vaja poeete erinevaid ja häid. See kõik on ilus ja armas. Kuid üldiselt oleme vähe teinud selleks, et niisugused poeedid kasvaksid. Nõrkustest ülesaamist nõutakse küll sageli, aga ei ole kerge asjalikku nõu anda, mis oleks vaja teha ühel või teisel oma ande tugevate külgede väljaarendamiseks. Selleks, et niisu-

gust nõu anda, on vaja luuletajat, ta eeldusi, kalduvusi ja andelaadi väga sügavalt mõista — muidu tulevad välja kasutud, eluvõõrad ettekirjutused, milliseid pole olnud vähe.

Kuulutades E. Niidu lihtsa, rahvalaulu-laadilise «Kevade laulu» armastuslüürika «äärmuseks» ja «instinktiluuleks», andis A. Kaal mõista, et temale meeldiks palju rohkem, kui Niit kirjutaks armastusest niisamuti kui näiteks Sütiste ja Parve sõjapäevil. Aga heldene vägi — luuletaja on ju hoopis teine ja aeg ning olukorradki hoopis erinevad! Ja miks peaks ta laulma teiste järgi ning mitte omal viisil? On üldiselt muidugi õige seisukoht, et armastajaid kujutatagu «ühises võitluses kommunismi eest», kuid kas see tähendab, et armastuslüürika peab alati ja ilmtingimata olema võitlusluule? Kas «Kevade laulus» on midagi nõukogude noortele vastuvõtmatut, kas siit saab välja lugeda mingit antisotsiaalset hoiakut? Ei usu. Ärgem unustagem üldinimlikku, ärgem kartkem seda; olgem pisut leebemad armunute suhtes, kes on nii haaratud teineteise leidmise õnnest, et kannavad seda üle kevadisele looduselegi. Ja lõpuks: kas tunnete kasvatamine, värsid helgest ja sügavast kiindumusest ei vii kuidagiviisi ideaalile lähemale? Lähemale ehk sellelegi, et mõni «võitleja» ei vahetaks nii tihti oma «võitluskaaslasi».

Luuletaja peab leidma n. ö. oma stiihia, peab jõudma selgusele, milliseid elukülgi tema anne suudab valitseda, millises laadis ja žanris ta saab end kõige täielikumalt väljendada. Kui kõnelda noorematest luuletajatest, siis näiteks H. Suislepal ilmselt on kalduvusi ja võimeid eepikaks, H. Mänd aga avaldab end enamasti lühiluuletustes; V. Villandil näib olevat eeldusi looduslüürikaks, P. Haavaoksal jutustava laadiga süžeelis'eks luuletusteks jne. Seda peab arvestama ka kriitika, kuigi sellest veel ei järeldu, nagu ei võiks autorid arendada ka oma ande teisi külgi.

Värssides tahame kuulda sellest, mis luuletajat on sügavalt erutanud, tahame kuulda tema oma sõna, läbituntud mõtet ja vaadet elunähtustele. Me ootame, et ta näeb elu omal viisil, näeb rohkem ja sügavamalt kui

«lihtsurelik» — selles avaldubki tema poeetiline anne oma kordumatus individuaalsuses.

Kas saab luuletajale ette dikteerida teemasid, nõuda temalt nimelt selle või tolle käsitlemist? Näib, et see pole õige. Kirjandusele tervikuna, luulele tervikuna oleme õigustatud ette heitma ühe või teise teema käsitlemata jätmist, aga vaevalt küll ühele teatavale luuletajale. J. Smuuli venekeelse valimiku puhul märgiti näiteks suure puudusena seda, et tema värssides pole tööstustemaatikat — nagu oleks poeet mingi «nahkseitung», kus peavad ilmtingimata sees olema kõik kohalikud asjad. Vabariigi rahvamajanduse tundmaõppimise otstarbeks on olemas vastavad teatmeteosed ja brošüürid, luulekogul pole vaja neid dubleerida. Hea tahtmise juures on võimalik värsse «teha» igast asjast (ja eks olegi niisuguseid värsse juba küllalt palju toodetud!) — luuletaja aga laulab sellest, mis teda laulma ajab. On sellepäras täiesti loomulik, et luuletajal on oma teemad, temale eriti südamelähedased ained — selleski avaldub tema oma nägu. Kui kõik laulaksid kõigest, läheks luule üsna ähmaseks; igatahes ei ole põhjust tõsta «temaatilist laiahaardelisust» mingiks omaette eesmärgiks. Noorte juures on üheks sagedaseks hädaks see, et nad püüavad kirjutada ühteviisi igast asjast ega leia oma teemasid ja oma palet. Näiteks tuli A. Rammo luulesse päris värskete ja huvitavate värssidega tehase elust. Võib-olla ta oleks sel teemal edasi töötades, seda süvendades ning rikastades suutnud meie luulele anda huvitava ja vajaliku värsikogu ning me oleksime teda tundnud omailmelise luuletajana. Kuid Rammo hakkas kirjutama kõigest läbisegi, mis sai talle tõsiseks takistuseks oma pärisosa leidmisel. Ning kõige selle tulemusena on autor lasknud enda vastu tekkida pealiskaudsuse eelarvamuse, millest on raske lahti saada.

Pealiskaudsusega on teisedki hädas olnud: mõni «noor» kirjutas enese paari aasta jooksul surnuks — kirjutas hoogsalt niikaua, kuni enam ridagi trükki ei pääsenud. Rasket võitlust pealiskaudsuse vastu on tulnud pidada M. Kesamaal, pole sellest ohust kaugeltki vaba V. Beekman. Eriti värssides «rahvusvahelistel teemadel», kaugetest paikkondadest ja sealsete inimeste

elust kõneldes on luuletajal, kes opereerib peaasjalikult kujutluse ning kaudsete andmetega, oht langeda paljukäinud ja -näinud poeetide jäljendamisse. Ning üldse ei saa me lugejale pahaks panna, kui ta sellisesse meelekujutuse produkti suhtub mõnesuguse kõhklusega.

Kõigest eelnenust ei tule aru saada nii, nagu oleks siin tahetud astuda üldse temaatilise laiahaardelisuse vastu. Ei, püüet uute ainete, uute teemade, elunähtuste avarama ja mitmekülgsema käsitlemise poole on vaja toetada. Küsimus on ainult selles, et p i n n a l i s u s ja laialivalgumine on takistuseks isikupärasuse väljakujunemisele, niisamuti kui temaatiline kitsus viib paratamatult enesekordamisse. Igaüks peab enda jaoks leidma õige tee. Tavaliselt jõud ei kanna kogu maailma ühekorraga selga võtta. Kes aga tunneb endal niisuguse jõu olevat, see muidugi tehku seda julgesti. Oma õigust temaatilisele laiahaardelisusele tuleb kinnitada võetud teemade ideelis-kunstiliselt kõrgetasemelise käsitlemisega.

Aktuaalsus ja konjunktuur

Luule ning üldse kirjanduse mahajäämist elu nõuetest, laia haarde ja suurte inimlike tunnete puudust oleks raske seletada ainult kirjandusliku protsessi spetsiifilise nõrkusena, poeetide loomingulise inertsuse tulemusena. Kas polnud konfliktitus, lakeerimine jne. kirjanduses õieti tollesama «puru silmapuistamise» väljenduseks, mis tegelikkuses omandas vahel otse uskumatu ulatuse ja võttis kõige hämmastavamaid vorme? Jah, kui tihtipeale taga aeti paljast näivust ja fassaadi ning tähtsad polnud mitte niivõrd sisulised saavutused kui head aruanded — siis kiskus see kirjandustki samale lobisemise ja ilustamise libedale teele. Ep olnud see ainult literaatide väljamõeldis, vaid kah omamoodi «elu kajastus» kirjanduses. Kuid kajastus, millega seoses peame tingimata kõnelema ka aktuaalsusest ja konjunktuurist.

Kaunis sassi olid meil need mõisted läinud — mitte ainult kirjanduses, vaid sageli ka elus. Konjunktuuriõhkkonnas said meie poeedidki, ka kõige väljapaistva-

mad ja andekamad, õige tunduvaid mõjustusi. Peab leidma mehisust seda tunnistada ja sellest lõplikult ning otsustavalt lahti ütelda. Meil on tulnud paljusid asju ümber hinnata — tuleb seda ka luules. Peame üle saama kõigist nendest puudustest ja vigadest, mis on tekkinud dogmatismist ja šabloonilis-mehaanilisest mõtlemisest, elust eemaldumisest.

Aktuaalsus ja konjunktuur on vastandlikud, antagonistlikud mõisted. Aktuaalsus — see on poeedi kui meie kaasaegse ja kommunismi eest võitleja elutunnetus, mis tema värssides väljendub, kõnelgu need siis tänasest päevast või möödunud aegadest, tööst või puhkusest, armastusest või lapsepõlve-mälestustest, enesest või teistest.

Konjunktuur — see on väline, külm päevakajalisus, spekuleerimine teemaga, selle pakkumine, mille järele on parasjagu nõudmine. Nii tekib võlts ja ebasiiras luule, registreerimine ja konstateerimine, illustratsioon päevauudiste juurde. See ainult kirjeldab või teadustab, halvemal juhul on aga lihtsalt väljamõeldis; sisemist põlemist asendab tehtud paatos, sügavalt inimlikke probleeme vintske õpetlikkus.

Õige rohkesti ilmus kollektiviseerimise perioodil iseendast muidugi igati heade kavatsustega kirjutatud värsse sellest, et kolhoos on eesrindlik ja kasulik asi. Aga loodi kolhoosid (mitte küll nende värsside mõjul!) — ja kogu too luuletuste kuhelik peale väheste erandite vajus unustusse, keegi neid ei meenuta ega ole kellelgi nende järele vajadust. Kui palju kirjutati hiljem värssides rahvusvaheliste sündmuste kommentaare — aga kas see oli luule? Kuidas öelda, igatahes õige tunduvas osas nii ühel kui teisel juhul olid need «read», nagu lakooniliselt määratles Ruudi Aer Sõgedate külast. Milles siis viga on — ometi näitasid luuletajad aktiivset reageerimist? Aga küllap selles, et enamik neist värssidest tuli ilmale konjunktuuri ja jämeda utilitaarsuse tähe all. Primitiivselt mõistetud agitatsiooniline eesmärk varjas ära kunstilise, liiga otsejooneliselt taheti kätte saada lõpptulemust — ja ei saavutatud poeesia seisukohalt kuigi palju. Luuletus ei ole ajalehesõnumik, samuti ka mitte propagandistlik artikkel. Mida suurem

ja ühiskondlikult tähtsam on seatud ülesanne, seda kõrgetasemelisemat poeetilist lahendust see eeldab.

Aktuaalsus lüürikas tähendab eeskätt lüürilise kangelase elukäsituse kaasaegsust. Seepärast on ülearused ja vahel isegi odavalt, pealetükkivalt mõjuvad ka niisugused välistunnused, nagu komsomolimärk vms. — kui me lüürilise kangelase mõtte- ja tundelaadist seda ei taju, siis ei suuda teda ka märk aidata. Kõlab õõnsalt, kui kinnitame, et Ants on eesrindlane ja täidab neli normi. Sellest teatada on ajalehe kirjasaatja ülesanne, poeet aga peab meile näitama, mis tolle Antsu «sees on», milliste mõtete ja unistustega ta elab — muidu ongi käes «mutrilüürika». Sest pole võimatu ega haruldus ka seesugune «eesrindlane», kelle ainsaks ideaaliks on rubla, noobel korter, auto ja sõnakuulelik naine. Plaanitäitmise protsent pole veel inimese väärtuse viimane kriteerium — peaasi on ikka see, mille nimel midagi tehakse ja milline on inimese kaugem perspektiiv. Ja kui me seda ei näe, siis pole me õieti kuigi palju näinud.

Ah mis lihtne oli viie aasta eest «aktuaalseid» värsse kirjutada! Kui kerge oleks nüüd omakorda nende üle ironiseerides oma vaimuteravust proovida, kuid see kõik ei tee meile karvaväärtki nalja. Aktuaalsus vahetati konjunktuuriga vahel lihtsameelsusest, vahel küünilise arvestusega — lõpptulemus oli mõlemal juhul ühesugune. Raske on takkajärgi selgust saada, mis ajendil keegi kunagi nii või teisiti kirjutas. Kas oli luuletajal näiteks meie kolhooside kõige suuremate kasvuraskuste perioodil ennatlikult hõisates rõõmsast-rikkast elust mõttes innustada külarahvast või lihtsalt teha valmis järjekordsed «hästiminevad» read; kas oli keegi isikukultuse südamesse võtnud või kirjutas külma kaalutlusega — nii peab! Hea polnud see kumbagipidi. Ja halvem kõigest oli see, et luule kaotas niiviisi järk-järgult oma mõju. Sest võib eksitusse viia ühe või teise kriitiku, kriitik võib ka konjunktuurimees olla — aga ei ole võimalik petta ja kaua petta lugejaid, rahvast. Fakt on see, et kriitilise mõistusega lugeja sageli pidi kahtlema luuletajate siiruses, või siis hakkas neid pidama kinnisilmi siristavateks linnukesteks. Lugeja ei saanud neid

värsse päris tõsiselt võtta, ja harjus sedaviisi luulest mööda vaatama, ka sellest, mis seal on head — ja head on rohkem kui halba. Ent toda kord kõikuma löönud usaldust on raske, õige raske jälle jalule seada.

Kõneldes luule siirusest märgime selguse mõttes, et me ei kavatse astuda literaatide jälgedesse, kes paar aastat tagasi tegid katset seada abstraktse siiruse parteilisuse ja ideelisuse asemele, püüdsid asendada objektiivse tõe kriteeriumi subjektiivse «siiruse» kriteeriumiga. Need arutud mõttekäigud said vajaliku vastulöögi. Kuid see ei tähenda mitte, et siirus polegi oluline, vaid seda, et siirus on meie kirjanduses enesestmõistetav — ilma selleta pole üldse kunsti. Ja kui meil on põhjust väita, et luules pole lugu selles suhtes mitte alati korras olnud, siis see tähendab, et värsitoodangu teatavale osale tuleb lihtsalt kriips peale tõmmata, sest see on võlts.

Muide, nende ridade autorit on püütud päris tõsiselt veenda, et ka tähtpäevadeks on vajalik värsse kirjutada. — Nagu saaks keegi põhimõtteliselt selle vastu olla! Häid värsse võib alati avaldada, neid võib ka otseselt tähtpäevadele pühendada — kui nad suudavad iseseisvalt luuletusena püsti seista, mitte aga ainult tolle tähtpäeva najal. Luuletusi, mis kõlbavad ainult teatava kuupäeva ajalehenumbrisse ega oma muidu mingit tähtsust, ei ole vaja kirjutada ja neid enam ei kirjutatagi. Aga meil kõigil oleks tõsine heameel, kui oktoobripühiks, 1. maiks, vabariigi aastapäevaks või muiks tähtpäeviks luuletajailt ilmuks värskeid ja sügavalt läbituntud värsse, mis tõstavad pidulikku meeleolu ja patriootilist rõõmutunnet. See oleks igati loomulik ja ootusepärane.

Luulemeisterlikkuse mõistmisest

Meisterlikkuse sisu ja tähendus on palju avaram, kui sellest tavaliselt oleme harjunud endale aru andma. Siia ei kuulu ainult materjali kunstilise läbitöötamise võtted, see pole lihtsalt tehniliste oskuste summa, vaid ka oskus näha ja juhtida lugeja tähelepanu teatavatele elunähtustele, anda neile nii- või teistsugune hinnang.

Selles avaldub eriti selgesti ka maailmavaate lahutamatu seos meisterlikkusega. Tõeline luuletaja leiab huvitava aine ja omapärase vaatenurga, tema värssides tunneme uudsust. Hiljem võivad sedasama veel paljud teisendada, jäljendada ja varieerida, kuid siis pole see enam mingi kunstiline avastus.

Meisterlikkuse keskseks probleemiks ka luules on kangelase kuju loomine, mis jääks meelde ja rikastaks lugejat — olgu see siis lüüriline kangelane või eepilises laadis joonistatud kuju. Nende kujude kaudu me tahame näha ühiskonna, rahva elu, tahame näha uusi jooni meie tegelikkuses ja inimestes. Niiviisi, tuues esile seda, mis elus alles tekib ja kujuneb, aitabki poeet kaasa uue sünnile, toetab seda. Ja niiviisi võibki ta olla mitte üksnes tegelikkuse protsesside «peegeldaja», vaid ka tulevikku suunatud prožektor; just niiviisi suudabki ta tegelikkusest vähemalt tunni võrra ette jõuda, mida nõukogude luuletajalt nõudis Majakovski.

Värsside taga peab seisma huvitav, tugev ja terviklik karakter, rikka sisemaailmaga inimene, kelle vaimne erkus ja hingeline peenus meid paelub. Kui aga seal taga on mingi hall, madal mehike, kes suure vaevaga värsiridadesse venitab oma nigerikke mõttekesi — millega võiks see meid kaasa kiskuda? Tolle «lüürilise kangelase» seltsis hakkab lugejal igav ja isegi piinlik, — justkui vestluses inimesega, kes üritab sügavamõtteliselt kõnelda asjust, milles ta pole kuigi kompetentne, mistõttu ta suudab esialgset muljet avaldada ainult täiesti võhikule. See on üksnes luule puhtväline järeleaimamine, iseenda ja teiste petmine. Et saada meistriks luules, ei ole esmajärgulise tähtsusega «tehnoloogia», igasuguste poeetiliste võtete tundmine (neid võib lõpuks kätte õppida igaüks), vaid see, et autoril on elu ja inimeste kohta midagi olulist ütelda. Meisterlikkuse aluseks on luuletaja inimlik sisu ja olemus, meisterlikkuse kasvatamine algab Inimese kasvatamisest iseendas.

Muidugi ei tule kuidagi eitada ka poeetilise tehnika põhjaliku tundmise, samuti luuleklassika sügava tundmise vajalikkust — juba selleks, et mitte enam uuesti «samovari leiutada». Mida nõtkem, tabavam ja mitmekesisem on poeetiline väljendus, seda vahetumalt ja

õigemini suudab luuletaja edasi anda sisu, mõtete ja elamuste rikkust. Kriitikal aga ei maksaks poeedile ette kirjutama hakata, kui palju ta just peab kasutama kujundeid (V. Beekmani värsikogu puhul näiteks nõuti, et kujundeid olgu palju rohkem) — on ju võimalik poeetiline kõne ka ilma keerukate ja rikkalike kujunditeta, millel ometi on tugev emotsionaalne mõju. Kui palju näiteid võiks sellest tuua Juhan Liivilt! Kuid seal on realistlik eluline detail väljendatud seesuguse hingestatusega, et juba ise omandab kujundi tähenduse. Kujunditega ülekuhjamine, mis mõnikord on just algajate üheks puuduseks (näiteks D. Vaarandi varases luules, H. Männi mullu «Loomingus» ilmunud värssides), võib tekitada hoopis pinnalisuse ja sõnalise ilutsemise mulje, mida autor kõige vähem soovis. Kujund peab igatahes olema orgaaniline, mitte pingutatud ja mitte omaette eesmärgiks; kas ta «tuleb ise» või peab teda «otsima», see oleneb muidugi suuresti luuletaja ande omapärast.

On paljukorratud soovitus: kirjutada nii, et sõnadel oleks kitsas, mõtteil avar. Kõige vähem sallib tühje sõnu ja funktsioonita ridu luule. Aga sageli näeme, et luuletaja on öelnud kõik, mis tal oli öelda, kuid otsekui mingi inertsi mõjul luuletab virgasti edasi. Nagu mäletame juba ühest A. Piirikivi salmikesest:

> Seal, kus lõpeb mõte ära,
> hakkab peale sõnakära.

Pahatihti «venivad välja» noorte luuletused (näiteks J. Kaidlal, P. Haavaoksal); vesisus, sõnaline liigliha annab end kõvasti tunda H. Suislepa poeemis. Ja see pole ainult n. ö. algajate viga, samasugust puudust on M. Veetammel, mõnigi kord V. Beekmanil jt. Tundub, et ka J. Smuuli «Mina — kommunistlik noor» oleks märksa võitnud, kui poeet oleks seda tihendanud (eriti III osas). Nõuab tööd ja vaeva, et omandada oskus kirjutada tihedalt, ütelda vähesega palju, anda nn. allteksti. Seda õpetab eriti lühiluuletus, kus kaugeltki mitte kõike pole võimalik lõpuni «sõnadesse seada». Värsse on vähe, aga nad kutsuvad lugejas esile rohkesti assotsiatsioone: ta mõtleb ise edasi, mõtleb ise juurde.

Luuleklassika võib sellest anda otse haruldasi näiteid. Mis oleks muidu lühiluuletus — ainult näputäis värsikesi.

On vaja julgust ja püsivust uue otsimiseks, väljendusvahendite mitmekesistamiseks, et vabaneda luules ühetoonilisusest, korduvatest ja ammukuuldud intonatsioonidest. Ka žanriliselt on luule veel võrdlemisi kehv — isegi muist klassikalisi žanrimõisteid paistab mõne luuletaja jaoks omavat üsna ebamäärast tähendust. See näitab veelgi liigne kord, et luuleteooriaga oleks kasulik pidada lähemat tutvust.

«Kas on veel rohtu, mis avitab?»

Vaevalt tunneb keegi end kutsutud olevat luule jaoks mingeid retsepte välja kirjutama. Nagu luuletajad ise, nii ka kriitikud otsivad, mõtlevad läbi, püüavad silma ja südamega leida õiget teed. Sellele teele oleme nüüd lähemal kui kunagi, sellele on lähemal, tänu partei XX kongressile, kogu meie ühiskonna elu. Õigete lahenduste juurde juhib tegelikkus ise, ja meil on täielik alus uskuda terve mõistuse triumfi, kuigi see muidugi ei tule raskuste ja võitlusteta, ei tule üleöö. Oma sõnarelvaga sellele kaasa aidata on meie püha kohus.

On tabavalt öeldud, et kirjaniku teost retsenseerides tuleb seda vaadelda tema järgmise ja parema, seni veel kirjutamata teose kõrguselt. Arvan, et ka kirjanduse, antud juhul luule ühele arenguetapile tuleb vaadata sellelt tasemelt, milleni ta ei ole küll veel tõusnud, kuid kahtlemata tõuseb oma järgneval arenguetapil. Nii kujunenud iseloomustus ja hinnang võib olla vahel järsk ja kare, aga kui ta on õige, siis peaks tast olema ainult kasu. Otsustavat arvet tegemata vanade puudustega, välja·rebimata nende sügavaid juuri ei ole võimalik saavutada uusi kõrgusi.

Luules on nüüd võrdlemisi lühikese ajavahemiku jooksul jõudnud valdaval kohal olla kaks äärmust. Üks oli see kroonulik värsisepitsus, mida nende ridade autor paari aasta eest nimetas «ametlikuks luuleks» (tollal taheti selles mõtteavalduses vägisi näha

ideelageduse propagandat). Teine oli see, mida on üritatud ristida «instinktiluuleks», «tarelüürikaks» jne. — ehkki tundub, et need sõnad ei olnud käiku lastud päris õigel aadressil. Oleks juba aeg teha tõsiseid järeldusi nendest kõikumistest. Peame jõudma selleni, et tooni andma ei kipuks ka mitte ajutiselt mingisugused äärmused ja selle- või teisesuunaline poeesia aseaine, vaid pidevalt tugevneks tõeline nõukogulikult eluterve pärisluule. Me oleme teel selle poole, et luule sügavalt, mitmekülgselt ja tõepäraselt kõneleks meie ühiskonna ja inimeste elust — lihtsalt ja ausalt, ilma võltsi retoorikata ja konjunktuursete maanikummardusteta. Muidugi on selles suunas paljugi ära tehtud ka eelnenud perioodil, ja seda osa meie luulest tuleb õiglaselt ning väärikalt hinnata.

Nõukogude kirjandus, mis võitleb kommunistlike ideaalide teostamise eest, enesestmõistagi ei saa muutuda ega muutu kunagi mahajäänud meeleolude väljendajaks. Halisemine ja pessimism on meile võõrad — mis on läinud halvasti, see tuleb teha paremini. Aga kirjanikul, luuletajal on vaja erksamalt kuulata rahva häält, usaldada rahva loomupärast tarkust, et püsida reaalsuse pinnal ja mitte hõljuda õhus. Seda on meile õpetanud eelnenud aastate kogemused õigegi veenvalt. Ei taha sellega mitte kutsuda stiihilisuse ees kummardama, vaid üksnes meelde tuletada, et ebateadlikkuses võib süüdistada üht või teist inimest, aga mitte rahvahulki. Kirjanik, kes ei kuule rahva häält, on kuivanud oksaraag elava puu küljes. Isikukultuse kahjulikkus luules (ja kirjanduses üldse) ei avaldunud mitte ainult selles, et igas võimalikus ja võimatus ühenduses värssidesse poetati hüperboolseid ülistusi, vaid veel rohkem selles, et samaaegselt kahanes tähelepanu rahva ja tema esindajate suhtes, nõrgenes usaldus rahva kollektiivse jõu ja mõistuse vastu, võttis maad rahvahulkade osatähtsuse alahindamine. Kuigi me võime ütelda, et see kahjulik tendents ei suutnud eesti nõukogude kirjanduses ajada nii sügavaid juuri kui mõne teise vennasrahva kirjanduses, jättis see ometi ka siin küllalt tunduvaid jälgi.

Ideoloogilise rinde töötajail, kelle hulka kuuluvad ka

sõnameistrid, tuleb pingutada kogu jõudu, et üle saada tekkinud lõhest ideoloogilise töö ja elu — kommunismi ehitamise praktika — vahel. Võitlust igasuguste väärnähtuste vastu, kodanliku ideoloogia ja väikekodanliku elukäsituse vastu on vaja aktiviseerida, aga mitte kuidagi «üldiselt» ja umbkaudu, vaid põhjalikult tundma õppides neid elunähtusi, millest autor kõneleb. Milles on meie luule kehvuse, halluse, ebaefektiivsuse põhjus? Mõnel puhul on see võib-olla ka selgroonõrkuses, võitlusvaimu vähesuses, kodanikujulguse nappuses. Kuid küllap see ennekõike on pealiskaudses ainetundmises, pealiskaudses tutvuses nende inimestega, kellest poeet kõneleb, kelle mõtete ja tunnete väljendajaks ta tahab olla.

Meenutame näiteks, kuidas kujutatakse luules tööd, seda rahva elu peamist sfääri ja kõige alust, kuidas kujutatakse töötavat inimest. Kõigepealt — armetu vähe on üldse meenutada. Ja olemasolevaski on ülearu primitiivsust, lihtsustamist, puhtvälist halli ja ilmetut kirjeldamist. Töötav inimene on kaasaja keskne kangelane, aga tema tööalase tegevusega seotud elamuste edasiandmisel, tema tunnete ja mõtete avamisel on luule paraku kõige abitum. Luuletusi tööst vaesestab ja madaldab see, et neis pole küllaldase jõuga suudetud avada töö poeesiat, töötava inimese sisemist elu. Pole kasu mingist kirjeldamisest, mis küll pretendeerib realismile, aga ei ole hingestatud romantiliste unistustega — luuletaja satub ainult elu-olustiku registreerimisse, naturalismi. Romantikale, ja just raskuste ületamise, vana ja iganenu võitmise romantikale tuleb luules anda tema koht. Ja üldse: luule peab olema p o e e t i l i n e, niisamuti kui muusika peab olema muusikaalne — muidu on ta ainult eksitus.

Me ootame luuletajatelt aktiivsemat lähenemist kaasajale ja selle akuutsetele probleemidele. Mitte selles ei saa näha «loomingulist aktiivsust», kui keegi kirjutab aastas valmis ja trükib ära mitukümmend värsivormilist sõnavõttu — aktiivsusel, mis avaldub üksnes värsiridade arvus, ei ole kuigi suurt kaalu. Luule on aktiivne ainult sel juhul, kui ta on andekas! Luuletaja aktiivsuse määrab see, kuivõrd aktiivne on

tema värsside mõju lugejasse. Igasugune muu, puhtkvantitatiivne aktiivsus on paljas näivus ja selle tulemused ei ulatu kaugemale honorarilehest.

Nõukogude kirjanike teisel kongressil rõhutas Samed Vurgun oma ettekandes, et meil tuleb hoida nagu silmatera nõukogude luule revolutsioonilis-patriootilisi traditsioone. See on meie luules peamine, millest me kunagi ega mingi hinna eest ei loobu. Värss — see on relv võitluses kommunismi eest. Seda eesmärki teenib iga luuletaja vastavalt oma ande laadile ja individuaalseile eeldustele, seda saab ja tuleb teenida kõigi žanridega, poeesia ajaloolises arengus kujunenud kunstiliste vahendite kogu mitmekesisusega.

On vaja tugevamat luuletaja-kodaniku temperamenti. On vaja arendada võitlevat poliitilist lüürikat, jälgides Majakovski suuri traditsioone. Oma koht on luules ka väikestel meisterlikel miniatuuridel, mis mitmekesistavad üldpilti, olgugi et nad ei saa moodustada luule põhiosa ega määrata tema nägu. Sellepärast ootame, et poeem tõuseb jälle meie luules väärikale kohale. Ebamääraste, laialivalguvate meeleolude prevaleerimine ei soodusta poeemi arenemist — selle eelduseks on hoogne, tugev ja enesekindel samm luules. Uus tõus tuleb kahtlemata ka uute tugevate, väljapaistvate poeemidega, ja küllap nende poeemide ideed hakkavad juba kujunema. Elu värske hoovus toob nad kaasa!

Nõukogude luule eesmärgiks on kasvatada inimestes mehisust ja püsivust, ülistada murdumatut meelekindlust ja suuri tundeid, sisendada võimet ergalt tajuda kõike kaunist elus ja õpetada leppimatust kõige madala, alatu, silmakirjaliku ning ebasiira vastu, mis pole kaugeltki mitte kadunud. Oma kaalukas sõna on selles kaasa kõnelda ka luuletajate noorel põlvkonnal, kelle hulgast oleme õigustatud ootama uusi väljapaistvaid sõnameistreid. Oleks juba aeg nendel endast julgemalt märku anda ja oma noortel, tugevatel õlgadel aidata edasi ning kõrgemale viia eesti nõukogude luulet.

1956

RAHVASTE SÕPRUSE TRADITSIOONID

Rahvaste sõprus on kujunenud meie maal võimsaks loovaks jõuks, meie ühiskonna sotsialistliku moraali üheks põhialuseks, nõukogude patriotismi lahutamatuks osaks. Ei ole niisugust meie elu sfääri, niisugust sotsialistliku ülesehitustöö ala, kus ei avalduks nõukogude rahvaste sõpruse elustav jõud. Rahvaste sõprus — see on poliitika, mis on saanud igapäevaseks elutegelikkuseks, elu-olu üheks põhiliseks jooneks, eesrindliku inimese käitumise normiks. Selles väljenduvad ühised ideaalid ja püüdlused, suur ühine töö ühtse eesmärgi nimel, ühised rõõmud ja mured.

Meie paljurahvuseline sotsialistlik kodumaa on monoliitne ja terviklik: seda ei lõhesta klassivastuolud ega rahvustevaheline vaen, siin ei ole ühe inimese ekspluateerimist teise poolt ega ühe rahvuse rõhumist teise poolt. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu tulemusena vabanesid Venemaa rahvad sotsiaalsest ja rahvuslikust survest. Juba revolutsiooni esimestes dokumentides, alates ajaloolisest «Venemaa rahvaste õiguste deklaratsioonist», kuulutasid nõukogude võim ja kommunistlik partei oma rahvuspoliitika põhialuseks kõigi rahvaste võrdõiguslikkuse printsiibi, iga rahva õiguste austamise. Partei targal juhtimisel, marksismi-leninismi õpetuse alusel liitusid endise tsaari-impeeriumi «rahvaste vanglas» vaevelnud rahvad suureks Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduks, lõid esmakordselt inimkonna ajaloos riigi, mis põhineb vabade ja võrdõiguslike rah-

vaste ühendusel, keda seovad omavahel murdumatu sõpruse tunded, oma eluliste huvide ühtsuse teadvus. Rahvaste sõprus on üks sotsialistliku revolutsiooni suurimaid saavutusi.

Lääne imperialismile toetudes läks kodanlusel korda eesti rahvas nagu teisedki Baltimaade rahvad ajutiseks Nõukogudemaast eraldada. Kuid eesti töörahvas ei lakanud kunagi võitlemast taasühinemise eest vabade nõukogude rahvastega ja 1940. a. kehtestas Eestis nõukogude võimu. Eesti NSV sai Nõukogude Liidu võrdõiguslikuks vabariigiks.

Sotsialism ei kaota rahvuslikke erinevusi ja iseärasusi, vastupidi — ainult sotsialismi juures on võimalik iga rahva majanduse ja kultuuri igakülgne vaba areng. Nõukogude kord on loonud meie maa rahvastele kõik eeldused ikka täielikumalt rahuldada oma pidevalt kasvavaid materiaalseid ja kultuurilisi vajadusi. Meie maa rahvad on sotsialismi üles ehitades kasvanud ja kujunenud uuteks sotsialistlikeks rahvusteks, kes kannavad endas proletaarse internatsionalismi teadvust ja suhtuvad leppimatult rahvustevahelise vaenu igasugustesse avaldustesse.

Oli aeg, mil ka tõusev kodanlus kirjutas oma lipule vabaduse, võrdsuse, vendluse loosungi — ent kodanlikus ühiskonnas, ekspluateerimisele rajatud ühiskonnas ei saanud olla tõelist võrdsust ja vabadust rahvahulkadele. Tänapäeval on imperialistlik kodanlus avalikult üle läinud fašismile ja rassistlikele metsikustele, tundes pimedat vaenu meie kodumaa ja kogu demokraatianing sotsialismileeri vastu, kus on tegelikkuseks saanud rahvaste sõbralik kooselu. Kapitalistliku maailma elu on üles ehitatud rõhumisele, diskrimineerimisele. Sõja ja rassilise ebavõrdsuse inimvaenulikud teooriad, nõrgema alistamine tugevamale — säärane on imperialismi barbaarne filosoofia ja poliitika. Neid «ideid» on täis ka reaktsiooniline kodanlik kirjandus, milles kas otseselt või mitmesuguste keerdkäikude kaudu väljendub ühelt poolt rahvuslik vaen ja sallimatus, teisalt rahvuslik nihilism, kosmopolitism — imperialismi ideoloogiline relv rahvaste vastupanu murdmiseks, rahvusliku vabadusliikumise nõrgestamiseks.

Seevastu kogu progressiivse maailmakirjanduse võimas humanistlik traditsioon näitab ning õpetab, et tõeline ilukirjandus oma kõige paremates ja kõrgemates avaldustes on alati teeninud mitte rahvaste lahutamise, vaid lähendamise eesmärke, mitte vaenu, vaid sõprust, mitte konkurentsi, vaid koostööd. Kõik, mis on head ja väärtuslikku olgu teaduses, tehnikas, kunstis, kirjanduses, — see kuulub kogu inimkonnale, ja mida suurem on mingi kultuurisaavutus, seda kõrgemat hindamist leiab see kõigi rahvaste poolt.

Nõukogude kirjanduses on rahvaste sõpruse idee tõstetud aukohale. Õigesti elu kajastades jaatavad ja ülistavad kirjanikud kõigis meie maa rahvaste keeltes vabade, võrdõiguslike rahvuste lahutamatut ühtsust ja koostööd, milles kogu progressiivne inimkond näeb rahvastevaheliste uute, vennalike suhete eeskuju. Külg külje kõrval läbikäidud rasked võitlusteed, vastastikune abi ja toetus, ühiste pingutuste ja ohvritega saavutatud võidud nii sotsialistliku kodumaa kaitsmisel kui ka ülesehitavas töös — see on nõukogude tegelikkuse olemuslikuks sisuks, mida kirjanikud väljendavad oma teoste kunstilistes kujudes, aidates kaasa meie sõpruse kindlustamisele ja tugevdamisele. Rahvaste sõprus on kogu nõukogude kirjanduse ideestikus ja temaatikas tähtsal kohal, kirjandus näitab nõukogude rahvaid kui ühtset, tihedasti liitunud kommunismi eest võitlejate peret. Ühtlasi väljendab meie kirjandus nõukogude inimeste solidaarsust rahu, demokraatia ja sotsialismi eest võitlevate rahvastega kogu maailmas.

Kõike seda näeme ka eesti nõukogude kirjanduses, mis moodustab meie suure paljurahvuselise nõukogude kirjanduse lahutamatu osa ja on poolteise aastakümne jooksul läbi teinud tähelepanuväärse ideelis-kunstilise kasvu ning arengu.

SÕPRUSE TRADITSIOONIDEST MEIE KIRJANDUSPÄRANDIS

Rahvaste sõpruse idee on eesti demokraatlikule kirjandusele omane selle tekkimisest peale, on meie kirjanduse üks väärtuslikumaid traditsioone. See põhihoiak on iseloomulik juba rahvaluulele — sest rahvaluule loojaks on töötav rahvas, kes vaistuliselt tunneb oma elujärje ning «ootuste ja lootuste» ühtsust teiste rahvaste töötavate hulkadega. Oma tekkimisel XIX sajandil oli eesti kirjandus vene tsarismi ja baltisaksa mõisnike kahekordse ikke alla surutud rahva kirjandus, mispärast kirjanikele olid eriti südamelähedased kõigi rahvaste, suurte ja väikeste, üheõigusluse ideed. Pühendades oma loomingu võitlusele eesti rahva orjastajate ja rõhujate vastu, kõnelesid nad sageli kaasatundmisega ka teiste rõhutud rahvaste olukorrast, unistasid paremast, õiglasemast elust ning uutest rahvastevahelistest suhetest.

Poolehoiu ja sügava kaasatundmisega suhtusid rõhutud eesti rahvasse ka Venemaa eesrindlikud inimesed, nagu dekabristid Küchelbecker, Bestužev-Marlinski jt., mis väljendub nende Eesti-ainelistes ilukirjanduslikes teostes ja reisikirjades. Eesti ja vene rahva sõprus läbib ühe vanema eesti kirjaniku Suve Jaani teoseid. 1841. a. ilmunud raamatus «Vene süda ja vene hing» jutustab ta sellest, «kuidas meie naaberrahvas, venelased, meie vennad ja kaaslased» 1812. a. sõjas «nii vahvasti seisid kurja ja kohutava vaenlase vastu ja hoidsid oma verd valades meie rahu, meie elu, meie naisi ja lapsi . . .» Eriti suur populaarsus on olnud jutustusel «Luige Laos» (1843), mille kirjutamisel Suve Jaan on saanud otsest eeskuju ühest Bestužev-Marlinski jutustusest; teose kangelane, vapper ja ennastohverdav eesti sõjamees leiab ka võõrsil poolehoidu oma heade inimlike omaduste tõttu.

«Kalevipoja» koostaja ja eesti rahvusliku kirjanduse alusepanija Fr. R. Kreutzwald väljendas eesti ja vene rahva sõpruse ideed paljudes oma ilukirjanduslikes ja publitsistlikes teostes ning kirjavahetuses mõttekaaslastega. Ta rõhutas seda edasiviivat ajaloolist tähtsust, mis

oli Eestimaa ühendamisel Vene riigiga 1710. a., ja oli seisukohal, et just lähenemine vene rahvale aitab eestlastel vabaneda balti-saksa feodaalide rõhumisest. Vene ja eesti rahva sõpruse kindel kaitsja oli C. R. Jakobson, sellele toetus kogu tema suure progressiivse tähtsusega ühiskondlik tegevus. Tuntud on Mihkel Veske sõnad Turgenevi surma puhul: «Vene kuulsus on ka eesti kuulsus, vene rõõm ja valu ka eesti rõõm ja eesti valu.» Nendes sõnades on leidnud väljenduse tolleaegse demokraatliku leeri põhihoiak.

Fr. R. Kreutzwald kui suur valgustaja ja humanist kaitses kirglikult kõigi rahvaste võrdsuse ideed ja unistas ajast, kus kõik rahvad, vaatamata nende nahavärvi või usu erinevustele, elavad rahus ja üksmeeles. Ta kõneles raevuka hukkamõistuga orjapidamisest tolleaegses Ameerikas ja neegrite ebainimlikust kohtlemisest nende kristlike «usuvendade» — valgete orjaperemeeste poolt. Need vaated olid omased ka teistele demokraatliku leeri tegelastele. Selles mõttes on märkimisväärseks nähtuseks Vene mereväes ohvitserina teeninud J. Jürisoni matkakirjeldus «Eestimehe teekond ümber maailma «Askoldi» laeva peal» (1867—1869). Nimetatud teos näitab eesti meremehe sügavalt humaanset suhtumist sotsiaalse ebaõigluse ja kolonialismi ohvritesse Indoneesias, Hiinas, Aafrikas, Jaapanis, Brasiilias, Koreas, väljendab tema teravat hukkamõistu inglise, prantsuse ja hollandi kolonisaatorite julmusele ning ülbusele.

Kreutzwaldi tegevus oli suunatud sellele, et aastasadade vältel maharõhutud eesti rahvas kasvatada rahvuslikku väärikustunnet. Sellepärast astus ta välja eestlaste vägivaldse saksastamise ja venestamise vastu, mida püüdsid läbi viia balti feodaalid ja tsaarivalitsus. «Ma ei suuda aru saada, mispärast tuleks eestlased ja lätlased enne venelasteks või sakslasteks muuta, et neist inimesi teha,» kirjutab ta, ja rõhutab samas: «Kõige kindlam ühteliitja on aga armastus; valitsus, kes mõistab rahvaid niiviisi enda külge köita, tohib end küll õigusega v ä g e v a k s nimetada.» Sedasama mõttekäiku on hiljem arendanud Juhan Liiv oma luuletuses «Küsimine»: Venemaa ei saa tugevaks mitte

väikerahvaste hävitamisega, vaid just rahvaste «seltskond» on toekam, parem ja rikkam.

Luuletaja Peeter Jakobson, kes võttis Vene armees osa Bulgaaria vabastamisest (1877—1878), on sel teemal loonud luuletusi, mis said rahva hulgas populaarseks lauldavate lauludena. Niisugune on «Eesti soldati surm Bulgaarias» («Ju mitu tundi kestab hirmus sõda...»), milles kõneldakse surmavalt haavatud võitlejast, kes saadab kaaslasega tervitusi kaugele sünnimaale. Balkani rahvaste vabastamist türgi orjastajate ikkest tervitasid ka teised luuletajad (A. Peterson), see teema on kajastamist leidnud samuti tolleaegsetes rahvalauludes.

Vene rahva kangelaslikust ajaloost, suurest vene kultuurist ja vene inimeste parimatest loomuomadustest kõneles E. Bornhöhe (artiklis «Vene rahvas»). Oma ajaloolistes jutustustes, eriti «Vürst Gabrielis» on ta näidanud eestlaste ja venelaste ühist võitlust baltisaksa feodaalide ja rootsi anastajate vastu. Reisikirjelduste raamatus «Usurändajate radadel» kõneleb kirjanik sügava kaasatundmisega Lähis- ja Kesk-Ida rõhutud rahvaste masendavast viletsusest.

Talupoeg-luuletaja Ado Reinvald kirjutas ligi 80 aasta eest mõttesalmi «Rahvused»:

> Armasta oma rahvast,
> on magus hääl minu südamele,
> armasta kõik maailma rahvused,
> on mulle veel magusam:
> tema tuleb õnnelikust tulevikust,
> lõpetab vaenud, sõjad ja verevalamised.

Neis lihtsa lauliku siirates sõnades on väljendatud suur ja üllas rahvaste sõpruse idee. Kui inglise imperialistid tungisid kallale Buuri vabariigile, oli Reinvald üks nendest, kelle värssides väljendus rahvaste protestihääl; tema luuletus «Buuri sõda» algatas imperialismivastase luule traditsiooni eesti kirjanduses. Nendes vallutussõdade vastu sihitud värssides paljastab luuletaja imperialistidele nii iseloomulikku demogoogiat («Neil vabadus on keele pääl / ja südames on röövlihääl»), väljendab kõigi lihtsate inimeste poolehoidu oma vabaduse eest võitlevale rahvale:

Oh buuri rahvas, võitle sa,
sul võitu soovib ilmamaa!
Sa võitled vabaduse eest,
ja lähed läbi tulest, veest,
sa langed oma rahva ra'al,
võid surra vabal isamaal!

Buuri sõja sündmusi kajastab samuti E. Peterson-Särgava jutustus «Tulge appi!» (1901), mis kannab alapealkirja: «Tükike misjonitööst Indiamaal». Kirjanik näitab, kuidas «Misjonilehe» kaudu kutsutakse kõiki ristiinimesi ohverdama oma veeringuid misjonitöö heaks, et «hingehädas» olevaid india paganaid õndsakstegevasse ristiusku pöörata. Samal ajal toob teine ajaleht teateid Buuri sõja kohta: Inglismaa kulutab iga päev miljoneid veriseks vallutussõjaks, asumaadel Indias aga võimutsevad nälg ja katk . . .

Usulevitamise ja misjonitöö sildi varju pugenud imperialistlike saagiahnitsejate veriseid vägivallategusid paljastab teravalt Anna Haava samal ajal ilmunud luuletus «Mõõk ühes, piibel teises käes». Luuletaja näitab, kuidas ees astub silmakirjalik «armuõpetus», selle kannul aga «kaubakavalus», rõhumine ja orjus.

«Arm, rahu olgu teiega!
Kuid andke meile linnad, maa
Ja õigused ja kasud kõik.
Siis taevas on teil parem paik.»

Kui aga «paganad» ei taha vastu võtta niisugust «armuõpetust», siis «vereojad voolavad / ja maad ja rahvad oigavad». Ent luuletaja on veendunud, et sellega veel ei lõpe ajalugu, et teiste rahvaste rõhujatele ja orjastajatele ei jäeta võlgu nende roimi: «Pilv tõuseb, kõue läheneb, / Euroopa kõigub, väriseb . . .», kord hakkab välkuma «kättemaksja mõõk» ja «ristirahval» tuleb aru anda oma «usutööst».

On oluline märkida seda asjaolu, et kuigi eesti demokraatliku kirjanduse teravik eriti kuni 1905. a. revolutsioonini oli suunatud eeskätt balti-saksa mõisnike ja pastorite vastu, ei õhuta ta seejuures ometi sallimatust saksa rahva vastu. Eesti kirjanikud olid kõik õppinud ja omandanud palju väärtuslikku suurest ning rikkast saksa demokraatlikust kultuurist ning

tundsid austust Goethe, Schilleri ja Heine rahva vastu. Valgustuslikest ideedest haaratud saksa literaadid G. Merkel, Chr. J. Petri jt. astusid XVIII—XIX saj. vahetusel oma publitsistlikes teostes välja eestlaste ja lätlaste kaitseks, mõjutades sellega tunduvalt ka hilisemat eesti rahvuslikku liikumist. Sellepärast on iseloomulikud «Tasuja» kangelase, noore Jaanuse sõnad, et ta ei vihka mitte saksa ja taani rahvast, vaid üksnes «oma isamaa üleannetuid rõhujaid, olgu nende rahva nimi mis tahes». Eduard Vilde oma «Mahtra sõjas» kujutab koduõpetaja Gottlieb Lustigi näol eesti talurahvasse sügava poolehoiu ning kaasatundmisega suhtuvat inimest, kes õpetab ka Šveitsist saabunud Juliette Marchand'i nägema ja mõistma Eestis valitsevat ülekohut. Romaanis «Kui Anija mehed Tallinnas käisid» on kirjanik loonud saksa käsitöölise Konrad Huberi kuju, kes täielikult jagab oma töökaaslase Mait Lutsu protesti ja viha rahva õelate rõhujate — balti mõisnike — vastu; siin on otseselt näidatud töötavate inimeste sõprust ja mõtteviisi ühtsust.

Demokraatlik kirjandus oli vaba natsionalistlikust vaenust, kuid antidemokraatlik suund eesti kirjanduses ilmutas juba õige varakult ka rahvusliku enesessesuletuse ja piiratuse meeleolusid. Nii näiteks J. V. Jannsen, keda tunneme kui balti feodaalide müüdavat käsilast ja truualamlikku lömitajat tsaarivõimu eest, «eestistas» samal ajal rahvale laulmiseks saksa šovinistide laule («Eestimaa käib üle keige!»). Eriti sai natsionalistlik toon hoogu sajandivahetusel, näiteks pastorite M. J. Eiseni, M. Lipu jt. nendetaoliste «luules». Hakkas välja kujunema eesti kodanluse reaktsiooniline natsionalistlik ideoloogia, mille rahvavaenulik olemus selgesti ilmnes 1905. a. revolutsiooni päevil. Eduard Vilde ja proletaarsed kirjanikud (H. Pöögelmann, J. Lilienbach, V. Mölder jt.) piitsutasid oma satiirilistes teostes kodanlikku natsionalismi, mis on proletaarse internatsionalismi otsene vastand. Revolutsioonilise liikumise uue tõusu tingimustes algas väljapaistva revolutsionääri Viktor Kingissepa tegevus, kelle publitsistika teravik oli sihitud eesti kodanluse natsionalistliku ideoloogia vastu.

1905. a. ja sellele järgnenud esimeste pagulasaastate loomingus saavutas E. Vilde oma ideelise arengu kõrgpunkti ja esines oma teostes ka teadliku proletaarse internatsionalismi idee väljendajana. Nii kujutab ta näiteks pikemas jutustuses «Lunastus» (1909) taani töörahva elu ja näitab noore töölise Jens Nielseni kujunemist klassiteadlikuks revolutsiooniliseks võitlejaks. Novellis «Surnute pidu» (1911) paljastab kirjanik vihase satiiriga peremeeste ebainimlikkust: ühes kaevanduses Saksamaal on olnud kohutav plahvatus paljude inimohvritega, kaevanduseomanik aga naudib samal ajal üliromantilist maali «Surnute pidu» ega soovi üldse nähagi katastroofi ohvrite — purustatud, kõrbenud tööliste «jälki inetust». Selles drastilises episoodis väljendub kirjaniku solidaarsus saksa töölistega, ta jagab nende vihkamist rõhujate vastu.

Tähelepandavad on Vilde olukirjeldused ja jutustused, mis ta kirjutas 1911. a. Ameerika-reisi alusel. Reisipäevikus «Üle suure vee» ja olukirjelduses «Minu vangipõlv Ellis Islandil» on kirjanik peamise tähelepanu keskendanud emigrantide saatusele, vaestele tööinimestele mitmesugustest Euroopa ja Aasia maadest, kes rusuva kitsikuse ja poliitilise vägivalla survel on pidanud lahkuma oma sünnimaalt lootusega leida uus kodu «vabas ja demokraatlikus» Ameerikas. Kuid see «tuhande võimaluse» maa võtab neid vastu toore hoolimatuse ning brutaalsusega; sisserändajate esimeseks peatuskohaks uuel kodumaal saab Ellis Islandi vangla, kus sorteeritakse seda inimmaaki, kelle higist ja verest ameerika kapital hakkab sulatama kõlisevat kulda. Pikemat aega saatuskaaslasena nende põhjusetult vangis peetavate inimeste rahvuslikult kirevas peres viibides ja omal nahal tundma õppides kogu selle süsteemi jõhkrat barbaarsust, toob kirjanik olukirjelduses arvukaid fakte ja episoode, milles paljastub ameerika paljukiidetud «demokraatia» olemus. Ta protesteerib raevukalt inimese alandamise, tema inimlike tunnete ja väärikuse hoolimatu ning küünilise jalge alla tallamise vastu, mis iseloomustab Ameerika Ühendriikide tegelikkust. Samal ajal kõlab Vilde teostes sügav humaanne poolehoid nendele inimestele, vanal ja uuel kodumaal

võimutseva ebaõigluse ohvritele — olgu need siis itaallased, sakslased, ungarlased, poolakad, serblased, kreeklased, türklased või Venemaa mitmesuguste rahvuste esindajad. Erilise sümpaatiaga kõneleb kirjanik suure hiina rahva poegadest, kes ka alandavais vanglatingimustes ei kaota oma rahu ja väärikust.

Hävitava satiiriga paljastas Vilde juba tollal pamfletis «Minu esimene *business*» ameerika imperialistide jaburaid sonimisi maailmavalitsemisest ja teiste rahvaste orjastamisest. Jutustuses «Punane viir» annab kirjanik aga iseloomustuse töötava rahva olukorrale Ameerikas: punane viir — see on tööliste vererada Alaska valgel lumel, igavene vererada, mida päevast päeva värskendavad uued ohvrid kullakaevanduses, ja selle vere arvel suurenevad aktsionäride dividendid, pudeneb ikka rohkem dollareid miljonäride seifidesse... Ameerika imperialismi ja dollaridemokraatia inimvaenulikku olemust paljastades väljendab eesti kirjanik oma sügavat kaasatundmist kõigist rahvustest lihtsatele tööinimestele, keda nii julmalt kohtleb ameerika «vabadus», kelle inimtundeid nii hoolimatult mõnitab «ameerika elulaad», keda nii jõhkralt imeb verest tühjaks ameerika monopolistlik kapital.

O. Münther avaldas 1917. a. bolševistlikes ajalehtedes «Kiir» ja «Tööline» imperialismi ja eriti ameerika imperialismi vastu suunatud artikleid, kõneldes näiteks Filipiinide allaheitmisest («Ühendriikide suurriiklus»). Tulihingeline revolutsionäär Viktor Kingissepp paljastas oma arvukates artiklites ja üleskutsetes 1918.—1920. a. klassisõja perioodil raevukalt eesti kodanluse häbituid mahhinatsioone lääne imperialistidega, India, Egiptuse, Iirimaa ja Korea vabadusliikumise timukatega. V. Kingissepa kirjutustes kõlab jõuliselt kogu maailma rõhutute ühistunne, proletaarne internatsionalism, ennekõike aga tuline poolehoid Nõukogude Venemaa võitlevale töölisklassile, kellega koos eesti töörahvas on läbi teinud kolme revolutsiooni tuleproovi.

Lääne imperialismi abil pääses Eestis võimule kodanlus, kes abinõusid valimata püüdis maha suruda revolutsioonilist liikumist. Proletaarne luuletaja Villem

Buk, kes jätkas oma tegevust Nõukogude Liidus, Leningradis, kirjutas 1926. a. luuletuses «Detsember» kõigi maade töörahva vabadusvõitlusest ja rasketest ohvritest:

Kui paljuid piinavad veel vangirauad,
kui paljuid kandvad meeleheite tiivad!
Mis Balkanitel pajatavad verehauad,
kui paljuid katvad Rahumäe liivad!

Kuid luuletaja ei kaota lootust: samal aastal avaldatud luuletuses «Peremeestele» näitab ta, et rõhutud rahvaste vabadusliikumine laieneb imperialistide kõigist metsikustest hoolimata («Teid jumal ei avita paganamaal, / ei kihvtised gaasidki kristlaste raal»). Veendunult ennustab ta vabanemist rahvastele ja hukku imperialistlikele kiskjatele:

Aeg vaagib ja vabastab Niiluse veed,
säeb Siiami sillad ja India teed.
Saab lahti Kalkutta ja Kapimaa reid,
ning vaba Gibraltar ei tunnegi teid.
Kuis võeti teilt Piiter ja Moskva, Tifliis —
nii võetakse Rooma ja London, Pariis.

Kodanluse diktatuuri kehtestamisega Eestis sai valitseva koha natsionalistlik ideoloogia, millega püüti inimeste teadvust mürgitada kodanluse kogu kahekümneaastase võimutsemise jooksul. Eesti töötav rahvas oli välismaise ja «oma» kapitalismi kahekordse surve all, samal ajal aga «maaliti pettepilte sõltumatusest ja iseseisvusest, õhutati marurahvuslikke tundeid lõkkele ja jutlustati kõlavaid sõnu rahvuslikust omapärasusest», nagu hiljem seda iseloomustas väljapaistev revolutsiooniline võitleja, kirjanik-kommunist J. Lauristin-Madarik. Kodanlikud natsionalistid püüdsid Eestit kujutada «läänekultuuri eelpostina», kuna Narva jõe taga pidi algama «metsik ida» oma asiaatlikkusega. Nõukogudevastane hoiak avaldus tollal eeskätt venevastase demagoogia näol. Lõmitades lääne ees, läänt ja ida vastandades katsuti «Eestist kujundada mingi vaimse «sanitaarkordoni» vahiputka» (J. Barbarus), täienduseks nn. poliitilisele «karantiinile», mida püüti imperialistide poolt organiseerida Nõukogude Liidu ümber merest

mereni — Soomest Rumeenia ja Balkanini. Eesti kodanlus täitis oma osa suure püüdlikkusega: vene keele õpetamine koolides lõpetati, püüti välja juurida rahva poolehoidu suure vene rahva vastu ja selle asemele eriti noorsoosse süstida venevastast natsionalismi. Toimus pidev vaenulik propaganda kõige nõukoguliku vastu, peale kõige muu ka kodanlike kirjanike teostes (eriti nn. «vabadussõja»-romaanides). Sellega kaasnes äge pannitagumine «rahvustervikluse», tõupuhtuse, eesti vere jne. nimel. Üks seesuguseid nähtusi oli ka kodanlik hõimupropaganda, mis teenis täielikult reaktsiooni huve; etnilise suguluse allakriipsutamisega püüti tähelepanu kõrvale viia kõigist rahvustest töörahva ühistelt klassihuvidelt, kusjuures hõimuliikumine tolleaegsetes tingimustes oli sildiks sisuliselt Nõukogude Liidu vastu suunatud liikumisele.

Eesti kodanluse «lääne orientatsioon» oli orjalik kummardamine imperialistlike riikide ja reaktsioonilise kodanliku kultuuri ees. Kodanlikud politikaanid kõnelesid tihtipeale küll Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide sõprusest ja abist, kuid nüüd me teame väga hästi, milline «sõprus» ja «abi» see oli. Ja kui fašistlik ladvik oma lõpule lähenedes hakkas rohkem orienteeruma hitlerlikule Saksamaale, pidas inglise lordi tiitlit kandev kindral Laidoner 1938. a. oma «ajaloolise» kõne, milles kõiki ajaloo fakte jultunult pea peale pöörates asus jutlustama eestlaste ja sakslaste «sõprusest» ... venevastases võitluses; tolle sõpruse sümboliteks kuulutas kindral meie maal olevad saksa ordulosside varemed!

Seda kõike, mis toimus «vabas ja iseseisvas» Eestis, ei saanud demokraatlikud kirjanikud rahulikult pealt vaadata. J. Madarik kirjutas kodanlikus vanglas romaani «Riigikukutajad», milles kujutab revolutsioonilist võitlust kommunistide juhtimisel Eestis 1920. aastate algul; teos toimetati läbi vanglamüüride Nõukogude Liitu ja ilmus Leningradis 1929. a. Kirjanik-kommunist V. Juhkum, kes elas ja töötas Leningradis, avaldas romaani «Meretõus» (1936), mis käsitleb Tallinna tööliste 1924. a. 1. detsembri ülestõusu. Luuletajad J. Kärner, J. Barbarus, J. Sütiste, A. Alle jt. rün-

dasid kodanluse «vabariigi» rahvavaenulikku olemust, nende värssides kõlab protest ja hukkamõist, aga mõnikord ka otsene üleskutse töörahvale — heita endalt vihatud ike. 1930. a. avaldas J. Kärner romaani «Naine vaesest maailmast», mis kujutab klassisõja ajajärku (1918—1920) ja eesti töörahva võitlust Nõukogude-vastase sõja lõpetamise eest. Teose kangelanna, kelle armastatu — revolutsiooniline võitleja — hukkus valge terrori ohvrina, suundub lõpuks vabale Nõukogudemaale.

A. H. Tammsaare, kes humanisti ja tõeotsijana kaitses rahvaste võrdsuse ning vendluse ideed, astus nii oma ilukirjanduslikes teostes kui ka arvukates artiklites välja valitseva poliitika vastu. Rida Tammsaare artikleid on sihitud imperialismi ja eriti «amerikanismi» vastu; ta naeris välja lääne «kultuuri», mis ilmus inglise piibu, prantsuse kleidilõike ja lõhnaõlide näol. Katsete puhul eestlased täielikult isoleerida Venemaast ja vene kultuurist juhtis Tammsaare tähelepanu sellele, et Venes on suurvaime, kes pool sajandit on mõjutanud kui mitte kogu maailma, siis vähemalt kogu Euroopat, «mille ees aina konutame». Ja ta kutsus üles vene keelt ning kultuuri lähemalt tundma õppima, et sel viisil «leida iseennast ja vabaneda sellest, mis koitanud ja ammugi ajast ja arust».

Kolmekümnendate aastate algul hakkas ka Eestis üha ähvardavamalt pead tõstma fašism — töötava rahva vabadusliikumise õelaim vaenlane, mis toetub rahvuste ja rasside ebavõrdsuse «teooriatele». Eesti demokraatlikud kirjanikud astusid otsustavalt välja fašismi vastu, siitpeale sai antifašistlik teema eesti kirjanduses olulise koha. 1933. a. esinesid E. Vilde, J. Barbarus ja J. Semper fašismivastase võitluse üleskutsetega. Barbarus oma väljaastumises iseloomustas fašismi kui vägivallakultust, šovinistliku enesekiituse hullust, inimvihkajalikku teiste rahvaste ja rasside alavääristamist; luuletaja kutsus kõiki töötavaid inimesi solidaarsusele võitluses fašismi vastu, sest ülesandeks on «valmistada ette maailma tõeliseks uuestisünniks inimsuse, vabaduse ja sotsialismi nimel».

1935. a. käis J. Barbarus Nõukogude Liidus. Oma «Matkavisandeis ja mõtisklustes» kõneleb kirjanik suure ja sügava poolehoiuga Nõukogudemaa arengust, iseloomustades seda kui demokraatliku kultuuri ja rahuliikumise eestvõitlejat. Vastandades Nõukogude Liitu hitlerlikule Saksamaale ja teistele fašismist nakatatud Euroopa riikidele, rõhutab Barbarus eriti hoolitsust väikerahvaste eest, nende kultuurilise omapära soodustamist ja arendamist Nõukogudemaal — samal ajal kui «teised riigid eraldavad üht rahvast teisest oma rassi ülistuse müüriga ja ähvardavad «valitud» rahvana tallata jalge alla kõik pisirahvad kui alaväärtusliku materjali . . .».

Fašistliku Itaalia kallaletung Abessiiniale on leidnud kajastust J. Semperi värssides («Oktoober 1935», «Fašistide võidukisa kuuldes»), mida läbib terav hukkamõist nii fašistlike röövlite kui ka viimaste tegevust ükskõikselt kõrvalt vaatavate lääne diplomaatide suhtes. Mehise prantsuse kirjaniku-kommunisti H. Barbusse'i surma puhul (1936) avaldatud värssides arendab Semper samuti antifašistlikku teemat. A. Jakobson oma jutustustes näitas Nõukogude Venemaa vastu toimunud sõja klassiolemust, tema romaan «Metsalise rada» (1936) lahkab nn. vapside liikumist. Teravate fašismivastaste luuletustega esines 1934. a. alates A. Alle («Karmid rütmid» I ja II, «Haakristi komeet», «Massimõrvade laupäeval» jt.), tema värssides on väljendatud raevukas hukkamõist meeletule imperialistlikule sõjale, mida organiseeritakse kasumite nimel. Luuletuses «Vale tõuseb» (1937) näitab ta ühelt poolt fašistide metsikut, ähvardavat ulgumist, aga teiselt «kurbkuulsat Rahvasteliitu», kelle uksepiit on ammu määritud «Abessiinia tapatalgute verega». Samal ajal

> Hispaanias kasvab sõjaohvrite riit:
> seina äärde, kes nõuab maalappi!
> Seal suurniku, pankuri, kindrali, papi
> püha märatseb karistussalkade liit.

Sõda Hispaanias ja vabariiklaste kangelaslik võitlus fašistliku agressiooni vastu leidis eesti demokraatlike kirjanike loomingus elavat vastukaja. 1937. a. ilmunud

koguteoses «Hispaania tules» on avaldatud näiteks J. Barbaruse värsid, milles selgesti väljendub juba teadlik proletaarse internatsionalismi idee, marksistliku maailmavaate ühendav side:

Linn-sangar, siin minugi käsi
on ulatet sinule kaitseks.
Kogu maailma tahe ei väsi,
et saavutada, pühitseda võitu,
et lunastatud vabadus maitseks,
kui peale kestnud surmasõitu
rahvas sipelgana askeldamas usin,
tõstet kaitseks — marksistide rusik...
(«Madridi all»)

J. Sütiste, kes 1936. a. tegi pikema välisreisi, näeb Londonis kahte linna — ühel pool «külluse säras» uhkeldavat Cityt ja teisel pool töörahva East-Endi «tahmunud vaesust». Thames'i kaldal mõtleb luuletaja Inglismaast kui koloniaalse rõhumise kantsist — India, Egiptuse ja Aafrika orjastajast:

...teraskätega maailma haarab
võimsaist kõige võimsam saar.
Siin betooni igas raudses kiilus
puhkab Ganges, taltub paisuv Niilus,
varjuunes suigub Hami maa.
(«Õhtune maailmalinn»)

Käinud sel reisil ka Aafrikas, vihjab Sütiste veel mitmes luuletuses («Uimastav valgus», «Nõgimust öö») Musta mandri päriselanike troostitule saatusele. Kahte leeri nägi luuletaja selgesti ka oma Soomes-käigul: satiiriliselt pihta andes soome fašistidele ja nende jampsimistele «Suur-Soomest» (luuletus «Must karu»), kõneleb Sütiste reas luuletustes sümpaatiaga Soome maast ja rahvast.

Jõuliselt kõlab proletaarse internatsionalismi idee Sütiste värssides töömehe kätest (poeemis «Tuhas ja tules», 1938):

Käed sellised, kui saabus käänd,
lõid barrikaadesse Pariisi
ning giljotiini alla viisid
türanni lõdiseva pää.

Need tõusid üles pinnalt soiselt
kord Peetrilinna tänavail
ja nende ohverdaval hoidel
Madrid ei ava väravaid.

Kogu maailma töörahva ühtse võitluse ideest on kantud kirjaniku-antifašisti, hiljem hitlerlikus koonduslaagris hukkunud E. Tammlaane näidend «Raudne kodu» (1938). Eesti kaubalaeva peremehed tahavad teha kasuliku «otsa» ja viia relvalaadungi hispaania fašistidele, kuid sellest plaanist saavad teada madrused. Hispaanlasest madruse José nõuet — viia relvad mitte mässajatele, vaid vabariiklastele — toetab kogu meeskond: koos eestlastega avaldavad ka hiinlane ja neeger üksmeelselt oma solidaarsust hispaania vabadusvõitlejatega. Kui juhtkond esitatud nõuet ei täida, puhkeb laeval ülestõus; see surutakse küll maha, aga et relvad mingil tingimusel ei satuks fašistide kätte, juhib meeskond laeva karile. See on dramaatiliselt pingeline episood fašismivastasest võitlusest, täis sügavat elutõde. Ülestõusu ajal langevad José ja hiinlane Tšang, millega autor ilmselt on vihjanud tollal toimuvale otsesele võitlusele Hispaanias ja Hiinas (neid kaht maad seovad ka J. Kärner ja J. Sütiste oma samal ajal ilmunud värssides). Nagu mitmed meie luuletajad oma tolleaegses loomingus, nii ka Tammlaan oma näidendis ületas kriitilise realismi piirid ja tema teos kasvas oma sisult üleskutseks proletaarsele revolutsioonile.

Eesti progressiivsed kirjanikud, olles veendunud maailma vabadustarmastavate rahvaste kasvavas ühistundes ja jõus, ei kahelnud, et fašismilohe varem või hiljem hävitatakse. Sellest kõneleb Kärner luuletuses «Tulevikku» (1938), see jääb kõlama Barbaruse luuletusest «K. Čapek — *In memoriam*» (1939). Suure tšehhi kirjaniku-antifašisti surma puhul, kelle süda ei suutnud taluda tema rahvale osaks langenud alandust, väljendab eesti luuletaja veendumust, et kord vabastatakse selle demokraatliku mõtte kandja ja eestvõitleja haud.

Juba seegi põgus pilk eesti mineviku kirjandusele, mis on riivanud ainult mõningaid kõige iseloomulikumaid nähtusi, näitab meile tugevaid rahvaste sõpruse tradit-

sioone. Möödunud sajandi kirjanike loomingus oli sõpruse ja vendluse aade enamasti juhitud üldistest humaansuse printsiipidest, lihtsast inimlikust kaasatundmisest rõhututele. Kirjanduse edasises arengus, sotsialistliku maailmavaate üha kasvava mõjuga eesti demokraatlikus kirjanduses tõusis aga esile juba teadlik proletaarse internatsionalismi idee, mis tolleaegse kirjanduse mõnede väljapaistvamate esindajate loomingus otseselt seostus ülestõusu, proletaarse revolutsiooni paratamatuse näitamisega, üleskutsega võitlusele. See on üks kõige hinnatavamaid demokraatliku kirjanduse traditsioone, millele toetus ja mida otseselt jätkas ning edasi viis eesti nõukogude kirjandus.

«MAAKERA PÖÖRDUB ITTA»

Oli puhkenud imperialistlike riikide poolt kaua ettevalmistatud Teine maailmasõda. Täielikult läänest sõltuv kodanlik Eesti kõikus ja vappus, oli otseses ohus — saada Taani ja Norra taoliselt alla neelatud hitlerliku Saksamaa poolt. Mida see oleks tähendanud, polnud mingiks saladuseks: 1939. a. esines verine maniakk Hitler väitega, et eesti ja läti rahvas kuuluvad hävitamisele.

Eestile ulatas abistava käe Nõukogude Liit, ja rahva tahte survel oli valitsev kodanlik klikk sunnitud sõlmima liidulepingu — tagaselja aga jätkas provokatsioonilist Nõukogude-vastast tegevust. Töötav rahvas ei võinud lubada, et Eesti saaks kallaletungi platsdarmiks Nõukogude Liidu vastu, ja võttis võimu enda kätte. Kommunistliku partei juhtimisel kehtestas ta nõukogude korra ja tegi otsuseks ühineda Nõukogudemaaga.

> ... Hirmsate ohtude ajal
> noorima vennana võeti meid võimsasse perre.
> Seisime julgemalt maruse maailma rajal,
> rahvaid kui murti ja tallati tulle ning verre.
> (M. Raud, «Kolm aastat», 1943)

Väike Eesti, seni lääne imperialistlike suurriikide poolt siia-sinna lükatav, nendest sõltuv nii majanduslikult

kui poliitiliselt, sai suure ja võimsa sotsialismimaa lahutamatuks osaks.

Me hädasid irvitas rikaste lääs,
me õigusi unedeks pidas.
Meid võitlema virgutas punetav ääs
ja päike, mis säratab idas.

Nii kirjutas J. Sütiste 1940. a. juunipöördele pühendatud poeemis «Maakera pöördub itta», rõhutades Nõukogude Liidu äratavat osa kõigile oma vabaduse eest võitlevatele rahvastele. Sütiste poeem on haarav värssdokument «suurimast ajakäänust» eesti rahva elus.

«Eesti töötav rahvas on ammu seotud Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu rahvastega vennalike sidemete kaudu ühises revolutsioonilises võitluses tsarismi, kapitalistide ja mõisnike vastu, kes rõhusid nii vene kui ka eesti töölisi ja talupoegi,» öeldi demokraatliku rahvaesinduse deklaratsioonis. «Ainult suure Nõukogude Liidu koosseisus ja nõukogude vabariikide vennaliku pere üheõigusliku liikmena saab eesti rahvas võimaluse tõsta oma majanduselu, arendada rahva kultuuri, kindlustada rahvuste üheõiguslikkust ja tagada rahu, leiba ja tõelist vabadust eesti töötavale rahvale.»

Üks mõjukamaid teoseid eesti nõukogude luules, mis on loodud Eesti astumise puhul nõukogude vabariikide liitu, on J. Kärneri luuletus «Liitumine». Jõuliselt väljendub siin nõukogude patriotismi ja rahvaste sõpruse idee, uhkus võimsa sotsialistliku kodumaa üle, selle vabade avaruste tunne.

Jõud võitmatu, mis võimsat Liitu kannab,
on tema ühtsus terasene, karm,
on rahva armastus, mis viimse annab,
kui nõuab kodumaa, ja ird ning tarm,
mis aina uusi saavutusi ihkab
ja vaenlast purustavas vihas vihkab.
— — — — — — — — — — —
Kui mõtled: Vaikse ookeani rannul
ja Läänemerel kõlab sama viis,
et pole inimesel kubjast kannul,
et seljataha jäänud rälg ja kriis,
siis sinu varret ükski võim ei murra:
maa selle hüveks elada ja surra.

Neid mõtteid ja tundeid on luuletaja väljendanud samuti «Mailaulus», «Töölaulus» jm. Rea luuletusi avaldas 1941. a. kõigi maade töörahva solidaarsuse teemal E. Hiir («Maalt maale», «Mailaul», «Lõõmab punalippude tuli»).

Populaarseks lauldavaks lauluks on saanud Sütiste «Nooruse laul», mis väljendab eriti noorsoo vabanemistunnet ja patriootlikku uhkust.

Meid ühendab piiritu kodumaa pind
ning vabadus saadab me sammu.
Nüüd rahvaste vendlusest heliseb rind,
töö karastab jõudu ja rammu.

Samal ajal kui mujal maailmas käis laastav sõda, võis eesti rahvas nõukogulike rahvaste peres asuda üles ehitama sotsialismi. Kuid nagu Kärneri, nii ka Sütiste värssides kõlab ühtlasi valmisolek kaitsta saavutatud võitu ja veendumus oma jõus («Me liitu ei kõiguta torm ega põud, / ei vaenlase ähvardav äike»).

Kui eelmistes luuletustes võis tunda teatavat üldsõnalisust, siis pikemas luuletuses «Gruusiale» (1941) on Sütiste andnud rahvaste sõpruse ideele konkreetsema sisu. Luuletaja loob pilte kauge vennasvabariigi heroilisest ajaloost, kõneleb tema vabadustarmastavast ja andekast rahvast. Oma lapsepõlvest meenutab poeet tsaariaegses Tartu ülikoolis õppinud gruusia üliõpilasi, näidates selles teatavat ajaloolist seost kahe teineteisest kaugel asuva maa ja rahva vahel. Sedasama motiivi Venemaa rahvaste ühisest minevikust on Sütiste arendanud poeemikatkendis «Tartu» (1941), iseloomustades ajajärku, mil Tartu ülikooli kui eesrindliku teaduse ühte keskusse koondus revolutsioonilist noorsugu kõigist tsaari-impeeriumi osadest:

Siin töötas, keda sääl ei talund
must sandarm ega vägivald,
ja see, kes iialgi ei palund,
vaid võitles võimu põlu all.

Lüürilise paatosega kõneleb Sütiste luuletuses «Gruusiale» ajaloolise võitluse tulemusena saavutatud uuest elust — gruusia rahvas ehitab sotsialismi koos

kõigi teiste nõukogude rahvastega, kellega nüüdsest peale sammub kindlalt ühist teed ka eesti rahvas. Ühe esimesena eesti luules laulab Sütiste sotsialistlikust ülesehitustööst kui rahvaste sõpruse alusest ja inimest ümberkujundavast jõust.

> Nüüd jõed ohjendad ning kuristikud võidad,
> ja põlluks kuivatad subtroopilised sood,
> sa mäkke puurid end, sa merelaineid sõidad,
> sa vastset inimest ja vastset elu lood.

Luuletus lõpeb värssidega nõukogude vennasrahvaste ühisest sihist ja teest, eesseisvast «hiigelretkest» kommunistliku ühiskonna poole.

Eesti rahva astumine Nõukogude Liitu on leidnud kirjanduses korduvalt käsitlemist ka hiljem, Suure Isamaasõja päevil ja sõjajärgsel ajal. Luuletuses «Viis aastat» kriipsutab F. Kotta alla rahvaste sõpruse tähtsust.

> Uustulnuk Liidu vennasriike kodus,
> sa kõikjal südamliku leidsid vastuvõtu,
> ja vara suuremat ei ükski rahvas kogu
> kui teiste sõpruskuld, mis püsib ajatõtus.

Ühinemise 10. aastapäevaks avaldas F. Kotta poeemi «Kindlal sammul». Teoses on näidatud rahvahulkade kindlat tahet liituda suure Nõukogudemaaga, meenutatakse ühiselt läbikäidud võitlusteid ja toodud ohvreid, mis on vennaliku ühtsuse pandiks.

VANKUMATU SÕPRUSE TULEPROOV

Fašistliku Saksamaa ja tema satelliitide röövellik kallaletung katkestas rahuaja loova ülesehitustöö. Kommunistliku partei juhtimisel algas kõigi Nõukogudemaa rahvaste kangelaslik võitlus agressorite purustamiseks. Suures Isamaasõjas, võitluses fašismi kui kõigi vabadustarmastavate rahvaste surmavaenlase vastu näitas nõukogude rahvaste sõprus oma murdumatut jõudu ja kindlustus veel enam, lahinguväljadel sotsialistliku kodumaa eest valatud veri muutis paljurahvuselise nõukogude rahva veel monoliitsemaks. Nõuko-

gude rahva vägilaslik heitlus mitte ainult oma maa piiride kaitseks, vaid ühtlasi Euroopa orjastatud rahvaste vabastamiseks süvendas veelgi kogu maailma ausate inimeste poolehoidu ja sõprustundeid Nõukogude Liidu vastu. Rahvaste sõpruse idee kõlab jõuliselt ka kogu Isamaasõja-aegses eesti nõukogude kirjanduses ja sõjajärgsel ajal kirjutatud selleteemalistes teostes.

Alates esimestest sõjapäevadest lülitusid eesti kirjanikud koos kõigi Nõukogudemaa sõnameistritega üldrahvalikku võitlusse. Ilmus luuletusi, olukirjeldusi ja artikleid, mis mobiliseerisid eesti töötajaid koondama kõik jõud ähvardava hädaohu vastu. Siit kõlab kindel veendumus, et nõukogude rahvaste ühine jõud paiskab põrmu röövvallutaja, et orjastajad lüüakse puruks. Luuletuses «Vabaduse eest» kirjutas J. Kärner:

> Ei orjaks jää need rahvad, alla punalipu
> on keda koondand kommunismi tõed:
> ei nemad argadena elu küljes ripu,
> kuid armsad neile isamaa, ta järved, jõed,
> mäed, metsad, põllud, — kõik, mis elab siin ning liigub,
> see vabaduse hingus, mis ta avarustes kiigub.

Ja luuletaja rõhutab, et see vabadus, õnnelik elu «on kallis meile / ja kõigile maailma töötavaile miljoneile». Juba siis kõnelesid luuletajad Nõukogude Liidu vabastusmissioonist Euroopas, fašismi lõpliku hävitamise ülesandest (näiteks E. Hiire «Võitlus kestab»).

Eesti nõukogude kirjanikest võtsid J. Sütiste, M. Raud, E. Männik, E. Kippel jt. hävituspataljonides ja töölispolkudes osa lahingutest vaenlase vastu. 23. augustil 1941. a. pöördus kirjanik A. Hint ajalehe «Kommunist» kaudu avaliku kirjaga A. Fadejevi poole, kinnitades, et eesti kirjanikud süvendavad nõukogude rahvaste sõprust kui üht tähtsamat võidu tagatist sõjas fašistlike agressorite vastu. Tallinna kaitselahinguis langes J. Lauristin-Madarik. Leningradis hukkus võitluspostil E. Kippel. Tallinna kangelaslikust kaitsmisest võtsid osa ka vene kirjanikud V. Višnevski ja L. Solovjov, kelle rindesõnumeid ja olukirjeldusi Balti meremeeste lahingulistest kangelastegudest avaldati eesti ajakirjanduses.

Eesti kaitselahingutega on seotud M. Raua ballaad «Nikolai Kolomiets» (1948), rahvaste sõpruse üks haaravamaid dokumente meie luules. Lennates juba sõjajärgsel ajal kauni Ukraina kohal, meenutab luuletaja hardusega oma noort võitluskaaslast-ukrainlast ja tema kangelassurma lahingus Nõukogude Eesti pinnal. Ta ei tea küll, kus nimelt nende Ukraina väljade avaruses peaks olema langenud seltsimehe kodu — aga eks olegi kangelase koduks kogu suur Nõukogudemaa.

Laulis küll ainsast akaatsiateest,
aga ta langes ju rohkema eest!

Emajõe aasad ja Dnepri rohtlad,
Stalino, Donbass ning Tallinn ja Kohtla...

Kuhu ka minna, kus mõtteski seista —
Nikolai Kolomiets, üks oled neist sa,

tuhandeist neist, oma elu kes andsid
kodumaa võidu ja võimsuse pandiks.

Lühijutus «Viimased kaitsjad» kõneleb E. Männik Balti laevastiku madruste kangelaslikust rühmast, vana Tallinna viimastest kaitsjatest. Männiku Isamaasõjateemalistel jutustustel on eesti nõukogude kirjanduses väljapaistev koht nende heroiliste aastate kujutamisel, kusjuures kirjanik paljudes oma jutustustes on eluliselt näidanud rahvaste sõpruse jõudu nii rindel kui tagalas. Ühe haaravalt dramaatilise võitlusepisoodi kaudu avaneb see jutustuses «Paljassaare tipul» (1948). Taganemisvõimaluseta, omadest ära lõigatud, võitlevad siin kapten-leitnant Lantratov, noor madrus Leningradist, endine poliitvang Aleks Laansoo ja kooliõpetaja Olga Kaalep. Kangelastena panevad nad vaenlastele vastu viimse veretilgani, püüdes oma elu müüa võimalikult kallilt. Nad kõik hukkuvad, kuid jutustusest jääb jõuliselt kõlama nõukogude inimeste võiduveendumus ja murdumatu hingejõud, mis kord purustab vaenlase.

Nõukogude Eesti kolmandaks aastapäevaks kirjutatud värssides rõhutab M. Raud, et miski ei suuda eesti rahvast lahku kiskuda nõukogude rahvaste perest,

sest ühiselt kantud ohvrid «nii ida kui lääne pool Peipsit» on ühendanud eestlaste südamed veel kindlamalt «rahvaste vendluse suurde ja võimsasse Liitu». Oma luuletuses «Eesti tervitus» (1944), mis on pühendatud Balti laevastiku ja Leningradi rinde võitlejatele, ütleb poeet:

Koos kurje kiskjaid tappes enda kannult
meid Eesti võitlusväljul liitis vere
soe side jäädavaks. Ja lahkumise teel,
kus tihti surma poole kõikus kaalukeel,
kätt suruv käsi oli tõotus ühtne,
et meie teed, mis ka ei tuleks kanda,
ükskõik kust kaudu viivad jälle ühte —
koos vabastama Eesti merd ja randa.

Eesti langes ajutiseks fašistlike orjastajate ikkesse, kuid luules kõlas vankumatu kindlus selles, et nõukogude rahvaste ühendatud jõul sünnimaa peagi vabastatakse. Raske kaotuse valu väljendus D. Vaarandi luuletuses «Tallinna langemise päeval», mis on kirjutatud kauge Kasahstani pealinnas; luuletaja kinnitab kirgliku veendumusega: «Alma-Ata, su sõsarat Tallinna iial vaenlane jäävalt ei saa», ja neil rasketel tundidel mõtleb ta kord saabuvast võidupäevast. See nõukogude rahvaste ühendatud jõu teadvus annab võidukindluse J. Semperi luuletusele «Nad röövisid» («Las kord liikuma hakkavad stepid,' / kohab taiga ja mühiseb laas...»). Luuletaja loodab vennasrahvaste abile, ja samal ajal neab «oma» kodanlasi-rahvareetureid, «...neid näruseid ja müüdud hingi, / kes röövlil küürutava terega / kätt suudlesid, mis määrit verega...» («Ei unusta»).

Sedasama teemat on arendanud A. Hint lühijutus «Vennad» (1945). Kehvast kaluriperest võrsunud vendadest jõudis üks kodanlikus Eestis äritsemisega «haljale oksale», enne nõukogude võimu kehtestamist pages aga koos baltlastega Saksamaale. Teine vend, lihtne aus kalur Jaan, kujunes seevastu uue elu ehitamise aktivistiks rannakülas. Võidelnud hävituspataljoni ridades, satub ta põhjalastud haavatute-laevalt koos kahe kaaslasega vallutatud territooriumile kodukandis. Vennalikult jagavad nad kolmekesi viimse leivapala — eest-

lane ja Nõukogude Eesti kaitsmisest osavõtnud venelane Grigori ja usbekk Aladin; nad ei oska üksteise keeltki, kuid tunnevad end vendadena. Koos seisavad nad okupantide väljakohtu ees, kus ühe kohtumõistjana istub Jaani Saksamaalt tagasitulnud vend. Ülekuulamis-stseenis on kirjanik suure jõuga avanud jutustuse idee:

«See punane seletab, et metsmees ja venelane on ta vennad,» ütles von Lingen kaasistujaile. «Palju sul neid «vendi» on?»

Vangide käed olid seotud selja taha. Jaan tundis läbi riiete oma küünarnukiga Aladini laiu kõhnu ribisid. Ta toetus tihedamini vastu seltsimeest, ajas ennast uuesti sirgu ja ütles tasa: «Mitusada miljonit.»

Surmaotsuse täideviijaks määravad hitlerlased Jaani lihase venna, oma kodumaa ja rahva reetja. Nõukogude inimesed aga jäävad vendadeks ka katsumustes ja surmas. Ideede ja tõekspidamiste ühtsus on tugevam kui veresugulus, ainult võitluskaaslased saavad olla tõelised vennad.

Sõja-aastad olid eesti nõukogude kirjanduse arengus erakordse tähtsusega, sellel ajal toimus kõigi rindel ja tagalas otsustavat heitlust osavõtnud eesti kirjanike kiire ideeline ja loominguline kasvamine. Fašistlike röövvallutajate vastu peetava üldrahvaliku võitluse hoog ja pinge aitas selleks kaasa, kusjuures eesti kirjanikud õppisid sõjapäevil vahetult tundma Nõukogude kodumaad ja vennasrahvaid, said ajutiseks uue kodu vennasvabariikides. See tingis eesti kirjanduse temaatika ja ainestiku ääretu rikastumise, vaatevälja avardumise. Eesti kirjanikele said omaseiks Uraal ja Kesk-Aasia, kõnelemata Moskvast ja Leningradist; lähedased kokkupuuted kõigist rahvustest nõukogude inimestega nii tagalas kui rindel andsid kirjanikele uudseid aineid. On loomulik, et selles olukorras hakkas rahvaste sõpruse idee sõjaaegses eesti nõukogude kirjanduses kõlama erilise jõuga, leidis väljenduse paljudes luuletustes ja jutustustes.

Eesti kirjanikel tagalas oli tihe kontakt vennasvabariikide kirjanikega. Näiteks Nõukogude Kirjanike Liidu osakonnas Tšeljabinskis töötasid eesti kirjanikud koos vene, tatari ja baškiiri ametivendadega, hiljem Mosk-

vas oli lähedane koostöö läti ja leedu kirjanikega, toimus rida ühiseid üritusi jne. Seda tihedat sidet väljendas J. Barbarus oma luuletuses «Luulevendlus» (1942), mis kõneleb kõigi nõukogude rahvaste ja erinevatest rahvustest poeetide ühisest võitlusülesandest.

> Nii nagu relvil, lööme vaenlast sõnul,
> et ühiselt teed murraks meie ründ,

selleks, et võiks jätkuda vaba ülesehitav töö. Luuletaja tajub «iga Liidu rahva raevu», tunneb end nende kõigiga lahutamatus seoses ja näeb selles määratut võitvat jõudu.

> Seepärast elagu me luulesõprus,
> rütm ühine, see riim, mis rahvad seob!

Oktoobrirevolutsiooni 25. aastapäevale pühendatud luuletuses «Suur Oktoober» kõneleb J. Kärner nendest suurtest muutustest, mis nõukogude võim on toonud rahvaste ellu. Luuletust läbib rahvaste sõpruse ja ühtsuse tunne, olgu töös või kodumaa kaitsmisel.

> Prometheuslik vaim, mis inimkonna hüveks
> on tule taevast toond, et võita vaimuööd,
> Oktoobris kehastund on võimsaks riigiks-tüveks,
> mis kaitseb kõigi vaba loomingulist tööd,
> kus iga haru, oksa — rahvast suurt ja väikest —
> seob sama õigus maitsta vabaduse päikest.

Ühtse perena peavad nõukogude rahvad sangarlikku võitlust, on valmis oma isamaad kaitsma viimse hingetõmbeni.

Tagalas õppisid eesti kirjanikud vahetult tundma Nõukogudemaa võimsaid tööstuskeskusi, eriti Uraalis, kus sepistati võitu vaenlase üle. Uraalile on pühendatud E. Hiire «Valguspoeem», milles luuletaja on püüdnud näidata Nõukogude tagala võimsust, luua laiahaardelist üldistavat pilti tehaste, kaevanduste ja kõrgahjude juures töötavate inimeste pingutustest võidu nimel. J. Kärner oma luuletuses «Tšeljabinskile» kõneleb sellest, kuidas see noor nõukogude linn elab ja kaasa võitleb suures otsustavas lahingus: «Siingi iga masin, tööpink, haamer, hoob / kui kirglik tukse vaenlasele vastuhakand veres / me kõigi vaenlasele hävitust ja hukku

loob.» Eesti luuletajas kasvab Tšeljabinskis elades sügav armastus selle tulevikku tõusva linna vastu, kaasaelamine tema «hoo ja õhinaga». Ning kaugele sünnimaale mõeldes väljendab ta sügavas hingepõhjas elavaks saanud suure kodumaa ühtsuse tunnet, seda, et

> ...üks sama kodumaa on siin kui seal,
> ja sama värske elu voogab ükskord minust üle,
> kui viimseks puhkuseks siin peaksin leidma mullasüle.

Vahetu lihtsusega on luuletaja nendes värssides edasi andnud nõukogude inimese patriotismi jõudu, vankumatut tulevikuusku ja vabanemist rahvuslikust piiratusest.

Seda tugevnevat sisemist kokkukuuluvust kogu võitleva Nõukogudemaaga on oma värssides elamuslikult väljendanud ka mitmed teised luuletajad. Nii näiteks M. Nurme luuletus «Usbeklanna» kõneleb emaõõmust kui sügavalt inimlikust tundest, milles üksteist sõnadetagi mõistavad erinevatest rahvustest naised. Poeemi «Pikalt teelt» (1947) mina-tegelane töötab kasahhi lastesõimes Araali taga, hiljem sõjaväe-sanatooriumis Volga ääres, lõpuks Jegorjevskis Moskva lähedal ja igal pool tunneb eesti naine end omaste hulgas, ühise pere liikmena. See lihtsalt, ilma igasuguse deklaratiivsuseta väljenduv omasusetunne on Nurme teose tugevamaid külgi.

D. Vaarandi oma luuletuses «Kõrbejaamas» jutustab sellest, kuidas kaugel sünnimaast, rusutuna kurbadest ja rasketest mõtetest, ta leiab taas meelekindlust ja sisemist jõudu sõbrunemisest väikese kasahhi tütarlapsega. Samasuguse haarava lürismiga kõneleb luuletaja rahvaste sõprusest ja Nõukogude tagala patriootlikust tööst luuletuses «Kasahstani noorus». Luuletusest õhkub sügavat armastust kauge vennasvabariigi ja ta rahva vastu, suure südamesoojusega on joonistatud kasahhi nooruki Agmani kuju. Ennastsalgava hoolega puuvillaväljal töötades asendab Agman rindele läinud venda ja unistab sellest, et saada kord venna taoliseks vapraks kodumaakaitsjaks.

Ta ei teagi,
kuidas temast endast
päeval stepis laias
kärmes, kärmes töös
sõdalane sai.

Luuletaja on andnud meeldejääva poeetilise üldistuse tagasihoidlikest nõukogude inimestest, kes võitlesid võidu nimel igapäevasel töörindel.

Huvitav on A. Hindi dokumentaalsel ainestikul põhinev lühijutt «Täiskäik edasi!» (1945), mis kõneleb Araali laevurite pingutustest rinde varustamisel toiduainetega. (Olgu märgitud, et A. Hint organiseeris Araalil artelli tagalasse evakueerunud eestlastest-kaluritest.) Jutu kangelaseks on puksiirlaeva «Aralsk» meeskond, millesse kuuluvad neli venelast, kolm kasahhi, kolm eestlast ja kaks korealast noore kapteni Raesaare juhtimisel. Soojades humoristlikes toonides kõneleb autor sellest tublist kollektiivist, kujutab nende inimeste pingutavat tööd raskes sügistormis. Selle elulise pildi kaudu on kirjanik näidanud erinevatest rahvustest inimeste vennalikku sõprust ja üksmeelset tööd ühise eesmärgi nimel — fašistliku agressori purustamiseks.

Nõukogude Ukraina, suure «laulude ja rikkuste Ukraina» poole pöördus 1943. a. otsustavate vabastuslahingute päevil südamlike tervitustega M. Raud («Ukraina kevad», «Ukrainale»). Rasketes katsumustes karastunud murdumatust ukraina rahvast, «hallist uhkelakalisest» Dneprist ja valgetornilisest Kiievist laulis D. Vaarandi («Dnepr»). Ühise võitluse ja valusate kannatuste ühteliitvast jõust kõneleb suure elamuslikkusega Vaarandi luuletus «Kodulinn»: mõtted sõjapalangusse mahajäänud Tallinnast seob luuletaja kogu nõukogude rahvale osaks saanud katsumustega.

Siis vast mõistad tuhandete tuski
päevalillemailt või Musta mere kaldalt, —
kõigi nende kurbust, kelle kodu kuskil
tuhaks sai või vaevleb vägivallas.
— — — — — — — — —
Siis vast tunned nagu oma pihus
Leningradi laste külmavõetud käsi.
Väljad ühishaudu tuikavad su ihus
ja su süda vihkamast ei väsi.

See on sama viha, igatsus ja valu,
millega end püsti tõukas Stalingrad.
See on jõud, mis võidab, surmaohtu talub,
miljonite jõud, mis vabastab me maa.

Orjoli vabastamisest kõnelevad saluudi kogupaugud täidavad luuletajat suurima rõõmuga, sest ta teab: nende kaudu on lähemale jõudnud ka Tallinna vabanemispäev. Stalingradi kaitsjate kangelaslikkusest kõneleb J. Semperi luuletus «Stalingrad», rõõmuelevust Harkovi vabastamise puhul väljendab J. Barbaruse «Õitsev taevas» — nende ja paljude teiste värsside peamiseks sisuks on nõukogude rahvaste vennaliku kokkukuuluvuse idee.

Nõukogude tagala ennastsalgava töö, rinde ja tagala ühtsuse kaudu on rahvaste sõpruse avaldumist reas oma jutustustes näidanud E. Männik. Üks õnnestunumaid nendest on «Soolajärve perenaine» (1946), mille sündmustik toimub väikese soolajärve Bogdo-Ola-kuli ääres. Nagu üle kogu maa, nii ka siin lähevad mehed rindele, neid asendavad töös naised, noorukid ja auväärses eas vanataadid; tööde juhatajaks on jäänud nooruke tütarlaps Kati, «soolajärve perenaine». Siia venelaste ja kasahhide hulka saadetakse tervist parandama endine hävituspataljoni võitleja Endel Piirsalu, kes on raskesti haavatuna kaua haiglates viibinud. Ehkki siinne ümbrus ja olustik on talle võõras ja ennenägematu, keeleoskuski äärmiselt puudulik, lülitub eesti noormees täie innuga üldisesse töösse. Hiljem suundub Piirsalu Tšebarkuli — eesti diviisi, kuid jutustuses vihjatakse sellele, et noorte vahel ühises töös kujunenud vastastikune poolehoid viib neid kord jälle teineteise juurde. Samasuguse lihtsa sündmustikuga on ka jutustus «Nelja tee» (1948): see kõneleb eesti poiste teekonnast diviisi, kus juures neid selles suurepärase seltsimehelikkusega abistab noor vedurijuhi-abi Mitka Uvarov. Rinde ja tagala ühtsuse ning rahvaste sõpruse teemat on E. Männik elulise tõepärasusega käsitlenud ka jutustustes «Võitleme käsikäes», «Tervitusi põhjast» jt. Kirjanik on lihtsalt ja vahetult osanud näidata seda nõukogude inimestele täiesti enesestmõistetavat omasusetunnet, eesmärkide, mõtteviisi ja vaadete ühtsust; toi-

mugu sündmustik siis Kasahstanis, Mordvas või mujal — tagalas viibivad eestlased tunnevad end alati seltsimeeste ja võitluskaaslaste keskel, kes mõistavad üksteist suurepäraselt ka vaatamata keelelistele raskustele.

Südamliku soojusega kõneleb E. Männik jutustuses «Maja jaama taga» (1948) lihtsast vene naisest Maria Vassiljevnast, kelle poeg on hukkunud laskemoonarongi vedurijuhina ja kes nüüd peab oma poegadeks kõiki rindemehi, hoolitseb nende eest emaliku hellusega. Selle kuju kaudu on kirjanik näidanud vene inimese murdumatut hingejõudu ja ülevat väärikust, suhtub temasse sügava pojaliku austusega. Lähedane Männiku jutustusele on oma sisult P. Rummo luuletus «Vene naine».

Rahvaste sõpruse idee on olulisel kohal J. Smuuli poeemis «Mina — kommunistlik noor» (1953). Jutustades teose mina-kangelase ja ta kaaslaste kujunemisest ning kasvamisest Suure Isamaasõja karmidel aastatel, näitab luuletaja, kuidas vene inimesed oma avara hingega, oma kangelaslikkusega andsid neile eeskuju, õpetasid mõistma nõukogude rahva vääramatut jõudu.

Monumentaalse, vägilasliku kuju on luuletaja loonud Odessa kangelasliku kaitsja madrus-invaliid Stepanovi näol, kes otse üleinimliku nõudlikkusega enese vastu, ületades füüsilist valu ja nõrkust, jätkab siin kauges Siberi sovhoosis traktoristina töötades võitlust vaenlase vastu. Suure helluse ja austusega kiindub eesti nooruk sellesse raudse tahtejõu ning visadusega inimesse.

... Eru-meremeest
ma armastasin nagu venda.
Ja kaua, kaua kandsin endas
ta häält, ta silmi, ta portreed.
Et ma ei suutnud olla enam,
siis püüdsin olla nagu tema —
niisama kinnine ja karm.
Truult üle võtsin tema jooni,
ta kõnnaku, ta kõnetooni
ja et mul puudus haavaarm,
sest oli kahju...

Poeemi kangelase kasvamises ja arengus, tema kujunemisel teadlikuks nõukogude inimeseks ja kommunistlikuks nooreks on Stepanovi eeskujul eriti suur ning tähtis osa.

Kirjanike-rindemeeste E. Männiku, R. Parve jt. teostes on saanud haarava käsitluse paljudest rahvustest nõukogude võitlejate seltsimehelikkus ja relvavendlus, verega kinnitatud lahingusõprus. Nii näiteks jutustuses «Neveli maantee» (1945) kujutab E. Männik rindeautojuhtide rasket ja ohtlikku tööd — laskemoona toimetamist eesliinile suure pealetungi eel. Autokolonnis on inimesi kõige erinevamatest Nõukogudemaa osadest, erinevatest rahvustest, kes oma ülesandeid täidavad üksmeelse kangelaslikkusega. Seersant Sooranna auto armatuurlauale on kirjutatud kuus nime — siin on tema viis eelkäijat, kes langesid rivist: venelane, kasahh, ukrainlane... Sooranda ennast ähvardab ülepingutusest pimedaksjäämine, kuid ometi püsib ta oma töötulemuste poolest kolonnis esimeste hulgas; surmavalt haavatuna viib oma masina sihtkohta armeenlane Ameljan. Kõiges selles näeme avalduvat nõukogude võitlejate suurt moraalset jõudu.

Luuletuses «Teeristil» (1948) on R. Parve lihtsa elulise episoodi kaudu näidanud meie sõjameeste ühtekuuluvustunnet. Teeristil rinde poole minevaid autosid oodates istuvad lõkke ümber erinevatest väeosadest ja rahvustest võitlejad, kõnelevad oma kodudest ning tunnevad end lähedaste ja omastena.

Siin on läti kaardiväediviisist
poiss, kes Moskva kaitsest läbi käind;
tõmmu mees, kes pärit Kutaisist, —
aastaid sõdinud ja palju näind;
siin on siberlane hoides automaati,
kes on sõdind juba Stalingradist saati;
eestlane, kes kodunt tulnud siia
seks, et lõpule võiks ühes viia
võitlust Läti kodude ja õnne eest.

Kodu, kodu — tollel hetkel meeltes
teederistil mõlkus igal meist.
Kodu — kõlas erinevais keeltes,
kokku aga K o d u m a a sai neist.

Jutustuses «Viisteist sammu» (1946) näitab E. Männik sõpruse ja patriotismi jõudu lahingulises kangelasteos. Rühm on jäänud peatuma vaenlase dzoti ees, roodu ja kogu pataljoni pealetung takerdub. Seersant Laan ja punaväelane Nelidov, kes mõlemad paari päeva eest on vastu võetud kommunistlikeks noorteks, lähevad vabatahtlikena tulepesa hävitama; nad roomavad ette, ja ainult saatuslikud viisteist sammu täiesti varjamata maad lahutab neid eesmärgist. Nelidov otsustab end märklauaks seada ja vaenlase tule enesele tõmmata, et seltsimees sel ajal saaks dzoti granaatidega hävitada. Surmapõlgavalt teostab ta oma kasvatuse, Laan aga, kellel ei õnnestunud ühe heitega vaenlast vaikima sundida, katab dzoti laskeava oma kehaga. Mõlemad võitlejad hukkuvad kangelastena, kuid murravad tee lahti oma rühmale, roodule, pataljonile.

Väljapaistev teos on Männiku suures osas autobiograafiline jutustus «Minu palat» (1945). Ühe Leningradi sõjaväehaigla raskelt ja lootusetult vigastatute palatis, kus kirjanik pärast ränka haavatasaamist Saaremaal kaua viskles elu ja surma piiril, toimub visa ja raske võitlus inimelude pärast, tervise ja elujõu taastamise eest. Erinevatest rahvustest haavatud sõjameeste meeldejäävate kujude kaudu on jutustuses lihtsalt, kuid suure emotsionaalse jõuga avatud rahvaste sõpruse idee. Otse haarava sümboolikani on kirjanik selle viinud vereülekande stseenis:

«See on teil kuues vereülekanne,» ütleb õde. «Olete saanud kaks tuhat nelisada grammi uut verd.»

Naeratan vastu: «Tähendab, olen küll eestlane, aga soontes voolab võõras veri.»

«Õigus. Kuid see on kõigi nõukogude rahvaste veri. See on ühine elus ja surmas, võitluses ja töös.»

Jutustuses «Minu palat» on palju rasket ja traagilist — ent ometi kõlab sellest otsekui ülemlaul nõukogude inimeste murdumatule jõule ja visadusele, sõprusele ja seltsimehelikkusele, võitlusväljadel ühiselt valatud verega kinnitatud vendlusele ja sellele tulevikule, mille nimel võideldi.

Isamaasõja-aegses eesti kirjanduses oli oluline osa ka ajaloolisel temaatikal, eestlaste vabadusvõitluste kuju-

tamisel minevikus saksa penirüütlite ja feodaalide vastu; eriti elavnes selle teema käsitlemine seoses Jüriöö ülestõusu 600. aastapäevaga (1943. a.). Ka neid kauge mineviku sündmusi käsitlevates teostes on autorid vastavalt ajaloolisele tõele näidanud rahvaste sõpruse traditsioone. Nii näiteks J. Kärneri poeemis «Jüriöö tuled» saadavad ülestõusnud talupojad Tasuja nõuandel saadikud abi paluma põlistelt liitlastelt venelastelt võitluseks orduvägede vastu; venelastega ühinemisest kõneleb surmavalt haavatud kangelane oma võitluskaaslastele poeemi lõpus:

«Me rahvas iial elu paremat ei saa,
kui saksa iket oma turjalt ta ei heida.
Sest minge ida poole, kus on Vene maa,
sealt katsuge me vabaduse sõpru leida.»

Seesama mõte on leidnud rõhutamist ka J. Barbaruse poeemis «Jüriöö».

Nõukogude rahvaste sõpruse idee väljendub eredalt paljudes eesti luuletajate värssides, mis on pühendatud sõjapäevade Moskvale. Väljapaistvaks saavutuseks sõja-aastate luules on M. Raua tsükkel «Hiiglase süda». Nendes luuletustes on poeet näidanud meie suure kodumaa pealinna kui Isamaasõja otsustavate heitluste juhtivat keskust, on näidanud nõukogude inimeste tööd ja loomingut, edasi andnud Moskva kindlat elurütmi. Sõjapäevade Moskvast kõneleb oma tsüklis «Õitsvad õhtud» samuti D. Vaarandi, tema värssides väljendub võidu poole liikuva maa ning rahva enesekindluse- ja jõutunne. Rõõmu ja uhkusega näitab ta luuletuses «Moskva mai 1943» Nõukogude Liidu juhtivat osa maailma rahvaste fašismivastases vabadusvõitluses:

Kuulatab kuskil Pariis,
London ja Belgrad ja Oslo.
Kuulatab keelatud jaama
kuskil mu kodulinn Tallinn.

Kuulata, kuulata kallis!
Tulevast rahust ja õnnest,
kõneleb maailma süda,
Moskva.

Elamusliku ja isikupärase väljenduse on suured patrioötilised ideed leidnud ka Vaarandi Leningraditsükli värssides, eriti blokaadist vabanenud kangelaslinna saabumise puhul loodud luuletuses «Tulek». Lihtsa ja tagasihoidliku tõsidusega kõneleb kangelaslinnast J. Barbaruse luuletus «Leningrad — 1944»:

> On sinus haavatute sisemine uhkus
> ja kangelase rahu kindel — karm.
> Sa võitleja, kel järsku saabund puhkus,
> kel kinni kasvamata haavaarm.

Luuletuses «Leningrad kevadõites» on poeet loodus-piltide ja erksalt nähtud detailide kaudu esile toonud rasketest võitlustest ja kannatustest läbikäinud kangelaslinna üleva ilu ning murdumatu elujõu. Neidsamu tundeid on edasi andnud J. Smuul oma luuletuses «Purskkaev», lähtudes konkreetsest ja ilmekast üksikasjast — pärast kolmeaastast vaikimist kevadpäikeses sädelema löönud fontaanist.

Koondudes suure vene rahva ümber suutsid Nõukogude Liidu rahvad kanda tohutuid sõjaraskusi, ja jõudsid võiduni mitte nõrgenenutena ja verest tühjaks jooksnutena, nagu arvasid vaenlased, vaid täis jõudu ja enesekindlust. Sügava austuse ja tänu tundeist vene rahvale, tema jõule ja visadusele, tõe- ja vabaduse-armastusele, mis erilise selgusega ilmnesid Suure Isamaasõja päevil, kõneleb E. Hiire luuletus «Vene rahvas» (1945).

> Laia töötava kodumaa julgelt ta muutnud
> sõjaleeriks, kui oht seisis arengu ees.
> Sõprusperena rahvaid ta koondada suutnud
> võidulahinguks õigluse, vendluse eest!

Vaatamata raskele sõjaolukorrale loodi ka eesti kirjanduse arenguks tagalas vajalikud tingimused. 1943. a. toimus Moskvas eesti nõukogude kirjanike I konverents; eesti kirjanikud võtsid aktiivselt osa Moskva kirjanike organisatsiooni elust ja omandasid palju väärtuslikke loomingulisi kogemusi, tundsid vene nõukogude kirjanike siirast huvi ja toetust. J. Barbarus oma artiklis «Nõukogude kultuuri kaitsel», kõneldes

vene rahva hiiglaslikest kultuurisaavutustest, rõhutas seda, et vene rahvas «ei pretendeeri... oma kultuuri monopolile, vaid tema armastus oma rahvusliku kultuuri vastu ühineb armastuse ja austusega, kõrge hinnanguga teiste rahvaste kultuuri suhtes».

Eesti ja vene rahva sõprusest lõid sõjapäevil värsse ka vene luuletajad. Nii näiteks A. Tarassenkov, kes Balti mere laevastiklasena võttis osa Tallinna kaitsmisest, on loonud oma luuletuses «Sõjapäevikust (Tallinna värsid)» südamlikke pilte Eesti pealinnast; karme ja raskeid kaitselahinguid näidates on luuletaja esile toonud nõukogude meremeeste kangelaslikkuse allika — rahvaste vendluse, internatsionalismi idee. Vene kirjanike teostes (I. Selvinski «Ballaad Laarist» ja P. Kremenskovi jutustus «Kaardiväe lipu all») on jäädvustatud Nõukogude Liidu kangelase Joosep Laari kuju, kes oma kehaga vaenlase tulepesa laskeava kattes kindlustas väeosa edasitungi.

Tuliselt tervitas vabastajat Nõukogude armeed J. Sütiste, kes oli üle elanud hitlerliku okupatsiooni sünged aastad. Gestapo vangla oli murdnud suure luuletaja tervise ja ta suri, nägemata lõpliku võidu päeva. Kuid Sütiste viimastes värssides, eriti luuletuses «Tervitus teile, võidukad väed!» otsekui tema poeetilises testamendis kõlab kirglik üleskutse maailma rahvastele fašistliku katku lõplikuks hävitamiseks, et võiks «üles lüüa uue müüri ja sarika», taas «elada, laulda ja luua».

Suure Isamaasõja aegses kirjanduses ja seda ajajärku käsitlevates hilisemates teostes on rahvaste sõpruse idee leidnud eluliselt veenvat ja mitmekülgset väljendust; selgesti avaldub see tunduv ideelis-kunstiline kasv ja areng, mille eesti kirjandus sõjaaastatel läbi tegi. Muidugi esineb ka siin veel paiguti poeetilist deklaratsiooni ja illustratiivsuse tendentsi, kuid Isamaasõja-teemaliste teoste paremikus on nõukogude inimeste vennalik kokkukuuluvustunne saanud eluliste kogemuste ja tähelepanekute alusel konkreetse, sügavalt läbituntud sisu. Niisugustel teostel on kahtlemata püsiv elamuslik ja kasvatuslik väärtus.

ÜHESKOOS SOTSIALISTLIKUS ÜLESEHITUSTÖÖS JA VÕITLUSES RAHU EEST

Nagu Suure Isamaasõja võitlusväljadel ja töös võidu nimel, nii avaldub nõukogude rahvaste sõprus ja ühtsus ka sõjajärgses sotsialistlikus ülesehitustöös. Kuuludes suurde Nõukogude Liitu, tänu vennasrahvaste igakülgsele abile suutis eesti rahvas suhteliselt lühikese aja jooksul mitte ainult kaotada rängad sõjajäljed, vaid ka üles ehitada sotsialismi alused ja on asunud samaväärsena teiste nõukogude rahvastega sotsialismilt järk-järgult kommunismile ülemineku teele.

> Töölekutseks koidab meile valgus,
> teiste vendadega sama see.
> Kuigi viibis meie päeva algus —
> kommunismini on sama tee.
> (M. Raud, «Noorem vend»).

Sõjajärgsetel aastatel on Eestis kerkinud uued linnad ja asulad, eesti küla on asunud sotsialistliku suurpõllunduse teele, väljapaistvaid edusamme on teinud sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik kultuur. Kõik see on teoks saanud vennasrahvaste vahetul abil ja toetusel. Eriti ilmekateks näideteks sellest vastastikusest koostööst võiksid olla maailma esimene põlevkivigaasitehas Kohtla-Järvel ja Narva hüdroelektrijaam — niisugused suurehitused, mille teostamist suudab nüüd tagada kogu Nõukogude Liidu võimsus, ei olnud mõeldavad kodanlikus Eestis.

Oma olukirjelduses «Gaas Kohtla-Järvelt» (1948) on H. Leberecht andnud üldistava pildi põlevkivigaasitehase ehitajate suure ja paljurahvuselise kollektiivi üksmeelsest tööst. Lühidalt, mõne iseloomuliku joonega on siin portreteeritud eesrindlikke töötajaid — insenere ja mullatöölisi, müürseppi ja puuseppi, keevitajaid ja monteerijaid, inimesi mitmesugustest rahvustest ja meie maa kõige erinevamatest osadest. Kirjanik jutustab oma kohtumisest ühe kaevanduse parteiorganisaatori Ševtšenkoga, kes on pärit Donbassist; 1941. a. valas ta oma verd Balti meremehena Tallinna all võideldes. Innustunult kõneleb Ševtšenko: «Vaa-

dake, missuguseid tehaseid, milliseid šahte oleme ehitanud mõne aastaga. Oleme industrialiseerinud terve rajooni. Aga kes ehitasid? Eestlased, venelased, ukrainlased... Ehitustöödel leiate armeenlasi, tatarlasi... Uraalist, Moskvast, Leningradist on siin sadu ja sadu inimesi».

Seda elulist seost on H. Leberecht osutanud ka oma jutustustes külaelust. «Valgus Koordis» keskne tegelane Paul Runge on juba sõjapäevil tagalas tutvunud kolhoosidega, Eestis kolhooside loomise perioodil käib ekskursioonil vennasvabariikides Semidor — kõik seal nähtu ja kuuldu julgustab ning ergutab ka Koordi talupoegi asuma kolhoositeele. Jutustuses «Teel» on kirjanik püüdnud näidata vanematest vennasvabariikidest saabunud spetsialistide abi eesti külaelu ümberkorraldamisel masina-traktorijaama peainseneri Andrei Melnikovi kuju kaudu; kahjuks ei näe me viimast aga teoses niivõrd tegutsemas kui esinemas «selgitavate sõnavõttudega», mis märksa kahandab kuju kunstilist jõudu. Samalaadse puuduse all kannatab noore vene autori K. Ljubtšenko jutustuse «Tõus» keskne tegelane Serov — Eesti ühe suure turbatööstuse uus direktor. Autor on püüdnud näidata, kuidas Serov tõstab kollektiivi teadlikkust ja distsipliinitunnet, ergutab inimestes loovat mõtet, kuid me näeme teda peaasjalikult teisi õpetamas ning noomimas, tema enda sisemaailm jääb avamata, kuju langeb deklaratiivsusse ja skematismi.

Eesti, vene jt. rahvustest tööliste ühist tööd ja saavutusi näitab M. Kesamaa oma luuletuses «Kevad «Volta» konveieril». Sotsialistliku tööstuse inimestest kõneleb ka I. Sikemäe jutustus «Nii me võitleme» («Viies poolmasin»): insener Smirnov, kes on saabunud Moskvast üles seadma uusi masinaid ühes Tallinna tekstiilikäitises, aitab ühtlasi käitise inimestel üle saada paigalseisust, rahulolust saavutatud tasemega, näitab edasiliikumise perspektiivi. Kuid see jutustus on kaugel õnnestumisest: siin on kõik hea ja «õige», kuid ühtaegu ka plakatlikult lihtsustatud ja ilustatud. Väärilist kunstilist realiseerimist ei ole hea kavatsus leidnud ka R. Sirge jutustuses «Kõige tähtsam», milles

samuti kujutatakse tehase-olustikku. Lukkseppade Kermeti ja Dubovi ühises töös kujunenud sõprus, nende ühine võitlus oma ratsionaliseerimismõtte teostamise eest on küll markeeritud tõepäraselt, ent jääb ometi kunstiliselt väheveenvaks ja visandlikuks. Ilmselt on mõlemal juhul kaasa mõjunud ka autorite ebakindlus nn. tööstustemaatikas, kus lameda lihtsustamise tendents oli eriti tugev.

Mõnigi kord annab end hallus ja emotsionaalsuse puudumine tunda ka värssides: ideed ja ainestikku ei ole suudetud kunstiliselt mõtestada, faktide sisu elamuslikult avada. Sedasama tuleb ütelda mitme näidendi puhul, mille tegelastest mõned kannavad ka vene nimesid (V. Ruškise «Vaikse veski juures», H. Leberechti ja F. Einbaumi «Meie elu hommik», M. Talvesti «Sookollid») — kuid ainult nimedeks need jäävadki, ilma et rahvaste sõpruse ideed oleks suudetud vajaliku jõuga kõlama panna. H. Leberechti romaanis «Kaptenid» ei näe me aga tegelikult üldse põlevkivitööstuse paljurahvuselist kollektiivi.

See, et mõnede teoste tegelased ei ole tõusnud eredate kunstiliste kujude tasemele, milles kehastuks rahvuslik iseloom, on ilmselt tingitud mitteküllaldasest elutundmisest ja mõnikord lähenemisest teemale ilma sügava hingelise erutuseta. Kirjaniku eesmärgiks ei saa aga kunagi olla lihtsalt teatava loosungi illustreerimine, «näitlikuks tegemine», vaid püüe sügavalt avada neid tundeid ja elamusi, mis seovad eri rahvustest nõukogude inimesi kui töö- ja võitluskaaslasi sõpruse ja mõtteühtsusega.

Ei tea, kas E. Rannet oma novelli «Elulõimed» kirjutades mõtles otseselt rahvaste sõpruse teemale, vähemalt ei rõhuta ta seda oma teoses kuidagi. Kirjanik lihtsalt näitab, kuidas joomise ja ulaelu rappa vajunud noormees Jaak Riit end sellest välja rabeleb vene seltsimeeste — kommunistlike noorte mõjul, eriti armastuse tõttu tütarlapse Liida vastu. Jaagust saab tubli töömees ja eesrindlane Narva hüdroelektrijaama ehitusel. Rasked ja vapustavad elamused, mis noormeest tabavad teada saades, et ta armastatu abiellub teisega, viivad Jaagu taas ohtu tagasi langeda endise

elu toorusse; kuid seltsimeeste mõjul on tal kujunenud tugevad sidemed uue, tõelise ja sisuka eluga, mistõttu ta ei murdu ka selles raskes hingelises katsumuses. Siin ei tunne me mingit illustratiivsust, ja tuleb ütelda, et see karm eluline pilt on märksa veenvam ja tõepärasem igasugustest allakriipsutatud sõprusedemonstratsioonidest, mida mõned autorid niisugusel puhul on kasutanud.

Rohkesti värsse nõukogude rahvaste sõprusest on ka sõjajärgsetel aastatel loonud M. Raud. Luuletuses «Sõnake Puškinist» jutustab ta esimesest tutvusest lapsepõlves vene rahva suure poeediga koolilugemikus «Russkoje Slovo», kõneleb reaktsioonilise kodanluse võimutsemise aastatest, kus eesti noored vägivaldselt isoleeriti vene keelest ja kultuurist. Kuid need rahvavaenlaste ehitatud tõkked varisesid rusuks —

> Ka Eestimaa nüüd võidelnud on enda
> võrdõiguslikult käima sellel teel,
> kus Venemaad, suurt vägimehest venda,
> me uhkusega näeme endi eel.

Üheskoos paremat tulevikku ehitades hindavad nõukogude inimesed kõrgelt ka Puškini elujaatavat luulet, ja poeet väljendab oma rõõmu selle üle, et eesti lapsed saavad nüüd vabalt õppida suure vene rahva keelt.

M. Raud on pühendanud värsse armeenia vennasrahvale («Tervitus Nõukogude Armeeniale»), jõu- ja uhkusetunne kõlab «Kiievi maimarsis», südamlike sõnadega tervitab poeet eesti rahva nimel Moskvat 800. aastapäeva puhul. Luuletaja näitab nõukogude rahvaste ühtsust selles, et vennasvabariigid varustavad meie põlluharijaid ja soodekuivendajaid võimsa tehnikaga («Agitaator»), selles, et ukraina kolhoosiküla rõõmud ja mured on muutunud südamelähedaseks eesti taluinimestele (poeem «Maa kasvab»), ja selles, et kuulus Odessa teadlane akadeemik Filatov annab tagasi nägemise eesti revolutsioonilise võitluse veteranile Kaarupile (poeem «Silmatera»).

Suure sotsialistliku kodumaa teema läbib arvukaid eesti poeetide luuletusi, mis kõnelevad rännakutest vennasvabariikides; märkida võiks näiteks R. Parve

Krimmi-tsüklit, P. Rummo värssvestet «Puhkuse päevik», F. Kotta pikemat luuletust Taškendist «Kuum suvi», V. Beekmani luuletusi Leedust ja Ukrainast. Ent nii mõnelgi puhul annab end paraku siingi tunda üldsõnalisus, paljud luuletused sellel teemal on väheütlevad ega suuda lugejat tõeliselt haarata.

Tunduvalt on eesti nõukogude kirjandus rikastunud rahvaste sõpruse ideed väljendavate teostega olukirjelduste ja luuletuste näol, mis kõnelevad viienda viisaastaku suurehitustest ja looduse ümberkujundamise suurejoonelistest töödest Nõukogude Liidu lõunaosades. Nendes värssides ja reisikirjades tunneme kodumaa avarust, suurust ja võimsust, kõigi meie maa rahvaste üksmeelset loovat tööd kommunismi ehitamisel. See avaldub nii teoste põhimeeleolus kui üksikasjades, samuti selles, kuidas kirjanikud suuri töid vennasvabariikides seovad sotsialistliku ülesehitustööga Eestis.

«Kommunismi kevad» — nii pealkirjastas oma olukirjelduse Kahhovka suurehitusest Dnepril M. Raud. Kõneldes siinseist suurtest töödest meenutab kirjanik ka seda, kuidas kodusõja päevil 1920. a. kevadel Punaarmee 53. eesti-läti diviis osa võttis Kahhovka platsdarmi kangelaslikest lahingutest. Ja Dnepri jõel vastutulev laev «Estonia» on samuti nagu ühtsuse, vendluse kinnitus. P. Rummo oma olukirjelduses «Volgal ja Donil» kõneleb ehitajatest, kes on sõjajärgsel ajal töötanud ka Eestis; ta jutustab oma vestlusest Volgodonstroi peavalitsuse ülemaga, kes on endine Tartu ülikooli kasvandik; kirjanik meenutab südamlikku vastuvõttu sammuva ekskavaatori meeskonna elurõõmsas kollektiivis ja vahetusülema luuletust nõukogude rahvaste sõprusest. Neid aineid ja elamusi on luuletajad edasi andnud ka oma samateemalistes värssides (Raua «Tammed», «Rõõmus õu», Rummo «Sammuv ekskavaator» jt.).

R. Sirge olukirjeldus «Vesi ja puuvill» kõneleb kaugest ja ühtlasi nii lähedasest Turkmeeniast. Kirjanik on seda lähedust alla kriipsutanud eeskätt nende tihedate majanduslike sidemete näol, mis ühendavad nõukogude vabariike — aga samal ajal ka nõukogude inimeste mõtteviisi, eesmärkide ja püüdluste ühtsuse kaudu.

«Elame üksteisest kaugel — aga oleme üksteisele lähedased. Meie eluviisid on erinevast tööst ja olustikust sõltuvalt erinevad — meie mõtted ja püüded aga ühised.» Sellest kasvabki välja suur soojuse- ja omasusetunne Turkmeenia vastu, austus tema tööka ja andeka rahva vastu, kelle inimestega kirjanik meid tutvustab.

Aga Jussup Ali müüdi kord koos isaga orjana Murgabi oaasi — nüüd on ta aga rikka puuvillakolhoosi esimees, kahekordne sotsialistliku töö kangelane, NSV Liidu Ülemnõukogu saadik. Ta ei ole kunagi koolis käinud ja lugemagi õppis alles vana mehena — ometi peetakse teda nõukogude puuvillakasvatajate isaks. Kirjanik jutustab elavalt ja meeldejäävalt uue Turkmeenia inimestest, kes teevad oma tööd peremehelikuenesekindlusega, näitab nende avarapilgulisust, nende riiklikku mõtlemisviisi. Samal ajal kõneleb autor rikkalikule faktilisele andmestikule toetudes puuvillakasvatuse allakäigust kapitalistlikus maailmas ja näitab selle peapõhjust — imperialistliku koloniaalpoliitika röövellikku olemust. Nii kerkivad olukirjelduses eredalt meie ette kaks vastandlikku maailma: seal rõhumine ja vägivald, meil teadlik, sihipärane töö ja rahvaste sõprus.

Elamuslikult väljendub rahvaste sõpruse idee ka D. Vaarandi Turkmeenia-luuletustes («Lennukis», «Teed, teed...», «Isa külvab», «Ratsamehed» jt.). Eriti haaravalt on kõigi meie kodumaa rahvaste mõtete ning tunnete ühtsust edasi antud luuletuses «Sõprade seas», kus elavatena kerkivad meie ette kauge Turkmeenia inimesed, nende saatus, nende unistused. Kõneldes oma sõpradest — turkmeenia poeetidest Tousan Essenovast ja Rahmet Seidovist, rõhutab luuletaja kõigi nõukogude inimeste üksmeelt:

...Mõtteil on ühised tiivad,
mu sõbrad, mu süda koos teiega lööb.
Ma tunnen, kuis aedadest und näevad liivad,
kõrb homsetest tuledest unistab öös.

Merest mereni rändavad mõtted. Ja kaasa,
tean, et te sammute minuga...

Nii käime. Ja ühte meil kõlavad hääled.
Ühised plaanid meil kihavad peas.
Pole kaugusi. Alati ühte me jääme.
Hea on elada sõprade seas!

Reas sõjajärgse perioodi kirjandusteostes on näidatud rahvaste sõprust ajaloolises perspektiivis, eeskätt revolutsioonilise võitluse sündmuste kaudu. Niisugune on M. Raua lühipoeem «Kalinin», mis on pühendatud selle väljapaistva revolutsioonilise võitleja ja riigitegelase helgele mälestusele, keda eesti töörahval on põhjust eriti kalliks pidada. Oli ju Kalinin see, kelle vahendusel leidis eesti tööliste sekka tee leninliku «Iskra» tõesõna, tema pani Eestis aluse sotsiaaldemokraatlikule parteiorganisatsioonile. Luuletaja on poeemis suutnud näidata Kalinini kui vene proletariaadi parima esindaja tihedat seost eesti töölistega, iseloomustada tema revolutsioonilise külvitöö tähtsust.

1905. a. revolutsiooni ajajärku kujutades on A. Hint oma romaani «Tuuline rand» I osas näidanud Kalinini otseste ja kaudsete õpilaste kasvamist ning revolutsioonilist tegevust. Teose ühe keskse tegelase, Tallinna tehasetöölise Peeter Tihu kuju kaudu on alla kriipsutatud erinevatest rahvustest tööinimeste proletaarset ühistunnet ja seltsimehelikkust. Tsaarisandarmite poolt jälitatuna leiab Peeter varju vene töölisnaise Kossorjova korteris; ta veendub, et just see tööinimeste klassiteadlik ühistunne on sõpruse ja vendluse kõige kindlam alus.

D. Vaarandi poeem «Alla Mari» on pühendatud Saaremaa töörahva kodanlusevastasele ülestõusule 1919. a., mis puhkes vastusena valge valitsuse katsele ajada saarlasi sõdima noore Nõukogude riigi vastu. Selgesti on poeemis väljenduse leidnud rahva meelepaha ja otsustav keeldumine sõdimisest tööliste, oma vendade vastu:

«Omade vastu ei lähe!
Need on me vennad ja õed.
Ja nende punase tähe
all on meiegi tõed.

Püssid las tulistada
sundijat ennast siis.
Viimse võitluse rada
otsustav lahing meid viib!»

Saaremaa ülestõus, 1924. a. 1. detsembri ülestõus ja teised töörahva väljaastumised näitavad, kui alusetu oli kodanluse natsionalistlik kära «rahvustervikust», «ühtsete huvidega» eesti rahvast jne. «Kodanlik natsionalism ja proletaarne internatsionalism — need on kaks lepitamatult vaenulikku loosungit, mis vastavad kogu kapitalistliku maailma kahele suurele klassileerile ja väljendavad k a h t poliitikat (veel enam: kaht maailmavaadet) rahvusküsimuses.» (V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., Tallinn 1953, lk. 10.)

Eesti nõukogude kirjanduses on võitlus kodanlik-natsionalistliku ideoloogia ning selle järelmõjude vastu olnud olulisel kohal ja teenib samuti rahvaste sõpruse, proletaarse internatsionalismi tunnete kasvatamise ning süvendamise eesmärke. Eesti nõukogude kirjanduse kasvamine, ideeline ja kunstiline areng on toimunud võitluses vaenuliku natsionalistliku ideoloogia vastu. Jõuliselt paljastab kodanliku natsionalismi oma näidendeis A. Jakobson, eriti oma dramaatilises jutustuses «Võitlus rindejooneta», mis halastamatult rebib kodanliku Eesti olemuselt kõik demagoogilised hilbud. Hoobi pahupidipööratud natsionalismile — kosmopolitismile kui imperialismi reaktsioonilisele ideoloogiale andis Jakobson näidendiga «Kaks leeri». Kodanliku «iseseisvuse» terav paljastus läbib paljusid J. Smuuli, D. Vaarandi, M. Raua, R. Parve jt. meie luuletajate poeeme ja luuletusi. Eesti kodanluse kujunemise ja rahvavaenuliku tegevuse käiku on suure meisterlikkusega näidanud A. Hint oma «Tuulises rannas» kapten Tõnis Tihu kuju kaudu.

Nõukogude inimestele omane proletaarne internatsionalism ei avaldu ainuüksi meie sotsialistliku kodumaa rahvastepere sõpruses ja üksmeeles, vaid samal ajal ka solidaarsuses kõigi rahu ja demokraatia eest võitlevate rahvastega kogu maailmas. Nõukogude rahvas tunneb palavalt kaasa rõhutud rahvaste vabadusvõitlusele, need aga näevad Nõukogude Liidus oma pari-

mate lootuste ja unistuste kehastust. Luuletuses «Ma olen uhke sulle» kõneleb D. Vaarandi sellest Nõukogudemaa rahvusvahelisest tähendusest:

> Me maa, see on ju tulevikumaa,
> töö, loova vaimu unistustemaa!
> Rõõm milline sind koduks nimetada!
> Kui palju rahvaid neid, kes koduta
> ka omal maalgi veel. Ja kellel rada
> pikk, vaevaline alles astuda.
> Sa neile, kes veel rõhujate saagiks,
> nüüd oled valguslätteks, tulepaagiks.

Maailma lihtsate tööinimeste solidaarsust võitluses rõhumise ja sotsiaalse ebaõigluse vastu on eesti kirjanikud näidanud ka mõningates sõjajärgsetes teostes, mis käsitlevad lähema või kaugema mineviku sündmusi. Nii näiteks A. Hindi «Tuulise ranna» II osas eesti meremees Sander Tihu, viibides Esimese maailmasõja eelsetel aastatel Lõuna-Ameerikas ja Vaikse ookeani saartel, saab tunnistajaks sealsete elanike rängale rõhumisele ja julmale paljaksröövimisele, mis kutsub temas esile sügavat kaasatundmist ja teravat protesti. A. Jakobsoni näidendi «Elu tsitadellis» kangelasest major Ants Kuslapist kuuleme, et ta on võidelnud Hispaanias Internatsionaalses Brigaadis.

A. Kaalu pikem jutustus «Sajandite vangla» (1948/1950) kõneleb sõjaeelsest Inglismaast, kuhu keeleõppimise eesmärgiga sõidab eesti üliõpilane Hilja Nurm. Teos on peamiselt suunatud inglise kodanluse kivinenud kõrkide eelarvamuste, mõttepiiratuse ja rassistlike vaadete («valge tõu koorem») paljastamisele, kuid selle kõrval on võrdlemisi ulatuslikult näidatud samuti inglise proletariaadi elu ja töölisliikumist. Selles tugevate publitsistlike elementidega teoses on kirjanik tõepäraselt iseloomustanud Teise maailmasõja eelset õhkkonda, näidanud rahva väljaastumisi rahu eest ja paljastanud kodanlike politikaanide silmakirjatsemist; see kõik on elavalt aktuaalne ka tänapäeval. Rikkalikele isiklikele tähelepanekutele toetudes on autor andnud jutustuses rohkesti elulisi sündmusi ja fakte, mistõttu teosel on vaieldamatu tunnetuslik väärtus. Niisugustes piltides, nagu Hispaaniast saabunud

inglise vabatahtlike vastuvõtt ja Paul Robesoni laul Nõukogudemaast, tööliste ja progressiivse intelligentsi miiting solidaarsuse avaldamiseks hispaania vabariiklastele, töötute meeleavaldus, mis kasvab jõuliseks poliitiliseks demonstratsiooniks, «Daily Workeri» konverents ja Harry Pollitti kõne, töölislinnaosa East-Endi troostitus, vana müürsepa Gates'i innustunud kõnelused Leninist jne. — kõiges selles on kirjanik suutnud kõlama panna proletaarse internatsionalismi idee. «Sajandite vanglaks» on nimetatud aristokraatia ja kodanluse kolonisaatorlikku Inglismaad, mida autor paljastab; tema tuline poolehoid kuulub aga töötavale ja võitlevale Inglismaale.

Südamlikud värsid hispaania vabadusvõitlejate juhile on pühendanud D. Vaarandi luuletuses «Dolores Ibarruri». Proletaarse internatsionalismi idee on leidnud väljenduse V. Beekmani luuletustes «Hindu», «Punasel väljakul», «Kongo uraan», M. Raua luuletuses «Sõprus», R. Parve mõnedes Soome-tsükli luuletustes jm. Luuletuses «Ameerika» paljastab V. Beekman miljardäride ja sõjaõhutajate Dollaariat, ulatades vennalikult käe karedapihksele töörahva Ameerikale.

Agressioon rahva-Korea vastu kutsus eesti luuletajate loomingus esile arvukaid värsse, mis väljendavad meie inimeste solidaarsust oma vabaduse eest võitleva korea rahvaga. Niisugune on J. Smuuli luuletus «Se Man Ir», mille eesti luuletaja on pühendanud korea sõbrale-kirjanikule; niisugused on M. Raua «Koreale», V. Beekmani «Tütarlaps Koreast», «Ballaad Kotšedost» jpt. Sellel ajal tõusis rahuvõitluse teema eesti kirjanduses kesksele kohale ja enamik rahulaule, väljendades rahvaste üksmeelt ning otsustavat võitlust sõja vastu, oli ühtlasi solidaarsuse avalduseks korea, vietnami ja teiste rahvaste vabadusvõitlusele.

Esileulatuvamaks teoseks rahuliikumise teemal on A. Jakobsoni dramaatiline jutustus «Öö ja päeva piiril» (1950), mille sündmustik toimub ühes Euroopa maršaliseeritud väikeriigis, ilmsesti Skandinaavias. Paljastades valitseva kodanliku kihi rahvavaenulikkust ja roiskumist, näitab kirjanik samal ajal rahvahulkade

rahuliikumise üha kasvavat jõudu, loob kommunistide (Oskar Anders), tööliste ja progressiivsete haritlaste elavaid, suure soojuse ja sümpaatiaga joonistatud kujusid.

Võitluses rahu ja demokraatia vaenlaste vastu elavnes eesti kirjanduses ka poliitiline satiir. Siia kuuluvad A. Jakobsoni dramaatilised satiirid — «Šaakalid» (1951) ja «Kaitseingel Nebraskast» (1952). Rahu ja rahvastevahelise sõpruse kindlustamise eesmärke teenivad samuti meie poeetide satiirilised luuletused ja epigrammid, mis on sihitud sõjaõhutajate pihta. R. Parve, P. Rummo, F. Kotta jt. satiirilised värsid kõnelevad eesti luuletajate aktiivsest reageerimisest kaasaegses maailmas toimuvatele sündmustele.

Tähelepandava õnnestumisega on proletaarse internatsionalismi idee leidnud väljenduse R. Sirge jutustuses «Võitjate laul» (1952/53). Teose sündmustik toimub Hispaaniale kuuluvail Kanaari saartel, Las Palmase vabasadamas — kogu maailma laevade elavas liikluskeskuses, mille frankolased kavatsevad loovutada ameeriklastele järjekordseks baasiks, et tihendada sobinguid uue bossiga. Jutustuse kangelaseks on eesti meremees Anton Ervit, kes on noorukina osa võtnud Hispaania kodusõjast, sealt haavatuna evakueeritud Mehhikosse, seejärel viibinud Tšiilis; Teise maailmasõja päevil teenis ta koos hispaania kommunistidega madrusena liitriikide konvoilaeval, hiljem oli relvurinstruktoriks Indoneesia noores rahvaväes... Nüüd on see karmides võitlustes karastunud antifašist ja kommunist jälle vanade hispaania võitluskaaslaste hulgas, peab sidet ja toimetab edasi tähtsaid teateid. «Meie võitlus ei ole ju kuskil ega kunagi eraldatud, omaette nähtus. See on üldine kogu maailma töölisklassi asi...» ütleb Antonile tema sõber Juan Batista, üks hispaania kommunistide juhte. See idee on haarava elamusliku jõuga, väljapaistva inimeste- ja olustikutundmise ning sügava kaasaelamisega väljendatud jutustuse kogu sündmustikus. Kommunistide organiseerimisel saab teoks üldstreik Las Palmases, millele löövad kaasa ka sadamas olevate mitmesuguste maade laevade mere-

mehed. Ülesannete täitmisel langeb Anton Ervit vaenlase kuulist, hukkub kaugel kodumaast, mille järele ta nii tuliselt ja valusalt igatses. Kuid jääb kõlama võitlejate laul, jääb kõlama kogu maailma töörahva üksmeel ja võitlusvaim, mis ei rauge ka kõige raskemates tingimustes, reaktsiooni kõige julmema määratsemise olukorras.

*

Nagu kogu paljurahvuselises nõukogude kirjanduses üldse, nii ka eesti kirjanduses on rahvaste sõpruse ja vendluse idee kujunenud üheks kõige iseloomulikumaks jooneks, üllaks ja kauniks traditsiooniks. Meie kirjandus on ausameelselt ja siiralt püüdnud täita oma osa rahvaste lähendamisel, ühtsustunde süvendamisel.

See on suur ja oluline ülesanne ka edaspidiseks, kusjuures oleme õigustatud ootama senisest veelgi märksa elamuslikumaid, eluliselt tõepäraseid kunstilisi lahendusi. Nõukogude rahvaste sõprusest kõneldes ei saa kirjandus piirduda üksnes liiga sagedasest tarvitamisest kuluma kippuvate deklaratsioonide esitamisega — on vaja meeldejäävais, lugejat kaasakiskuvais kujudes ja sündmusis näidata ning kunstiliselt üldistada rahvaste südameis elava vastastikuse usalduse ja kokkukuuluvustunde avaldusi. On vaja näidata tõelist sõprust kui samaväärsete töö- ja võitluskaaslust. Meie rahvaste väljakujunenud sõprustraditsioonide kindlaks tagatiseks on see vastastikune austus, mis tugineb leninlikele võrdõiguslikkuse printsiipidele.

Sõprus on ülev ja kaunis tunne, millele on võõras igasugune läägus. Sellepärast ei oota me kirjanduselt mingeid suhkurdatud ja paraadlikke kujutusi, nagu seda on harrastatud halbadel plakatitel. Igasugune primitiivne ja lihtsustav, vahel koguni labastav arusaamine ja tõlgendus võib ainult diskrediteerida suurt ideed. Elus on kõik hoopis ehtsam ja loomulikum, sageli ka karedam; töö ja võitluse karm poeesia on kindlam ühendav tegur kui pidupäevane pealiskaudne tutvus. Kui Suure Isamaasõja aastate kujutamisel oli

selles suhtes palju häid saavutusi, siis just sõjajärgse hoogsa ülesehituse perioodi, meie tänapäeva käsitlemisel on kirjanduses veel väga palju ära teha, et anda rahvaste sõpruse ideele senisest märksa suurem sügavus ja veenvam kõla.

Paljudes katsumustes tugevnenud ja karastunud Nõukogude Liit on võimas vabade rahvaste ühendus. Kandes kommunistliku partei võidukat lippu, kõrgub ta maailma kohal kui kindla rahu ja demokraatia võitmatu kindlus. Nõukogude riik on näiteks ja elavaks eeskujuks nendest lähedastest suhetest rahvaste vahel, millest paljude sajandite jooksul on unistanud inimkonna parimad pead ja mis varem või hiljem võidule pääsevad kogu maailmas. Sellele kaasaaitamine on nõukogude kirjanduse suureks ja austusväärseks ülesandeks. NLKP Keskkomitee läkituses nõukogude kirjanike teisele üleliidulisele kongressile rõhutatakse: «Nõukogude ilukirjandus on kutsutud kogu revolutsioonilise kirglikkusega kasvatama ja tugevdama nõukogude inimeste patriootlikke tundeid, tugevdama rahvaste sõprust, kaasa aitama võimsa rahu-, demokraatia- ja sotsialismileeri edasisele ühtekoondumisele, kasvatama töötajate proletaarse internatsionalismi ja vennaliku solidaarsuse tundeid.»

Nende ülesannete täitmine jääb ka eesti nõukogude kirjanike auasjaks. Saavutuste kõrval on meie kirjanduses seni rahvaste sõpruse idee avamisel olnud ka olulisi lünki; paljudes eluavaldustes on seda näidatud pinnaliselt ja kaugeltki mitte kõigis teostes ei ole kirjanikel õnnestunud anda ideele väärilist kunstilist kehastust. Ei ole kahtlust, et eesti kirjandus edaspidi veelgi märksa sügavamalt ja laiahaardelisemalt, meisterlikumates teostes ja eredamates kujudes väljendab nõukogude rahvaste ja kogu maailma rahvaste sõpruse ning vendluse suurt, helget ideed, sellega teenides inimkonna parema tuleviku, kommunistliku ühiskonna ehitamise eesmärke.

1955

SISUKORD

Saateks 3

I

Kreutzwald ja eesti kirjandus 9
«Kalevipoeg» kahe kultuuri vahelises võitluses 66
Eesti kirjanduse esimene suurteos 108
Rahva ootuste ja lootuste kajastus 136
Kreutzwaldi jutuloomingust 148
Viru laulik ja meie luuletraditsioonid 160
XIX sajandi ajalooliste jutustuste ühiskondlikust funktsioonist 171
Eduard Bornhöhe ja tema ajaloolised jutustused . . . 195
Eesti näitekirjanduse algus 219
A. Kitzbergi näitekirjanduslikust pärandist 267

II

Meie luule arengu põhijooni 287
Luulekeele risustamise vastu 331
Mart Raua teest nõukogude kirjandusse 350
Aadu Hindi «Tuuline rand» 368
Juhan Smuul 382
Debora Vaarandi luule 408
Värske ja huvitav värsikogu 432
Märkmeid eesti kirjandusest 1955 443
Mõningaid luule päevaprobleeme 508
Rahvaste sõpruse traditsioonid 528

Эндель Иоханович Нирк
ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЕ СТАТЬИ (1948—1956)
На эстонском языке
Оформление Х. Лемберг
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10
*
Toimetajad I. Sõnajalg ja T. Huik
Kunstiline toimetaja H. Vitsur
Tehniline toimetaja L. Uuspõld
Korrektorid H. Abo ja H. Kull

Ladumisele antud 24. IV 1957. Trükkimisele antud 15. X 1957. Paber 54×84,1/16. Tükipoognaid 36. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 29,52. Arvutuspoognaid 29,5. Trükiarv 3000. MB-07706. Tellimise nr. 1057. Trükikoda „Pioneer", Tartu, Kastani tn. 38.

Hind rbl. 12.80

7—2

1922
1916.
06

Rbl. 12.80

A
21839
5135365

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00513536 5

Rbl 12.80

A
21839
5135365

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00513536 5

E. NIRK

Laias laastus

E. NIRK

Laias laastus

KIRJANDUSLIKKE ARTIKLEID